T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

BİR İSTANBUL MAHALLESİNİN TARİHSEL OLUŞUMU VE DÖNÜŞÜMÜ: KUMKAPI ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Burcu ÖZTÜRK GENÇ

İstanbul

Aralık-2025

T.C.

İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

BİR İSTANBUL MAHALLESİNİN TARİHSEL OLUŞUMU VE DÖNÜŞÜMÜ: KUMKAPI ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

Burcu ÖZTÜRK GENÇ

Tez Danışmanı

Dr. Öğretim Üyesi Abdullah TOK

Prof. Dr. Fatma Nalan TÜRKMEN

İstanbul

Aralık-2025

TEZ ONAYI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Dr. Öğr. Üyesi Abdullah TOK

Üye Prof. Dr. Ömer Sadettin ÖKTEN

Üye Prof. Dr. Beytullah KAYA

Üye Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU

Üye Prof. Dr. Ferit BAZ

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Erhan İÇENER

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım **"Bir İstanbul Mahallesinin Tarihsel Oluşumu Ve Dönüşümü: Kumkapı Örneği"** adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

Burcu ÖZTÜRK GENÇ

ÖN SÖZ

Bu çalışma, İstanbul'un tarihsel topografyasında özgün bir yer tutan Kumkapı ve çevresini, mekânsal, mimari, sosyal ve kültürel dönüşüm dinamikleri açısından incelenmektedir. Bu inceleme, Bizans'tan Osmanlı'ya ve modern döneme uzanan süreçte Marmara kıyısında şekillenen Kumkapı'nın liman işlevleri, sur sistemi, dini yapıları, saray kompleksleri ve mahalle dokusu üzerinden yeniden değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında Kumkapı, yalnızca bir kıyı yerleşimi değil; imparatorluk iktidarının, dini temsillerin, toplumsal örgütlenmenin ve kentsel politikaların kesiştiği karmaşık ve çok yönlü bir kentsel bütünlük olarak ele alınmıştır.

Çalışmanın ortaya çıkmasında, lisans döneminden itibaren bana akademik olduğu kadar insani anlamda da önderlik eden değerli danışmanım Prof. Dr. F. Nalan Türkmen'e en içten teşekkürlerimi ve minnettarlığımı sunarım. Değerli yönlendirmeleri ve yol göstericiliği olmaksızın bu çalışmayı tamamlamak mümkün olmazdı. Çalışmamın her aşamasında bilgi, tecrübe ve nezaketiyle yolumu aydınlatan; ilmi ve insani her türlü desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışmanım Dr. Abdullah Tok'a şükranlarımı sunarım. Tez sürecindeki yönlendirici katkıları ve yapıcı eleştirileri ile çalışmanın olgunlaşmasına büyük katkı sağlayan tez izleme komitesi üyelerim Prof. Dr. Ömer Sadettin Ökten ve Prof. Dr. Beytullah Kaya'ya içten teşekkür ederim. Osmanlıca tercümelerde katkı sunan meslektaşlarım Betül Nur Semiz ve Betül Demirağ Yalçın, titiz çalışmalarıyla bu araştırmaya önemli destek sağlamışlardır. Tez çalışmamın yürütülmesi sırasında hem maddi destek sağlayan hem de kaynak kitap temininde yardımcı olan İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'ne, 2024-BAP-300-005 numaralı proje kapsamında verdikleri katkılar için teşekkür ederim.

Bununla birlikte, en büyük teşekkürü, her zaman yanımda olan, hayatımı kolaylaştıran ve sabırla destek veren sevgili eşim Murat Genç'e borçluyum. Akademik yolculuğum boyunca bana güç veren, sevgileriyle her zorluğu anlamlı kılan kızım Azra ve oğlum Mirza'ya, küçük yaşlarına rağmen gösterdikleri anlayış, sabır ve sevgileri için kalpten teşekkür ederim. Onların varlığı, bu tezin en büyük motivasyon kaynağı olmuştur.

Burcu ÖZTÜRK GENÇ

İstanbul

ÖZET

BİR İSTANBUL MAHALLESİNİN TARİHSEL OLUŞUMU VE DÖNÜŞÜMÜ: KUMKAPI ÖRNEĞİ

Burcu ÖZTÜRK GENÇ

Doktora, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Dr. Öğretim Üyesi Abdullah TOK

Eş Danışman: Prof. Dr. Fatma Nalan TÜRKMEN

Aralık, 2025- 505 + XXV Sayfa

"Bir İstanbul Mahallesinin Oluşumu ve Dönüşümü: Kumkapı Örneği" başlıklı bu çalışma, İstanbul'un güney kıyısında iki bin yılı aşkın süredir farklı siyasal, ekonomik ve toplumsal dinamikler altında yeniden biçimlenen Kumkapı bölgesinin kentsel dönüşümünü incelemektedir. Araştırma, iktidar stratejileri, afet rejimleri, liman ekonomileri, dinî kurumlar ve gündelik yaşam pratikleri arasındaki etkileşimleri çözümleyerek, bölgenin tarih boyunca nasıl yeniden üretildiğini ortaya koymaktadır. Tezin temel hipotezi, Kumkapı'nın sabit sınırlarla tanımlı bir mekân değil, dönemlere göre aktörleri, ritmi ve anlamı değişen dinamik bir etkileşim alanı olduğudur. Bu bağlamda topografya, yalnızca fiziksel bir zemin değil; siyasal meşruiyetin, temsilin ve toplumsal değişimlerin izlerini taşıyan çok katmanlı bir bellek yüzeyi olarak ele alınmıştır. Çalışma, kadı sicilleri, vakfiyeler, mühimme defterleri, haritalar, gravürler, panoramalar ve seyyah anlatıları gibi yazılı ve görsel kaynakları bütüncül biçimde değerlendirerek hibrit bir yöntem benimsemiştir. Bu sayede liman, sur ve mahalle arasındaki ilişkiler çok katmanlı biçimde okunabilir hâle getirilmiştir. Bizans döneminde, Portus Novus (Sophia Limanı) çevresindeki saray, forum ve manastır yapıları bölgenin çekirdeğini oluşturmuştur. Osmanlı döneminde ise vakıf kurumları, mescitler ve külliyeler aracılığıyla bu miras yeni bir mekânsal örgütlenmeye kavuşmuştur. Türk, Ermeni ve Rum topluluklarının bir arada yaşadığı çoğulcu mahalle yapısı hem Osmanlı kimliğinin hem de yerel kültürel geçirgenliğin somut göstergesidir. Surlar ve kıyı bandı, zamanla savunma hattından çıkarak kentsel bir geçiş alanına dönüşmüştür. 17. ve 19. yüzyıllar arasında yapılan onarımlar, vakıf

tespitleri ve demiryolu inşası, bölgenin ekonomik ve hukuki dönüşümünü hızlandırmıştır. Konut ve mülkiyet dokusu, farklı sosyal sınıfların yan yanalığını ve çok katmanlı kent yaşamını yansıtmaktadır. Sonuç olarak, Kumkapı yalnızca bir eski liman bölgesi değil; coğrafya, siyaset ve toplumun kesintisiz etkileşimiyle biçimlenen dinamik bir kentsel organizmadır. Bu çok katmanlı belleğin korunması, geçmişe nostaljik bir bakışla değil; okunabilir tarihsel katmanlar ve çok paydaşlı bir gelecek vizyonu üzerinden mümkündür. Böyle bir yaklaşım, Kumkapı'yı yalnızca korunacak bir miras değil, günümüz İstanbul'unun yaşayan bir kültürel değeri hâline getirecektir.

Anahtar Kelimeler: Kumkapı, Kadırga, Marmara Sahil Surları, Sophia, Sophia Limanı, Kumkapı Limanı, Sadrazam Sarayları, Hanım Sultan Sarayları, Elçilik Konutları.

ABSTRACT

HISTORICAL FORMATION AND TRANSFORMATION OF AN ISTANBUL NEIGHBORHOOD: THE CASE OF KUMKAPI

Burcu ÖZTÜRK GENÇ

Ph.D. History and Civilizations Studies

Thesis Supervisor: Asst. Prof. Dr. Abdullah TOK

Prof. Dr. Fatma Nalan TÜRKMEN

December, 2025- 505 + XXV Sayfa

Titled “The Historical Formation and Transformation of an Istanbul Neighborhood: The Case of Kumkapı”, this study examines the urban transformation of the Kumkapı district - a southern coastal area of Istanbul that has been reshaped over more than two millennia under diverse political, economic, and social dynamics. The research analyzes the interactions among power strategies, disaster regimes, port economies, religious institutions, and everyday life practices, revealing how the area has been continually reconstituted throughout history. The central hypothesis of the study argues that Kumkapı is not a space defined by fixed boundaries, but rather a dynamic field of interaction whose actors, rhythm, and meaning have changed across different periods. In this context, topography is approached not merely as a physical ground but as a multi-layered surface of memory, inscribed with the traces of political legitimacy, representation, and social transformation. By integrating archival, textual, and visual sources such as court registers, foundation deeds (vakfiyes), imperial edicts, maps, engravings, panoramas, and travel narratives, the study adopts a hybrid methodology that allows the relationships among the harbor, walls, and neighborhood to be interpreted in a multilayered manner. During the Byzantine period, the Portus Novus (Harbor of Sophia) and the surrounding palatial, forum, and monastic structures constituted the core of the area. In the Ottoman period, this inherited urban framework was redefined through waqf institutions, mosques, and külliyes, shaping a new spatial organization. The plural neighborhood structure, in which Turkish, Armenian, and Greek communities coexisted, embodies both the Islamic identity of the Ottoman

Empire and the cultural permeability of local urban life. Over time, the city walls and coastal strip evolved from a line of defense into an urban interface. Repairs, waqf boundary surveys, and the construction of the Rumelian Railway between the 17th and 19th centuries accelerated the area's economic and legal transformation. The housing and property fabric reflected the coexistence of different social strata and the complexity of urban life. In conclusion, Kumkapı is not merely an old port district but a dynamic urban organism shaped by the continuous interaction of geography, politics, and society. Preserving this multilayered memory requires an approach based not on nostalgia, but on readable historical layers and a participatory vision for the future. Such an approach can transform Kumkapı from a passive heritage site into a living cultural value within contemporary Istanbul.

Keywords: Kumkapı, Kadırga, Marmara Sea Walls, Sophia, Sophia Harbor, Kumkapı Harbor, Grand Vizier Palaces, Imperial Women's Palaces, Embassy Residences.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI ..... **i**

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ ..... **ii**

ÖN SÖZ ..... **iii**

ÖZET ..... **iv**

ABSTRACT ..... **vi**

İÇİNDEKİLER ..... **viii**

HARİTALAR LİSTESİ ..... **xi**

MİNYATÜR LİSTESİ ..... **xiv**

GRAVÜRLER LİSTESİ ..... **xv**

ÇİZİMLER LİSTESİ ..... **xvi**

PLANLAR LİSTESİ ..... **xviii**

YAZITLAR LİSTESİ ..... **xix**

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ ..... **xx**

TABLOLAR LİSTESİ ..... **xxi**

EKLER LİSTESİ ..... **xxii**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xxiv**

BİRİNCİ BÖLÜM **1**

GİRİŞ **1**

İKİNCİ BÖLÜM **11**

İSTANBUL'UN TARİHSEL TOPOGRAFYASI **11**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 35

BİZANS'TAN OSMANLI'YA İSTANBUL'DA MAHALLE TEŞEKKÜLÜ VE KUMKAPI 35

3.1. Konstantinopolis'te Mahalle Dokusu 36

3.2. Osmanlı Dönemi İstanbul'unda Mahalle Dokusu 47

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 74

KUMKAPI BÖLGESİ SAHİL SURU VE BURÇLARI 74

4.1. Kumkapı Surlarının Bizans Dönemi 76

4.2. Kumkapı Surlarının Osmanlı Dönemi 89

BEŞİNCİ BÖLÜM 146

KUMKAPI LİMANI 146

ALTINCI BÖLÜM 194

KUMKAPI BÖLGESİNİN MAHALLE KURGUSU VE SOSYAL DOKU 194

6.1. Bizans Dönemi Kumkapı (Sophia) Mahallesi 194

6.2. Osmanlı Dönemi'nde Kumkapı Mahallesi 217

YEDİNCİ BÖLÜM 317

KUMKAPI BÖLGESİNDE KONUT TİPLERİ VE MÜLKİYET 317

7.1. Mütevazı Konutlar 360

7.2. Dahiliye ve Hariciyeli Konutlar ile Büyük Konutlar 371

7.3.19. Yüzyıla Kadar Kumkapı Bölgesinde Bilinen Saray, Konak ve Elçilik Binaları 378

7.3.1. İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa Sarayı 383

7.3.2. Lefkeli Mustafa Paşa Sarayı 391

7.3.3. Vezir Cafer Paşa Sarayı 392
7.3.4. Hızır Paşa Sarayı 395
7.3.5. Siyavuş Paşa Sarayı 396
7.3.6. İbrahim Paşa Konağı 397
7.3.7. Sadrazam Elmas Mehmed Paşa Sarayı 400
7.3.8. Ümmügülsüm Sultan ve Ali Paşa Sarayı 401
7.3.9. Esma Sultan Sarayı 402
7.3.10. Kumkapı'da Elçilik Misafirhaneleri 413
7.3.11. Kadırga Limanı'nda Mîrî Katır Ahırı ve Ambarı 418

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME 425

KAYNAKÇA 442

EKLER 471

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 2.1. Barbie du Bocage Tarafından Hazırlanan Byzantium Haritası……...13

Harita 2.2.: Antik Kaynaklara Göre Byzantion'da Bulunan Yapılar……...…….15

Harita 2.3: Byzantion Döneminde İstanbul……..17

Harita 2.4.: Millingen Tarafından Uluşturulan Konstantinopolis Haritası……...……22

Harita 2.5.: Tabula Peutingeriana'da Konstantinopolis ve Constantinus Sütunu…….25

Harita 2.6.: Konstantinopolis (4.-7. Yüzyıl)……...….25

Harita 2.7.: 1203-1204 Konstantinopolis……....31

Harita 2.8.: Buondelmonti'nin Konstantinopolis Tasviri……33

Harita 3.1.: Modern İstanbul'da Kumkapı Bölgesi……..36

Harita 3.2.: Konstantinopolis'in Liman ve Ekonomik Eksenleri……..45

Harita 3.3.: 1453-1510 Arasında İstanbul'daki Dini Yapıların Yoğunluğunu Gösteren Harita……...71

Harita 3.4.: İstanbul Belediyesi Hududu ve Belediye Şubeleriyle Nahiyelerin Taksimatı Kumkapı Nahiyesi Haritası, 1934……...73

Harita 4.1.: Cristoforo Buondelmonti'nin Konstantinopolis Tasviri……...90

Harita 4.2.: Piri Reis'in İstanbul Haritası'ndan Kumkapı Detayı, 1525…….93

Harita 4.3.: Georg Tullius Braun ve Frans Hogenberg Tarafından Derlenen Byzantium Nunc Constantinopolis'den Marmara Deniz Surlarının Detay Görüntüsü……..98

Harita 4.4.: Schweigger'in İstanbul Şehri……99

Harita 4.5.: 1786 Tarihli Kauffer Haritasından Kumkapı Bölgesi Detayı……..117

Harita 4.6.: J. Hellert, Plan de Constantinople et de ses Faubourgs'dan Kumkapı Detayı (1843)……119

Harita 4.7.: 1899, Millingen Haritasında, Rumeli Demiryolu Hattının Tarihi Yarımada Surları ile Kesiştiği Noktalar…….134

Harita 4.8.: 1882'de Stolpe Tarafından Yayımlanan Constantinopel Haritasından Kumkapı Detayı……139

Harita 4.9.: 1922, Plan Général De La Ville De Constantinople Feuille 1. Stamboul Haritasından Kumkapı Detayı……...140

Harita 4.10.: İstanbul: die stadt der Geschichte und der Mreere, Kumkapı Detayı, 1966……...144

Harita 5.1.: Magdalino 1000 Yılı Civarı Konstantinopolis Haritası……...160

Harita 5.2.: Millingen'in Çizimlerinde Iulianus/Sophia Limanı ve Kontoskalion Limanı (Moleyle Birlikte) Genellikle İki Ayrı Havza Olarak Gösterilmektedir……162

Harita 5.3.: 19 Ağustos 1203 Yangınının Etkilediği Alan…….163

Harita 5.4.: İngiliz Sanatçı Paul Hogarth, Konstantinopolis Haritasından Kumkapı Detayı……165

Harita 5.5.: Cristoforo Buondelmonti'nin İstanbul Tasvirinden Kumkapı Detayı….172

Harita 5.6.: Cristoforo Buondelmonti, İstanbul Tasviri Düssoldorf Nüshasından Kumkapı Detayı……173

Harita 5.7.: A. di Vavassore, Kuşbakışı İstanbul, 1520, Kumkapı Detayı……...177

Harita 5.8.: George Braun ile Franz Hogenberg 1572, İstanbul Haritası Kumkapı Detayı……177

Harita 5.9.: Scolari'nin İstanbul'u, Kumkapı-Kadırga Bölgesi…..……181

Harita 5.10.: 1847/48 İstanbul Haritasında Kumkapı İskelesi……...188

Harita 5.11.: 1911 Bilad-ı Selase Haritasında Kadırga Limanı Cündi Meydanı Olarak Belirtilmiş, Dolmuş Durumdaki Liman Havzası Açıkça Görülmektedir……...…191

Harita 5.12.: Modern İstanbul Haritası Üzerinde Kadırga Limanı'nın Olası Sınırları; Kırmızı: Yerinde Muhafaza Edilmiş ya da Arkeolojik Olarak Saptanmış; Yeşil: Varsayımsal……...191

Harita 6.1.: Konstantinopolis'in 14 İdari Bölgesi İçindeki Yapılar……...195

Harita 6.2.: Konstantinopolis, Yaklaşık 425 Tarihli Notitia'ya Dayanarak Ticari Tesisleri Gösteren Harita……...197

Harita 6.3.: Kauffer'in Haritasında Esma Sultan Sarayı…….204

Harita 6.4.: Schlumberger, Sophia Sarayını Yaklaşık Konumu…….204

Harita 6.5.: Ortaçağ Konstantinopolis'in de İstanbul ve Kumkapı Bölgesi……...207

Harita 6.6.: Janin'in Kumkapı Bölgesinin Bizans Dönemindeki Mahalle İsimlerini Gösteren Haritası……...209

Harita 6.7: 16. Yüzyıl Ortaları, Onuphrius Panvinius, Sultanahmet……..222

Harita 6.8.:16. Yüzyıl Ortaları, Onuphrius Panvinius, Sultanahmet'teki Konut Dokusu……..223

Harita 6.9.: G.F. Camocio, Costantinopoli, Venetia, 1566……239

Harita 6.10.: G. Franco, Costantinopoli, 1589……...240

Harita 6.11.: İstanbul'un Başlıca Dolaşım Eksenleri, Ticari Alanları ve Başlıca Binaları……..259

Harita 6.12.: 1660 Yangınında Etkilenen Alanları Gösteren Harita……...265

Harita 6.13.: Kauffer Haritası, 1776……..278

Harita 6.14.: Nefs-i İstanbul Kolları (1829)……...287

Harita 6.15.: Moltke İstanbul Haritası'nda Kumkapı Bölgesi, 1839……..292

Harita 6.16.: 1865 Hocapaşa Yangını'nın Etkilediği Alan İçerisinde Gedikpaşa ve Kumkapı Bölgesi……...305

Harita 6.17.: Hocapaşa Yangınından Sonra Düzenlenen Ana ve İkincil Arterler…..307

Harita 6.18.: Kumkapı Yangın Alanı Düzenlemesi Eski ve Yeni Durumun Çakıştırılması……308

Harita 6.19.: Kumkapı Meydanına Çıkan Arapzade Ahmet Sokağı İçin Düzenleme 15 Cemâziyelahir 1283 (25 Ekim 1866)…….309

Harita 6.20.: Stolpe Haritası, 1880…….315

Harita 7.1.: Gedikpaşada ve Divan-i Ali Mahallesi Civarında Camii Şerif, Kilise ve Mektepler ile Mahalle Sakinlerini Gösteren Harita (29 Mart 1803)……347

Harita 7.2.: Keere'nin İstanbul Gravürü ve Galata'dan Ayrıntı…….355

Harita 7.3.: Kadırga Limanı Sarayı, Kadırgalimanı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi ve Atmeydanı Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nın Harita Üzerindeki Konumları……390

Harita 7.4.: Kauffer Haritasında Esma Sultan Sarayı…….403

MİNYATÜR LİSTESİ

Minyatür 4.1.: Matrakçı Nasuh İstanbul Çiziminden Kumkapı Surları Detayı……94

Minyatür 4.2.: Seyyid Lokman'ın Hünernamesi'nde İstanbul Minyatüründen Kumkapı Bölgesi Detayı……100

Minyatür 5.1.: İstanbul Üzerinde Kuyruklu Yıldız, 1581, Kadırga Limanı Detayı……179

Minyatür 6.1.: 16. Yüzyılda Cundî Meydanı'nda Cirit……..252

GRAVÜRLER LİSTESİ

Gravür 4.1.: Hartmann Schedel'in Dünya Tarihi (Liber Chronicarum)'ndeki Büyük İstanbul Gravürü 129r-130v 1493?.....79

Gravür 4.2.: Laonikos Halkokondiles (1430-1490) Konstantinopolis…….88

Gravür 4.3.: 1696 Tarihli Veue de Constantinople'den Kumkapı Bölgesine Dair Detay…….104

Gravür 4.4.: Jose Maria Moreno'nun Seyahatnamesinde İstanbul ve Marmara Denizi Surları (1799)……115

Gravür 6.1.: 1756 Yılında İsviçre'de Hazırlanmış Olan Ahşap Baskı, İstanbul'da 1755'te Meydana Geldiği Bildirilen Bir Depremin Temsili Betimlemesidir…….274

Gravür 6.2.: Méry'nin Constantinople et la Mer Noire Adlı Eserinde Yer Alan Gravür……...280

Gravür 7.1.: Carbognano'nun Çemberlitaş Gravürü……..367

ÇİZİMLER LİSTESİ

Çizim 4.1.: Kule 16 ile Bukoleon Sarayı'nın Bulunduğu Yerdeki Deniz Surunun Kesiti……...75

Çizim 4.2.: Walker'in Broken Bits of Byzantium Adlı Eserdeki Deniz Surlarına Dair Yapı Çizimleri…….81

Çizim 4.3.: II. Andronikos Palaiologos Dönemine (1282-1328) Ait Arma ve Monogram……...86

Çizim 4.4.: Jérôme Maurand'ın Seyahatnamesi'nde (1544) Marmara Surları…….97

Çizim 4.5.: Castellan'ın Boğaz'dan çizdiği Sultan Ahmed Camii…….118

Çizim 4.6.: Dimitriadis Efendi'nin Panoraması'nda Poterne ve 37. Burç……..132

Çizim 4.7.: Dimitriadis Efendi'nin Marmara Sahil Surları Panoraması…….137

Çizim 6.1.: Hocapaşa Yangını L'Illustration, 28 Ekim 1865…….300

Çizim 6.2.: Hocapaşa Yangını, Baildran……...301

Çizim 6.3.: Ragıp Paşa Konağı Yangını, Ressam Montani……304

Çizim 7.1.: Schweigger'e göre 17. yüzyıl İstanbul konutu……361

Çizim 7.2.: Melchior Lorichs, Arka Planda Atik Ali Paşa Camii ile Birlikte Evlerinin Avusturya Habsburg Elçilerinin Kaldığı Handan Görünümü, Yaklaşık 1559……...363

Çizim 7.3.: Alman Heyetinin Kaldığı Kervansaray, Schweigger E harfi ile Dükkânları Betimlemis Üzerlerinde ise Hücreler Görülmektedir……366

Çizim 7.4. Ayasofya Önündeki Yapılar, Freshfield Folyosu, 1574……...369

Çizim 7.5.: Philipp Ferdinand Von Gudenus'un 1740 Tarihli İstanbul Panoramasında Alt Katta Ahır Üst Katta Yer Alan Zülle (Hayat/Galeri)……370

Çizim 7.6.: Anonim Ayasofya Çiziminin Etrafındaki Zülleli (Hayat/Galari) Konutlar……370

Çizim 7.7.: Portekizli Asker mühendis Mallet'in (1683) İstanbul Planında Yer Alan Türk Evi Çizimi Bahçe Çizimi (Solda) ve Sokak Cephesi (Sağda)……371

Çizim 7.8.: Philipp Ferdinand Von Gudenus'un 1740 tarihli İstanbul panoramasında şehnişinli konak örnekleri…….376

Çizim 7.9.: Philipp Ferdinand Von Gudenus'un 1740 Tarihli İstanbul Panoramasında Mahtab Olduğunu Düşündüğümüz Birim…….....376

Çizim 7.10.: Philipp Ferdinand Von Gudenus'un 1740 Tarihli İstanbul Panoraması……377

Çizim 7.11.: Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nın Giriş Kapısı, (1573-78)……387

Çizim 7.12.: Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nın Divanhanesi (1573-78 Avusturya Habsburg Elçisi)……388

Çizim 7.13.: Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nın Divanhane Avlusu (1573-78 Avusturya Habsburg Elçisi)……399

Çizim 7.14.: Sokollu Mehmed Paşa Sarayı'nın Arz Odası (1573-78 Avusturya Habsburg Elçisi)……399

PLANLAR LİSTESİ

Plan 5.1.: 16. Yüzyılın Başlarında Kadırga Limanı ve Tersane…….175

Plan 7.1.: Kadırga Sarayı Vaziyet Planı…….409

Plan 7.2.: Kadırga Sultan Sarayı Selamlık Dairesi…….411

YAZITLAR LİSTESİ

Yazıt 4.1.: Sergios ve Bakkhos Poternesi Üzerindeki Yazıt……81

Yazıt 4.2.: Kumkapı Limanı'nın Girişinin Doğu Tarafındaki Kulede, Leo Bilge ve Kardeşi ve Meslektaşı Alexander Tarafından Yapılan Onarımları Anan Yazıt……...85

FOTOĞRAFLAR LİSTESİ

Fotoğraf 3.1.: Bukoleon Sarayı Kalıntıları, Pierre Tremaux, 1850……37

Fotoğraf 4.1.: Sergios ve Bakkhos Poternesi'nin Dıştan Görünüşü ve Surlar……..83

Fotoğraf 4.2.: Kumkapı Limanı 19.Yüzyıl……119

Fotoğraf 4.3.: İstanbul Kumkapı Sahili, 19. Yüzyıl……...133

Fotoğraf 4.4.: 19. Yüzyılda Kumkapı Sahili ve Yer Yer Yıkılmış Sur Duvarları…...138

Fotoğraf 6.1.: Kumkapı Sahilinde Kayıklar ve İskele (19.Yüzyıl)……283

Fotoğraf 7.1.: Eski Saray'a Ait Olduğu Düşünülen Konut Dizisi Dehlizlerle Birbirleriyle İlişkilendirilmiştir…….375

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 5.1.: Kumkapı Limanı'nın Tarihsel Sürecini Gösteren Tablo……..192

Tablo 6.1.: 1793 Tarihli Defterde Yer Alan Kumkapı Bekar Odaları ve Nüfusu…...275

Tablo 6.2.: 1793 Tarihli Kumkapı'daki Dükkân, Han ve Bekar Odaları……276

Tablo 7.1.: Ev ve Bölümleri……...318

Tablo 7.2.: Özel Niteliklere Sahip Odalar……..318

Tablo 7.3.: Hizmet Mekânları……319

Tablo 7.4.: Yazar Tarafından Oluşturulmuş Tek Birimli Ev Tipolojisinin Kayıtlı Mekanları……..320

Tablo 7.5.: Yazar Tarafından Oluşturulmuş İki Birimli Ev Tipolojisinin Kayıtlı Mekanları……..359

Tablo 7.6.: Yazar Tarafından Hazırlanmış Olan Mahalle-Konut-Komşu İlişkisini Gösteren Tablo……..411

Tablo 7.7.: Konutlardaki Mekân Birimleri……380

Tablo 7.8.: Keşif Defterindeki Mekanlar……...427

EKLER LİSTESİ

Ek 1: M. Barbie du Bocage. 1784, Byzantium Haritası. 471

Ek 2: Konstantinopolis'in 13. Yüzyıldan 15. Yüzyıl Ortasına Kadarki Görünümü. 472

Ek 3: Piri Reis'in İstanbul Haritası, 1525. 473

Ek 4: Matrakçı Nasuh Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn'indeki İstanbul Çizimi... 474

Ek 5: Georg Tullius Braun ve Frans Hogenberg Tarafından Derlenen Byzantium Nunc Constantinopolis'de İstanbul. 475

Ek 6: Seyyid Lokman'ın Hinernamesi'nde İstanbul Minyatürü. 476

Ek 7: 1696 Tarihli Veue de Constantinople 477

Ek 8: Jose Maria Moreno'nun Seyahatnamesinde İstanbul (1799) 478

Ek 9: 1786 Tarihli Kauffer Haritası 479

Ek 10: Hellert, Plan de Constantinople et de ses Faubourgs (1843). 480

Ek 11: C. Stolpe İstanbul Haritası (1882). 481

Ek 12: 1922'de Çizilen Plan Général De La Ville De Constantinople Feuille 1. Stamboul Haritasından Kumkapı Detayı. 482

Ek 13: İstanbul: die stadt der Geschichte und der Mreere, 1966. 483

Ek 14: Dirimtekin Tarafından Çizilen Fetih Öncesi Marmara Surları. 484

Ek 15: İngiliz Sanatçı Paul Hogarth, Konstantinopolis Haritası. 485

Ek 16: Cristoforo Buondelmonti, İstanbul Tasviri Düssoldorf Nüshasından. 486

Ek 17: A. di Vavassore, Kuşbakışı İstanbul, 1520. 487

Ek 18: George Braun ile Franz Hogenberg 1572, İstanbul Haritası. 488

Ek 19: İstanbul Üzerinde Kuyruklu Yıldız, Şehinşehnâme I, 1581. 489

Ek 20: 1847/48 İstanbul Haritası. 490

Ek 21: Eugène Henri Gavand'ın 1874 Tarihli Yedikule ile Topkapı Arası Büyük Ölçekli Kıyı Doldurma Projesi. 491

Ek 22: 1782 Yangınında İstanbul'un Zarar Gören Bölgelerinin Planı. T. Lopez, Plano de Topografico de Constantinoplo, Madrid, 1783. 492

Ek 23:: 1865 Yılındaki Yangınlar Öncesi ve Sonrası Bölgeyi Gösteren Haritalar..493

Ek 24: Evrak 1; Çelebizâde Tarihi'nde "Zikr-i ta'mir-i sûr-ı İstanbul" Başlıklı Açıklamasında İstanbul Surlarının Bazı Bölümlerinde Oluşan Gözle Görülür Yıkıntı ve Çöküntüleri Belirten Bölüm;.....494

Ek 25: Tek Birimli Ev Tipolojisinin Kayıtlı Mekanları……496

KISALTMALAR LİSTESİ

A.{DVNSMHM	:Bab-ı Asafî Mühimme Defteri
A.}MKT.MHM	:Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A}MKT.MVL	:Sadaret Meclis-i Vala Evrakı
A}MKT.NZD	:Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı
AE.SABH.I	:Ali Emiri Abdülhamid I
AE.SAMD.III.	:Ali Emiri Üçüncü Ahmed
AE.SMST.III	:Ali Emiri Mustafa III
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
Bkz.	: Bakınız
BOA	:Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
C.AS	:Cevdet Askeriye
C.BLD	:Cevdet Belediye
C.DH	:Cevdet Dahiliye
C.EV	:Cevdet Evkaf
C.HR	:Cevdet Hariciye
C.ML	:Cevdet Maliye
C.SM	: Cevdet Saray
Çev.	: Çeviren
D	:Bab-ı Defteri
D.BŞM	:Baş Muhasebe Kalemi
Der.	:Derleyen
DH.MKT	:Dahiliye Mektubi Kalemi
D..M..d	:Bab-I Defteri

Ed.	: Editör
HAT	:Hatt-ı Hümayun
Haz.	: Hazırlayan
I.HUS.	:İrade Hususi
İ.DH	:İrade Dahiliye
İ.HR	:İrade Hariciye
İ.MVL	:İrade Mesclis-i Vala
İ.ŞE	:İrade Şehremaneti
MAD.d	:Maliyeden Müdevver Defterler
MÖ	:Milattan Önce
MV	:Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL	:Meclis-i Vala
öl.	: Ölümü
S.	: Sayı
s.	:Sayfa
TS.MA.E	:Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

İstanbul, Paganizm, Hıristiyanlık ve İslam'ın izlerini bir arada taşıyan nadir başkentlerden biridir. Şehir, geçmişinde pagan Roma'dan Hıristiyan Bizans'a ve nihayetinde Müslüman Osmanlı-Türk imparatorluğuna uzanan farklı uygarlıkların ardışık izlerini içinde barındıran bir tarihsel süreklilik sergilemektedir.

İstanbul'un tarihsel gelişimi, doğal coğrafyanın sunduğu stratejik olanaklar ile insan eliyle üretilen toplumsal, siyasal ve kültürel dinamiklerin kesişiminde şekillenmiştir. Dolayısıyla kentin geçmişini tekil, doğrusal ve homojen bir tarih anlatısı üzerinden okumak mümkün değildir. Her dönem, kendi ideolojik bağlamı, toplumsal yapıları ve mekânsal örgütleniş biçimleriyle farklı bir perspektif ve farklı bir şehir tahayyülü üretmiştir. Bu bağlamda, Byzantion adının ardından Konstantinopolis olarak anılan şehir; Roma İmparatorluğu'nun siyasal mirasını ve Hıristiyanlığın kurumsallaşma sürecini mekâna yansıtan bir başkenttir. Osmanlı Devleti ise İstanbul'un kentsel dokusuna Türk-İslam medeniyetinin idarî geleneklerini, inanç sistemini ve estetik anlayışını işlemiştir. Politik iktidarların el değiştirmesine rağmen, Osmanlı'nın özellikle İslam inancında yer alan müsamahadan kaynaklı dini çoğulculuğu bir devlet politikası olarak benimsemesi, kentin kültürel hafızasının görünür ve sürdürülebilir olmasını sağlamıştır. İstanbul'un tarihsel sürekliliği, yalnızca mekânsal bir ardışıklık değil; farklı inanç sistemlerinin, yönetim biçimlerinin ve toplumsal örgütlenmelerin aynı coğrafyada ürettiği bir kültürel palimpsesttir.

"Bir İstanbul Mahallesinin Oluşumu ve Dönüşümü: Kumkapı Örneği" başlıklı bu tez, Tarihî Yarımada'nın Marmara kıyısında yer alan Kumkapı semtinin tarihsel topografyasını, sosyal yapısını ve mekânsal dokusunu çözümlemeyi amaçlamaktadır. Kumkapı; surları, liman(lar)ı, mahalle örgütlenmesi, saray ve konakları, demografik çeşitliliği ve çok dinli idari yapılanmasıyla İstanbul'un tarihi sürekliliğini görünür kılan örnek bir kentsel parçadır.

Çalışmanın temel hipotezi şudur: Kumkapı, sabit çizgilerle tanımlanmış coğrafi bir sınır değil; dönemlere göre ritmi, aktörleri ve işlevleri değişen dinamik bir etkileşim alanıdır. Dolayısıyla bölgenin topografyası salt bir fizikî çevre olarak değil, her çağda yeniden üretilen siyasal meşruiyetin, temsiliyetin ve içtimai müzakerenin mekânsal karşılığı olarak okunmalıdır. Bu yaklaşım doğrultusunda tez, Kumkapı'daki kültür varlıklarını tek tek sıralayan bir katalog çalışması olarak tasarlanmamıştır. Araştırma, mahalle teşekkülünü belirleyen unsurları ve bu unsurların kaybolma / dönüşme süreçlerini analiz etmeye odaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle çalışma, mevcut yapılardan çok yok olan katmanları, yani tarihsel dokunun zaman içinde silinmesini mümkün kılan süreçleri incelemektedir. Böylece Kumkapı'nın kentsel belleği, "mimari kalıntıların envanteri" üzerinden değil, mahallenin oluşum mantığı ve bu mantığın çözülüş dinamikleri üzerinden okunmaktadır.

Araştırmanın temel soruları şunlardır:

1. Kumkapı'nın sahil hattı boyunca uzanan Marmara Surları, tarihsel süreç içinde hangi aşamalardan geçerek nasıl bir dönüşüm yaşamıştır?
2. Bölgede yer alan Kumkapı Limanı ne zaman inşa edilmiş, hangi işlevleri üstlenmiş ve hangi koşullar altında ortadan kalkmıştır?
3. Kumkapı'nın demografik çeşitliliği, mekânsal düzeni, sosyal ve kültürel yapıyı hangi biçimlerde etkilemiştir?
4. Tarihi kaynaklarda izleri bulunan ancak günümüze ulaşamayan saraylar ile devlet erkânına ait diğer yapılar hangileridir ve bu yapıların mekânsal örgütlenmedeki rolleri nedir?
5. Kumkapı'da farklı dönemlerde görülen konut tipolojileri nelerdir ve bunlar bölgenin toplumsal yapısıyla nasıl ilişkilendirilmiştir?
6. Doğal afetler, göç hareketleri, savaşlar ve imar faaliyetleri gibi tarihsel kırılma noktaları, Kumkapı'nın kentsel kimliğini ne ölçüde dönüştürmüştür?

Günümüzde mahalle olgusu, idari sınırlarla tanımlanan ve nüfus yönetimi temelinde örgütlenen bir birim olarak kolaylıkla belirlenebilmektedir. Ancak Osmanlı döneminde "mahalle" kavramı, kesin çizgilerle belirlenmiş coğrafi sınırdan ziyade, cami, mescit veya vakıf yapısı etrafında şekillenen dini, sosyal ve idari bir topluluk anlamına gelmekteydi. Bu nedenle, tarihi mahalle sınırlarının modern kentsel planlama ölçütleriyle çakıştırılması çoğu zaman mümkün değildir. Bugün idari olarak

Gedikpaşa ve Nişanca mahalleleri içerisinde kalan Kumkapı, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde ise Yenikapı'dan Küçük Ayasofya'ya, Marmara sahil surlarından Divan-ı Ali Caddesi'ne kadar uzanan çok daha geniş bir kent alanını kapsamaktaydı. Dolayısıyla bu çalışma, Kumkapı'nın tarihsel topografyasını incelerken, güncel idari sınırlarla yetinmemiştir. Bölgenin Bizans'taki liman ve sur sistemi ile Osmanlı dönemindeki mahalle örgütlenmesi ve vakıf topografyası üzerinden tanımlanan tarihi sınırlarını da dikkate almıştır.

Tez kapsamında, bölgedeki ticari ve kültürel faaliyetlere ilişkin bağımsız bir bölüm oluşturulmamıştır. Çalışmanın başlangıç aşamasında söz konusu konuların araştırma kapsamına dâhil edilmesi planlanmış olmakla birlikte, yapılan incelemeler sonucunda Kumkapı'daki ticari faaliyetin yoğunluğu, çeşitliliği ve sürekliliği dikkat çekmiştir. Limana gelen malların türleri ve miktarları, dağıtım biçimleri, esnaf örgütlenmesi ve meslek gruplarının çeşitliliği gibi unsurların hem Bizans hem Osmanlı hem de modern döneme uzanan bir ekonomik süreklilik sergilediği görülmüştür. Bu bağlamda ticari yaşam, kapsamı ve veri çeşitliliği açısından, ayrı bir araştırma konusu gerektirecek derinliktedir. Bununla birlikte, tez çalışmasında sosyal yaşamın örgütlenişi, komşuluk ilişkileri ve konut tipolojileri ele alınırken, gerekli görülen yerlerde ticari faaliyetlerle olan ilişkiler açıklanmıştır. Böylece Kumkapı'nın sosyal ve mekânsal dönüşümündeki ekonomik etkenlere dolaylı ve analitik bir biçimde değinilmiştir.

Benzer biçimde bölgenin entelektüel ve sanat faaliyetleri de başlı başına araştırılmaya değer bir inceleme alanıdır. Kumkapı'nın yoğun bir Ermeni yerleşim bölgesi olması; patrikliğin, Ermeni okullarının ve matbaanın burada bulunması; aynı zamanda çok sayıda medrese, tekke ve külliyeye ev sahipliği yapması, bölgenin yalnızca konut odaklı bir yerleşim olmadığını, kent ölçeğinde bir düşünce ve eğitim merkezi niteliği taşıdığını göstermektedir. Bu kurumlardan yetişen ilim insanları, matbaanın yayın faaliyetleri ile bölgede yer alan tiyatro ve sinema salonları, Kumkapı'nın düşünce üretimi, eğitim ve sanat bağlamında çok yönlü bir rol üstlendiğini ortaya koymaktadır. Ancak tezin kapsamının sınırlandırılması ve araştırma odağının dağılmaması amacıyla, söz konusu alanlara yalnızca tez soruları ve temel argümanlarla doğrudan ilişkili oldukları ölçüde değinilmiştir. Bu konu, sahip olduğu veri çeşitliliği ve derinlik nedeniyle, ayrı bir çalışmanın kapsamına alınabilecek niteliktedir.

Çalışmanın önemi, İstanbul'un tarihsel sürekliliğini mahalle ölçeğinde, yani mikro düzeyde ele alarak analiz etmesidir. Kumkapı örneği, kentin çok kültürlü toplum

yapısının, mekân çeşitliliğinin ve tarihsel katmanlılığının, sınırlı bir alan üzerinden okunabilmesine imkân tanımaktadır. Böylece mahalle, yalnızca idari bir birim değil, tarihsel sürekliliğin ve içtimai ilişkilerin görünür olduğu bir kentsel mikrokozmos niteliği kazanmaktadır. Bu doğrultuda tez, yalnızca İstanbul'un tarih yazımına katkıda bulunmayı değil; aynı zamanda kent tarihi, mahalle araştırmaları ve çok kültürlülük tartışmalarına da özgün bir yaklaşım sunmayı amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra çalışma; arşiv belgeleri, tarihi haritalar ve görsel malzemelerden yararlanarak disiplinler arası bir yaklaşım benimsemekte; tarih, mimarlık tarihi, şehircilik ve sosyoloji arasında analitik bir kesişim noktası oluşturmaktadır. Kumkapı'nın tarihsel gelişim süreci, kentin diğer bölgeleriyle yapılacak karşılaştırmalı okumalar için bir referans alanı sunmaktadır. Böylece İstanbul'a ilişkin makro ölçekli tarih anlatılarının, mikro ölçekte tanımlı bir semt üzerinden yeniden değerlendirilmesine imkân vermektedir.

Çalışmanın Kumkapı merkezinde farklı odak noktalarının bulunması, literatür taramasının geniş tutulmasını gerektirmiştir. Tezin her bölümünün farklı kaynakları bulunmaktadır. Bu bağlamda tezin Bizans İstanbul'unu (Konstantinopolis) incelendiği bölümlerde sıklıkla kullanılan bazı temel kaynaklar bulunmaktadır. Bu kaynaklar arasında Dr. A. S. Mordtmann'ın 1892'de Paris'te yayımlanan *Esquisse Topographique de Constantinople* adlı eseri dikkate değer bir yere sahiptir. Mordtmann, Konstantinopolis'in mahalleleri, kıyı şeridi ve surlarla ilişkili kentsel dokusunu ayrıntılı biçimde ele alırken, Kumkapı'nın hem surlara yaslanan hem de denizle bağlantılı karakterini tasvir etmektedir. Alexander Van Millingen'in *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites* adlı eseri, 19. yüzyıl sonlarında Bizans surlarının ve bunlara bitişik tarihî yapıların ayrıntılı bir incelemesini sunmuştur. 1899'da Londra'da yayımlanan bu çalışma, özellikle kara ve deniz surlarının mimari özellikleri, kapıları, burçları ve bunlarla bağlantılı manastır, kilise ve diğer yapılar hakkında geniş bilgi vermektedir. Yazarın gözlemci yaklaşımı, dönemin mevcut fiziksel durumunu aktarması bakımından görsel ve betimleyici bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu erken döneme ait gözlemler, daha sonraki araştırmaların temelini oluşturmuş ve kentin surlarına dair bilimsel incelemelerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu birikimi derinleştiren Wolfgang Müller-Wiener'in *İstanbul'un Tarihsel Topografyası* adlı eseri ise, kentin Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait topografik yapısını bütüncül biçimde ele alan en kapsamlı başvuru

kaynaklarından biridir. İstanbul'un tarihsel gelişimini surlar, limanlar, dini yapılar, mahalleler ve kamusal alanlar üzerinden sistematik biçimde inceleyen eser, arkeolojik ve yazılı kaynakları bir arada değerlendirerek kapsamlı bir sentez sunar. Özellikle Kumkapı, Kadırga ve çevresindeki liman tesisleri ile sur kapılarına dair sunduğu ayrıntılar, bölgenin mekânsal dönüşümünü anlamada vazgeçilmez veriler sağlar. Buna paralel olarak Raymond Janin'in *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique* adlı eseri, Bizans dönemi Konstantinopolis'inin kentsel gelişimi ve topografik envanteri üzerine hazırlanmış en kapsamlı çalışmalardan biridir. 1950'de yayımlanan bu eser, sur kapıları, mahalleler, kiliseler, manastırlar, saraylar ve kamusal yapılar gibi kentin tüm mekânsal bileşenlerini ayrıntılı biçimde tanımlar. Özellikle Bizans dönemi dini yapıların lokalizasyonu ve topografik bağlamları konusundaki katkıları, modern İstanbul araştırmaları için hâlen temel bir referans niteliğindedir. Bu üç eser birlikte değerlendirildiğinde, kentin topografik ve mimari gelişiminin farklı dönemlerde, farklı yöntemlerle nasıl ele alındığı görülebilmektedir: Van Millingen'in gözlemci ve betimleyici yaklaşımı, Müller-Wiener'in arkeolojik ve yazılı kaynaklara dayalı sentezi ve Janin'in topografik envanteri, İstanbul'un tarihsel mekânlarını çok boyutlu olarak incelemeye imkân tanımaktadır.

Çalışmada kullanılan kuramsal çerçevenin temel dayanaklarından biri Henri Lefebvre'nin *The Production of Space* adlı eseridir.[1] Lefebvre, mekânın yalnızca fiziksel bir varlık olmadığını; toplumsal ilişkiler, iktidar biçimleri ve ideolojik süreçlerle sürekli olarak üretildiğini ileri sürmektedir. Ona göre mekân, toplumsal pratiklerin sonucu olarak biçimlenmekte ve aynı zamanda bu pratikleri yeniden üretmektedir. Bu yaklaşım, Kumkapı'nın tarihsel gelişimini anlamak açısından kritik bir perspektif sağlamaktadır. Ayrıca İstanbul'un Osmanlı dönemi mahalleleşme sürecini anlamada vakıf müessesesinin işlevi temel bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Bu bağlamda da Ömer Lütfi Barkan'ın 1953 yılında yayımlanan "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler" başlıklı makalesi, Osmanlı şehirleşme ve toplumsal örgütlenme pratiklerinin incelenmesinde klasikleşmiş bir kaynak niteliğindedir. Barkan, vakıf ve temlik uygulamalarının yalnızca dini ya da hayırseverlik amaçlı kurumlar olmadığını; aynı zamanda iskân politikalarının, yeni mahallelerin teşekkülünün ve toplumsal

[1] Henri Lefebvre, *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith (Oxford: Blackwell, 1991).

aidiyetin şekillenmesinde belirleyici araçlar olduğunu ortaya koymuştur. Yaron Ayalon'un *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* adlı çalışması, Osmanlı tarih yazımında doğal afetlerin toplumsal, ekonomik ve idarî boyutlarını inceleyen öncü eserlerden biridir. Depremler, yangınlar, salgın hastalıklar ve kıtlıklar gibi afetlerin yalnızca fiziksel yıkımla sınırlı kalmadığını; toplumsal yapıyı, idari kurumları ve kent dokusunu yeniden şekillendirdiğini ortaya koymaktadır. Ayalon'un yaklaşımı, afetlerin ardından devletin yeniden inşa süreçlerinde nasıl bir rol üstlendiğini ve yerel toplulukların bu sürece nasıl dahil olduğunu anlamak açısından önemlidir.

Gülru Necipoğlu'nun *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür* isimli kapsamlı çalışması, Osmanlı klasik dönemini mimari üretim ve kültürel temsil bağlamında ele alarak Mimar Sinan'ın eserlerini imparatorluk ideolojisi, toplumsal yapı ve kentsel dönüşüm ekseninde inceler. Kitap, yalnızca Sinan'ın mimari repertuarını değil, aynı zamanda 16. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unun mekânsal ve sembolik örgütlenmesini de bütüncül bir perspektifle analiz eder. Tezde bu eser, Kumkapı bölgesinin 16. yüzyıldaki dönüşümünü daha geniş bir mimari ve kültürel bağlama oturtmak amacıyla kullanılmıştır. Necipoğlu'nun özellikle Sinan döneminde vakıf yapılarının mahalleleşme süreçleriyle ilişkisine dair ortaya koyduğu tespitler, Kumkapı'da cami, mescit ve diğer vakıf yapılarının kentsel dokuyu nasıl şekillendirdiğini anlamada önemli bir kuramsal zemin sağlamıştır.

Zeynep Çelik'in *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul* adlı çalışması, 19. yüzyıl İstanbul'unun modernleşme sürecini, imparatorluk başkentinin mekânsal dönüşümleriyle birlikte ele alan temel eserlerden biridir. Kitap, Tanzimat ve sonrasında kent mekânına yönelik müdahalelerin, mimari pratiklerin ve toplumsal yaşamın nasıl yeniden biçimlendiğini kapsamlı biçimde ortaya koymaktadır. Özellikle yeni ulaşım ağları, altyapı projeleri, kamu binaları ve Batılılaşma etkisiyle şekillenen yeni kent kimliği üzerinde durmaktadır. Tez çalışmasında bu eser, Kumkapı bölgesinin 19. yüzyıldaki dönüşümünü anlamada başvurulan en önemli literatürlerden biri olmuştur. Çelik'in vurguladığı modernleşme ve Batılılaşma süreci, Kumkapı'da görülen altyapı onarımları, sur çevresinde gelişen yeni yapılaşmalar ve liman işlevinin giderek geri plana düşmesi gibi olguların gelişim sürecinin açıklanmasında kullanılmıştır. Ayrıca Çelik'in mekânsal dönüşüm ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiye yaptığı vurgu, Kumkapı'daki mahalle dokusunun hem fiziksel hem de

demografik açıdan yeniden şekillenmesini yorumlamada kuramsal bir çerçeve sunmuştur.

Doğan Kuban'ın *İstanbul: Bir Kent Tarihi - Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul* adlı kapsamlı çalışması, kentin tarih öncesinden modern döneme kadar uzanan fiziksel, sosyal ve kültürel dönüşümünü bütüncül biçimde ele alan en önemli başvuru kaynaklarından biridir. Eser hem Bizans hem de Osmanlı dönemlerine ait topografik ve mimari unsurları karşılaştırmalı olarak sunmasıyla dikkat çekmektedir. Tezde bu eser, Kumkapı'nın tarihsel topografyasının daha geniş İstanbul bağlamı içinde değerlendirilmesi için temel bir arka plan kaynağı olarak kullanılmıştır.

Kumkapı'nın sur hattı ve burçları konusunda çok az akademik çalışma bulunmaktadır. Marmara sahil surlarının topografik ve mimari belgelenmesine ilişkin literatürde uzun süre Batılı seyyahların gravürleri, panoramaları ve haritaları öne çıkmıştır (ör. Van Millingen, Müller-Wiener). Dimitriadis Efendi'nin hazırladığı *Marmara Sahil Surları Panoraması*, bu açıdan literatüre özgün bir katkı sunmaktadır. Öncelikle, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başında surların mevcut durumunu Osmanlı bürokratik ve entelektüel çevresinden bir gözlemcinin bakışıyla belgeleyen yerli bir görsel kaynak olması bakımından önemlidir. Çalışma, surların kapı, burç ve tamir izlerini ayrıntılı biçimde aktarmakla kalmayıp, sahil boyunca uzanan mahalle dokusu, liman kalıntıları ve ek yapıların konumlarını da göstermektedir. Bu yönüyle panorama, yalnızca askeri mimariyi değil, kentsel topografyanın süreklilik ve dönüşümünü de gözler önüne sermektedir.

Bernard Granville Baker'ın *The Walls of Constantinople* adlı eseri, kentin surlarını yalnızca mimari bir yapı olarak değil, aynı zamanda tarihsel süreklilik, askeri işlev ve kentsel kimlik unsuru olarak ele alan erken dönem İngilizce kaynaklardan biridir. 20. yüzyılın başında yazılmış olması, esere dönemin tarih yazımı anlayışını ve gözlemci bakış açısını da katmaktadır. Özellikle Marmara ve kara surlarının topografik tasvirleri, kapıların lokalizasyonu ve Bizans ile Osmanlı dönemlerindeki kullanımına ilişkin aktarımları, günümüzde kaybolmuş ya da değişime uğramış bazı ayrıntıları belge niteliğindedir. İstanbul'un Marmara Surları'nın Osmanlı öncesindeki durumunu ortaya koyan Feridun Dirimtekin'in *Fetihten Önce Marmara Surları* adlı eseri, bu konuda başvurulabilecek önemli bir kaynaktır. Çalışma, surların fetih öncesi dönüşümünü kapsamlı biçimde ele almakta; mevcut çizim ve fotoğraflarla da değerli görsel verilerle bu süreci somutlaştırmaktadır.

İstanbul surlarının tarihi, mimari ve koruma açısından incelenmesi uzun yıllardır hem yerel hem yabancı kaynaklarda ele alınmaktadır. Van Millingen, Babinger ve Müller-Wiener gibi araştırmacıların çalışmaları surların Bizans ve Osmanlı geçmişine dair gravür, kronik ve haritalara dayanırken; Nisa Semiz'in *İstanbul Haliç ve Marmara Surları, Belgeleme Çalışmaları, Tarihi ve Peyzaj Değerlerinin Korunmasına Yönelik Öneriler* adlı doktora tezi, literatürü özgün bulgularla zenginleştirmektedir. Semiz, surların günümüze ulaşan bölümlerini mimari belgeleme teknikleriyle detaylı olarak ele almış; malzeme ve yapı tekniği analizleri yaparak tarihsel onarım evrelerini belirlemiştir. Ayrıca, surların kent peyzajındaki yeri, koruma sorunları ve önerileri bağlamında hem fonksiyonel hem görsel değerlerinin korunması gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu çalışmada güncel durum tespitinden özellikle kaçınılmış; Marmara surlarının tarihsel süreçte geçirdiği dönüşüm, siyasi erkin ve halkın surlara yönelik tutumu ile surların savunma, sınır belirleme, kontrol, depo ve benzeri işlevleri incelenmiştir.

Kumkapı ve dolaylı olarak Marmara surları üzerine en özgün birincil kaynak, Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerdir. Bu çalışmada, şimdiye kadar literatüre kazandırılmamış çok sayıda evrak transkripsiyon edilerek değerlendirilmiştir. Söz konusu belgeler, yalnızca surların tarihsel dönüşümünü belgelendirmekle kalmayıp, aynı zamanda şehir yönetimi, imar uygulamaları, toplumsal algılar ve devletin mekâna yüklediği sembolik anlamlar gibi konuların da yorumlanmasına imkân tanımaktadır. Böylelikle arşiv malzemesi, Kumkapı surlarının dönüşümünü bütüncül bir çerçevede ele alan bir bakış açısı sunmaktadır.

Kumkapı'nın liman tarihini anlamlandırmada, modern Bizans araştırmalarında gelişen yeni metodolojik yaklaşımlar belirleyici bir zemin sunmaktadır. Bu noktada Ewald Kislinger'in *Die byzantinischen Häfen Konstantinopels* kitabında yer alan "Von schlechteren und besseren Lagen: Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung" başlıklı makalesi, Bizans döneminde kentin çeşitli limanlarının konum, işlev ve farklı dönemlerdeki değer değişimlerini karşılaştırmalı biçimde incelemesiyle dikkat çekmektedir.

Kumkapı'nın tarihsel gelişimini çok boyutlu biçimde ortaya koymak, yalnızca yazılı belgelerle değil, kent temsilleri aracılığıyla da geçmişin izlerini okumayı gerektirir. Bu nedenle çalışma, karma bir yöntem benimseyerek yazılı, görsel ve mekânsal verileri bir arada değerlendirmektedir. Disiplinlerarası nitelikteki bu yaklaşım, tarih

araştırmalarında belge çözümlemesini, sanat tarihi ve mimarlık tarihinin görsel okuma teknikleriyle bütünleştirmeyi amaçlamaktadır.

Araştırma sürecinde öncelikle birinci el arşiv vesikaları okunmuş; her bölüm kendi ana ve ikincil kaynakları üzerinden değerlendirilmiştir. Belgelerde yer alan bilgiler, konuya ilişkin analizlerle ilişkilendirilerek bölümler içerisinde yeniden yorumlanmıştır. Bununla birlikte, tarihî haritalar, gravürler ve minyatürler ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Özellikle 16. ve 17. yüzyıl görsel verilerinden yararlanılarak dönemin konut tipolojileri saptanmaya çalışılmış, böylece yazılı kaynaklarla görsel ve mekânsal veriler arasında anlamlı bir karşılaştırma kurulmuştur. Bu yöntem, Kumkapı'nın tarihsel dokusunu yalnızca belgeler üzerinden değil, aynı zamanda mekânsal temsiller ve görsel hafıza üzerinden de okumayı mümkün kılarak, semtin çok yönlü dönüşümünü ortaya koymayı hedeflemektedir.

Çalışmanın ilk taslağında kronolojik yöntem tercih edilmiş; olaylar tarihsel sıralanışları içinde ele alınmıştır. Ancak Kumkapı'nın sur sistemi, liman işlevi, demografik yapı ve mahalle dokusu gibi birbirine paralel ilerleyen öğeler, aynı dönem içerisinde farklı temalar arasında gidip gelinmesini gerektirmiştir. Bu durum anlatıda zorunlu tekrarlar ve kopukluklar yaratmasından dolayı tez kurgusu gözden geçirilerek tematik bir düzen benimsenmiş, her başlık kendi iç kronolojisi çerçevesinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda giriş bölümünü takiben çalışma, yedi bölüm hâlinde yapılandırılmıştır. Birinci bölüm tezin giriş bölümüdür. İkinci bölüm İstanbul'un Tarihsel Topografyası; Bizans İstanbul'unun imar politikaları, surları ve kamusal yapı omurgasını ele almaktadır. Üçüncü bölüm Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul'da Mahalle Teşekkülü ve Kumkapı; İstanbul'un mahalle dokusunun incelenmesi ve bu dokuda Kumkapı'nın yerinin açıklanmasıdır. Dördüncü bölüm Kumkapı Bölgesi Sahil Suru ve Burçları, Marmara Surları, Bizans'tan Osmanlı'ya afet, onarım, uyarlama döngüleri; 19. yüzyıl demiryolu ile surların koruma politikalarına odaklanmaktadır. Beşinci bölüm Kumkapı Limanı; bölgede yer alan limanların morfolojisi ve işlevi, Portus Novus/Sophia/Kontoskalion'dan Kadırga ve Kumkapı havzalarına; dolgu-meydanlaşma, kaybolan izlerin belgelenmesini analiz etmektedir. Altıncı bölüm Kumkapı Bölgesinin Mahalle Kurgusu ve Sosyal Doku; Kumkapı bölgesinde hâkim olan Osmanlı çoğulculuğu, Patrikhane ve kilise ağı, cami-mescit-külliye odakları ile sınırdaşlık ilişkilerini incelemektedir. Yedinci bölüm Kumkapı Bölgesinde Konut Tipleri Mülkiyet; bölgedeki mütevazı ev-bekâr odası-dükkân-konut birliktelikleri,

sofa omurgalı konaklar, vakıf-mülk ilişkileri, saraylar, konaklar ve diplomatik/lojistik altyapı bu bölümde ele alınmıştır. Ayrıca bölgedeki Bizans saray izleri, Osmanlı sadrazam/hanım sultan konakları, mîrî ahır-ambarlar, elçilik misafirhanelerinin tespit ve belgelenmesi de bu bölümün kapsamandadır.

Çalışma, Kumkapı'nın tarihsel gelişimini yalnızca yapı envanteri üzerinden değil, kent belleği, içtimai örgütlenme ve mekânsal süreklilik eksenlerinde ele alarak değerlendirmiştir. Araştırma sürecinde elde edilen bulgular, Kumkapı'nın İstanbul tarihi içinde stratejik bir eşik alanı işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Bölge; Bizans limanı, Osmanlı mahallesi ve modern kent politikalarının sırasıyla müdahale ettiği bir kentsel kesişim zonu niteliğindedir. Tezin en önemli katkısı, Kumkapı'yı tekil yapılar üzerinden bir katalog gibi sunmak yerine, mahalle teşekkülü ve bu teşekkülü oluşturan parçaların çözülüş süreci üzerinden okumaya yönelmesidir. Böylece çalışma, kültürel miras kavrayışını "mevcut olanın korunması" sınırından çıkarıp, kaybolan belleğin izini sürme düzeyine taşımıştır. Bu yönüyle tez, yalnızca geçmişi belgelemez; aynı zamanda gelecekteki planlama ve koruma stratejileri için bir çerçeve önermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

İSTANBUL'UN TARİHSEL TOPOGRAFYASI

İstanbul, Byzantion yerleşmesiyle temelleri atılan ve I. Constantinus'un (306-307) kararlarıyla da imparatorluk başkentine dönüşen bir kenttir. Şehir, yalnızca hükümdarların siyasi yönelimlerinin değil; aynı zamanda doğal afetlerin, savaşların ve toplumsal değişimlerin de tanığıdır. Septimius Severus (193-211) ile I. Constantinus'un inşa programları, II. Theodosius'un (408-450) surları ve Iustinianus'un (527-565) kapsamlı onarım girişimleri gibi önemli imar hareketleri, kentin topografyasında silinmez izler bırakmıştır.[2]

İstanbul'un Lygos (MÖ 1000'ler) adıyla anılan ilk yerleşim alanının günümüz Sarayburnu yarımadasının üzerinde bulunduğu düşünülmektedir. Ayrıca bölgenin surlarla güçlendirildiği bilinmektedir. Ancak Lygos'un yerleşim dokusuna ve surlarına dair bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu nedenle söz konusu döneme ilişkin yerleşim detaylarının büyük bir kısmı kaybolmuştur.[3]

---

[2] Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), Zeynep Kızıltan, "İstanbul Kazıları Marmaray - Metro Projeleri ve Arkeolojik Kurtarma Kazılarının Şehir Tarihine Katkıları", *Büyük İstanbul Tarihi*, C. 1, (2015): 338-373; Doğan Perinçek, "Yenikapı Kazı Alanının Son 8000 Yıllık Jeoarkeolojisi ve Doğal Afetlerin Jeolojik İzleri (İstanbul-Türkiye)", *MTA Dergisi*, S. 141 (2010): 73-95. Yenikapı'daki kazılar, 2004 yılında Marmaray ve metro projeleri için başlatıldığında, amaç yalnızca altyapı çalışmalarını yürütmekti. Ancak kazı derinleştikçe, beklenmedik bir şekilde, Bizans dönemine ait Theodosios Limanı'nın dolgusu ortaya çıkmıştır. Bu dolgunun altından ise Neolitik Çağ'a uzanan yerleşim izlerine ulaşılmıştır. Bu durum, İstanbul'un geçmişinin sanılandan daha eskiye dayandığını göstermiştir. Çalışmalarda elde edilen bulgular günümüz arkeologları, tarihçileri ve sanat tarihçileri tarafından değerlendirilmeye devam etmektedir.

[3] Feridun Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Yayınları Nr.10, 1953), 1; Murat Arslan*, Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periolus Pontieuxini)*, (İstanbul: Odin Yayıncılık, 2005): 168.

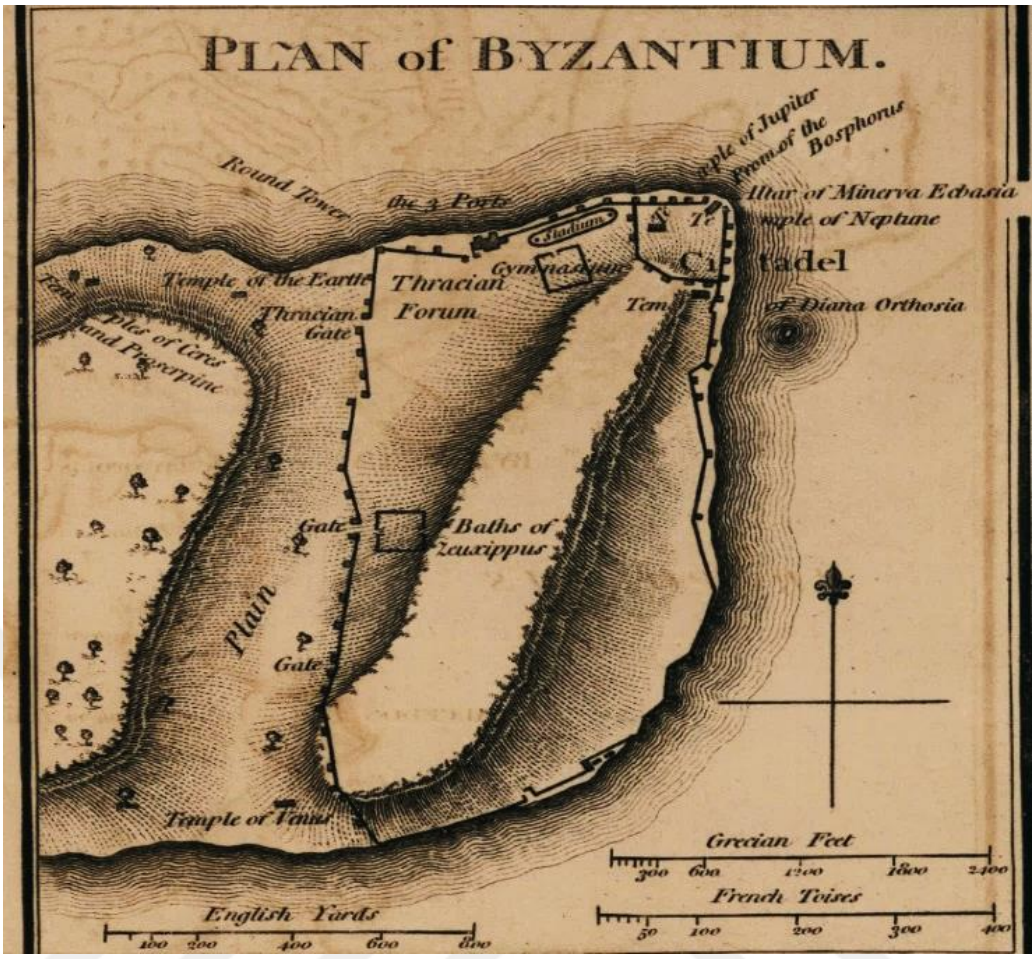
Kentin bilinen tarihi, genellikle MÖ 8.-7. yüzyıllardaki nüfus artışı ve tarımsal yetersizlik nedeniyle Ege çevresindeki Yunan kentlerinin koloniler kurmaya yönelmesiyle başlatılmaktadır. Bu dönemde, Boiotia[4] bölgesinden gelen Megaralılar tarafından Astakos (İzmit), Selymbria (Silivri) ve Khalkedon (Kadıköy) gibi Marmara Denizi kıyıları kolonize edilmiştir. Efsaneye göre, MÖ 660 civarında Byzas önderliğindeki Megaralı grup, Khalkedon'un ardından bugünkü Sarayburnu bölgesinin en uç noktasında yer alan birinci tepenin üzerinde bir koloni kurmuştur. Kent, kurucu Byzas'a ithafen Byzantion adını almıştır.[5]

Periferik (çevresel) özelliği ile koloni kentleri yönetici değil, yönetilen konumunda bulunmaktadır. Ancak geleceğin metropolünün çekirdeğini oluşturan Byzantion, önemli stratejik konuma sahip bir periferik olarak, ticaret yollarına hâkim ileri düzeyde bir garnizon kent yapısına sahiptir. Başlangıçta küçük ölçekli bir ticaret merkezi olarak kurulan Byzantion'un ilk yıllardan itibaren surlarla çevrilmiş olduğu bilinmektedir (Harita 2.1). Çok sayıda kutsal tapınaklarının bulunduğu öngörülmekle birlikte bu tapınakların tam kentteki konumları hakkında kesin bilgiler mevcut değildir.[6]

[4] Boiotia, Antik Yunanistan'da Korint Körfezi'nin kuzeydoğusunda yer alan bir bölgedir.

[5] Byzas, Yunan mitolojisinde Zeus'un kızı Keroessa ile denizlerin tanrısı Poseidon'un soyundan gelmektedir. Yeni koloni Byzas'ın onuruna Byzantion adını almıştır. Konstantinopolis'teki tepelerin pek azı özel isimlerle bilinmektedir. Bu nedenle, pratik bir referans yöntemi olarak genellikle rakamlarla adlandırılmıştır. Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, (İstanbul: Alfa, 2015): 74; Bernard Granville Baker, *The Walls Of Constantinople*, (London: John Milne, 1910): 13-14; Işın Demirkent, "İstanbul" içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 205; Murat Arslan, *İstanbul'un Antik Çağ Tarihi, Klasik ve Hellenistik Dönemler,* (İstanbul, Odion Yayıncılık, 2010): 10.

[6] Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 16; Ayşe Sema Kubat, Tolga Ünlü, Özge Kuru, "Tarihi Yarımada İç Çeper Kuşak Alanlarının İncelenmesi: Konstantin Surları", *Türkiye Kent Morfoloji Ağı 3. Kentsel Morfoloji Sempozyumu: Mayıs 2022,* (Ankara: ODTÜ, 2022): 401, Murat Arslan, *İstanbul'un Antik Çağ Tarihi, Klasik ve Hellenistik Dönemler,* 430.

Harita 2.1: Barbie du Bocage Tarafından Hazırlanan Byzantium Haritası.
Kaynak: Bülent Özükan, *Tarihte İstanbul Haritaları,* 2006, s.26.

Kentin Apollon, Artemis ve Aphrodite tapınaklarının bir arada yer aldığı kutsal alanı Akropolis'de bulunmaktaydı. Akropolis'in günümüzde Topkapı Sarayı arazisi içerisinde kalan ve Boğaz'a doğru hafif meyille uzanan kayalık tepe üzerinde konumlandığı varsayılmaktadır (Harita 2.2.). Akropolis alanının kuzey bölgesinde (Sarayburnu'nun kuzey kıyılarındaki liman bölgesi) farklı kotlardaki teraslar üzerinde Poseidon, Hera, Plouton tapınağı ile Athena Ekbasia kutsal alanı bulunmaktaydı.[7] Bu dönemde Sirkeci dolmamış bir koy durumunda olduğundan kentin ana limanı olan Neorion Limanı ile hemen onun yanında Prosphorion Limanı (bugünkü Sepetçi Kasrı

[7] Raymond Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, (Paris: Istitut Francais D'etudes Byzantines, 1950): 18; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 16.

arazisi) yer almaktaydı.[8] Kentin meydanında ve kırsal bölgelerinde yer alan tapınaklar ve temenos[9] adı verilen kutsal mekanlarla Byzantion kentinin bir Pagan kenti görünümü sunduğu anlaşılmaktadır (Harita 2.3.).[10]

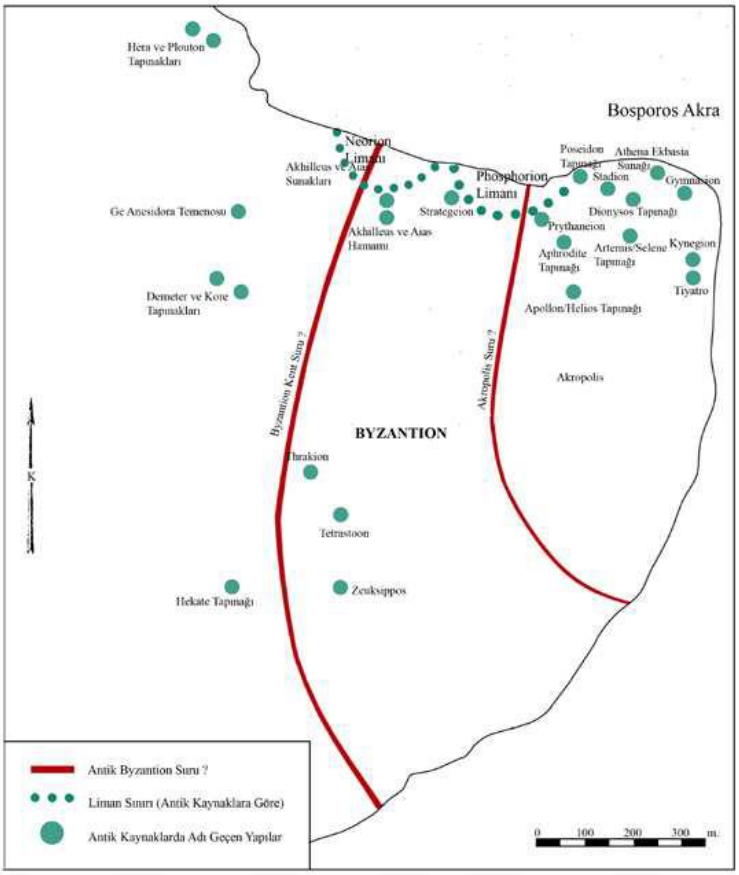
Şehrin askerî toplanma alanı ve aynı zamanda pazar işlevi gören Strategion'un, Akropolis'in kuzeybatısında konumlanmaktaydı. Bu alanın hemen etekleri (kuzey kıyısındaki bugünkü Sirkeci sahilinde yer alan iki limanın etkisiyle) ve çevresi zaman içinde ticari nitelikli bir agora kimliği kazanmıştır. Kentin batı yönündeki ana geçitlerinden biri bu bölgeye açılmaktadır. Diğer geçidin ise bir vadi boyunca Sirkeci'ye ulaşan ve Thrace adıyla bilinen meydana komşu olduğu düşünülmektedir.[11]

[8] Byzantion'un iki limanının olduğu yaygın bir görüş olarak varlığını hala sürdürürken, son yıllardaki çalışmalar Sirkeci Garı ve Sarayburnu arasında tek bir limanın olduğuna dair bulgular sunmaktadır. Konunun uzmanları, bu liman ya da limanların varlığı hakkında görüş birliğine varamamışlardır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Planlama ve İmar Müdürlüğü, 2003a. *Tarihi Yarımada (Eminönü-Fatih) 1/5.000 Ölçekli Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Raporu*, C. I ve C. II, İstanbul.

[9] Helen kentlerinde temenoslar, Tanrılara adanmış kutsal alanlardı. Hem şehir merkezinde hem de kırsalda bulunur, kırsaldakiler ise kentin egemenlik sınırlarını da gösterirdi. Byzantion'da da bu türden birçok temenos mevcuttu. Mehmet Fatih Yavuz, *Byzantion: Byzas'tan Constantinus'a Antik İstanbul*, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2014).

[10] İnci Delemen, "Byzantion: Koloni-Kent-Başkent" içinde *Bizantion'dan İstanbul'a: Bir Başkentin 8000 Yılı*, ed. Koray Durak (İstanbul: Sakıp Sabancı Kültür Sanat Edebiyat Basın Yayın, 2010): 55-56.

[11] Ksenophon, Atinalılar'ın Byzantion'u işgalinde, hain Byzantion'ların "hazırlıklarını tamamladıktan sonra, gece vakti Thrakion denen meydana götüren kapıyı açıp Alkibiades'le ordusunu içeri soktular" demektedir. Bu bağlamda Byzantion surlarının batı kısmında olduğu bilinen bu meydan, kara surları ile doğrudan ilişkili durumda olmalıdır. Ksenophon, *Yunan Tarihi*, Çev. Prof. Dr. Suat Sinanoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu,1999): 11; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 18.

Harita 2.2: Antik Kaynaklara Göre Byzantion'da Bulunan Yapılar.

Kaynak: Nisan Lordoğulu, *Byzantion ve Kalkhedon'un Şehircilik Açısından İncelenmesi: Kuruluşlarından Roma İmparatorluk Dönemi'ne Kadar,* 2019, s.174.

Daha önce de belirtildiği gibi Byzantion'un kuruluşundan itibaren hem söz konusu kutsal alanları hem de ticaret alanlarını korumak için kara ve deniz yönünden surlarla çevrili olduğu bilinmektedir. İstanbul'un ilk surları olan bu yapıların savunma gücünün zayıflığı, tarihçi Ksenophon tarafından MÖ 400'lerde Atinalıların Byzantion'u kuşatması ve almasını anlattığı bölümden anlaşılmaktadır.[12] Günümüze ulaşan belirgin kalıntıları olmamakla birlikte, bu ilk sur duvarlarının yirmi yedi kuleli oldukça mütevazı boyutlara sahip bir yapı olduğunu Janin belirtmektedir.[13] Surların çevrelediği alan hakkında Gülhane'den başlayarak Marmara Denizi'nde bugünkü Ahırkapı Feneri'nin kuzeyinde Bizans dönemi semtleri Topoi, Mangana ve Arkadiana'nın

[12] Arslan, *İstanbul'un Antik Çağ Tarihi, Klasik ve Hellenistik Dönemler,* 102.

[13] Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*,18-19.

arasından geçerek Değirmenkapı mevkiinde kıyıya ulaştığına dair bazı tahminler bulunmaktadır. Bu tahminler daha çok Dionisios ve Zosimos gibi Antik yazarların anlattıklarına dayandırılarak öne sürülmektedir.[14] Ayrıca kentin bu ilk surlarının daha sonraki dönemde Topkapı Sarayı'nı çevreleyen Sur-ı Sultani'nin batı duvarının geçtiği hatta olduğu da kabul gören fikirlerden biri olmuştur.[15]

Byzantion, Helenistik dönemde (MÖ 330-MÖ 30) giderek güçlenen Roma Devleti ile dostane ilişkiler kurmuş ve bu sayede bağımsız bir şehir statüsü elde edebilmiştir. İzleyen yüzyılda ise Roma Cumhuriyeti Döneminde Bitinya eyaletine dâhil edilmiştir. 2.yüzyıl sonunda Byzantion, Ege, Balkanlar ve Küçük Asya'da siyasi bir güç olmaya başlamıştır. Bu durumdan hoşlanmayan dönemin Roma İmparatoru Septimius Severus (193-211), Byzantion'un kendisine karşı taht mücadelesine giren Pescennius Niger'ın tarafını tutmasıyla kente karşı düşmanlığı artmıştır.[16] Kaybeden tarafı tutan şehir, kent statüsünden köy statüsüne indirilmiş ve Perinthos'a bağlanmıştır. Septimius Severus, şehrin statüsünü düşürtmekle kalmamış, kentin tahkimatının temelini teşkil eden surlarının da yıkılmasını emretmiştir. Bu dönemde kara surlarının neredeyse temel seviyesine kadar yıktırılmış olduğu bilinmektedir. Şehrin güvenliğini doğrudan

[14] Arslan, *İstanbul'un Antik Çağ Tarihi, Klasik ve Hellenistik Dönemler,* 415-416.

[15] Metin Ahunbay, "Surlar." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi,* C. 7. (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994): 74; Abdurrahman Şeref Bey, 1911'de Sur-ı Sultani'nin hasbahçe ortalarına rastlayan kısmının Byzantion'un tepesinde bulunan "Akrapol" veya "Bulvar" denilen iç kalesinin ayağına denk geldiğini belirtmektedir. 1911'de hala görünür olan bu sed duvarının izlerinin Byzantion iç kalesinin sur duvarı kalıntısı olabileceğini söylemektedir. Abdurrahman Şeref Bey'in bir araya getirilmiş ve Türkçe'ye çevrilmiş Topkapı Sarayı makaleleri (1908-1911); [https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/91968 erişim: 7.10.2024]; Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 18; Alexander Van Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls Of The City And Adjoining Historical Sites*, (London: William Clowes And Sons,1899*)*: 5. Kentin ilk savunma hattını oluşturan surların geçtiği güzergâh esas alındığında, bu çalışmanın odaklandığı Kumkapı bölgesinin söz konusu sınırların dışında konumlandığı görülmektedir.

[16] Arslan, *İstanbul'un Antik Çağ Tarihi, Klasik ve Hellenistik Dönemler,* 427; Demirkent, "İstanbul," 205.

etkileyen bu eylemde deniz surlarının tamamen olmasa da belirli bir yüksekliğe kadar yıktırılmış olduğu düşünülmektedir.[17]

Harita 2.3: Byzantion Döneminde İstanbul.

Kaynak: "Byzantium 1200" tarafından hazırlanan görselin üzerinden işlenmiştir.

Severus, Byzantion'u ziyaret ettiğinde onu zeytin dallarıyla karşılayarak geleceği için kendisine yakaran halkın perişan hâlini görmüş ve onlar hakkındaki öfkesini terk etmiştir. Kentteki yıkım ve katliamı durduran Severus, oğlu Caracalla'nın ısrarıyla kente yeni bir düzen getirmek üzere girişimlerde bulunmuştur. Septimius Severus birkaç yıl sonra kenti yeniden yapılandırmış ve şehri yeni bir surla çevirtmiştir.[18] Bu

[17] Feridun Dirimtekin 1953'te yayınladığı Fetihten Önce Marmara Surları adlı eserinde; büyük taş bloklarının demir çemberlerle birbirine bağlanması suretiyle oluşturulan bu deniz surlarının kalıntılarının bazı yerlerde zemine yakın yükseklikte görülebildiğini belirtmektedir. Edwin A. Grosvenor, *Constantinople*, (London: Sampson Low, Marston And Company, 1895): 24; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 75; Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 19-21; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 18.

[18] Arslan, *İstanbul'un Antik Çağ Tarihi, Klasik ve Hellenistik Dönemler,* 431-432.

yeni surlarının eski sur çizgisini mi izlediği yoksa daha geniş bir alanı mı kuşattığı tartışmalıdır. Genel yargıya göre Septimius Severus'un yaptırdığı surlar, bugünkü Hatice Turhan Valide Sultan (Yenicami) Camii civarında başlayıp güneye doğru çıkmakta, Çemberlitaş bölgesinden Marmara Deniz'ine doğru inmekte ve Afrodit Tapınağı'nın yanından doğuya doğru kıvrılarak Arkadianai yönünde daha sonra yapılacak olan Bukoleon Sarayı'nı dışarıda bırakacak noktada denize ulaşmaktadır.[19]

Septimius Severus dönemi şehir yapılanması özellikle Akropolis'in güneyinde ve batısında yoğunlaşmıştır.[20] Bu dönemde Roma'dan başlayarak şehre gelen "Via Egnatia" (ana yol) kent içerisinde sonlanarak şehir topografyasında yerini almıştır. Bu yolun sonlandığı noktanın doğu ucu sütunlarla donatılmış ve aralarına da "Orta Yol" anlamında "Mese" adıyla bilinen üçüncü cadde açılmıştır.[21] Şehrin birinci ve ikinci tepesini bağlayan Akropolis-Mese hattı dikkate alındığında kentin, kuzey ve güney yönde yayılma gösterdiği anlaşılmaktadır. Mese boyunca oluşturulan sütunlu caddelerin arasındaki alana, güney surlarının yakınında Ayasofya Meydanı çevresindeki eski agoranın üzerine Tetrastoon denen yeni bir agora inşa edilmiştir. Septimius Severus, vahşi hayvan gösterilerine duyduğu ilgiden dolayı bu eğlencelere tahsis edilecek hipodromu yaptırtmıştır.[22] İmparator ayrıca, Akropolisteki Apollon, Artemis, Aphrodite, Demeter, Zeus ve Poseidon tapınaklarını yenilemiş, Tetrastoon yakınına da bir Helios tapınağı inşa ettirmiştir. Septimius Severus'un yapı programı, Tetrastoon'un hemen yakınında Zeuksippos Hamamı ile onun güneybatısındaki bir

---

[19] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls Of The City And Adjoining Historical Sites*, 6. Bu bilgiler ışığında tezin çalışma kapsamını içeren Çatladıkapı-Yenikapı arasındaki surlar Severus döneminde inşa edilmemiştir.

[20] Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008): 84.

[21] Kentin ana arterini oluşturan Mese, batıya doğru uzanmakta ve Thessalonike (Selanik) üzerinden Adriatik'e devam ederek Via Egnatia ile birleşmektedir. Mese Caddesi'nin günümüzdeki adı Divan Yolu Caddesi'dir. Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 23.

[22] Sütunlu galerilerle donatılan bu yapı, vahşi hayvan gösterilerinin son bulduğu 6. yüzyıldan itibaren bir tür cezaevi olarak kullanılmıştır. Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 22.

hipodromu içerse de her iki yapı da Septimius Severus'un ölümü üzerine yarım kalmış, I. Constantinus (306-337) zamanında tamamlanmıştır. [23]

4.yüzyıl, Byzantion'un tarihinde belirleyici bir dönüm noktasıdır. İmparator I. Constantinus, Roma'nın karşı karşıya olduğu tehditler nedeniyle başkenti Roma'dan Byzantion'a taşıma kararı almıştır. Antik Yunan kolonisi olan Byzans'ın bulunduğu bu yerde, Roma dünyası için yeni bir başkent tasarlanmıştır. Başlangıçta Byzantion, "Nova Roma/Yeni Roma" ya da "İkinci Roma" olarak adlandırılsa da kısa bir süre içinde imparatorun ismiyle anılmaya başlanmış ve "Konstantin şehri" anlamında "Konstantinopolis/Konstantinapol" olarak bilinir hale gelmiştir.[24]

I. Constantinus'un tasarladığı yeni başkent, Romalıların imparatorluk döneminde kentlerini planladıkları klasik ızgara planlı şemaya benzese de aralarında bazı farklılıklar görülmektedir. Izgara planın simetrisini yansıtan bu yeni şehir, klasik kent planlamasının sıkışık düzeninin tersine, ana caddeler ve bunları bölen büyük caddelerin oluşturduğu bir planlamayla geniş cadde ve meydanlara sahiptir. Kent planlamasında büyük açıklıkların oluşturulması klasik Roma şehirlerinden farklı yenilikçi bir uygulama olarak görülse de kentin stratejik savunması ve sosyal organizasyonuyla doğrudan bağlantılı mekanlar, yeni başkentte de aynen uygulanmıştır.[25]

Roma şehirlerin en önemli yapı elemanı, iki katlı embolos adı verilen revaklı ana caddelerdir. Kuban, 5.yüzyıla tarihlenen Notitia Urbis Constantinopolitanae'da 54 revaktan söz edildiğini belirtmektedir. Bütün ana caddelerin, forumların, limanların ve

---

[23] Cyril Mango, *Bizans Mimarisi*, Çev. Mine Kadiroğlu (Ankara: Rekmay, 2006): 41; Delemen, "Bizantion-Koloni-Kent-Başkent", 57-58.

[24] Hutton Webster, *History of Civilization*, (Boston: D.C. Heath and Company: 1940): 318; Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 28; Konstantinopolis'in kuruluşundan altmış beş yıl sonra Roma İmparatorluğu, Doğu Roma ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Roma merkezli Batı Roma (476) seksen yıl sonra yıkılmış, ancak Konstantinopolis merkezli Doğu Roma 13.yüzyıl'daki elli yedi yıllık Latin işgalini saymazsak, 1453'e kadar ayakta kalmıştır.

[25] Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 30; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 19; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 70.

rıhtımların daha 5. yüzyıl başlarında revaklarla donatılmış olduğu anlaşılmaktadır.[26] Bu emboloslu caddeler genellikle ticari ve sosyal hayatın merkezi olan forumlarda kesişmektedir. Forum, Roma şehir düzeninde yalnızca bir kamusal alan değil, aynı zamanda siyasi, dini ve ticari etkinliklerin merkezi olarak işlev görmüştür. Forumun etrafında dinsel merkezler, hamamlar, meclis binaları ve bazilikalar gibi tipik yapılar yer almıştır. Kamusal binalar ve meydanlar, şehrin ekonomik durumuyla paralel olarak gösterişli heykeller, mozaikler ve çeşmelerle donatılmıştır. Kentler, sahip oldukları anıtlarla büyük gurur duymuş ve bu eserleri birer prestij kaynağı olarak görmüştür.

Septimius Severus döneminde Byzantion, geleneksel Roma şehircilik anlayışı doğrultusunda yeniden şekillendirilmeye başlanmıştır. I. Constantinus devrinde ise imparatorluk merkezinin yeni bir coğrafyaya taşınması, Roma'nın köklü kentleşme mirasını sürdüren bilinçli bir planlama yaklaşımının göstergesidir.

I. Constantinus, Konstantinopolis'i yeni bir başkent ve imparatorluğun doğu toprakları için güvenlik kalkanı olarak şekillendirdiğinde, kentin coğrafi konumunun sağladığı avantajları kullandığı anlaşılmaktadır. Asya ve Avrupa arasında stratejik bir coğrafi konuma sahip yeni başkent, Roma geleneğine bağlı olarak düşman saldırılarına karşı koyabilecek kadar sağlam ve etkili surlarla donatılmıştır. Yeni başkentin inşasına tam olarak ne zaman başlandığı kesin olarak tespit edilememektedir. Ancak 324 yılında yapılan geleneksel törenlerde, efsaneye göre rüyasında gördüğü yeni kara surlarının sınırını bir sabanla işaretlemek için yere bir çizgi çekilmesi işini, İmparator I. Constantinus bizzat kendisinin üstlendiği rivayet edilmektedir.[27]

I. Constantinus suru, eski şehrin batısında yaklaşık iki mil uzağından geçirilmiş, böylece şehir 6 kilometrekare kadar genişletilmiştir. Surların güneybatı ucu, Bizanslılar tarafından Vlanga (Langa) ve Psamatia (Samatya) olarak adlandırılan bölgeler arasında Theotokos da Rhabdos (Theotokos Panachrantos/Sulu Manastır)[28]

---

[26] Doğan Kuban*, İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Çev. Zeynep Rona (İstanbul: Tarih Vakfı, 1996): 71.

[27] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls Of The City And Adjoining Historical Sites*, 15; Judith Herrin, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı,* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016): 36; Grosvenor, *Constantinople,* 27; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 76.

[28] Kuzeyde St. Antonius Harmellius Kilisesi, güneyde St Aemilianus Kilisesine kadar.

kilisesine kadar uzanan deniz surları eklenerek, kara surlarıyla birleştirmiştir.[29] İmparator I. Constantinus döneminde, Kumkapı semtini denizden ayıran bu Marmara kıyı surları, Sarayburnu'ndan başlayarak Lykos (Bayrampaşa) Deresi'nin denizle buluştuğu noktayı geçtikten sonra Marmara Denizi'ne kadar uzanıyordu.[30] I. Constantinus'un kara surlarının izlediği hattın en belirgin göstergesi ise Psamatia mahallesinin yukarısındaki bir mevkiye verilen Türkçe İsa Kapusu (İsa'nın Kapısı / Ese Kapı) adıdır.[31] Bu nokta, geç Bizans döneminde "Antik Kapı" ve heybetli görünümünden dolayı "Çok Eski Güzel Kapı" (Antiquissima Pulchra Porta) olarak da anılmaktadır. Burası, şehrin ilk Altın Kapısı ya da Zafer Girişi olarak kabul edilmektedir.[32]

Millingen, I. Constantinus tarafından kara surları inşası tamamlandıktan sonra Byzantion'un deniz surlarının onarıldığını ve yeni kara surunun uçlarıyla birleşecek şekilde uzatıldığını ileri sürmektedir (Harita 2.4.). Ancak Mango, şehrin kuzey ve güney sahil bölgesinde ortaya çıkan boşlukların surlarla kapatılmadığı görüşündedir. Buna karşın Kuban, yeni imparatorluk merkezinde, kıyı savunmasının ihmal edilemeyeceğini ve o dönemde mevcut sahil surlarının yeni kara surunun uçlarına

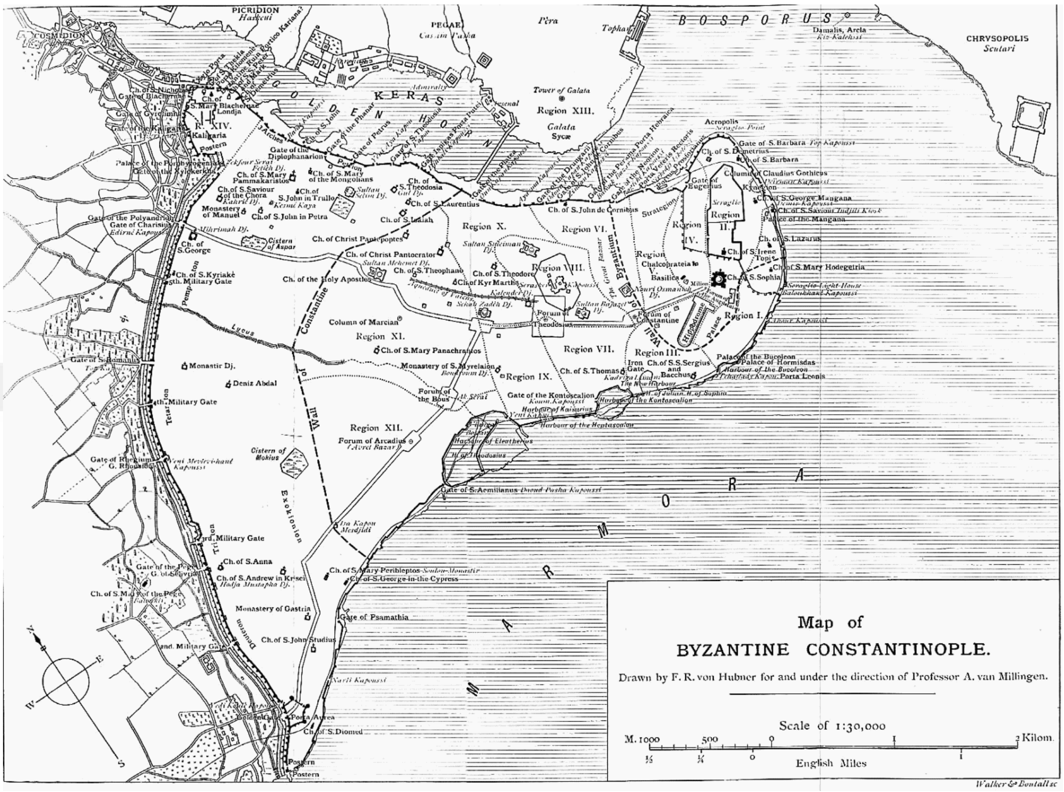
[29] Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 2.

[30] Işın Demirkent, "İstanbul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIII, s. 206.

[31] Bu isim, Konstantin surları içinde yer alan ve 1509'da depremle yıkılan kapıya atıfta bulunmaktadır. Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 17; Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 34.

[32] Ese Kapısı isminin, 1509 yılında Sultan II. Bayezid döneminde yaşanan büyük depremde yıkıldığı düşünülen anıtsal bir kapı ya da kemerden geldiği iddia edilmektedir. İstanbul'un tarihi topografyasına odaklanan bazı araştırmacılar, bu yapıyı İmparator I. Constantinus döneminde inşa edilen surların en görkemli kapısı olarak tanımlar. Ancak bu yorumun kesin bir arkeolojik dayanağa sahip olmadığı da dile getirilmiştir. Buna rağmen, 2006 yılında İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin yürüttüğü kazı çalışmaları sırasında, İbrahim Paşa Mescidi ile Medresesi'nin avlusunda I. Constantinus'a ait surlara bağlanan ve "Protokol Kapısı" olarak adlandırılan bir yapı kalıntısı bulunmuştur. Pembe porfirden yapılmış, yaklaşık beş ton ağırlığındaki bu kapı parçasının keşfi, surların Esekapısı çevresinden geçmiş olabileceğine dair varsayımları güçlendirmiştir. Bkz. İnci Tunay, *İstanbul Sur Kapıları*, (İ.B.B. Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2014): 25.

kadar genişletilmesinin daha olası olduğunu vurgulamaktadır.[33] Bu bağlamda, Kumkapı'nın da içinde bulunduğu Regio III/Üçüncü Bölge, şehrin asıl kurucusu olarak görülen I. Constantinus (272-337) döneminde şekillendirilmiştir (Harita 2.4).

Harita 2.4: Millingen Tarafından Oluşturulan Konstantinopolis Haritası.

Kaynak: Salt Araştırma, Alexandre van Millingen Koleksiyonu

"Dünyanın arzuladığı şehir" olarak adlandırılan Yeni Roma, altı yıllık hazırlık ve inşaat sürecinin ardından 11 Mayıs 330'da kurulmuştur.[34] İstanbul tarihine ışık tutan resmî belgeler, şehrin Byzantion'dan Yeni Roma'ya geçişini belirli bir tarih olarak

[33] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 16; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 24-25; Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi- Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 31.

[34] William Llyod MacDonald, *Early Christian & Byzantine Architecture* (New York: G. Braziller, 1962): 24; Joan Mervyn Hussey, *The Byzantine World*, (New York: Harper, 1961): 11; Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 33; Demirkent, "İstanbul", 206.

kaydetmektedir. Ancak, dünyanın merkezine yerleşmiş ve günümüzde de bu etkisini sürdüren bir şehrin isminin ya da yöneticilerinin etnik kökenlerinin değişmesi, kültürünün, demografik yapısının, fiziksel çevresinin veya yapı stoğunun bir anda değiştiği anlamına gelmemektedir. Byzantion, Pagan, Helenistik, Hıristiyanlık ve Roma gibi çeşitli kültürleri barındıran heterojen dokusundan beslenerek, kendi içinde doğurduğu kültürü ardılına devrederek, "İstanbul Kültürü'nün" temel yapı taşlarını şekillendirmiştir.

Konstantinopolis, kuruluşundan itibaren eski Roma'nın mimari ve kentsel düzenini tekrarlama çabasıyla, on üç bölge ve yedi tepe üzerinde inşa edilmiştir. Bu yapı, merkezden batı surlarındaki kapılara yönelen geniş caddeler etrafında örgütlenmiştir. I. Constantinus, Roma şehrinin imgeleri ve mimari gelenekleriyle şehir organizasyonunu tamamlamış, yeni başkentin görsel ve yapısal bütünlüğünü şekillendirmiştir.[35]

4. yüzyılda Konstantinopolis'in bir Hristiyanlık merkezi olabilmesine ayrıca önem verildiği ve hatta Grosvenor'un iddia ettiği gibi doğduğu andan itibaren bir kilise şehri olması için tasarlandığı genel kabul gören bir görüştür. Ancak Mango, bu görüşe karşı çıkmakta ve I. Constantinus'un yakın zaman önce benimsenen Hıristiyan dininin kentleşme programını benimsemediği ve hatta kendisine atfedilen birçok kilisenin ardılları tarafından inşa edildiğini belirtmektedir.[36] Genel kabul gören bir olgu olarak I. Constantinus zamanında yapılmış kiliseler; Augustaion Meydanı ile Byzantion Akropolis'i arasında muhtemelen saray kilisesi işlevi gören Aya İrini Kilisesi, yerel şehit Acacius'un kilisesi ile en ünlü ve taşıdığı anlam açısından belki de en önemlisi Nova Roma'nın kurucusu I. Constantinus'un mezarının da içinde bulunduğu Havariyyun Kilisesi'dir.[37] Bu dini yapılar, kurulan yeni başkentin röperlerini de oluşturmuştur.

---

[35] Herrin, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı,* 36-37; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 77; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 18.

[36] Grosvenor, *Constantinople*, 29; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 85.

[37] Üzeri altın ve bronzdan kiremitlerle kaplı olan çatısı ile Dördüncü Tepe'nin zirvesini süslediği bilinen bu yapı yerine Fatih, kendi adını taşıyan külliyesini inşa ettirecektir. Millingen, *Byzantine Constantinople*, 34; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 77, 86; Philip Sherrard, *Byzantium*, (New York: Time Incorporated, 1967): 34; Demirkent, "İstanbul", 206.

I. Constantinus, yeni başkentini şekillendirirken, Septimius Severus surlarının hemen dışında kendi adını taşıyan elips formunda, büyük taşlarla döşenmiş ve iki katlı potriklerle çevrili Constantinus Forumunu yerleştirmiştir. Günümüz İstanbul'unda bu forumun hangi noktada bulunduğu, üzerinde herhangi bir görüş ayrılığı olamayacak kadar nettir. Çünkü Septimius Severus surlarının hemen ötesinde, Konstantinopolis'in ikinci tepesinin zirvesinde, günümüzdeki adıyla Çemberlitaş (Yanık Sütun ya da Constantinus Sütunu) Sütunu'nun bu kamu alanının ortasında yer almakta olduğu bilinmektedir.[38] Çemberlitaş Sütunu'nun üzerinde I. Constantinus'un, güneş tanrısı Helios kılığında tasvir edilen bir heykelinin yer aldığı tarihsel kaynaklardan anlaşılmakta; ancak bu heykel günümüze ulaşmamıştır (Harita 2.5).[39] Bu forumdan güneye doğru inen yol, günümüzdeki adıyla Kadırga Meydanı'ndan aşağıya Marmara Denizi'ne inmektedir. Şehrin uzunluğu boyunca doğu-batı aksında üç cadde ana ulaşım arterlerini şekillendirirken, forumlar çevresinde tali yollarla kent içi ve Marmara sahilleri ilişkilendirilmiştir. Bütün bunlara göre Mese hattı Septimius Severus döneminde belirlenmiş, ancak I. Constantinus döneminde ana hattın kaburgası şekillenmiştir.

Byzantion zamanından kalma Hipodrom'un büyük bir kısmı, aslında Batı'ya gitmesi nedeniyle binayı tamamlayamayan Septimius Severus tarafından inşa edilmiştir. Hipodrom ve Hipodromun bitişiğindeki yine Septimius zamanında inşa ettirilen Zeuxippus Hamamları bu dönemde geliştirilmiştir. Delfi'den getirildiği bilinen Yılanlı Sütun, Hipodroma I. Constantinus döneminde yerleştirilmiş ve Hipodrom'un doğu duvarına bitişik bir İmparatorluk Sarayı inşa edilmiştir.[40] Bu sayede şehrin güney bölgesi olan günümüzdeki isimleriyle Kumkapı-Ahırkapı arasındaki bölüm imparatorluk eserleriyle donatılmıştır (Harita 2.6).

---

[38] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 10; Janin, *Constantinople Byzantine:Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 24.

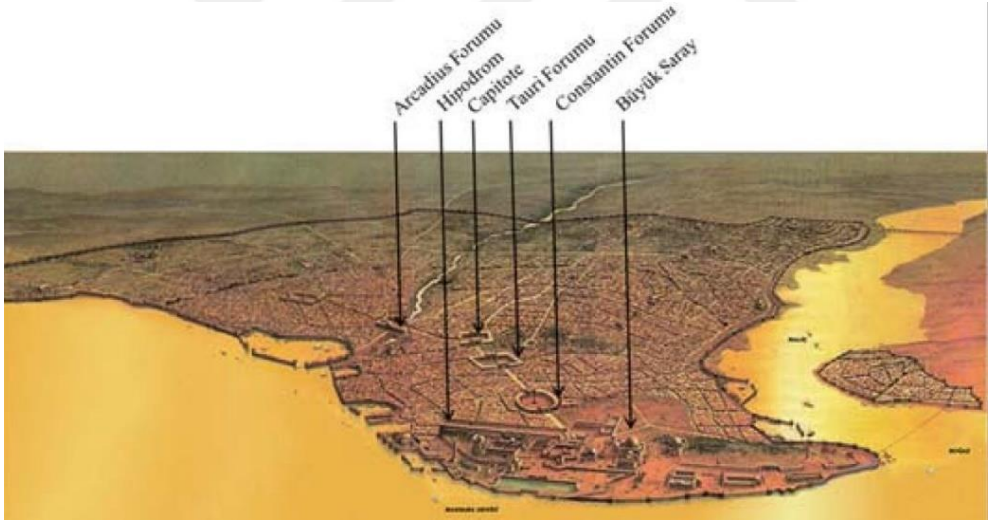
[39] Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 85; Sherrard, *Byzantium,* 35.

[40] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 13, 34; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 77; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 19-20; Demirkent, "İstanbul", 206.

Harita 2.5: Tabula Peutingeriana'da Konstantinopolis ve Constantinus Sütunu.

Kaynak: Bülent Özükan, *Tarihte İstanbul Haritaları*, 2006, s. 46.[41]

Harita 2.6: Konstantinopolis (4.-7. Yüzyıl).

Kaynak: Byzantium 1200.

[41] Herodot, Polybius ve Zosimus gibi antik yazmalarda İstanbul kentinin erken dönemindeki durumunu anlatılmaktadır. Ancak kentin dilsel anlatımı yanında görsel tasviri nadirdir. Kentin 5. yüzyıla ait olduğu düşünülen en erken görsel örneklerden biri, Tabula Peutingeriana adlı Roma yol haritasıdır. Bu yol haritası şematik bir tarzda hazırlanmış olduğundan dolayı detaylardan uzak olup, İstanbul kentinin sadece Tyhke Tapınağı ve Constantinus'un porfir sütununun tasvir edildiği görülmektedir.

Şehrin her geçen zamanda daha da kalabalıklaşmasına paralel olarak imar hareketleri artmış ve kente yeni yapılar eklenmiştir. I. Constantinus'un başlattığı birçok yapı bulunmasına rağmen şehrin surlarının tamamlanması ardılı II. Constantinus'a (337-361) kalmıştır. Bu iki büyük imparator döneminde Konstantinopolis'in anıtsal yapılarının çoğu inşa edilmiş, kentin ticaret ve sosyal yaşam mekanları şekillenmiş, ana yol güzergâhları oluşturulmuş, ilk Ayasofya (Megale Ekklesia) yaptırılmış ve şehri kuşatan surların inşası tamamlanmıştır. 4.yüzyılda kentte bulunan önemli yapılar; iki tiyatro, sekiz halka açık ve 153 özel hamam (daha önce yapımına başlanan ünlü Zeuxippus Hamamları da dahil), 52 portiko, beş tahıl ambarı, sekiz su kemeri veya sarnıç, 14 kilise, 14 saray ve kayıt altına alınabilecek büyüklükte 4.388 ev olarak belirtilmektedir.[42] Ancak kentin deprem kuşağındaki konumu, kentin tekrar tekrar inşa edilmesine neden olmuş ve zamanla kente yeni yapılar da eklenmiştir. Şehrin artan nüfusuna paralel olarak ortaya çıkan su sıkıntısı, Valens (364-378) döneminde dördüncü ve beşinci tepeler arasındaki vadiyi geçerek inşa edilen su kemeri ile çözülmeye çalışılmıştır.[43]

378 yılı itibarıyla, şehirdeki nüfus o denli artmıştı ki; bu dönemde İskenderiye, Asya, Suriye ve Fenike'nin tahıl filolarının bile şehre yeterli ekmek için ham madde sağlayamaz hale geldiği, evlerin sıklığından şehir yollarının daraldığı, yük hayvanlarının sokaklardaki çokluğunun halka tehlike oluşturacak seviyede olduğu, kaynaklarda belirtilmektedir. Şehrin nüfus kalabalığını ve yapı stoğunu Mango, şu şekilde aktarmaktadır:[44]

> *5. yüzyılın ikinci çeyreğinde kentin istatistiksel bir anlatısını, Notitia Urbis Constantinopolitanae olarak tanınan, kentin, tıpkı Roma gibi, bölünmüş olduğu on dört bölgeyi sıralayan, kısa bir Latince belge verir. İşte bunlardan bazıları: 5 imparatorluk ve 9 prenslik sarayı; 8 kamusal ve 153 özel hamam; 4 forum; 5 tahıl*

[42] Sherrard, *Byzantium,* 35; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 19-20.

[43] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 41; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 20.

[44] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 40; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 86.

ambarı, hipodroma ek olarak 2 tiyatro; 322 sokak; 4,388 domus (zenginlerin konakları); 52 revaklı giriş (portico); 20 kamusal ve 120 özel fırın; 14 kilise.

Konstantinopolis'teki nüfus artışı, kentin özellikle yeni kurulan bir başkent olması, zengin veya fakir herkes için bir yaşam ve çalışma olanağına sahip olması (İstanbul bu misyonunu günümüzde de sürdürmektedir.), kilise hiyerarşisinde ikinci sıraya yükseltilen dini itibarı ile Doğu'nun dini merkezi haline getirilmesiyle açıklanabilmektedir.

Kazandığı saygınlık ve artan ticari önemi doğrultusunda hızla büyüyen Konstantinopolis'in sınırlarının, 5. yüzyılda yeniden genişletilmesi zorunlu hale gelmiştir. II. Theodosius Dönemi'nin (408-450) önemli devlet adamlarından biri olarak nitelendirilen Anthemios, şehrin güvenliğini artırmak, Konstantinopolis'i güçlü bir kaleye dönüştürmek, şehrin genişletilmesi ve yeniden güçlendirilmesiyle Roma Devleti'ni doğudaki barbarlıkla yaklaşan mücadeleye hazırlamak için, kapsamlı ve öngörülü bir planla yeni surların inşa edilmesini teklif etmiştir.[45]

Anthemios'un surları II. Theodosius'un imparatorluğu döneminde inşa edilmiştir. Surların inşasının başlama tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak 413'te yayınlanan bir kanunla tamamlanmış olan sur kulelerinin nasıl kullanılacağına dair düzenleme, kara surları ve burçlarının inşaatının oldukça ileride ve tamamlanmak üzere olduğunu göstermektedir. Ön surun ise 424-34 yılları arasında tamamlandığı düşünülmektedir.[46] Bu surlar günümüzde, şehrin batısında Marmara Denizi'nden Tekfur Sarayı olarak bilinen Bizans Sarayı'nın kalıntılarına kadar uzanan surların iç duvarıdır. Böylece yeni şehir sınırları, Konstantin Surlarının batısında, bir mil ile bir buçuk mil arasında bir mesafeye yerleştirilmiş ve şehrin alanı yaklaşık 14 kilometrekareye çıkmıştır.[47] Ayrıca Cyrus, 439 yılındaki prefektliği sırasında, şehrin

[45] Anthemios, II. Theodosius'un (408-450) çocukluğu döneminde altı yıl boyunca hükümetin başında bulunan devlet adamıdır. Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls Of The City And Adjoining Historical Sites*, 43; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 85; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 126.

[46] Mango, *Bizans Mimarisi*, 45; Ahunbay, "Surlar." 77.

[47] Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 126; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 20.

kıyıları boyunca yeni duvarlar inşa ederek Theodosius surlarının kıyı kısımlarındaki eksikleri tamamlamıştır. [48]

Günümüzde İstanbul Surları denilince görülen Theodosius Surlarıdır. Bu surlardan önceki Konstantinopolis'in kentsel değişimini gösteren diğer surlar hakkındaki bilgimiz yok denecek kadar azdır. Theodosius surları ise ulaştığı boyutlar ve kapladığı alan açısından Kara Surları, Marmara Surları ve Haliç Surları olarak adlandırılmaktadır.

Theodosius surlarının kara tarafındakiler on kapı ve birkaç küçük postern ile delinmiştir. Bunlardan bazıları yalnızca garnizonun ihtiyaçlarını karşılamak için farklı sur kısımlarında açılmakta ve bu kapılara "Askeri Kapılar" denilmektedir. Diğerleri ise şehir ile dış dünya arasındaki bağlantıyı sağlamakta ve şehrin "Halk Kapıları" olarak anılmaktadır. Marmara Denizi'nin kuzeyinde, yedinci ve sekizinci kuleler arasında yer alan görkemli kapı, altın yaldızları nedeniyle "Altın Kapı" olarak bilinen Porta Aurea'dır. Porta Aurea ise 388 ile 391 yılları arasında I. Theodosius'un Batı'da Maximus'un korkunç isyanına karşı yaptığı başarılı seferden dönüşünde karşılamak için dikilmiş bir Zafer Takı'dır. Taurus Forumu'ndaki Theodosius Sütunu, Xerolophıs Forumu'ndaki Arcadius Sütunu ve Hipodrom'daki (Atmeydanı) Dikilitaş ile büyük imparatorun savaşçı başarılarını ebedileştirmiştir.[49] II. Theodosius'un inşa ettirdiği yeni surlar, yollar ve abidevi yapılarla kent, II. Theodosius forumundan açılan üçlü bölünmeyle şekillendirilmiştir. Bu bölünmede Marmara kıyıları ile Haliç kıyılarındaki yamaçlar konut alanlarını, Beyazıt'tan Aksaray yönüne oradan da Cerrahpaşa'ya çıkan ve Yedikule'ye uzanan alan, anıtsal yoğunlaşmanın merkezlerini meydana getirmiştir.

---

[48] Cyrus, II. Theodosius döneminde şehrin tarihindeki en dikkat çekici figürlerden biridir. Yetenekleri ve dürüstlüğü sayesinde, dört yıl boyunca Proletaryan Prefekt ve Şehir Prefekti görevlerini üstlenmiş ve yönetim tarzıyla son derece popüler hale gelmiştir. Herrin, *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı,* 45; Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 2; Jonathan Harris*, Konstantinopolis Bizans'ın Başkenti*, Çev. Tevabil Alkaç, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020): 82.

[49] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 63; Robert Walsh ve Thomas Allom, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor,* (London: Fisher & Son Company, 1838): 12; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 20.

6 Kasım 447'de Marmara Denizi'nin içinde meydana gelen bir depremde kentteki çok sayıda kamu mekânı ve evler yıkılmış, Forum hasar görmüştür.[50] Kentin surlarından 96 kulesinin 57'si devrilmiş ve Vlanga kapısı yıkılmıştır. Şehrin hızla eski haline getirilmesi için Hipodrom'daki Mavi ve Yeşil partilerin yardımı istenmiştir. Bu yardım neticesinde inşaat iki ayda bitirilebilmiştir. Aynı yüzyılda, Kartaca ve Vandallar ile yapılan savaşlar sırasında surlar, I. Leo (401-474) tarafından kapsamlı bir şekilde tekrardan onarılmıştır.[51]

Ancak kentin fiziksel yapılanması ve gelişimi, ardı ardına yaşanan depremler ve büyük yangınlar nedeniyle sık sık kesintiye uğramıştır. 407 ile 542 yılları arasında kaydedilen 15 büyük afet, şehrin çeşitli dönemlerde yeniden inşa edilmesine yol açmıştır. Her seferinde bu süreç, dönemin imparatorunun şehircilik anlayışına göre tekrardan şekillenmiştir.[52]

Konstantinopolis'in fiziksel görünümündeki en büyük değişiklik, İmparator I. Iustinianus (527-565) döneminde gerçekleşmiştir. 532'deki Nika İsyanı ve ardından beş gün boyunca sürerek şehrin yarısını yok eden büyük yangından sonra, Konstantinopolis'in tekrardan imar edilmesi gerekmiştir.[53] I. Constantinus ve halefleri tarafından inşa edilen ana kamu binalarının çoğu, merkez kilise Ayasofya da dahil olmak üzere, yıkılmıştır. Iustinianus, yıkılan binaların kalıntılarını hızla temizletmiş ve dönemin en iyi mimarları olan Miletoslu Isidoros ve Trallesli Anthemios'u çağırarak hasarın onarılmasını emretmiştir. Iustinianus, Ayasofya'yı tamamen yeniden inşa ettirirken geniş bir kamu binası programı da başlatmıştır. Bu programda Constantinus Forumu onarılmış, Sarayın bölümleri, Zeuksippos Hamamları, Aya İrini Kilisesi ve bitişiğindeki Sampson Hastanesi yeniden yapılmıştır. Bu onarımların dışında Petrus ve Pavlos Kiliseleri, eski Hormisdas Sarayı'nda Sergios ve Bakchos

---

[50] Işın Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları: Makaleler - Bildiriler - İncelemeler* (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2005): 126.

[51] Grosvenor, *Constantinople*, 561; Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 2.

[52] Jean Ebersolt, Adolphe Thiers, *Les églises de Constantinople* , (Paris: Ernest Leroux, 1913): 23-24; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 22; Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları: Makaleler - Bildiriler - İncelemeler*, 121-138.

[53] Demirkent, "İstanbul", 208.

Kilisesi'ni (Küçük Ayasofya) de yaptırtmıştır.[54] Daha sonraki imparatorlar, imparatorluk sarayını genişletmek, bir kilise daha inşa etmek, bir forumu süslemek, halka açık bir bahçeyi düzenlemek gibi başka eklemelerle şehrin görünüşüne ve imarına katkıda bulunmuşlardır. Ancak şehir, 1453 yılında Osmanlılar tarafından fethedilene kadar ana hatlarıyla Iustinianus'un bıraktığı gibidir (Harita 2.7).

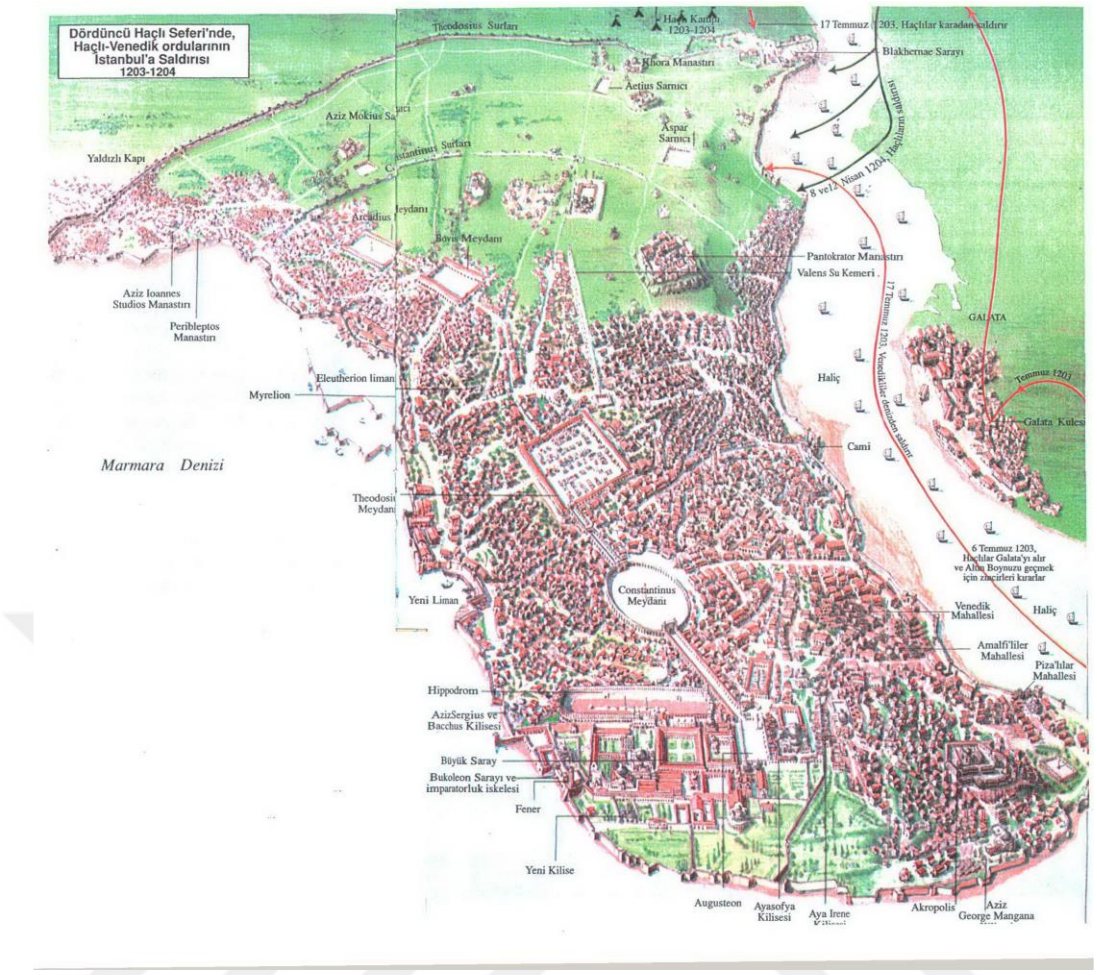
Byzantion, 8. yüzyıldan 13. yüzyıla gelene kadar defalarca depremler ve yangınlarla yıkılmıştır. Her felaketten sonra şehir, dönemin yöneticileri tarafından tekrardan inşa edilmiş, yıkılan ya da zarar gören surları, dini ve kamu merkezleri onarılmıştır.[55] Dördüncü Haçlı ordusu, 1203 yılı haziran ayında Konstantinopolis'in önüne ulaştığında, (şehir birçok doğal afet geçirmiş olmasına rağmen) kentin sahip olduğu ihtişam ve zenginlik karşısında büyük bir hayrete düşmüştür. Daha önce böylesine büyük, güçlü ve zengin; saraylar ve kiliselerle bezeli bir kent görmemişlerdir. Ancak aynı yılın ağustos ayında başlayan ve sekiz gün devam ettiği bilinen yangın, kentin yarısını kül etmiştir. Yangın, deniz surları boyunca Blakhernai Sarayı'na kadar uzanan geniş bölge ile Kara Surlarının dışında, Euergetes Manastırına kadar olan bölgeye zarar vermiştir. 1204'te Haçlıların eline geçen ve neredeyse altmış yıl boyunca sistemli bir şekilde yağmalanan, nüfusunun büyük bir kısmını kaybeden Konstantinopolis, eski görkeminin yalnızca bir gölgesine dönüşmüştür.[56]

---

[54] Sherrard, *Byzantium,* 35; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 22; Grosvenor, *Constantinople*, 566.

[55] Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 89-90; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 22-23.

[56] Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 97; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 25-26; Harris*, Konstantinopolis Bizans'ın Başkenti,* 265; Demirkent, "İstanbul", 211.

Harita 2.7: 1203-1204 Konstantinopolis.

Kaynak: Ülkem Sakarya, *Dördüncü Haçlı Seferi (1204),* 2004, s. 88.

Haçlı yağmasından kurtulan şehir neredeyse yüz yıl sonra 2 Mart 1354 sabahı, büyük bir felaket ile sarsılmıştır. Bu sarsıntıdan Trakya'daki bazı köyler tamamen yok olmuş, kaleler yıkılmış ve Gelibolu kenti dümdüz olmuştur. Konstantinopolis surları büyük oranda yıkılmış ve binlerce kişi ölmüştür. Depremden hayatta kalanlar ise sert kış şartları nedeniyle zor durumda kalmıştır. Kent daha kendini toplayamamışken Konstantinopolis, Osmanlı gerçeği ile karşı karşıya kalmış ve 1390'da Sultan Bayezid'in taarruzlarından endişelenen V. İoannes, kentin sur kapılarını takviye ettirmeye başlamıştır.[57]

[57] Bauer Susan Wise, *Rönesans Dünyası,* Çev. Mehmet Moralı. (İstanbul: Alfa, 2014): 593-656; Demirkent, "İstanbul", 212.

Doğal afetler, iç çatışmalar ve Haçlı istilaları kentin fiziksel yapısında derin yaralar açmıştır. Bu sebeple 14. ve 15. yüzyıl seyyahlarının gözlemlerinde, harap olmuş bir kent manzarası öne çıkmaktadır. 14.yüzyılın ünlü gezgini İbn Battûta (1304-1369?), İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo (öl.1412), Bertrandon de la Broquiere (öl.1459), Floransalı Christophoro Buondelmonti (1385-1430) gibi gezginler notlarında Konstantinopolis'i benzer manzaralar ile anlatmaktadır. Bu anlatımlarda ortak olan Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından ele geçirilişiyle, başkentin hissedilir derecede büyük bir darbe aldığıdır. 14. yüzyılın sonları ve 15. yüzyıl başlarının seyyahları, şehrin içinde harabeye dönmüşmüş birçok ev ve kiliseden bahsetmektedir. Şehrin merkezi boşalmış, caddelerin iki yanını süsleyen sütunlar yerini ağaçlara bırakmış, eski kent merkezindeki devlet binalarının çoğu artık ahşap malzemeden inşa edilmiş ve şehrin bazı mahallelerinde yaşam kalmamıştır. Aynı dönemde Altın Boynuz üzerindeki sahil semtlerinde ise aşırı nüfus yoğunluğu vardır. Buna karşılık Marmara kıyılarındaki limanlar kumlar altında kalmış, deniz feneri yıkılmıştır. Büyük açık hava sarnıçları kullanımdan çıkmış ve üzüm asmaları ile kaplanmıştır. Ayasofya'nın bile çevresi harabelerle sarılmış, kapılarından birçoğu yıkılmış, Augusteon meydanından geriye birkaç yıkıntı kalmış, Büyük Saray ise viraneye dönmüştür.[58]

Şehrin Osmanlılar tarafından fethinden kısa bir süre önce ilki 1420 ve ikincisi 1421'in sonu 1422'de (?) olmak üzere gezgin ve din adamı Buondelmonti[59] Konstantinopolis'i ziyaret etmiştir. "Liber Insularum Archipelgi" adını taşıyan seyahatnamesinde şehrin Osmanlı dönemi öncesini yansıtan perspektif çizimli mekânsal bir planı yer almaktadır. Buondelmonti'nin özgün çizimi bulunmamasına rağmen, çok sayıda kopyası olduğu bilinmektedir. Buondelmonti kent planının Gennadius Library'de yer alan nüshası, 1420 tarihlidir. Bu haritada Osmanlı yapılarının yer alamamasından dolayı, kentin fetihten önceki durumunu gösterdiği düşünülmektedir. Harita analiz edildikten sonra üzerindeki yapıtlar numaralandırıldığında (Harita 2.8.); 1- Ayasofya,

[58] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 25-28.

[59] Buondelmonti hakkında detaylı bilgi için bkz. Semavi Eyice, *Christoforo Buondelmonti ve İstanbul'un En Eski Resmi*, İstanbul 1964. Bu plan Ortaçağ'a has çizimlerden farklı olarak, İstanbul tarihi yarımadasının güneybatıdan dikeyine eğik kuş bakışı diye tabir edilen bir görünümle çizilmiştir. Harita çizim tarzı bakımından konutlara yer vermemekte, sadece şehrin önemli dini ve toplumsal mekanlarına odaklanmaktadır.

2- Hipodrom, 3- Havariyyun Kilisesi (Apostoli), 4- Pantokrator Manastırı (Zeyrek Camisi), 5- St. Andreas Manastırı (Koca Mustafa Paşa (Sümbül Efendi) Camisi), 6- Peribleptos Manastırı (Samatya, Sulu Manastır), 7- Stoudios Manastırı (İmrahor Camisi), 8- Sofia Limanı, 9- Çatladıkapı, 10- Davutpaşa Kapısı, 11- Kumkapı, 12- Altın Kapı, 13- Constantinus surlarına ait eski Altın Kapı (Porta Aurea), 14- Arcadius Sütunu, 15- VIII. Mikhail'in kenti Haçlılardan geri aldıktan sonra diktirdiği bronz sütun (?), 16- Constantinus Sütunu görülmektedir.

Harita 2.8: Buondelmonti'nin Konstantinopolis Tasviri.

Kaynak: Cristoforo Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi*, Gennadius Library Archives. Harita, *Travelogues* sitesi üzerindeki görselden işlenmiştir.

1453'te Konstantinopolis, Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmiştir. Fatih'in Konstantinopolis'i fethetmesiyle, şehrin üçüncü dönemi başlamıştır. Konstantinopolis 1453'te Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuştur. Devletin yıkılışına değin başkent olma imtiyazını koruyan şehir, Osmanlı egemenliği ile yeni bir çehreye bürünecektir. Türk-İslam hakimiyetinin ilk sürecinde yeni külliyeler ve mahalleler oluşturularak şehrin fiziksel ve sosyal yapısı tekrardan organize edilmiştir. Bu yeniden organizasyon

döneminde şehrin Bizans'tan devralının idari ve ticari bölgeleri ile büyük yol aksları değişmemiş, Haliç kıyıları ticaret merkezi olma özelliğini korumuş ve nüfus bu bölgelerde yoğunlaşmıştır.[60] Bizans'tan miras kalan ana yol aksları ve ticaret merkezleri korunarak kentin sürekliliği sağlanmıştır.

[60] Nilgün Kiper, "Osmanlı İstanbul'unda Kentsel Mekânın Değişim Süreci," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 1 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 428-454.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİZANS'TAN OSMANLI'YA İSTANBUL'DA MAHALLE TEŞEKKÜLÜ VE KUMKAPI

Kumkapı (Kondoskali) bölgesi, yedi tepeli Bizans İstanbul'unun ikinci ve üçüncü tepelerinin Marmara Denizi'ne doğru inen yamaçlarında yer almaktadır. İstanbul'un tarihi yarımadasını deniz yönünde çeviren Marmara surların arkasında konumlanan Kumkapı, saraya bölgesine yakınlığı ve bünyesinde barındırdığı limanıyla her dönem önemli bir yerleşim alanı olmuştur.

Tarihçi Kodinos semtin Rumca adı Kondoskali'nin, Bizans döneminde limanı inşa eden işçilerin ağır taşları kaldırmaya çalışırken bedenlerinde oluşan sakatlıklardan dolayı "Kondoskelis" veya "Kondoskelos" (kısa bacaklılar) şeklinde anılmalarından kaynaklandığını iddia etmektedir.[61] Diğer bir rivayete göre ise kapıya bu adın verilmesinin nedeni; İstanbul'un şiddetli lodosu ile kabaran denizin bu noktaya yığdığı kum tepecikleridir. Holmes ise bu adın verilmesinin nedeni olarak burada duvarın dışında kumun birikmesiyle yeni bir alan oluşmuş olmasından kaynaklanabileceğini belirtmiştir.[62] Ayrıca şehre kum getiren sur kapısının burada olmasından dolayı da bölgenin Kumkapı adını aldığını iddia eden araştırmacılar bulunmaktadır. Fetih'ten sonra Türkler de bu ismi benimsemiş ve Türkçe Kumkapı ismini kullanmışlardır. Bir süre sonra ise Kumkapı adı, tüm semti işaret eden bir tabir haline gelmiştir.[63]

---

[61] Orhan Türker*, Kondoskali'den Kumkapı'ya Eski Bir İstanbul Semtinin Hikayesi*, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019): 14.

[62] William Gordon Holmes, *The Age of Justinian and Theodora, A History of the Sixth Century A.D.*, Vol I., (London: George Bell And Sons, 1905): 35.

[63] Türker, *Kondoskali'den Kumkapı'ya Eski Bir İstanbul Semtinin Hikayesi*, 12.

3.1. Konstantinopolis'te Mahalle Dokusu

Konstantinopolis, Roma'daki idari yapılanmaya paralel olarak 14 bölgeye (*regio)* ayrılmıştır. Bu bölgelerin sınırları, kentin topografyasına uygun biçimde ana yollar tarafından belirlenmiştir. Ancak günümüze ulaşan tarihî kaynaklardan yalnızca Deuteron, Triton, Pempton ve Hebdomon adları tespit edilebilmektedir. 1204 yılında gerçekleşen Dördüncü Haçlı Seferi esnasındaki şehrin tüm idari bölümlerini kesin biçimde ayırt etmek mümkün olamamış, yalnızca Psamathia, Deuteron, Pempton, Hebdomon ve Blachernai bölgeleri tespit edilebilmiştir.[64] Bu nedenle Bizans dönemindeki kentsel yapılanma, çoğunlukla sayılarla ifade edilen idari bölgelere göre değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, çalışmada ele alınan günümüz Kumkapı bölgesi, Bizans döneminde Regio III sınırları içerisinde yer almakla birlikte Sergios ve Bakchos (günümüzde Küçük Ayasofya) Kilisesi'ne kadar uzanan bir alanı kapsamaktadır (Harita 3.1).

Harita 3.1: Modern İstanbul'da Kumkapı Bölgesi.

Kaynak: İBB Şehir Haritası üzerinden işlenmiştir.

[64] Docteur A. S. Mordtmann, *Esquisse Topographique de Constantinople* (Lille: Desclée, De Brouwer et Cie, 1892): 2; Sherrard, *Byzantium,* 37.

İlerleyen bölümlerde detaylı olarak ele alınacak olan Sophia Limanı ve Sarayı'nın inşasından sonra, Kumkapı'nın "Sophia Limanı/Sophia Mahallesi" adıyla anıldığı bilinmektedir. Yerleşim dokusu ve mahalle adlarına ilişkin bilgiler, Bizans tarihine ışık tutan bazı kaynaklardan elde edilebilmektedir.[65]

Fotoğraf 3.1: Bukoleon Sarayı Kalıntıları, Pierre Tremaux, 1850.

Kaynak: Ali Taptık, *19. Yüzyıl İstanbul Fotoğrafları: II. Abdülhamid Hediye Albümleri'nde Kent ve Mimarinin Temsili,* 2011, s. 38.

Sophia Limanı ve çevresinin yalnızca bir kentsel yerleşim alanı değil, aynı zamanda idari ve askerî bakımdan stratejik bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda limanın ve ona bağlı mahallenin şehir içindeki konumu, özellikle Büyük Saray ile olan mekânsal ilişkisi bakımından dikkat çekicidir. Söz konusu olan Büyük Saray, günümüzde Sultanahmet Camii'nden Marmara Denizi kıyısına kadar uzanan

[65] Raymond Janin, "Topographie de Constantinople Byzantine. Le port Sophien et les quartiers environnants," *Revue des Etudes Byzantines* 1 (1943): 122.

ortalama 100.000 m²'lik bir alanı kaplamaktadır. Sur duvarlarıyla çevrili bu geniş saha, barındırdığı çeşitli yapılarla adeta müstakil bir şehir görünümündedir. Büyük Saray, kuzeybatıda bugünkü Sultanahmet Parkı'nın yer aldığı Hipodrom ile Septimius Severus dönemine tarihlenen Zeuksippos Hamamlarına, kuzeydoğuda ise Ayasofya'nın önünde yer alan Augustaion Meydanı ile Ayasofya ve Senato binasına komşudur. Doğu ve güney yönlerinde denize kadar uzanan sarayın güneybatısında Hormisdas Mahallesi ve içinde yer alan Bukoleon Sarayıyla imparatorlara mahsus özel iskele yer almaktadır (Fotoğraf 3.1.).[66] Sophia Limanı ve ona bağlı mahalle dokusu da imparatorluğun idarî ve sembolik merkezi olan Büyük Saray'ın bitiminde başlamaktadır. Bu durum, liman çevresinin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasî ve askerî düzlemde de stratejik bir konuma sahip olduğunu göstermektedir.

Günümüzün idarî bölgelemesine göre Bizans'ın Büyük Saray alanı, Sultanahmet ve Cankurtaran mahallelerinin neredeyse tamamını kapsayan bir konumda yer almaktadır. Dolayısıyla bölgenin tarihsel gelişimini ve yerleşim dokusunu daha ayrıntılı biçimde anlayabilmek için, liman çevresindeki dini ve sivil yapılaşmanın yanı sıra mahallelerin dönüşüm süreçlerinin de incelenmesi gerekmektedir.

Kumkapı semtinin kent dokusunun tarihsel gelişimi, Konstantinopolis'in fiziksel siluetine doğrudan yansımıştır. Bizans tarihçisi William Gordon Holmes'in betimlemeleri, kentin altıncı yüzyıldaki mimari görkemine ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Holmes'e göre Marmara Denizi'nden (Propontis) şehre yaklaşan biri için, sahil boyunca uzanan yüksek surlar ve kule sıraları kentin en dikkat çekici unsurlarıdır. Bu savunma sistemleri, kara ve deniz yönlerinden gelen tehditlere karşı kentin güvenliğini sağlamak üzere inşa edilmiştir. Şehir içerisinde ise kırmızı kiremitli küçük konutlar, bunların arasında yükselen büyük konaklar ve uzun sütunlar görülmektedir. Özellikle kilise ve sarayların çatılarını örten kiremitler, denizden bakıldığında dahi seçilebilecek kadar belirgindir.[67]

5.yüzyıla ait Konstantinopolis yerleşim planı hakkında elimizdeki veriler sınırlı olmakla birlikte, bu dönemde kentin farklı bölgelerinde beş ila altı katlı yapıların inşa

[66] Semavi Eyice, "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray," 3; Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi- Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 65.

[67] William Gordon Holmes, *The Age of Justinian and Theodora, A History af the Sixth Century A.D.*, 25.

edildiği varsayılmaktadır. Kentin yerleşim dokusu, Antik Roma mimari geleneğini yansıtan üç ana konut tipinden oluşmaktaydı: *domi*, *tabernae* ve *insulae*. Varlıklı ve aristokrat ailelerin ikamet ettiği *domi*, geniş avlulara açılan, sütunlu ve merkezi salonlara sahip iki katlı görkemli yapılar olarak belirtilmektedir. Buna karşın *tabernae*, genellikle yol kavşakları ya da ana caddeler üzerinde yer alan, alt katlarında dükkânların bulunduğu, daha mütevazı ve dar gelirli sınıfa hitap eden yapılardır. Kentin yoksul nüfusu ise genellikle *insulae* olarak adlandırılan, yüksekliği 30 metreyi geçmeyen, çok katlı apartman benzeri yapılarda barındığı anlaşılmaktadır. Bu yapı yoğunluğu, zamanla hem yapı yüksekliği hem de yapılar arası mesafeye ilişkin hukuki düzenlemelerin oluşmasına neden olmuştur. Söz konusu yasal sınırlamalar yalnızca yaşam konforunu artırmaya veya altyapı gereksinimlerini (özellikle su temini gibi) karşılamaya yönelik olmayıp, aynı zamanda kentsel manzaranın estetik bütünlüğünü korumayı da amaçlamıştır. Bu estetik yaklaşım doğrultusunda, sütunlu geniş caddelerin inşası teşvik edilmiş; kamusal alanlar, meydanlar ve sokaklar heykel ve anıtlarla donatılmıştır. Aynı şekilde, kamusal ve dinsel yapılar da mozaik panolar ve heykel gruplarıyla zengin bir biçimde süslenerek, Konstantinopolis'in görsel kimliği sanat yoluyla güçlendirilmiştir.[68]

Konstantinopolis'te yerleşim dokusu, klasik anlamda katı bir sınıfsal ayrışmadan ziyade, heterojen bir mekânsal dağılım sergilemiştir. Zenginlere ait konutlar, orta ve alt sınıflara mensup toplulukların yaşadığı yapılarla iç içe bulunmakta; ancak yüksek duvarlarla çevrili bu mülklerin içinde, toplumsal statüyü yansıtan zenginlik ve ihtişamın öne çıktığı tasarımlara yer verildiği anlaşılmaktadır. Altın kaplamalar, fildişi süslemeler ve detaylı bezemelerle donatılmış iç mekân düzenlemeleri, bu görkemi yansıtan başlıca unsurlar arasında yer almıştır. Orta sınıfa ait konutların ise genellikle iki katlı ve ahşap malzemeden inşa edilmiş yapılardan oluşmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu yapıların sokakla kurduğu ilişki dikkat çekicidir. Özellikle balkonlar, sadece mimari bir öge değil, aynı zamanda sosyal yaşamın kamusal uzantısı olarak değerlendirilmiştir. Buna karşılık alt sınıf halk, çoğunlukla *insulae* tipi çok katlı yapıların bodrum katlarında veya zemin katlarında barınmak zorunda kalmışlardır. Yerleşim alanlarında yaşanan düzensizlik ve yoğunluk, zaman zaman konutlar arasındaki boşlukların azalmasına ve kamusal alanların kentsel üst sınıflar tarafından

[68] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 20-21.

işgal edilmesine neden olmuştur. Bu durum, yalnızca sosyal eşitsizliği yansıtan bir pratik değil, aynı zamanda dönemin bazı gözlemcileri tarafından eleştirilmiş bir kentleşme sorunu olarak da kayda geçmiştir. Örneğin, Sherrard'ın aktarımına göre Fransız seyyah Odon de Deuil, zenginlerin sokakları genişletip güzelleştirirken, yoksulları suçun ve tehlikenin hâkim olduğu dar sokaklara mahkûm ettiklerini ifade etmiştir. [69]

Konstantinopolis'te sosyal sınıfların konut dokusuna mekânsal olarak nasıl yansıdığına dair bu genel çerçeve, erken dönem kent yapısının daha somut verilere dayalı analizini gerekli kılmaktadır. Bu doğrultuda, erken Bizans dönemi İstanbul'u, domus ve insulae ayrımı temelinde değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmede ana başvuru kaynağını, 5. yüzyıla ait idari bir belge olan *Notitia Dignitatum Orientis* oluşturmaktadır. Söz konusu belgede kentte toplam 4.388 domus bulunduğu kaydedilmiş, ancak insulae sayısına dair herhangi bir veri sunulmamıştır. Domus'ların aristokratik konutlar ve saray yapıları olarak tanımlanması nedeniyle, insulae sayısının belirlenmesi yalnızca ikincil kaynaklara ve tahminlere dayandırılmaktadır. Bu bağlamda, Konstantinopolis'te 2.000'in üzerinde insulae bulunduğu öne sürülmektedir. Ayrıca bazı araştırmacılar, Bizans'taki insulae'ların Roma'daki örneklerine kıyasla daha az katlı olduğunu; kimi durumlarda ise domus'ların alt katlarının insulae olarak kullanılması nedeniyle bu birimlerin ayrı yapılar olarak sayılmamış olabileceğini belirtmektedir. Bu tür yapısal belirsizlikler, mevcut sayıların ve belgelerin kentin gerçek konut dokusunu ne ölçüde yansıttığı sorusunu da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla, Bizans kentsel topografyasında insulae türü yapıların sistemli biçimde kayıt altına alınıp alınmadığı hâlâ tartışmalı bir konudur.[70]

Tüm bu tartışmalar ışığında, Yeni Roma'nın kuruluş evresinde, seçkin sınıfın *domus* tipi ayrıcalıklı yapılarda ikamet ettiği, halkın geniş kesiminin ise *insulae* tipi çok katlı konutlarda yaşadığı anlaşılmaktadır. Böylece, sosyal sınıflar arasındaki ayrım, yalnızca ekonomik değil, mekânsal düzlemde de görünür hâle gelmiştir. Bu durumun

---

[69] Sherrard, *Byzantium,* 36.

[70] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 102-103; Emre Can Yılmaz, *İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. Yüzyılda (1453-1595) Osmanlı Sivil Mimarîliği Üzerine Bir Değerlendirme: Guref Örneği* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2009): 7-8.

kent mekânına sınıfsal bir ayrışma biçiminde yansıdığı sonucuna varmak mümkündür. Öte yandan, Konstantinopolis'teki yerleşim yalnızca sur içi ile sınırlı kalmamış; zaman içerisinde sur dışına doğru da yayılmıştır. Mango'ya göre, 4. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar geçen süreçte kent sınırları sur dışını da kapsayacak biçimde genişlemiş; bu çerçevede Galata (Sycae) bölgesi, İmparator I. Iustinianus (527-565) döneminde bir *polis* statüsü kazanmıştır.[71]

Konstantinopolis'in heterojen yerleşim düzeni yalnızca bireysel konut tipolojileriyle sınırlı kalmamış, kentsel ölçekte de benzer yapıyı sergilemiştir. Mahallelerin fiziksel organizasyonu yalnızca mimari tercihlerle değil, aynı zamanda kentin toplumsal yapısını yansıtan mekânsal bir ayrışma biçimi olarak da değerlendirilmelidir. Farklı sosyo-ekonomik statülere sahip grupların aynı mahalle içinde birlikte yaşamaları, Bizans İstanbul'una özgü bir mekânsal özellik olarak öne çıkmaktadır. Bu yapılar, idari bölgelerin sınırlarıyla ayrılmış olsa da söz konusu bölgeleri birbirine bağlayan gelişmiş bir yol sistemiyle desteklenmiştir. Bu bağlamda Konstantinopolis'in ana arterleri arasında en önemlisi, kara surlarının batısından başlayarak imparatorluk sarayına kadar uzanan ve *Mese* ya da "Orta Cadde" olarak adlandırılan caddedir. Sütunlu revaklarla çevrili bu yol, imparator ve imparatoriçeye ait heykellerin yer aldığı anıtsal meydanlarla kesintiye uğrayarak devem ettiği görülmektedir. Mese, yalnızca fiziksel bir ulaşım güzergâhı değil, aynı zamanda imparatorluk alayları, zafer törenleri ve dinî geçitler için protokol güzergâhı niteliğindedir. Böylelikle şehirdeki en önemli kamusal ve siyasi alanları birbirine bağlayan merkezi bir eksen işlevi üstlendiği anlaşılmaktadır.[72]

Mese Caddesi'nin iki yanında yer alan sütunlu galeriler (*revaklar*), taş döşeli yolun mimari bütünlüğünü sağlarken; yayaların güneş ve yağmurdan korunarak rahat dolaşabilmesine de imkân tanımıştır. En fazla on beş ayak (yaklaşık 4,5 metre) genişliğinde olan bu taş döşeli yol hem imparatorluk alayları hem de gündelik sirkülasyon açısından kritik bir güzergâhtır. Revakların bir kısmı, *ambulacrum* adı verilen gezinti yerlerine açılan ahşap ya da taş basamaklı üst katlara sahip olduğu görülmektedir. Marmara kıyılarında biri Akropolis'in ucundan Büyük Saray'a bağlanan diğeri ise Defne Saray'ından başlayıp Constantinus Surları'nın son bulan

[71] Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu,* 65.

[72] Kuban*, İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 77.

revaklarla süslenmiştir. Bu revak dizisinin 3 km uzunluğunda olduğu tahmin edilmektedir. Revakların üst katları çoğunlukla heykellerle süslenmiş ve böylece Bizans sanatı ile kamusal estetik anlayışının kent mimarisine entegre edilmesi sağlanmıştır.[73]

Konstantinopolis'te kamusal estetik anlayışı yalnızca mimari formlarla sınırlı kalmamış, aynı zamanda gündelik yaşamın pratikleriyle iç içe geçmiş bir biçimde tezahür etmiştir. Kentin ana caddeleri boyunca yer alan sütunlu revaklar, yalnızca birer mimari unsur değil, aynı zamanda toplumsal etkileşimin ve ekonomik faaliyetlerin merkezleri olarak işlev görmüştür. Revak altlarına yerleştirilen dükkânlar, atölyeler ve zanaatkâr işletmeleri, kentsel ticaretin önemli unsurlarını oluşturmuştur. Ayrıca, belirli noktalarda halkın toplanmasına olanak tanıyan, özenle tasarlanmış halka açık salonlar ve *oditoryum*lar inşa edilmiştir. Bu mekânlar yalnızca estetik kaygılarla değil, aynı zamanda işlevsellik açısından da kentin kamusal yaşamına entegre edilmiştir. Ayrıca, caddelerin kenarlarında sütunlar arasında kurulan tezgâhlar ve masalar aracılığıyla her türlü malın alım satımı gerçekleştirilmiş, böylece kamusal alanlar ticari etkinliklerin de sahnesi olmuştur. Bu durum, Bizans başkentinde ekonomik hareketliliğin sadece kapalı çarşılarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda açık kamusal mekânlarda da yoğun ticaretin sürdüğünü ortaya koymaktadır.[74]

Konstantinopolis'in ticari ve sosyal yaşamında, ana caddeler kadar forumlar ve açık kamusal alanlar da merkezi rol oynamıştır. Kentin en önemli arterlerinden biri olan Mese Caddesi boyunca şekillenen bu alanlar, kamusal ve ticari yaşamın düğüm noktalarını oluşturmuştur. Her bir forum, dört bir yanı sütunlu revaklarla çevrili birer sosyal merkez olarak tasarlanmış; sayıları az olmakla birlikte, mimari açıdan oldukça etkileyici ve işlevsel mekânlar olarak kent organizasyonunda yer almıştır. Başkentteki forumların toplam sayısının yaklaşık on iki olduğu bilinmektedir. Bu forumların varlığı, sadece ticari faaliyetlerin sürdürülmesini değil, aynı zamanda açık alanların korunması gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Anıtsal heykeller, zafer takları veya çeşmeler gibi süsleyici ve sembolik yapılar da forumların mimari dokusunu zenginleştirmiştir. Her bir forum, kurucusunun onuruna ya da içinde gerçekleştirilen faaliyetlerin doğasına göre adlandırılmış ve kent belleğinde kalıcı bir yere sahip

[73] Kuban*, İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 41.

[74] Holmes, *The Age of Justinian And Theodora, A History of the Sixth Century A.D*, 43.

olmuştur. Kentteki bu geniş ölçekli yapısal düzenlemelere karşın, Konstantinopolis'in yol ağı büyük ölçüde konut sokaklarından oluşmakta olduğu görülmektedir. Bu sokaklar, modern ölçütlerle değerlendirildiğinde oldukça dar ve sıkışık bir görünüme sahiptir. Genişliği on metreyi aşan sokak sayısı oldukça azdır ve mevcut geçiş alanları, çıkma katlar ve balkonlarla daha da daralmaktadır. Pek çok yerde kamusal yollar, ahşap ya da mermer sütunlar üzerinde yükselen ve çoğu zaman alt kata inen merdivenlerle donatılmış balkonlar tarafından işgal edilmiştir. Çok sayıda sokak, özellikle orta ve alt sınıfın yaşadığı mahallelerde, *insulae* tipi konutların alt katlarını çevreleyecek biçimde şekillenmiş; kent merkezinin kalabalık ve karmaşık yapısı bu alanlarda daha belirgin hâle gelmiştir.[75]

Konstantinopolis'in yerleşim dokusunun şekillenmesinde, kentin güney kıyılarını oluşturan liman bölgeleri ile kıyıya dik inen sokaklar arasında kurulan bağlantılar da belirleyici rol oynamıştır. 6. yüzyıldan itibaren Propontis kıyılarında doğu-batı yönünde uzanan limanlar, özellikle III. Regio'nun güneyinde yer alan Sophia Limanı, Kumkapı bölgesiyle birlikte önemli bir kentsel alan oluşturmuştur. III. Regio'nun kuzey sınırını Mese belirlemekteyken, doğusunda Zeuxippus Hamamları; batısında ise *De Ceremoniis* adlı törensel protokol kitabında yer alan, *Praetorium* ile özdeşleştirilen *Zribunal Fort Constantini* yer almaktaydı. Bu bölge ile VII. Regio arasında kalan ve Sophia Limanı'na açılan sahil hattı, günümüzde Kumkapı mevkisine tekabül etmektedir. Denizden bakıldığında, bu bölge kentin önemli liman ve ticaret merkezlerinden birini barındırmakta ve kıyıya doğru uzanan doğal bir çıkıntıya kadar genişlemektedir. Bu coğrafi özellik, bölgenin hem savunma hem de ticaret açısından stratejik önemini artırmış ve kentsel gelişim üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. [76]

Mese Caddesi ile liman bölgesi arasında uzanan yollar, yalnızca iç ulaşım açısından değil, aynı zamanda dış ticaretle olan bağlantıları sağlaması açısından da büyük önem taşımıştır. Bu yollar, Balkanlar üzerinden gelen karasal ticaret yollarıyla birleşerek Konstantinopolis'in ekonomik ve lojistik omurgasını oluşturmuştur. Söz konusu yollar aracılığıyla çevre bölgelerden gelen ticaret malları şehre ulaştırılmış ve Propontis Limanlarının kentsel altyapısına entegre edilmiştir. Özellikle Sophia Limanı'ndan

[75] Holmes, *The Age of Justinian And Theodora, A History of the Sixth Century A.D.,* Vol I., 44-48.

[76] Mordtmann, A. S., *Auteur du Texte. Esquisse Topographique de Constantinople*, 2-3.

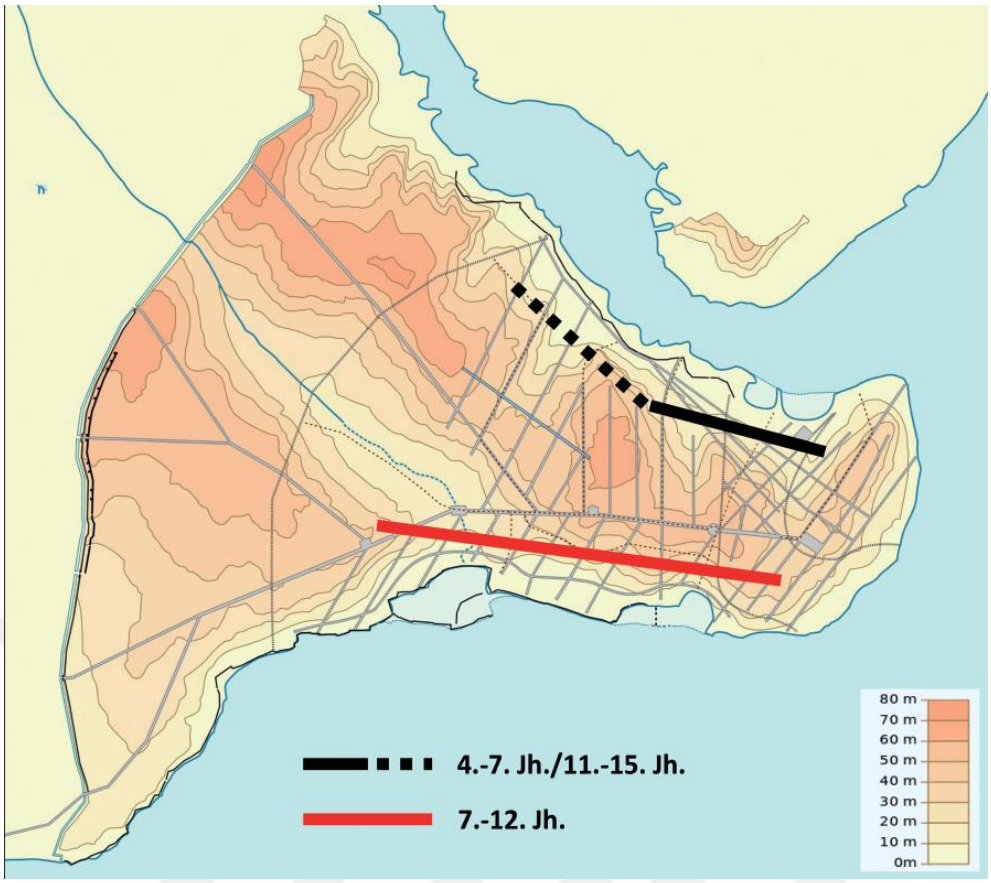
başlayarak Tetrapylon veya Anemodoulion'a kadar uzanan güzergâhta yer alan kemerli geçit yapısı hem liman hem de kent merkezi arasındaki bağlantıyı güçlendiren önemli bir kentsel koridor işlevi görmüştür.

Mese'nin güney kesiminde, imparatorluk sarayı, Ayasofya ve Hipodrom gibi yapılar, birbirine yakın konumlanmış olup birbirini tamamlayıcı işlevler üstlenerek yönetim ve dinî iktidarın halk önünde ve kısmen halkla birlikte görünür kılındığı bir "hükümet mahallesi" meydana getirmiştir. Yerel bir perspektiften bakıldığında, Kumkapı'nın da içinde yer aldığı bu bölge, tapınaklar, iki tiyatro ve antik Bizans'ın *lusorium* (eğlence alanı) gibi yapılarıyla, kentin ilk yerleşim merkezi olan Akropolis'e bağlanmıştır. Ancak bu yerleşim alanı, zaman içerisinde kısmen güneybatıya kaydırılmıştır. Bu kayma, kentin idari, dini ve kültürel merkezinin doğal coğrafi sınırlar ve gelişen kentsel ihtiyaçları doğrultusunda yeniden biçimlendirilmesi sürecini yansıtmaktadır.[77]

Tou Amastrianou Meydanı (Amastrianos Meydanı), Bizans döneminde İstanbul'un önemli ticaret ve sosyal alanlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Modern İstanbul'da Çemberlitaş bölgesi civarında Laleli Külliyesi çevresine denk gelen bu meydan, liman bölgesine yakın stratejik ve merkezi konumuyla odak noktası oluşturmaktadır.[78] Propontis Limanlarının kuzeyinde yer alan bu ticaret merkezi, deniz ve kara yolları arasındaki bağlantıyı güçlendirmiş; böylece hem şehir ekonomisinin hem de halkın günlük ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Bu stratejik işlevi destekleyen ulaşım altyapısı da doğrudan Kumkapı bölgesi ile ilişkilidir. Sophia Limanı'ndan başlayarak Tetrapylon ya da Anemodoulion'a kadar uzanan geniş yol, Mese ile kavşağı arasında kemerli bir geçişin varlığı bilinmektedir. Bu geçiş, liman ve ticaret bölgeleri ile kentin ana arterini birbirine bağlayan önemli bir ulaşım ve lojistik koridoru işlevi görmüştür (Harita 3.2.).

[77] Ewald Kislinger, "Von schlechteren und besseren Lagen: Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung," in *Die byzantinischen Häfen Konstantinopels*, ed. Ewald Kislinger et al. (*Byzanz zwischen Orient und Okzident* 4; Heidelberg: Propylaeum, 2018): 9.

[78] Kuban*, İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 96.

Harita 3.2: Konstantinopolis'in Liman ve Ekonomik Eksenleri.

Kaynak: Ewald Kislinger, *Von Schlechteren und Besseren Lagen: Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung,* 2018, s.11.

Amastrianou Meydanı'nın güney kesiminde ise, "artopoleia" adı verilen dükkânlar bulunmaktadır. Bu dükkânlarda yalnızca ekmek değil, aynı zamanda balık, peynir, bakliyat ve şarap gibi temel gıda maddelerinin satıldığı anlaşılmaktadır. Böylece meydan, sadece bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda kentin gündelik yaşamında halkın temel tüketim ihtiyaçlarını karşılayan dinamik bir pazar alanı niteliği kazanmıştır. Bunun yanı sıra, 10. yüzyılda Aziz Andreas Salos'un vakit geçirdiği bu pazar mahallesi, dönemin sosyal ve dini yapısını da yansıtmaktadır. Aziz Andreas'ın burada bulunması, Amastrianou Meydanı'nın yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ruhani ve toplumsal bir merkez olarak da önem taşıdığını göstermektedir. [79]

[79] Kislinger, *Von Schlechteren und Besseren Lagen, Häfen zu Konstantinopel im Wandel İhrer Bedeutung*, 10; Kuban*, İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 96.

Kentin ticaret mahalleri ağırlıklı olarak deniz kenarında toplanmış olmakla birlikte, bu alanların revaklı yollar aracılığıyla forumlara bağlandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Mese Caddesi'nden Marmara Denizi'ne doğru inen ve Theodosius ile Sophia limanlarına ulaşan forumlar ve revaklı iki ana cadde, şehri kuzey-güney (dikey) ekseninde birbirine bağladığı görülmektedir. Böylece, doğu-batı yönünde uzanan Mese ile dikey eksende uzanan yolların oluşturduğu kavşak noktaları, ticari hayatın merkezleri hâline gelmiştir. Et ve balık satışı gibi temel gıda alışverişi de bu alanlarda yoğunlaşmaktadır. Mese'nin güney tarafında, Sophia Limanı'na doğru uzanan doğal bir eğim bulunmaktadır. Bu güzergâh boyunca, günümüzdeki Kumkapı bölgesinden kente tüketilmek üzere getirilen sığır sürülerinin geçirilerek şehre sokulduğu anlaşılmaktadır.[80] Ayrıca, Constantinus ve Theodosius forumları arasında, Mese'nin güneyinde yer alan mahallede fırınların yoğunlaştığı, "Artopoleia" olarak adlandırılan bu bölgenin ise çevresindeki tavernalar nedeniyle sürekli olarak gürültülü bir atmosfere sahip olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.[81]

Bizans döneminde Kumkapı bölgesi, Konstantinopolis'in Regio III sınırları içerisinde yer alarak Sophia Limanı ve çevresinde gelişen özgün bir yerleşim dokusunun parçası olmuştur. Sophia Limanı'nın inşasıyla birlikte yalnızca bir ticaret ve ulaşım merkezi değil, aynı zamanda imparatorluk saray kompleksi ile doğrudan ilişkili stratejik bir alan hâline geldiği anlaşılmaktadır. Liman, Büyük Saray'ın güneybatı ucunda konumlanması sayesinde ekonomik, siyasi ve askerî işlevleri bir arada barındırmış; bu durum, bölgeyi başkentin kamusal, törensel ve ticari yaşamında vazgeçilmez bir unsur haline getirmiştir.

Konstantinopolis'in yerleşim tipolojisi açısından bakıldığında, domus, tabernae ve insulae gibi konut biçimlerinin bir arada bulunduğu, sosyal sınıflar arasındaki farklılıkların mekânsal düzlemde de yansıdığı heterojen bir kent dokusu ortaya çıkmıştır. Kumkapı özelinde bu çeşitlilik, liman çevresine odaklanan ticari mekânlarla aristokratik konutların yan yana varlığı üzerinden gözlenebilmektedir. Kentin ana arterlerinden Mese Caddesi'nin Sophia Limanı ile bağlantılı yollarla bütünleşmesi, Kumkapı'yı hem imparatorluk protokol güzergâhının hem de gündelik ticaretin bir

[80] Mordtmann, A. S., *Auteur du Texte Esquisse topographique de Constantinople*, 69.

[81] Elisabeth Malamut, *I. Aleksios Komnenos Döneminde Konstantinopolis (1081-1118)*, *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar* içinde (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021): 47.

parçası kılmıştır. Bölgenin pazar alanları, fırınları (artopoleia) ve kamusal yapılarıyla şekillenen canlı kentsel yaşamı, Bizans başkentinin çok katmanlı sosyal yapısını yansıtan önemli bir örnek teşkil etmiştir.

Sonuç olarak, Bizans döneminde Kumkapı, yalnızca bir kıyı mahallesi değil, kentsel gelişim, sosyo-ekonomik ağlar ve imparatorluk otoritesinin mekânsal tezahürlerinin bir arada gözlemlenebildiği stratejik bir odak noktası olmuştur. Bu mekânsal süreklilik ve çeşitlilik, bölgenin Osmanlı dönemindeki mahalle dokusunun incelenmesi için de güçlü bir arka plan oluşturmaktadır. Nitekim ilerleyen bölümde ele alınacak olan Kumkapı'nın Osmanlı dönemi mahalleleşme süreci, Bizans'tan devralınan bu kentsel mirasın nasıl dönüştüğünü ve yeni sosyo-dini örgütlenmeler doğrultusunda nasıl yeniden biçimlendiğini ortaya koyacaktır.

3.2.Osmanlı Dönemi İstanbul'unda Mahalle Dokusu

Mahalle, kent içindeki mekânsal organizasyonun en temel yapılarından biri olarak, toplumsal aidiyet ve ekonomik farklılaşma ekseninde biçimlenmektedir. Halil İnalcık'ın İstanbul'daki Osmanlı mahalle sistemine ilişkin görüşleri, onun şehir tarihine toplumsal yapı açısından yaklaşımını açıkça göstermektedir. Ona göre mahalle, yalnızca bir yerleşim birimi değil; dini, sosyal ve ekonomik ilişkilerin iç içe geçtiği küçük bir topluluk çekirdeğidir. İnalcık'ın tanımladığı biçimiyle mahalle, çoğunlukla bir ibadethane etrafında (cami, kilise veya havra) biçimlenir. Bu yapı, yalnızca dini kimliğin değil, mahalle kimliğinin de merkezidir. Mabedin çevresinde gelişen gündelik yaşam, o topluluğun hem inanç dünyasını hem de dayanışma ağını belirlemektedir. Bu düzen, Osmanlı toplumunun temelini oluşturan cemaat esaslı şehir anlayışının bir yansımasıdır. Mahalle hem dini hem toplumsal aidiyetin mekânıdır. Bireyler burada yalnızca komşuluk ilişkileriyle değil, ortak yükümlülükler ve karşılıklı güven ilişkisiyle birbirine bağlıdır. Dolayısıyla İstanbul'daki mahalle sistemi, imparatorluk ölçeğinde farklı din ve etnik grupları barındıran şehir yapısının mikro düzeydeki uyum ve birlikte yaşama modelini temsil etmektedir. Kısacası İnalcık'ın bakışına göre Osmanlı mahallesi, sosyal dayanışmanın mekânsal örgütlenmiş biçimidir. Dini farklılıkların üstünde, toplumsal sorumluluk bilinciyle bütünleşen bir yaşam alanıdır.[82]

[82] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 229-230.

Işın'a göre mahalleler, Ortadoğu ve İslam şehircilik geleneğinin bir uzantısı olarak, hem zamana bağlı olarak gelişen hem de mekânla iç içe şekillenen bir yerleşim modeli olarak düşünülmelidir.[83] Aladağ'ın değerlendirmesine göre, Osmanlı toplumunda mahallenin işlevi sadece fiziksel bir yerleşim alanı olmanın ötesine geçmekte; birey için aynı zamanda toplumsal kimliğin şekillendiği ve gündelik yaşamın çeşitli kurumsal ilişkiler aracılığıyla düzenlendiği bir sosyal yapı olarak önem taşımaktadır.[84] Kuban, İslam şehirlerinin karakteristik mekânsal örgütlenmesinde, bir ulu cami ile bir çarşının birlikte kent merkezini ya da birden fazla merkez söz konusuysa merkezleri oluşturduğunu belirtmektedir. Kuban, bu yapının İstanbul için de geçerli olduğunu vurgulamaktadır.[85] Kentsel morfolojide mahalle gibi birimlerin oluşumunda asıl tartışma konusu, bu mekânların yukarıdan, yani devletin idari ve düzenleyici müdahaleleriyle mi şekillendiği, yoksa yerel toplulukların ihtiyaç ve ilişkilerinden doğan tabandan gelen dinamiklerle mi biçimlendiğidir.[86]

Kent çalışmaları literatüründe uzun süredir devam eden tartışmalardan biri, mahallelerin oluşumunu belirleyen dinamiklerin kaynağına yöneliktir: Mahalleler, büyük ölçekli yapısal dönüşümlerin ve merkezi planlamanın bir sonucu olarak mı ortaya çıkmıştır, yoksa bireylerin mekânsal tercihleri, etnik ve dinî kimlikleri, mesleki dayanışma ağları ve akrabalık bağları gibi gündelik pratikler üzerinden şekillenen taban kaynaklı süreçlerin ürünü müdür?[87]

Barkan'a göre etnik ve dinsel kümelenme, gelir düzeyine göre ayrışma ya da mesleğe dayalı homojenleşme gibi yerleşim örüntüleri çoğu zaman merkezi otoritenin doğrudan müdahaleleri ya da dolaylı yönlendirmeleriyle biçimlenmiştir. Ancak bu

---

[83] Ekrem Işın, "19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat," içinde *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985): 538.

[84] Adalet Bayramoğlu Alada, *Osmanlı Şehrinde Mahalle* (İstanbul: Sümer Yayınları, 2008): 123.

[85] Kuban, *İstanbul: 1600 Yıllık Bir Müzedir, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları,* 171.

[86] Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996): XIV-XV.

[87] Henri Lefebvre, *The Production of Space*, trans. Donald Nicholson-Smith (Oxford: Blackwell, 1991): 31.

örüntülerin mahalle dokusuna yansıması esasen bireysel tercihler ve kolektif hareketlerin kent mekânında yarattığı sosyo-mekânsal karşılıklar üzerinden gerçekleşmiştir. Osmanlı kentinde mahalle kurumu bu bağlamda çift yönlü bir işleve sahiptir. Mahalle bir yandan devletin idari organizasyonunu mikro ölçekte somutlaştırırken, diğer yandan da gündelik hayatın pratik ihtiyaçlarını karşılayan toplumsal ilişkiler ağının merkezi konumundadır. Bu çift karakterli yapı, mahallelerin hem yukarıdan-aşağıya hem de aşağıdan-yukarıya işleyen süreçlerin kesişim noktasında şekillendiğini açık biçimde ortaya koymaktadır.[88] Mahalleler, büyük ölçüde içinde barındırdıkları toplulukların sosyal, kültürel ve ekonomik özellikleri doğrultusunda biçimlenmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı mahalle sakinleri de çoğunlukla yaşadıkları mahallenin kimliği üzerinden tanımlanmış ve algılanmışlardır.[89]

Osmanlı şehirlerini çözümlemeye yönelik geleneksel yaklaşımlar, mekânsal ayrışma, konut düzeni ve mahalle yapısı gibi temel unsurları çoğunlukla "İslâm şehri" kavramsallaştırması çerçevesinde ele almıştır. Bu bakış açısı, Osmanlı kent dokusunu dinî normlar, vakıf sistemleri ve cemaat temelli yaşam biçimleri üzerinden yorumlamaya eğilimlidir. Bu yaklaşım, Osmanlı şehirlerini belirli bir teolojik düzenin izdüşümü olarak görmeye meyillidir. Bu görüşe göre planlı ve ekonomik aklın ürünü olan Avrupa kentlerinin karşısında Osmanlı şehri, sosyal dayanışma ağlarına dayalı, düzensiz ve organik biçimde gelişmiş yerleşimler olarak konumlandırmıştır. Kentin fiziksel yapısı, sokakların dar ve kıvrımlı oluşu ya da mahalle dokusunun dışa kapalı karakteri gibi unsurlar, bu yoruma dayanak gösterilmiştir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı şehirleri, rasyonel olmayan, durağan ve geleneksel toplumlara özgü mekânlar olarak temsil edilmiştir.[90] Benzer şekilde İslam şehri kavramı Cansever'in

[88] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, no. 1-4 (1953): 279-386.

[89] Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1424-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014): 24.

[90] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Max Weber, *The City*, trans. and ed. Don Martindale and Gertrud Neuwirth (Glencoe: Free Press, 1966), Gustave E. von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (Menasha, WI: American Anthropological

İslam kültürüne dair yorumları ile paralellik göstermektedir. Turgut Cansever, İslam kültür tarihi ve özellikle İslam mimarisi üzerine yapılan Batılı araştırmaların çoğunun Tevhid kavramının merkezi rolünü göz ardı ettiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşımlar genellikle "İslam mimarisi" diye özgün bir olgudan söz edilemeyeceğini, bunun yerine yerel mimari geleneklerin İslam sonrasında da sürdürülmesinden ibaret olduğunu savunur. Ancak Cansever, bu görüşlerin pragmatizm ve tarihselcilik temelli dar bir bakış açısına dayandığını, dolayısıyla İslam mimarisinin ruhunu ve bütüncül anlamını kavrayamadıklarını vurgulamaktadır. Bu bağlamda Cansever, İslam kültürünün temeli olan Tevhid (birlik, bütünlük) anlayışı, Müslümanların dünyayı algılama biçimini ve dolayısıyla mimarisini derinden etkilediğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İslam mimarisi, sadece biçimsel veya yerel bir üslup değil; inançla, varlık anlayışıyla ve insanın evrenle kurduğu manevi ilişkiyle şekillenmiş bir bütündür. Batılıların bu manevi temeli görmezden gelmesi, onların analizlerini yüzeysel ve indirgemeci hâle getirmektedir.[91] Cansever'e göre Tevhid, yalnızca Allah'ın birliğini değil, insan, tabiat, toplum ilişkilerinde bütünlük ve uyumu da temsil etmektedir. Bu anlayış, İslam şehirlerinde dolayısıyla Osmanlı kentlerinde fiziksel mekânın düzenlenmesine, mimari üsluba ve toplumsal yapıya yansımıştır. Bahçeden sokağa, evden mahalleye kadar her ölçek, birlik içinde çeşitliliği yansıtmaktadır. Farklı unsurlar (insanlar, inançlar, toplumsal statüler, mimari öğeler) bir bütünün parçaları olarak var olmuşlardır. Osmanlı mahalle sistemi, dini ya da etnik olarak farklı grupları aynı şehir içinde bir arada yaşatabilen bir düzen oluşturmuştur. Mahalleler bazen Müslüman, gayrimüslim veya karma yapıda olsa da şehir bütünü bir ahenk ve denge içinde işlemiştir.

Sadettin Ökten'in de medeniyet tasavvuru ve mekânın inşası konusundaki görüşleri Osmanlı şehirlerini çözümlemeye yönelik önemli katkılar sunmaktadır. Ökten'in ifadesiyle şehir, yalnızca fiziksel bir yerleşim biçimi değil, bir medeniyet tasavvurunun mekâna yansımış halidir. Yani bir toplumun inanç sistemi, ahlaki değerleri, dünya görüşü ve toplumsal örgütlenmesi, şehir biçiminde somutlaşır.

Association, 1955), Albert Hourani and S. M. Stern, eds., *The Islamic City: A Colloquium* (Oxford: Bruno Cassirer, 1970).

[91] Turgut Cansever, "İslâm Mimarîsi Üzerine Düşünceler," *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1 (1996): 119-146.

Bu perspektiften bakıldığında Osmanlı şehri, İslâm medeniyetinin bütünlük fikrini yansıtmaktadır. Şehir, toplumsal hiyerarşiden çok denge ve ahenk üzerine kurulu bir düzene sahiptir. Kamusal, dinsel ve özel alanlar arasında keskin sınırlar yerine akışkan geçişler vardır. Mekân, insanın varoluşunu ve kulluk bilincini destekleyen bir "çerçeve" işlevi görmektedir.[92] Ökten'in "toplum ve insanlar kendi medeniyet tasavvurlarına göre mekân kurgularlar" tespiti, Osmanlı mahallesinin işleyişiyle birebir örtüşmektedir. Mahalle, yalnızca coğrafi bir yer değil, ahlaki ve toplumsal bir düzen birimidir. Burada mekân, sosyal ilişkilerle iç içedir ve toplumsal dayanışmanın somut göstergeleridir. Mahalle sakinleri farklı din, etnik köken veya statülere sahip olsalar da ortak bir şehir ahlakı içinde yaşamaktadır. Ancak Batılı araştırmacıların bu yaklaşımlarda kent mekânının tarihsel sürekliliği, çok dinli ve çok etnisiteli yapısı ya da gündelik pratikler üzerinden şekillenen dinamik ilişkilerine odaklanmadığı anlaşılmaktadır.[93]

Osmanlı mahallelerinin oluşumunda tamamen din temelli bir ayrışma ya da birleşmenin söz konusu olup olmadığı, literatürde tartışmalı bir konu olarak öne çıkmaktadır. Bu konuya dair farklı bakış açıları ve yorumlar bulunmaktadır.[94] Bu görüşlerden ilkini Behar ve Duben ortaya koymuştur. Onlara göre, Osmanlı şehir yapısında toplumsal ve ekonomik yaşamın merkezi olan mahalleler, sınıfsal ayrımlardan ziyade dinî sınırlar temelinde birbirinden ayrılmıştır. Mahalle sakinleri gündelik yaşam çerçevesinde belli ölçüde özerk bir yapıya sahip olmuştur. Bu çerçevede cemaat esaslı, kendi iç dinamikleriyle işleyen bir sosyal örgütlenme biçimi sergilemişlerdir.[95] Mahallelerin etnik ve dinî temelde ayrıştığını savunan benzer bir yaklaşım da Aktüre tarafından öne sürülmektedir. Aktüre'ye göre, tüm İslâm şehirlerinde olduğu gibi Osmanlı kentlerinde de mahalleler, aynı meslek grubuna

---

[92] Sadettin Ökten, *Fincanımda Cola Var*, 7. bs. (İstanbul: Tuti Kitap, 2016).

[93] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000): 11.

[94] André Raymond, *Arap-İslam Kentlerinin Tarihi*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Vadi Yayınları, 2001): 30-33, 192-210. Osmanlı hakimiyeti altındaki Arap kentlerinin gelişimi ve değişimi üzerinde yazılmış olan bu kitapta, kentlerin büyüme tarzları üzerine odaklanılmıştır.

[95] Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, Çev. Nuray Mert (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014): 45.

mensup, aynı köy ya da şehirden gelen, sosyal ilişkileri güçlü olan ve ortak dinî ya da etnik kimliği paylaşan ailelerin bir arada yaşadığı homojen yerleşim birimleri olarak oluşmuştur. Bu bağlamda mahalle, toplumsal benzerlik temelinde şekillenen bir birliktelik alanı olarak değerlendirilmektedir.[96]

19. yüzyıldan itibaren bilhassa Batılı seyyahların anlatımı dar sokaklara sahip, homojenlikten uzak ve kendiliğinden geliştiği varsayılan yerleşim dokusu, genellikle planlı ve merkezi müdahalelerden yoksun bir mekânsal örgütlenmenin temsili olarak betimlenmiştir. Bu tasvir, Osmanlı şehirlerinin organik ama kontrolsüz bir biçimde biçimlendiği yönündeki algıyı pekiştirmiştir. Batılı seyyahların gözlemleri ve anlatımlarıyla biçimlenen bu bakış açısı, 20. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı şehirlerine dair literatürü büyük ölçüde etkilemiştir. Ancak günümüzde bu tek yönlü ve indirgemeci çerçeve gerek metodolojik gerek kavramsal düzeyde ciddi eleştirilere tabi tutulmakta ve farklı okuma biçimleriyle yeniden değerlendirilmektedir.

Yeni tarih yazımı, "İslâm şehri" modelinin İslâm dünyasındaki tüm kentleri açıklamada evrensel geçerliliğe sahip tekil bir tipoloji sunmadığını vurgulamaktadır. Aksine, bu yaklaşımın yerini, farklı tarihsel dönemler ve coğrafi bağlamlara göre şekillenen, çok katmanlı ve çeşitli kentleşme biçimlerinin varlığını kabul eden bir perspektif almıştır. Bu çerçevede, Osmanlı şehirleri de yerel dinamikler, siyasal yapı, ekonomik ilişkiler ve toplumsal örüntüler doğrultusunda kendi özgün gelişim hatları içinde ele alınmaktadır.

Yunus Uğur yukarıdaki tartışmalara katkı olarak, "İslam şehri" kavramı üzerine yapılan tartışmalarda hem kavramı eleştirenler hem de savunanlar yeterince bütüncül bir yaklaşım sergilemediğini belirtmektedir. Uğur, *İslam*, *şehir* ve *İslam şehri* kavramlarının birbirinden ayrılarak, her birinin sınırlarının ve etkileşim alanlarının ayrı ayrı tanımlanması gerektiğini vurgular. Aksi halde, İslam'ın şehir tanımının bir parçası mı yoksa onu biçimlendiren bir unsur mu olduğu sorusunun anlamını yitireceğini belirtir. Bu nedenle, kavramın mevcut belirsizlikleri giderilmeden "İslam

[96] Sevgi Aktüre, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci," *METU Journal of the Faculty of Architecture* 1, no. 1 (Bahar 1975): 122.

şehri" teriminin sağlıklı biçimde kullanılmasının mümkün olmadığını ifade eder.[97] Bu doğrultuda, Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü Balkanlar, Mısır, Afrika ve Asya gibi farklı siyasal ve kültürel coğrafyalarda gelişen İslam kentlerinin, birbirinden oldukça farklı mekânsal organizasyonlara sahip olduğu görülmektedir. Bu çeşitlilik, söz konusu kentleri tek bir model veya ortak bir form üzerinden tanımlamanın analitik açıdan yetersiz ve sınırlayıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, İslam şehirlerini anlamaya yönelik yaklaşımların, yerel bağlamları ve tarihsel özgünlükleri dikkate alan çok yönlü bir çerçeveye dayanması gerektiği giderek daha fazla kabul görmektedir.

Geleneksel kent tarihi literatüründe, Osmanlı şehirlerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında keskin ve soyut mahalle sınırlarının bulunduğu ileri sürülse de son dönem araştırmalar bu varsayımın her yer ve zaman için geçerli olmadığını göstermektedir. Aksine, farklı dinî grupların kimi zaman aynı mahallede, iç içe ya da yan yana yaşadıklarını ortaya koyan bulgular, bu tür genellemelerin Osmanlı kent gerçekliğini tam olarak yansıtmadığını ortaya koymaktadır. Cerasi, mahalle oluşumlarında dinî-cemaat temelli yapının önemli bir rol oynadığını kabul etmekle birlikte, bu unsurun evrensel ve değişmez bir kural teşkil etmediğini savunmaktadır. Ona göre, cemaat yapısı çoğu durumda dinî homojenliği beraberinde getirse de mahallelerin biçimlenmesinde belirleyici olan dinamikler her zaman bu homojenliğe sıkı sıkıya bağlı kalmamış; farklı sosyal, ekonomik ve mekânsal etkenler de mahalle dokusunu şekillendirmiştir. Bu yaklaşım, mahallelerin çok boyutlu ve esnek bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[98] Bir diğer görüş ise, Osmanlı klasik dönemine ait örneklerle değerlendirmede bulunan Ergenç tarafından dile getirilmektedir. Ergenç, Osmanlı şehirlerinde dinî ve etnik grupların tamamen kapalı ya da kesin sınırlarla ayrılmış cemaatler şeklinde yaşamadıklarını ifade etmektedir. Ona göre, aynı inançtan, meslekten ya da toplumsal çevreden bireylerin aynı mahallede bir araya gelmeleri, katı bir ayrışmanın değil; aksine, gündelik yaşamın gereksinimlerini karşılamaya yönelik pratik ve işlevsel bir tercih olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, mahallelerin sosyal

[97] Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, no. 6 (2005), 17.

[98] Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti: Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Çev. Aslı Ataöv (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 72.

örgütlenmesinde esneklik ve etkileşim alanlarının varlığına işaret etmektedir.[99] Yunus Uğur'da benzer fikirlerde olmakla beraber Osmanlı dönemi mahallelerinin dini, ekonomik ve sosyal bakımdan tam anlamıyla homojen ya da heterojen biçimde kategorize edilmesi mümkün olmadığını belirtmektedir. Ona göre erken modern döneme ait arşiv kayıtları, farklı dini ve sosyal statüye sahip kişilerin aynı mahallede birlikte yaşadıklarını göstermektedir. Ancak buna rağmen belirli meslek grupları, dini cemaatler veya aynı memleketten gelen toplulukların bazı mahallelerde yoğunlaşarak kısmi bir homojenlik oluşturduklarını da ifade etmektedir. Uğur, 19. yüzyılda modernleşme hareketleri, bürokratik dönüşümler ve milliyetçi isyanlarla birlikte mahallelerin sosyal yapısında değişimler yaşandığını; ancak bu süreçlerin tamamen kapalı ve homojen mahalle yapıları yaratmadığını vurgulamaktadır.[100] Osmanlı mahallelerinde kimi zaman etnik kökene ya da meslek gruplarına dayalı belirli bir çoğunluk gözlemlenebilse de bu durumun tüm mahalleler için geçerli, genellenebilir bir kural teşkil etmediği anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'na uzun yüzyıllar boyunca başkentlik yapan İstanbul, idarî, ekonomik ve kültürel işlevleri sayesinde dil, din ve etnik açıdan son derece çeşitlenmiş bir nüfusa ev sahipliği yapmıştır. Kentin bu çoğulcu yapısı, bir yandan mekânsal düzeyde kültürel etkileşim ve temas imkânlarını artırırken, öte yandan bazı mahallelerde dinî ya da etnik temelli iç tutarlılığı yüksek, görece homojen toplulukların oluşmasına da zemin hazırlamıştır. İstanbul'un genel kentsel dokusu heterojen bir yapı sergilemekle birlikte, mikro ölçekte belirli toplulukların kendi yaşam pratiklerine göre biçimlenen ve içe dönük örgütlenme dinamikleriyle karakterize edilen mahalleleşme örüntüleri söz konusudur. Bu çerçevede "homojenlik" kavramı, belirli bir topluluğun ortak gelenek, dil, inanç ve gündelik yaşam normları etrafında örgütlenmesini ifade ederken; "heterojenlik" farklı toplulukların bir arada var olduğu, çok katmanlı ve etkileşimli yerleşime işaret etmektedir. Osmanlı İstanbul'undaki farklı topluluklar, kendi mekânsal ve kültürel sınırları içinde görece

[99] Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine," *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984): 72-77.

[100] Büşra Topuz Demir ve Yunus Uğur, "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği," içinde *Kent ve Maneviyat*, ed. Seyfettin Erşahin ve Zehra Erşahin (Ankara: İdealkent, 2020), 464-465.

özerk yaşam alanları kurmuş; bu durum da kentsel kültürün çoğulluğuna katkıda bulunan özgün bir sosyal doku oluşturmuştur. Bu bağlamda, İstanbul'un toplumsal yapısı hem çokkültürlü karakteri hem de kendi içinde örgütlenmiş kültürel ilişkiler ağı sayesinde dengeli ve karmaşık bir bütünlük sergilemiştir. Dolayısıyla mahalleler, tekil ve sabit yapılar olarak ele alınmamalı; her biri, ait olduğu tarihsel, mekânsal ve toplumsal bağlam içinde değerlendirilmelidir.

Bir önceki bölümde belirtilen kavramsal çerçeve ışığında İstanbul'daki farklı kültürel toplulukların gündelik yaşam pratiklerini doğrudan ve bütüncül biçimde gözlemlemek çoğu zaman mümkün olamamaktadır. Çünkü kentteki çok katmanlı toplumsal yapı, genellikle bütünsel değil; parçalı, yerel ve mikro ölçekli örüntüler üzerinden kendini göstermektedir. Bu nedenle söz konusu toplumsal çeşitliliğin analizinde, mahalle ölçeğindeki ilişkiler, mekânsal yakınlıklar ve gündelik yaşamın küçük pratikleri gibi mikro düzeydeki veriler belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu parçalı yapının en temel bileşeni ise Osmanlı şehircilik geleneğinin kurucu unsurlarından biri olan mahalledir. Mahalle, yalnızca coğrafi konum ya da fiziksel sınırlarla tanımlanan bir yerleşim birimi olmanın ötesinde, çok boyutlu bir toplumsal örgütlenme biçimi olarak ele alınmalıdır. Bu niteliğiyle mahalle, hem gündelik yaşamın pratiklerinin şekillendiği bir mekânsal zemin, hem de bireylerin aidiyet geliştirdiği, toplumsal kimliklerin oluştuğu yerel bir bağlam sunmaktadır. Öte yandan, mahallelerin kuramsal düzeyde dinî homojenlik esasına göre tasarlanmış olması, uygulamada bu alanların kesin çizgilerle ayrılmış, mutlak şekilde tecrit edilmiş yerleşim bölgeleri olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim şer'iyye sicilleri ve çeşitli idari belgeler, Osmanlı şehirlerinde Müslim ve gayrimüslim unsurların aynı mahallede, hatta doğrudan komşuluk ilişkileri içinde yaşadıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu bulgular, mahalle pratiklerinin kuramsal modellerden daha esnek ve iç içe olduğunu; Osmanlı mahalle düzeninin ise geçirgen bir yapıya sahip olduğunu ve farklı dinî ya da etnik cemaatlerin gündelik hayatta etkileşim kurduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, literatürde belirlenen mahalle kavramı çerçevesinde şehrin Osmanlı hakimiyetinde geçirdiği dönüşüm ve söz konusu süreçte Kumkapı'nın konumu aşağıda kronolojik olarak ele alınmaktadır.

Fetih sonrası Osmanlı İstanbul'unda, yeni Müslüman mahallelerinin oluşumu süreciyle eş zamanlı olarak, gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı Galata, Kumkapı ve Balat gibi bölgelerde Müslüman hanelerin iskânı da sağlanmıştır. Bu yerleşim politikası, hem toplumsal dengeyi gözeten bir nüfus dağılımı sağlamayı hem

de yeni fethedilen başkentte Osmanlı-İslâm kimliğinin mekâna yansıtılmasını amaçlamış olduğu düşünülmektedir. Bu süreç, Osmanlı'nın kentleşme politikasında demografik homojenliği sağlamaktan ziyade, şehirdeki çok dinli ve çok kültürlü yapının daha dengeli ve denetlenebilir bir biçimde örgütlenmesini hedeflemiştir. Böylece, farklı toplulukların bir arada var olabildiği ancak aynı zamanda yönetilebilir sınırlar içinde tutulduğu bir kentsel düzen tesis edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle Müslüman ve gayrimüslim unsurlar, mekânsal olarak aynı mahallede yan yana yaşamaya başlamış; bu durum, hem mahalle dokusunun çoğulcu karakterini pekiştirmiş hem de toplumsal sınırların yeniden tanımlandığı bir etkileşim alanı oluşturmuştur. Ancak bu zorunlu birlikte yaşam, her daim uyum içinde gelişen bir müşterek hayat üretmemiştir. Müslümanların gayrimüslim mahallelerine yerleşmesi veya tersi yönlü hareketlilik, kimi zaman dinî hassasiyetlerin ve sosyal normların ihlali olarak algılanmış, çeşitli gerginlik ve ihtilaflara yol açmıştır. Şer'iyye sicillerine yansıyan davalar ve mahalle ahalisinin şikâyetleri, mahalle ölçeğinde ortaya çıkan bu tür çatışmaların belgelenmiş örnekleridir. Bu bağlamda, Osmanlı mahallelerinin fiziksel sınırlarının ötesinde, cemaatler arası "örtük sınırların" mevcut olduğu; bu sınırların ise resmî düzenlemelerden çok toplumsal mutabakatlar, örfî normlar ve gündelik etkileşimlerle şekillendiği görülmektedir.

Klasik Osmanlı şehir düzeninde mahallelerin dinî temellere göre ayrıldığına dair güçlü bir kuramsal çerçeve mevcut olsa da İstanbul gibi çok katmanlı bir şehirde bu ayrışma pratikte daha geçirgen, esnek ve muğlâk bir karakter arz etmiştir. Ekonomik zorunluluklar, kiracılık ilişkileri, ticaret ve ortak kamusal alan kullanımı gibi unsurlar, bu sınırları zamanla erozyona uğratmış, farklı inanç topluluklarının birlikte var olma biçimlerini çeşitlendirmiştir. Bu nedenle Osmanlı İstanbul'unda din temelli mahalle ayrışması, kural koyucu bir ideal olmaktan öteye geçememiştir. Uygulamada ise dinî, sosyal ve ekonomik sınırların iç içe geçtiği hibrit bir kentsel dokunun oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda mahalle kavramının nasıl şekillendiğini anlamak, özellikle çok katmanlı ve çokkültürlü yerleşim bölgeleri olan Kumkapı gibi semtlerin mekânsal ve toplumsal yapısını çözümlemek açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle, fetih öncesi Konstantinopolis'in geç Bizans dönemindeki fiziksel, demografik ve kurumsal çözülme sürecini analiz ederek, Osmanlı yönetimi altında yeniden inşa edilen kentsel düzenin tarihsel arka planını ortaya koymak

gerekmektedir. Osmanlı'nın fetih sonrası uyguladığı çok boyutlu iskân politikaları, yalnızca Müslüman nüfusu değil; Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerini de kapsayan çoğulcu bir mahalle düzeni oluşturmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda Kumkapı Mahallesi'nin Osmanlı dönemindeki teşekkülünü kavrayabilmek için, şehrin sosyal dokusunu yeniden kuran bu stratejik nüfus yerleştirme ve kurumsal bütünleştirme sürecinin tarihsel gelişimini dikkate almak gerekmektedir. Burada sunulan tartışmalar, Kumkapı özelinde mahalle olgusunun nasıl biçimlendiğine dair analitik bir zemin oluşturmakta ve ilerleyen bölümlerde yapılacak mikro-mekânsal çözümlemelere kuramsal ve tarihsel bir çerçeve sunmaktadır.

Fetih öncesi Konstantinopolis'in kent yapısı ve toplum düzeni, özellikle 1204-1261 yılları arasında gerçekleşen Latin işgali sonrasında ciddi bir çözülme sürecine girmiştir. Haçlı istilalarının yol açtığı yıkım, Bizans İmparatorluğu'nun idarî yapısını zayıflatmış, ekonomik altyapısını sarsmış ve toplumsal bütünlüğünü derinden etkilemiştir. 13. yüzyılın sonlarından itibaren yoğunlaşan dış tehditler, taşradaki aristokratların merkezi otoriteden uzaklaşması ve başkent içindeki siyasi elitler arasındaki çekişmeler, Konstantinopolis'te kalıcı bir istikrarsızlık ve çözülme ortamı yaratmıştır. Özellikle 1261-1453 yılları arasında hüküm süren Paleologos Hanedanı döneminde, merkezî otoritenin giderek zayıflaması Konstantinopolis'in kentsel altyapısının ihmal edilmesine ve birçok kamu yapısının harap duruma düşmesine yol açmıştır. Bu süreçte şehir hem fiziksel açıdan tahribata uğramış hem de nüfus bakımından önemli ölçüde gerilemiştir. Sonuç olarak, bir zamanların görkemli imparatorluk başkenti, dağınık yerleşim dokusu ve azalan nüfusu ile adeta küçülmüş bir taşra kasabasını andıran bir görünüme bürünmüştür.[101]

14.yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Bizans İmparatorluğu yalnızca siyasî ve idarî açıdan değil, aynı zamanda demografik ve ekonomik düzeyde de ciddi bir çöküş sürecine girmiştir. Bu kırılgan yapının daha da sarsılmasına neden olan en önemli gelişmelerden biri, 1346/7 yılının sonlarında Anadolu kıyılarına ulaşan ve kısa sürede Konstantinopolis'e yayılarak "kara ölüm" olarak adlandırılan büyük veba salgınıdır. Avrupa genelinde olduğu gibi, Bizans coğrafyasında da bu salgın, başta kent merkezleri olmak üzere kırsal alanlarda da ciddi nüfus kayıplarına yol açarak

[101] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 202-210.

toplumsal dokuyu büyük ölçüde tahrip etmiştir.[102] Veba salgınının etkisini artıran başlıca nedenlerden biri, 1320'ler ve 1340'larda yaşanan veraset krizlerinin yol açtığı iç savaşlar sonucu Bizans devletinin malî kaynaklarının ciddi biçimde tükenmiş olmasıdır. Bu durum, salgını yalnızca bir halk sağlığı meselesi olmaktan çıkararak, imparatorluğun askerî ve idari kapasitesini de ciddi ölçüde zayıflatan çok boyutlu bir krize dönüştürmüştür. 1346 ile 1352 yılları arasında derinleşen bu demografik ve ekonomik çöküş, Bizans'ın hem Venedik ve Ceneviz gibi denizci Batılı cumhuriyetlerle olan ilişkilerinde hem de Anadolu'da giderek güç kazanan Osmanlı Beyliği karşısındaki zayıf ve kırılgan pozisyonunu daha da belirgin hâle getirmiştir.[103]

Fetih öncesindeki son yüzyılda Konstantinopolis, Bizans İmparatorluğu'nun fiilî gücünden çok, sembolik ve idari kimliği ayakta kalabilmiştir. Şehrin ekonomik ve stratejik hinterlandıyla olan bağlantıları büyük ölçüde zayıflamıştır. Bu kopuş, kentsel canlılığı derinden etkilemiştir.[104] Özellikle Paleologos Hanedanı döneminde başlatılan imar girişimleri, sınırlı mali kaynaklar nedeniyle kapsamlı bir kentleşme süreci oluşturamamış, mimari üretim ise süreklilikten uzak ve dar ölçekli kalmıştır. Bu döneme ait inşa faaliyetleri ağırlıklı olarak dinî yapılarla sınırlı olup, devletin zayıflayan ekonomik yapısı bu projelerin hem kapsamını hem de mimari etkisini ciddi biçimde sınırlandırmıştır. Böylece şehir, ihtişamlı geçmişine rağmen giderek sönükleşen bir başkent görünümüne bürünmüştür. Schneider'in aktardığına göre, fetih öncesi Konstantinopolis'te yoğun yerleşim ağı Marmara Denizi ve Haliç boyunca uzanan sahil şeritlerinde toplanmıştır. Bu bölgeler dışında kalan alanlarda çok sayıda harap ve çökmüş kilise bulunuyordu. Özellikle Lykos Vadisi, su kemerleri çevresi ve kara surlarına yakın kesimler, tarla ve bahçelerle kaplıydı. Şehir genelinde, adalar gibi dağılmış şekilde yer alan büyük manastır ve saray kompleksleri ile bunlara ait bağ, bahçe ve zeytinlikler mevcuttu. Haliç kıyısı yoğun yerleşimle dikkat çekerken, Sophia

[102] A.g.e. 197.

[103] Yaron Ayalon, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Çev. Zeynep Rona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015): 50.

[104] Halil İnalcık, *Seçme Eserleri - XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019): 12.

ve Kontoskalion gibi küçük limanların bulunduğu Marmara kıyısı daha seyrek iskân edilmişti.[105]

Kentin fiziksel çöküşü, Bizans toplumunun sosyal çözülmesiyle eş zamanlı olarak gelişmiştir. Süreklilik kazanan iç karışıklıklar, dış tehditler ve kronikleşen ekonomik sıkıntılar, kamusal yapılar kadar konut stokunu da olumsuz etkilemiştir. Bu süreçte Konstantinopolis genelinde terk edilmiş mahalleler, bakımsız sokaklar ve işlevini yitirmiş yapılar yaygın hâle gelmiştir. Şehir dokusu hem fiziksel hem de toplumsal düzeyde zayıflayan bir bütünlük sergilemektedir. 1453'te Osmanlıların İstanbul'u fethettiği dönemde Fatih Sultan Mehmed'in karşılaştığı manzara, Bizans'ın uzun yüzyıllara yayılan çöküş sürecinin somut bir tezahürü olmuştur. Büyük ölçüde terk edilmiş Paleologos Sarayı, harabeye dönmüş kiliseler, yıkılmış surlar ve sosyal hayattan kopmuş kentsel alanlar, bu yıkımın başlıca göstergeleri olmuştur.

Fetih öncesi Konstantinopolis'in demografik görünümüne dair farklı kaynaklarda yer alan nüfus tahminleri, Bizans başkentinin geç dönemine ait çelişkili fakat birbirini tamamlayan bir tabloyu yansıtmaktadır. 15. yüzyılın ortalarında Papalık elçilik heyetinde yer alan Nikolaus von Cues, şehrin nüfusunu yaklaşık 40.000 olarak bildirmektedir. Benzer şekilde, Floransalı tüccar Giacomo Tetaldi ise bu sayıyı 30.000 ila 36.000 arasında tahmin etmektedir. Venedikli gözlemci Andre di Arnoldi, Konstantinopolis'in fetihten önce yaklaşık 50.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir. Ayverdi, çeşitli tahminler arasında en güvenilir bulduğu verinin, Sakız Adası Piskoposu tarafından öne sürülen 60.000 kişilik nüfus tahmini olduğunu ileri sürmektedir. Öte yandan Bizanslı tarihçi Kritovulos, fetih sonrasında şehirde yaklaşık 4.000 kişinin hayatını kaybettiğini ve 50.000 insanın esir alındığını kaydetmektedir. İnalcık ise, Osmanlı fethi öncesinde şehrin nüfusunu 30.000 ile 40.000 arasında değerlendirmektedir.[106] Bu farklı nüfus tahminleri, yalnızca demografik açıdan belirsizliklere değil, aynı zamanda Konstantinopolis'in geç Bizans dönemindeki çok katmanlı çöküş sürecine de işaret etmektedir. Şehirdeki siyasal istikrarsızlık, ekonomik durgunluk ve toplumsal çözülme, doğrudan nüfus yapısını etkilemiş; kent

[105] Algons Maria Schneider, *XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu* (Göttingen: Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 1949): 35.

[106] Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003): 146.

giderek boşalmış, üretkenliğini ve çekiciliğini yitirmiştir. Askerî ve idarî kapasitedeki zayıflama, şehir hayatının tüm alanlarına sirayet etmiş; böylece bir zamanların canlı, çok kültürlü ve yoğun nüfuslu metropolü, fethin eşiğinde hem sosyal hem fiziksel bakımdan dağılmış bir başkent görünümüne bürünmüştür.[107]

Berkan ve Ayverdi'nin, Topkapı Sarayı Arşivi'nde muhafaza edilen 1478 tarihli 882 numaralı tahrir defterine dayanan çalışmaları, fetih sonrası İstanbul'un ilk çeyrek yüzyıllık demografik ve topografik yapılanmasına dair önemli nicel bulgular sunmaktadır. Belgeye göre, İstanbul'da 8.951 Müslüman, 3.151 Rum, 1.647 Yahudi, 756 Ermeni, 267 Kefe kökenli ve 31 Çingene hâne kayıt altına alınmıştır.[108] Bu veriler, erken Osmanlı döneminde İstanbul'un dinî ve etnik bakımdan çoğulcu karakterini ve yerleşim yapısındaki çeşitliliği açık biçimde ortaya koymaktadır. Nüfus hesaplanmasında hane sayıları genellikle 5 ile çarpılır ve ortaya çıkan rakama %10 kadar yönetici oranı eklenmektedir. Bu durumda Müslümanlar 47.430, Rumlar 18.715, Yahudiler 8.235, Ermeniler 2.170 olmak üzere 76.550 olarak düşünülebilir, bu sayıya askerleri de eklemek suretiyle ortalama 84.205 toplam nüfusun varlığı tahmin edilmektedir.[109] Bahsi geçen belgede ekonomik faaliyetlerin kent mekânına yansıması açısından, İstanbul genelinde 3.667 dükkânın varlığı tespit edilmiştir. Bu durum, yalnızca yerleşim biçimlerine değil, aynı zamanda İstanbul'un erken dönem Osmanlı kentleşmesinde ticaretin ve zanaat üretiminin merkezi rolüne işaret etmektedir.[110] Ancak Halil İnalcık, bu verilerin büyük olasılıkla askerî sınıfı içermediğini belirtmektedir. Bu bağlamda, nüfus verilerinin yalnızca reaya tabakasını kapsadığı ve

[107] Ömer L. Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları," *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1, no. 14 (1964); Emre Can Yılmaz, *İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. Yüzyılda (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği*, 36.

[108] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 233.

[109] Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm / Rûmî Aidiyet ve İmgeler* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017): 40.

[110] Ömer L. Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları," *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1, no. 14 (1964).

şehirdeki toplam nüfusun, söz konusu kayıtların ötesinde, 80.000 ila 100.000 arasında olabileceği öngörülmektedir.[111]

Verilerin ortaya koyduğu çoğulcu kent dokusu, yalnızca demografik ve mekân çeşitliliğine değil, aynı zamanda Osmanlı idaresinin fetih sonrası dönemde benimsediği idari stratejilere de işaret etmektedir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinin ardından uyguladığı iskân ve idare politikaları, farklı dinî ve etnik grupları Osmanlı yönetimi altında yeniden yapılandırmayı amaçlayan heterojen bir yaklaşıma dayanmaktadır.[112] Bu süreçte, şehirdeki dinî heterojenliğin korunması ve cemaatlerin kurumsal yapılarla desteklenerek sosyal hayata entegre edilmesi hem merkezî otoritenin meşruiyetini pekiştirmek hem de kentte uzun vadeli bir istikrar sağlamak açısından belirleyici olmuştur.

İstanbul'un fethi sırasında şehirde mevcut olan biri Rabanit diğeri Karai iki Yahudi Cemaatinin varlığını sürdürmesine izin verilmiş, bu gruplar Osmanlı cemaat sistemi çerçevesinde tanınarak idari yapıya entegre edilmiştir.[113] Özellikle Ortodoks Kilisesi'nin devamlılığının sağlanması, sadece başkentin toplumsal dengelerini korumakla kalmamış, aynı zamanda geniş bir Hristiyan tebaanın Osmanlı yönetimine olan bağlılığını güçlendirme yönünde önemli bir siyasi tercih olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda, fetih sonrası İstanbul'da ortaya çıkan çoğulcu toplumsal yapı, yalnızca tarihsel bir mirasın sürdürülmesi değil, aynı zamanda Osmanlı merkeziyetçiliğinin kurucu ve kapsayıcı bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir.

Fetih öncesinde kilise birliği (Unio) taraftarı olan Patrik Gregorios Mammas'ın şehri terk etmesiyle patriklik makamı boşalmıştır. Bu durum yeni patrik seçimi sürecini Osmanlı yönetimi lehine bir müdahale alanına dönüştürmüştür. Yeni patriklik makamı için Latin Kilisesi ile birleşmeye karşı çıkan muhafazakâr Ortodoks kanadın önde gelen isimlerinden Georgios Scholarios Gennadios ön plana çıkmıştır. Yapılan görüşmeler ve müzakereler neticesinde Gennadios, Osmanlı yönetiminin desteğiyle patriklik görevini kabul etmiştir. Böylece Rum Ortodoks cemaatinin kurumsal varlığı

[111] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, 147.

[112] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 232.

[113] Ferda Şule Kaya, *İstanbul Yahudilerinin Kimlik Tanımları Üzerine Bir Alan Araştırması* (Ankara: İKSAD Yayınevi, 2019): 10.

Osmanlı siyasî yapısına entegre edilerek yeniden ihya edilmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Ortodoks cemaatine yönelik politikası, yalnızca patriklik makamının yeniden tesis edilmesiyle sınırlı kalmamış; bu makamın Bizans'tan devralınan ritüel ve kurumsal geleneklerle Osmanlı bünyesinde yeniden yapılandırılmasını da kapsamıştır. 1454'te Gennadios'un patrik olarak atanması ve sultanın bizzat patriklik sembollerini vermesi, Osmanlı'nın Bizans mirası üzerindeki meşruiyet iddiasını vurgulamıştır.[114] Gennadios'a, dini yönetim ve mezhep işlerinde verilen yetkiler dışında ayrıca kendisine "millet başı" unvanı tevcih edilerek bütün dindaşlarının otoritesi olarak tanınmıştır.[115]

Osmanlı yönetimi, yalnızca Rum Ortodoks patriğine değil, İstanbul'daki diğer dini topluluklara da benzer haklar tanımıştır. Fetihten sonra şehrin ilk hahambaşı olarak Moses Capsali (1453-1496) atanmıştır.[116] Ermeni Patrikhanesi ise 1467 yılında Sultan'ın emriyle kurulmuştur. Bursa Ermeni Kilisesi'nin metropoliti Hovagim (1461-1478) ilk Ermeni Patriği olarak göreve getirilmiştir. Ermeni patrikliğine, Rum ve Yahudi cemaatlerine tanınan ayrıcalıkların benzeri verilmiş; ayrıca Süryani, Habeş ve Kıptî toplulukları da bu patriğe bağlanmıştır.[117]

Gennadios'a ilk olarak patrikhane olarak Havariyyun Kilisesi tahsis edilse de bu alanın kısa sürede Müslüman nüfusla dolması üzerine 1455'te Fener'deki Pammakaristos Manastırı'na taşınılmıştır. Bu doğrultuda Ortodoks cemaatin yerleştiği Fener'e yapılan taşınma, patrikhane için yeni bir kurumsal merkezin inşasını da beraberinde

---

[114] İnalcık, *Seçme Eserleri - XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 6; John Freely, *Osmanlı Sarayı: Osmanlı Sultanlarının İstanbul'daki Özel Hayatları*, Çev. Ayşegül Çetin Tekçe (İstanbul: Alfa Yayınları, 2022): 33.

[115] Şehabettin Tekindağ, "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 1 (1967): 54; Salih İnci, "Osmanlı Dönemi Fener Rum Patriklerinin Seçimi," *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 33 (2015): 9-58.

[116] İlyas Ozan Kaya, *Şer'iyye Sicillerine Göre Galata Yahudi Cemaati (1600-1625)* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2018): 22.

[117] Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikhânesi," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2. baskı, EK-1. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020): 668-671; Ahmet Gündüz, "İstanbul'un Osmanlılar Tarafından Fethi, Türk-İslam ve Avrupa Açısından Önemi," *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 5, no. 17 (2008): 61.

getirmiştir. Dikkat çekici bir diğer husus ise, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'daki en büyük imar girişimlerinden biri olan Fatih Sultan Mehmed Külliyesi'nin doğrudan Havariyyun Kilisesi'nin bulunduğu alanda inşa edilmesi, Osmanlı'nın yerleşim politikaları ile kamusal yapılaşma arasında doğrudan ve stratejik bir ilişki kurduğunu göstermektedir.[118] Bu durum, fetihten sonraki iskân sürecinin yalnızca demografik dönüşümle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda mekânsal stratejilerle eşgüdümlü biçimde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Nitekim Osmanlı kentsel yaklaşımı, büyük kamusal projeler etrafında örgütlenen yerleşimlerle hem fiziksel hem de toplumsal yeniden yapılanmayı amaçlayan bütüncül bir anlayışa dayanmaktadır.

Fetih sonrası Osmanlı kent düzeninde, mekânsal ve demografik stratejilerin yanı sıra kurumsal uzlaşılar da belirleyici olmuştur. Fatih Sultan Mehmed ile Patrik Gennadios arasında yapılan düzenleme, Rum Ortodoks cemaatine hukuki ve idari özerklik tanımış; patrik ve ruhani hiyerarşi mensuplarına dokunulmazlık, vergi muafiyeti ve görev güvencesi gibi ayrıcalıklar sağlamıştır. Bu imtiyazlar, patrik seçimi ve görevden alma süreçlerinde Bizans'tan tevarüs eden teamüllerin korunmasıyla tarihsel süreklilik göstermiştir. 16. yüzyılda verilen ikinci beratla ise cemaatin dini gelenekleri güvence altına alınmış, mevcut kiliselerin camiye çevrilmeyeceği taahhüt edilmiştir. Bu uygulamalar, Konstantinopolis Rumlarına tanınan ayrıcalıkların Osmanlı siyasal sistemine özgü bir kurumsal entegrasyon örneği sunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim toplulukların dinî ve idarî örgütlenmelerinin kurumsal bir yapıya kavuşması, 1453'te İstanbul'un fethiyle başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed döneminde temelleri atılan bu düzenleme, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında gerçekleşen genişlemelerle daha belirgin bir hâl almıştır. Daha sonraki yüzyıllarda "millet sistemi" olarak adlandırılan bu yapı içinde "millet" kavramı, aynı dine mensup toplulukları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. İslam hukukuna dayalı bu anlayış doğrultusunda gayrimüslimler, inanç

[118] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 246; Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültü,* 109; Ramazan Erhan Güllü, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Rumların İdaresi," *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı 1: Türk-Yunan İlişkileri (30 Ağustos 2021): 154.

esaslarına göre ayrı milletler olarak tasnif edilirken, hukuken de zimmî statüsü kapsamında idare edilmişlerdir.[119]

İstanbul'un fethin sırasında bazı mahallelerin ileri gelenlerinin anahtarlarını sultana sunarak şehri direnmeden teslim etmeleri, bu bölgelerin yağmadan korunmasını sağlamıştır. Fener, Samatya ve Studium gibi bazı semtlerin bu bağlamda korunmuştur. Bazı bölgelerde ise halkın kendi güvenliğini sağlamak için para toplayarak can güvenliğini teminat altına aldığı görülmektedir. Ayrıca bizzat padişah tarafından esirlerin kurtarma paralarının verildiği de bilinmektedir. [120] Bu örnekler, Osmanlı'nın şehir yönetiminde rıza temelli, yerel bağlamı dikkate alan esnek bir siyaset anlayışı benimsediğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, savaşla alınan şehirde birçok Bizans kilisesinin korunarak ibadete açık bırakılması da bu denge siyasetinin bir parçası olmuştur. Sultan II. Mehmed'in izniyle kiliselerin kullanımına devam edilmesi, Hristiyan nüfusun bu bölgelere yerleşmesini teşvik etmiştir. Bu durum, şeyhülislâm Ebussuud Efendi'ye yöneltilmiş şu soru ve cevabında açıkça görülmektedir: "Rahmetli Sultan II. Mehmed Hazretleri, İstanbul şehrini ve etrafındaki köyleri zor kullanarak mı fethetti?" Bu soruya verilen cevapta, sultanın kılıçla fethi kabul edilmekle birlikte, bazı kiliselerin kendi hallerine bırakılmış olması, şehrin bir kısmının sulh yoluyla fethedildiğine delil olarak sunulmuştur. 944/1537-38 yılında yapılan resmî bir teftiş sırasında, biri 117, diğeri 130 yaşında olan iki şahidin huzurda verdikleri ifadelerde, Yahudi ve Hristiyan cemaatlerinin gizlice Sultan Mehmed'le ittifak yaptığı, Bizans tekfurunun bu yüzden zafer kazanamadığı ve sultanın, bu grupları esir almayarak kendi ibadet yerlerinde serbest bıraktığı aktarılmıştır. Bu tanıklık, bazı eski kiliselerin camiye dönüştürülmeksizin ayakta kalmasına imkân tanıyan bir hukukî dayanak olarak görülmüştür. Ancak bu anlatı İstanbul'un bir bölümünün barışçıl bir şekilde teslim alındığı ilişkin geleneği yaratarak, denetimi

[119] Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996): 11-14; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Çev. Recep Boztemur (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011): 70-78.

[120] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 228-229; Runciman, *Konstantiniye Düştü*, 238; Feridun M. Emecen, *İstanbul: Tarihi Dönüşümlerin Kenti* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2025): 100-101.

altına almaya çalıştıkları bir zimmi nüfusun ibadethanelerinin sayısını kısıtlamaya yönelik meşrulaştırıcı bir öykü izlenimi vermektedir.[121] Ayrıca zamanla bu hoşgörülü yaklaşım, demografik değişim ve yeniden imar süreçleriyle birlikte yerini daha merkeziyetçi bir uygulamaya bırakmış; birçok eski kilise II. Bayezid ve I. Selim dönemlerinde aşamalı olarak camiye çevrilmiş ve başlangıçta gözetilen çok dinli mekânsal denge, İslami kamusal alan vurgusuyla yer değiştirmiştir.[122]

İstanbul'un Osmanlı başkenti olarak yeniden teşekkülü sürecinde, şehir "Nefs-i İstanbul" ve "Dersaadet" gibi unvanlarla anılarak klasik idari yapının dışında tutulmuş ve doğrudan merkezi yönetime bağlanmıştır. Bu durum, İstanbul'un hem siyasi hem de ideal bir şehir modeli olarak yeniden inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Bu çerçevede, nahiye ve mahalle sistemine dayalı mülkî-mali teşkilatlanma geliştirilmiş; her nahiyenin merkezine bir külliye, her mahallenin merkezine ise bir mescit, kilise ya da sinagog yerleştirilmiştir. Böylece İstanbul, merkezî planlama ilkelerine göre kurgulanmış özgün bir Osmanlı kent formuna dönüşmüştür.[123]

İstanbul'un idari yeniden yapılanması kapsamında bir subaşı ve kadı tayin edilerek şehir güvenliği ve yargı işleyişi düzenlenmiş; sur onarımları, saray inşası ve imar faaliyetleriyle birlikte mahalleler yerleşim birimi olarak şekillendirilmeye başlanmıştır. Fetih sonrası esirlerin iskânı da bu süreçte önemli rol oynamış; azat edilen esirler ve fidyesini ödeyenler, özellikle liman bölgelerine yerleştirilmiş ve vergiden muaf tutulmuştur. Bu stratejik yerleştirme politikaları, Osmanlı İstanbul'undaki ilk mahallelerin temelini oluşturmuş; başlangıçta Bizans'tan devralınan mahalle dokusu korunmuş, zamanla ise cami ve mescit inşaatlarıyla İslami şehir anlayışına uygun yeni mahalleler eklenerek kentsel yapı genişletilmiştir.[124]

Yukarıda açıklanan idarî ve yerleşim temelli yeniden yapılanma süreciyle birlikte, Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra şehri yalnızca askerî ve siyasi değil,

---

[121] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür,* 70-71.

[122] İnalcık, *Seçme Eserleri-XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 4; Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür,* 70.

[123] İnalcık, *Seçme Eserleri-XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 12-29; Emecen, *İstanbul: Tarihi Dönüşümlerin Kenti*, 108.

[124] İnalcık, *Seçme Eserleri-XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 5- 19.

sosyal ve demografik açılardan da yeniden yapılandırmıştır. Bu süreçte Osmanlı'nın Anadolu ve Rumeli'de uyguladığı iskân politikaları model alınmış; özellikle Anadolu'dan getirilen Müslüman nüfusun şehre yerleştirilmesiyle hem İslami kimlik güçlendirilmiş hem de merkezî idarenin hedeflediği sosyo-mekânsal düzen kurulmuştur.[125] Faroqhi'nin vurguladığı gibi, Osmanlı şehirleşme siyaseti nüfusun ekonomik ihtiyaçlara göre yönlendirilmesini ve topluluklar arası entegrasyonu amaçlamış; bu doğrultuda nüfus, dönüştürülebilir ve hareketli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.[126]

Fetih sonrası yerleşim sürecinde göçmen gruplara sağlanan ikmal destekleri ve teşvik edici düzenlemelerle, İstanbul'un farklı semtlerinde Osmanlı mahalle dokusunun temelleri atılmıştır. Bu dönüşüm yalnızca Müslüman nüfusun yerleştirilmesine odaklanmamış, aynı zamanda şehirde kalan veya geri dönen Rum Ortodoks cemaatin kurumsal ve dini varlığının yeniden yapılandırılması süreci olarak da kurgulanmıştır. Osmanlı Devleti, bu cemaatin güvenliğini ve ibadet özgürlüğünü teminat altına alarak çok dinli ve çok kültürlü bir kent yapısının sürekliliğini hedeflemiştir.[127] Osmanlı'nın fetih sonrası İstanbul politikası, şehri yalnızca askerî bir zafer simgesi olarak değil, çok dinli ve çok etnikli yapısıyla sürdürülebilir bir dünya başkenti olarak yeniden kurgulama iradesini yansıtmaktadır. Bu doğrultuda, yalnızca Müslüman nüfus değil; aynı zamanda zanaatkârlar, bürokratlar ve dini liderler gibi meslekî ve idari yetkinliğe sahip bireyler de şehre yerleştirilmiş, bu gruplar yeni düzenin sosyo-ekonomik taşıyıcıları olarak konumlandırılmıştır. Fatih devrinde geliştirilen iskân politikaları, Müslüman nüfusun tahkimini amaçlamakla birlikte, Rum Ortodoks cemaatin kurumsal varlığının korunmasına ve toplumsal uyumun sağlanmasına da yönelmiştir. Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi sembolik bir adım olurken, diğer kiliselerin

[125] Halil İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri," içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 221, 232.

[126] Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat*, Çev. Emine Sonnur Özcan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018): 40.

[127] Nüfus politikalarının gereği olarak uygulanan sürgün politikaları yöntemleri için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İktisat Fakültesi Mecmuası* 13 (1953): 68-69; İnalcık, *Seçme Eserleri-XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 19.

korunması ve ibadet özgürlüğünün sürdürülmesi, Osmanlı'nın geçiş dönemi hoşgörü siyasetinin göstergesi olmuştur. Bu düzen zamanla değişerek şehir mekânı giderek İslamî bir karakter kazanmıştır. Ancak fetih sonrası uygulamaya konan bu planlı ve çok boyutlu iskân politikası, Osmanlı'nın uzun vadeli sosyal istikrar, ekonomik canlılık ve kentsel bütünlük hedeflerine dayanan bütüncül bir şehirleşme anlayışını yansıtmaktadır.[128]

Kumkapı, fetih sonrasında Rum ve Ermeni cemaatlerine tahsis edilerek, zamanla gayrimüslim nüfusun yoğunluk kazandığı çokkültürlü bir yerleşim bölgesi hâline gelmiştir. Bölgede faaliyet gösteren çok sayıda kilise ve sinagog, bu demografik yönelimin fiziksel karşılıkları olarak değerlendirilmektedir. Ancak Kumkapı'nın gayrimüslim iskânına açılması, yalnızca Osmanlıların fetih sonrası politikalarının bir ürünü olmayıp, Bizans döneminden miras kalan dinî ve mekânsal altyapıyla doğrudan ilişkilidir. Bu süreklilik, bölgenin tarihsel işlevinin Osmanlı yönetimi altında yeniden tanımlanmasına olanak tanımıştır. Nitekim günümüzde Panayia Elpida adıyla bilinen kilise yapısının, 1400 yılı civarında "Elpis ton Apelpismenon" olarak adlandırılan bir Bizans mabediyle özdeşleştirilmesi mümkündür. Bu durum, Kumkapı'daki dinî sürekliliğin Bizans'tan Osmanlı'ya devrini gözler önüne sermektedir. Ayrıca Protestan gözlemci Stephan Gerlach'ın 1576 yılına ait tanıklığı, söz konusu yapının yalnızca mimari varlığını korumadığını, aynı zamanda patriğin yönettiği bir ayine ev sahipliği yaparak bölgenin dinî canlılığını da sürdürdüğünü göstermektedir. Bu bağlamda Kumkapı, yalnızca bir ikamet bölgesi değil, aynı zamanda farklı dinî cemaatlerin ibadet hayatını sürdürebildiği çok merkezli bir kent dokusunun parçası olarak işlev görmüştür.[129] Kumkapı'nın yalnızca bir yerleşim alanı değil, aynı zamanda etkin bir dini merkez olarak işlev görmesi, Osmanlı'nın çok dinli kent planlamasının bilinçli ve uzun vadeli bir iskân stratejisine dayandığını göstermektedir. Fetih sonrası uygulanan zorunlu ve gönüllü göç politikaları, yalnızca Müslüman değil, gayrimüslim nüfusun da başkentte yoğunlaşmasını sağlamıştır. Özellikle 1461 Trabzon fethini takiben İstanbul'a getirilen beş bin Rum ailesinin şehrin farklı mahallelerine yerleştirilmesi, bu stratejinin somut örneklerinden biridir. Aralarında zanaatkâr, tüccar ve soyluların

[128] İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, 146-147.

[129] Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995): 196.

da bulunduğu bu gruplar, şehrin yeniden yapılanmasında ekonomik ve toplumsal açıdan önemli roller üstlenmişlerdir. Artan güvenlik ve refah ortamı, zorunlu iskân edilenlerin yanı sıra farklı gayrimüslim toplulukların da İstanbul'a gönüllü olarak göçünü teşvik etmiş; böylece şehir çok katmanlı, kozmopolit bir yapıya dönüşmüştür.[130]

Söz konusu dönemde İstanbul'da yeterli sayıda Ermeni cemaatinin bulunmaması, Fatih Sultan Mehmed'in iskân politikalarını doğrudan etkilemiş; bu eksikliği gidermek amacıyla Kayseri, Sivas ve Tokat gibi merkezlerden Ermeni aileler başkente getirilerek çeşitli semtlere yerleştirilmiştir. Rum cemaatine benzer şekilde, bu gruplar da başta ticaret ve maliye alanlarında Osmanlı ekonomisinde etkin roller üstlenmişlerdir. Böylece İstanbul'un nüfus yapısı kadar iktisadî ve toplumsal yapısı da daha karmaşık ve rekabetçi bir düzleme taşınmış; farklı dini ve etnik cemaatler arasında karşılıklı bağımlılık ve rekabetin iç içe geçtiği dinamik bir kentsel etkileşim ağı oluşmuştur.[131]

Osmanlı iskân politikaları, yalnızca İstanbul'a değil, imparatorluğun farklı bölgelerine yönelik geniş ölçekli ve sistematik bir yerleşim stratejisi olarak uygulanmıştır. Zorunlu ve gönüllü göçlerle başkente yönlendirilen nüfus, meslekî, ilmî ve ekonomik nitelikleri doğrultusunda dikkatle seçilmiştir. Kritovulos'un ifadelerine göre Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un yeniden inşasında sanat, ilim ve ticaretle meşgul yetkin bireyleri merkezî rol üstlenecek biçimde yerleştirmiştir. Bu iskân süreci süreklilik göstermiş; Moralılar, Foçalılar, Ermeniler ve diğer topluluklar düzenli olarak şehre aktarılmıştır. Mahallelerin etnik ve dini dokusunun biçimlenmesinde de bu politikalar belirleyici olmuş; Trabzon, Sinop ve Akhisar'dan getirilen yaklaşık beş bin hane farklı semtlere dağıtılmış, yerleştirilen gruplar kendi adlarını taşıyan mahalleler kurmuştur. Ermenilerin Kumkapı, Sulumanastır, Gediklipaşa; Musevilerin ise Eminönü ve Balat gibi bölgelere yerleştirilmesi, Osmanlı'nın dini cemaat merkezli iskân mantığını

[130] Ayhan Yarman, *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi* (İstanbul: Ermeni Hastanesi Vakfı, 2002): 21; Türker, *Kondoskali'den Kumkapı'ya Eski Bir İstanbul Semtinin Hikayesi*, 13.

[131] Khaçadur Dadayan, der., *XV. Yüzyıldan 1915'e Günümüz Türkiye'sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyetleri* (Yerevan: Gasprint Yayıncılık, 2012): 9; İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul,* 14.

yansıtmaktadır. Aynı zamanda, terk edilmiş Bizans yapı stoğunun yeniden işlevselleştirilmesi ve sürdürülebilir bir kentsel imar faaliyeti için Anadolu'dan Ermeni zanaatkâr, kalfa ve işçilerin İstanbul'a sevk edilmesi, bu planlı iskânın emek gücü ve mimari miras üzerinden şekillenen bir başka boyutunu gözler önüne sermektedir. Böylece İstanbul hem nitelikli insan kaynağıyla donatılmış hem de çok katmanlı, çok kültürlü bir imparatorluk başkenti olarak yeniden yapılandırılmıştır.[132]

İstanbul'un iskânı çerçevesinde Kumkapı, Yenikapı ve Samatya gibi güney sahil mahalleleri, Ermeni topluluklarının yerleştirildiği başlıca bölgeler olmuştur. Bu tercih, alanların Bizans döneminden miras kalan kentsel altyapıya sahip olmaları, deniz ulaşımına elverişli liman konumları ve ticari potansiyelleriyle doğrudan ilişkilidir. Böylece hem hızlı imar olanakları sağlanmış hem de Ermeni cemaatinin Osmanlı başkentinin ekonomik ve toplumsal yapısına entegrasyonu kolaylaştırılmıştır. Kumkapı, bu yerleşim süreciyle birlikte yalnızca bir kıyı mahallesi değil, aynı zamanda üretim temelli toplumsal hareketliliğin merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Mahalledeki bu canlılık, fiziksel emek gücünün ötesinde, yerel düzeyde örgütlenen dinî, kültürel ve vakıf temelli yapılarla da desteklenmiştir. Bu çok boyutlu dönüşüm, kadı sicilleri ve vakfiye kayıtları gibi kurumsal belgeler aracılığıyla da açık biçimde izlenebilmekte ve Kumkapı'nın Osmanlı kentsel dokusu içindeki özgün konumunu belgelemektedir.[133]

Fetih sonrası İstanbul'daki yerleşim örüntüsü, yalnızca sosyal ve dini aidiyetlere değil, aynı zamanda dönemin ekonomik ve coğrafi gerçekliklerine dayalı olarak şekillenmiştir. 1453-1510 yıllarına ait Schneider haritası, nüfusun özellikle Haliç ve Marmara kıyı şeridi boyunca yoğunlaştığını; sur içi iç kesimlerde ise demografik

---

[132] İsmail Hakkı Konyalı, *Fatihin Mimarlarından Azadlı Sinan: Sinan-i Atik, Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı, Mezarı* (İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Nesriyatı (4), 1953); Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 232; Osman Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri; İstanbul-Eminönü*, Konferans Serisi: 3 (İstanbul: Halkevi Dil Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı 6, 1938); İnalcık, *Seçme Eserleri-XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 22-23.

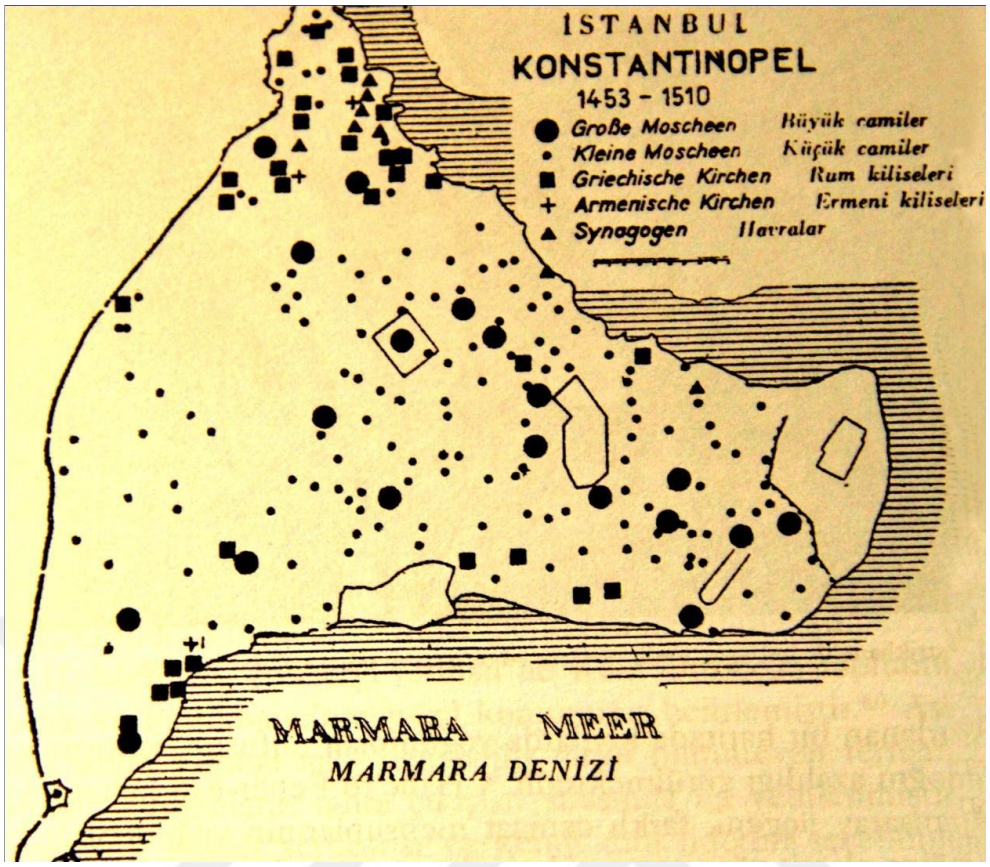
[133] Mehmet Canatan, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahaleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler," *Osmanlı İstanbul'u I*, ed. Feridun Emecan, Emrah Safa Gürkan (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014): 287.

seyrekliğin arttığını ortaya koymaktadır (Harita 3.3). Fener-Edirnekapı-Ayvansaray hattındaki Rum Ortodoks kiliseleri, bu bölgenin Bizans sonrası patriklik merkezi olarak konumlandığını göstermektedir. Kumkapı ve Samatya'daki yoğun kilise varlığı da dini ve kültürel hafızanın mekânsal süreklilik aracılığıyla Osmanlı döneminde yeniden kurumsallaştırıldığını belgelemektedir. Böylece İstanbul'daki gayrimüslim yerleşimi, yalnızca fiziksel değil; idari tanınma, dini temsil ve kültürel süreklilik eksenlerinde de çok katmanlı bir yapı arz etmiştir. [134]

İstanbul'un Osmanlı tarafından yeniden yerleşimi sürecinde, farklı dini topluluklar genellikle kentin belirli bölgelerinde, kendi ibadet mekânlarının çevresinde ve dini önderlerinin rehberliğinde yaşamakta olduğu görülmektedir. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi mahalleleri çoğu zaman birbirinden ayrılmış şekilde organize edilmiştir. Çingeneler ise, dini inançlarından bağımsız olarak ayrı bir cemaat kabul edilerek kendi mahallelerinde ikamet etmiştir. Her Müslüman mahallesinde imam ve kethüda, gayrimüslim mahallelerinde ise papaz ya da haham, cemaatin dini, toplumsal ve idari temsilcisi olarak görev yapmıştır. Halil İnalcık'ın da belirttiği üzere bu kurumsal ayrışma, cemaatler arasında toplumsal ilişki kurulmasını engellememiştir. Mahalle, Osmanlı kent yapısında hem fiziksel hem de toplumsal bir organizasyon birimi olarak tanımlanmakta; aynı mescitte ibadet eden bireylerin, aileleriyle birlikte sosyal dayanışma ve ortak yaşam pratikleri etrafında örgütlendiği bir yerleşim biçimi olarak işlev görmüştür.[135]

[134] Alfons M. Schneider, "XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu," *Türk Tarih Kurumu Belleten* 61 (1952): 44.

[135] İnalcık, *Osmanlı Klasik Çağı*, 157; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri," *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Veysel Akyüz and Süleyman Ünlü, vol. 1 (İstanbul: İlke Yayınları, 1996): 407-417.

Harita 3.3: 1453-1510 Arasında İstanbul'daki Dini Yapıların Yoğunluğunu Gösteren Harita.

Kaynak: Algons Maria Schneider, XV. Yüzyılda İstanbul'un Nüfusu, 1952, 50.

Bizans İstanbul'undan Osmanlı İstanbul'una şehrin yönetimsel olarak aynı şematik bölümlenmeyle yönetildiği görülmektedir. Bizans'ın sur içi regionu (nahiyesi) 13 adetken Fetihten sonra da suriçinde 13 nahiye oluşturulmuştur. 1600 yılı itibariyle İstanbul suriçinde 13 nahiye ve 226 mahalle bulunmaktadır. Nahiye isimleri; Ayasofya, Topkapı, Mahmud Paşa, Ali Paşa, İbrahim Paşa, Sultan Bayezid Han, Şeyh Ebulvefa, Sultan Mehmed, Sultan Selim, Murad Paşa, Davud Paşa, Mustafa Paşa ve Ali Paşa şeklindedir.[136]

[136] Mehmet Canatar, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler" *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Osmanlı İstanbulu I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 29 Mayıs-1 Haziran 2013* (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014): 296; İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri," 225.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar semtin güney sınırı Marmara surları ve surların hemen güneyinden başlayan kıyı şeridi tarafından belirlenmekteydi ve bu sınır uzun süre hiç değişmeden kalmıştır. Ancak 19. ve 20. yüzyıllardaki Marmara sahil şeridi imar çalışmalarından sonra, semtin güney sınırını demiryolu ve hemen güneyinde, önce tek şeritli olarak yapılan daha sonra gidiş ve geliş yönleri ayrı olmak üzere, toplam altı şeritli Kennedy Caddesi (veya Sirkeci-Yeşilköy Sahilyolu) belirlemektedir. Karayolu ile Marmara Denizi arasında ise, yaklaşık 70 metre genişliğinde bir dolgu yeşil alan bulunmaktadır. Bu bağlamda denizle doğrudan ilişkisiyle tarihsel kimliğini oluşturan Kumkapı'nın güney bölgesi, bugün itibarıyla Marmara sahilinden yaklaşık yüz metre içeride yer almaktadır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Fatih İlçesiyle beraber İstanbul'un Merkez İlçesi'ni oluşturan Eminönü, 1928'de İstanbul İli Merkez İlçesi'nin ikiye ayrılmasıyla ayrı bir ilçe olmuştur. 1934 senesinde yeni bir teşkilatlanma yapılmıştır. Bu yeni teşkilat 1934 Şehir Rehberi'nde izlenebilmektedir. Eminönü Kazası beş adet nahiyeye bölünmüştür; Eminönü Merkez Nahiyesi, Alemdar, Kumkapı, Beyazıt, Küçükpazar Nahiyesi'dir. 1934 tarihli İstanbul Şehir Rehberi'nde Kumkapı, Eminönü ilçesinin bir nahiyesi olduğu görülmektedir (Harita 3.4).[137] 1984'te yapılan yeni mahalle teşkilatlanması ile Kumkapı bir mahalle adı olmaktan çıkarılmış ve bir semt adı olarak belleklerde kalmıştır.

İstanbul'un tarihsel kimliği, yalnızca onun camileri, sarayları ve meydanlarıyla değil; aynı zamanda bu yapıları çevreleyen ve biçimlendiren savunma hatlarıyla bütünlük kazanmaktadır. Bu bağlamda Marmara Surları, kentin güney sınırını belirleyen fiziksel bir bariyer olmanın ötesinde, farklı dönemlerde siyasi, ekonomik ve topografik bağlamları şekillendiren çok yönlü bir yapılar bütünü olarak değerlendirilmelidir. Sarayburnu ile Yedikule arasında uzanan bu sur hattı, yalnızca imparatorluk savunmasının değil, aynı zamanda liman faaliyetlerinin, kıyı mahallelerinin ve kent-toplum ilişkilerinin de tanığıdır.

[137] 1934, İstanbul'un Umumi Haritası. İstanbul Belediyesi Hududu ve Belediye şubeleriyle nahiyelerin taksimatı konusunda detaylı bilgi için bkz. SALT Araştırma: https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/105062 (06.01.2024).

Harita 3.4: İstanbul Belediye Nahiyeler, Kumkapı Nahiyesi Haritası, 1934.

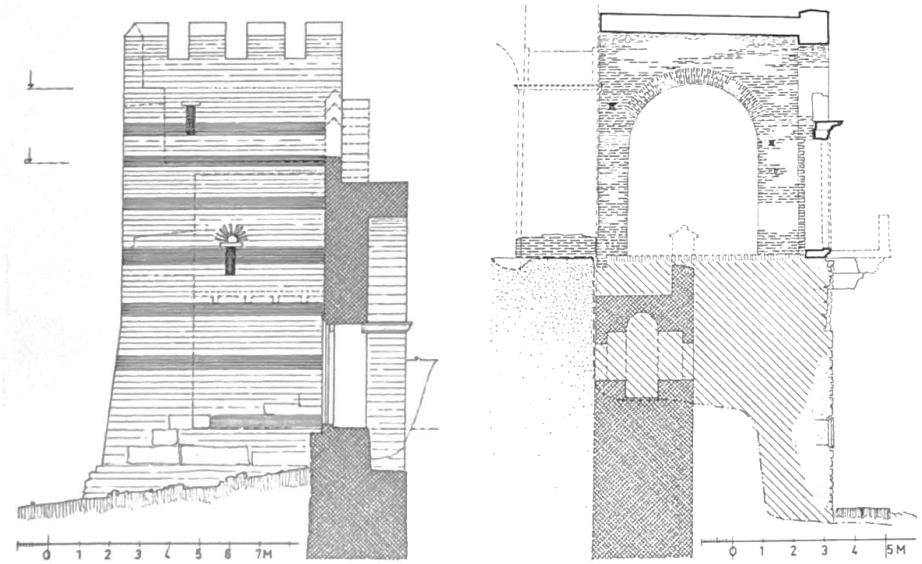
Kaynak: *İstanbul Şehri Rehberi*, Haz. İstanbul Belediyesi, (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUMKAPI BÖLGESİ SAHİL SURU VE BURÇLARI

İstanbul'un güneyinde, Marmara Denizi kıyısı boyunca uzanan deniz surları, Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar kesintisiz bir hat teşkil ederek özgün bir savunma mimarisi örneği oluşturmuştur. Bu hat üzerinde yer alan Kumkapı sahil suru ve burçları, Bizans İstanbul'unun güney savunma sistemini meydana getiren ve kenti deniz yönünden gelebilecek saldırılara karşı korumayı amaçlayan stratejik bir tahkimattır. Kara surlarının aksine yalnızca tek bir savunma hattından oluşan bu yapı, ortalama 12 ila 15 metre yüksekliğe ve yaklaşık 5 metre kalınlığa sahiptir. Toplam uzunluğu yaklaşık 8,5 kilometre olan sur hattı, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde kentin güney cephesini muhafaza eden bir savunma çizgisidir. Günümüzde büyük ölçüde tahrip edilmiş olan sur sistemine ait burçların sayısı, tam olarak belirlenememektedir. Ancak mevcut verilere göre bu sayının 103 ila 170 arasında değiştiği tahmin edilmektedir. Söz konusu burçların ortalama yüksekliği 20 metre civarındadır (Çizim 4.1.). Burçların büyük bölümü dörtgen planlı olarak inşa edilmiştir. Fakat tamir gören ya da yeniden yapılanlar, ait oldukları dönemin inşa tekniklerine uygun olarak beşgen veya altıgen biçiminde tasarlanmıştır. Mazgallı yapısıyla dikkat çeken bu sur hattı, 8'i ana kapı olmak üzere toplamda 25 ila 65 arasında değişen sayıda kapıya sahiptir.[138]

[138] Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 5; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 312; Dimitriadis Efendi, *Marmara Sahil Surları Panoraması*, Çev. Yiğit Adam (İstanbul: İstanbul Arkeolojileri Müzesi, 2019): 36.

Çizim 4.1: Kule 16 ile Bukoleon Sarayı'nın Bulunduğu Yerdeki Deniz Surunun Kesiti.

Kaynak: Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 2016, 313.

Marmara kıyısında inşa edilen surlar, kara ile denizin birleştiği sınıra doğrudan oturtulmuş ve bu yönüyle hem doğal hem de yapay bir engel işlevi görmüştür. Ancak bu yakın konum, surları yalnızca dış saldırılara değil, aynı zamanda dalgaların aşındırıcı gücüne de açık hâle getirmiştir. Bu nedenle sahil tahkimatı düz bir hat şeklinde değil, kıyının doğal kıvrımlarına uyum sağlayacak biçimde hareketli bir çizgide planlanmıştır. Dalgaların yıkıcı etkisini azaltmak için bazı noktalarda kayalık dolgular ve dalgakıranlar yapılmış, böylece surların temelleri korunmaya çalışılmıştır. Ayrıca temel kısımlarında büyük taş blokların, mermer parçalarının ve devşirme sütunların kullanılması, duvarların sağlamlığını artıran bir mühendislik yöntemi olmuştur. Sonuçta Marmara surları, hem coğrafyanın doğal koşullarına uyum sağlayan hem de teknik müdahalelerle güçlendirilen karmaşık bir savunma sistemi niteliği kazanmıştır.[139]

Bu teknik verilerin ötesinde, Kumkapı surlarının tarihsel süreçteki serüveni üç farklı dönemde ele alınmaktadır: Bizans dönemi, surların inşa, güçlendirme ve kent savunmasının merkezinde yer alma sürecini; Osmanlı dönemi, surların askeri işlevini büyük ölçüde yitirmesine rağmen iskân, liman düzeni ve mahalle dokusuyla

[139] Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 5.

bütünleşerek kentsel yaşamda farklı roller üstlenmesini; yıkım ve modern müdahale dönemi ise özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda imar faaliyetleri, ulaşım projeleri ve demiryolu inşasıyla surların giderek tahrip edilmesini kapsamaktadır. Böylece surların tarihsel-topografik gelişimi yalnızca savunma mimarisi açısından değil, farklı dönemlerde değişen siyasi, toplumsal ve ekonomik bağlamların bir yansıması olarak da değerlendirilmektedir.

4.1. Kumkapı Surlarının Bizans Dönemi

Bizans döneminde Konstantinopolis'in güney kıyılarını koruyan Marmara Surları, yalnızca bir savunma hattı değil, aynı zamanda topografik bir sınırdır. Bu surlar, dini yapılar ve ticari limanlar arasında karmaşık bir ilişki ağı kuran, çok işlevli bir kentsel yapı bütünü olarak şekillenmiştir. Bu bölüm, bu yapılar arasında özel bir konuma sahip olan Kumkapı bölgesindeki deniz surlarını inceleyerek; yapının tarihsel gelişimini ve afetlerle sınanmış mimari evrimini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Marmara Surları, II. Theodosius (402-450) döneminde, I. Constantinus'un (306-337) inşa ettirdiği ilk surların Vandal saldırılarına karşı yetersiz kalacağı düşüncesiyle genişletilerek oluşturulmuştur. Kara surlarının inşasının tamamlanmasının ardından, deniz surlarının yapımı ise dönemin Praefectus Urbis (şehir valisi) ve Praefectus Praetorio (Doğu eyaletlerini kapsayan idari görev) unvanlarını taşıyan Cyrus Panopolites tarafından gerçekleştirilmiştir. Marmara kıyısı boyunca uzanan sur hattı iki temel evrede şekillenmiştir: Cankurtaran'dan Yenikapı'ya kadar olan bölüm, erken evrede yani İmparator I. Constantinus zamanında inşa edilmiştir. Ancak Millingen, I. Constantinus tarafından kara surları inşası tamamlandıktan sonra Byzantion'un deniz surlarının onarıldığını ve yeni kara surunun uçlarıyla birleşecek şekilde uzatıldığını ileri sürmektedir. Ancak Mango, şehrin kuzey ve güney sahil bölgesinde ortaya çıkan boşlukların surlarla kapatılmadığı görüşündedir. Buna karşın Kuban, yeni imparatorluk merkezinde, kıyı savunmasının ihmal edilemeyeceğini ve o dönemde mevcut sahil surlarının yeni kara surunun uçlarına kadar genişletilmesinin daha olası

olduğunu vurgulamaktadır.[140] Bu bağlamda, Kumkapı'nın da içinde bulunduğu Regio III/Üçüncü Bölge, şehrin asıl kurucusu olarak görülen I. Constantinus (306-337) döneminde şekillendirilmiştir. Buna karşın, Yenikapı'dan Mermerkule'ye uzanan kısım ise daha geç bir tarihte, II. Theodosius döneminde şehri denizden gelecek tehditlere karşı daha güçlü biçimde koruma amacıyla eklenmiştir.[141]

Bizanslılar, şehri denizden gelecek saldırılara karşı savunmak amacıyla deniz surlarını sahil ve denizin birleştiği noktada inşa etmişlerdir. Bilhassa Kumkapı bölgesinde deniz seviyesinin oldukça sığ ve kayalık olması, deniz surlarının doğrudan kara ile deniz arasında bir sınır oluşturacak şekilde, neredeyse denizin içine inşa edilmesine imkân vermiştir.[142] Marmara Surlarının deniz ile olan bu yakın ilişkisi, gravürlerden ve haritalardan saptanabilmektedir (Gravür 4.1). Bu görsellerde Yedikule'den Sarayburnu'na kadar uzanan sahil şeridinde denizin bittiği noktada, sur duvarlarının yükseldiği görülmektedir.

Sarayburnu'ndan başlayarak Kumkapı'yı da kapsayacak şekilde Yedikule'ye kadar uzanan sahil şeridi, deniz surlarıyla çevrilidir. Şehirle denizin bağlantısını sağlamak için surların bazı noktalarında kapılar açılmıştır. Denizi'nden gelen gemilerin bu kapılara ulaşabilmesi amacıyla hemen hemen her kapının önünde küçük bir liman veya iskele oluşturulmuştur.[143] Kumkapı bölgesinin deniz ile bağlantısını sağlayan üç adet kapının bulunmakta olduğu bilinmektedir. Bunların ilki Ayios Sergios ve Bakkhos Kilisesi'nin, bugünkü adıyla Küçük Ayasofya Camisi'nin bağlı olduğu manastıra geçişi sağladığından, Ayios Sergios ve Bakkhos Poternesi adını taşımaktadır. Diğerleri ise,

---

[140] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls Of The City And Adjoining Historical Sites*, 16; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 24-25; Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 31.

[141] Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, (İstanbul: YKY Yayınları, 2016): 312.

[142] Kuban*, İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 63.

[143] Orhan Türker, *Kondoskali'den Kumkapı'ya: Eski Bir İstanbul Semtinin Hikayesi* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019): 12; Grosvenor, *Constantinople*, 568.

Sophia Kapısı / Kadırga Limanı Kapısı ve Konteskalion Kapısı / Kumkapısı adıyla limandan şehre ulaşımı sağlamak için kullanılan kapılar olduğu anlaşılmaktadır.[144]

Marmara Surları ve ona bağlı yapılar şehrin maruz kaldığı neredeyse tüm doğal afet ve felaketlerden etkilenmiştir. I. Constantinus döneminde yaptırılan surlar, 1 Nisan 407'deki Marmara Denizi açıklarında meydana gelen depremde hasar almıştır. Depremin merkez üstü Marmara Denizi olduğu için kenti kuşatan deniz surları büyük tahribata uğramıştır. Denizde oluşan dalgalardan dolayı ise birçok gemi kullanılamaz hale gelmiştir. İmparator Arkadios (395-408) ciddi zarar gören surları tamir ettirmiştir.[145]

5. yüzyılın başında Marmara sahilinde I. Constantinus surları ile II. Theodosios surları arasındaki bölümde surlar inşa edilmemiş olduğundan kent, bu taraftan saldırıya açık durumda bulunduğu anlaşılmaktadır. Vandal korsanlarının şehre yaptığı akınlar sonucunda I. Constantinus surlarının deniz hattı, Yedikule'nin güneyine (günümüzdeki konumuna) kadar uzatılmıştır. Prefect Kyros öncülüğünde yaptırılan bu surlar, 439'da tamamlanmıştır. Araştırmacıların ifade ettiği gibi deniz surları genişletilmeye başlatıldığında yeni sur duvarlarının tamamen ya da kısmen kesintiye mi uğradığı yoksa yeni tahkimatların o dönemde mevcut olan limanların önlerinde inşa edilen mendireklerin üzerine mi kurulduğuna karar vermek elimizdeki bilgilerle şu an için mümkün değildir.[146]

---

[144] Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 13.

[145] Grosvenor, *Constantinople*, 561.

[146] Müller-Wiener Wolfgang, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, Çev. Ebru Altan (İstanbul: Ege Yayınları, 2007): 9; Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 179.

Gravür 4.1: Hartmann Schedel'in Büyük İstanbul Gravürü 129r-130v 1493?

Kaynak: Sedat Bornavalı, *Hartmann Schedel'in İstanbul Görünümleri,* 2019, s. 25. (Yazar tarafından düzenlenmiştir).

Hartmann Schedel'in 1493 tarihli *Liber Chronicarum* adlı eserinde yer alan İstanbul gravürü, Marmara Denizi kıyısındaki surların görsel temsili açısından dikkat çekici örneklerden biridir (Gravür 4.1.). Gravürde surların denizle kurduğu yakın ilişki açıkça görülürken, aynı zamanda şehrin önemli dini, sivil ve askerî yapıları da ayırt edilebilmektedir. Gravürde tanımlanabilen yapılar numaralandırılmış olup, bu numaralara göre belirlenen yapılar şu şekildedir:1-Havariyun Kilisesi, 2-Pantokrator Kilisesi, 3-Aya Poliyektos Kilisesi, 4-Tekfur Sarayı, 5-Blakhernai Sarayı, 6-Heptaskalon Limanı Tesisleri, 7- Aya Theodosia (Gül Cami), 8-Ayasofya, 9-Iustianus Sütunu, 10-S.Sergius ve Bacchus Kilisesi, 11-Romanos Lekapenos Sarayı, 12-Kara Surları, 13-Deniz Surları, 14- Yedikule'nin Kurulacağı Alan 15- Theodosios Limanı, 16-Kumkapı Surları, 17-Çatladıkapı'dır.

6 Kasım 447 tarihinde meydana gelen büyük deprem, yalnızca kısa süre önce inşa edilmiş kara surlarında değil, Marmara Denizi'ne bakan deniz surlarında da ciddi tahribata yol açmıştır. Özellikle Vlanga Kapısı'nın bu deprem sırasında yıkıldığı bilinmektedir. Millingen ve Müller, Vlanga Bostanı'nın doğu ucunda yer alan Yeni Kapı üzerindeki bir kitabeye dayanarak, bu yıkımın ardından deniz surlarının da kara

surlarıyla birlikte onarıldığını ileri sürmektedir.[147] Söz konusu kitabe, Mehmet Ziya tarafından "Theodosius'un emriyle Gyrus namıyla bilinen Konstantin, bu surları iki ayda inşa ettirmiştir. Minerva bile bu kadar sağlam bir kaleyi ancak bu süre içinde inşa edebilirdi" şeklinde tercüme edilmiştir (Yazıt 4.1.).[148] Ancak C. Mango, bu kitabenin Yeni Kapı'da değil, Yeni Mevlevihane Kapısı'nda bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Latince metnin Kara Surları üzerindeki yazıtla örtüştüğünü vurgulamaktadır. Mango ayrıca, Deniz Surları üzerinde 9. yüzyıldan önceye tarihlenebilecek herhangi bir kitabeye rastlanılmadığını belirtmektedir.[149]

Mango'nun bu iddiasına rağmen Ayios Sergios ve Bakkhos Poternesi'nin üzerinde yer alan kitabe 6.yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kumkapı bölgesinin denizle olan bağlantısını sağlayan üç kapıdan biri durumundaki Ayios Sergios ve Bakkhos Poternesi, (Küçük Ayasofya Camii) Ayios Sergios ve Bakkhos Kilisesi ile ilişkilidir (Fotoğraf 4.1.). Poterne, bir sur ya da kale duvarı üzerinde yer alan ve genellikle küçük boyutlu olan tali kapılara verilen isimdir. Askerî amaçla inşa edilen bu yapılar, özellikle kuşatma dönemlerinde gizli geçiş sağlamak, ani baskın çıkışları gerçekleştirmek veya sur dışındaki unsurlarla irtibat kurmak amacıyla kullanılmışlardır.[150]

Ayios Sergios ve Bakkhos Poternesi, deniz kotuna göre daha yukarıda konumlanmış olup, denizden yaklaşan teknelerin veya gemilerin doğrudan ulaşabileceği bir seviyededir. Poternenin denize bakan cephesinde, alt kotta yatay bir mermer blok uzanmakta ve bu bloğun üzerine her iki ucundan mermer yan söveler oturtulmuştur.

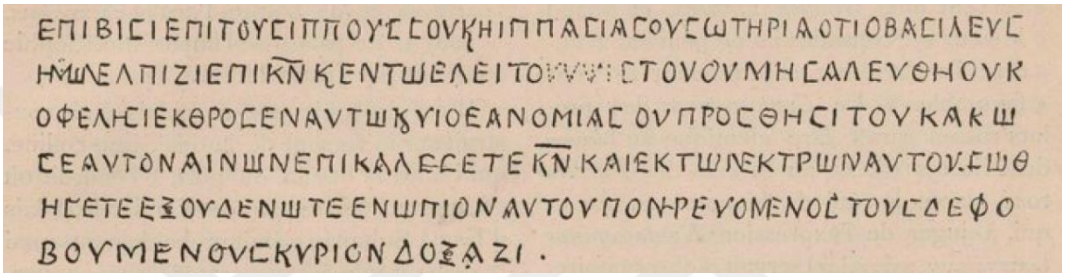
[147] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 180; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 312; Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 2.

[148] İhtifalci Mehmet Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi*, C. 1, Haz. Basri Kabasoy (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2021): 420.

[149] Nisa Semiz, *İstanbul Haliç ve Marmara Surları Belgeleme Çalışmaları, Tarihi ve Peyzaj Değerlerinin Korunmasına Yönelik Öneriler*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programı, 2014): 39.

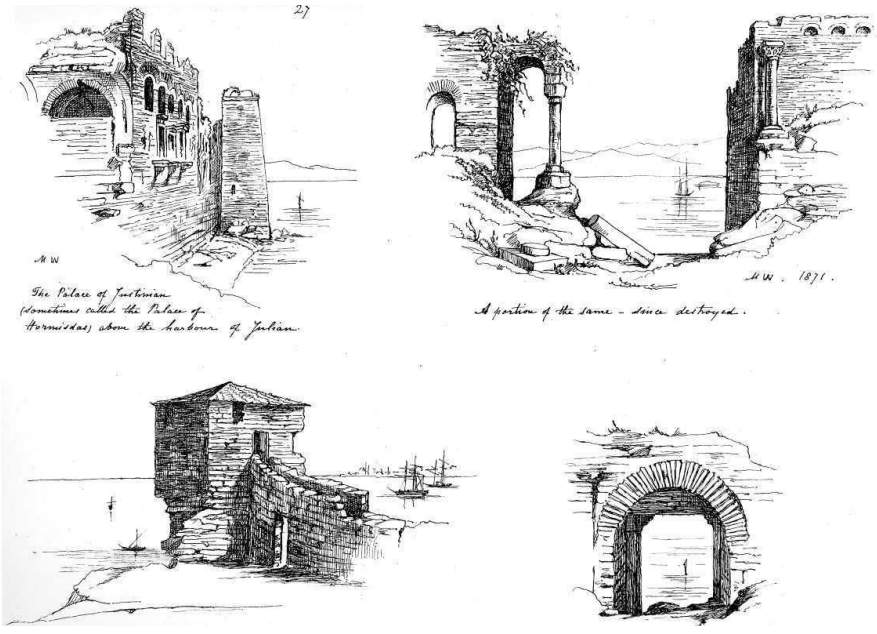
[150] Metin Sözen ve Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2021): 250.

Sövelerin üzerinde ise, klasik mimaride sıklıkla karşılaşılan başlık formlarına yer verilmiştir. Bunların üstünde ise bir lento yer almaktadır. Bu mimari kurgu, poternenin anıtsal bir geçiş mekânı olarak tasarlandığını düşündürmektedir. Poternenin mimari detaylarını belgeleyen en önemli görsel kaynaklardan biri, Walker'ın 1886 tarihli çizimidir. Bu çizimde poterne, şehir içi cephesinden tasvir edilmekte olup, kemerinin tuğla örgüyle inşa edildiği açıkça görülmektedir. Girişin her iki yanında yer alan sütunlar üzerinde iki ayrı yazıt bulunmaktadır. Ancak bu iki yazıtın, aslında bir bütün oluşturarak tek bir metne ait olduğu anlaşılmaktadır (Çizim 4.2.).

Yazıt 4.1: Sergios ve Bakkhos Poternesi Üzerindeki Yazıt.

Kaynak: Mordtmann, *Esquisse Topographique de Constantinople*, 1892, s. 57.

Çizim 4.2: Walker'in Broken Bits of Byzantium Adlı Eserdeki Deniz Surlarına Dair Yapı Çizimleri.

Kaynak: Mary A. Walker, 1873, s.16.

Epigrafik açıdan değerlendirildiğinde, poterne üzerinde yer alan yazıtın harf formu ve yazım özellikleri, Mordtmann tarafından incelenmiş ve bu unsurların I. Iustinianus dönemine işaret ettiği sonucuna varılmıştır. Yazıtta görülen harf şekilleri ile belirli yazım hataları, Bizans epigrafisinin 6. yüzyıla özgü karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Ayrıca, poternenin mimari elemanları arasında yer alan iki mermer dikmenin, orijinal olarak farklı bir bağlamdan muhtemelen Augustaion Meydanı'nda yer alan I. Iustinianus'un atlı heykelinin kaidesinden getirildiği ileri sürülmektedir. Bu durum, Bizans döneminde anıtsal yapı elemanlarının yeniden kullanımı (spolia) pratiğinin önemli bir örneğini teşkil etmektedir.[151] Kapının iki sövesi üzerinde Atikten alınmış parçalar yazılıdır:

> *Atlara binecek ve atla ilerleyişi esenlik getirecektir. Çünkü krala tanrıdan ümit vardır. Ve tanrının bağışlayıcılığına sığınarak sarsılmayacaktır. Düşman kendisini yenilgiye uğratamayacaktır. Zulüm evladının onu zorlayışı ve ona karşı kuvveti hükümsüz kalacaktır. Tanrıya şükrederek onun yardımını isteyecek ve düşmanlarından kurtulacaktır. Zalim, onun önünde yok edilecek ve tanrıdan korkanlar yüceltilecektir.*[152]

Şehir, 16 Ağustos 554 ve 14 Aralık 557 tarihlerinde iki büyük deprem yaşamıştır. Bu depremler sırasında Hipodrom, Teotokos Manastırı (bugünkü Kalenderhane Camii), Ayasofya Kilisesi, Aziz Sergius ve Bacchus Kilisesi (Küçük Ayasofya) ile Altın Kapı'dan Rhesium (günümüzde Yeni Mevlevihane Kapısı) Kapısı'na kadar uzanan kara surları ciddi şekilde hasar görmüş ve onarıma ihtiyaç duymuştur. Ayrıca Petala, Samuel ve Vincentius kiliseleriyle birlikte, Altın Kapı ile Rhesium Kapısı arasındaki diğer dini yapılar ve Arcadius ile Theodosius'a ait anıtlar da bu depremlerde yıkılmıştır. 6 ve 14 Ekim 558 tarihlerinde meydana gelen depremler hem kara surlarında hem de deniz surlarında ciddi tahribata yol açmıştır. İmparator I. Iustinianus'un emri üzerine surların onarımı, Prefect Konstantinos tarafından gerçekleştirilmiştir. Özellikle Boğaz'dan gelen şiddetli lodos rüzgârlarının etkisiyle zarar gören deniz surlarının temellerini korumak amacıyla, surların önüne büyük taş

---

[151] Mordtmann, A. S. *Esquisse Topographique de Constantinople*. (Paris, 1892): 55; Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 298.

[152] Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 12-13.

bloklar (emrochement) yerleştirilmiştir.[153] Bu müdahale, surların yapısal bütünlüğünü güçlendirmeye yönelik erken dönem mühendislik çözümlerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Fotoğraf 4.1: Sergios ve Bakkhos Poternesi'nin Dıştan Görünüşü ve Surlar.

Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı.

Bizans İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde, imparatorluk donanması denizlerde hâkim durumdayken, şehrin denizden gelebilecek tehlikeler konusunda endişelenmediği ve bu sebeple de surların tahkimatlarının çoğunlukla ihmal edildiği anlaşılmaktadır. Ancak, İmparatorluğun deniz gücü zayıflayıp diğer ulusların deniz kuvvetleri güçlendikçe, şehrin kıyılarındaki savunma hattı daha büyük önem kazanmış ve sağlamlığının muhafaza edilmesi devletin temel sorumluluklarından biri haline gelmiştir.[154] Bu bağlamda İmparator II. Tiberios (698-705) döneminde, Müslümanların artan deniz tehdidine karşı Marmara surlarının kapsamlı biçimde onarılmasına yönelik ilk girişimler başlatılmıştır. Ancak söz konusu onarımların

[153] Grosvenor, *Constantinople*, 566.

[154] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 180.

büyük bölümü, İmparator II. Anastasius (713-716) zamanında tamamlanabilmiştir.[155] İmparator III. Leon (717-741), II. Mikhail (820-829) ve Theophilos (829-842) dönemlerinde gerçekleşen İslam saldırıları karşısında, Marmara kıyısındaki deniz surları yeniden onarılmış, bazı bölgelere ise ilave burçlar inşa ettirilmiştir. Bununla birlikte, bu dönemlerde gerçekleştirilen tamirat faaliyetlerinin hangi kuleleri ve sur bölümlerini kapsadığına dair elimizdeki kaynaklar yeterli ayrıntı sunmadığından, onarımın kapsamı ve coğrafi dağılımı konusunda net bir tespit yapmak mümkün değildir. Ayrıca Bizans İmparatorluğu'nun uzun tarihi boyunca, Konstantinopolis'e deniz yoluyla gerçekleştirilen tek başarılı saldırı 1204 yılında Venediklilerin şehri ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır.[156]

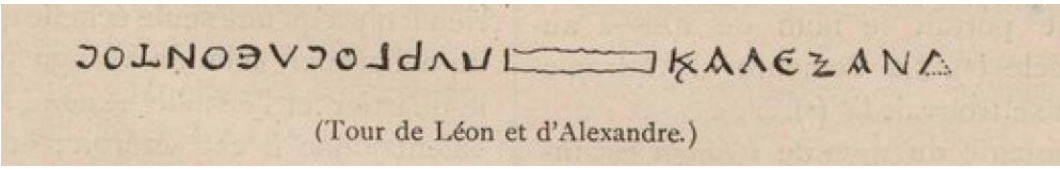
İmparator Theophilos'un (829-842) gerçekleştirdiği onarımlar, günümüze ulaşan çok sayıda kitabe ile belgelenebilmektedir. Onun Marmara kıyısındaki deniz surlarında yaptırdığı bu kapsamlı restorasyonlar, Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerine kadar büyük ölçüde korunmuş ve gerektiğinde küçük onarımlarla desteklenmiştir. Söz konusu yazıtlardan bazıları bugün hâlâ Marmara Denizi boyunca uzanan sur duvarları üzerinde yer almakta olup, bu onarımların fiziksel izlerini sürmeye imkân tanımaktadır. Özellikle Kumkapı Limanı'nın doğu girişinde yer alan bir kule üzerinde, Leo Bilge (VI. Leon) ile kardeşi Alexander'ın gerçekleştirdiği onarımları anan kitabe yer almaktadır (Yazıt 4.2.).[157]

---

[155] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası:* 313.

[156] Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 3; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası, 313;* Mango, *Bizans Mimarisi*, 160.

[157] Docteur A. S. Mordtmann, *Esquisse Topographique de Constantinople* (Lille: Desclée, De Brouwer et Cie, 1892): 57; Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 186.

(Tour de Léon et d'Alexandre.)

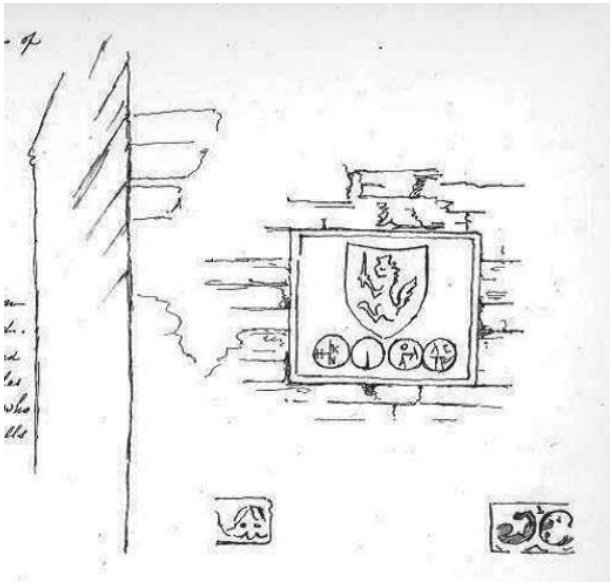
Yazıt 4.2: Kumkapı Limanı'nın Girişinin Doğu Tarafındaki Kulede, Leo Bilge ve Kardeşi ve Meslektaşı Alexander Tarafından Yapılan Onarımları Anan Yazıt.

Kaynak: Mordtmann, *Esquisse Topographique de Constantinople*, 1892, s. 57.

Kumkapı bölgesi ve çevresindeki Marmara deniz surları, kuruluşlarından itibaren yangınlar ve depremler gibi doğal afetlerle sürekli olarak sınanmış; buna karşın bölgenin mekânsal gelişimi kesintisiz biçimde devam etmiştir. 1261 yılında İmparator VIII. Mikhail Palaiologos (1259-1282), şehrin kontrolünü yeniden ele geçirdiğinde, Latinlerin olası bir geri dönüşüne dair endişeleri doğrultusunda, özellikle deniz surlarını hızla tahkim etmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda, klasik taş, tuğla ve harç malzemelerinden oluşan yapı teknikleriyle yetinmemiş; mevcut surların üzerine 2 metreyi aşan yükseklikte, deriyle kaplanmış ahşap siperler inşa ettirmiştir.[158] Güney kıyılarında, bugünkü Kumkapı semtinde yer alan Kontoskalion Limanı'nı çevreleyen surlar üzerinde bulunan ve II. Andronikos Palaiologos dönemine (1282-1328) tarihlenen bir levha, bu dönemde de sur onarımlarının sürdüğünü ortaya koymaktadır. Levhada, alt bölümde bir monogram, üst bölümde ise elinde kılıç tutan taçlı bir aslan figürü yer almaktadır (Çizim 4.3.). Bu kompozisyon, imparatorluk otoritesinin sembolik ifadesidir.[159]

[158] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 188; Janin *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 298; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 314.

[159] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites,* 189; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 314.

Çizim 4.3: II. Andronikos Palaiologos Dönemine (1282-1328) Ait Arma ve Monogram.

Kaynak: Millingen, *Byzantine Constantinople*, 1899, s.189.

II. Andronikos'un (1282-1328) Marmara kıyısındaki deniz surlarını güçlendirmeye yönelik girişimleri, kısa süre içinde doğa olaylarının etkisiyle ciddi biçimde zarar görmüştür. İmparatorun ölümünden bir gün önce, 12 Şubat 1332 tarihinde güneyden gelen şiddetli bir fırtına, kıyıdaki sur duvarlarını sarsmış; dalgalar surları aşarak duvarlarda büyük gedikler oluşturmuş, kapıları zorlamış ve çevreyi tahrip etmiştir. Bu fırtınayı izleyen yıllarda, 1343, 1344 ve 1354 yıllarında art arda meydana gelen şiddetli depremler, surlarda geniş çaplı yıkıma neden olmuştur. Böylece II. Andronikos döneminde başlatılan tahkimat çabaları üst üste oluşan afetlerle büyük ölçüde sekteye uğramıştır.[160]

1348 yılında Cenevizliler şehrin kuzey tarafına şiddetli bir saldırı düzenlemiştir. Cenevizliler surları aşmayı başaramamışlar; ancak suya yakın olan gemilere, odun depolarına ve evlere büyük zarar vermişlerdir. 1351 yılında ise durum daha ciddileşmiştir. Bu sefer Doria komutasındaki güçlü bir donanma, Galata'daki koloninin öne sürdüğü bazı talepleri desteklemek amacıyla Konstantinopolis'e saldırmak üzere Ceneviz'den yola çıkmış ve Marmara Denizi'ne doğru ilerlemiş

[160] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 190; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 314.

Heraclea'yı ele geçirmiştir. Bu olay, başkentte büyük bir panik yaratmış ve düşmanın yaklaşımını dikkate alan İoannes VI. Kantakuzenos (1347-1354) derhal deniz surlarını Cenova donanmasına karşı savunacak duruma getirtmiştir. Bu müdahalede surların yıkılan kısımları onarılmış, yüksekliği arttırılmış ve surların önlerindeki tüm evler kaldırılmıştır. Ayrıca, kulelerin zirvelerine, bu tür durumlarda yaygın olarak uygulandığı gibi, ahşap yapılar inşa ederek yüksekliği de artırılmıştır.[161]

2 Mart 1354 sabahı Konstantinopolis'de büyük bir deprem meydana gelmiştir. Bu sarsıntıdan tüm Trakya neredeyse yok olmuş, Konstantinopolis surları büyük oranda yıkılmış ve binlerce kişi ölmüştür. Kent daha kendini toplayamamışken 1390'da Sultan Bayezid'in taarruzlarından endişelenen V. İoannes (1341-1391), kentin sur kapılarını takviye ettirmeye başlamıştır. Kentin yaşadığı üst üste felaketlerden dolayı ekonomik olarak zor durumda bulunduğu surların onarımında yakın zamanda gerçekleşen depremlerde yıkılan kiliselerin mermerlerinin kullanılmasından anlaşılmaktadır.[162]

VIII. İoannes (1425-1448) 15.yüzyılın başlarında Langa bölgesinde surlar sağlamlaştırıldıktan sonra hem Kontoskalion Limanı'nı temizletmiş hem de bu bölgedeki surları yeniden yaptırtmıştır.[163] Halkokondiles'in bu dönemde kaleme aldığı eserinde yer alan gravürde Konstantiopolis'in surları görülmektedir (Gravür 4.2). Gravürde Kondoskali bölgesi (Kumkapı-Kadırga) çift hatlı sura sahip olarak çizilmiştir.

[161] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites,* 190; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 316.

[162] Bauer, *Rönesans Dünyası,* 593-656.

[163] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 316.

Gravür 4.2: Laonikos Halkokondiles (1430-1490) Konstantinopolis.

Kaynak: Tahsin Özcan, *Vakıf ve Şehir: İstanbul Vakıfları Tarihi*, 2015, s. 125.

1453'ten önce, beliren Osmanlı kuşatmasına karşı kentin tüm savunma sistemiyle birlikte Deniz Surları da elden geçirilmiş olmalıdır. A. Van Millingen,'in değindiği, Kumkapı ile Yenikapı arasındaki surlar üzerinde bir noktada yer alan 1448 tarihli yazıt, Sırbistan Despotu George Brankovitch tarafından masrafları karşılanan onarımları aktarmaktadır. Yazıtın tercümesi şu şekildedir; "Bu kule ve sur, Sırbistan Despotu George tarafından onarılmıştır; (yaratılışın) 6956 yılında (1448)." Hatırlanmalıdır ki, Sırp kralı tarafından sağlanan bazı fonlar, kara surlarının onarımlarında da kullanılmıştır. Kitabe günümüze ulaşmamıştır.[164]

Bizans'ın son dönemlerinde ekonomik zorluklar nedeniyle onarımlar için mevcut binaların malzemeleri kullanılmış, ancak Osmanlı kuşatması öncesi yapılan son tamiratlarla dahi surlar eski gücüne kavuşturamamıştır. 1453 yılına gelindiğinde

[164] Millingen, *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 190; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 316*;* Sergey A. Ivanov, *İstanbul'da Konstantinopolis'i Aramak*, Çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019): 186.

Kumkapı surları, yüzyıllar boyunca yaşadığı felaketler ve müdahaleler sonucunda oldukça yıpranmış bir durumdadır.

4.2.Kumkapı Surlarının Osmanlı Dönemi

İstanbul'un 1453'te Osmanlılar tarafından fethinden sonra Kumkapı sahilindeki Marmara Surları, askeri bir işlevden çok, kentin fiziksel bir kalıntısı olarak varlığını sürdürmeye başlamıştır. Bizans döneminde üstlendikleri yoğun savunma fonksiyonunu büyük ölçüde yitiren bu yapılar, fetih sonrası Osmanlı İstanbul'unda hem topografik bir sınır çizgisi hem de geçmişin mekânsal tanığı olarak farklı anlamlarda varlığını devam etmiştir. Bu bölüm, 15. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına dek Kumkapı'daki Marmara surlarının geçirdiği dönüşümü; fiziksel yıpranma, kullanım değişimi, hukuki muğlaklık ve bürokratik müdahaleler bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır.

Osmanlıların Konstantinopolis'i fethinden kısa bir süre önce, Floransalı keşiş ve coğrafyacı Cristoforo Buondelmonti şehri ziyaret etmiştir. 15. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştirdiği bu ziyaret sırasında Buondelmonti, Osmanlı fethinden hemen önceki kent dokusunu yansıtmaya çalışan perspektif çizimli mekânsal planını hazırlamıştır (Harita 4.1). Tasvirde, Marmara kıyısı boyunca, Sarayburnu'ndan kara surlarının güney ucuna kadar uzanan surların tek bir hat üzerinde inşa edildiği görülmektedir. Bu betimleme, surların deniz kıyısına paralel bir doğrultuda uzandığını göstermesi bakımından genel olarak doğru bir izlenim sunsa da kapı ve limanların konumlarına ilişkin ciddi topografik hatalar içermektedir. Özellikle, şehrin dışından doğup Langa'da denize döküldüğü bilinen Lykos Deresi, Buondelmonti'nin çiziminde iç kaynaklı olarak gösterilmiştir. Ayrıca, doğal akış yönü değiştirilerek Kontoskalion Limanı'na dökülen bir nehir biçiminde resmedilmiştir. Bu durum, haritanın görsel bütünlüğüne karşın, mekânsal gerçekliği yansıtmaktan uzak olduğunu göstermektedir.

Harita 4.1: Cristoforo Buondelmonti'nin Konstantinopolis Tasviri.

Kaynak: Bülent Özükan, *Tarihte İstanbul Haritaları,* 2006, s.47.

Marmara surları sahil şeridi olmaksızın denize dik konumu nedeniyle doğal bir savunma hattı durumdadır. Bu nedenle Fatih'in şehri kuşatması sırasında Bizans tarafından en ihmal edilen bölge, Marmara sur hattı olmuştur. Kuşatma sırasında Bukoleon Bölgesi, İspanyol Balyozu Don Pedro Iuliano, Kumkapı-Davutpaşa Kapısı Bölgesi ise Şehzade Orhan ve gönüllü papazlar tarafından savunulmuştur.[165] Surların

[165] *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, III. C., 3. Kısım Eki: *İstanbul'un Fethi 1453 Etüt* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979): 102; Feridun M. Emecen, "İstanbul'un Fethi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 23 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 214.

büyük çapta saldırıya uğrayacağı sanılmayan bir bölümüne ise Rum keşişleri yerleştirilmiştir.[166]

Bizanslıların, Osmanlılar tarafından Konstantinopolis'in kuşatılmasında Marmara surlarına az ve kalifiyesiz kişilerin yerleştirilmiş olması, bölgenin doğrudan denizle sınır olan dik ve yüksek surları nedeniyle şehre bu noktadan bir saldırı beklenmediğini göstermektedir. Tarihi veriler, Marmara surlarında şiddetli saldırıların olmadığını göstermektedir. Kuşatma sırasında Marmara açıklarında bekleyen Hamza Bey, şehrin düştüğünü belirten işaretleri gördükten sonra hızla Marmara kıyılarına asker çıkarmıştır. Hamza Bey mahiyetindekilerle birlikte kıyıya çıktığında, Studion ve Psamathia kesimlerindeki Bizanslılar evlerinin ve kiliselerinin yağmadan kurtulmasını sağlamak için teslim olmayı seçmişlerdir. Ancak Psamaihia'nın solundaki surları savunmakta olan Şehzade Orhan ve emrindeki Türkler, savaşa devam etmişler ve Sultan Mehmet'in eline geçeceklerini anladıklarında da surlardan atlayarak ölmeyi tercih ettiği iddia edilmektedir.[167]

Fetihten sonra Sultan II. Mehmed, İstanbul'a subaşısı olarak Karıştıran Süleyman Bey'i, kadı olarak ise Hızır Çelebi Bey'i atamıştır. Bu iki önemli devlet görevlisi tarafından İstanbul'a ilk hizmetlerden biri olarak şehrin surlarının, kulelerinin ve kapılarının onarımına başlanmıştır.[168] 1462 senesinde, şehrin güney kıyısında Kadırga Limanı onarılırken, bölgedeki surların kulelerle takviye edildiği belirtilmektedir.[169]

1509 yılında meydana gelen ve halk arasında "Küçük Kıyamet" olarak anılan büyük İstanbul depremi, kentin kara ve deniz surları ile kapı ve burçlarında ciddi hasara yol açmıştır. Kaynaklarda yaklaşık 13 bin kişinin yaşamını yitirdiği belirtilen bu felaket sırasında, özellikle kara surlarının Eğrikapı ile Yedikule arasındaki bölümü ağır şekilde tahrip olmuştur. Toplamda 49 burcun yıkıldığı kaydedilmiştir. Ayrıca

---

[166] Steven Runciman, *Konstantinopolis Düştü: 29 Mayıs 1453*, Çev. Derin Türkömer (İstanbul: Doğan Kitap, 2000): 149-150.

[167] A.g.e. 224.

[168] Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, haz. Mertol Tulum (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1977): 65; Karoly Kos, *İstanbul: Şehir Tarihi ve Mimarisi* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017): 106.

[169] Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 316.

Marmara Denizi'nde oluşan ve surları aşacak büyüklüğe ulaşan dev dalgalar, sadece sahil surlarına değil, çevresindeki yapılar üzerinde de yıkıcı etki yaratmıştır.[170]

1509 depreminin şehrin yapısal bütünlüğüne verdiği zarar İbn Kemal'in *Tevârîh-i Âl-i Osmân* adlı eserinin VIII. defterinden aktarılan ifadelerle gözler önüne serilmektedir.[171] Metin şu şekilde özetlenebilir: İbn Kemal'in ifadesiyle; "Sûr-ı ma'mûr umetin Kostantinün rükn ü rekîni tezelzül bulup bozulup". Bu cümlede, "Konstantin halkının mamur suru, temeli ve dayanağı sarsılıp bozuldu" ifadesiyle surların ve dolaylı yoldan şehrin büyük ölçüde yıkıma uğradığı anlaşılmaktadır. Metin "Hisârım sûrunda ve Dârü'l-hilâfetün dûrunda imarete hacet olan yerler yapulsun" anlatımıyla devam etmektedir. Buna göre "Hisarımın surlarında ve Hilafet Yurdu'nun etrafında onarıma ihtiyaç duyan yerler yapılsın" diyen padişah, kendi surlarında ve hilafet merkezinde (İstanbul'da) imar edilmesi gereken yerlerin tamir edilmesini emretmiştir. Söz konusu metin "Hisâr-ı Konstantin'un divârundaki virân olan yeri nısıf miktarı [...] iki aya komayıp tamâmının ta'mir" ifadesiyle devam etmektedir. Bu anlatıma göre "Konstantin'in hisarının duvarındaki harap olmuş yerin yarı miktarı […] iki ayı geçirmeden tamamının onarılması." belirtilmektedir. İbn Kemal, 1509 depreminden sonra şehrin hem fiziksel hem de sembolik olarak ciddi zarar gördüğünü; ancak Osmanlı yönetiminin hızlı bir şekilde özellikle surlar gibi stratejik yapıları onarmaya giriştiğini belirtmektedir. Kaynakta geçen *Hisâr-ı Konstantin*, Bizans döneminden kalan kara ve deniz surlarını ifade etmektedir. Sultan II. Bayezid'in bu onarım faaliyetini öncelikli görmesi, şehrin güvenliği ve imajı açısından surların taşıdığı önemi yansıtmaktadır.1509'da yaşanan büyük depremin ardından, 1574 ve 1595 yıllarında meydana gelen sarsıntılarla yeniden hasar gören Marmara Surları'nın çeşitli bölümleri, bu tarihlerden sonra onarım faaliyetleriyle güçlendirilmiştir.[172]

---

[170] Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler," *Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* I (1963): 383.

[171] İbni Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997): 279-280.

[172] Müller-Wiener, W., *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 316.

Harita 4.2: Piri Reis'in İstanbul Haritası'ndan Kumkapı Detayı, 1525.

Kaynak: İrfan Dağdelen, *Osmanlı Haritalarında İstanbul*, 2015, s. 544.

Pîrî Reis'in 1525 tarihli haritasında, Marmara Deniz Surlarının karanın başladığı noktada bir duvar gibi yükseldiği açık biçimde görülmektedir (Harita 4.2.). Haritanın sunduğu görsel anlatı, bu surların ilk inşa edildikleri dönemde denizin neredeyse içinden yükseldiğini vurgulayan diğer kaynaklarla da örtüşmektedir. Pîrî Reis'in haritası bu bağlamda sur-topografya ilişkisini betimleyen önemli temsillerden biridir.[173] Ancak, aynı döneme ait Osmanlı arşiv belgeleri incelendiğinde, 16. yüzyılın ilk çeyreğinde, yani Pîrî Reis'in haritasını hazırladığı 1525 yılı civarında, söz konusu deniz surlarının çevresinde ve hatta dışında yerleşimlerin oluşmaya başladığı görülmektedir. Özellikle Kumkapı bölgesi, lodos rüzgârlarına açık coğrafi konumu nedeniyle kıyı boyunca doğal dolgu alanlarının meydana geldiği bir sahadır. Bu doğal süreç sonucunda, surların deniz tarafında yer alan bu yeni zeminler üzerinde erken yerleşim alanlarının şekillendiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen Pîrî Reis haritasında sur dışında oluşan bu yerleşimleri ya da sur üzerindeki yapılaşmayı yansıtmamıştır. Oysa Osmanlı arşiv belgelerinde ve dönemin literatüründe, Marmara surlarının

[173] Afet İnan, *Pîrî Reis Haritası Üzerine* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954).

çevresinde teşekkül eden bu yerleşimlere dair çok sayıda kayıt mevcuttur (İlerleyen bölümlerde söz konusu kayıtlar üzerinde durulacaktır).

Kanûnî Sultan Süleyman'ın Irak Seferi'ni konu alan Matrakçı Nasuh'un *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* adlı eseri (yaklaşık 1537), İstanbul'a ait özgün görsel tasvirlerden biridir.[174] Eserdeki diğer şehir betimlemelerinde olduğu gibi, İstanbul tasviri de dönemin Osmanlı minyatür anlayışı çerçevesinde biçimlendirilmiştir. Matrakçı, kentsel dokuyu topografik gerçekliğiyle yansıtma amacından ziyade, erken 16. yüzyıl İstanbul'una ait bilinen yapıları öne çıkaran bir temsil biçimini tercih etmiştir.[175] Şehrin anıtsal yapılarının titizlikle işlendiği bu tasvirde, Marmara surlarının deniz kenarında muntazam bir hat oluşturduğu görülmektedir (Minyatür 4.1.). Pîrî Reis'in haritasında olduğu gibi, Matrakçı'nın çiziminde de surların dışına taşan ya da üzerini ihlâl eden herhangi bir yapıya yer verilmemiştir.

Minyatür 4.1: Matrakçı Nasuh İstanbul Çiziminden Kumkapı Surları Detayı.

Kaynak: Matrakçı Nasûh, *Mecmûa-i Menâzil* (IÜ, Ktp. Nr. T. 5964, vr. 8b-9a).

Dönemin harita ve çizimlerine yansımasa da 16.yüzyıl ortasında şehir surlarının çevresinde, sur kule ve duvarlarına bitişik yapıların sayısı giderek artmıştır. Bu durum, önüne geçilemez bir hal almaya başlamıştır. Konu hakkında Divan-ı Hümayun'dan İstanbul Kadısına ve Subaşısına yazılan 1558 tarihli hükme göre, İstanbul Surlarının

[174] Nurhan Atasoy, *Silahşor, Tarihçi, Matematikçi, Nakkaş, Hattat Matrakçı Nasuh ve Menazilname'si: Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, C.3 (İstanbul: MASA Yayınları, 2016).

[175] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 282-283.

iç yüzüne bitişik ve sur duvarları üzerinde evler ve şahnişinler[176] yapıldığı, özellikle Yahudilerin duvarlar üzerinde yüksek katlı büyük evler ve çardaklar inşa ettiği ve şehir dışı yönünden dahi surlara bitişik dükkânlar olduğu ve oduncuların surlara yakın ve bitişik yerlere odunlar yığdığı belirtilmektedir. Bu durumun büyük yangınlara yol açmasından dolayı surlara bitişik ya da surların üzerindeki ev ve şahnişinlerin kime ait olduğuna bakılmaksızın tümüyle kaldırılması, şehir içi ve dışından sura yakınlığı 4 arşın (yaklaşık 3 metre) sınırını aşan tüm yapıların yıkılması; bu sınır dâhilinde yapılan binaların ise iki kattan fazla olmaması, yukarı kat duvarının sokağa taşmayıp, zemin kat duvarıyla aynı hizada olması, evlerin tuğla saçakla sonlanması ve dükkânların sınırları neyse ona göre yaptırılıp, önlerinde sofa veya mal serilen yere izin verilmemesi karara bağlanmıştır.[177] Bu bağlamda 16.yüzyıl ortasında İstanbul'un fiziki çevresi ve kentsel dokusu, artan nüfus baskısı ve mülkiyet taleplerinin sonucu olarak dönüşüm geçirmeye başlamış, özellikle surların iç yüzü ve dışına yapılan müdahaleler bu sürecin somut göstergesi olmuştur. Hükümde belirtilen en dikkat çekici unsurlardan biri, sur duvarlarına bitişik veya doğrudan sur üzerinde inşa edilen evler, şahnişinler ve çardaklardır. Bu durum, surların askerî ve savunma işlevinin giderek ikincil hâle geldiğini ve bu alanların kentsel yerleşim mantığına göre kullanılmaya başlandığını göstermektedir. Özellikle "Yahudilerin yüksek katlı büyük evler ve çardaklar inşa etmesi" ifadesi, dinsel bir topluluğun mekânsal yerleşim biçimlerine dair fiziksel bir tespit yapmakta ve 16. yüzyılın ortalarında surlara yakın bölümünde Yahudi yerleşiminin bulunduğuna dair bilgiler içermektedir. Ancak halkın belirtilen hükümlere riayet etmemesi üzerine, bir yıl sonra İstanbul Kadısı tarafından Mimarbaşı Sinan'a gönderilen yazı ile şehir içi ve dışından surlara bitişik ya da yakın konumda inşa edilen yapıların, yürürlükteki emre aykırı biçimde yapılmış olmaları

[176] Konutlarda sokağa ya da manzaraya doğru çıkıntı yapan, çoğunlukla üst katlarda bulunan geniş ve gösterişli oda veya çıkmadır.

[177] Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987): 58-59; Kumkapı ve Samatya bölgesinde Osmanlı döneminde yoğun Yahudi nüfusunun ikamet ettiği bilinmektedir. İstanbul Surları için çıkartılmış olan hükümlerde bilhassa Yahudilerin surların üzerinde evler inşa ettiğinin belirtilmesi, reayanın birçok yönden sarayı dinlemediğini göstermektedir. Çünkü Osmanlı imar sisteminde gayr-i Müslimlerin, Müslüman hanelerinden daha yüksek yapılar yapmaları yasaklanmıştır. Bu durum sosyal doku ve konut bölümlerinde ayrıca tartışılacaktır.

sebebiyle, ertelenmeden ve geciktirilmeksizin derhal yıkılması emredilmiştir.[178] Bu kararlar, Osmanlı şehir yönetiminin 16. yüzyılda kentsel sınırların aşılmasına karşı geliştirdiği hukuki ve idari düzenlemeleri, bu düzenlemelerin gündelik mekânsal pratiklerde nasıl karşılık bulduğunu kapsamlı biçimde ifade etmektedir. Buna göre surlar zamanla yalnızca askerî değil sembolik bir sınır olma işlevini de yitirmeye başlamıştır. Söz konusu alanlarda yoğunlaşan yapılaşma, farklı toplumsal kesimlerin şehir içinde kendilerine yer açma arayışlarını yansıtır hale gelmiştir. Buna karşılık Osmanlı idaresi, bu gelişmelere düzenleyici müdahalelerle yanıt vermeye çalışmış, ancak alınan kararların yerel ölçekte uygulanmasında çeşitli zorluklarla karşılaşılmış ve belki de beklenen düzeyde bir denetim sağlanamamıştır.

Marmara Surlarının etrafını konut yapılarından ayıklamaya dair kararlar üst üste çıkmasına rağmen, bu kararların çok da uygulanmadığı mahkeme kayıtlarından elde ettiğimiz verilerle de desteklenmektedir. Bu bağlamda 1562/63 (H Ramazan 970) tarihli Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil kaydında Kadırga Limanı civarında, Şehsuvar Bey Mahallesi'nde Mustafa bin Hasan adlı kişinin bir tarafı Karagöz bin Abdullah'ın mülkü, bir tarafı Yusuf bin Abdullah'ın mülkü, bir tarafı deniz kıyısı ve bir tarafı özel yol ile çevrili olan menzilini merhum Behrâm Bey'in vakıflarına mütevelli olan Ahmed bin Mustafa'ya sattığını beyan etmiştir.[179] Bu beyanda geçen bir tarafı deniz kıyısı ifadesi Şehsuvar Bey Mahallesi'nde sur dışında yerleşimin bulunduğu ve hatta konuta ait bir özel yolun oluşturulduğunu göstermektedir.

Jérôme Maurand (1506-1580 civarı), Marsilyalı bir papazdır. 1544 yılında Fransa Kralı I. François'nın Osmanlılarla yaptığı ittifak çerçevesinde Barbaros Hayreddin Paşa'nın donanmasıyla Akdeniz seferine katılmış ve dönüşte İstanbul'da bir süre kalmıştır. Bu gözlemlerini "Itinéraire d'un voyage fait à Constantinople en 1544" (*1544 Yılında İstanbul'a Yapılan Bir Seyahatname*) adlı eserde kaleme almıştır. Ger Maurand'ın eserindeki çizimler gerekse 1575 yılında Georg Braun ve Frans Hogenberg tarafından yayımlanan *Byzantium Nunc Constantinopolis* adlı şehir atlası incelendiğinde, özellikle Marmara sur hattına dair dikkat çekici bir görsel temsil yer

[178] Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi: Yazmalar-Belgeler*, (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988): 124.

[179] Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.970-971/M.1563) Cilt:11, sayfa:174 Hüküm no:234, https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=9207&MetinTmz=kad%C4%B1rga.

almaktadır (Harita 4.3.). Bu temsilde, surların üzerindeki burçlar, Batı Avrupa'daki şato mimarisini andıran biçimde külahlı kuleler şeklinde betimlenmiştir (Çizim 4.4.). Bu stilize edilmiş kuleler, çizimi yapan sanatçının ya da gravürü sipariş eden izleyici kitlenin görsel alışkanlıklarını yansıtır niteliktedir. Ancak bu tasvirin, İstanbul'un gerçek mimari yapısıyla birebir örtüşmediği bilinmektedir. Gerçekte, İstanbul kara, Haliç ve Marmara surlarının hiçbir bölümünde burçlar külahlı ya da konik çatıyla örtülü kuleler halinde inşa edilmemiştir. Özellikle Bizans döneminde yapılan sur burçları, genellikle düz damlı ya da açık teraslıdır ve savunma amacıyla üst kısmı mazgallarla çevrilmiştir. Bu durum hem topografik kalıntılarla hem de Osmanlı ve Avrupalı seyyahların gözlemleriyle doğrulanmaktadır. Bu tür temsiller, tarihi topografya çalışmalarında görsel kaynağa aşırı güvenmenin yaratabileceği sapmaları göstermesi açısından önemlidir.

Çizim 4.4: Jérôme Maurand'ın Seyahatnamesi'nde (1544) Marmara Surları.

Kaynak: Jérôme Maurand, *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544)*. 1901, Pl XIX.

Harita 4.3: Georg Tullius Braun ve Frans Hogenberg Tarafından Derlenen Byzantium Nunc Constantinopolis'den Marmara Deniz Surlarının Detay Görüntüsü.

Kaynak: Braun, G. and Hogenberg, F. Beschreibung und Contrafactur der vornembster Stät der Welt. Cölln, 1574-1576. Vol.1, no.51. Translation of Civitates Orbis terrarum.

1578-1581 tarihleri arasında İstanbul'da gelen Alman kökenli bir Protestan din adamı, seyyah ve çevirmen olan Salomon Schweigger, kenti tanımlamakla kalmamış bir de çizimini yapmıştır. Shwiggwer seyahatnamesinde kentin kapılarını ve kapılar arasındaki zamansal mesafeyi de vermektedir. Şehrin 19 kapısı olduğunu belirten seyyah, güneyde Propontis (Marmara) Denizi'ne bakan sadece bir tek kapının bulunduğunu ve buna da Kumkapısı (Concapsi) denildiğini belirtmektedir. Daha önceleri Kumkapı limanına gemilerin yanaşabildiğini ve yolcularını karaya çıkardığını, ama seyahatnamesini kaleme aldığı 16.yüzyılın ikinci yarısında bu limanın kullanılmadığını kapısının da kapalı tutulduğunu belirtmektedir. Seyahatnamesinde yer alan İstanbul tasvirinde de Marmara surları üzerinde yer alan liman ve kapıları çizimine yansıtmamıştır (Harita 4.4.).[180]

[180] Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. S. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınları, 2004): 120.

Harita 4.4: Schweigger'in İstanbul Şehri.

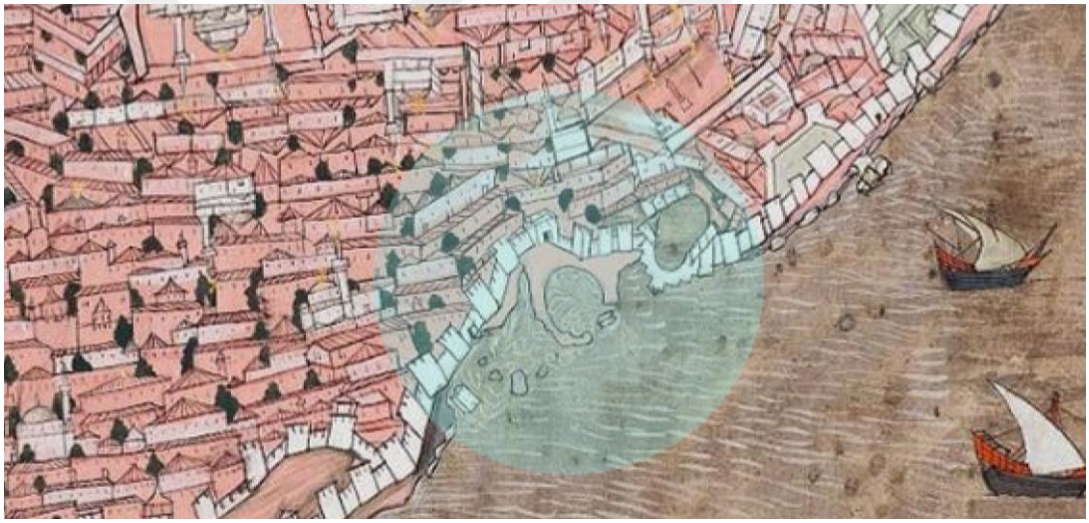
Kaynak: Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, 2004, s. 120.

1574 ve 1595 yıllarında İstanbul'da iki büyük deprem meydana gelmiştir. Bu depremlerinin yıkıcı etkileri nedeniyle, 16. yüzyılda Marmara Denizi kıyısındaki surların korunmasına yönelik çeşitli bakım ve onarım faaliyetlerinin yürütüldüğü görülmektedir. 1574 tarihli bir hükümde, Belgrad ve Samatya kapıları civarındaki sur duvarlarında yer alan menfezlerin dar olması sebebiyle, su taşkınlarını önlemeye yönelik müdahalelerde kale duvarına zarar verilmemesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır. 1584 yılında ise, Mimarbaşı Sinan'ın surların tamiri için Tekirdağ Yörüklerinden bir nöbetli görevlendirilmesini talep etmesi üzerine, Tekirdağ Yörükleri Subaşısı'na bu doğrultuda bir hüküm gönderilmiştir. [181] Bu gelişmeler, 16. yüzyılın son çeyreğinde, depremlerin neden olduğu yapısal hasarların onarılması amacıyla çeşitli müdahalelerin gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Ancak mevcut

[181] Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi: Yazmalar-Belgeler*, 133-139.

belgeler, söz konusu onarım çalışmalarının tam olarak hangi sur ve kuleleri kapsadığını ayrıntılı biçimde ortaya koymaya yetmemektedir.

16.yüzyılın sonlarında Lokman'ın Hünername'sinde (1579-80'de başlanmış) Konstantinopolis'in fethinin anlatıldığı kısmı süsleyen bir İstanbul tasviri bulunmaktadır (Minyatür 4.2.).[182] Bu tasvir, payitahtın 1453'teki halinden ziyade yapıtın oluşturulduğu 16.yüzyıldaki durumunu göstermektedir. Söz konusu tasvir, şehrin sadece önemli anıtları ve nirengi noktalarını değil evlerle ve ticari yapılarla dolu sokakların sıkışık durumunu da yansıtmaktadır. İstanbul'da 16.yüzyılın ikinci yarısında hızla artan nüfusu ve imar yoğunluğunu gösteren Hünername tasvirinde, Marmara Surları yine Marmara Denizi'yle sınır oluşturacak formda aktarılmıştır. Bu eserin diğer İstanbul minyatürlerinden deniz surları bağlamında farkı ise ilk defa surlar önünde dolmaya başlayan kıyı şeridinin belirtilmiş olmasıdır.

Minyatür 4.2: Seyyid Lokman'ın Hünernamesi'nde İstanbul Minyatüründen Kumkapı Bölgesi Detayı.

Kaynak: İrfan Dağdelen, *Osmanlı Haritalarında İstanbul*, 2015, s. 545.

Evliya Çelebi (1611-1682), Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar uzanan ve "kale duvarları" olarak adlandırdığı surların, ilk inşa edildikleri günden itibaren hendeksiz olduğunu belirtir. Ona göre bu surlar, özellikle lodos rüzgârlarına karşı yeterli

[182] İrfan Dağdelen, "Osmanlı Haritalarında İstanbul," 544-545.

dayanıklılığa sahip değildir.[183] Evliya'nın yaşadığı dönemde meydana gelen deprem, sur duvarlarınınsa sadece lodos rüzgarına değil depremlere de dayanıklılığını yitirdiğini göstermektedir. 1635 yılında meydana gelen söz konusu deprem, yalnızca surları değil, İstanbul'daki birçok yapıyı da ciddi biçimde etkilemiştir. Bu yıkımın ardından, kentin farklı bölgelerinde geniş kapsamlı ihya ve inşa faaliyetlerinin yürütülmesi zorunlu hale gelmiştir.[184] 1634/35 yılına tarihlenen bu afet sonrasında yollar düzenlenmiş; aynı zamanda uzun süredir bakımsız kalan, harap durumda bulunan ve yıkılma tehlikesi taşıyan tüm surlar ve kaleler de kapsamlı bir şekilde onarılmıştır. Bu onarımda sur duvarları üzerinde veya bitişiğinde var olan yapılar yıkılmış ve bedelleri sahiplerine ödenmiştir. Evliya'nın seyahatnamesinde surlar hakkında verdiği en önemli bilgilerden biri ise Sarayburnu'ndan Yedikule'ye kadar surların deniz tarafı önünde uzanan bir caddenin yapıldığına dair malumattır.[185] Ahmed Muhtar Paşa ise Yedikule'ye kadar olmasa da Sarayburnu - Ahırkapı arasına yaklaşık 14 metre genişliğinde yol düzenlemesi yapıldığından bahsetmektedir.[186] Naima Tarihi'nde de 1633 senesinde, İstanbul Surlarının tamiri ve denize bakan yüzünü baştanbaşa ağartmak için, şehir içi ve dışından surlar yakınındaki binaların yıkılarak sur çevresinde bir temizliğe girişildiği yazılıdır.[187] Ancak Naima, Ahmed Muhtar Paşa ve Çelebi'nin bahsettiği sur önünde oluşturulan yeni caddeden bahsetmemektedir. Evliya Çelebi'nin Marmara Surlarını tamiri ve önünde bir yol inşaatı konusunda verdiği bilgi şu şekildedir;[188]

---

[183] Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Haz. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul. C. 1, Kitap 1* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008): 26.

[184] Joseph von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, Çev. Senail Özkan, Cilt I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011): 50.

[185] Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Haz. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* 26.

[186] Ahmed Muhtar Paşa, *Feth-i Celîl-i Konstantiniyye* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994): 61.

[187] Mustafa Naîmâ, *Naîmâ Târihi*, Çev. Ziya Danışman (İstanbul: Z. Danışman Yayınevi, 1967; ilk basım 1283 H.): 1321-22.

[188] Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, Haz., *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 27-28.

1044 Tarihinde Sultan IV. Murad Han Revan seferine gittiğinde Koca Bayram Paşa yüce saltanat evi olan Kostantiniyye'de kaymakam olup merhum babam ile Bayram Paşa sohbet ederken söz sırasında İstanbul'un ilk yapıcısı kim ola diye nice soru ve konuşmalar olunduktan sonra hemen merhum babam söze gelip: "Sultanım İstanbul dokuz kere imar ve dokuz kere harap olmuştur ama Osmanoğlu elindeki gibi bu ana kadar bir zamanda böyle harap olmamıştır ki her ne tarafından olursa dost ve düşman duvarlarının yıkılan yerlerinden arabalar ile girip çıkar. Yedi iklim padişahları arasında meliklerin hasreti bir İstanbul ola ve Osmanoğlu taht merkezi ola, layık değildir ki sizin hükumetiniz zamanında bu: kale böyle harap ola. Bu kadar bin yıldan beri bütün duvarları kara yüzlü kala. Yüce din gayretine ve Osmanoğlu büyüklüğüne şunun tamir edilmesine gayret sarfedin. Tanrının gölgesi olan padişah inşaallah Revan'dan galiyibet ve zaferle geldikte yuvası olan güzel beldeyi beyaz inci gibi gördükte dünyalar kadar sevinip inşallah hizmetiniz karşılığında büyük lütfa mazhar olup dünya durdukça adınız hayır ile anılır" dediğinde mecliste hazır olanların hepsi taraf taraf makul. deyip derhal babam bu niyete el-Fatiha deyip Fatiha okununca derhal İstanbul mollası ve Eyüp, Galata ve Üsküdar mollalarının dördünü de bir araya getirip şehreminini, dört mimarbaşı, sekbanbaşı, kısacası bütün işbaşında olan iş erlerine ferman olunup İstanbul'un toplam 4.700 mahallesinin imamlarına tenbih olup İstanbul Kalesi'nin onarımı için yardım teklif olunup denizler gibi usta ve işçiler ile nice bin insan toplanıp Sultan Murad Han Revan fethine gidip fethedip gelinceye kadar bir senede Koca Bayram Paşa İstanbul'u ve Galata kalelerini, bütün selatin camilerini onarıp İstanbul henüz yetim iken beyaz bir dürr-i yetim (inci olup İstanbul halkından sıkıntı gidip rahatladılar. Kaymakam Bayram Paşa eliyle İstanbul Kalesi'nin tamirinin tarihi: Dua edip dedim ey Dânişî tarihini anın Zemin durdukça dursun bu bina-yı asuman-asa. Sene (---). O sırada 1044 [1634-1635] yılı(---) ayının(---) günü Revan fethinin müjdesi gelip bütün halkın geceleri İsra gecesi, gündüzleri kurban bayramı olup yedi gün yedi gece Hüseyin Baykara fasılları oldu. O sırada Sarayburnu'ndan ta Yedikule'ye kadar deniz kıyısında kalenin temeli önüne 20 arşın derin bir sed yapıp kaleden taşra büyük bir cadde oldu. Bütün gemiciler o yerden gemilerini ısbarçana alet ipler ile sürükleyerek çekip Sarayburnu'ndan içeri girerlerdi. İstanbul kalesinin içinde ve dışında kale üzere ve kaleye bitişik ne kadar ayan ve eşraf evleri var ise hepsini yıkıp sahiplerine hazineden ücretlerini verip ana yollar ile kale fırdolayı donandı.

Evliya bu yeni yapılan deniz surlarının önündeki yolda yürüdüğünü belirterek kapılar arasındaki mesafeyi kaydetmiştir. Buna göre Çatladıkapı'dan Kumkapı'ya 1.200 adım ve sonra Langakapısına kadar 1.400 adım olarak vermektedir.[189]

1656 yılında Venedik donanmasının Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alması üzerine, İstanbul'un deniz yönünden gelebilecek olası bir saldırıya karşı savunmasının güçlendirilmesi amacıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. 1656'da kısa süre Sadrazamlık yapan Boynuyaralı (veya Boynueğri) Mehmed Paşa'nın emriyle, Marmara kıyısındaki surların görünümü hem caydırıcılık hem de ihtişam sağlamak amacıyla badana ile beyaza boyanmış; böylece surların daha yeni ve güçlü bir izlenim vermesi amaçlanmıştır.[190] Aynı doğrultuda, Ahırkapı'dan Yedikule'ye kadar uzanan hat üzerindeki surlara bitişik tüm yapılar yıkılarak temizlenmiştir.[191] Bu dönemde görev yapan Mimarbaşı Meremmetçi Mustafa Ağa'nın, söz konusu düzenlemelerin uygulama sürecinde etkin rol oynadığı düşünülmektedir.[192]

Surların etrafındaki binaların yıkılması emredilmiş olmasına rağmen, Marmara surları dışına taşan yerleşim birimlerinin varlığı 1696 tarihli Veue de Constantinople adlı gravürde görülmektedir. Bu gravür, Fransız haritacı ve gravürcü Nicolas de Fer tarafından hazırlanmış İstanbul'a ait kuşbakışı perspektifli panoramik bir görünümdür. Bu tür gravür haritalar, yalnızca coğrafi bir betimleme sunmakla kalmaz; aynı zamanda dönemin politik, askerî ve kültürel bakış açılarının da temsilidir. Söz konusu gravürde sur içindeki şehir dokusu, Boğaz kıyısı, Topkapı Sarayı, Ayasofya, Yedikule ve çeşitli liman alanları belirgin şekilde işlenmiştir. Dikkat çekici biçimde, Marmara Surlarının dışında yapılaşmanın görüldüğü nokta, çizim teknikleri nedeniyle tam

---

[189] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, C. 1, 31.

[190] Sakaoğlu, badana ettirme işinin, bugünkü bilinen şekliyle bir kireç karışımının fırçayla sürülmesi olmadığını, derzleme, doldurma ve ağartma işlemi olduğunu belirtmektedir. Necdet Sakaoğlu, "Surlar Osmanlı Dönemi Onarımları," *Karasurlarının Korunması İçin Uygun Yaklaşım ve Yöntemler Sempozyumu*, İstanbul 20-22 Ocak 2007, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Sempozyum Bildirileri (İstanbul, 2007): 32-36.

[191] Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târihi,* C.6, 2702-2703; Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası,* 318.

[192] Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Osmanlıda Baş Mimarlar," *Türk Dünyası Kültür Atlası: Osmanlı Dönemi*, C. 4 (2002): 317.

olarak belirlenememekle birlikte, yaklaşık olarak Şehsuvar Bey Mahallesi'nin bulunduğu bölgeye tekabül etmektedir (Gravür 4.3). Dolayısıyla hem yazılı hem de görsel kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde, 16. yüzyıl ortalarından itibaren Kumkapı çevresinde sur dışı yerleşimin sınırlandırılmaya çalışıldığı, ancak özellikle Kadırga Limanı ve Şehsuvar Bey Mahallesi civarında bu girişimlerin kalıcı bir sonuç vermediği anlaşılmaktadır. Tarihsel belgeler, Marmara sahillerinde sur önlerinin dolmasıyla bu alanlarda yerleşimin başladığını göstermektedir. Tasvir Kadırga ve Langa surları önlerindeki küçük yerleşimleri göstererek bu noktada doğru bilgi aktarmaktadır. Ancak haritada kırmızı ile işaretlediğimiz ve Kumkapı girişini vurgulayan kapı ile onun sol tarafında uzanan büyük kuleler, İstanbul surlarının orijinal görüntüsüyle tutarsızlık oluşturmaktadır.

Gravür 4.3: 1696 Tarihli Veue de Constantinople'den Kumkapı Bölgesine Dair Detay.

Kaynak: Nicolas de Fer, *Veue de Constantinople*, (Paris:1696).

13 Mayıs 1698 (H 3.11.09) tarihli İstanbul Şehremini Vekili Mehmed Efendi'nin müfredat defterine[193] göre, İstanbul Kalesi'nin isimleri yazılı kapıları çevresindeki kale duvarları ve kulelerin konut, ticari vb. amaçlara yönelik kullanımlarından, senede verecekleri kira ve diğer bedelleri içermektedir. Belirtilen defterdeki listeden, Haliç yönündeki surlar üzerinde Eminönü'nden Ayvansaray'a kadar sırasıyla, Şuhûd Kapısı,

[193] BOA, MAD.d.2025.

Eski Balık Pazarı Kapısı, Zindan yakınındaki Meyve Kapısı, Heyme Kapısı (Odun Kapısı), Ayazma Kapısı, Unkapanı Kapısı, Cibali Kapısı, Aya Kapı, Bodur Havuzlu Hamam Kapısı (Yeni Aya Kapısı), Fener Kapısı, Balat Kapısı, Hazreti Ebî Eyüb Ensârî Kapısı ile Marmara Denizi'ne bakan surlar üzerinde Yedikule'den Ahırkapı'ya kadar sırasıyla Narlı Kapı, Samatya Kapısı, Davudpaşa Kapısı, Langa Bostanı yanındaki Yeni Kapı, Kum Kapısı, Çatladı Kapı ve Ahır Kapısı sur kapıları civarındaki bazı kule ve beden duvarlarının kule-i zemin olarak kullanıldığı, yani kiralandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda 17. yüzyıl sonları 18. yüzyıl başlarında artık hem Haliç hem de Marmara surlarının şehrin güvenlik algısında çok da yeri olmadığı görülmektedir. Şehri çepeçevre saran bu surlar ve kuleler bu dönemde artık inşa amaçlarının dışında konut ve ticari amaçlarla kullanılan yapılara dönüşmüştür.

Sultan III. Ahmed döneminde (1703-1730) meydana gelen 1719 depremi, Deniz Surları üzerinde ciddi boyutlu hasarlar oluşturmuştur. Çelebizâde Tarihi'nde "Zikr-i ta'mir-i sûr-ı İstanbul" başlıklı açıklamasında İstanbul Surlarının bazı bölümlerinde oluşan gözle görülür yıkıntı ve çöküntüleri şu sözlerle ifade etmektedir:[194]

> *İstanbul surlarının onarımının zikri*
>
> *Vasfı sonsuz olan eski şehrin – belki de büyük bir iklim olan İstanbul'un – meşhur suru, burçları ve kaleleri inşa edileli tarihçilerin belirlediği mühür üzere bin üç yüz elli yılı aşkın bir zaman geçmiştir. Bu uzun zamanın geçmesiyle bazı yerlerinde zayıflık izleri açıkça görülür olmuş, özellikle batı ve güney yönlerinde dalgaların darbeleriyle yer yer çatlaklar ve yarıklar meydana çıkmış, aşkla dolu sabırsız bir göğüs gibi delinmeler peyda olmuş ve bülbül kafesi gibi çatlaklar görünür hale gelmiştir. Söz konusu bu güzeller güzeli şehrin yeryüzünde bir benzeri ve dengi bulunamadığı gibi, merhum ebedî cennetlik Fatih Sultan Mehmed Han hazretleri zamanından beri, Osmanlı adaletli sultanlarının hükümet merkezi ve hilâfet yurdu olagelmiştir.*
>
> *Bununla birlikte ümmetlerin çeşitli sınıflarına mensup misafirler ve dünya krallarının elçileri için bir kıblegah (yönelinilen yer) olmuştur. "Yüce Allah"*

[194] Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1134-1141 / 1722-1729) [Târîh-i Çelebizâde]*, Haz. Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Bekir Çakır ve Ahmet Zeki (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013):1436-1437.

Allah'ın lütfu ile, zulüm ve bid'at karanlıklarını ortadan kaldıran ve din ile devletin muhafızı olan, cihana hükmeden, âleme sığınak olan padişah - (Allah ömrünü ebedî kılsın ve onu daim eylesin) – hazretlerinin, saadetle dolu saltanat tahtı ve ihtişamının aydınlanmasıyla beraber, uğurlu zamanlarının başlangıcından beri, sultânî gayret ve dünyayı koruyucu hamiyet gereğince muhafaza altındaki memleketlerin her tarafında, yeniden bazı sağlam kalelerin inşası ve tamiri gerekli görüldüğünden, bu kalelerin takviyesi için hazinelerden büyük meblağlar harcanıp tüketilmekteyken, devletin eşiği ve simurg kuşunun saltanat yuvası olan başkentin (İstanbul'un) duvarlarının ve çevresinin dost ve düşmana karşı yıkık ve çatlak görülmesi, sonsuz devletin namusuna gölge düşüren bir eksiklik olarak, İskender'in usulünce hareket eden pâdişâhın damadı ve vezîriâzam İbrahim Paşa hazretlerinin keskin görüşleriyle hoş karşılanmadığından, Âsafane (vezîriâne) makamlardan padişahın saltanat tahtına arz ve açıklama yapılmış, ve bu akıllıca görüşler padişahın da arzularına uygun düştüğünden dolayı, kalelerin tamiri ferman buyurulmuş ve Matbah-ı Âmire Emîni Halil Efendi, bina emini olarak tayin edilmiştir.

Buna binaen (bu gerekçeyle), 1134 yılı Receb ayının 18. günü, Sarây-ı Hümâyûn'da bulunan Yalıköşkü Kapısı ile Demirkapı'da bulunan kulenin Ahırkapı'ya kadar uzanan kısmında, söz konusu surun içi ve dışı onarıldı. Davudpaşa İskelesi'ne varıldığında, tamamen deniz tarafı ile şehir tarafındaki bazı yerlerin de onarımı, 1135 yılı Muharrem ayının 18. günü tamamlandı. Fakat kış mevsiminin başlaması nedeniyle birkaç ay duraklama ve bekleme oldu. Bu sebeple, aynı senenin Receb ayının 22. günü, belirtilen yerden tekrar başlanarak, 1136 yılı Muharrem ayının 20. gününe kadar Narlıkapı'ya kadar onarım yapılması için çalışıldı. Ancak tekrar kış mevsiminin girişi, inşa ve onarımı engelledi ve işi tamamlamayı ilkbaharın gelişine erteledi. Sonrasında, 1136 yılı Receb ayının 5. günü, Narlıkapı köşesinden başlanarak, 1137 yılı Rebîülevvel ayının 4. gününe kadar Yedikulekapısı iç kısmına varıldığında, onarım ve tahkimat yapıldı. Ancak sadece Akdeniz (Marmara) tarafının onarımıyla yetinilmeyerek, 1136 yılı Şevval ayının 17. günü, tekrar Yalıköşkü hizasından başlandı ve aynı yılın Zilhicce ayının 8. gününe kadar, Eğrikapı'ya doğru varıldığında, surlar yenileme düzeyinde onarıldı ve güçlendirildi. Bu şekilde, İstanbul'un sağlam kalesinde onarıma muhtaç olan yerlerin, beklenenin de

ötesinde tahkimi sağlandı. İlk başlama zamanından sonuna kadar geçen sürede harcanan toplam miktar, keşif ve tahmin defterine göre iki yüz yirmi yedi bin yedi yüz kırk sekiz (227.748) guruşa ulaştı.

Geçmiş haberler ve önceki eserler hakkında bilgisi olan ilim erbabı ve Sultan IV. Murad devrinin adalet sahibi vezirleri tarafından bilinmektedir ki, Bayram Paşa İstanbul Kalesi'nin (surları kastedilir) tamiri işine girişmiş ve bu bahaneyle, kaleye karşılık ev ve meskeni bulunan, birçok fakir ve eşraftan para tahsil etmek bahanesiyle bin türlü zulüm ve zorbalıkta bulunmuş; sonrasında ise, sadece surların deniz tarafını badana etmekle yetinmiştir. Buna mukabil, şimdi görevde bulunan sadrazam hazretleri, devletin onurunu tamamlamak kastıyla bu önemli işe girişmişler ve hiçbir kimseden bir dirhem veya dinar talep etmeksizin, tam anlamıyla yenilemeye benzeyen bir onarımı, kendi himmetlerinden harcayarak yaptırmışlardır. Bu davranış, itibar terazisinin kıymetli tartı taşı yapıldığında, kendiliğinden (zihnen) âleme sığınak olan padişah hazretlerinin devletlerinin daim olması için dua etmeyi gerektirmekte ve geçmiş vezirlerden daha üstün ve imtiyazlı olduklarını iddia etmeyi zorunlu kılmaktadır. Ve bu sözlerin kaynağı olan tatlı ve zarif kalem, riyadan uzak ve apaçıktır.

Yukarıda verilen metinde surların inşasından itibaren geçen yaklaşık bin üç yüz elli yıllık sürede, özellikle batı ve Kumkapı'nın da dahil olduğu güney cephelerinde zamanın ve doğa koşullarının etkisiyle yapısal zayıflıklar oluştuğu ve bu durumun şehrin görünümünü, savunma gücünü ve devletin itibarıyla ilgili algıyı olumsuz etkilediği vurgulanmaktadır. Surların çatlak ve harap hali, sadece şehir güvenliği açısından değil, aynı zamanda devleti temsil eden bir "nâmûs-ı devlet" meselesi olarak görülmüştür. Bu bağlamda, 1722-1725 (1134-1137) yılları arasında padişahın damadı ve dönemin vezîriâzamı İbrahim Paşa'nın himmetiyle geniş çaplı bir sur onarımı projesi başlatılmıştır. Sarayburnu'ndan Yedikule'ye ve oradan Eğrikapı'ya kadar uzanan Marmara ve kara surlarının hem iç hem dış yüzeyleri tahkim edilmiştir. Zorlu kış şartlarının (şitâ ve zemistân) çalışmaları kesintiye uğrattığı kaydedilse de üç yılı aşkın bir süreçte kesintili ama sürekli yürütülen faaliyetlerle surlar yeniden yapılandırılmıştır. Toplam 227.748 guruşluk harcama ile tamamlanan bu onarım, dönemin mimarlık ve şehircilik tarihi açısından önemli bir devlet yatırımıdır.

Metnin en dikkat çekici kısmı ise, farklı dönemlerde görev yapmış iki vezîriâzamın sur tamirine yönelik tutumlarının karşılaştırılmasıdır. 17. yüzyılda IV. Murad devrinde

görev yapan Bayram Paşa, metinde sert biçimde eleştirilmektedir. Bayram Paşa'nın, surları tamir bahanesiyle sur kenarlarında evleri bulunan fakirlerden ve eşraftan zorla para topladığı, birçok haksızlık yaptığı ve nihayetinde sadece surların deniz tarafını badana etmekle yetindiği belirtilmektedir. Bu tasvir, kamu malının istismarı ve göstermelik iş yapma biçimindeki bir vezîriâzam modelinin temsili olarak kayda geçmiştir. Öte yandan, İbrahim Paşa'nın yaklaşımı ise övgüyle anlatılmaktadır. Padişahın da uygun bulduğu bir teklif doğrultusunda, devlete yük olmaksızın, halktan tek kuruş talep edilmeden surların yenileme düzeyinde bir onarımla güçlendirildiği, Paşa'nın bizzat kendi servetinden harcayarak bu işe giriştiği belirtilmektedir. Bu yaklaşım, onu sadece çağdaşı değil, geçmişteki tüm vezîriâzamlardan daha üstün ve "rüchân ü imtiyaz sahibi" (öncelikli ve ayrıcalıklı) bir devlet adamı olarak takdim etmektedir. Metnin sonunda geçen "riya şâibelerinden ari ve zâhir" ifadesi, bu övgülerin samimi, siyasal bir menfaat içermeyen ve doğrudan gözleme dayalı olduğunu ima etmektedir. Çelebizâde Tarihi'nde, deniz surlarının onarım gerektiren yerlerinin yapımında, ilk başladığı günden bitimine kadar tüm zaman zarfında yapılan harcamalar konusunda yapılan keşif ve tahminin 227.748 kuruş olmasına karşın, masraf defterinde, harcanan toplam bedelin bunun çok üstünde olduğu, 5 milyon 140 bin kuruşu geçtiği belirtilmektedir.[195]

İbrahim Paşa'nın surları onarmasından hemen sonra ise bir ferman çıkartılarak surların etrafındaki yapılaşmaya engel olunmak istenmiştir. 1719 tarihli bu fermana İstanbul kadısına, şehir emini ve hassa mimar başına gönderilmiştir. Fermana göre; kale (İstanbul surları) duvarlarının karşısına doğru beş zira (yaklaşık 3,5 metre) kadar olan arazi, kanun-u kadim gereği surların korunması için ayrılmıştır. Bu alan, surların onarımı ve bakımı için gerekli olduğundan miri arazi (devlet arazisi) statüsündedir. Bu nedenle hiç kimseye özel mülkiyet olarak tahsis edilmesi veya üzerinde yapı yapılması caiz değildir. Ancak bazı kimseler şehir emini ve mimar başının göz yummasıyla, surların hemen önünde veya bedenlerin üstünde evler ve odalar inşa etmişlerdir. Bu binalar hem surların sağlamlığını bozmakta hem de yangın gibi bir felaket durumunda tehlike yaratmaktadır. Özellikle bazı saray sahiplerinin bahçelerine bitişik olarak bu alanlarda tahtadan ve çalı-çırpıdan odalar yaptırmaları, surların hem görüntüsünü hem

[195] Semiz, *İstanbul Haliç ve Marmara Surları Belgeleme Çalışmaları, Tarihi ve Peyzaj Değerlerinin Korunmasına Yönelik Öneriler*, 51.

işlevini bozmuştur. Bu tür yapıların yangınların yayılmasına sebep olduğu, surların onarımı ve askerî güvenlik açısından da sakınca doğurduğu belirtilmiştir. Bu nedenle bundan böyle kim olursa olsun, surların karşısındaki miri arazide veya bedenlerin üzerinde bina yapmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Neccar (marangoz) ve diğer inşaat ustaları da bu yasağa uymakla yükümlü kılınmıştır. Bu alanlarda yapılan binaların derhal kaldırılması, tekrarına izin verilmemesi ve mülkiyet iddiasında bulunanların "temellük" (mülkiyet edinme) taleplerinin geçersiz sayılması emredilmiştir.[196] Bu bağlamda "beş zira"lık koruma bandı, surlar ile yerleşim alanları arasında bir tampon bölge oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu uygulama, özellikle Marmara surları boyunca konutların sura dayanarak inşa edilmesini engellemek ve duvarların onarımına fiziksel alan açmak içindir. Fermanın hedefi, hem sur duvarlarının yapısal bütünlüğünü korumak, hem de bu bölgelerdeki gayrimeşru yapılaşmayı durdurmaktır.

18. yüzyılın ilk yarısında surlar tekrardan onarılmış ve güçlendirilmiştir. Ancak 19 Mayıs 1752 günü akşamüzeri Gedikpaşa Hamamı'nın yanındaki büyük ahşap bir bina olan Sabuncu Han'ında yangın başlamıştır. Yangın, Gedikpaşa'dan Kumkapı sahiline doğru ilerlemiştir. Kısa süre içerisinde evler, dükkanlar, camiler ve kiliseler yanmıştır. Yangın, surları aşıp sahildeki balıkçı kulübelerini bile yakmıştır.[197] Bu yangının oluşturduğu tahribatı onarmak için Sadrazam, Mimar Ağaya daha önce yapıldığı anlaşılan keşif defterine göre kale duvarlarının tamire ihtiyaç duyulan kısımlarında onarım işine başlanmasını buyurmuştur. 1752 tarihli ilk belgede, Kumkapı dış surlarında yangın sebebiyle oluşan hasarların tespitine ve onarımına ilişkin bir keşif defteri hazırlanarak doğrudan Sadrazamlık makamı üzerinden padişaha sunulmuştur. Bu belgede yer alan Hatt-ı Hümâyûn, tamiratın "müstahkem ve müstemen olmak şartıyla" (sağlamlaştırılmış ve güvence altına alınmış) derhal yürürlüğe konulması gerektiğini emretmektedir. Hassa mimarı Mehmed, keşfe dayalı olarak yaptığı müdahalelerin ayrıntılı dökümünü sunmuş ve bu kapsamda kale duvarlarının yangından etkilenen bölümleri tamir edilmiştir. Yapılan işler ikinci keşifte onaylanarak toplam harcamanın 4.970 kuruş olduğu tespit edilmiştir. Hassa

---

[196] Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988): 67-68.

[197] Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 11, 6080, https://www.istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/11724.

Mimarı'nın ifadelerine göre tüm onarımlar keşif defterine uygun şekilde tamamlanmış ve "temelli ve sağlam biçimde" yapılmıştır. Bu teknik müdahalenin ardından tamir masraflarının incelenmesi ve nihai ödemeye dair Sadrazam tarafından sunulan telhis yer almaktadır.[198] Söz konusu tamiratın öncesinde ve sonrasında hazırlanan keşif defterleri Osmanlı kamu mimarlığının merkezden denetimli yapım faaliyetinin somut bir göstergesidir.

18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda surların kentsel mekân olarak sürekliliği ve kamu yapılarının idamesi, merkezi yönetimin mimarlık aracılığıyla sürdürdüğü aktif bir denetim ve müdahale sürecine işaret etmektedir. Bu bağlamda 1764 tarihli bir kayıt, Kadırga Limanı yakınındaki Şahsuvar Bey Mahallesi'nde yıkılmış bir kale duvarının onarımına dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Söz konusu belge hem yapının konumsal önemini hem de Osmanlı onarım uygulamalarının niteliğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.[199] Söz konusu belge, sur hattına bitişik konumdaki İbrahim Hanzâde virânesinin bulunduğu Şahsuvar Bey Mahallesi'ni müdahalenin odağı olarak kaydetmektedir. Bu durum, kale duvarlarının 18. yüzyılda salt askeri işlevlerinin ötesinde, sivil yerleşimle iç içe geçmiş ve mahallenin parçası haline gelmiş yapılar olarak kullanıldığını göstermektedir. Belge, "yıkık" (münhedim) olarak tanımlanan kale duvarının, sadece savunma hattı olmadığını, aynı zamanda mahalle düzeninin bir unsuru haline geldiğini ortaya koymaktadır. Sur, konut yapılarına komşuluk eden, hatta onların doğrudan yapısal sınırlarını belirleyen bir kamusal-sivil mimari temas noktası işlevi görmüştür. Onarımda "taş ve mahlût" (harç karışımlı) malzeme kullanılmış; duvar, "tecdîyd" (yenileme), "termîm" (onarım) ve "tekmîl" (tamamlama) gibi teknik kavramlarla tanımlanmıştır. Toplam 72, ardından 9 zırâ'lık iki ayrı bölgenin onarıldığı, ayrıca işçilik (hammaliye), araç-gereç (küfe, kürek) gibi kalemlerin de ayrı ayrı hesaplandığı belirtilmiştir. Onarım, Hassa Mimarlığı'na bağlı olarak Ser Mimârân-ı Hassa Mehmed Tahir Ağa nezaretinde gerçekleştirilmiştir.

Yukarıdaki örnekle benzerlik taşıyan 14 Mart 1768 (H 24 Şevval 1181) tarihli belge, Kumkapı Süleyman Ağa Mahallesi'nde Zeliha Hatun'un menzilinin bitişiğinde bulunan kale duvarının şiddetli lodos fırtınası sonucu zarar görmesi üzerine devlet

[198] BOA C.BLD.123.132.1.

[199] BOA AE.SMST.III.298.23818.1.1; BOA AE.SMST.III.298.23818.2.1.

müdahalesiyle başlatılan onarım sürecini yansıtmaktadır.[200] Bu belgede de benzer biçimde Mimâr-ı sâbık İbrahim Ağa kontrolünde keşif ve tamirat gerçekleştirilmiştir. Yapı malzemesi ve işçilik girdileri ayrıntılı bir döküme tabi tutulmuştur. Belgede geçen teknik kavramlar aşağıdaki şekilde açıklanabilir:

Seng-i moloz: Düzgün olmayan ve yontulmamış taş türüdür. Duvar örgüsünde dolgu amacıyla kullanılır.

Sütun mâne: Taşıyıcı işlevi olan, kesme taş veya mermerden sütun parçası.

Kireç: Harç yapımında kullanılan bağlayıcı malzeme.

Horasan: Kireç, tuğla tozu ve yumurta akı gibi maddelerin karışımıyla elde edilen, özellikle suya dayanıklı yapıştırıcı harç.

Mismâr-ı Lü'cce: "Lü'cce" burada yüksek kalite metal anlamında büyük ve sağlam metal çivi.

Aceman: "Acemî usta" anlamına gelir; çoğunlukla İran kökenli ya da yabancı kökenli taş ustalarını tanımlar.

Duvarcıyan: Ustabaşı düzeyinde kalifiye duvarcılar.

Ergadet: Ergad, gündelik yevmiyeyle çalışan vasıfsız işçidir. "Ergadet" onun çoğuludur.

Küfe, kürek, hammaliye: Malzeme taşıma ve kazı işlemleri için kullanılan emek girdisi.

Deryada olan taşların ihrâcı için hammaliye: Denizden taş çıkarma ve taşıma işçiliğidir.

Tavilî: Belgede çok sayıda (500 adet) geçen bu terim, "uzun taş" veya "taş boyu ölçüm birimi" anlamında kullanılmış olabilir.

Belgede toplam maliyet 41 guruş olarak belirlenmiş, ancak 5 guruş tenzilat uygulanarak 36 guruşluk ödeme için tezkeresi yazılmıştır. Bu uygulamada daha önceki belgelerde de belirtildiği üzere devletin mali denetim sisteminin, yapılan müdahaleleri sıkı denetim altında tuttuğu görülmektedir. Tenzilat (indirim) gerekçesi belirtilmese

[200] BOA C.BLD.65.3233.1.

de genellikle fazla hesaplanan işçilik ya da malzeme bedellerinin düşürülmesiyle ilgili olabileceği düşünülmektedir.

1760'lı yıllarda Kumkapı çevresinde meydana gelen bu tür afet sonrası müdahaleler, yalnızca fiziki onarımın değil, aynı zamanda toplumsal aidiyetin, mülkiyetin, teknik uzmanlığın ve bürokratik protokollerin bir araya geldiği kent yönetimini (belediye hizmetleri) yansıtmaktadır. Belgede bahsi geçen malzemeler dikkate alındığında 18.yüzyılda gerçekleştirilen sur onarımlarında moloz taş ve kesme taşın birlikte kullanıldığı ve bu taşların denizden çıkarıldığı görülmektedir. Bağlayıcı olarak Horasan harcı ve büyük metal çivilerin birlikte uygulanıldığı anlaşılmaktadır. Kullanılan teknik terimler, Osmanlı yapı kültürünün gündelik uygulamalarına ışık tutarken; müdahale edilen mekânların yerel halkla kurduğu ilişki, surların artık yalnızca kentin bir parçası olarak algılandığını göstermektedir. Bu bağlamda Kumkapı-Kadırga bölgesindeki sur hatlarının zaman içinde sivil yapılarla iç içe geçtiği görülmektedir.

1761 yılına tarihlenen bir diğer belge, İstanbul sur dışındaki Marmara sahilinde yer alan ve daha önce kimsenin tasarrufunda bulunmayan çok sayıda boş arsanın Ayasofya-i Kebîr Vakfı tarafından yeniden değerlendirilmesini konu edinmektedir.[201] Özellikle Bağçekapısı ile Yedikule arasındaki kıyı hattında tespit edilen bu araziler, hem su taşkını gibi doğal etmenlerle dolmuş hem de zamanla vakıf kaydına geçmiş ve bu statüleri hatt-ı hümâyûn ile tescillenmiştir. Metin, bu vakıf arazilerinin keşfi ve ölçümü için görevlendirilen mimar Mehmed Halîfe ile Mehmed Sâmih Efendi'nin yaptığı detaylı tespiti sunmaktadır. Mimari açıdan değerlendirildiğinde, belgede geçen araziler arasında iskân edilmiş ya da izinsiz yapılaşmaya sahne olmuş birçok unsur yer almaktadır. Bunlar arasında: beş adet "peyke" olarak tanımlanan, muhtemelen küçük depo ya da işlik niteliğindeki birimler, sandalcılara ait özel alanlar ve sofaya açılan bölmeler, kayıkhane merdiveni altına izinsiz inşa edilen üç dükkân ve iki ahşap mahzen, kayıkçılar loncasına ait yapı adası, gümrük karşısında çukadar kulluğu hizasında boş arsalar, Balıkpazarı iskelesi civarında yer alan ve izinsiz olarak dehliz altına eklenen dükkân ve kahvehane yapıları, Odunkapusu dışında mu'temed odasına bitişik olarak inşa edilen abdesthane ve geçit yapıları ile Keresteciler çarşısının nihayetinde denize dek uzanan geniş arsa bandı dikkat çekmektedir.

[201] BOA C.EV.52.2600.1.1.

Belgede ayrıca, bu araziler üzerinde izinsiz olarak bina inşa eden kişilerin mülkiyet hakkı (temessük) bulunmadığı tespit edilerek, söz konusu yapıların vakıf tarafından icâreteyn-i misliyyeteyn sistemiyle yasal hale getirilmesi ve yeni kira mukavelenamesi düzenlenmesi talep edilmiştir. Bu durum, 18. yüzyıl ortasında İstanbul'da vakıf mülklerinin yeniden işlevlendirilmesi, kıyı bölgelerinin yapılaşmaya açılması ve mimarlık-hukuk ilişkisi açısından önemli bir örnek sunmaktadır. Belgede yer alan detaylı keşif, vakıf kontrolünde gerçekleşen izinsiz yapılaşmaların tespiti, Kumkapı sahilini de içine alan kıyı kullanımındaki dönüşüm ve mimari müdahale biçimlerini göstermesi bakımından İstanbul sahil mimarisinin geç Osmanlı dönemine ait dinamiklerini gözler önüne sermektedir. Belgede anılan terbi' ölçüleri ve yapı cinsleri, sahil bandındaki vakıf taşınmazlarının kentsel dokuyla ilişkisini ve su kenarındaki kamusal-özel mekân ayrımlarının nasıl şekillendiğini analiz etmeye imkân vermektedir.

18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda sur dokusunun sivil alanlarla kesiştiği bölgelerden biri olan Kumkapı, arka arkaya gerçekleşen doğal yıpranma, afet ve deniz etkili tahribatlar sonucunda birçok kez müdahaleye konu olmuş bir savunma hattıdır. Kale duvarlarının bölge halkının başvuruları üzerine yer yer çöktüğü, mahalle imamları ve kadın mülk sahipleri tarafından yapılan şikâyetler sonucunda Hassa Mimarlığı nezdinde keşif, müdahale ve hesaplama süreçlerinin işletildiği belgelerle tespit edilmiştir. Bu silsileye 1777 tarihli ve daha kapsamlı bir müdahaleyi belgeleyen yeni bir kayıt daha eklenmiştir. [202]

15 Şubat 1777 (H 7 Muharrem 1191) senesine ait bir belgede Kumkapı surlarının hem sokak cephesinden hem de denize bakan yüzeyinden ciddi şekilde çöktüğü ve söz konusu yıkımın, yalnızca lokal bir delik değil, deniz cephesinde geniş alanlı bir tahribata yol açtığı belirtilmiştir. Bu tespit üzerine Hassa Başmimarı Mehmed Tahir Ağa ma'rifetiyle yerinde keşif yapılmış, ölçüm ve maliyet hesabı çıkarılmış ve raporlar üzerine doğrudan sadrazamlık ve başmuhasebe tarafından müdahale emri verilmiştir. Belgelerde kale duvarının tamirine dair ölçüler hisse ve kadem birimleriyle verilmiştir.

Tavîlen (uzunluk): 15 hisse

Arzen (genişlik): 3 hisse

[202] BOA C.BLD.51.2525.1.1; BOA C.BLD.51.2525.1.2.

Kademen (yükseklik): 3 kadem

Umûmîsi (toplam hacim): 130 hisse = 24.300 akçe değerinde

Yine belgede geçen teknik yapı ve işçilik terimleri şunlardır:

Kârgîr duvar: Harçla örülmüş taş duvar. Taş ve harç karışımı kullanılarak yapılan, kalıcı ve sağlam sur tipi.

Kârgîr pâye: Duvarın taşıyıcı ayağı anlamına gelir. Ayakta kalan duvar parçalarının yeniden güçlendirilmesinde kullanılır.

Kaldırım tecdîdi: Sur altındaki veya önündeki geçiş yollarının (çoğu zaman taş döşeli kaldırımın) yenilenmesi işlemi.

Küfe-kürek-hammâliye ve nakliye: Malzeme taşımacılığı, işçilik ve ulaşım hizmetlerinin toplamıdır.

Keşf ü müsâha: Mimari keşif ve ölçümleme süreci.

Termîm, ta‘mîr ve tekmîl: Sırasıyla onarım, tamir ve tamamlanma anlamına gelir. Belgelerde tamir sürecinin üç aşamalı olduğunu gösterir.

Yapılan tüm keşifler ve ölçümler sonucunda kale duvarının onarımı için çıkarılan toplam maliyet:

Cem’an: 37.260 akçe (eşdeğeri 310.5 kuruş)

Ancak 10.5 kuruş tenzil (indirim) edilerek nihai ödeme 300 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu tür indirimler, daha önce 1764 (59 → 50 kuruş) ve 1768 (41 → 36 kuruş) yıllarındaki belgelerde de görüldüğü üzere, ya işçilik/malzeme fazla hesaplandığında ya da merkezi bütçe tasarrufunda uygulanan yaygın bir maliye politikasıdır. Her bir ödeme kalemi başmuhasebe defterine tezkire ile kaydedilmiştir. Bu belge gerek çökme ölçeği gerek maliyet büyüklüğü ve gerekse de çok cepheli (sokak + deniz) müdahale içermesi yönüyle önceki yıllara ait kale duvarı onarımlarından farklıdır. 1764 ve 1768’daki duvar çökmeleri çoğunlukla küçük metrajlı ve dar kapsamlı iken; 1777 müdahalesi hem içten (sokaktan) hem dıştan (denizden) gelen etkilerin aynı anda görüldüğü karma müdahale modelini yansıtmaktadır. Ayrıca, bu belgede geçen “tekrar muayene olunmak şartıyla” ifadesi, Osmanlı yapı kontrol sisteminde bâde’t-tekmîl keşfinin (tamamlandıktan sonra ikinci bir inceleme yapılması) kurumlaştığını göstermektedir. Bu tür uygulamalar, sadece işin bitip bitmediğini denetlemekle

kalmaz; aynı zamanda kamu kaynağının doğru kullanıldığını teminat altına almaktadır.

Gravür 4.4: Jose Maria Moreno'nun Seyahatnamesinde İstanbul ve Marmara Denizi Surları (1799).

Kaynak: José Moreno, *Viage á Constantinopla, En El Año De 1784: Escrito De Orden Superior*, (Madrid: Lazaro Gayguer, 1790).

18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un kale duvarlarında gerçekleşen kapsamlı onarım faaliyetleri sadece teknik uygulama değil, aynı zamanda malzeme yönetimi, kamu kaynaklarının korunması ve yapı malzemelerinin idaresi açısından da dikkate değer uygulamaları beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede, 1785 tarihli kayıt, önceki yıllarda Kadırga ve Kumkapı bölgelerinde gerçekleşen sur müdahaleleriyle doğrudan ilişkili olan ve bu müdahalelerin ardından geriye kalan kereste ve çeşitli mühimmatın nasıl muhafaza edildiğini, kontrol edildiğini ve yeniden ne şekilde değerlendirileceğini ayrıntılı biçimde belgelemektedir. [203]

İstanbul gümrük emini el-Hac Muhammed Ağa tarafından kaleme alınan ve Hassa Mimarlığı ile Defterdarlık makamına sunulan bu belgede, daha önceki bir fermana istinaden tamir edilen deniz tarafındaki kale duvarlarından arta kalan ecnas-ı kereste (çeşitli türde keresteler) ve mühimmat-ı saire (diğer inşaat malzemeleri) söz

[203] BOA AE.SABH.I.140.9434.1.1; BOA AE.SABH.I.140.9434.2.1; BOA AE.SABH.I.140.9434.3.1.

konusudur. Bu malzemeler, Kumkapı kurbunda vaki' Nefise Hatun'un mahseninde tam kırk dört ay boyunca muhafaza edilmiştir. Ancak sürenin uzaması, malzemenin bozulma riski ve amele-i gayr-ı sâlih (kötü niyetli veya ehliyetsiz çalışanlar) eliyle israf olabileceği endişesi, bu mühimmatın yeni bir yere sevki yahut derhal kullanılması gerektiğini gündeme getirmiştir. Bu bağlamda söz konusu malzemenin: Hassa Mimarlığı eliyle keşif ve muhasebesi yapılmış; toplam değeri 170,5 kuruş ve 17,5 akçeye ulaşmış; miri binaların inşaatından sorumlu bina emini adına devri uygun bulunmuştur.

Söz konusu belge, 1764-1777 tarihli Kumkapı-Kadırga bölgesindeki kale duvarı onarımlarına ilişkin belgelerle doğrudan bağlantılıdır. Özellikle: 1764 ve 1768'de kale duvarının kısmi çökmesi üzerine yürütülen müdahaleler, 1776'da hem deniz hem sokak cephesine yönelik büyük ölçekli tamiratlar ve bu müdahalelerde kullanılan malzeme kalemlerinin ayrıntılı keşif defterlerine geçirilmiş olması 1785 tarihli belgedeki kerestelerin, muhtemelen bu onarımlar sırasında arta kalan ya da ihtiyaç fazlası olan mühimmatlar olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu belge, surların yalnızca yapım/onarım safhalarını değil, aynı zamanda bu müdahalelerin yarattığı malzeme artıklarıyla ne yapıldığını, nasıl hesaplandığını ve hangi mekanizmayla korunduğunu göstermesi bakımından şehircilik ve kamu malı yönetimi açısından önemli bir tanıklıktır. Bir kadın mülk sahibi olan Nefise Hatun'un mahzeni gibi sivil alanların kamu malı için geçici depo olarak kullanılması, devlet ile yerel halk arasındaki iş birliğinin örneğidir. Aynı zamanda, "mühimmat derûn-ı mağazada fena-pezir olur" (mühimmat depoda uzun süre kalırsa bozulma riski taşır) ifadesi, kamu malının doğal bozulma riskine karşı dahi korunmaya çalışıldığını göstermektedir. Böylece 1785 tarihli bu kayıt, Osmanlı İstanbul'unda tarihî yapılarla ilişkili malzeme ekonomisinin ve bütçe disiplininin arka planına dair kıymetli bir belge olarak kent tarihine ışık tutmaktadır.

Tarihi haritalar arasında Marmara Deniz Surlarını büyük oranda doğrulukla belgeleyebilen ilk çizim 1786 tarihli Kauffer Haritası'ndadır. Ancak bu haritada da bazı sur ve burçların yer almadığı görülmektedir (Harita 4.5.). Küçük Ayasofya önündeki kule ve sur duvarları sadece siyah bir şerit olarak gösterilmiştir. Kadırga Limanının olduğu alandaki sur duvarları ve burçlar haritaya işlenmemiştir. Ancak 41. burçtan itibaren 43. burç hariç diğer tüm burçların haritaya işlendiği görülmektedir. Haritada görülmeyen burçların tam olarak neden yansıtılmadığı anlaşılamamaktadır.

Harita 4.5: 1786 Tarihli Kauffer Haritasından Kumkapı Bölgesi Detayı.

Kaynak: Salt Araştırma, Fr. Kauffer Koleksiyonu

Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı ilga ederek modern bir ordu kurma yoluna gitmesi, uzun süredir Yeniçerilerin koruma ve denetiminde bulunan şehir surlarının hızla terk edilmesine ve bakımsızlığa sürüklenmesine neden olmuştur.[204] Bu dönemde sur dışı alanlara kurulan kâgir yapıların kullanım amacı giderek çeşitlenmiş, özellikle asâkir-i muntazama-i şâhâne (düzenli ordu) için ihtiyaç duyulan zahire ve hayvan yemi temininde bu bölgeler işlevsel hale gelmiştir. Ancak sur hattında yapılan her müdahale, Tanzimat döneminin kentleşme ilkeleriyle birlikte yeniden sorgulanmıştır.

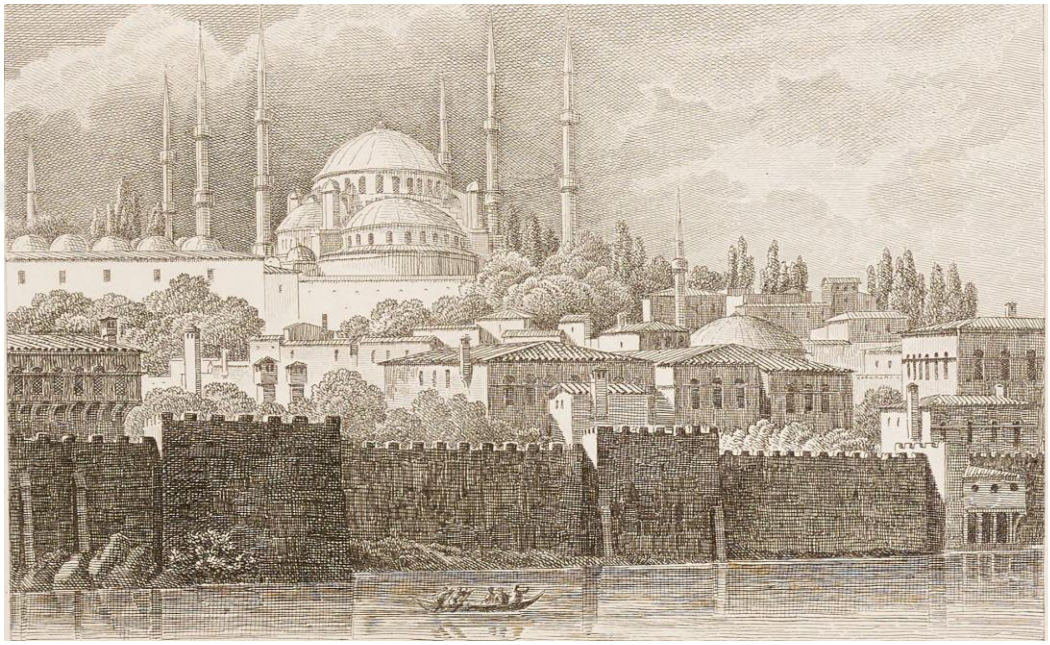
Antoine-Laurent Castellan (1772-1838), Fransız ressam, gravürcü ve seyyah olup 1796'da İstanbul'a gelmiş; Mora, Çanakkale Boğazı (Hellespont) ve İstanbul'daki gözlemlerini hem notlar hem de çizimlerle kayıt altına almıştır (Çizim 4.5.).[205] Seyahatinin ürünü olan *Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople* (1820)

[204] Sakaoğlu, "Surlar Osmanlı Dönemi Onarımları", 35.

[205] Antoine-Laurent Castellan, *Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople*, 2e éd., vol. 2 (Paris: A. Nepveu, 1820).

adlı eserde doğrudan Kumkapı'ya dair bir betimleme yer almasa da içerdiği gravürler, 18. yüzyıl sonu İstanbul'unun topografyasını anlamak açısından kıymetlidir.

Castellan'ın Boğaz'dan çizdiği Sultan Ahmed Camii gravürü, Kumkapı'nın biraz ilerisindeki bir noktadan, Marmara sahil surları üzerinden bakılarak yapılmış olmalıdır. Bu perspektifte, surların doğrudan denizle temas halinde oluşu ve surların gerisinde yükselen konak yapıları bölgenin topografik karakterini ortaya koymaktadır.

Çizim 4.5: Castellan'ın Boğaz'dan çizdiği Sultan Ahmed Camii.

Kaynak: Antoine-Laurent Castellan, *Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople*, 1820, s.34.

J. Hellert tarafından 1843 yılında hazırlanmış olan *Plan de Constantinople et de ses faubourgs* adlı harita, Kauffer, Le Chevalier, Barbie du Bocage ve J. Hammer gibi önemli isimlerin çalışmalarına dayanmaktadır (Harita 4.6.). Kauffer'in orijinal haritasına kıyasla daha ayrıntılı olan bu eser, Rumeli Demiryolu'nun İstanbul'dan geçmeden önceki döneme ait şehir dokusunu yansıtmakta ve özellikle Marmara Deniz Surlarının korunmuş son halini belgelemektedir. Bu açıdan, harita hem tarihî coğrafya çalışmaları hem de İstanbul'un topografik değişimini anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu haritada da Küçük Ayasofya'nın önündeki kapı görülmemektedir. Bu bağlamda hem Kauffer hem de Hellert'in haritaların da Küçük Ayasofya Kapısı'nın görülmemesi bu kapının da 18.yüzyılın sonundan itibaren

görülmeyecek kadar harap durumda olduğu ve işlevini yitirdiği anlaşılmaktadır. Hellert'in haritasında görülen eski Kumkapı Limanının önünde yer alan büyük kayalarla oluşturulan ve balıkçı teknelerine iskele/liman görevi gören alan, fotoğraflara da yansımıştır (Fotoğraf 4.2.). Bu alanın fotoğraflanmış olması hem haritaların doğruluğuna duyulan güveni arttırmakta hem de eski Kumkapı Limanı'nın sınırlarını belirlemesi açısından önem teşkil etmektedir.

Harita 4.6: J. Hellert, Plan de Constantinople et de ses Faubourgs'dan Kumkapı Detayı (1843).

Kaynak: David Rumsey Harita Koleksiyonu.

Fotoğraf 4.2: Kumkapı Limanı 19.Yüzyıl.

Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü, D-DAI-IST-9991.

1841 tarihli belgede, Kadırga Limanı'ndaki kâgir bir yapının saman deposu olarak kullanılabilmesi için sahil suru üzerine geçici bir kapı açılması talep edilmektedir.[206] Bu kapı, sadece saman alım-satımı yapılacağı zaman geçici olarak açılacak küçük bir geçit (kapı) olup, mevcut evkaf yapılarında zaten kiracılık ilişkisiyle tasarruf edilen birimlerin işlevselliğini artırmaya yönelik bir girişimdir. Talep, Evkaf-ı Hümâyun Nazırı ile Ebniye-i Hassa Müdürü'ne havale edilerek değerlendirilmiş, ancak nihai karar Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından verilmiştir.

Meclis kararı son derece açıktır: "sahil-i hisardan böyle kapu küşâdı mülken ve şer'an gayr-i mecazdır."[207] Bu ifade, sur hattının yalnızca fiziksel değil aynı zamanda hukuki ve sembolik bir sınır olarak korunduğunu açıkça göstermektedir. Yeni kapı açılması talebi, usûl-i kadîme (geleneksel yöntem) aykırı olduğu gibi, şer'î açıdan da caiz bulunmamıştır. Surların gerek dinî gerekse idarî normlarla tahkim edildiği bu dönemde, herhangi bir delik ya da geçidin açılması sadece mekânsal bir müdahale değil, aynı zamanda kamusal denetimin zayıflatılması anlamına gelmektedir. Kapı açılması talebinin gerekçesi askerî lojistikle ilgilidir. Ancak bu gerekçeye rağmen, Meclis-i Vâlâ kararı, askerî gereklilik ile şehir hukuku arasında denge kurulmasını önceleyen bir yaklaşıma sahiptir. Bu bağlamda, sur hattı üzerinde kapı açılmasının "ne taşımaya avantaj sağlayacağı" ne de "güvenlikten feragat ettirecek kadar elzem olduğu" belirtilmiştir. Hatta karar metninde Kumkapı İskelesi ile talep edilen yeni kapı arasında "mesafece farkı pek cüz'îdir" denilerek, bu müdahalenin verimlilik açısından dahi rasyonel olmadığı ifade edilmiştir. Bu ret kararı, Tanzimat döneminde şekillenen Osmanlı kent yönetiminde surların kentsel denetim aracı olarak hala işlev gördüğünü yansıtmaktadır. Surlar, hem içeriyi dışarıdan ayıran bir sınır çizgisi hem de meşruiyet üretiminde rol oynayan bir yapı unsurudur. Bu çerçevede, herhangi bir yeni kapı ya da geçit, lojistik kolaylık sağlasa bile şehir üzerindeki mutlak kontrolün gevşetilmesi anlamına gelecektir. Belgedeki şu ifade bu yönüyle dikkat çekicidir: "Sûrahların dahi seddi suretine bakılması hususuna irade-i seniyye-i hazret-i mülûkâne müteallık buyrulması..." Yani yalnızca yeni kapılar değil, önceden açılmış tüm deliklerin de kapatılması gündeme alınmıştır. Bu yönüyle belge, daha önceki dönemlerde (özellikle

[206] BOA İ.MVL.26.402.2.1.

[207] BOA İ.MVL.26.402.1.1.

1764-1785 arasında) Kumkapı surlarında yapılan tamiratlara dair belgelerle karşılaştırıldığında dikkat çekici bir sürekliliği yansıtmaktadır.

19.yüzyıl ortalarında İstanbul'un Kumkapı semti, yalnızca liman faaliyetleriyle değil, aynı zamanda kıyı hattına yakın mahallelerdeki surların fiziksel çöküşü ve kamusal yolları tehdit eden durumlarıyla da devletin müdahale alanına girmiştir. 1847 tarihli belgeler, Kumkapı civarındaki Tavaşi Süleyman Ağa Mahallesi'nde bu işlevin somutlaştığı önemli bir müdahale sürecini belgelemektedir. Söz konusu mahalde yer alan kale duvarı, şehrin tarîk-i âmisi yani kamusal ulaşım yolu üzerinde bulunmakta olup, bir süredir hem harap durumda hem de çevresi mezbele ve moloz yığını ile doldurulmuş vaziyetedir. Özellikle telâtum-ı derya yani Marmara'dan gelen dalga taşkınları sonucunda, bu geçiş yolu tamamen kapanmış ve mahalle halkı için mürûr-u ubûr (yaya geçişi) ciddi bir zahmete dönüşmüştür. Bu durum üzerine mahalle sakinleri tarafından kaleme alınan bir kıt'a arzuhal, devlet makamlarına sunulmuş ve acil müdahale talep edilmiştir. Arzuhalin ardından, kale bedeninin mevcut durumu yerinde keşif için Ebniye-i Hassa Müdürü olan izzetlü efendiye havale edilmiş ve onun yönlendirmesiyle görevli mimar Hacı Şükrü Ağa mahall-i mezbûru tetkik etmiştir. Yapılan bu keşif ve mesâha (ölçüm) neticesinde, duvarın tamirine dair keşif defteri hazırlanmıştır. Bu defterde duvarın tamiri için gerekli inşaat malzeesi, işçilik bedeli ve malzeme giderleri tek tek hesaplanarak toplam 42.997,5 kuruşluk bir bütçelendirme yapılmıştır. Hazırlanan bu maliyet tablosu, dönemin kamu yapılarında yaygın olarak kullanılan "keşif bedeline sadık kalma" ilkesini yansıtarak, herhangi bir tecavüz-i keşf (bütçe aşımı) yapılmaması şartıyla padişah iradesine arz edilmiştir. [208]

İlgili belgelerde sıkça geçen "rahne-dâr olan mahaller", duvarın belirli bölümlerinde çöküntü, çatlak veya yıkılma riski taşıyan hasarlı alanları belirtmektedir. Bu tür yapısal bozulmaların hem surun bütünlüğüne hem de kent güvenliğine tehdit oluşturduğu anlaşılmaktadır. Nitekim mahalleli, arzuhalinde söz konusu duvarın çökmesinin yalnızca yolun kapanmasına değil, aynı zamanda can güvenliğine de tehdit teşkil ettiğini vurgulayarak devletin şefkat eline başvurmuştur.

Maliyeye sunulan takrirde belirtildiği üzere, bu tür müdahaleler yalnızca mimarlık dairesi ve hazîne tarafından değil, aynı zamanda üst karar organı olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından da değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, Maliye

[208] BOA İ.DH.140.7196.1.1.

Nâzırı'nın takriri üzerine padişah iradesi alınmış ve 42.997,5 kuruşluk keşif bedeli doğrultusunda onarımın başlamasına onay verilmiştir. Onarımın sorumluluğu Hacı Şükrü Ağa gibi usta ve ehil bir tamirat memuruna tevdi edilmiş, Ebniye-i Hassa kalemleri üzerinden süreç denetime alınmıştır.[209]

19. yüzyıl ortası itibarıyla mahalle halkının topluca arzuhal vermesi, sivil katılımın sur tamirleri üzerindeki etkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Daha önceki belgelerde Kumkapı'da Nefise Hatun'un mahzeninde muhafaza edilen mühimmat ve kereste stoklarının devlete ait onarımlar için kullanıldığı ve bekletilmesinin bile mirî hasarete yol açabileceği belirtilmiştir. Bu çerçevede Tavaşi Süleyman Ağa Mahallesi'ndeki müdahale hem lojistik hazırlığın hem de vakıf ve mirî yapı denetiminin eşgüdümle yürütüldüğünü göstermektedir. Bu üç belge hem mahalle bazlı kamu baskısı hem de devletin teknik bürokratik mimarlık aygıtı yoluyla sur tamirlerinin nasıl gerçekleştirildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Gerek keşif sürecindeki teknik terimler (rahne, mesaha, keşif, tecavüz-i keşf), gerekse maliyet muhasebesindeki kesinlik, 19. yüzyılda Osmanlı kentsel müdahalelerinin giderek daha sistematik bir forma kavuştuğunu göstermektedir. Ancak bu sistematik müdahalelere rağmen buradaki önemli noktalardan biri şiddetli lodos ve lodosun neden olduğu kuvvetli dalgaların yıpranmış ve yıkılma tehlikesi altında bulunan Kumkapı bölgesindeki sur ve burçlara sürekli zarar verir durumda olduğudur. 1847 tarihli belgeler, Kumkapı Kürkçübaşı Mahallesi'nde ikamet eden Emeti adlı bir cariyenin, sur burçlarından koparak evine zarar veren taşlar sebebiyle kaleme aldığı istidâyı ve bu doğrultuda başlatılan resmi süreci ortaya koymaktadır.[210] Cariyenin yazdığı ilk arzuhalde evinin kal'a burcu altında yer aldığı, burçlardan düşen taşlar sebebiyle harap olduğu ve hayatî tehlike arz ettiği belirtilmektedir. Daha önce sur tamiri için arzuhal verilmiş olmasına rağmen evinin bu keşif sürecine dahil edilmediği, dolayısıyla onarımdan mahrum kaldığı ifade edilmiştir. Emeti'nin arzuhali, dönemin bürokratik teamülleri çerçevesinde Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne havale edilmiş ve yerinde bir keşif yapılması talep edilmiştir. Keşif neticesinde düzenlenen pusulada, duvarın çeşitli bölümlerinde yapılması gereken müdahaleler masraf kalemleriyle birlikte döküm altına alınmış, toplam maliyetin 12.989,5 kuruş olduğu belirtilmiştir.

[209] BOA C.BLD.113.5618.1.1; BOA C.BLD.113.5618.3.1.

[210] BOA MVL.55.49.1.1; BOA MVL.55.49.2.1; BOA MVL.55.49.3.1; BOA MVL.55.49.4.1.

Ancak keşfi yapan görevli, duvarın cariyeye ait evle doğrudan bitişik olmadığını, arada mesafe bulunduğunu ve düşen taşların evin kendisine değil, bahçesine isabet ettiğini rapor etmiştir. Nihayetinde Meclis-i Vâlâ tarafından yapılan değerlendirmede, taşların zarar verdiği alanın yalnızca bahçe olduğu, duvarın mevcut fiziki durumu itibarıyla genel sur harabiyetinden farksız olduğu ve surların yalnızca bu bölgesinin değil, bütününün benzer durumda bulunduğu belirtilmiştir. Bu nedenle, ne surun ilgili bölümünün yeniden inşa edilmesine, ne de cariyeye ait evin kamulaştırılarak satın alınmasına gerek olmadığı kanaatine varılmıştır. Bu karar, iki önemli yorumu beraberinde getirmektedir. İlk olarak, bireysel müracaatların, mahalle ahalisinin birlikte yaptığı tamir taleplerine kıyasla daha düşük önceliğe sahip olduğunu düşündürmektedir. Nitekim, aynı dönemde sadece birkaç hafta önce Tavaşi Süleyman Ağa Mahallesi'nde mahalle sakinlerinin birlikte sunduğu arzuhal neticesinde surların keşfi yapılmış ve onarım başlatılmıştır. Emeti'nin başvurusundaysa, yalnızca evinin değil, çevredeki tüm surların harap durumda olduğu gerekçesiyle talebi geri çevrilmiştir. İkincisi, surların bakımsızlığı ve lodos gibi doğa olaylarının etkisi hem kamusal yolları hem de özel meskenleri tehdit edecek boyutlara ulaşmış olmasıdır. Bu bağlamda, Emeti'nin dilekçesi yalnızca bireysel bir yardım talebi değil, 19. yüzyıl ortalarında İstanbul'daki surların fiziksel durumu, bürokratik onarım prosedürleri, kamusal ve özel alan ayrımı, hatta sınıfsal ve toplumsal aidiyet düzlemlerinde kentsel mekâna erişim hakkı gibi daha geniş bir bağlamda değerlendirilmelidir. Arzuhal metninde geçen "leyl ve nehâr meşgul olduğumuz hayriyye-i cenâb-ı şehinşâhînin bir izbârı" (Gece gündüz meşgul olduğunuz bu işler, padişah hazretlerinin hayırseverliğinin bir tezahürüdür) ifadesi, yalnızca fiziki bir koruma değil, aynı zamanda bir tür kamusal adalet talebini de ima etmektedir.

30 Kasım 1849 (H 14 Muharrem 1266) tarihli belge ile başlayan uzun bir yazışma serisi Kumkapı bölgesindeki sur duvarlarının 19.yüzyılın ikinci yarısındaki durumunu belgelemesi açısından önem teşkil etmektedir.[211] Belgeye göre rüzgârın şiddeti ve denizin aşırı dalgalanması nedeniyle Kumkapı ile Yenikapı arasında yer alan, terkedilmiş bir alanda, Basmahane (Tülbentçi Hüsamettin) civarına kadar ulaşan kale

[211] BOA İ.MVL.172.5117.2.1; BOA İ.MVL.172.5117.3.1; BOA İ.MVL.172.5117.4.1; BOA İ.MVL.172.5117.5.1; BOA İ.MVL.172.5117.6.1; BOA İ.MVL.172.5117.6.2; BOA İ.MVL.172.5117.7.1; BOA İ.MVL.172.5117.8.1.

duvarında bir yıkılma meydana gelmiştir. Bu yıkılmayı fark eden bir inşaat ustası, duvarın yıkılan kısmını incelemiş ve buradaki yıkılmanın uzunluğu yaklaşık 80 zira (yaklaşık 80 metre) olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Basmahane tarafındaki 20 arşınlık (yaklaşık 12 metre) duvarın da çökme eğiliminde olduğu anlaşılmıştır. Kumkapı'daki polis merkezi, bu durumu rapor ederek bildirmiştir. Yıkım, ilgili makamların dikkatine sunulmuş ve gerekli işlemlerin yapılması için resmi olarak arz edilmiştir. Daha sonra Kumkapı'daki polis müdürü, bir rapor sunmuş ve bu rapor, Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiştir. Raporun incelenmesinin gerektiği ifade edilmiş ve bu durum, Meclis-i Vâlâ tarafından değerlendirilmiş, sonuçlar ilgili yetkililere bildirilmek üzere gönderilmiştir. Yazışmalar devam etmiş 26 Aralık 1849'daki belgeye göre; yüksek makama sunulan ferman, hâlen mevcut olan duvarın tamir edilmesi için yapılacak masrafların tespiti ile ilgili olarak, Meclis-i Vâlâ'ya gönderilen raporların sonuçlarını içermektedir. İlgili duvarın tamir ve onarımının toplamda 83.526,5 kuruş masrafla yapılabileceği belirtilmiştir. Bu rapor, Meclis-i Vâlâ tarafından hazırlanmış ve Sadaret Makamına sunulmak üzere gönderilmiştir. Kış mevsiminin gelmesi nedeniyle inşaatın yapılması uygun görülmemiştir. Ancak gerekli tamiratın daha sonra yapılması gerektiği düşünülmüştür. Daha sonra ise yapılan keşif raporunda zira battal çifte kirişten yapılmış olan yapının, deniz kenarındaki zeminle ilgili çeşitli bozulmaların olduğu, özellikle kenarlarında çökme olabileceği belirtilmiştir. Ayrıca, bu duvarın dış kısmı, temeli ve yapısal özellikleriyle ilgili zeminle birleşen kısımlarda düzgün olmayan bir yapının olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu yapı, özel harçlarla tekrar inşa edilmesi gereken bir durumdadır ve kullanılan malzemelerin kalitesine dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Arkasından devam eden yazışmalarda söz konusu duvarın onarımı için yapılan keşif ve tahminlere göre, toplam maliyetin seksen üç bin kuruş olacağı, her bir zira'a ise otuz yedi buçuk kuruş düşeceği belirtilmiştir. Eğer yeniden inşa edilirse masrafların beklenenden fazla olabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca, yıkık duvarın mevcut enkazının sahil kenarında bulunmasının taşınma maliyetlerini artırdığı belirtilmiştir. Bu durum göz önüne alınarak, masrafların gereksiz şekilde artmasını engellemek amacıyla, gerekli kararın yeniden değerlendirilmesi vurgulanmıştır. Bu rapor, gerekli incelemeler ve hesaplamalar yapıldıktan sonra, ilgili yetkili mercilere sunulmuş ve bir sonraki adımda, emir ve iradeye uygun olarak hareket edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Meclis tarafından alınan karar doğrultusunda, bu duvarın diğer ev ve bahçe duvarlarıyla birlikte, sağlamlık ve dayanıklılık açısından en yüksek standarda göre inşa edilmesi planlanmıştır. Ayrıca, denizin şiddetli etkilerine karşı

gerekli önlemler alınarak enkazın yerinde bırakılması kararlaştırılmıştır. Bunun ardından bir mazbata düzenlenmiş, ancak yine de güvenlik açısından tam bir güvence sağlanamamıştır.

Mecliste belirlenen uzman kişilerden Esad Efendi ve marangoz kalfalarından Dimitri Kalfa ile birlikte ilgili alana gidilmiş; yeniden keşif ve inceleme yapılmıştır. Yapılan keşif neticesinde, duvarın eski haline benzer şekilde, temelin derinliği bir buçuk zira (yaklaşık 1,5 metre) ve yüksekliği on iki zira (yaklaşık 12 metre) olarak belirlenmiştir. Önceki gibi, duvarın çevresine bir dizi iç duvar (hisariçe) inşa edilmesi öngörülmüştür. Bu inşaatın toplam maliyeti, 97.236 kuruş olarak hesaplanmış ve ayrıca halkın huzuru için gerekli önlemler alınmıştır. Eski yapının inşasında, duvarın yükseklikleri iki arşın düşürülerek, toplamda 10 arşın yükseklik elde edilmiştir ve iç duvarların bir kısmı tuğladan yapılmıştır. Yine de bu masrafların toplamda 88.420 kuruş civarında olacağı ve duvarın sağlamlık açısından yüksek standartlarda olacağı teyit edilmiştir. Bu bağlamda yaklaşık bir yıl süren uzun yazışmalar sonucunda Basmane'de yıkılan sur duvarının onarımı için tutulan keşif defterinde yapının daha önceki inşa malzemesi hakkında bilgi edinebildiğimiz gibi yapılacak onarımın özgün yapı tasarımına uyumlu olmasına dikkat edildiği de anlaşılmaktadır. Bu bağlamda günümüzde mevcut olmayan Kumkapı çevresindeki sur duvarlarının temel derinliğinin yaklaşık 1,5 metre, yüksekliğinin ise yaklaşık 12 metre olduğu anlaşılmaktadır. Yapı malzemesi olarak özgünde battal çifte kiriş taşıyıcılığa sahip olan duvarın bir kısmının maliyeti düşürmek için tuğladan inşa edilmesine karar verilmiştir. Yıkılan kısma ait gerek enkazının taşınmasındaki masraf gerekse yeni inşaatın masrafı göz önünde tutularak enkazın kaldırılmamasına karar verilmiştir. Ancak masraftan düşürülmesi amacıyla önlemler alınsa da toplumun ve çevredeki evlerin güvenli dikkate alınarak sur duvarının son derece sağlam yapılmasına karar verilerek kamu güvenliğinin önemsendiği anlaşılmaktadır.

21 Haziran 1850'de Kumkapı sur sistemine ait bir kapı ve ona bitişik duvarda tespit edilen hasarın, Ebniye-i Miriye (Devlet binaları idaresi) tarafından onarılması istenmektedir. Bu müdahale hem güvenlik hem de kentsel estetik ve geçiş düzeni açısından bir kamu yapısının bakımını kapsamaktadır. Masrafın görece düşük oluşu (453 kuruş), küçük çaplı bir onarımı ima etmektedir.[212]

[212] BOA İ.DH.216.12730.1.1.

1850 yılı baharında İstanbul'un sahil şeridini etkisi altına alan şiddetli bir fırtına, Marmara surlarının Kumkapı ile Yenikapı arasındaki kesiminde ciddi yapısal tahribata yol açmıştır. Bahsi geçen sur hattının özellikle Basmane tarafında kalan bölümü hem yıkılmış hem de yeniden kullanım için elverişli taş yığını hâline gelmiştir.[213] Bu olay üzerine devletin merkezi inşaat bürokrasisi, sur duvarındaki hasarın boyutunu ve yeniden inşa gerekliliğini belirlemek üzere iki aşamalı keşif süreci işletmiştir. Bu süreçte düzenlenen keşif defterleri, yalnızca malzeme ve işçilik bedellerini değil, aynı zamanda bürokratik denetimin niteliğini ve sorumluluk dağılımını da belgelemektedir.

İlk keşif raporunda duvarın yeniden inşasına dair öngörülen masraf 83.526,5 kuruş olarak hesaplanmışken, ikinci keşifte bu miktar 88.427 kuruşa yükselmiştir. İki keşif arasındaki farkın yaklaşık 4.900 kuruşluk kısmı, kalfa tarafından yapılan hatalı değerlendirmelere bağlanmış ve bu tür kusurların tekrarında ilgili memurların te'dib edileceği (disiplin cezası) açıkça ifade edilmiştir. İnşaatın çeşitli aşamalarında gerçekleştirilen keşifler yalnızca teknik bir kontrol değil aynı zamanda devletin inşaat ve tamir süreçlerinde doğruluk, hesap verilebilirlik ve sorumluluk ilkelerine verdiği önemi de yansıtmaktadır. Nihayetinde, surun "metanet ve resaneti"ne, yani yapısal sağlamlığına ve dayanıklılığına öncelik verilerek, ikinci keşif esas alınmış ve bu çerçevede onarımın 88.427 kuruş masrafla gerçekleştirilmesine karar verilmiştir.

Bu müdahale yalnızca teknik bir tamir faaliyeti olarak değerlendirilmemelidir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, Maliye Nezareti ve Ticaret Nezareti gibi yüksek bürokratik kurulların onayı ve Hazret-i Cihânbânî tarafından verilen padişah iradesi ile gerçekleşmiş olması, söz konusu sur hattının hem sembolik hem de işlevsel değerine işaret etmektedir. Nitekim, aynı tarihe ait diğer bir belgede Kumkapı Kal'a Kapusu ile ona bitişik sur duvarının tamiri için 453 kuruşluk daha küçük çaplı bir müdahalenin gündeme getirildiği, fakat bu harcamanın da padişah iradesine bağlandığı görülmektedir. Bu durum, sur duvarlarının 19. yüzyılda mali, idarî ve şehircilik açısından hassas bir denetim altında tutulduğunu göstermektedir.

1850 yılına ait diğer bir dilekçe, Kumkapı'da yer alan Süleyman Ağa Mahallesi'nde oturan Müslüman ve gayrimüslim mahalle halkının, bölgedeki bir sur burcunun yıkılma tehlikesine karşı devlet müdahalesini doğrudan talep ettiklerini

[213] BOA A.}MKT.MVL.28.83.1.1; BOA A.}MKT.NZD.10.18.1.1.

belgelemektedir.[214] Söz konusu sur burcu ve ona bitişik duvarın, zaman içerisinde üç ayrı noktadan çatladığı, çökme eğilimi gösterdiği ve çevresindeki evler ile bahçelere girilmesini imkânsız hale getirecek derecede tehdit oluşturduğu ifade edilmektedir. Dahası, sadece mal değil, doğrudan can kaybı riski vurgusu yapılmış ve müdahalenin aciliyeti ortaya konmuştur. Bu şikâyet üzerine Ebniye Meclisi tarafından atanan memurun sahada yaptığı keşif sonucunda somut bir maliyet çıkarılmıştır.[215]

Keşif sonucu belirlenen 5.681 kuruşluk tahmini masraf, söz konusu müdahalenin masraflı bir teknik düzenleme olduğunu göstermektedir. Belge söz konusu sur burcunun bütünüyle yeniden inşasından çok, statik açıdan risk taşıyan yerel yıpranmanın giderilmesine odaklanan bir müdahale olduğunu düşündürmektedir. Dahası, bu tür yerel keşiflerin yalnızca teknik raporlarla değil, aynı zamanda "padişah fermanı" doğrultusunda ve "vekâlet makamına" (muhtemelen Nâfia Nezareti veya Sadaret) arz edilerek gerçekleştirildiği görülmektedir. Kumkapı Süleyman Ağa Mahallesi'nde yer alan ve daha önce yerel halk tarafından çökme riskiyle gündeme getirilen sur burcu ve duvarı için önerilen onarımın, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye tarafından son kez görüşülerek Nâfia Nezareti'ne havalesine karar verildiğini ortaya koymaktadır. Böylece süreç, tehlikenin halk tarafından bildirilmesi, keşif heyeti tarafından incelenmesi, teknik ve mali raporun hazırlanması ve devletin yüksek yürütme kurulunda onaylanması gibi çok katmanlı bir kamusal müdahale örüntüsü ile tamamlanmıştır.[216]

Kumkapı Süleyman Ağa Mahallesi'nde yıkılma tehlikesi arz eden bir sur burcuna ilişkin olarak, mahalle halkının arzuhaliyle başlayan idari süreç, 23 Ramazan 1266 (27 Temmuz 1850) tarihli bu belgeyle birlikte padişah iradesinin tecellisi sonucunda tamamlanmıştır. Böylelikle hem mahalle ölçekli bir afet riski resmî olarak tanınmış, hem de bu tehlikenin ortadan kaldırılması için gereken teknik, mali ve siyasi onaylar sağlanmıştır.[217] Belgeye göre, Ebniye Meclisi tarafından keşfi yapılan söz konusu duvarın tamiri, 5.681 kuruşluk düşük maliyeti sebebiyle "cüziyât kabilinden"

[214] BOA İ.MVL.177.5283.1.1.

[215] BOA İ.MVL.177.5283.2.1.

[216] BOA İ.MVL.177.5283.3.1.

[217] BOA İ.MVL.177.5283.4.1.

görülmüş ve giderin doğrudan devletin Ebniye tertibinden (bina ve tamirat bütçesinden) karşılanması önerilmiştir. Ancak bu tür küçük ölçekli dahi olsa kamusal müdahalelerin uygulanabilmesi için, padişahın irade-i seniyyesinin çıkması bir önkoşul olarak belirginleşmektedir. İdari sürecin tamamlanmış olması; yalnızca keşif ve kararların alınmasıyla değil, aynı zamanda ilgili evrakların Sadaret ve Padişah katı arasında yazışmalarla pekiştirilmesiyle mümkün olmuştur. Burada Senaverî Tezkiresi, yani yüksek rütbeli bir görevliden alınan olumlu görüş yazısı da karar sürecine etki eden belgeler arasındadır.

Kumkapı sahil hattında 1850 yazında başlatılan sur duvarı ve Kal'a Kapusu onarımına dair idari ve teknik süreçler, 13 Receb 1267 (28 Mayıs 1851) tarihli bu belgeyle birlikte, mali tasfiye aşamasına ulaşmıştır. Bu belge, onarımın fiilen tamamlandığını ve ardından yapılan ikinci keşif (keşf-i sânî) ile harcamaların doğruluğunun tespit edildiğini bildiren son idari halkadır.[218]

1851 yılına ait belgede, Kumkapı ile Yenikapı arasında yeniden inşa edilmekte olan sur hattında, devam eden çalışmalar sırasında tespit edilen ilave bir çatlağın (münşak mahal) onarımı için önerilen özel finansman katkısını ve bu önerinin Meclis-i Vâlâ'daki değerlendirmesini belgelemektedir.[219]

Belgede, daha önce inşasına başlanan sur duvarının yakınında bulunan ve muhtemelen sürece dahil edilmemiş bir kısmın da onarılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu yeni müdahale, teknik olarak "inşa sırasında ortaya çıkan ilave ihtiyaç" niteliğindedir. Ancak dikkat çekici olan, bu müdahale için önerilen finansman modelidir: 4.700 kuruşluk keşif bedelinin tüccarlardan karşılanmasıdır. Fakat bu tutarın aşılmaması koşuluyla, Ticaret Nezareti bünyesinde uygulamanın yapılması önerilmektedir.

Bu durum, 19. yüzyıl Osmanlı şehir mekânında devlet eliyle sürdürülen inşa faaliyetlerinde yerel aktörlerin özellikle ticaret erbabının finansman katkısıyla sürece entegre edilebildiğini göstermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda bu teklif, sur duvarı gibi genelde merkezi finansmanla yürütülen projelerde ahalinin ekonomik durumu yüksek kesiminden ödeme alınarak kamu malını onarım ya da inşa masraflarında kullanmaya dair istisnai bir örnektir.

[218] BOA C.AS.21.934.1.1.

[219] BOA MVL.329.16.1.1; BOA İ.MVL.210.6839.1.1.

Meclis-i Vâlâ'nın bu öneriyi olumlu yönde değerlendirmiş olması, fakat uygulamanın başlamasını Vekâletpenâhî (Sadaret/Sadrazamlık) iradesine bağlaması, bu tür önerilerin yine de merkezî otorite sistemi içinde kaldığını göstermektedir. Böylece, hem teknik bir acil müdahale ihtiyacı hem alternatif finansman önerisi hem de yüksek merkezî onay gerekliliği bir arada işlemektedir. Bu belgeyle birlikte, 1850'de başlayan Kumkapı-Yenikapı sur onarımlarının inşa sürecinde ortaya çıkan detaylı tamiratlarla genişlemekte olduğunu, devletin ise esnek çözümler arayarak yerel ekonomik aktörleri sürece katmak zorunda kaldığını görmek mümkündür.

1855 yılına ait belge, Kumkapı sahil şeridinde bulunan sur duvarlarının doğal etkenlerle uğradığı hasarı ve Osmanlı yönetiminin bu hasara karşı geliştirdiği müdahale stratejisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.[220] Belgeye göre, Tavaşi Süleyman Ağa Mahallesi'ne komşu bir kal'a duvarının alt kısmı, telâtum-ı deryâ (deniz kabarması/dalgası) nedeniyle açılmış ve bu durum hem yapısal hem de çevresel tehlike yaratır hale gelmiştir. Durumun tespiti üzerine yürütülen keşif ve mesaha işlemleri sonucunda, Derviş Kalfa eliyle yürütülmesi öngörülen tamiratın 17.500 kuruşa mâl olacağı belirlenmiştir. Bu, 19. yüzyıl ortası için kayda değer bir kamu harcamasıdır. Belge, duvarın yalnızca küçük bir çatlak değil, denizle doğrudan temas eden yapısal temel bölgesinin zarar gördüğünü düşündürmektedir. Bu bağlamda belge, yalnızca sur duvarlarının inşası ve onarımı değil, deniz kaynaklı yıpranmalara karşı sürdürülen müdahale biçimlerini de belgelemektedir. Ayrıca Kumkapı sahil hattının topografik ve iklimsel koşullarının mimari yapıları nasıl etkilediğine dair önemli ipuçları da sunmaktadır. Söz konusu surun yıkıma uğrayan kısmının deniz tarafında, zemin seviyesinde olması, bu belgeleri daha önceki "üst kısımdan dökülen taşlar", "burç yıkılması" gibi kayıtlarla karşılaştırmalı olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Nitekim bu örnekte tehdit yukarıdan değil aşağıdan, yani deniz etkisiyle zemin boşalmasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, Kumkapı sahil surlarının topografik ve hidrolojik koşullara karşı kırılgan yapısını da ortaya koymaktadır.

1861'deki belge ise Kumkapı halkı tarafından sunulan bir müracaat üzerine kaleme alınmıştır. Arzuhalin içeriğinde, "sair kal'a kapuları misüllü" ibaresiyle Kumkapı'daki sur hattında başka mahallelerde bulunanlara benzer bir küçük kapı (muhtemelen menfez veya yaya geçidi boyutlarında) açılması istenmektedir. Bu durum, Marmara

[220] BOA MVL.345.94.1.1.

surlarında şehir içi dolaşım, geçiş kolaylığı ve yerel ihtiyaçlar gibi etkenlerin ön plana çıktığını göstermektedir.[221]

Meclis-i Vâlâ, söz konusu arzuhali "bi't-tahkik icâbının ifadesi menût-u himmet devletleridir" şeklinde Müşir Paşa'ya havale ederek, bu teknik/askerî nitelikli başvurunun değerlendirilmesini askerî otoriteye bırakmıştır. Bu ifade tarzı, kale kapılarında yapılacak her değişikliğin 19. yüzyılda hâlen merkezî ve özellikle de askerî makamların iznine tâbi olduğunu göstermektedir. Ancak 19. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgeleri, bu durağan sur hattının yer yer sivil ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden işlevlendirildiğini göstermektedir. Nitekim 1867 tarihli bir diğer belgede, Basmahane Sokağı adlı sahil kenarındaki çıkmaz bir yolun doğu ucunda, halkın özellikle yangın gibi acil durumlarda kullanabilmesi amacıyla sur duvarı üzerinde bir kapı açılması için resmi yazışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu yazışmalar doğrultusunda, mahallenin ayrıntılı bir planının hazırlanması da istenmiştir. Bu tür talepler, Tanzimat sonrası dönemde yangın, salgın hastalık ve genel kamu güvenliği gibi konulara verilen önemin artmasıyla doğrudan ilişkilidir. Belgeden elde edilen coğrafi ipuçları değerlendirildiğinde, söz konusu geçidin, Marmara surlarının 59. kulesi civarında yer almış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu kule, Langa Limanı'na oldukça yakın bir konumda yer almakta olup, topografik olarak hem denizle hem de iç mahallelerle doğrudan ilişkilidir. Böyle bir geçidin talep edilmesi, aynı zamanda 19. yüzyıl İstanbul'unda surların artık sıkı bir sınır değil, kentsel yaşamın içinde uyarlanabilir yapılar olarak görülmeye başlandığını da göstermektedir.[222]

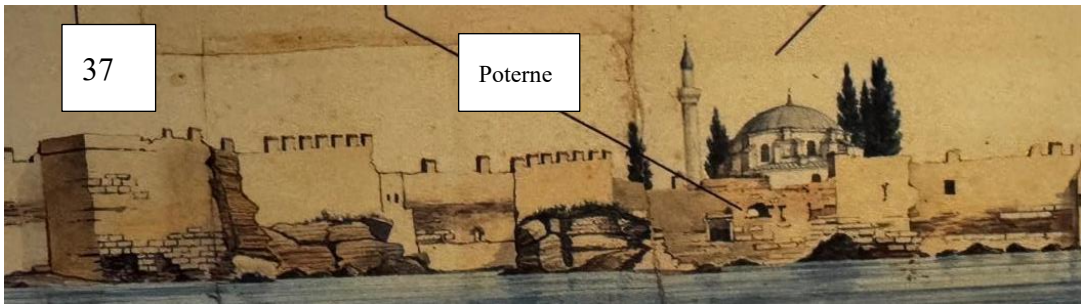
1861 tarihli belgeyi önceki yıllara ait sur tamiri ve keşif belgeleriyle birlikte değerlendirdiğimizde, surların anlam ve işlevinde dikkat çekici bir dönüşüm gözlemlenmektedir. Özellikle 1847 tarihli bir belgede, Kadırga Limanı sahilinde yer alan bir kâgir yapının askeri saman ambarı olarak kullanılabilmesi amacıyla sur üzerinde geçici bir kapı açılması talebi, "askerî ve güvenlik gerekçeleriyle" kesin bir dille reddedilmiştir. Belgede geçen "sahil-i hisardan böyle kapu küşâdı mülken ve şer'an gayr-i mecazdır" ifadesi, sur hattının yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda hukuki ve sembolik bir sınır olarak da korunduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kapı açma talebinin hem usûl-i kadîmeye (geleneksel yöntemlere) aykırı bulunması hem de

[221] BOA A.}MKT.NZD.374.44.1.1.

[222] BOA, İ.MVL.580.26036.1.1; BOA, A.}MKT.MHM.393.31.1.

şer'î bakımdan caiz görülmemesi, bireysel müdahalelere karşı dönemin devlet zihniyetinde ne denli katı bir tutum benimsendiğini göstermektedir. Buna karşılık, 1861 tarihli Kumkapı müracaatında benzer bir talep artık doğrudan reddedilmek yerine askerî makamlara havale edilerek teknik uygunluk ve güvenlik durumu çerçevesinde değerlendirmeye alınmış, nihai karar ise padişah iradesine bırakılmıştır. Bu gelişme, surlara yönelik yaklaşımda ortaya çıkan esnekliği yansıtmaktadır.

İlk belge ile ikinci belge arasında geçen yaklaşık yirmi yıllık süre zarfında, devletin özellikle Marmara sur hattına yönelik tutumunda esneklik kazandığı anlaşılmaktadır. Bu esnekliğin ardında, surların artık şehri savunmadaki önemini yitirmesi, şehir içi ulaşım ihtiyaçlarının artması, sahil hattındaki ekonomik ve lojistik faaliyetlerin yoğunlaşması gibi sosyal ve mekânsal dinamiklerin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu belge, yalnızca bir fiziksel müdahale girişimini değil, aynı zamanda Osmanlı idaresinin kentsel mekâna bakışındaki dönüşümü de belgelemektedir. İlerleyen yıllarda sur duvarlarına yeni kapılar eklenmiştir. Örneğin Ayios Sergios ve Bakkhos Poternesi'nin hemen ardından surların güneydoğuya döndüğü noktada yer alan bir kapı hem işlevi hem de inşa tarihi bakımından dikkat çekici bir örnektir. Dimitriadis Efendi'nin 1875 tarihli panoramasında yer almayan bu kapı, büyük olasılıkla Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) sur hattına müdahale edilerek açılmıştır. Bu dönemde surların bazı bölümleri üzerine inşa edilen yapılar, özellikle diplomatik imtiyazlarla yabancı devletlere tahsis edilmiştir. İlgili kapının, Fransızlara verilen ve 1914'e kadar hapishane olarak kullanılan bir yapıya geçiş sağlamak üzere açıldığı düşünülmektedir. Bu kapının, Dimitriadis Efendi'nin panoramasında 37. kulenin sağ tarafında konumlanması beklenmektedir (Çizim 4.6.). Panoramaya yansımamış olması, kapının çizim tarihinden sonraki bir dönemde inşa edildiğini ve surdaki bu müdahalenin geç Osmanlı dönemine özgü pratiklerden biri olduğunu düşündürmektedir.

Çizim 4.6: Dimitriadis Efendi'nin Panoraması'nda Poterne ve 37. Burç.

Kaynak: Dimitriadis Efendi. *Marmara Sahil Surları Panoraması*, 2019, s. 61.

1864 yılına ait Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) emriyle yayımlanan 22 ve 23 Mayıs tarihli iki ayrı irade-i seniyye, çökme riski taşıyan ya da tehlikeli durumda olan surların yıkılması ya da satılmasına ve ihtiyaç duyulan bölgelerde yol genişletmeleri amacıyla kısmen ortadan kaldırılmasına resmî olarak izin vermiştir. Bu kararların yürürlükte olduğu süreçte, şehir surlarında önemli ölçüde yıkım ve tahribat meydana gelmiş, surların bütünlüğü ciddi biçimde zarar görmüştür.[223] Surların yıkımı, dönemin en çok tartışılan kentsel müdahalelerinden biri hâline gelmiş olsa da aynı dönemde özellikle sahil surlarının hasar gören bölümlerinde onarım çalışmalarının sürdürüldüğü dikkat çekmektedir. Bu ikili yaklaşım, surlara dair politikaların mutlak bir yıkım eğiliminden ziyade, işlevsellik ve mekânsal öncelikler doğrultusunda şekillendiğini göstermektedir. Bu çerçevede, Kumkapı'daki surların başlangıçta "tehlike oluşturan" kategorisine dâhil edilmediği, aksine bu hattın korunması ve sürekliliğinin sağlanmasına yönelik bir iradenin var olduğu anlaşılmaktadır.

Kumkapı surlarına, 19.yüzyıla ait kent gözlemlerinde de rastlanılmaktadır. 1870'lerde İstanbul'a gelen İtalyan seyyah Edmondo de Amicis'in anlatılarında Kumkapı surları yer almaktadır. Amicis, Kumkapı'da gerçekleştirdiği gezisinde Rum ve Ermeni evlerinin bulunduğu bu semtte dolaştığını, bir yanında burçlarla örülü surların uzandığını, diğer yanında ise sessiz sokaklarda yalnızca köpekler, dilenciler ve

[223] Necdet Sakaoğlu, *Surlar Osmanlı Dönemi Onarımları*, 35-36.

yumurcaklarla karşılaştığını ifade etmektedir.[224] Bu gözlem, 19. yüzyıl sonlarında dahi Kumkapı surlarının fiziksel varlığını sürdürdüğünü belgelemektedir (Fotoğraf 4.3.).

Fotoğraf 4.3: İstanbul Kumkapı Sahili, 19. Yüzyıl.

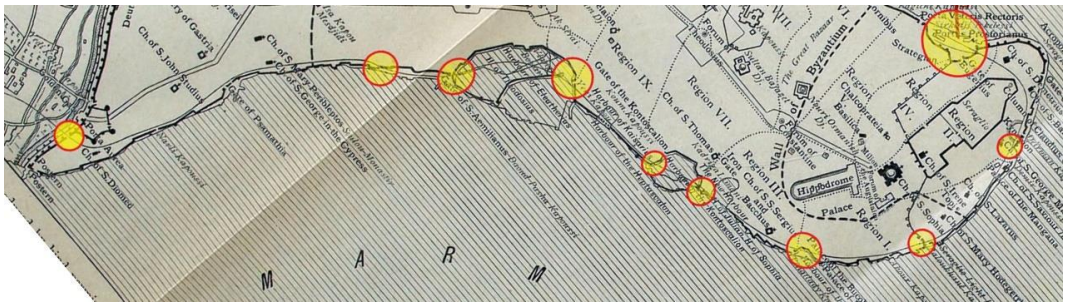
Kaynak: Atatürk Kitaplığı Krt_026488.

1869'da inşasına başlanan Rumeli Demiryolu'nun, Sultan Abdülaziz'in izniyle başkent içinden geçirilerek Sirkeci'de son bulacak şekilde planlanan hattı, 1871-1872 yılları arasında tamamlanmıştır. Bu süreçte, o zamana dek büyük ölçüde bütünlüğünü koruyan İstanbul Deniz Surları önemli ölçüde tahrip edilmiş; hattın güzergâhı üzerindeki sur bölümlerinin yıkılması, bu savunma yapısında geri dönüşü olmayan kayıplara yol açmıştır.[225] Marmara kıyılarına paralel uzanarak Saray'ın dış bahçesinden geçip Sirkeci'de sonlanan demiryolu hattının inşası sırasında, özellikle Marmara Surlarının Yedikule, Samatya, Davutpaşa, Yenikapı, Kumkapı, Çatladıkapı ve Sarayburnu kesimlerinde; ayrıca Haliç Surlarının doğu ucunda, Sirkeci ve Yalıköşkü civarında önemli yapısal kayıplar yaşanmıştır. Bu müdahaleler sonucunda, Saray'ı deniz yönünden kuşatan surlar üzerindeki sahil saraylarının büyük bölümü

[224] Edmondo de Amicis, *İstanbul*, Gravür Cesare Biseo, Çev. Filiz Özdem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010): 240.

[225] "Demiryolları," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1994): 21.

yıkılmış; yalnızca Sepetçiler Köşkü ayakta kalabilmiştir (Harita 4.7.).[226] Demiryolu inşasının yalnızca ulaşım altyapısını değil, aynı zamanda Osmanlı başkentinin tarihî topografyasını da köklü biçimde dönüştürmüştür.

Harita 4.7: 1899, Millingen Haritasında, Rumeli Demiryolu Hattının Tarihi Yarımada Surları ile Kesiştiği Noktalar.

Kaynak: Hasan Soyal, *Topkapı Sarayı'nda Sur-ı Sultani*, 2021, s.33.

Kumkapı sahil surlarının 37. burçtan 39. burca kadar uzanan ilk bölümü, 1871 yılında inşa edilen demiryolu hattına rağmen kısmen ayakta kalmayı başarmıştır. Buna karşılık, 39. burçtan 44. burca kadar olan kısım demiryolu çalışmaları sırasında ciddi şekilde tahrip olmuştur. Ancak 1950'li yılların sonunda sahil yolunun inşasıyla birlikte tamamen ortadan kalkmıştır. Dimitriadis Efendi'nin 1875 tarihli panoramasında hâlâ görülebilen 39 numaralı burcun denize bakan ön duvarı dışındaki tüm bölümleri, demiryolu inşası sırasında yok edilmiştir. Ayrıca, 39 ve 40 numaralı burçlar arasındaki sur duvarına ait iç köşe kısımları da bu süreçte yıkıma uğramıştır. Bu kayıplar, Kumkapı sahil surlarının demiryolu ulaşım projesi karşısında uğradığı fiziksel dönüşümün somut örneklerini oluşturmaktadır.

20. yüzyılın ilk yarısına ait İstanbul haritaları ile 1950'li yıllarda Dirimtekin tarafından yapılan saha tespitleri, Kumkapı sahil surlarının 44. burca kadar uzanan hattı ve bu hatta ait kaybolan burçların konumları hakkında önemli veriler sunmaktadır. Bu kaynaklar hem surların geçmişteki mekânsal sürekliliğini hem de zamanla uğradıkları tahribatın boyutlarını belirlemek açısından kıymetli ipuçları sağlamaktadır. Özellikle

[226] Ahunbay, "Surlar", 74.

Dirimtekin'in gözlemleri, surların güzergâhına ilişkin detayları modern yol ve yapılaşmalarla karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye olanak tanımaktadır.[227]

Girintili çıkıntılı seyreden sur hattı, 39. kulenin batı köşesinden itibaren kuzeybatıya doğru ilerledikten sonra güneybatıya yönelerek 40. kulenin yer aldığı köşeye ulaşmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bugün bu kulenin batı duvarına ait olduğu düşünülen parça, yaya yolu üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Dimitriadis Efendi'nin panoramasında (1875), deniz seviyesine yakın alt kısımlarda kesme taş bloklarından örülü resmedilmiş harap haldeki 40. burç görülmektedir. 40 ve 41 numaralı burçlar arasındaki sur duvarı kısmen yıkılmıştır. 41., 42., 43. Burçlar ile Kumkapı Limanı giriş burcu olan 44 numaralı burç yıkılmıştır. 44 numaralı burçtan sonra sur duvarları kuzeye doğru çıkarak limanın sur duvarlarını oluşturmaktaydı. Bu liman surları demir yolu tarafından kesintiye uğratılmıştır. Surlar üzerinde yegâne mevcut burç Kumkapısı caddesinin hemen doğusundaki 45 numaralı burçtur. Marmara sahil surlarının Yenikapı'ya kadar olan diğer kısımları büyük oranda yok olmuş kalanlar ise ancak temel seviyesinden izleri takip edilebilecek durumdadır. Sermühendis Dimitriadis Efendi, 1875 yılında 47,7 x 2800 cm ölçülerinde kâğıt üzerine çizim ve sulu boya tekniğiyle İstanbul Marmara Sahil Surlarını betimleyen ayrıntılı bir panorama hazırlamıştır. Bu çalışma, 1871-1872 yıllarında tamamlanan Rumeli Demiryolunun inşasından yalnızca birkaç yıl sonrasına tarihlense de, çizimin içerdiği ayrıntılar bölgenin demiryolu hattı yapılmadan hemen önceki fiziksel durumunu yansıtmaktadır. Panoramanın detaylı incelenmesi, sahil hattı boyunca geçen demiryolu hattına dair herhangi bir unsurun yer almadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, çizimin altlığının demiryolu çalışmaları başlamadan önce hazırlandığını ve esasen Marmara sahil surlarının demiryolu inşasından önceki hâlini belgelemek üzere oluşturulduğunu göstermektedir. Bu özelliğiyle Dimitriadis Efendi'nin panoraması, yalnızca görsel bir temsil olmanın ötesinde, Osmanlı başkentinin kıyı hattındaki dönüşümü anlamak için önemli bir tarihî belge niteliği taşımaktadır.[228]

Dimitriadis Efendi'nin panoraması ile Osmanlı arşiv belgeleri birlikte incelendiğinde, Marmara sahil surlarının en yoğun tahribata uğrayan kesiminin 44. burçtan 49. burca kadar uzanan bölüm olduğu açıkça görülmektedir. Arşiv kayıtlarında bu kesim hem

[227] Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları*, 33-34.

[228] *Dimitriadis Efendi'nin Marmara Sahil Surları Panoraması,* 65-67.

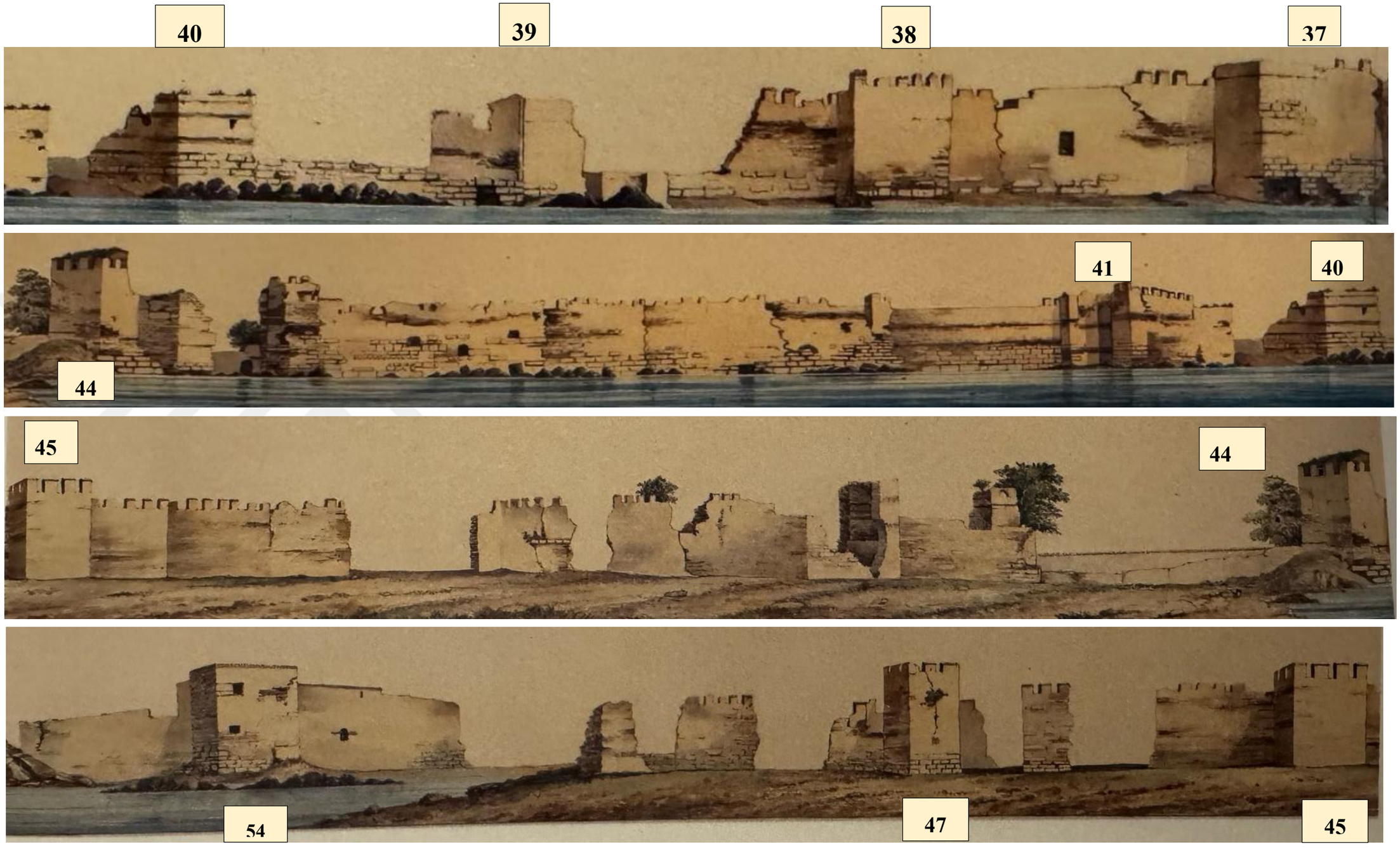
yıkım hem de onarım taleplerinin en sık tekrarlandığı bölge olarak öne çıkmaktadır. Dimitriadis Efendi'nin söz konusu çiziminde de bu alandaki sur duvarları ve burçların son derece harap durumda olduğu, bazı yerlerde ise tamamen ortadan kalktığı gözlemlenmektedir (Çizim 4.7). Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, bu surlar yalnızca zamanın yıpratıcı etkisiyle değil, aynı zamanda özellikle 19. yüzyılda artan şiddetli lodos rüzgârları ve bu rüzgârların kıyıya çarpan kuvvetli dalgalarının yıkıcı etkisiyle de büyük ölçüde tahrip olmuştur (Fotoğraf 4.4.). Bu süreç sonucunda, sur hattı boyunca geniş açıklıklar meydana gelmiş ve yapısal bütünlük ciddi biçimde zedelenmiştir.

1877 yılında İstanbul'da *Türkiye Manzaraları*, adlı eserini kaleme alan Murad Efendi, Osmanlı başkentindeki hızlı dönüşüme ve özellikle tarihî surlara karşı sergilenen ilgisizliğe dikkat çeken ilk yazarlardan biri olmuştur. Kentin geçmişine ve mimari mirasına yönelik duyarsızlığı eleştiren Murad Efendi, İstanbul'un değişen çehresini ve tarihî yapıların gördüğü muameleyi şu ifadelerle dile getirmiştir:

> *Halife şehrin dış kabuğunu tamamen değiştirmeye başladı ve eğer Osmanlılar, kendilerini ilgilendirmeyen bazı binaları korumanın, kendi binalarını yapmak kadar önemli olduğunu, anın gereklerine göre bir inşaat yapmaktansa, uzun süre dayanacak binalar yapmanın çok daha anlamlı ve kullanışlı olduğunu idrak edecek kadar değişirlerse, İstanbul, modern bakış açısının gerçekçi yaklaşımıyla sadece güzel bir yere kurulmuş değil, güzel kurulmuş bir metropol olacaktır. Hiç şüphesiz modern tesisler ve yeni binalar geçmişin bazı saygın anıtlarına, tarihi önemi olan bazı yerlerine çoğunlukla gereksiz şekilde zarar veriyorlar. Avrupa'nın bazı kültür şehirlerinde olduğu gibi estetik zevkinden yoksunluk ve cetvel burada da felaketin habercisi. Bizans'ın hipodromu, kötü şöhretli Atmeydanı ve yeniçerilerin mons aventinus'u üzerine zevksiz bahçelerle çevrili kişiliksiz kahveler kurulmuş ve Edirne demiryolunun rayları Sarayburnu'nun asırlık ağaçlarının gölgesinden, eski sultan sarayının tarihi zeminini yararak geçiyor. Atalarının yapmak için çok özen gösterdikleri ve biraz bakımla şehrin en değerli sisleri olabilecek bazı muhteşem çeşmeler, tamamen bakımsızlığın eline düşmeseler de yükselen yeni ve acımasız kütleler altında kayboluyorlar."*[229]

[229] Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, Çev. Alev Sunata Kırım (İstanbul: Kitap Yayınları, 2007): 60.

Çizim 4.7: Dimitriadis Efendi'nin Marmara Sahil Surları Panoraması.

Kaynak: Dimitriadis Efendi. Marmara Sahil Surları Panoraması, Yazar Tarafından İşlenmiştir.

Rumeli Demiryolunun inşası sırasında surların belirli bölümlerinin yıkıma uğramasına rağmen, 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde surlara tarihî eser niteliğiyle yaklaşan bir anlayışın giderek olgunlaştığı görülmektedir. Bu değişen bakış açısını yansıtan önemli örneklerden biri, Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi'nin 17 Aralık 1892 tarihinde Sadaret'e gönderdiği bir yazıdır.[230] Söz konusu yazıda, Galata ve İstanbul surlarına yönelik gayrimenkul tecavüzlerini önlemek amacıyla, bu surların harita ve krokilerinin hazırlanması talep edilmiştir. Bu belge, yalnızca teknik bir tedbirin ifadesi olmanın ötesinde, aynı zamanda surların sınır, mülkiyet ve koruma meselesi çerçevesinde artık idarî ve hukuki bir dikkatle ele alındığını ve tarihî değerinin farkına varılmaya başlandığını göstermektedir. Böylece, 19. yüzyıl boyunca süregelen tahribatlara rağmen, surların korunmasına yönelik kurumsal bir iradenin ilk izleri bu dönemde belirmeye başlamıştır.

Fotoğraf 4.4: 19. Yüzyılda Kumkapı Sahili ve Yer Yer Yıkılmış Sur Duvarları.

Kaynak: Atatürk Kitaplığı AHISTFATI051 Sebah&Joaillier Kumkapı.

[230] BOA, DH.MKT.2031.53.1.

1882’de Stolpe tarafından yayımlanan *Plan von Constantinopel mit den Vorstädten, dem Hafen, und einem Theile des Bosporus* haritası, şehrin topografik yapısını ve demografik dağılımını ayrıntılı bir şekilde göstermektedir. (Harita 4.8.) Harita, numaralandırılmış mekânlara yönelik bir indeks içeren 40 sayfalık bir kitapçıkla birlikte yayımlanmıştır. Bu eser, 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un mekânsal örgütlenmesi ve nüfus yapısını anlamak için önemli bir kaynak niteliğindedir. Ayrıca Rumeli Demiryolunun inşaatından sonra çizilen bu harita, İstanbul’un Marmara Surlarındaki değişimi belgelemesi açısından konumuz itibariyle ayrı bir önem taşımaktadır. Haritada Kumkapı Liman’ından Küçük Ayasofya avlusuna kadar uzanan demiryolu mavi hatla belirtilmiştir. Ancak sahil boyunca uzanan burç ve sur hattı birbirine çok yakın ve üst üste çizildiği için burçların numaralarını sağlıklı şekilde tespit etmek mümkün olmamıştır.

Harita 4.8: 1882 Stolpe Constantinopel Haritasından Kumkapı Detayı.

Kaynak: David Rumsey Harita Koleksiyonu.

1922’de çizilen Plan Général De La Ville De Constantinople Feuille 1. Stamboul adlı harita, 20. yüzyılın başlarında İstanbul’un merkezine dair hazırlanmış en ayrıntılı ve dikkat çekici çalışmalardan biridir (Harita 4.9.). 1918-1923 yılları arasındaki işgal döneminde oluşturulan bu büyük ölçekli ve renkli haritada, Marmara Surlarının o dönemdeki durumu ayrıntılı bir şekilde gösterilmektedir. Haritada, Marmara kıyısı boyunca uzanan kuleler ve surlar siyah renkle belirtilmiştir. Rumeli Demiryolu ise kırmızı bir hat şeklinde işlenmiş olup, demiryolunun Marmara sahili boyunca ilerleyişi

net bir şekilde izlenebilmektedir. Özellikle demiryolu hattının surlara ve burçlara verdiği zarar, haritada açıkça görülebilecek durumdadır.

Harita 4.9: 1922, Plan Général De La Ville De Constantinople Feuille 1. Stamboul Haritasından Kumkapı Detayı.

Kaynak: David Rumsey Harita Koleksiyonu.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla birlikte, modernleşme süreci yalnızca ülke ve kent yönetiminin yeniden düzenlenmesinde değil, aynı zamanda sosyal yaşam biçimleri ve şehir merkezlerinin işlevsel yapılarında da kararlı biçimde kendini göstermeye başlamıştır. Her ne kadar bu dönüşüm süreci, özellikle Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminden itibaren Osmanlı yönetiminin İstanbul'un geleneksel şehir dokusunu modernleştirmeye yönelik çeşitli kararlar almasıyla temellenmiş olsa da bu çabalar çoğunlukla parçalı müdahaleler olarak kalmıştır. İstanbul, Cumhuriyet'in ilanına kadar kapsamlı ve bütüncül bir şehircilik planına dâhil edilmemiştir. Bu nedenle, modernleşme sürecinin kent üzerindeki etkileri ancak Cumhuriyet döneminde, merkezi planlama ve kurumsal şehircilik ilkeleri çerçevesinde daha sistematik bir biçimde uygulanmaya başlanmıştır.

1930'lu yıllarda İstanbul'un yeniden planlanması meselesi, modernleşme politikaları doğrultusunda giderek daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1935 yılında dönemin önde gelen şehir plancılarından Fransız Uzman Henri Prost,

İstanbul'a davet edilmiştir.[231] Prost'un hazırladığı Avrupa Yakası Nazım Planı, yalnızca bir ulaşım ya da yapılaşma planı değil, aynı zamanda kentin tarihsel dokusunu dönüştürmeyi amaçlayan kapsamlı bir vizyonun parçasıdır. P. Pinon'un ifadesiyle Prost'un planı, "Tarihî İstanbul'da yeni yolların açılması, yeni kamu donatı alanlarının oluşturulması ve gerektiğinde yeni semtlerin inşası yoluyla köklü bir dönüşüm" öngörüyordur. Bu plan, geleneksel kentsel dokunun modern ihtiyaçlara göre yeniden şekillendirilmesini amaçlamakla birlikte, tarihî miras ile kentleşme arasında yeni bir denge kurma çabasını da yansıtıyordur.[232] Öte yandan Henri Prost, İstanbul'un doğal peyzajını, siluetini ve özellikle tarihî anıtlarını korumaya büyük önem atfetmiştir. Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait eserlerin belgelenmesi, tescillenmesi ve korunması için ciddi çaba sarf etmiştir. Prost Planı'nda, özellikle Deniz Surlarının arkeolojik ve süsleme bakımından nitelikli bölümlerinin korunması gerektiği açıkça belirtilmiştir. Bu yaklaşım, şehrin tarihî kimliğini muhafaza etmeyi amaçlayan bilinçli bir planlama anlayışının göstergesidir. Ancak planda, tarihî dokunun korunmasına yönelik bu hassasiyet, Haliç Surlarının yalnızca belirli ve karakteristik bölümleri için geçerli kılınmıştır. Haliç ve Marmara kıyılarında ticaret, yerel sanayi ve liman faaliyetlerinin geliştirilmesi ya da halk sağlığı ve ulaşım düzenlemelerine yönelik ihtiyaçlar ortaya çıktığında, surların korunması ikinci planda kalmıştır. Bu durum, Prost'un planında tarihî mirasa duyulan saygı ile modern şehirleşme ihtiyaçları arasında kurmaya çalıştığı dengenin kimi zaman tarihî yapıların aleyhine bozulabildiğini de göstermektedir.[233]

---

[231] F. Cana Bilsel, "Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951): Nazım Planlar ve Kentsel Operasyonlarla Kentin Yapısal Dönüşümü," *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010): 101.

[232] Pierre Pinon, "Henri Prost'un Şehirciliği ve İstanbul'un Dönüşümleri," *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010): 73.

[233] Henri Prost, *İstanbul'un Nâzım Planını İzah Eden Rapor (1937)*, Çev. Z. Teran ve N. Yaner, içinde Şevket Özler (Haz.), *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995* (İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2007): 85; Pinon, *Henri Prost'un Şehirciliği ve İstanbul'un Dönüşümleri,* 90.

1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin ardından, 1951 yılında Henri Prost ve ekibinin İstanbul'dan ayrılmasıyla birlikte kentin planlama sorumluluğu yerli uzmanlara devredilmiştir. Bu değişimi takiben, Türk şehir plancıları Prost'un hazırladığı nazım planı esas almakla birlikte, dönemin siyasal ve ekonomik önceliklerine paralel olarak mevcut planı yenilemişlerdir. Bu yenileme sürecinde, özellikle ulaşım altyapısı, konut alanları ve ticaret bölgeleri ön plana çıkarken, tarihî dokunun korunmasına dair yaklaşımda görece bir zayıflama gözlemlenmiştir. Böylece, İstanbul'un planlamasında millî bir uzmanlık süreci başlamış; ancak bu süreç, zamanla hızlanan yapılaşma ve modernleşme baskıları altında, Prost'un tarihî mirasa dayalı korumacı perspektifinden kısmen uzaklaşmıştır.[234]

1956 yılında Prost planının revizyonunun tamamlanmasının ardından dönemin başbakanı Adnan Menderes'in (1956-1960) doğrudan yönlendirdiği kapsamlı bir yıkım ve imar süreci İstanbul Tarihî Yarımada'sında hayata geçirilmiştir.[235] Bu dönemde, modern ulaşım ağlarının ve yeni arterlerin açılması amacıyla yürütülen çalışmalar sonucu şehirde 7.000'den fazla yapı ortadan kaldırılmış; söz konusu müdahaleler Kara ve Deniz Surları üzerinde de kalıcı tahribatlara yol açmıştır.[236]

Sirkeci-Yeşilköy arasında uzanan sahil yolu projesi kapsamında, Marmara Surlarının denizle olan doğrudan ilişkisi kesilmiş; yeni yol güzergâhı üzerinde kalan Sarayburnu, Çatladıkapı, Kumkapı, Etyemez ve Mermer Kule'nin doğusundaki sur kesimlerinde belirgin kesintiler meydana gelmiştir. Özellikle Marmara Surlarının Kara Surlarıyla birleştiği güney uçta yer alan Mermer Kule çevresindeki kayıplar, sur hattının bütüncül yapısını bozmuştur. Haliç kıyısında ise, Eminönü ile Unkapanı arasında açılan Ragıp Gümüşpala Caddesi ile bu caddenin Atatürk Bulvarı'yla birleştiği kavşakta yapılan düzenlemeler neticesinde, Haliç Surlarının bu kesimi ve yakın çevresindeki çok sayıda tarihî ve ticari yapı tamamen ortadan kaldırılmıştır. Üstelik bu yıkımlar sırasında birçok sur parçası ve çevresel yapı yeterli belgeleme yapılmadan yok edilmiş; böylece

---

[234] İpek Y. Akpınar, *The Rebuilding of Istanbul: After the Plan of Henri Prost, 1937-1960* (PhD diss., University of London, 2003): 157-160.

[235] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 513.

[236] İpek Akpınar, "İstanbul'da Modern Bir Pay-ı Taht: Prost Planı Çerçevesinde Menderes'in İcraatı," *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010): 171.

İstanbul'un tarihî peyzajında geri dönülmesi mümkün olmayan boşluklar oluşmuştur. Bu süreç, modernleşme adına gerçekleştirilen kent müdahalelerinin tarihî miras üzerindeki yıkıcı etkilerini somut şekilde ortaya koymaktadır.[237]

Cahide Tamer tarafından 28 Mayıs 1965 tarihinde hazırlanan ayrıntılı rapor ve ekinde yer alan 119 fotoğraf, Sirkeci ile Yedikule arasında uzanan Marmara sahil surlarının maruz kaldığı tahribatı sistematik biçimde belgeleyen önemli bir çalışmadır. Raporda, surların hem doğal etkenlere (nem, rüzgâr, deniz dalgaları, bitki örtüsü vb.) hem de insan kaynaklı müdahalelere (kaçak yapılar, yıkımlar, yol açma çalışmaları, moloz dökümleri) bağlı olarak ciddi şekilde zarar gördüğü açıkça ortaya konmuştur. Bu belge, 1950'li yıllarda hız kazanan plansız yapılaşma ve ulaşım projelerinin, sur hattında neden olduğu yıkımların ardından yapılan en kapsamlı koruma tespitlerinden biri olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda, Cumhuriyet dönemi boyunca surlara yönelik ihmalkâr tutumun belgelenmiş bir özeti niteliği taşımaktadır.[238]

1966 yılında hazırlanan Istanbul, die Stadt der Geschichte und der Meere adlı harita, kuşbakışı perspektiften çizilmiş, her bir bina, sokak ve anıtı detaylı bir şekilde gösteren, büyük boyutlu estetik bir turistik haritadır (Harita 4.10). Harita, Kumkapı bölgesinin tarihî sur hattından günümüze yalnızca Küçük Ayasofya Camii'nin önünde dar bir kısmının kaldığını belgeleyen önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu açıdan, İstanbul'un 20. yüzyıl ortalarındaki sur dokusunu ve zaman içinde gerçekleşen değişimleri anlamak için değerli bir görsel belge sunmaktadır.

[237] Doğan Kuban, "Menderes ve İstanbul," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (1994): C. 5, 389-392.

[238] Cengiz Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, 2003): 28-44; Cahide Tamer, *Sirkeci - Yedikule Arası Sahil Surları* (1965).

Harita 4.10: İstanbul: die stadt der Geschichte und der Mreere, Kumkapı Detayı, 1966.

Kaynak: David Rumsey Harita Koleksiyonu.

1967 yılında hazırlanan İstanbul Metropoliten Master Planı'nda, İtalyan şehir plancısı Prof. Luigi Piccinato, kentin tarihî eserlerinin ve bu eserlerin çevresinin korunmasına özel bir önem atfetmiş; bu alanların özellikle turizm potansiyeli açısından taşıdığı değerin altını çizmiştir. Piccinato'nun bu yaklaşımı, İstanbul'un tarihsel kimliğinin modern şehircilik anlayışıyla uyumlu biçimde yaşatılması gerektiğine işaret etmiştir. Bu doğrultuda, 1980 tarihli İstanbul Metropoliten Alan Nâzım Planı'nın raporunda da benzer bir koruma ilkesi benimsenmiştir. Raporda "tarihî çekirdeği oluşturan kent alanlarında, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu kararlarına göre uyarlama yapılarak onanlı imar planlarının uygulanacağı" açıkça ifade edilmiştir.[239] Böylece, geçmişte çoğu zaman göz ardı edilen tarihî mirasın planlı kentleşme süreçleri içerisinde gözetilmesi gerekliliği, resmî planlama belgelerinde de yer bulmaya başlamıştır. Ancak izleyen yıllarda, İstanbul Belediyesi'nin Tarihî Yarımada'da yürüttüğü imar ve bayındırlık faaliyetleri, plan kararlarında ifade edilen koruma ilkelerine rağmen, Deniz Surları ve yakın çevresinde süregelen tahribatı

[239] Luigi Piccinato, *Büyük İstanbul Nâzım Planı Ana Hatları İzah Raporu (1967)*, Haz. Şevket Özler, *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995* (İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2007): 212-215; *1/50.000 Ölçekli İstanbul Metropoliten Alan Nâzım Planı (1980 Raporu)*, Haz. Şevket Özler, *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995* (İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2007): 244-245.

durduramamıştır. Yol genişletmeleri, dolgu alanları, düzensiz yapılaşma ve kaçak inşaatlar gibi müdahaleler, sur hattının fiziksel bütünlüğünü zedelemeye devam etmiştir. Bu müdahaleler birçok noktada tarihî dokunun geri dönüşü mümkün olmayan şekilde zarar görmesine yol açmıştır. Bu durum, koruma yaklaşımı ile uygulama pratikleri arasındaki uyumsuzluğun çarpıcı bir örneği olarak değerlendirilmektedir.

1972 yılında İstanbul'u ziyaret eden John Freely ve Hilary Sumner-Boyd, Sokullu Mehmed Paşa Camii'ni gezdikten sonra, antik dönemde Kadırga Limanı havzasının bağlantı güzergâhı olduğu düşünülen ve günümüzde de aynı isimle anılan Kadırga Limanı Caddesi'ni takip ederek Kadırga Meydanı'na ulaşmışlardır. Yazarlar, bu yürüyüşleri sırasında Kadırga Limanı'nın iç surlarının bulunması gereken bölgede yalnızca dağınık ve parçalar hâlinde bazı kalıntılar tespit edebilmişlerdir. Gözlemlerine göre, surlara ait yapı elemanları zaman içinde sökülerek yakın çevredeki sokaklarda yer alan bazı evlerin ve bahçelerin duvarlarına inşaat malzemesi olarak dâhil edilmiştir.[240]

1985 yılında İstanbul tarihî alanlarının UNESCO Dünya Miras Listesi'ne eklenmesiyle, kentin en önemli arkeolojik miras unsurlarından biri olan surların korunması ve restorasyonu giderek daha büyük bir önem kazanmaya başlamıştır. Bu çerçevede, 1992 yılında İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından Kara Surlarının altı farklı noktasında başlatılan restorasyon çalışmalarıyla birlikte, Haliç ve Marmara surlarında da müdahalelere gidilmiştir. Haliç Surlarında özellikle Ayakapı ile Balat arasındaki kesimlerde onarımlar gerçekleştirilmiştir. Marmara Surlarında ise Sarayburnu ile Ahırkapı Feneri arasındaki bölüm, Ahırkapı ile Kumkapı arasındaki hat ve Samatya çevresindeki bazı noktalar restore edilmiştir. Bu dönem çalışmaları hem fiziksel müdahaleleri hem de koruma bilincini kurumsallaştırmaya yönelik önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.[241]

[240] Hilary Sumner-Boyd ve John Freely, *Strolling Through Istanbul: A Guide to the City* (İstanbul: Sev Matbaacılık, 2003): 130.

[241] Metin ve Zeynep Ahunbay, *Sur Onarımları,* 79-80.

BEŞİNCİ BÖLÜM

KUMKAPI LİMANI

M.Ö. 7. yüzyılda başlayan erken Yunan kolonizasyonu sürecinden itibaren Byzantion'un, ilerleyen dönemlerde ise Konstantinopolis'in stratejik önemi ve ekonomik refahı, büyük ölçüde Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan iki ana ticaret güzergâhının kavşak noktasında yer almasına bağlı olarak şekillenmiştir. Karadeniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan deniz yolu ile iki kıtayı birleştiren kara yolu, bu kentte kesişerek Konstantinopolis'i Akdeniz dünyasının en önemli ticaret ve ulaşım merkezlerinden biri hâline getirmiştir. Bizans tarihçisi Prokopios, İstanbul Boğazı'nı ve kentin denizle kurduğu mekânsal ilişkiyi betimleyen pasajlarında, başkentin coğrafi avantajlarını çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Ona göre şehir, adeta birbirine açılan ve hem görünümünü güzelleştiren hem de işlevsel olarak ona hizmet eden üç ayrı boğazla çevrilmiştir. Prokopios şöyle demektedir:[242]

> *Bu şekilde kent, birbirine açılan, onu hem güzelleştiren hem de ona hizmet veren üç boğazla çevrilmiştir ... ortadaki boğaz, kenti güzelleştirmek istercesine Karadeniz'den aşağı akar, iki yanında iki kıta yer alır ... hem Asya hem Avrupa üstünde yer alan kente yaklaştığı için övünüyor gibidir ... Bunun solundaki boğaz, her iki yanda, çok uzun kıyılarıyla sınırlıdır ... Sağ tarafta birinci boğazla birleşen üçüncü boğaz, Sykai adını taşıyan bölgeden başlayarak kentin kuzeye bakan uzun kıyı boyunca uzanır ve bir koyla son bulur. Kent bu şekilde denizden bir çelenk takmış gibi olur…*

Prokopios'un anlatımı sadece Boğaziçi'nin doğal güzelliklerini değil, aynı zamanda Bizans başkentinin üç yandan denizle kuşatılmış olmasının yarattığı savunma, ticaret ve estetik avantajları da vurgulamaktadır. Kentin "denizden bir çelenk takmış gibi" görünmesi hem coğrafi konumunun hem de görsel ihtişamının metaforik bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir.

---

[242] Fırat Düzgüner, *Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar Procopius'un Birinci Kitabının Analizi* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004): 5.

Boğazlar üzerindeki hâkimiyet, özellikle M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren belirgin bir şekilde ticari ve stratejik bir araç hâline gelmiştir. Bu dönemde, başta Atina olmak üzere Ege dünyasına tahıl taşıyan gemilerin Boğaz'dan geçişi, bölgenin transit ticaret açısından taşıdığı önemi artırmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda, Boğaz'dan geçen ticaret gemilerinin denetlenmesi ve vergilendirilmesi yönünde somut adımlar atılmıştır. Söz konusu sürecin kurumsallaşma evresi, M.Ö. 409-408 yıllarında, Krisopolis'te (bugünkü Kız Kulesi civarında olduğu tahmin edilen noktada, Üsküdar) bir gümrük istasyonunun kurulmasıyla somutlaşmıştır. Bu istasyon aracılığıyla Boğaz'dan geçen her gemiden vergi alınması, bölgeye yalnızca ticari değil aynı zamanda idari ve mali bir kontrol mekanizması kazandırmıştır. Böylece Byzantion, deniz ticaret yolları üzerinde stratejik bir gözetim noktası hâline gelirken, aynı zamanda önemli bir gelir kaynağı da yaratmıştır. Bu durum, antik yazar Polybios'un ifadelerinde de açıkça yansıtılmaktadır. M.Ö. 2. yüzyılda kaleme aldığı evrensel tarih çalışmasında, Byzantion'un coğrafi ve ekonomik ayrıcalığını şu sözlerle dile getirmektedir:[243] "Bizanslılar, dünyamızda güvenlik ve refah açısından en elverişli deniz kıyısında yaşayan insanlardır." Bu gözlem, yalnızca kentin doğal avantajlarını değil, aynı zamanda bu avantajların siyasi ve ekonomik araçlara dönüştürülme kapasitesini de ortaya koymaktadır.

Tarihi veriler kentin daha kuruluşundan itibaren önemli bir liman ve ticaret merkezi olarak öne çıktığını göstermektedir. Şehrin coğrafi konumu, onu sadece askeri ve stratejik bakımdan değil, aynı zamanda ekonomik ve lojistik açıdan da imtiyazlı bir noktaya yerleştirmiştir. Bu durum, Byzantion'un gelişim sürecini yüzyıllar boyunca belirlemiş ve zaman içerisinde değişen siyasi, ticari ve teknolojik dinamiklere bağlı olarak farklı biçimlerde şekillendirmiştir. Deniz ticareti ve ulaşım ağlarında yaşanan dönüşümlere rağmen kent, özellikle liman faaliyetleri bakımından stratejik önemini uzun süre korumuştur. Boğaz, Haliç ve Marmara Denizi gibi doğal unsurlar, bu sürekliliğin mekânsal ve işlevsel temellerini oluşturmuştur. Şehri kuşatan söz konusu üç deniz yalnızca topografik sınırlar çizen doğal oluşumlar değil, aynı zamanda liman işletmeciliğinden gündelik kent hayatına, askeri savunmadan sosyo-ekonomik yaşama kadar pek çok yapının belirleyici öğeleri hâline gelmiştir.

[243] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 1.

Konstantinopolis'in Marmara Denizi'ne bakan güney kıyı şeridi, doğal yapısı itibarıyla güvenli bir liman oluşumuna elverişli özelliklerden büyük ölçüde yoksundur. Güney sahil hattında gemilerin kötü hava koşullarından korunarak barınabileceği derin ve korunaklı koylar oluşmamıştır. Bu durum denizcilik açısından yapay müdahaleleri zorunlu kılmıştır.[244] Ayrıca, Marmara'dan gelen güçlü dalgaların taşıdığı kumların kıyı boyunca birikmesi, yapay limanların zamanla dolmasına ve sürekli temizlik ile bakım gerektirmesine yol açmıştır. Bu fiziki zorluklara bir de kış aylarında etkili olan İstanbul'un sert güney rüzgârlarının eklenmesi limanları olumsuz yönde etkilemiştir. Bu rüzgârlar, kıyı boyunca yelkenli gemilerin manevra kabiliyetini sınırlamıştır. Ayrıca limanların işlevselliğini ve güvenliğini de önemli ölçüde tehdit etmiştir. Ancak tüm bu doğal dezavantajlara rağmen Marmara ile Akdeniz arasındaki deniz ticaretinin stratejik değeri, Konstantinopolis'in güney sahilinde liman altyapısının geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Nitekim mevcut limanların, kıyı boyunca yer alan doğal girintilerin yapay müdahalelerle genişletilmesi ve şekillendirilmesiyle oluşturulmuş yapılar olduğu düşünülmektedir.[245]

Konstantinopolis'in güney sahilinde farklı dönemlerde inşa edilen limanlar, şehrin ticari ve ekonomik gücünü simgeleyen önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Aynı zamanda bu limanlar zaman içerisinde başkentin güney sahilinde oluşan yerleşim alanlarının da çekirdeğini teşkil etmiştir. Haliç limanları doğal korunaklı yapıları sayesinde güçlü lodos rüzgarları ile yıkıcılığı ve aşındırıcılığı kuvvetli dalgalar gibi tehditlere maruz kalmazken, güney sahilindeki limanlar bu doğal etkilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Konstantinopolis'in Marmara Surlarının hemen arkasında, Hipodrom'un güney ve güneybatısına kadar uzanan III. Regio bölgesinde, Millingen'in verdiği ölçüye göre Küçük Ayasofya'nın yaklaşık 327 metre batısındaki dik yamacın eteklerine kadar uzanan bir limanın varlığı bilinmektedir.[246] Konstantinopolis'in güney kıyı şeridinde yer alan ve başkentin tarihinde en uzun süre işlevini sürdürdüğü düşünülen bu liman,

[244] Kuban, *Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul*, 63.

[245] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 268.

[246] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 288.

Bizans tarihinde ekonomik ve askerî açıdan önemli bir rol üstlenmiş ve Osmanlı Devleti'ne miras kalmıştır. Osmanlı döneminde ise tersane ve cephanelik olarak hizmet vererek varlığını devam ettirmiştir. Bugün bu bölge ve çevresi, tarihsel sürekliliğini koruyarak günümüzdeki adıyla "Kumkapı" semtinin sahil bölümünü oluşturmaktadır.

330 yılında Konstantinopolis'in Roma İmparatorluğu'nun yeni başkenti olmasının ardından, kent kısa sürede yoğun bir demografik büyüme sürecine girmiştir. Konstantinopolis, imparatorluğun doğu ve batı kesimlerini birbirine bağlayan merkezi bir konumda yer almaktadır. Bu durum, şehri yalnızca idari ve siyasi değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel çekim merkezi hâline getirmiştir.

Hızlı nüfus artışı, doğrudan kentsel büyüme üzerinde etkili olmuştur. Fiziksel büyüme süreci, yeni konut alanlarının, yolların ve özellikle liman altyapısının geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, erken Bizans dönemine ait Haliç kıyısındaki eski limanlar, artan ticaret hacmi ve yoğun ulaşım talebi karşısında yetersiz kalmaya başlamıştır. Özellikle imparatorluk çapında artan mal akışı, tahıl sevkiyatları ve uluslararası ticaretin doğurduğu lojistik ihtiyaçlar, mevcut liman altyapısının kapasitesini aşmış ve yeni liman yatırımları zorunlu hale gelmiştir. Bu ihtiyaçlara cevap olarak, İmparator Iulianus (361-363) döneminde, Konstantinopolis'in Marmara Denizi'ne bakan güney kıyısında yeni bir liman inşa edilmesine yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Limanın ilk aşamasında, Hormisdas Sarayı'nın hemen yanında yer alan, muhtemelen o dönemde daha derin bir koy oluşturan eski bir iskelenin değerlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Doğal topografyanın sağladığı bu avantaj hem yapım maliyetlerini azaltmak hem de denizle kara arasındaki bağlantıyı kolaylaştırmak adına tercih edilmiş olmalıdır.[247]

Liman bölgesi, tarihsel süreç içerisinde Portus Novus, Iulianus Limanı (λιμήν τοῦ Ἰουλιανοῦ), Sophia veya Sophias Limanı (Λιμήν τής Σοφίας, τών Σοφιών), Kondoskoli Limanı ve Osmanlı döneminde de Kumkapı Limanı/İskelesi ve Kadırga Limanı olarak farklı adlarla anılmıştır. Limanın çok fazla isme sahip olması, araştırmacılar arasında bölgenin yapısına ilişkin terminolojik bir karmaşaya neden olmuş ve bu durum, bölgede birden fazla limanın bulunduğu yönünde yanlış bir algının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak kaynakların incelenmesi, söz konusu isimlerin

[247] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8.

aslında aynı limanı ifade ettiğini ve bu durumun tarihsel belgelerle teyit edilebileceğini göstermektedir.

Iulianus döneminde inşa edilen güney kıyı limanına ilişkin en erken yazılı kaynaklardan biri, büyük ölçüde II. Theodosius (408-450) dönemine tarihlenen ve geç antik dönemde Konstantinopolis'in idari ve yapısal organizasyonunu belgeleyen *Notitia Urbis Constantinopolitanae* adlı eserdir. Bu belgede, kentin III. *Regio*'su içerisinde yer aldığı belirtilen ve yarı dairesel bir revakla (porticus semirotunda) tanımlanan *Portus Novus'dan* (yeni liman) bahsedilmektedir. Burada sözü edilen *Portus Novus*'un, Iulianus tarafından kurulan limanla özdeş olduğu anlaşılmaktadır.[248] Bu özdeşlik varsayımı hem topografik yerleşim hem de zamanlama açısından tutarlıdır. Iulianus'un başlattığı liman inşası, II. Theodosius dönemine gelindiğinde kurumsal olarak tanımlanmış ve resmî belgelerde "yeni liman" olarak anılır hâle gelmiş olmalıdır.

İstanbul'un Bizans Dönemi'ndeki idari yapısını görselleştiren en önemli kaynaklardan biri, *Notitia Urbis Constantinopolitanae* temel alınarak oluşturulan ve kenti 14 ayrı idari bölgeye (regio) ayıran "*Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae*" başlıklı haritadır. Yaklaşık 425 yılına tarihlenen bu harita, II. Theodosius (408-450) döneminde derlenmiş ve başkent Konstantinopolis'in idari organizasyonunu, kamu yapılarıyla birlikte ayrıntılı biçimde betimlemiştir. Her bir bölge içerisinde yer alan forumlar, hamamlar, portik yapılar, limanlar, saraylar ve kiliseler gibi önemli kamusal ve dinsel mekânlarla birlikte sistematik biçimde kayıt altına alınmıştır.[249]

Region III'te geçen "Yeni Liman", "sigma" ve "portico" gibi yapı ve mekân adlarının, Kumkapı bölgesine ilişkin literatürde de yer alması, bu alanla ilgili arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklarla örtüşen bir ilişki kurmamızı sağlamıştır. Bu durum,

---

[248] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8; Dominik Heher, "Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion," in *Die byzantinischen Häfen Konstantinopels*, ed. Ewald Kislinger et al. (Heidelberg: Propylaeum, 2018): 52.

[249] Haritanın mühelifi Anselmo Banduri, Raguza'da doğmuştur. Bibliothèque Royale ve Bibliothèque Colbert'teki Bizans el yazmalarını elde ederek üzerlerine araştırma yapmıştır. 1711'de Orta Çağ el yazmaları üzerine ve Bizans İmparatorluğu'nu anlatan "Imperium Orientale Sive Antiquitates Constantinopolitanae"yi Paris'te yayınlamıştır. Özükan, *Tarihte İstanbul Haritaları*, 52.

bölgedeki yapıların yerleşimi ve işlevine dair tarihsel sürekliliği daha sağlam bir zeminde değerlendirmemizi de mümkün kılmaktadır.[250] Haritadan Regio III'de 5. yüzyılda yeni bir limanın mevcudiyeti ile liman çevresinde oluşan sosyal ve fiziki dokunun mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Bölgede yer alan yapılar, bölgenin ticaret, sosyal hayat ve mimari açısından gelişmiş bir bölge olduğunu göstermektedir.

Iulianus Limanı ile Sophia Limanı'nın aynı fiziksel yapıya işaret ettiğine dair tarihsel veriler, özellikle Millingen'in aktarımlarında belirginlik kazanmaktadır. Millingen'e göre bu özdeşliğin temel kaynağı, Gramerci Leo'nun İmparator II. Iustinus (565-578) dönemine dair verdiği bilgilerdir.[251] Bu bilgiyi destekleyen bir diğer önemli kaynak ise Bizans tarihçisi Theophanes'tir.[252] Theophanes kroniğinde Iulianus Limanı'nın aynı zamanda *Sophia Limanı* olarak da anıldığını açıkça ifade eder. Bu paralel kullanımlar, söz konusu limanın tarihsel süreç içerisinde farklı dönemlerde farklı adlarla anıldığını, ancak fiziksel olarak aynı liman olduğunu göstermektedir. Böylece Iulianus Limanı'nın, II. Iustinus dönemiyle birlikte adı değiştirilerek Sophia Limanı olarak kayıtlara geçtiği anlaşılmaktadır.[253]

Bizans tarihinde aynı tarihî olayları ve aynı yapıları konumlarıyla tanımlayan yazılı kaynaklar, limanın adını farklı isimlerle zikrederek daha önce belirtilen özdeşliği desteklemektedir. Paschal Chronicle,[254] Bizans İmparatorluğu'nda 602-610 yılları arasında yaşanmış bir iç savaş olan Phokas ile Herakleios arasındaki mücadelenin son

---

[250] Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Çev. Adnan Demir (Ankara: Dorlion Yayınları, 2025): 107, Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8; Janin *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 92.

[251] Gramerci Leo, 9. yüzyılda yaşamış Bizanslı bir tarihçi, matematikçi ve din adamıdır. Leo'nun en önemli eseri, 9. ve 10.yy'ları kapsayan "Kronik" adlı tarih kitabıdır.

[252] Theophanes Homologetes yaklaşık 758-818 yılları arasında yaşamış Bizanslı bir keşiş, vakanüvis ve azizdir. 284'ten 813'e kadar gerçekleşen olayları anlatan ve Bizans tarihi için en önemli kaynaklardan biri olan *Chronographia* adlı eseriyle tanınmaktadır.

[253] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 289; İhtifalci Mehmet Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi 1*, 425.

[254] Yazarı bilinmemektedir. Ancak eserin 7.yy'ın başlarında, muhtemelen Herakleios (610-641) döneminde yazıldığı düşünülmektedir.

safhasının, Iulianus Limanı'nda gerçekleştiğini belirtmektedir. Antakyalı John[255] ve Georgios Kedrenos[256] ise aynı olayın Sophia Limanı'nda cereyan ettiğini kaydetmektedir. Georgios Kedrenos kroniğinde "Sophia Limanı'nda Phokas ile Heraklis arasında şiddetli bir savaş yaşandı" diyerek limanın adını açıkça belirtmektedir. Janin bu iç savaş sonunda Iulianus Limanının ateşe verildiğini söylemektedir.[257] Bizans tarihi açısından önemli bilgilerle donatılmış olan bu kaynaklarda aynı iç savaşın geçtiği bölgenin iki farklı isimle kayda geçilmesi, Iulianus Limanı ile Sophia Limanı'nın aynı yer olduğuna dair düşünceleri güçlendirmektedir.

Kaynaklar 9.yüzyılın ortalarında Bithynia'daki Olimpos Dağı'nda[258] bulunan Agavrou Manastırı'nın başrahibi Aziz Eustratios'un teknesinin Sophia Liman'ına girerken bir kayaya çarparak battığını ama Aziz'in kurtulduğunu anlatan ifadelerle limanın adını zikretmektedir.[259] 996 yılında Synada'lı Leon'un, Roma'ya diplomatik bir görev için Sophia Liman'ından ayrıldığı belirtilmektedir.[260] Kaynaklarda geçen bu ifadeler farklı

[255] Antakyalı John, Bizans dönemi tarihçilerinden biridir. Ancak, onun kimliği ve eserleri hakkındaki bilgiler oldukça sınırlı ve tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar onu İmparator Herakleios (610-641) döneminde yaşamış bir tarihçi olarak kabul ederken, bazıları daha erken bir döneme, Iustinianus (527-565) zamanına yerleştirmektedir.

[256] 11. yüzyılda yaşamış Bizanslı bir tarihçidir. Kendisi hakkında çok az biyografik bilgi bulunmakla birlikte, günümüze ulaşan tek eseri olan "Synopsis Historion" (Tarihlerin Özeti) ile tanınmaktadır. Konstantin IX. Monomachos (1042-1055) ve I. İsaakios Komnenos (1057-1059) dönemine kadar gelen bir anlatı sunmaktadır.

[257] Raymond Janin, "Topographie de Constantinople Byzantine. Le port Sophien et les Quartiers Environnants," *Revue des Etudes Byzantines* 1 (1943): 121.

[258] Günümüzdeki Bursa Uludağ.

[259] Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants*, 122.

[260] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites,* 289; Aikaterini Delaporta ve Flora Karagianni, "Depictions of the Byzantine Harbours of Constantinople in Early Maps and Engravings," in *Seasides of Byzantium: Harbours and Anchorages of a Mediterranean Empire*, ed. Philipp Niewöhner (*Byzanz zwischen Orient und Okzident* 21; Mainz: Propylaeum, 2021): 56-57.

isimlerle aynı limanın işaret edildiğini göstermektedir. Tarih boyunca çeşitli isimler alan bu limanın mekânsal gelişimi ise aşağıda değerlendirilecektir.

Konstantinopolis'in III. Regio bölgesinde bulunan Iulianus Limanı, Marmara Denizi'nin güçlü akıntılarının taşıdığı kumlar nedeniyle alüvyonlaşmaya yatkın bir bölgede yer almaktadır. Ayrıca, limanın şiddetli rüzgârlara ve dalgalara karşı korumasız durumu, limanın düzenli olarak tarama, bakım ve yeniden inşa çalışmalarına tâbi tutulmasını zorunlu kılmıştır. Liman, 4.yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmış ve 16. yüzyıla kadar işlevini sürdürmüştür. Bu süre zarfında, limanın sürekli olarak bakım ve onarım gereksinimleri, bölgedeki denizcilik faaliyetlerinin sürdürülebilirliği açısından önemli bir faktör olmuştur.

Söz konusu liman 4. yüzyılda inşa edildiğinde, kentteki diğer liman altyapılarından ayrışan yeni bir yapıyı temsil etmesi nedeniyle *Portus Novus* (Yeni Liman) olarak adlandırılmıştır. Ayrıca inşasını emreden imparatorun onuruna *Iulianus Limanı* veya *Iulian Limanı* şeklinde de anılmıştır. Bu adlandırmalar, hem limanın fiziksel ve işlevsel yeniliğini hem de dönemin siyasi figürüne atıfla taşıdığı simgesel değeri yansıtmaktadır. Uzmanlar, İmparator Iulianus'un (Apostata) 362 yılında Pers seferine çıkmadan önce Konstantinopolis'te geçirdiği yaklaşık on aylık süre zarfında bu limanın inşasını başlattığı konusunda fikir birliği içindedir. Bu kısa ama yoğun dönem, Iulianus'un kentsel projeler yoluyla başkentte iz bırakmaya yönelik girişimleri açısından önemli bir bağlam sunmaktadır.[261]

Iulianus Limanı, Ayasofya ve Hipodromdan denize inen yol üzerinde, Büyük Saray'a ve Küçük Ayasofya'ya yakın bölgede stratejik bir konumda yer almaktadır. Bu konum, liman bölgesini zamanla kentin en itibarlı semtlerinden biri haline getirmiştir. Hanedan mensuplarına ait saraylar, çeşitli anıtsal yapılar ve heykeller liman bölgesinin kuruluşundan itibaren yer almıştır. Limanın bitişiğinde, sigma olarak adlandırılan

[261] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 290; Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants*, 117; MacDonald, *Early Christian & Byzantine Architecture,* 33; Ewald Kislinger, "Von Schlechteren und Besseren Lagen: Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung," in *Die Byzantinischen Häfen Konstantinopels*, ed. Ewald Kislinger et al. (*Byzanz zwischen Orient und Okzident* 4; Heidelberg: Propylaeum, 2018): 9; Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion,* 51.

görkemli bir portikonun[262] bulunduğu bilinmektedir. Konstantinopolis'in tarihiyle ilgili Orta Çağ Bizans kaynaklarından biri olan Patria bu portikonun inşaatını İmparator I. Constantin (306-307) zamanına kadar indirmektedir. Bu doğrultuda sigmanın limandan daha önceki bir tarihte inşa edilmiş olduğu ileri sürülmektedir. Ayrıca bu portikoda Teb, Atina ve Yunanistan'dan gelen filozofların toplanarak tartıştıklarını ifade etmektedir.[263] Ancak çoğu araştırmacı sigma ve portikonun inşaatının Iulianus tarafından gerçekleştirildiği ve sigmanın merkezine Iulianus'un kendi heykelini diktirdiği konusunda fikir birliğine sahiptir.[264]

Sigmanın yalnızca bir mimari unsur olmanın ötesinde, Konstantinopolis'e gelen filozof ve tüccarların bir araya geldiği, ticari ve sosyal etkileşimin sağlandığı merkezi bir yapı olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak, 533/535 yılında meydana gelen büyük bir deprem sırasında, bu heykel yıkılmış ve yapının bütünlüğü zarar görmüştür.[265] Sigmanın sosyal ve ticari faaliyetler açısından taşıdığı önem, bölgenin sosyol ve ekonomik dinamikleri üzerindeki etkisi, Konstantinopolis'in liman kentleri ile olan ilişkilerinin anlaşılması bakımından dikkate değer bir unsurdur.

Liman ve etrafındaki yapılar, zaman içinde çeşitli felaketlerden etkilenmiş ve dönemin şiddetli doğa olaylarıyla karşı karşıya kalmıştır. Örneğin 465 yılındaki büyük yangının Haliç'ten Iulianus limanına kadar olan bölgeye büyük zarar verdiği bilinmektedir. Bu yangının yıkıcı etkisinin yanında kıyıya taşınan alüvyonların birikmesi sonucu ciddi ölçüde tahribata uğrayan liman, kapsamlı bir restorasyona ihtiyaç duymuştur. Bu doğrultuda, İmparator I. Anastasios (491-518) 509 yılında limanın kepçe çarklarıyla

---

[262] Antikite'de sütunlu caddeyi iki yanından sınırlayarak oluşturulan, arkasında dükkânların yer aldığı, üstü örtülü yaya yolu niteliğinde arkad.

[263] Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants*, 118.

[264] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 290; Kislinger, *Von Schlechteren und Besseren Lagen, Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung*, 9; Janin *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 231; Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 51.

[265] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 290; Kislinger, *Von Schlechteren und Besseren Lagen, Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung*, 9.

taranarak suların tamamen boşaltılmasını, alüvyonların temizlenmesini ve bir mendirekle güçlendirilerek yeniden düzenlenmesini emretmiştir.[266]

6 ve 14 Ekim 558 tarihlerinde meydana gelen depremler ise yalnızca kara surlarını değil, aynı zamanda deniz surlarını da önemli ölçüde tahrip etmiştir. Bu yıkımın ardından, İmparator I. Iustinianus (527-565) tarafından tüm surların onarımı emredilmiştir. Özellikle Boğaz'dan gelen kuvvetli lodosun etkisiyle zarar gören deniz surlarının temellerini korumak amacıyla surların önüne büyük taş bloklar yerleştirilmiştir. Ayrıca İmparator Iustinianus Haliç kıyısındaki Neorion'da yürütülen ticaretin bir kısmını buraya kaydırmıştır. Bu yapısal ve ticari düzenlemelere dair müdahaleler, limanı çevreleyen surların da aynı dönemde çeşitli düzenlemelere tabi tutulmuş olabileceğine işaret etmektedir. 560/61'de liman ve çevresi tekrar yangınla harap olmuştur.[267]

Konstantinopolis'in ve limanın ardı ardına maruz kaldığı doğal afetler sonucunda, İmparator II. Iustinus'un (565-578) eşi İmparatoriçe Sophia, 570'li yılların ikinci yarısından itibaren kent genelinde kapsamlı bir restorasyon süreci başlatmıştır. Bu imar faaliyetlerinin önemli bir parçası olarak Iulianus Limanı da onarım kapsamına alınmıştır. Limanın yenilenmesi doğrudan İmparatoriçe Sophia'nın müdahalesiyle gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, limanın muhtemelen derinleştirildiği, su alanının genişletildiği ve yapısal olarak yeniden düzenlendiği düşünülmektedir. Bizans kaynaklarında limana atfedilen "Sophia Limanı" adı da bu kapsamlı müdahalenin ardından, limanın onarımını üstlenen imparatoriçeye ithafen verilmiştir. [268] Ancak bu

---

[266] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 291; Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8; Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le port Sophien et Les Quartiers Environnants*, 118; Holmes, *The Age of Justinian and Theodora, A History Of The Sixth Century A.D*., 37.

[267] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8; Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants*,121.

[268] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8; Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 291; Aikaterini Delaporta, Flora Karagianni, *Depictions of the Byzantine Harbours of Constantinople,* 53-61; Kislinger, *Von Schlechteren und Besseren Lagen, Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung,* 9.

yeni adlandırma, Iulianus Limanı isminin tamamen terk edilmesi anlamına gelmemiştir. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere, bazı yazarlar limanı Iulianus adıyla anmaya devam ederken, diğerleri Sophia adını tercih etmiştir. Bu durum, antik ve orta Bizans dönemi kaynaklarında görülen çoklu adlandırma ve tarihsel adların mekânsal bellek üzerindeki sürekliliğini açıkça yansıtmaktadır.

İmparatoriçe Sophia'nın limanın onarımına karar verme süreci ise, Bizans döneminin mimari stoğunu ve kentsel anlatılarını belgeleyen *Patria* adlı eserde yer almaktadır. Bu kaynaktan aktarılan bir anekdota göre;[269]

> *Sophia limanı inşa edilmeden önce, Büyük Konstantin tarafından yaptırılan üstü kapalı bir yol vardı. Ve batılı filozoflar [...] gelip orada Konstantinopolis sakinleriyle tartıştılar. Justin döneminde yenildiler ve o zamandan beri geri gelmediler. Ama "o zamandan beri" dört yıl geçtikten sonra, Augusta Sophia sarayın terasında duruyordu ve denizdeki gemilerin dalgalar tarafından savrulduğunu görünce acıma hissetti ve kederlendi. Bunun üzerine kocası olan imparatora gitti ve limanın inşası için yeterli parayı vermesi için yalvardı. O da kadının isteğine boyun eğerek patrikios ve praipositos Narses ile protovestiarios Troilos'a bir liman inşa etmelerini emretti. Büyük bir çukur kazdılar ve inşa ettiler. Bu yüzden ona Sophia adı verilmiştir.*

Logothetes Kroniği[270] de imparatorun limanı temizlettiğinden ve adını değiştirdiğinden bahsetmektedir. Kroniğe göre; imparatoriçenin bu konudaki ilgisinin bir nişanesi olarak limana, Sophia Limanı adı verilmiştir. Ayrıca İmparator Iulianus'un eski heykeli bir haçla değiştirilmiş ve liman II. Iustinus, karısı Sophia, kızı Arabia, II. Iustinus'un annesi Vigilantia ve inşaattan sorumlu Narses'in heykelleriyle

[269] Patria, Konstantinopolis'in tarihi, yapıları, efsaneleri ve gelenekleri hakkında bilgi veren önemli bir Orta Çağ derlemesidir. 10. yüzyıl civarında derlenmiş olan bu eser, özellikle şehrin kurucuları, anıtları, sarayları, dini yapıları ve çeşitli kamusal alanları hakkında geniş bir anlatı sunmaktadır. Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion,*53.

[270] Logothetes Kroniği, Bizans tarihçisi Simeon Logothetes tarafından yazılmış bir dünya kroniğidir. Eser, dünyanın yaratılışından başlayarak 948 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır.

süslenmiştir.[271] Iustinus'un heykelinin alt tarafına o zamanın İstanbul valisi bulunan Theodor şu cümleleri yazdırmıştı: "Huzur ve mutluluğunu limana saçmak için; ben, Vali Theodor, bu güzel heykeli İmparator Iustinus adına deniz kenarına yaptırdım." Aynı yazıtı Gyllius şu şekilde aktarmıştı; "Ben Theodorus, şehrin valisiyim; işte burada, sahil boyunca, bu yüce heykeli dikin; İmparator Iustinus'u temsil ediyor; Onun zarif varlığı korusun ve her zaman; huzurlu etkisi komşu limanlarda olsun."[272] İmparatoriçe adına dikilen heykelin alt tarafına diğer vali bir kitabe yazdırmıştı ki çevrisi şöyledir: "Vali Iulianus, hikmetle dolu olan Romalıların imparatoriçesine hikmeti mal etti."[273] Daha sonraki dönemde İmparator Fhilippikos'un (711-713), bu heykellerden üzerinde kehanet yazıları bulunan iki tanesini kaldırttığı Janin tarafından ileri sürülmektedir.[274]

Patria'nın bahsettiği ve II. Iustinus'un inşa faaliyetleri sırasında yıkıldığı söylenen portiko caddesi, Notitia'nın III. Regio için tanımladığı "dört porticus magnae'den" biri olabileceği düşünülmekte ve bu fikri "Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae" adlı haritada bahsedilen "Yarı dairesel bir portiko (*Porticum semi-rotondam*)" ifadesini desteklemektedir.

II. Iustinus ve Sophia'nın bu bölgeyi çok sevdiğini limanın çağdaş tek tasviri olan Flavius Corippus'un (547-560?) kaleminden çıkan betimlemeden anlaşılmaktadır;[275]

> *Sarayın* (Sophia?) *bir tarafı uçsuz bucaksız denize, diğer tarafı ise limana bakar. Liman, üzerinde duvarların durduğu iki iskele kolundan oluşur. Bunlar hızlı rüzgârlara meydan okumayı başarır ve demir yerindeki çalkantılı denizin sakinleşmesini sağlar. Mermer bir engel olarak dalgaları kırar ve geri çekilen dalgaları dar girişten dışarıda tutar. Yönetici çift* (II. Iustinus ve Sophia) *burayı*

[271] Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites, 290;* Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 104; Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 53.

[272] Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, 123.

[273] İhtifalci Mehmet Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi 1,* 426, 428.

[274] Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 231.

[275] Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 54.

çok severdi. Buradan kabaran gelgitleri ve iki dünyanın tüm ticaretini taşıyan şişkin gemileri izlerlerdi.

II. Iustinus döneminde limanda gerçekleştirilen iyileştirmeler sayesinde, şehrin Deniz Borsası (emporion), Haliç'teki Neorion'dan buraya taşınmış ve Sophia Limanı, ekonomik açıdan daha da büyük bir önem kazanmıştır. Ayrıca "Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae"den bilinen bölgede 21 meslek loncası üyesinin yer almasına ek olarak, 6. yüzyılda liman çevresinde bulunan tahıl ambarları ile Corippus'un anekdotundaki "iki dünyanın tüm ticaretini taşıyan şişkin gemiler" ifadesi, Sophia Limanı'nında yoğun ticari faaliyetlerin gerçekleştirildiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte limanın yalnızca ticaret için değil, aynı zamanda askeri amaçlarla da kullanıldığını gösteren veriler, limanın ismindeki çeşitlilik konusunda bilgiler aktaran yukarıdaki bölümde ifade edilmiştir. Ayrıca 695 yılında Leontios'un, II. Iustinianus'un karşı başlattığı isyanın "Dromon" adı verilen gemilerle bu limandan harekete geçmesi, limanın askeri kullanımını pekiştiren bir başka örnektir. Bizans donanması uzak bir sefere çıkmadan önce, limanda toplanır ve gemiler yola çıkarken müzisyenler, donanmayı uğurlamak için enstrümanlarıyla bu limanda çalmaya başladığı kayıtlarda belirtilmektedir.[276]

Limanın zamanla yalnızca bir ticaret ve ulaşım noktası olmanın ötesine geçerek farklı işlevler üstlendiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Müller'in aktardığına göre, günümüze ulaşmamış bir yazıtta, İmparator Teofilos (829-842) döneminde büyük bir tersanenin bu bölgede kurulduğu belirtilmektedir. Bu bilgi, Iulianus Limanı'nın 9. yüzyıla gelindiğinde askeri ve denizcilik faaliyetleri açısından da stratejik bir merkeze dönüştüğünü göstermektedir. Tersanenin burada kurulmuş olması, bölgenin Bizans donanması için taşıdığı önemi ve limanın fiziksel altyapısının bu türden ağır işlevlere uyarlanabilirliğini de ortaya koymaktadır.[277] Bu bağlamda saray bölgesinin çok yakınında bir tersanenin bulunması limanın yukarıda belirtilen askeri kullanımlarına dair bilgilerle birlikte ele alındığında gayet mantıklı görünmektedir. Donanmayla ilgili

[276] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8; Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites,* 293; Grosvenor, *Constantinople*, 567; Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 56.

[277] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8.

bilgi bulunmamasına rağmen İhtifalci Ziya'nın bölgede yer aldığını aktardığı kitabe şu şekildedir; [278]

> *Yaratılış tarihinin 6342. senesi ve İsa'nın doğumundan 834 sene sonra Michel'in oğlu Theophilos (Teofilos)'un hükümeti zamanında âdil ve zahit Bigas Cenapları, halka kolaylık olsun diye bu geniş limanı tekrar yaptırdı.*

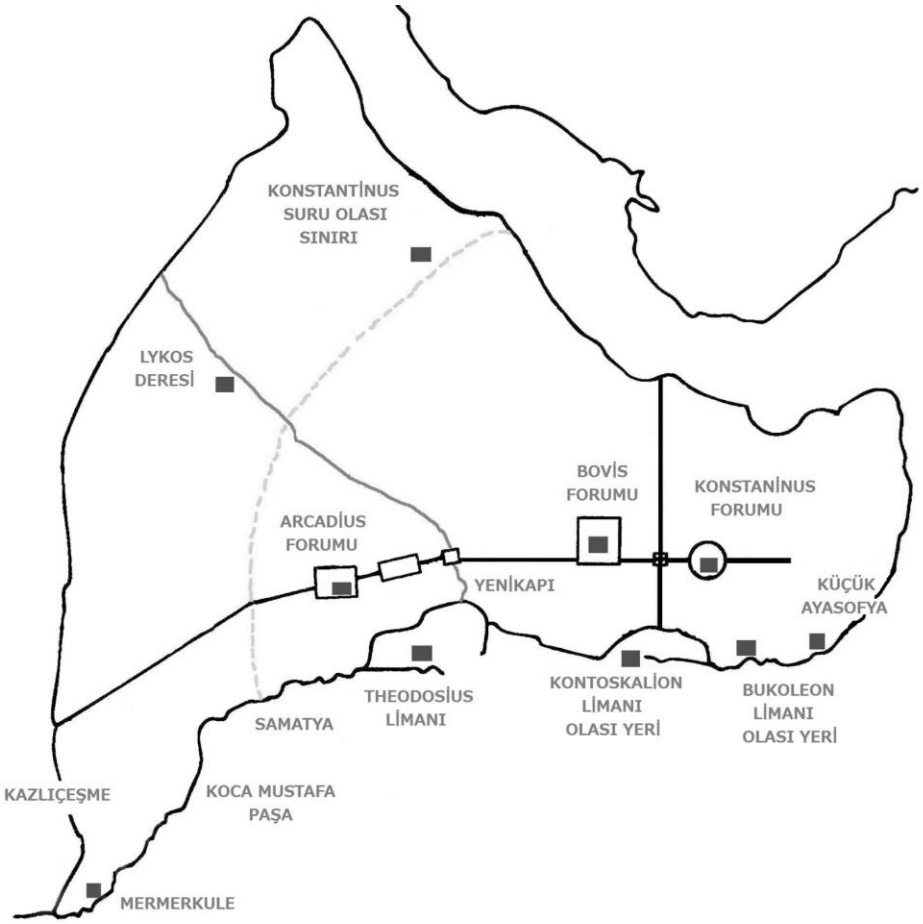
Limanın sonraki dönemlerdeki gelişimine bakıldığında, birbirine yalnızca 150 metre uzaklıkta iki ayrı havza ve yeni bir ismin daha oluştuğu tespit edilmiştir.[279] Bu havzanın kaynaklarda "Kontoskalion Limanı" olarak ayrı bir isimle ilk defa anılması, isyancı General Agallianos Kontoskelis'in (İmparator II. İsaakios Angelos'un (717-741) generali) burada başlattığı çalışmalardan sonra gerçekleşmiştir. Janin'e göre, Pseudo-Codinus'ta "Agallianos Kontoskalion" (kısa bacaklı) olarak anılmaktadır. Agallianos, askeri yönetici olarak görev yapmış ve surların onardığı kısmındaki kapısının Kontoskalion olarak adlandırılması, bu kişinin belki de bu işi üstlenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak yazar, limanın inşa veya onarımının hangi dönemde gerçekleştiği hakkında bilgi vermemektedir. Bununla birlikte, Agallianos'un 727'deki isyanın bir parçası olarak deniz savaşında öldüğü bilinmektedir. Eğer bu kişi gerçek adıyla anılıyorsa, bu durum Kontoskalion Limanın inşa veya restorasyonunun 8.yüzyılın başlarına tarihlendirilebileceğini göstermektedir. Bu ismin daha sonra yakınlardaki bir kapıya da verilmiştir. "Kontoskalion" terimi, kapının önünde yer alan iskelenin tanımlanmasıyla "kısa iskeleli liman" olarak adlandırılmış olması muhtemeldir (Harita 5.1.).[280]

---

[278] İhtifalci Mehmet Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi 1*, 428.

[279] Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 232.

[280] Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants*, 228.

Harita 5.1: Magdalino 1000 Yılı Civarı Konstantinopolis Haritası.

Kaynak: Haluk Çetinkaya, *İstanbul Marmara Surları ve Üzerinde Bulunan Limanlar*, 2010, s.30.

Bu doğrultuda iki sorunun cevabını bulmak gerekmektedir? Kontoskalion bağımsız bir liman mıdır yoksa Sofia Limanı'nın havzasının genişletilmesiyle mi oluşturulmuştur? Janin ve Heher limanın ya kuruluş aşamasında nihai boyutuna ulaştığı ya da II. Iustinus döneminde genişletildiğine dair iki soru arasında kalmaktadır.[281] Eğer ikinci varsayım doğruysa, limanın erken safhasında Sophia Limanı'nın hemen batısına konumlandığı söylenebilmektedir. Mordtmann ise başlangıçtan itibaren iki havzalı olan limanın yapısını iç ve dış liman olarak

[281] Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants*,118; Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 53.

tanımlamıştır.[282] Millingen, bu limanı Kumkapı (Kontoskalion Kapısı) bölgesi ile özdeşleştirmiş ve bağımsız bir liman olduğunu ileri sürmüştür (Harita 5.2.).[283] Araştırmacıların fikir birliğine sahip olduğu konu ise aynı veya ayrı liman olan Kontoskalion Limanı'nın Kumkapı'daki sur kapısının bulunduğu yerde bulunmuş olması ve ilerleyen yüzyıllarda tek bir liman olarak işlev gördüğüdür.[284] Bütün bu iddialar, 7. yüzyılın sonu 8. yüzyılın başında yeni bir liman havzası ve yeni bir liman adı ile ilgili bir tartışmayı gündeme getirmekte ve ilerleyen yüzyıllardaki müdahaleler bu tartışmayı anlamlı kılmaktadır.

Millingen bir iskeleyi de içeren yaklaşık 250 metre x 200 metre boyutlarındaki eski bir limanın izlerinin kıyıdaki geniş bir mendirekte ve eskiden bir su havzası olduğu belli olan bir alanı çevreleyen şehir surlarının tanımladığı büyük kıvrımın hala görülebildiğini ve Kumkapı'sı önünde durduğunu belirtmektedir.[285]

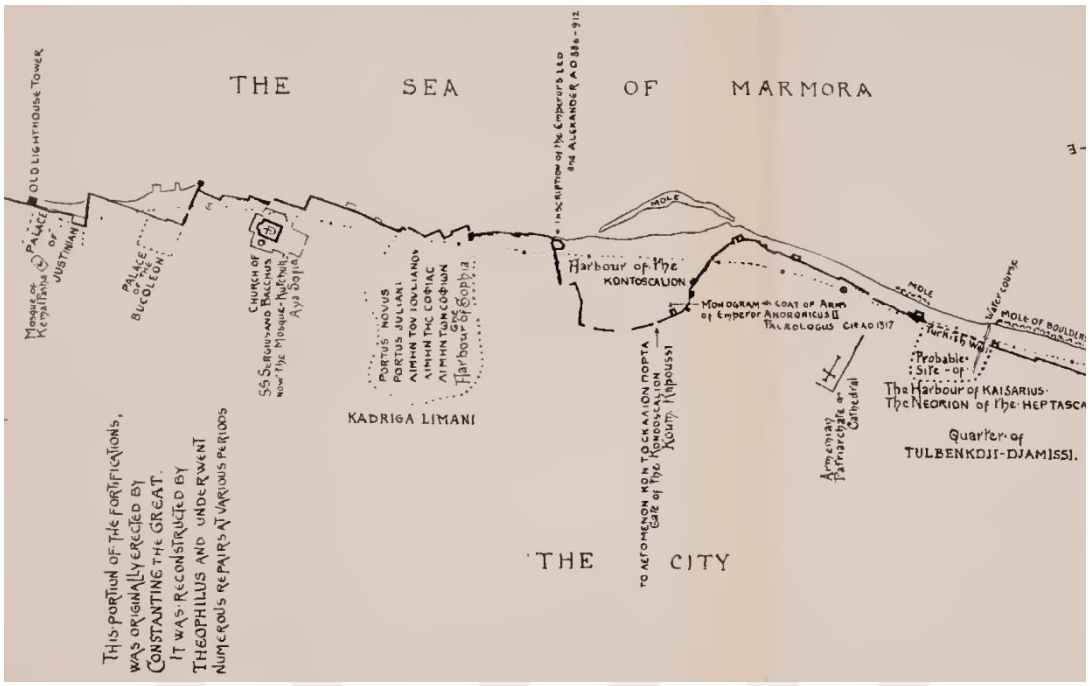
Yukarıda ele alınan Kondoskali (Kontoskalion) ve Sophia Limanı'nın inşasına dair bilgiler dikkate alındığında, ilerleyen yüzyıllarda bu iki adın zaman zaman birlikte ya da birbirinin yerine kullanılması, söz konusu limanların fiziksel olarak aynı yapıya işaret ettiğini veya en azından tarihsel süreç içinde işlevsel olarak iç içe geçtiğini düşündürmektedir.

[282] Mordtmann, *A. S. Auteur du Texte. Esquisse Topographique de Constantinople*, 55.

[283] Millingen, *Byzantine Constantinople*, 294.

[284] Kuban, *Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 66.

[285] Millingen*, Byzantine Constantinople*, 294.

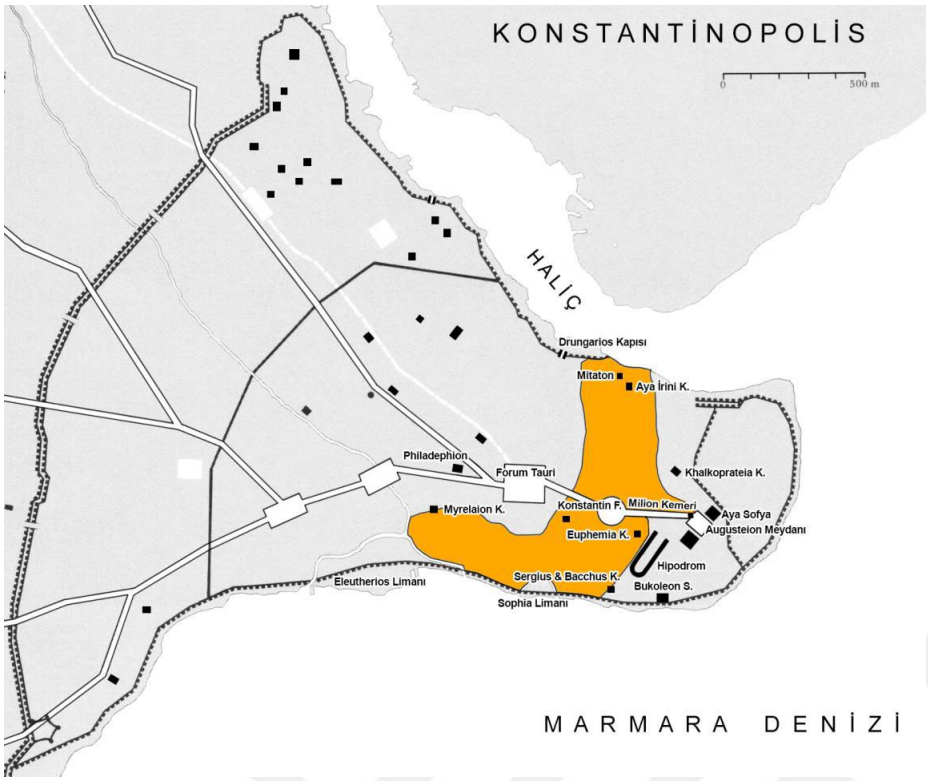

Harita 5.2: Millingen'in Çizimlerinde Iulianus/Sophia Limanı ve Kontoskalion Limanı (Moleyle Birlikte) Genellikle İki Ayrı Havza Olarak Gösterilmektedir.

Kaynak: Alexander Van Millingen, *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 1899, s.298.

İmparator II. İsaakios Angelos (1203-1204) döneminde yaşanan büyük bir felaket, söz konusu liman bölgesinin tarihsel sürekliliğinde kırılma noktası oluşturmuştur. Ağustos 1203'te, Dördüncü Haçlı Seferi sırasında, Haçlılar tarafından kasten çıkarıldığı bilinen büyük bir yangın, Sirkeci İskelesi civarındaki Sarazen Camii (Cami-i Saraciyan) mevkiinde başlamış ve kısa sürede Konstantinopolis'in güney sahiline yayılmıştır (Harita 5.3.). Bu yangın, yalnızca çok sayıda mahallenin yok olmasına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda liman altyapısını ve çevresindeki ticaret alanlarını da ciddi biçimde tahrip etmiştir. Bu yıkım, Kontoskalion/Sophia Limanı'nın fiziksel varlığını ve kullanım kapasitesini doğrudan etkilemiş; yangının ardından limanın yeniden işlev kazanması ancak sonraki yüzyıllarda gerçekleştirilen onarımlarla mümkün olabilmiştir.[286]

[286] Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants*,122; Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites,* 292-293.

Harita 5.3: 19 Ağustos 1203 Yangınının Etkilediği Alan.

Kaynak: Yasemin Özdemir, *IV. Haçlı Seferi ve Latin Döneminde Konstantinopolis/İstanbul'da Yok Olan, Kaçırılan Mimari Ögeler ve Eserler,* 2019, s. 28.

1203 veya 1204 yıllarında Dördüncü Haçlı Seferi bağlamında yaşanan gelişmeler, Kontoskalion/Sophia Limanı'nın askeri strateji açısından taşıdığı önemi bir kez daha ortaya koymuştur. Döneme ait bazı kaynaklarda, Venedik donanmasının, İmparator II. İsaakios Angelos'un savunma amacıyla temin ettiği büyük Bizans gemilerini ya ele geçirmek ya da etkisiz hâle getirmek üzere Kontoskalion Limanı'na girmeye çalıştıkları ifade edilmektedir. Ancak bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmış; bunun üzerine Venedikliler, Bizans filosuna büyük taşlar ve çeşitli mancınık mühimmatları fırlatarak limana zarar vermeye çalışmışlardır.[287] Bu olay, limanın hem fiziksel olarak savunulabilirliğine hem de Bizans'ın denizcilik altyapısının Haçlılar karşısındaki konumuna işaret etmektedir. Aynı zamanda, Kontoskalion'un sadece ticari değil,

[287] Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et les Qartiers Environnants*, 122; Harris*, Konstantinopolis Bizans'ın Başkenti,* 265.

askeri fonksiyonlara da sahip olduğunu ve kuşatma dönemlerinde stratejik bir hedef hâline geldiğini açık biçimde göstermektedir.

Novgorod Başpiskoposu Antuan 1204'teki istiladan önce Konstantinopolis'e gelerek şehrin topografyası ve liman yapıları hakkında önemli gözlemlerde bulunmuştur. Başpiskopos "Hippodrom'dan Kondoskopum'a giderken", uzun parmaklıklı bir demir kapının varlığını kaydetmiş ve deniz suyunun bu ızgaradan geçerek şehrin iç kesimlerine kadar sokulduğunu belirtmiştir. Başpiskopos'un verdiği bilgiler, bu bölgenin bir liman işlevi gördüğünü ve fırtınalı günlerde burada 200-300 kürekli yaklaşık 300 kadar teknenin barınabildiğini ifade etmektedir.[288]

Tarihi gözlemler kronolojik olaylarla birleştirildiğinde "Sophia Limanı" ve "Kontoskalion Limanı" olmak üzere iki liman havzasının mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Bu limanları bölen duvar ve bir kapının mevcut olduğu düşünülmektedir. Berger ise 13. yüzyıla gelmeden Sophia Limanı'nın 9. yüzyılda büyük ölçüde küçüldüğünü ve bunun da doğu rıhtımına bir duvar ve liman havzası boyunca başka bir duvar inşa edilmesiyle gerçekleştiğini varsaymaktadır. Bu bağlamda 9.yüzyılda etrafı surlarla çevrili olan Kondoskoli Limanı'nın alüvyonlarla dolan doğu kısmının küçülmesiyle topografyasının değiştiğini ileri sürmektedir.[289] İlerleyen yüzyıllardaki liman tasvirlerinde bile liman havzasını bölen böyle bir duvarının var olduğu görülmektedir. Ancak, bu duvarın kesin yapım tarihi belirsizliğini korumakla birlikte, literatürde tespit edilebilen Kondoskoli Limanı isminin 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başında kullanılmaya başlandığı göz önüne alındığında, söz konusu duvarın bu dönemde mevcut olduğu ve Sophia Limanı'nı ikiye ayırarak iki ayrı liman havzası oluşturduğu düşünülmektedir.

---

[288] Mordtmann, *Auteur du Texte. Esquisse Topographique de Constantinople*, 55; Tülay Artan, "Kadırga," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994): 365.

[289] Albrecht Berger and Jonathan Bardill, "The Representations of Constantinople in Hartman Schedel's World Chronicle, and Related Pictures," *Byzantine and Modern Greek Studies* 22 (1998): 23; Albrecht Berger, "Konstantinopel und seine Häfen," in *Häfen im 1. Millennium AD: Bauliche Konzepte, Herrschaftliche und Religiöse Einflüsse*, ed. Ulrich Wulf-Rheidt and Inge Schröder (Wiesbaden: Reichert Verlag, 2015): 77-88.

Harita 5.4: İngiliz Sanatçı Paul Hogarth, Konstantinopolis Haritasından Kumkapı Detayı.

Kaynak: Philip Sherrard, *Byzantium*, 1967, s. 38-39.

Philip Owen Arnould Sherrard'ın eserinde 11. yüzyıl Konstantinopolis'i canlandırması için İngiliz sanatçı Paul Hogarth'a çizdirilen yukarıdaki haritada da Kontoskalion Limanı ve Iulian Limanı olmak üzere Kumkapı'daki liman, iki havzalı ve bir demir kapılı olarak çizilmiştir (Harita 5.4.). 15. yüzyıl eseri olan Hünername minyatüründe de (Minyatür 4.2.) bölgenin bir sur duvarı ve kapısıyla bölünen iki havzalı dokusu görülmektedir.[290]

İmparator VIII. Mihail Paleologos (1259-1282) Konstantinopolis'in egemenliğini Latinlerden alarak tekrardan Bizans'ın hakimiyetine soktuktan sonra, şehirde bazı düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu düzenlemeler içerisinde tahkimatların onarılması, daha önce kaçmış olan şehir sakinlerinin şehre çağrılması ve yerleştirilmesi, kentin

[290] Philip Sherrard, *Byzantium* (London: Thames and Hudson, 1967), 38-39.

iaşesinin sağlanması ve küçük bir donanmanın oluşturulmasını kapsamaktadır.[291] Bu düzenlemelerden bahseden tarihçi Giorgios Pachymeres, imparatorun Kondoskoli Limanı'nı stratejik bir üs olarak değerlendirdiğini ve Sicilya Kralı I. Charles'ın (1226-1285) filosunun tehdidine karşılık burayı imparatorluk donanmasının en önemli merkezlerinden biri hâline getirdiğini belirtmektedir. Altın Boynuzdaki limanların bir saldırıya karşı fazla savunmasız olduğunu fark eden imparator, donanmasını toplamak için Langa'daki Kontoskalion Limanı'nı seçmiştir. Pachymere'ye göre, VIII. Mihail bu limanı restore etmiş veya yeniden inşa etmiştir. Pachymere'nin aktarımına göre; liman, devasa taş bloklardan oluşan dairesel bir surla çevrelenmiş ve surun önündeki deniz alanını derinleştirerek içine cıva döktürmüştür. Muhafazanın üstüne gemileri korumaya yetecek büyüklükte bir iskele yaptırmıştır. Limanın taş duvarında açılan çıkışı, bir demir zincirle kapatılmıştır.[292] Pachymere'nin verdiği bu bilgiler, söz konusu limanın Theodosios Limanı ile özdeşleştirilebileceğini göstermektedir. Çünkü liman, Langa bölgesi içinde belirtilmektedir. Ancak, Millingen ve Müller bu limanı Kumkapı'ya yerleştirerek Kontoskalion Limanı ile ilişkilendirmiştir.[293] Aynı bölgede halefi tarafından yapılacak olan müdahalelere ek olarak 15. yüzyıldan itibaren bölgeyi gösteren minyatürlerde iki liman havzası arasında mevcut olan sur duvarları göz önüne alındığında Pachymere'nin açıklamasındaki bölgenin belirtilmesinde bir yanlışlık olabileceğini düşündürmektedir.

İmparator VIII. Mihail Paleologos'un halefi II. Andronikos'un (1282-1328), Sophia Limanı'nı temizlettiği, derinleştirdiği ve imparatorluk triremelerinin[294] fırtınadan korunması için demir kapılarla kapattırdığı çeşitli kaynaklarda belirtilmektedir. Bu bağlamda, VIII. Mihail Paleologos'un faaliyetlerini aktaran tarihî kaynaklarda Kondoskolion Limanı adı kullanılırken, II. Andronikos'un dönemi kayıtlarında ise imparatorun halefinin Sophia Limanı'ndaki çalışmalarını sürdürdüğü ifade

[291] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 30; Emecen, *İstanbul: Tarihi Dönüşümlerin Kenti*, 50-51.

[292] Millingen, *Byzantine Constantinople,* 293-294*;* Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 228-229; Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 60; İhtifalci Mehmet Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi 1*, 423.

[293] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 31.

[294] Üç sıra kürekli antik savaş gemisi.

edilmektedir. Bu durum, Kondoskolion ve Sophia Limanı'nın bir sur duvarı ve kapı ile ayrılmasından kaynaklanan topografik farklılığa dayalı bir isimlendirme çeşitliliğinden ileri gelmektedir. Farklı tarihçilerin bu iki isimden birini tercih etmesi neticesinde terminolojik bir karışıklığa sebep olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, limanın batı kulesinde yer alan armadan da anlaşılacağı üzere (Çizim 4.3.), bu dönemde önemli onarımlar gerçekleştirilmiş ve limanın kapasitesi daha da artırılmıştır.[295] Bu çerçevede Pseudo-Codinus'un *De aedificiis* adlı eserine göre; limanı çevreleyen surlar yükseltilmiş, ikinci bir sahil suru inşa edilmiş ve güvenliği pekiştirmek adına kıyı şeridi boyunca büyük taş bloklarla desteklenmiş, limanın girişleri daha sonraları sıkça sözü edilecek olan demir kapılarla güvence altına alınmış, dalga etkisini minimize etmek amacıyla da bir mendirek inşa edilmiştir.[296] Bu anlatılanlar VIII. Michael'in Kontoskalion Limanı hakkında yaptığını bildiğimiz müdahalelere çok benzemektedir. Bilinenler karşılaştırıldığında, Pseudo-Codinus aktardıkları hatalı bir imparatora atıf olabilir ya da Andronikos sadece halefinin işini tamamlamıştır. Ayrıca bu iki havzanın birbirine yalnızca 150 m uzaklıkta oldukları göz önünde bulundurulduğunda bir zamanlar Sophia Limanı bölgesini tanımlamak için kullanılan Sophia terimi kullanılmaz hale gelmiştir. Bu terim yerine 13. yüzyılda daha popüler olduğu anlaşılan Kontoskalion teriminin kullanılmış olması ise mümkündür. Janin ise bu ihtimallere bir yenisini daha eklemekte ve "Cantoscopie/Kontoskalion"

[295] Millingen daha önce de belirtildiği üzere, Kumkapı'daki deniz surlarında Andronikos'a atfettiği ve imparatorun Sophia Limanındaki inşa faaliyetleriyle ilişkilendirdiği bir "arma" görmüş ve bu armayı çizerek belgelendirmiştir. Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites,* 295.

[296] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 31; Grosvenor, *Constantinople*, 567; Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, 291;Aikaterini Delaporta, Flora Karagianni, *Depictions of the Byzantine Harbours of Constantinople in Early Maps and Engraving*, 57; Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 232; Heher, J*ulianoshafen – Sophienhafen – Kontoskalion*, 60.

teriminin belki de gözlem kulesi olarak kullanılan yakınlardaki Belisarius Kulesi olabileceğini ileri sürmektedir.[297]

İmparator VIII. Mihail Paleologos ve halefi II. Andronikos'a atfedilen onarım çalışmalarının kim tarafından yaptırıldığı bir tartışma konusu olmaya devam ederken, limanın onarılmasındaki uygulanan teknikler ayrı bir inceleme konusu olması gereken hususlardır. Limanın korunmasına yönelik alınan önlemler arasında en dikkat çekici olanlardan biri, sur duvarlarını şiddetli lodos nedeniyle kabaran dalgaların yıkıcı etkisinden korumak amacıyla kıyıya büyük taş bloklar yerleştirilmesidir. Bu uygulama, limanın uzun vadeli güvenliğini sağlamaya yönelik bir mühendislik çözümü olmalıdır. İmparator VIII. Mihail Paleologos'un inşa ettirdiği bu donanma üssü, sadece savaş gemilerinin konuşlandığı bir liman değil, aynı zamanda gemi bakım ve onarım faaliyetlerinin yürütüldüğü bir tersane işlevi de görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Böylece, Sophia Limanı'nı da içine aldığını düşündüğümüz Kondoskali Limanı, Bizans donanmasının operasyonel kapasitesini sürdürebilmesi açısından önemli bir rol oynamış ve imparatorluğun deniz gücünü desteklemiştir. Limanın tersane bölümü (eski Sophia Limanı Havzası) olduğunu düşündüğümüz kısmının girişinde bulunan bu demir kapının, limanda ne kadar süreyle durduğunu bilememekteyiz. Ancak Buondelmonti'nin bir takım el yazmalarında, Andrea Vavassore, George Braun ve Sebastian Münster gravürlerinde tasvir edilmişlerdir.

Yaklaşık 1348-49 yılında şehri ziyaret eden Rus hacı Novgorodlu Stephan ise Kondoskoli Limanı'nın canlı bir tasvirini sunmakta ve demir kapıdan bahsetmektedir;[298]

> *Hipodromdan Cantoscopie'ye geçilir; burada şehrin büyük ve muazzam demir parmaklıklı kapısı bulunmaktadır. İşte bu kapıdan deniz şehre girer. Deniz dalgalıysa, üç yüz gemi burada yer bulabilir; bu gemilerden bazılarının iki yüz,*

---

[297] Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 232.

[298] Janin, *Topographie de Constantinople byzantine. Le port Sophien et les quartiers environnants*, 119; Millingen, *Byzantine Constantinople: the Walls of the City and Adjoining Historical Sites,* 294*;* Aikaterini Delaporta, Flora Karagianni, *Depictions of the Byzantine Harbours of Constantinople in Early Maps and Engraving*, 57; Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 62.

bazılarının ise üç yüz küreği vardır. Bu gemiler, asker taşıma işlerinde kullanılır. Eğer rüzgar ters ise, ilerleyemezler ve güzel havaların gelmesini beklemek zorunda kalırlar.

Stephan'ın anlattığı gibi limanın 300 gemi barındırmaya uygun olduğu iddiası topografya açısından kuşkulu olsa bile bu ifadeler, liman ve bölgesinin 14.yüzyılın ilk yarısında artık Kondoskoli olarak anıldığını göstermektedir. Buna ek olarak Müller'in belirttiği üzere 1432'de Bertrandon de La Brocquire, şehrin güney limanının üç veya dört kadırga alacak şekilde olduğunu belirten daha gerçekçi bir tasvir yapmaktadır.[299] Bu anlatım, Bizans'ın son dönemlerinde bile Kondoskoli Limanı'nın aktif bir deniz üssü ve barınak olarak işlevini sürdürdüğünü düşündürmektedir. Ayrıca, limanın hava şartlarına bağlı olarak bir bekleme noktası hâline geldiği için hem ticari hem de askeri işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Kadırga ve Kumkapı bölgeleri ile bu alanı çevreleyen deniz surları, inşa edildikleri tarihten itibaren yangınlar ve depremler gibi çeşitli felaketlere maruz kalmalarına rağmen, gelişimlerini sürdürmeye devam etmiştir. Sophia Limanı, Konstantinopolis'in ekonomik merkezinin İtalyan tüccarların yerleştiği Haliç'e geri kaymaya başladığı 11. yüzyılın sonlarından itibaren ekonomik önemini yavaş yavaş kaybederek daha çok askeri önem kazandığı düşünülmektedir. Limanın ekonomik faaliyetler açısında terk edilme sürecinde isminin de tekrardan değiştiği görülmektedir. Liman, 13.yüzyıldan itibaren "Kontoskalion" veya "Kontoskelion" olarak kayıtlara geçmektedir. Limanın zaten mevcut olan çeşitli isimlerine yeni bir ismin daha eklenmesi bilimsel analizlerde karışıklığa yol açtığı ve hatta bazı durumlarda iki farklı limanın olduğuna dair düşüncelerin oluştuğu görülmektedir. Sophia Limanının günümüz Kadırga sahilinde olduğu, "Kontoskalion" veya "Kontoskelion" Limanının ise Kumkapı sahilinde bulunduğu varsayılmaktadır. Ancak bölgede tek bir limanın olduğu ve bu limanın Portus Novus isimlendirilmesiyle başlayan Iulian Limanı ve Sophia Limanı isimlerini alan limanın tam zamanını saptayamadığımız (7. yüzyıl sonu 8. yüzyıl başı?) bir dönemde genişletilerek Kontoskalion (Kumkapı) Limanı ismini aldığı ve ilerleyen

[299] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 32.

yıllarda da bir havzasının dolmasıyla limanın çekirdeğini oluşturan Iulian Limanı'nın Kadırga Limanı olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır.[300]

Kontoskalion limanı için bir sonraki güvenilir kanıt yine gerekli bakım çalışmalarıyla ilgilidir. Bu kez onarım VIII. Ioannis Palaiologos (1425-1448) tarafından yaptırtılmıştır. Bu döneme ait Heher'in aktardığı anonim bir yazar tarafından kaleme alınmış ve Bizans İmparatorları II. Manuel Palaiologos (1391-1425) ile oğlu VIII. Ioannis Palaiologos (1425-1448) için yazılmış övgü metni incelendiğinde, "genellikle Kontoskalion olarak adlandırılan bir yerde, şehri çevreleyen duvarın güney kısmında, dairesel planlı bir limanın" varlığından bahsedilmektedir. Metindeki "genellikle" ifadesi 15. yüzyılın başlarında limanın daha önceki isimlerinin de hala kullanıldığını düşündürmektedir. Metin şu şekilde devam etmektedir; "surun bir taraftan diğer tarafa açıldığı yerde, giriş bir savaş gemisine engelsiz liman girişi sunarken, çevresi üç yüzden fazla gemiye yer sunmaktadır." Kaynaktaki "surun bir tarafından diğer tarafa açıldığı" ifadesi bu dönemde limanın iki havzalı durumunu hala koruduğunu göstermektedir. Metin, limanın tasarımı hakkında dikkate değer bilgiler vererek devam etmektedir; [301]

> *Fırtınalı havalarda kuzey Trakya rüzgârı estiğinde içeri tortu almayacak şekilde tasarlanmıştır. Ancak güçlü bir güney rüzgârı gelip açıklığa doğru estiğinde, kumu durduracak ya da hava akımının girerken kumu içeri atmasını engelleyecek hiçbir engel yoktur. Şimdi ne oldu Her yıl küçük bir miktar eklendiğinde, havza çok fazla tortu emdi.*

Limanın morfolojik yapısı itibarıyla alüvyon birikimine açık bir konumda bulunduğu ve tarihsel süreç boyunca tekrar tekrar tortu ile dolduğu olgusu, 15. yüzyılın başlarında da bilinen bir gerçekliktir. Limanın, hâkim rüzgâr yönlerinden biri olan Trakya rüzgârlarına karşı korunaklı şekilde inşa edilmiş olmasına karşın, güney rüzgârlarının etkisine açık olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, her geçen yıl biriken tortunun liman havzasını doldurmasına neden olmuş ve metnin kaleme alındığı dönemde limanın işlevselliğini büyük ölçüde yitirmesine yol açmıştır. Kaynakta, güvenlik gerekçeleriyle limanın farklı bir bölgeye taşınmasının mümkün görülmediği, bunun

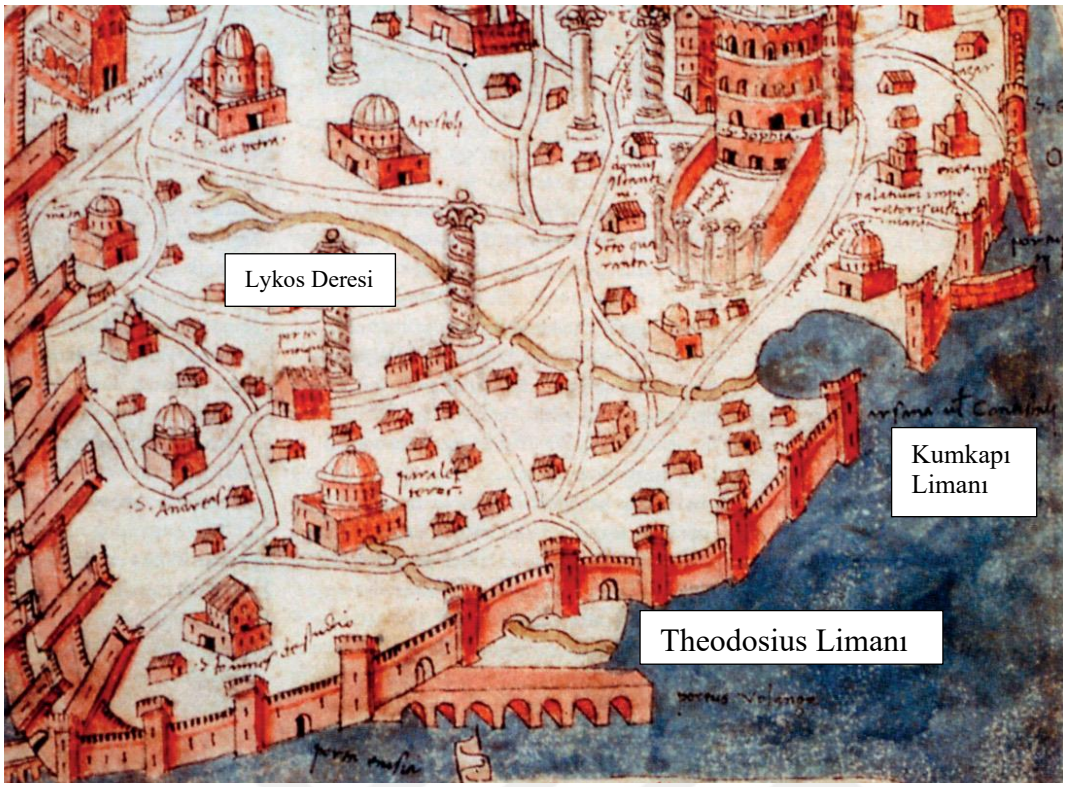
[300] Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 54.

[301] A.g.m., 55.

yerine düzenli olarak temizlenmesinin uygun bulunduğu ifade edilmektedir. Burada atıfta bulunulan güvenlik kaygısının, olası bir saldırı durumunda Marmara kıyılarının savunulmasına yönelik olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda, dönemin en büyük tehdidi Osmanlı Devleti'nin Bizans İmparatorluğu'na yönelik giderek artan askerî baskısıdır. İmparator VIII. Ioannis Palaiologos (1425-1448) döneminde, limanın tortul birikintilerden arındırılması amacıyla kapsamlı bir temizlik çalışması başlatılmıştır. Bu süreçte, liman havzasının temizlenmesi için büyük bir insan gücü seferber edilmiş; işçiler, keşişler, rahipler ve diyakozlar bu çalışmalara aktif olarak katılmıştır. Söz konusu temizlik faaliyetleri, doğrudan patriklik ruhban sınıfının denetimi altında yürütülmüş olup, yoğun ve koordineli bir çabanın sonucunda liman, önceki durumuna kavuşturulmuştur.[302]

Yaklaşık olarak İmparator VIII. Ioannis Palaiologos döneminde Konstantinopolis'i ziyaret eden Christoforo Buondelmonti'nin tasvirinin, limanın söz konusu temizliğinin gerçekleştiği dönemde çizildiği anlaşılmaktadır (Harita 5.5.). Ancak, bu tasvirde belirgin hatalar göze çarpmaktadır. Tasvirde Theodosius Limanı bir mendirekle belirginleştirilirken, Kumkapı geniş bir körfez biçiminde gösterilmektedir. Boukoleon Sarayı'nın önündeki imparatorluk limanı ise çift mendirek ile gösterilmiştir. Ayrıca haritada bazı topografik yanlışlıklar da dikkat çekmektedir. Özellikle Theodosius Limanı, gerçek konumundan daha batıya yerleştirilmiştir. Langa'ya döküldüğü bilinen, Lykos Deresi ise kentin içinden doğarak doğrudan Kumkapı Limanı'na dökülen bir akarsu olarak resmedilmiştir.

[302] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 32; Heher, *Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion*, 62.

Harita 5.5: Cristoforo Buondelmonti'nin İstanbul Tasvirinden Kumkapı Detayı.

Kaynak: Bülent Özükan, *Tarihte İstanbul Haritaları,* 2006, s.47.

Aşağıda Konstantinopolis tasviri özgün Cristoforo Buondelmonti tasvirinin zenginleştirilmiş en ayrıntılı görünümünü sunulmaktadır (Harita 5.6.). Bu tasvirde II. Bayazıt zamanından birkaç güncellemeyle detaylandırılan II. Mehmet'in İstanbul'u gösterilmektedir. Vlanga (haritadaki yazı Vlanga locus agquosus) yazısıyla işaretlenen Langa on bir kule ile güçlendirilmiş, tamamen surlarla çevrili bir alan olarak tasvir edilmektedir. İki ayrı liman havzasına sahip Kontoskalion'un bir kısmı alüvyonlarla dolmuştur. Batı tarafı bir dalgakıranla açık denizden korunurken, doğu alanı ise tamamen sur duvarları ile çevrilidir. Limanın açık ve kapalı alanları arasındaki bağlantı limanın Bizans döneminde konulduğu varsayılan bir demir kapı aracılığı ile sağlanmıştır. Bu kapıdan sonra denizin devam ettiğini belirtmek için "Mare: Deniz" yazısı eklenmiştir. Limanın kuzeye doğru kıvrıldığı noktanın kara tarafında beş adet bina görülmektedir. Bina dizisinin üzerinde ise "darsinale: tersane" yazısı göze çarpmaktadır. Tasvir üzerinde yer alan bu notlar 15. yüzyılın sonlarında Kumkapı Limanı'nın alüvyon birikmesiyle dolarak küçüldüğünü ve oluşan bu yeni alanın hem liman hem de tersane işlevi gördüğünü belgelemektedir. Limanın tersane işlevi

gördüğü bu dönemden başlayarak adının da zamanla değişerek Kadırga Limanına dönüştüğü düşünülmektedir. Limanın doğu tarafında ayrı bir kapısı olduğu anlaşılan avlu içindeki dikdörtgen binanın üzerinde ise "Stabula Regis: Kralın Ahırı" yazmaktadır. Kadırga bölgesinde varlığı bilinen Has ahırlar hakkında detaylı bilgi ilerleyen bölümlerde verilecektir. Ancak bu haritayla bölgenin Kadırga Limanı ve Tersanesi olarak kullanıldığı ve bu dönemden itibaren has ahırların da burada konumlandırıldığı belgelenmiş olmaktadır.

Harita 5.6: Cristoforo Buondelmonti, İstanbul Tasviri Düssoldorf Nüshasından Kumkapı Detayı.

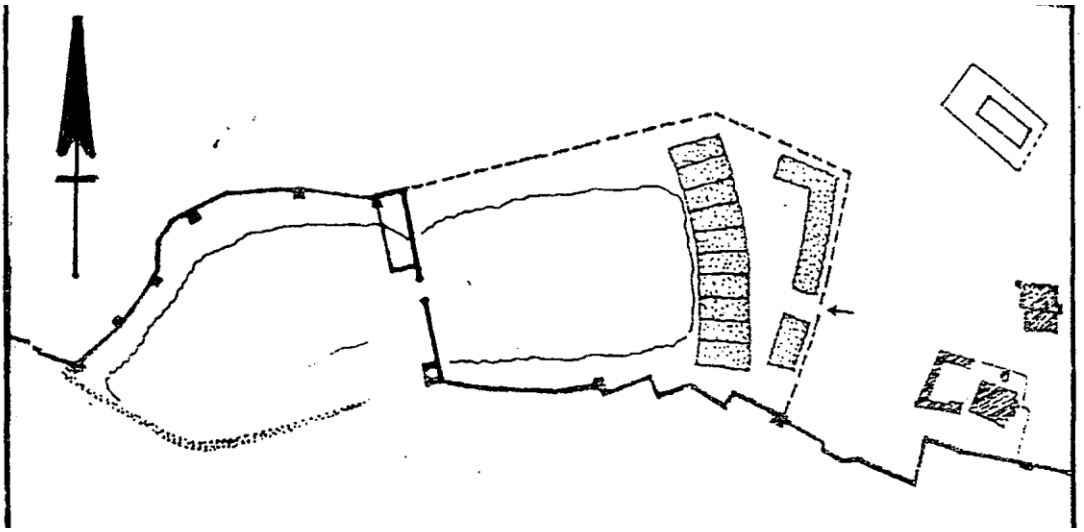
Kaynak: Pasquale Tunzi. Constantinople Viewed by the Renaissance-Era West, December, 2020.

Kadırga Limanı'nın Osmanlı döneminde askerî niteliğini kesin olarak ne zaman kaybettiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak limanın zamanla işlevini yitirdiği ve bu sürecin ani değil, kademeli bir terk ediliş biçiminde gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Fetihten sonraki ilk yıllarda liman, Osmanlı yönetimi tarafından hâlâ askeri bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Nitekim İstanbul'un fethini takip eden 1462-63 kışında, büyük oranda dolmuş durumda olan limanın yeniden işler hâle getirilmesi için genişletme çalışmalarının yapıldığı ve mevcut tersanenin onarıldığı kaynaklarda belirtilmektedir.[303] Bu müdahaleler, erken Osmanlı döneminde limanın askerî ve denizcilik açısından hâlâ önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ancak ilerleyen yüzyıllarda Haliç tersanesinin ön plana çıkması, teknolojik değişim ve denizcilik gereksinimlerindeki dönüşüm gibi etkenlerle birlikte, Kadırga Limanı'nın eski işlevini yavaş yavaş yitirdiği ve kentsel bellekte giderek arka plana itildiği görülmektedir.

Fetih sonrasında artık Türkler tarafından "Kadırga Limanı" olarak adlandırılan bölgenin, bir dönem Osmanlı donanmasının kullandığı bir liman işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Müller'in aktardığına göre 1471 yılında yazıldığı belirtilen bir anekdotta limana dair şu ifadeler yer alır: *"Ne duvarlarla çevrili ne de üstü kapalıdır; yalnızca dört kadırganın bulunduğu kısmın üstü örtülüdür."* Bu tanım, fetih sonrası dönemde limanın tam anlamıyla işlevsel ya da stratejik olarak kullanılmadığını, en azından klasik anlamda bir donanma üssü olmaktan uzak olduğunu göstermektedir (Plan 5.1.). Limanın bu yarı terkedilmiş, bakımsız görünümü, erken Osmanlı döneminde bölgeye verilen önemin sınırlı kaldığını da ortaya koymaktadır.[304]

[303] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi (855-886/1451-1481)* (İstanbul: Baha Matbaası, 1953): 43; Doğan Kuban, *İstanbul: 1600 Yıllık Bir Müzedir, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları* (İstanbul: Yem Yayın, 2021): 52.

[304] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 45.

Plan 5.1: 16. Yüzyılın Başlarında Kadırga Limanı ve Tersane.

Kaynak: W. Müller Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 2007, s. 45.

Bu tasvir, A. di Vavassore'un 1520 tarihli İstanbul gravürü ile George Braun ve Franz Hogenberg'in 1572 tarihli panoramik İstanbul haritasındaki görsel anlatımlarla da örtüşmektedir. Her iki betimlemede de Kadırga Limanı çevresindeki yapılaşmanın sınırlı olduğu, limanın askeri değil daha çok ikincil işlevlere sahip bir bölge olarak temsil edildiği dikkat çekmektedir.

Sultan II. Bayazıt (1481-1512) döneminde ise donanma güçlendirilmek istenmiş ve 1496'dan itibaren donanmanın çeşitli sınıflardan 200-300 tekneye ulaşması için çalışmalar yaptırılmıştır. Bu dönemde Kadırga Liman'ındaki eski donanma tersanesinin de önemli görevler üstlendiği, Venedik balyoslarının verdiği bilgilerden öğrenilmektedir. Kadırga Tersanesi 1499'dan itibaren eski sadrazam Hersekli oğlu Ahmet Paşa'nın kontrolünde idare edilmiştir.[305]

1515 yılında Haliç'te Aynalıkavak mevkiinde Galata Tersane ve Cephaneliği inşa edilmiştir. Bu yeni inşa edilen tersaneyle Osmanlı donanmasının önemli bir kısmı Haliç'e kaydırılmış olmalıdır. Bu dönemden itibaren Kadırga Limanı'nın artık sadece küçük gemilere tahsis edildiğini düşündürmektedir. Galata tersanesinin inşasından kısa bir süre sonra 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Kondoskali Limanı'nın artık aktif bir liman olarak kullanılmadığı görülmektedir. Bu dönemde liman büyük ölçüde

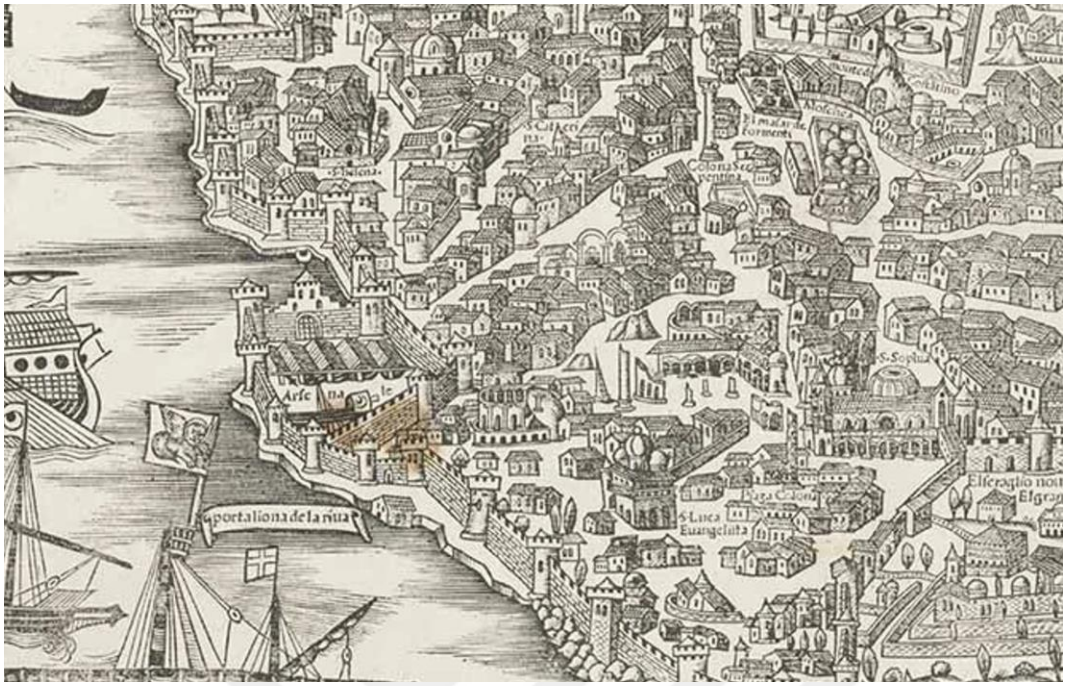
[305] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 45.

terk edilmiş olmalıdır. Aynı dönemde liman, duvarlarla çevrilmiş ve kısmen toprakla dolmuştur. Bu dolguya rağmen liman tamamen kuru bir alan hâline gelmemiş, hâlâ su birikintileri görülmektedir. Limandaki su ise bölgede yaşayan kadınların çamaşırlarını yıkadıkları alana dönüşmüştür. Burada batık halde bulunan üç güverteli kadırgalar nedeniyle liman, "Kadırga Limanı" olarak anılmaya başlandığı aktarılmaktadır.[306]

Kondoskali Limanı'nın Osmanlı döneminde liman işlevini yitirdiğini ve zamanla alüvyonlarla dolduğuna dair süreci destekleyen görsel belgeler bulunmaktadır. Giovanni Andrea Vavassore'nin yaklaşık 1520 tarihli kuşbakışı panoraması[307] (Harita 5.7.) ve 1572 tarihli George Braun ile Franz Hogenberg albümlerindeki İstanbul tasvirleri (Harita 5.8.) önemli görsel veriler sunmaktadır. Bu haritalarda, etrafı surlarla çevrili küçük bir alanının zamanla dolduğu ve denize bağlanan geçidin kapanarak limanın yerine, bir meydanın oluştuğu açıkça görülmektedir. Ancak limanın tamamen kara hâline gelmesi ve bugünkü Kumkapı Meydanı ile Kadırga Meydanı'nın bir yerleşim alanına dönüşmesi, zamana yayılan daha uzun bir süreç içinde gerçekleşmiş olmalıdır. Kadırga Limanı her iki gravürde de etrafı surlarla çevrili ve anıtsal bir girişi bulunan kapalı bir alan olarak tasvir edilmiş ve burası "Arsenale" "Cephanelik/Tersane" olarak belirtilmiştir. Haritaların çizildiği 16.yüzyılda bölgenin Osmanlı Devleti'nin merkez cephanelik ve tersane işlevine sahip olmasa da 1587/88'de Sokullu Mehmet Paşa'nın burayı tümüyle doldurtmasına kadar varlığını devam ettirdiğini düşündürmektedir.

[306] Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants*,120; Artan, *Kadırga*, 366; Gülru Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017), 451.

[307] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 108.

Harita 5.7: A. di Vavassore, Kuşbakışı İstanbul, 1520, Kumkapı Detayı.

Kaynak: Ayşe Yetişkin Kubilay, *Batı Kaynaklı Haritalardaki İstanbul*, 2015, s.525.

Harita 5.8: George Braun ile Franz Hogenberg 1572, İstanbul Haritası Kumkapı Detayı.

Kaynak: Iulian M. Stargardt, LL.B., F.R.G.S; 1572 Byzantium Nunc Constantinopolis – Georg Braun (1541-1622) and Frans Hogenberg (1535-90) (Shared with us in November 2014).

15. yüzyılın sonlarında İstanbul'a gelen Venedikli seyyah Giovanni Maria Angiolello, limandan "Konduschali" adıyla söz etmekte, ancak aynı zamanda buranın artık "Kadırga Limanı" olarak adlandırıldığını da özellikle belirtmektedir.[308] Angiolello'nun bu gözlemi, Bizans dönemine ait denizcilik tesislerinin Osmanlı döneminde hem fiziksel hem de işlevsel olarak sürdüğüne işaret ettiği gibi, yer adlarının zamanla Türkçeleşerek yeni toplumsal bağlama nasıl adapte olduğunu da göstermektedir. "Konduschali" biçimi, büyük olasılıkla Yunanca "Kontoskalion"un İtalyanca/Venedikçe telaffuzuna dayanmaktadır ve bu da limanın çok katmanlı adlandırma tarihine ışık tutmaktadır.

Matrakçı Nasuh'un 1537'de gerçeğine yakın 200'den fazla bina tasvir ettiği İstanbul minyatüründe Kadırga Limanı ve çevresindeki yapılar görülmektedir.[309] Bu gelenekselleşmiş bina temsillerinin birçoğunun biçimleri kalıplaşmış olsalar bile, gerçek gözlemlerden türetilmiştir. Minyatüre göre liman tek havzalı olarak görüldüğünden Kumkapı havzasının büyük oranda dolduğu anlaşılmaktadır. Kadırga limanı ise olabildiğinde küçülmüş ve liman havzasının tepelerinde merkezinde bir çeşmenin bulunduğu bir meydan oluşmuştur. Limanın daha önceden var olduğu bilinen kapısı bir geçit formunda minyatüre aksettirildiğinden, 16.yüzyılın başlarında da mevcut olduğu anlaşılmaktadır. [310] Limanın etrafında çok sayıda önemli yapının mevcudiyeti görülmektedir. Bu yapılar, Kadırga Hamamı, Hass Ahırlar, bir çeşme ve bir kasırdır.[311]

Salomon Schweigger'in 1578-1581 yılları arasında İstanbul'da bulunması, özellikle Kumkapı Limanı'nın 16. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu hakkında önemli gözlemler sunmaktadır.[312] Schweigger'in seyahat notlarında aktardığı bilgilere göre,

---

[308] Giovanni Maria Angiolello, *Viaggio di Angiolello da Vicenza in Turchia*, ed. by A. Bacchi della Lega (Bologna: Romagnoli Dall'Acqua, 1913): 26-27.

[309] Bakınız Minyatür 4.1.

[310] Walter B. Denny, "A Sixteenth-Century Architectural Plan of Istanbul," *Ars Orientalis: The Art of Islam and the East* 8 (1970): 52.

[311] Denny, "A Sixteenth-Century Architectural Plan of Istanbul", 58.

[312]Bkz. Harita 4.4.

bir zamanlar aktif bir liman işlevi gören Kumkapı, 16. yüzyıla gelindiğinde artık kullanılmaz hâle gelmiş, liman kapısı ise kapatılmıştır. Bu ifade, limanın fiziksel ve işlevsel olarak tamamen terk edilmese de artık düzenli ticari veya askerî amaçlarla kullanılmadığını ve kentsel işleyişin dışında kaldığını göstermektedir. Schweigger'in kente dair bir diğer dikkate değer gözlemi ise şehir kapılarına ilişkindir. Seyyah, İstanbul surlarında toplam on dokuz kapı bulunduğunu belirtmekte; bunlar arasında Marmara Denizi'ne açılan tek kapının ise Kumkapı olduğunu ifade etmektedir. Bu doğrultuda Kumkapı her ne kadar liman işlevini yitirmiş olsa da şehir Marmara ilişkisi açısından bir geçiş noktası olma niteliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.[313]

Minyatür 5.1: İstanbul Üzerinde Kuyruklu Yıldız, 1581, Kadırga Limanı Detayı.

Kaynak: F. Elif Taygur, *Osmanlı Minyatürlerinde İstanbul Yapıları*. 2020, s.111.

1577'de İstanbul'da gözlemlenebilen bir kuyruklu yıldızın tasvir edildiği minyatürde yer alan yapıların türlerini ya da kimliklerini kesin olarak tespit etmek güçtür (Minyatür 5.9.). Bununla birlikte, Kadırga Limanı'nın tasvirde belirgin bir biçimde yer aldığı görülmektedir. Ancak, limanın deniz tarafındaki surları ve daha önce varlığı bilinen demir kapısı minyatüre yansıtılmamıştır. Söz konusu liman havzasının zamanla dolduğu anlaşılmakta, tepelerde ise Kadırga Meydanı geniş bir açıklık olarak

[313] Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581,*120.

dikkat çekmektedir. [314] Öte yandan, 1584 yılına tarihlenen Hünernâme'de yer alan İstanbul tasvirinde, Kadırga Limanı'nın deniz tarafındaki surları ve demir kapısının ayrıntılı biçimde işlendiği görülmektedir.[315] Bu minyatürde, Kadırga Limanı havzasının tepe kısmında yoğun bir yapılaşma gözlemlenirken, kıyı bölgesinde duvarlar ve kapı varlığını korumaktadır. Ayrıca, Kumkapı havzası önünde biriken tortular, bölgenin alüvyonlarla dolmaya başladığına işaret etmektedir.[316]

1583-1584 yıllarında İstanbul'da bulunan Alman seyyah, tarihçi ve filolog Johannes Löwenklau (Johannes Leunclavius), kent topografyası ve mimarisi üzerine gözlem ve betimlemelerde bulunmuştur. [317] Özellikle Bizans İmparatorluğu tarihi üzerine yaptığı çeviri ve derlemeleriyle tanınan Löwenklau, Konstantinopolis'e dair bazı özgün yer adlarını da kaydetmiştir. Eserinde geçen 20. Kapı "Contoscalio porta" ve 21. kapı "Catergolimenis porta" ifadeleri, geç Bizans ve erken Osmanlı dönemlerinde Kumkapı ve Kadırga bölgelerinin mekânsal organizasyonuna dair dikkate değer ipuçları içermektedir. Gyllius (1490-1522) eserinde de "Caterga Limena" ifadesini Kadırga Limanı için kullanmıştır.[318] Löwenklau'un "*Contoscalio porta*" ifadesi, Yunanca *Kontoskálion* liman kompleksine açılan kapıyı işaret etmektedir. Löwenklau'un açıklamalarında liman geç Bizans döneminde imparatorluk donanmasının ikincil limanı olduğu, Osmanlı döneminde ise "Kumkapı" adıyla anılmaya başlandığı ve liman işlevini kısmen sürdürdüğü belirtilmektedir. 16. yüzyıla gelindiğinde liman havzasının kademeli olarak alüvyonlarla dolduğu bilinmekle birlikte, bölge hâlâ önemli bir kıyı yerleşimi ve iskele alanı olarak varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla Löwenklau'nun "*Contoscalio porta"* adlandırması, Bizans döneminin Kontoskálion'una ve Osmanlı dönemindeki Kumkapı'ya açılan batıdaki kapıya karşılık gelmektedir. Diğer taraftan, "*Catergolimenis porta*" ifadesi, Yunanca *Κατεργο-λιμήν* (Katergo-limen: "kürek mahkûmlarının limanı" veya "tersane limanı")

[314] Taygur, *Osmanlı Minyatürlerinde İstanbul Yapıları,* 109-112.

[315] Bakınız Minyatür 4.2.

[316] Taygur, *Osmanlı Minyatürlerinde İstanbul Yapıları,* 126-131.

[317] Johannes Leunclavius (Löwenklau), *Historiae Musulmanae Turcorum, de Monumentis Ipsorum Exscriptae Libri XVIII*, (Frankfurt: Wechel, 1591): 209.

[318] Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, 107.

ifadesinin Latinize biçimi olup, büyük olasılıkla Kadırga Limanı'nın doğu kısmındaki kontrollü ve askerî alanına işaret etmektedir. Bu alan, Bizans döneminde olduğu gibi Osmanlı döneminde de tersane, cephanelik ve gemi yapım alanı olarak kullanılmıştır. "Katergon" terimi, Osmanlı belgelerinde "kadırga" veya "kürek mahkûmu" anlamında geçmekte, bu bağlamda "Kadırga Limanı" ifadesine doğrudan karşılık gelmektedir. Löwenklau'nun bu iki ayrı liman kapısını ayırt etmesi, 16. yüzyıl sonunda bile İstanbul'un sahil şeridindeki mekânsal ayrımların Bizans'tan Osmanlı'ya aktarıldığını ve özellikle Kumkapı ile Kadırga arasında işlevsel farkların sürdüğünü göstermektedir. Kumkapı daha çok yerleşim, iskele ve ticaret limanı işlevine sahipken; Kadırga Limanı tersane, askerî depolama ve ceza evi işlevleriyle tanımlanmıştır. [319]

Stefano Scolari'nin (yaklaşık 1598-1650) çizmiş olduğu İstanbul, Viyana, Belgrad ve Tuna Nehri haritalarında Constantinopolis şematik olarak gösterilmiştir (Harita 5.9.). Kenti çeviren surlar gerçeklikle uyumsuz formlarda çizilmiş olmasına rağmen Kumkapı-Kadırga bölgesi Arsenal (Cephanelik) olarak gösterilmiştir.

Harita 5.9: Scolari'nin İstanbul'u, Kumkapı-Kadırga Bölgesi.

Kaynak: Newberry Library.

[319] Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae libri*, 209.

1515 yılında Haliç'te, Aynalıkavak mevkiinde Galata Tersanesi ve Cephaneliği'nin inşa edilmesiyle birlikte, Kadırga Limanı'nın işlev kaybı süreci kurumsal düzeyde başlamış ve bölge giderek önemini yitirmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı donanmasının ana üssü olarak Galata Tersanesi'nin öne çıkması, Kadırga Limanı'nı ikincil ve zamanla âtıl bir konuma itmiştir. Limanın doğal yapısındaki sığlaşma süreci de bu işlev kaybını hızlandırmıştır. Bunun nedeni ise 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar tüm kıyı bölgelerinin düzensiz ve rastgele atık boşaltım alanı olarak kullanılması olarak görülmektedir.[320] Nitekim 16. yüzyılın ortalarından itibaren liman havzasının büyük ölçüde dolduğu, bu durumun çevreye yoğun ve rahatsız edici derecede pis kokular yaydığı ve halk sağlığını tehdit etmeye başladığı anlaşılmaktadır. Hatta 1585 tarihli bir hükümde, İstanbul kadısına hitaben gönderilen bir emirde, halkın Yenikapı ve Kumkapı iskelelerine çöp (*zebîl*) döktüğü, bu durumun iskelelerin ve liman havzalarının dolmasına sebebiyet verdiği bildirilmektedir. Hükümde, bu tür zararlı uygulamaların önüne geçilmesi amacıyla, halkın artık çöplerini denize boşaltmamaları gerektiği tembih edilmiştir.[321] Bu belge, 16. yüzyılın sonlarında Kumkapı ve çevresindeki kıyı şeridinin giderek dolduğu, bu dolgunun yalnızca doğal değil, insan eliyle hızlandırıldığı bir sürecin parçası olduğunu da ortaya koymaktadır.

Osmanlı yönetimi tarafından 16. yüzyıl boyunca liman alanlarına ilişkin çeşitli düzenlemeler ve yasaklayıcı hükümler getirilmiş olsa da Kumkapı Limanı çevresine kontrolsüz biçimde dökülen çöplerin denizde yaydığı kötü koku ve oluşturduğu hijyen sorunları, mevcut önlemlerin yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda hem sağlık temelli sorunların giderek artması hem de yaydığı kötü kokularının yakınlardaki sarayına kadar gelmesinden dolayı dönemin sadrazamı Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle daha köklü ve kapsamlı bir müdahaleye başvurulmuş ve liman doldurulmuştur.[322] Bu doğrultuda, Kumkapı Limanı'nın artık işlevini yitirmiş olan havzası tamamen doldurulmuş ve bu alanın yerine, daha sınırlı bir deniz ulaşımı ve kıyı kullanımı sağlayacak şekilde küçük ölçekli bir balıkçı iskelesi inşa edilmiştir. Bu

---

[320] Sert, Esra. *Urban Metabolism of Istanbul: Waterfronts as Metabolized Socio-Natures Between 1839 and 2019.* (PhD diss., Middle East Technical University, 2020).

[321] BOA. A.{DVNSMHM.d. 58.29.

[322] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 32; Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 451.

dönüşüm, hem limanın fiziksel olarak ortadan kaldırıldığını hem de kentsel kullanıma uygun yeni bir kıyı düzenlemesine geçildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Böylece liman, Osmanlı idaresi tarafından planlı biçimde tasfiye edilerek, yerini daha sade, yerel ölçekte işleyen bir iskele yapısına bırakmıştır.

Eremya Çelebi Kömürciyan, aynı dönemde (16. yüzyıl) Kadırga Limanı Meydanı'nda tahta kulübelerde Çingene çilingirlerin yaşadığını kaydetmektedir. Ancak bu durum, bölgedeki nüfuzlu sakinlerin tepkisini çekmiştir. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, semtte oturan önemli kişilerin şikayetleri üzerine bu kulübeleri yıktırarak çingeneleri bölgeden uzaklaştırmıştır. Rivayetlere göre, Kadırga Limanı Meydanı'nda yaşayan çingene kadınları aracılığıyla bazı Müslüman kadınlar sevgilileriyle buluşmaktadır. Köprülü Mehmed Paşa'nın bu müdahalesinin, yalnızca ahlaki kaygılardan değil, Kadırga Limanı'nın yüksek statüsünü ve itibarını koruma isteğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim, hanedan mensupları, yüksek bürokratlar ve ulema sınıfına mensup kişilerin bu bölgede yaşadığı bilinmektedir.[323]

17. yüzyılda Kumkapı Limanı'nın da zamanla dolduğu ve bu dolgu alanının ilerleyen süreçte bir kamusal mekâna dönüştüğü yönündeki bilgiyi, 17. yüzyıl ortalarında İstanbul'u ayrıntılı biçimde betimleyen Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Evliya, Seyahatnâme'sinde İstanbul'da halkın topluca dinlendiği ve çeşitli eğlenceler düzenlediği mesire alanlarını sıralarken, Kumkapı Meydanı ile Kadırga Limanı Meydanı'nı da bu tür açık kamusal alanlar arasında saymaktadır. Bu ifade, daha önce liman işlevi gören bu alanların artık sivil kullanıma açılmış meydanlara dönüştüğünü ve kent yaşamında farklı bir kamusal işleve sahip olduğunu göstermektedir.[324] Evliya'nın tanıklığı, yalnızca fiziksel bir mekânsal dönüşüm değil, aynı zamanda limanların terk edilmesinden sonra bu boşlukların nasıl toplumsal olarak yeniden işlevlendirildiğini de ortaya koymaktadır. Bu durum, 16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul sahil bandında yaşanan dönüşümün hem çevresel hem de sosyal boyutlarını anlamak açısından önemli bir göstergedir.

---

[323] Artan, *Kadırga*, 365. Bölgede yaşadığı bilinen yüksek zümreli kişiler ve konutları hakkında beşinci bölümde ayrıntılı çalışma yürütülmüştür.

[324] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, C. 1, Kitap 2, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 304 Numaralı Yazmadan, Haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008): 440.

Kumkapı Limanı eski fonksiyonunu kaybetse de bir iskele olarak varlığını devam ettirdiği görülmektedir. 18. yüzyıl başlarında İstanbul'daki iskelelerin işlevi yalnızca ticari mal alışverişiyle sınırlı kalmamakta, aynı zamanda saray için ayrılmış özel tedarik yolları ile sıkı biçimde düzenlenmiş bir ikmâl hiyerarşisinin parçası durumundadır. 24 Ekim 1722 tarihli padişah hükmü, İstanbul'a meyve taşıyan sefinelerin (gemilerin) şehirle kurduğu ilk teması kontrol altına alma amacı güderken, Kumkapı İskelesi gibi ikincil dağıtım merkezlerinin bu düzen içindeki konumunu da açığa çıkarmaktadır.[325]

Hükümde, saray pazarbaşısı El-Hâc Ahmed'in şikâyeti üzerine kaleme alınan ifadelere göre, saray ve Enderun için temin edilmesi gereken yaş ve kuru meyve, gelen sefinelerden önce alınmalı, bu işlem de yalnızca Sebzehane önünde, doğrudan Pazarbaşı'nın nezaretinde gerçekleşmelidir. Ancak tüccar taifesi, bu merkezi düzeni ihlâl ederek doğrudan Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Cibali ve Balat gibi ikincil iskelelere yönelmekte ve saray için ayrılması gereken ürünler, madrabazların (komisyoncuların) eline düşmektedir. Bu davranış "kadîme mugayir" (eski düzene aykırı) olarak tanımlanmış ve açıkça yasaklanmıştır. Bu bağlamda Kumkapı İskelesi, saraya tahsis edilmemiş sıradan pazar alanlarının başında yer almakta, ancak konumu gereği tedarik zincirine erken aşamada dahil olmaya müsait bir liman teşkil etmektedir. Kumkapı iskelesi, 18. yüzyılda şehir dışından gelen malın iç piyasaya dağılmasında kilit bir kapı işlevi görmektedir. Ne var ki bu avantajlı konum, saray ikmâl sistemini sekteye uğratacak şekilde düzensiz girişlerin ve kayıt dışı satışların önünü açabilmektedir. Hükmün sert dili ve "verilecek meyve, saray için ayrılmadan Kumkapı'ya yanaşılmayacaktır" şeklindeki açık vurgusu, saray merkezli bir iktisadî denetim mekanizmasının Kumkapı gibi alt düzey dağıtım merkezlerini disiplin altına alma çabasını yansıtmaktadır. Ayrıca bu uygulama, İstanbul'da padişaha ve saraya tahsis edilmiş kaynakların özel statüsünü koruma, buna karşılık halk pazarı ile saray tedariki arasında mutlak bir ayrım gözetme refleksini de ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, 1722 tarihli bu belge, Kumkapı'nın şehrin iktisadî haritasındaki ikincil ama etkili rolünü, aynı zamanda saray ile halk arasındaki ikmâl hiyerarşisinin kırılgan sınırlarını açık biçimde göstermektedir.

[325] BOA AE.SAMD.III.126.12409.1.1.

Kumkapı'daki batı yönündeki açık liman havzası, yani eski Kumkapı Limanı'nın kalıntıları, 18. yüzyılda da dolgu sürecine konu olmaya devam etmiştir. Özellikle 1718-1755 yılları arasında inşa edilen Nuruosmaniye Camii'nin yapımı sırasında ortaya çıkan büyük miktarda hafriyat malzemesinin çoğunluğu Langa bölgesi olmak üzere kısmen bu alanın doldurulmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Böylece, bir zamanlar deniz trafiğine açık olan liman havzası, yalnızca doğal alüvyon birikimiyle değil, aynı zamanda büyük ölçekli mimari projelerin yarattığı yapay müdahalelerle de tamamen kara parçasına dönüştürülmüştür.[326]

Limanın dolgu süreci, yalnızca fiziksel bir dönüşümü değil, aynı zamanda Osmanlı İstanbul'unda liman işlevini kaybetmiş kıyı alanlarının, kent içi inşaat faaliyetlerine entegre edilerek yeni kentsel kullanım biçimlerine tahvil edildiğini göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. 18. yüzyıla gelindiğinde Kadırga Limanı'nın tamamen dolduğu ve artık denizcilik açısından bir liman olma niteliğini bütünüyle kaybettiği anlaşılmaktadır. Liman havzasının sığlaşması ve zamanla kara parçasına dönüşmesi, bölgenin denizle kurduğu yapısal ilişkiyi büyük ölçüde ortadan kaldırmıştır. Buna karşılık, günümüz Kumkapı semti sınırları içerisinde yer alan Kumkapı Limanı havzası, aynı dönemde kısmen işlevini sürdürmeye devam etmiştir. Nitekim 22 Ekim 1758 tarihli belgelerden, Kumkapı İskelesi'nin bu tarihte onarımdan geçirildiği anlaşılmaktadır.[327] Bu onarım kaydı, Kumkapı'nın 18. yüzyıl ortalarında hâlâ deniz ulaşımı açısından belirli bir işleve sahip olduğunu ve kıyı altyapısının tamamen terk edilmediğini göstermektedir. Kumkapı İskelesi sadece yakın mesafe yolcu veya yük taşıma amacıyla oluşturulan küçük balıkçı iskeleleri ile fonksiyonunu kısmen devam ettirmiştir. Böylelikle Kadırga Limanı'nın tümüyle kara parçasına dönüşmesine karşın, Kumkapı Limanı'nın daha geç bir döneme kadar iskelesiyle birlikte sınırlı da olsa kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Aynı dosyada yer alan 16.08.1767 (H 21 Rebîü'l-âhir 1181) ve 19.03.1768 (H 29 Şevval 1181) tarihli Hatt-ı Hümâyûn ve belgenin içeriği şu şekildedir; Kumkapı'da bulunan eski bir iskele, deniz yoluyla gelen meyve kayıklarının yanaşıp yük boşaltması için kullanılan önemli bir noktadır. İskele, halk için ticari ve sosyal anlamda fayda sağlamaktadır. Ancak, iskelenin eskimesi ve harap hale gelmesi nedeniyle hem

[326] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 63.

[327] BOA. D.M.d.36915.

kayıklar hem de kale içindeki halk sıkıntı yaşamaktadır. Halk, iskelenin köhneleşmesi nedeniyle eski işlevini göremediğini ve onarılması gerektiğini arz etmiştir. Bunun üzerine Padişah, Hassa-ı Mimâr Ağa'ya emir vererek iskelenin keşfini yapmasını, masrafları tespit etmesini ve bu durumu deftere kaydetmesini buyurmuştur. İskele, gerekli onarım ve yeniden inşa sürecinden geçirilerek halkın hizmetine sunulacaktır. Padişah tarafından defterdara hitaben verilen bu emirde, Kumkapı dışında yeni bir iskelenin keşfi ve inşasının yapılması buyrulmuştur. İskele alanında yapılan keşif ve incelemede, halkın kırık olduğunu belirttiği yerler tespit edilmiştir. İskele önünde bulunan liman taşlarının deniz tarafına kadar uzandığı belirtilmiştir. İskele inşaatı ve tamiratı tamamlandıktan sonra, yetkililerin denetiminde yeniden keşif ve inceleme yapılması talep edilmiştir. İnşaat tamamlandıktan sonra yapılan işlemlerin kayda geçirilip baş muhasebe defterine işlenmesi ve raporlanması emredilmiştir. İskele inşaatının tamamlanmasının ardından ise hassa mimarı Molla Ali İbrahim, padişahın emri doğrultusunda tekraren iskeleye gidip inceleme yapmıştır. Yapılan muayenede iskelenin tamamen inşa edildiği ve projeye uygun biçimde tamamlandığı doğrulanmıştır.[328] 1767-1768 yıllarında gerçekleşen bu yeniden inşa faaliyeti, Kumkapı İskelesi'nin yalnızca fiziksel olarak değil, işlev bakımından da yeniden tanımlandığı bir süreci temsil etmektedir. Ahşap yapı sistemleriyle inşa edilen yeni kebîr iskele hem taşra ürünlerinin taşınmasında hem de kent içi ulaşımda kamu hizmeti veren bir altyapı yatırımı olarak konumlandırılmıştır.

Kumkapı İskelesinin tamirinden neredeyse 30 sene sonra iskelenin tekrardan onarıma ihtiyaç duyar hale geldiği anlaşılmaktadır. 15.09.1797 (H 23 Rebiülevvel 1212) tarihli belge Kumkapı haricinde bulunan büyük iskelenin tamiri ve yeniden inşasıyla ilgili bir şikâyet ve bunun sonucunda verilen emirleri içermektedir. Özellikle iskele hamallarının yaşadıkları zorluklar ve iskelenin kullanılmaz hale gelmesi nedeniyle yapılan başvuruyu ele almaktadır. İskele konusunda hamalların şikayetleri şu şekildedir; Kumkapı dışında yer alan büyük iskele, uzun süredir tamir edilmediği için tamamen harap olmuştur. Bu durum nedeniyle, gemiler (sefain) iskelenin harap kısmına yanaşamamakta ve bu durum kara ile deniz ticaretini olumsuz etkilemektedir. Kara tarafından gelen yüklerin taşınması ve denizden gelen malzemelerin boşaltılması mümkün olmayıp, hamallar ve tüccarlar büyük sıkıntılar yaşamaktadır. İskelede

[328] BOA. C.BLD.6.262.1.1; BOA. C.BLD.6.262.2.1.

çalışan hamallar, bu durumu padişahın divanına (kapu) bir arzuhal ile bildirerek iskelenin eski hâline uygun şekilde yeniden inşa edilmesini talep etmişlerdir. Hamallar, iskele tamir edilirse bunun halk için hayırlı olacağını ve bu işin padişahın lütfu ve merhametiyle gerçekleşeceğine dair umutlarını dile getirmişlerdir. Belgede yer alan önemli bir detay, Kumkapı Kebîr İskelesi'nin daha önce 1181/1768 senesinde "hassa mimarbaşısı sabık İbrahim Ağa kulları" marifetiyle yeniden inşa edildiğinin belirtilmesidir. O tarihteki masrafların "gayrı ez-tenzil bin yüz kuruş" olarak başmuhasebe kayıtlarında yer aldığı bildirilmiştir. Bu ifade, Osmanlı mali sisteminde yapılan harcamaların daha sonraki tamir taleplerinde önceki bütçe ve keşiflerle karşılaştırmalı olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Böylece, maliyede "devamlılık ve kurumsal hafıza" ilkesi uyarınca hareket edilmiştir. Padişahın emriyle, iskelede yapılacak onarımın bahar aylarında incelenip gerektiğinde tamir edilmesine karar verilmiştir. Tamirat masraflarının baş muhasebede saklanarak ihtiyaç hâlinde kullanılması emredilmiştir.[329]

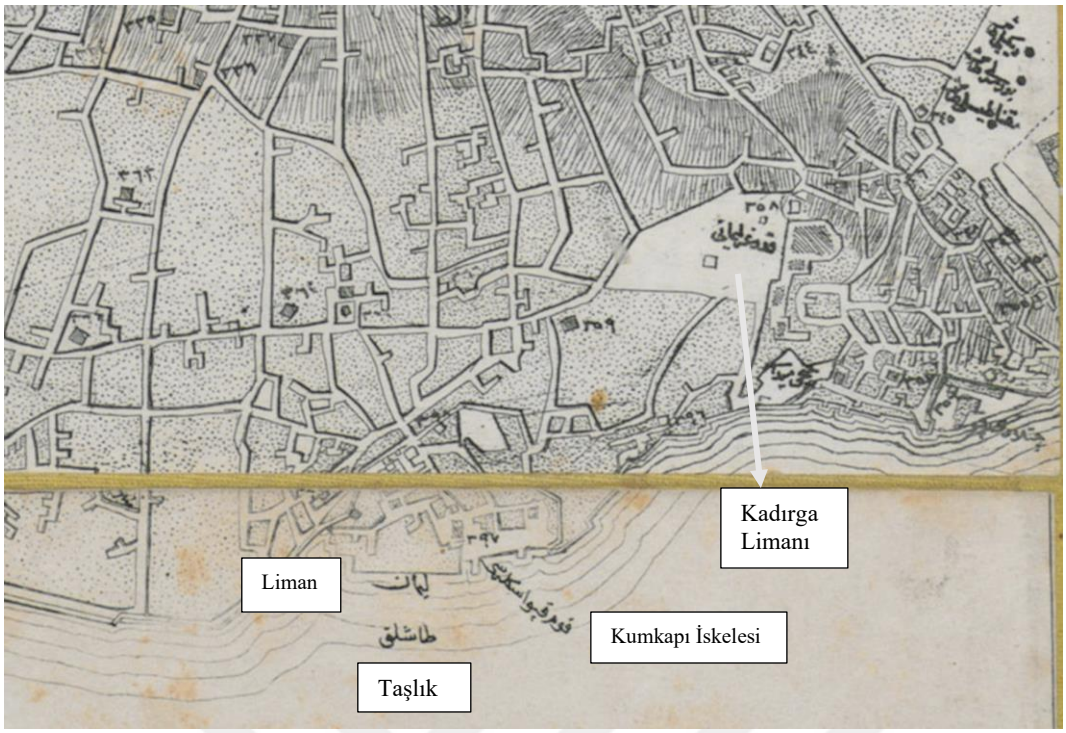
Belgeler doğrultusunda Kumkapı liman vasfını kaybetmiş olsa da iskele olarak bölge halkına 18. yüzyılın sonuna kadar hizmet vermeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Hatta otuz yıl arayla iki onarım geçirmesine ek olarak belgelerde yer alan hamal ve ahalinin şikayetleri göz önünde bulundurulduğunda iskelenin hem ticaret hem de şehir içi ulaşımında yoğun olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Kumkapı Kebîr (Büyük) İskelesi'nin yalnızca bir taşımacılık noktası değil, gündelik kent hayatının ana bileşeni olduğunu ortaya koymaktadır.

1819 yılında Kumkapı sahilinde çıkan büyük bir yangın, bölgede daha önce görünmeyen bazı tarihi yapı kalıntılarının gün yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bu yangın sonrasında, liman alanında üst üste dizilmiş iri taş bloklardan oluşan dairesel bir temel ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda her ne kadar liman içi doldurulmuş olsa da çevresini saran surların ve mendireğin büyük kısmının hâlâ ayakta olduğu anlaşılmaktadır.[330]

---

[329] BOA. C.BLD.21.1009.1.1.

[330] Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, Çev. H. D. Andreasyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988): 96; Alexander Van Millingen, *Konstantinopolis İstanbul*. Çev. A. Gürçağlar. (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2003): 74.

Harita 5.10: 1847/48 İstanbul Haritasında Kumkapı İskelesi.

Kaynak: Salt Araştırmalar, Mühendishane-i Hümayun Koleksiyonu.

1847/48 tarihli yukarıda yer alan haritanın açıklamasına göre devletin merkezi olan Darü's-saltaneti's-seniyye'nin, yani saadetli payitaht İstanbul'un iç sınırları dâhilinde yer alan Saray-ı Hümâyûn (Topkapı Sarayı) hududu, Bâb-ı Âlî (Sadrazamlık), Bâb-ı Seraskerî (Seraskerlik / Harbiye Nezareti), karakolhane, cami-i şerifler, meşhur yerler, bütün umumi ve hususi yollar, bahçeler, meydanlar, diğer çeşitli binalar ile bunların her iki tarafında yer alan iskelelerin konumu gösterilmektedir. Haritada Kumkapı İskelesi belirtilmektedir (Harita 5.10.).

Kadırga Limanı'nın eski liman havzası, günümüzde bile İstanbul'un kent topografyasında görülebilmektedir. Yaklaşık 600 metrelik çapı ile potansiyel olarak yaklaşık 1000 metrelik kullanılabilir bir rıhtım uzunluğuna sahip olabileceği düşünülmektedir. Mevcut kuzey sınırını oluşturan kemerli Kadırga Limanı Caddesi'nin, ilk inşaat aşamasının kapsamını mı yansıttığı yoksa doğuya doğru daha sonraki bir uzantıdan mı kaynaklandığı henüz kesinlik kazanamamıştır. 19. yüzyılda İstanbul'a gelen Janin'in izlenimlerine göre, Kadırga Limanı, kısmen ahşap evlerle

kaplanmış olsa da bir tür kamusal meydan işlevi görmektedir.[331] 1892'de İstanbul'a gelerek araştırmalar yapan Mordtmann de Kumkapı Liman havzasının tamamen dolduğunu belirtmektedir.[332] Ancak anlaşılan Janin limanın günümüzde Kadırga olarak adlandırılan havzasını kastederken, Mordtmann Kumkapı havzasını kastetmektedir. Bu doğrultuda 19. yüzyılda limanın her iki havzasının da tamamen dolduğu ve günümüzdeki durumuna yakın bir hal aldığı anlaşılmaktadır.

Tünel inşaatını gerçekleştiren Fransız mühendis Eugene Henri Gavand, l876'da Marmara boyunca sahili doldurarak rıhtımlara 2.200.000 metrekare alan kazandırmayı önermiştir. Ayrıca batıda Yedikule'den doğuda Topkapı Sarayı Bahçesi'ne kadar uzanan 2.760 metrelik bir rıhtım yapmayı teklif etmiştir. Bu iddialı proje gerçekleşmemiştir.[333] Ancak yine de Osmanlı Devleti, İstanbul'un liman altyapısının yetersizliği nedeniyle büyük bir yeniden yapılanma arayışına girmiştir. Ticaretin hacmindeki artış, demiryolu ağlarının gelişimi ve gümrük işlevlerinin modernleştirilmesiyle birlikte, İstanbul'un deniz ulaşımı açısından en uygun sahil bölgeleri teknik, coğrafi ve idari açılardan yeniden ele alınmıştır. Bu bağlamda, Kumkapı Limanı hem tarihsel işlevi hem de kent içi konumu itibarıyla yeniden tartışmaya açılmıştır. 1908-1918 yılları arasındaki Nafia Nezareti, Harbiye Nezareti, Maliye Nezareti ve diğer idari makamlar arasındaki yazışmalardan hareketle, Kumkapı Limanı'nın teknik keşfi, imar kararı ve alternatif alanlarla karşılaştırılması söz konusu olmuştur. Bu belgelere göre;[334] 1900'lü yılların başlarında İstanbul Limanı, artan ticaret yükünü karşılayamaz duruma gelmiştir. 15 Mart 1916 tarihli Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi yazışmasında, mevcut liman ve gümrük ambarlarının ithalat hacmine cevap veremediği, bu durumun ticaret açısından ciddi aksamalara neden olduğu açıkça belirtilmiştir. Belgede, İstanbul ve Galata gümrüklerinin kent dışında, daha geniş bir araziye taşınması gerektiği, bunun için de Küçükçekmece civarının uygun olduğu ifade edilmiştir. Ancak bu öneri, kent içi liman

[331] R. Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Eenvironnants*, 121.

[332] Mordtmann, *Auteur du Texte. Esquisse Topographique de Constantinople*, 57.

[333] Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, 63; Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 470.

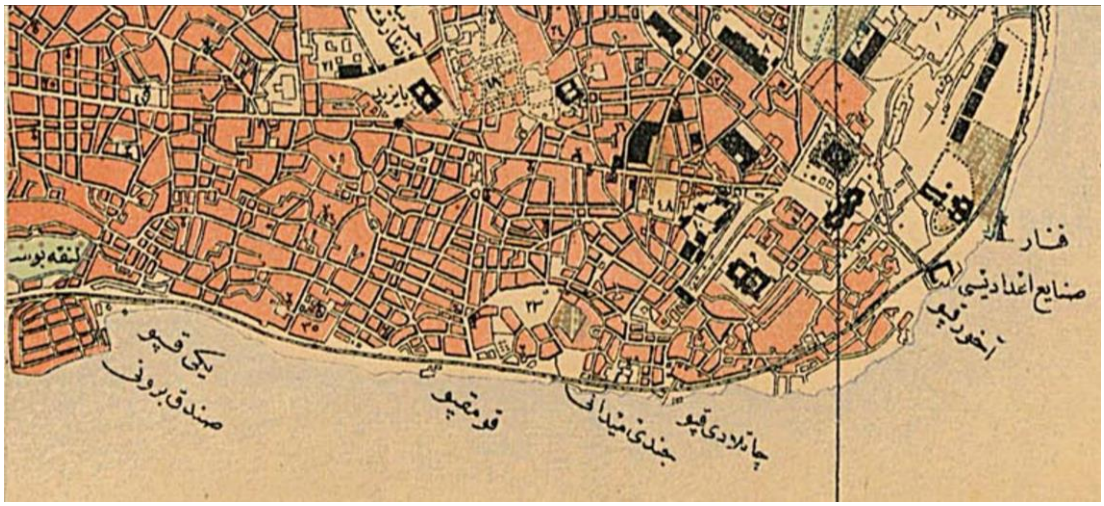
[334] BOA 230-0-0-0 / Nafia Vekaleti, 69 - 7 - 3, 34R.

işlevlerini savunan diğer kurumlar tarafından çeşitli nedenlerle eleştirilmiştir. Nafia Nezareti, İstanbul'da tesis edilmesi düşünülen yeni liman için Yenikapı, Kumkapı ve Yedikule sahillerinde keşif yapılmasına karar vermiştir. Bu keşif görevi, mühendis Mustafa Efendi'ye verilmiş, 18 Eylül 1916 tarihli belgede Mustafa Bey'in yalnız ya da maiyetindeki amelelerle birlikte bu bölgelerde serbestçe keşif yapmasına izin verilmesi gerektiği belirtilmiştir. 3 Aralık 1916 tarihli raporda, Mustafa Efendi'nin üç aylık bir çalışma neticesinde hazırladığı keşif, rapor ve projeler övülerek, çalışmanın "şayan-ı takdir" olduğu ifade edilmiştir. Bu kapsamda kendisine 30.000 kuruşluk bir ücret-i maktua ödenmesi teklif edilmiştir. Bu teknik raporlar, Kumkapı ile Yenikapı arasındaki kıyının topografik ve kent içi ulaşım bakımından modern bir liman tesisine elverişli olduğunu göstermektedir.[335]

Nafia Nezareti, İstanbul limanının şehre ve ticaret merkezlerine yakın olması gerektiğini savunarak Kumkapı'yı öne çıkarırken, Maliye Nezareti ve Rüsumat Müdüriyet-i Umumiyesi, gümrük tesislerinin şehir dışına taşınmasını ve bu amaçla Küçükçekmece'nin tercih edilmesini önermiştir. Bu görüş ayrılığı, 9 Aralık 1920 tarihli belgede de belirginleşmektedir.[336] Böylece Kumkapı, bir geçiş alanı olarak modernleşen kent yapısı içinde liman işlevini kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmıştır. 1900'lü yılların başlarında Kumkapı, Osmanlı başkentinin geleneksel liman sahası olma vasfını korumakla birlikte, modern liman ihtiyacına cevap veremeyen bir fiziki yapıya dönüşmüştür. Yine de kent merkezine yakınlığı, ticari akslara entegrasyonu ve demiryolu ile bağlantısı sayesinde idari kurumların gözünde hala önemli bir adaydır. Nafia Nezareti'nin ısrarlı tercihleri, Kumkapı'nın liman olarak yeniden işlevlendirilmesini mümkün kılmaya çalışmıştır. Ancak geniş antrepo alanlarının gerekliliği, derinlik sorunları ve modernizasyon ihtiyaçları bu tercihi zayıflatmış ve limanın Kumkapı'ya inşa edilmemesine karar verilmiştir. Bu belgeler, Kumkapı'nın Osmanlı'nın geç modernleşme sürecinde, kentsel liman politikalarının merkezinde yer aldığını, ancak giderek tali bir konuma itildiğini açıkça ortaya koymaktadır (Harita 5.12.).

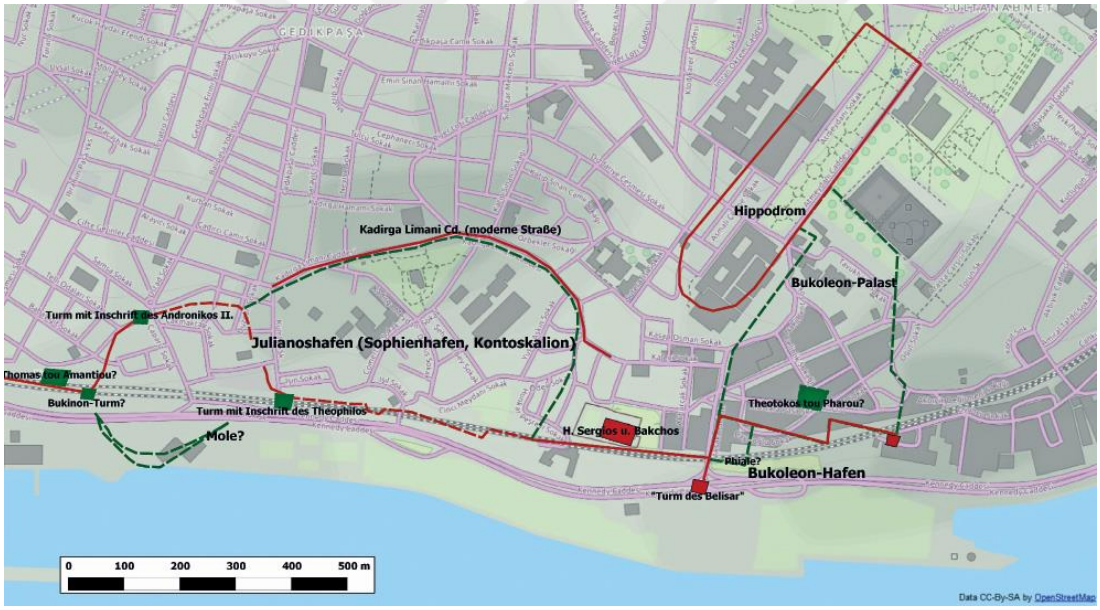
[335] BOA 230-0-0-0 / Nafia Vekaleti, 69-7-3-003 34R.

[336] BOA 230-0-0-0 / Nafia Vekaleti, 69-7-3-012/15 34R.

Harita 5.11: 1911 Bilad-ı Selase Haritasında Kadırga Limanı Cündi Meydanı Olarak Belirtilmiş, Dolmuş Durumdaki Liman Havzası Açıkça Görülmektedir.

Kaynak: Salt Araştırmalar, Erkan-ı Harbiye Koleksiyonu.

Harita 5.12: Modern İstanbul Haritası Üzerinde Kadırga Limanı'nın Olası Sınırları; Kırmızı: Yerinde Muhafaza Edilmiş ya da Arkeolojik Olarak Saptanmış; Yeşil: Varsayımsal.

Kaynak: Klaus Belke, *Gates to Asia Minor: The Harbours of Chalcedon, Chrysopolis, Hiereia and Eutropiu Limen Opposite Constantinople*, 2021, s. 236.

Tablo 5.1: Kumkapı Limanı'nın Tarihsel Sürecini Gösteren Tablo.

Banisi	Tarih	Limanın Süreci	İsimlendirilmesi
İmparator Iulianus (Apostat) (361-363)	362	Limanın İlk İnşaatı	Portus Novus/ Iuliauns Limanı/ Iulian Limanı
İmparator I. Anastasios (491-518)	465'te büyük yangın, 509'da onarım	Limanın kepçe çarklarıyla taranarak suların tamamen boşaltılması, alüvyonların temizlenmesi, bir mendirekle güçlendirilmesi	Portus Novus/ Iuliauns Limanı/ Iulian Limanı
İmparator I. Iustinianus (527-565)	6 ve 14 Ekim 558'de deprem	Neorion'da yürütülen ticaretin bir kısmını buraya kaydırılması	Portus Novus/ Iuliauns Limanı/ Iulian Limanı
İmparator II. Iustinus'un (565-578) eşi İmparatoriçe Sophia	560/61'de büyük yangın	570'lerin ikinci yarısında onarım	Sophia Limanı
İmparator II. İsaakios Angelos (717-741)	727	General Agallianos Kontoskelis'in surların onardığı kısmındaki kapısının Kontoskalion olarak adlandırılması	Kondoskoli Limanı
İmparator Teofilos (829-842)	(829-842)	Büyük tersanenin buraya kurulduğu (?)	Kondoskoli Limanı/ Sophia Limanı
İmparator II. Isaakios Angelos (1203-1204)	1203	Haçlılar tarafından kasten çıkarılmış yangın	Sophia Limanı/ Kondoskoli Limanı
Venedikliler	1203 veya 1204'te	Bizans'ın temin edebildiği büyük gemileri almak veya yok etmek için limana gelmeleri	Sophia Limanı/ Kondoskoli Limanı
İmparator VIII. Mihail Paleologos (1259-1282)	1259-1282	Limanın dairesel bir surla çevrelenmesi surun önündeki deniz alanını derinleştirilmesi, büyük bir iskelenin yapımı,	Sophia Limanı/ Kondoskoli Limanı

		limanın bir demir zincirle kapatılması	
II. Andronikos	1282-1328	Limanın girişlerinin demir kapılarla güvence altına alınması	Sophia Limanı/ Kondoskoli Limanı
Rus Hacı Novgorodlu Stephan Bertrandon de La Brocquire	1348-49 1432	Limanının canlı bir tasvirini sunmakta ve demir kapıdan bahsetmektedir	Kondoskoli Limanı
VIII. Ioannis Palaiologos	1425-1448	Liman havzasının temizlenmesi	Kondoskoli Limanı
Giovanni Maria Angiolello	15.yy	Tersane	Kondoskoli Limanı
Fatih Sultan Mehmet	1462-63	Tersane ve liman	Kadırga Tersanesi/Limanı
II. Bayazıt	1499	Eski Sadrazam Hersekli oğlu Ahmet Paşa'nın kontrolünde Tersane	Kadırga Tersanesi
	1515	Galata Tersane ve Cephaneliği inşası ve limanın terk edilme sürecinin başlaması	Kadırga Limanı
Sokullu Mehmed Paşa	1585	Kadırga Limanının doldurulması	Kadırga Meydanı

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

ALTINCI BÖLÜM

KUMKAPI BÖLGESİNİN MAHALLE KURGUSU VE SOSYAL DOKU

6.1. Bizans Dönemi Kumkapı (Sophia) Mahallesi

Iulianus döneminde inşa edilen ve ilerleyen yıllarda kendi adını taşıyan mahallesi ile anılacak olan Iulianus Limanına ilişkin en erken yazılı kaynaklardan biri, (büyük ölçüde II. Theodosios (408-450) dönemine tarihlenen ve geç antik dönemde Konstantinopolis'in idari ve yapısal organizasyonunu belgeleyen) *Notitia Urbis Constantinopolitanae* adlı eserdir.[337] Yaklaşık 425 yılına tarihlenen ve II. Theodosius döneminde derlenen bir belgeye dayanan "*Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae*" başlıklı harita, kenti 14 ayrı idari bölgeye (regio) ayırmaktadır (Harita 6.1.). Bu harita, başkent Konstantinopolis'in idari yapısını ve kamu binalarını ayrıntılı biçimde tasvir ederek, dönemin kentsel organizasyonuna ışık tutmaktadır. Her bir idari bölge dâhilindeki forumlar, hamamlar, portikolar, limanlar, saraylar ve kiliseler gibi öne çıkan kamusal ve dinsel yapılar düzenli ve sistematik bir biçimde harita üzerine yazılarak belgelenmiştir.[338]

Haritanın Kumkapı bölgesini içine alan Regio III'deki yazılar tercüme edildiğinde bölgenin 5.yüzyıldaki yapı stoğu hakkında önemli bilgiler sunduğu görülmektedir. Gyllius üçüncü bölgeyi benzer yapılar ve idari yöneticilerle tarif etmektedir. [339] Ancak

[337] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8; Dominik Heher, "Julianoshafen-Sophienhafen-Kontoskalion," in *Die Byzantinischen Häfen Konstantinopels*, ed. Ewald Kislinger et al. (Heidelberg: Propylaeum, 2018): 52.

[338] Haritanın müellifi Anselmo Banduri, Raguza'da doğmuştur. Bibliothèque Royale ve Bibliothèque Colbert'teki Bizans el yazmalarını elde ederek üzerlerine araştırma yapmıştır. 1711'de Orta Çağ el yazmaları üzerine ve Bizans İmparatorluğu'nu anlatan "Imperium Orientale Sive Antiquitates Constantinopolitanae"yi Paris'te yayınlamıştır. Özükan, *Tarihte İstanbul Haritaları*, 52.

[339] Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, 291.

eserinde bu tarifi neye dayandırdığını belirtmemektedir. Anlaşılan o ki Gylllius'da bölgenin tanımlanmasını ya *Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae* üzerinden ya da bizim bilmediğimiz ve onun da belirtmediği başka bir antik kaynak üzerinden yapmıştır.

Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae haritası üzerindeki Latince yazı şu şekildedir:

> *REGIO III. Continet in se: Circum maximam. Domum Pulcheriæ Augustæ. Portus novum. Porticum semi-rotondam, quæ ex similitudine fabricæ sigma græco vocabulo mancupatur. Tribunal fori Constantianæ. Vicos septem. Domos nonaginta quatuor. Porticus magna quinquies. Balneas privatas undecim. Pistrina privata novem. Curatorem unum. Vernaculam unam. Collegiatos viginti unum. Vicomagistros quinque.*

Harita 6.1: Konstantinopolis'in 14 İdari Bölgesi İçindeki Yapılar.

Kaynak: Bülent Özükan, *Tarihte İstanbul Haritaları,* 2006, 52.

Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae haritası üzerindeki Latince yazının Türkçe tercümesi aşağıda yer almaktadır.

- Büyük Hipodrom (*Circus maximus*),
- İmparatoriçe Pulcheria'nın sarayı,[340]
- Yeni Liman (*Portus novus*),
- Yarı dairesel bir portiko (*Porticum semi-rotondam*), Sigma olarak bilinen Yunan harfine benzeyen mimari yapı,
- Konstantianos Forumu mahkemesi (*Tribunal fori Constantianæ*),
- Yedi mahalle (cadde) (*Vicos septem*),
- 94 büyük ev (*Domos nonaginta quatuor*),
- Beş büyük portiko (*Porticus magna quinquies*),
- 11 özel hamam (*Balneas privatas undecim*),
- 9 özel değirmen/fırın (*Pistrina privata novem*),
- 1 yönetici (*Curator*),
- 1 Verbakül ? (muhtemelen idari bir unvan),
- 21 meslek loncası üyesi (*Collegiatos viginti unum*),[341]
- 5 mahalle yöneticisi (*Vicomagistros quinque*).

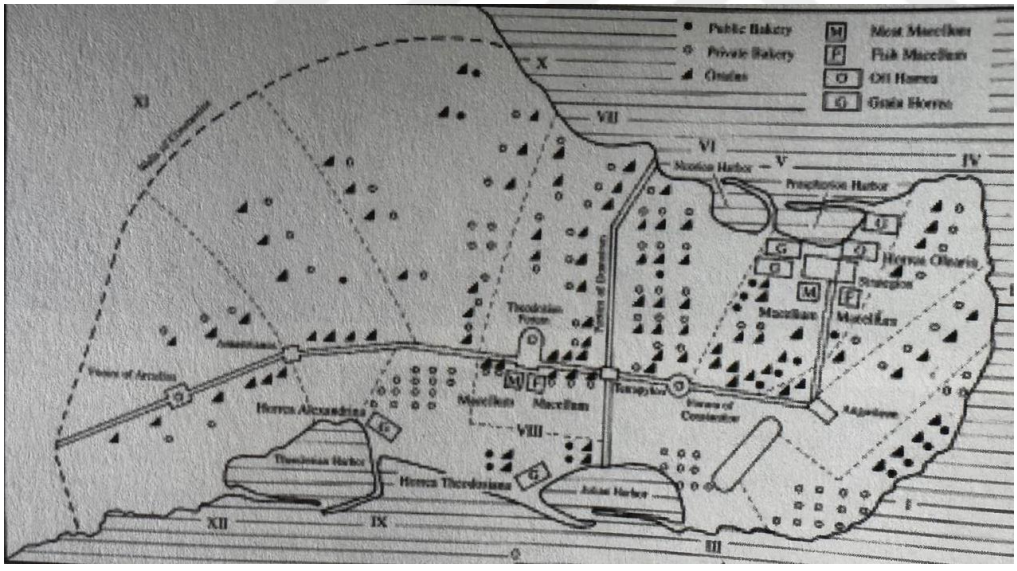
Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae haritasından elde edilen veriler, Kumkapı ve çevresinin Bizans döneminde Konstantinopolis'in planlı şehir dokusu içerisinde önemli bir yerleşim alanı olarak konumlandığını ortaya koymaktadır. Haritadaki belirgin mekânsal kurgulama, bu bölgenin yalnızca konutlarla sınırlı kalmayıp, idari merkezler, ibadet yerleri ve ticaret yapılarıyla entegre edilmiş çok işlevli bir kent parçası olarak düşünüldüğünü göstermektedir. Bu durum, Bizans şehir planlamasının rastlantısal değil, belirli akslar ve merkezler etrafında organize olmuş sistematik bir yapıya sahip olduğunu işaret etmektedir. Özellikle haritada yer alan Büyük Hipodrom'un sınırlarının günümüzdeki Sultan Ahmed Meydanı'na kadar

[340] İmparatoriçe Aelia Pulcheria (399-453), I. Theodosius'un (379-395) kızı ve II. Theodosius'un (408-450) ablasıdır. Pulcheria, küçük yaşta siyasete dahil olmuş ve özellikle kardeşi II. Theodosius'un hükümdarlığında etkin bir rol üstlenmiştir.

[341] Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları: Makaleler - Bildiriler - İncelemeler*, 159-174.

uzandığı dikkate alındığında, söz konusu bölgenin şehir merkezinin doğrudan bir uzantısı konumundadır. Hipodrom çevresindeki yapılaşma ve bu alanın kamusal işlevleri, burayı sosyal ve kültürel etkinliklerin merkezi hâline getirmiş olmalıdır.

Bölgenin yedi mahalleye ayrılmış olması, Bizans döneminde Kumkapı ve çevresinde sosyal organizasyonun oldukça ayrıntılı ve hiyerarşik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu tür bir mahalle düzenlemesi, yalnızca fiziksel yerleşim gereksinimlerinin karşılanmasıyla sınırlı kalmayıp; dini, etnik ve zanaatkâr grupların mekânsal olarak kümelendiği bir toplumsal örgütlenmeyi de yansıtmaktadır. Haritada yer alan 94 büyük konut kaydı, yüksek yoğunluklu ve dar alana sıkışmış bir yerleşim dokusunu gözler önüne sermektedir. Nitekim İhtilafcı Mehmed Ziya, bölgede yedi sokak, 98 ev, dört çarşı ve dört imaret bulunduğunu; ayrıca Sigman olarak adlandırılan alanın da bu bölge sınırları içerisinde yer aldığını belirtmektedir. Bu veriler, harita üzerindeki mekânsal verilerle karşılaştırıldığında oldukça tutarlı olup hem tarihsel hem de görsel kaynakların birbiriyle örtüşen nitelikte olduğunu göstermektedir.[342]

Harita 6.2: Konstantinopolis, Yaklaşık 425 tarihli Notitia'ya Dayanarak Ticari Tesisleri Gösteren Harita.

Kaynak: Marlia Mundell Mango, *Konstantinopolis'in Ticari Haritası*, 2016, s.76.

Region III'ün liman bölgesi olmasıyla bölgede 21 meslek loncasının bulunması doğrudan ilişkili görülmektedir (Harita 6.2.). Limanın Mısır'dan gelen tahılın

[342] İhtifalci Mehmet Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi 1*, 55.

boşaltılması için kullanıldığı ve bünyesinde bir de tahıl deposu bulunduğu bilinmektedir.[343] Curator, Roma ve Bizans yönetiminde, genellikle kamu işlerinin düzenlenmesi ve denetlenmesiyle sorumlu bir pozisyondur. Bu durum, Kumkapı bölgesinin sadece yerel değil, aynı zamanda imparatorluk yönetimiyle de doğrudan ilişkili bir alan olduğunu düşündürmektedir. Son olarak, "Yeni Liman", "sigma" ve "portico" gibi isimlerin Kumkapı bölgesine dair literatürde geçmesi, bu bölgedeki yapılar hakkında daha önceki arkeolojik ve yazılı kaynaklarla doğrulanan bir ilişki kurmamızı sağlamaktadır. Neorion Lianın'da olduğu gibi muhtemelen burada da limanın kara tarafında, bazı kaynaklarda yarım daire biçimli planından dolayı Sigma diye anılan, üzeri tonoz örtülü büyük bir sütunlu galeri (potriko) (stoa kamaroeides) bulunduğu anlaşılmaktadır.[344] Bu veriler doğrultusunda, 5. yüzyılda Regio III'te yeni bir limanın varlığı ve bu liman çevresinde şekillenen sosyal ve fiziksel dokunun mevcudiyeti açıkça anlaşılmaktadır. Bölgedeki yapıların çeşitliliği ve yoğunluğu, buranın yalnızca bir ticaret merkezi değil; aynı zamanda canlı bir sosyal yaşamın ve zengin bir mimari gelişimin mekânı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, söz konusu alanın dönemin kültürel etkileşimlerine sahne olan dinamik bir kent parçası niteliği taşıdığını göstermektedir.

Bizans döneminde *Sophien Mahallesi* (Σοφίας), hem dini hem de aristokratik yapıların yoğunlaştığı bir yerleşim alanı olarak dikkat çekmektedir. Mahalle, Vaftizci Aya Yorgi ta Probou, St. Euphemia, Myrelaion St. Iulianus, Boukinon'daki St. Andrew Kiliseleri ile biri *Theotokos*'a (Meryem Ana) adanmış küçük bir şapele ev sahipliği yapmıştır. Bu yapıların en önemlisi ve varlığını sürdürebilen en eski örneği, günümüzde Küçük Ayasofya Camii olarak bilinen, *Sergius ve Bacchus* Kilisesi'dir. Kilise, İmparator I. Iustinianus'un (527-565) tahta çıktığı yıl olan 527'de inşa edilmeye başlanmış ve 536 yılına kadar tamamlanmıştır. Yapının konumu, yalnızca mimari değil, siyasi ve sembolik açıdan da son derece dikkat çekicidir. Sergius ve Bacchus Kilisesi, Iustinianus'un veliahtlık döneminde ikamet ettiği Hormisdas Sarayı'nın hemen önünde ve onunla bitişik bir biçimde konumlanmış; böylece saray kompleksinin

[343] Kuban, *Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 65.

[344] Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, 8; Janin *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 92. Limandaki sigma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. bölüm beş.

ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir.[345] Gyllius Iustinianus'un Sergius ve Baküs Kilisesi'nden başka aynı mevkideki kendi sarayının üzerine Aziz Petrus ve Aziz Pavlus Kiliselerini (günümüze ulaşmamıştır) inşa ettirdiğini söylemektedir. Ayrıca Iustinianus'un Hormisdas Evi olarak adlandırılan evi daha da görkemli bir şekle dönüştürdüğünü ve saraya eklediğini belirtmektedir.[346]

Sergius ve Bacchus Kilisesi, Konstantinopolis'in Roma Papalığı'yla olan ilişkilerinde özel bir konuma sahiptir. Papa'nın temsilcileri ya da bizzat Papa tarafından Konstantinopolis'e yapılan ziyaretlerde bu yapı, ana merkez olmuştur. Bu bağlamda Roma ile bağlantılı deniz yolculukları da kiliseye yakın Sophia Limanından gerçekleşmiştir. Synada'lı Leo'nun diplomatik bir görev için 966'da Roma'ya hareket ettiği nokta Sophia Limanıdır.[347] Aynı zamanda kilise, şehirdeki Latin din adamlarının kullanımına tahsis edilmiştir. Bizans imparatorları ve şehri ziyaret eden diğer hükümdarlar tarafından da kutsal bir mekân olarak addedilmiş, tören alaylarına ve ritüel ziyaretlerine sahne olmuştur. Dolayısıyla, Küçük Ayasofya ve çevresi, yalnızca bir ibadet alanı değil; 6. yüzyıldan itibaren Bizans dünyasında dini otorite, imparatorluk gücü ve mimari ihtişamın kesiştiği sembolik bir merkez hâline gelmiştir. Bu durum, mahallede zamanla yoğunlaşan Ortodoks Hristiyan nüfusun yerleşim tercihlerine de yön vermiştir. [348]

İyi bir altyapıya sahip, siyasi ve kültürel odak noktalarına yakın ve stratejik konumda bulunan mahalleler, her dönemde olduğu gibi Bizans İmparatorluğu döneminde de güçlü ve zengin bireyler için cazip yaşam alanları oluşturmuştur. Magdalino, Sophia Sarayı ile başlayan Sophia Mahallesi'nin cazibesini "bir ünlüler silsilesi" olarak

---

[345] R. Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et Les Quartiers Environnants,*125-128; Paul Magdalino, "Konstantinopolis'te Deniz Kıyısındaki Mahalleler: VI–XII. Yüzyıllarda Ticari ve Meskun İşlevleri," içinde *Konstantinopolis: Şehrin Dokusu*, 127, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016).

[346] Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, 121-122.

[347] Magdalino, "Konstantinopolis'te Deniz Kıyısındaki Mahalleler: VI–XII. Yüzyıllarda Ticari ve Meskun İşlevleri," 128.

[348] Millingen, *Byzantine Churces ın Constantinople Their History and Architecture,* 65.

tanımlamaktadır.[349] Bu eğilim, özellikle Mese Caddesi'nin güney kesiminde yer alan bölgelerde izlenebilmektedir. Söz konusu alanlar, kentin prestijli yerleşim bölgeleri arasında sayılmıştır. Bu bölgelerin konut dokusuna özgün bir karakter kazandıran başlıca unsur ise, Marmara Denizi'ne doğru alçalan yamaçlardan görülebilen geniş ve etkileyici panoramik manzaradır.[350] Bahsi geçen mekânsal yönelim, özellikle 4. yüzyılda İmparator Iulianus'un (361-363) liman inşasıyla daha da belirginleşmiştir. Bu dönemde kentsel gelişim, Haliç kıyısından yarımadanın güney sahiline doğru kayma eğilimi göstererek önemli yapılar ve işlevsel merkezler giderek Propontis kıyılarına yönelmiştir. Limanın ticari bir merkez hâline gelmesi ve mimari açıdan sigma benzeri yapılarla zenginleştirilmesi, çevresindeki bölgelerin seçkin konut alanlarına dönüşmesini beraberinde getirmiştir. Aynı süreçte, Büyük Saray'ın güney teraslara doğru genişlediği ve yeni yapıların bu aks boyunca yoğunlaştığı gözlemlenmektedir. 11. yüzyıla dek, güney sahildeki limanların, Haliç üzerindekilere kıyasla daha öncelikli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hem tüccar sınıfı hem de aristokratik aileler bu bölgeyi tercih etmiştir. Nitekim, etkili Phokas hanedanının 9. yüzyıl sonlarından itibaren Sophia Limanı çevresinde bir malikaneye sahip olduğu bilinmektedir. [351]

İmparator Iustinianus (527-565) dönemine ait bulgular, özgün topografik manzaraya sahip Kumkapı Limanı ve çevresinin saray yapılarıyla donatıldığını göstermektedir. Iustinianus'un, liman ve çevresindeki imar faaliyetlerine verdiği önem, 500-565 yılları arasında yaşamış olan devlet görevlisi Procopius'un eserlerinde açıkça görülmektedir. Aktarımlara göre Procopius, imparator tarafından inşa ettirilen saraylara ilişkin olarak, "Sarf edilen miktar o kadar yüksektir ki hesaba sığmaz... Burası, böyle sarayların bulunduğu semtlerden aşağı kalmayan bir bölge haline geldi." sözleriyle bu yapıların görkemine dikkat çekmekte ve bölgenin neredeyse Mega Palation olarak adlandırılan

[349] Magdalino, "Konstantinopolis'te Deniz Kıyısındaki Mahalleler: VI–XII. Yüzyıllarda Ticari ve Meskun İşlevleri,"129.

[350] Ewald Kislinger, *Von schlechteren und besseren Lagen, Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung*, 12.

[351] Dominik Heher, Julianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion, Kislinger, 52.

Konstantinopolis'in Büyük İmparatorluk Sarayı ile kıyaslanabilecek bir ihtişama ulaştığını ifade etmektedir.[352]

Bölgedeki önemli yapılardan biri olduğu bilinen Sophia Sarayı, Bizans Konstantinopolis'inde yalnızca bir imparatorluk ikametgâhı değil, aynı zamanda Kumkapı bölgesindeki seçkin bir yerleşim modelinin başlangıç noktasıdır. Sophia Sarayı ile birlikte bölge, saraylar ve konaklarla donatılmış; aristokrasiye özgü bir yaşam alanı hâline gelmiştir. Sophia Sarayı'nın inşası ve kim tarafından yaptırıldığına ilişkin farklı görüşler bulunmakla birlikte, en yaygın kabul gören görüş, İmparator II. Iustinus'un (565-578) bu sarayı eşi İmparatoriçe Sophia'nın onuruna inşa ettirdiği yönündedir.[353] Corippus'un Justin'e yazdığı kasidede sarayın konumu hakkında bilgi edinilebilmektedir. Kasideye göre;[354]

> *Bir tarafı geniş denize bakar, diğer tarafı ise geriye, limana doğru-iki sahil şeridinin kollarıyla kucaklaşmıştır liman, tepede de surlar vardır; böylece sert rüzgarlara meydan okur ve demir atılan yerde yumuşatır açık denizi. Denizdeki dalgaları mermer bariyeriyle kırar ve uzak tutar geri akan suyu, dar dirseğiyle. Kraliyet ailesi burayı severdi; buradan izlerdi boğazdaki dalgaları ve iki dünyadan bütün malları taşıyan kıvrımlı gemileri.*

Sarayın inşasını II. Iustinus dönemine tarihlendiren araştırmacılar, bu görüşlerini Agathias Skholastikos'un (530-582) kaleme aldığı bir epigrammaya dayandırmaktadır. Söz konusu epigramda aşağıdaki gibidir;[355]

> *Denizin dalgalarıyla yıkanan kıyıların, iki kıtaya ayrıldığı noktada; kutsal bir imparatorun, çok şanslı İmparatoriçe Sophia'ya, eşine ithafen bu altın tapınağı*

---

[352] Düzgüner*, Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar, Procopius'un Birinci Kitabının Analizi*, 23; Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, 121.

[353] Mordtmann, *Auteur du Texte. Esquisse Topographique de Constantinople*, 56; Raymond Janin, "Les Eglises Byzantines du Précurseur à Constantinople," *Échos d'Orient* 37, no. 191-192 (1938): 335-336.

[354] Magdalino, "Konstantinopolis'te Deniz Kıyısındaki Mahalleler: VI-XII. Yüzyıllarda Ticari ve Meskun İşlevleri," 134.

[355] Fırat Düzgüner*, Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar, Procopius'un Birinci Kitabının Analizi*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004): XVIII.

inşa ettiği; güçlü Roma'nın ise Avrupa'dan Asya'ya bakıldığında kendisine yaraşır bir güzellik gördüğü

Söz konusu epigramı Gyllius benzer şekilde aktarmaktadır. Ancak o, Sophia Sarayını Kumkapı'da değil şehrin dışında konumlandırmaktadır. Gyllius'un aktardığı epigram aşağıda yer almaktadır.[356]

Agathius Scholasticus'un Sarayları Üzerine, Açık denizin kıtaları arasında, İmparator tarafından yaptırılan bu altın saraylar, Sevgili eşi, güzel Sophia için inşa edildi. Harikalarla dolu güzellikleri, güçlü Roma, Avrupa ve Asya, dünyanın yarısı, Zevkle izleyin ve sessizce hayranlık duyun.

Bu ifade, sarayın estetik ve siyasi bir mesaj içeren sembolik bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Sarayın konumunun Boğaz manzarasına hâkim bir noktada yer alması hem mimari tercihler hem de imparatorluk hiyerarşisinin mekânda temsil edilmesi açısından dikkat çekicidir. Düzgüner tarafından çok katlı olduğu belirtilen Sophia Sarayının üst katlarından görülen Boğaz manzarasını, Roma'ya layık bir estetik olarak betimlediği anlaşılmaktadır.[357] Bununla birlikte Janin, bu görüşe alternatif olarak, Bizans tarihçilerine atıfla sarayın inşasına ilişkin farklı rivayetlerin bulunduğunu aktarmaktadır. Örneğin, Theophanes, sarayın 579 yılında İmparator Tiberios Konstantinos (578-582) tarafından yaptırıldığını belirtmektedir. Bizans kaynaklarında yer alan bir diğer bilgiye göre ise, İmparator Maurikios (582-602), Sophia Sarayını kayınvalidesi Anastasia onuruna düzenlemiştir. Pseudo-Kodinos, bu aktarımdan söz ederken Maurikios'un önceden mevcut olan bir sarayı yeniden düzenleyerek bu yapıyı oluşturduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, bazı kaynaklarda İmparator Herakleios'un (610-641) tahta çıkmadan önce bu sarayda ikamet etmekten hoşlandığı ve imparator olduktan sonra yapının duvarlarına hem kendi hem de oğlu Konstantinos III'ün hayatından sahneler tasvir ettirdiği bilgisi yer almaktadır. [358]

Sophia Sarayı'nın kesin olarak hangi imparator tarafından yaptırıldığı bilinmemekle birlikte, yapı II. Iustinus, Tiberios Konstantinos, Maurikios ve Herakleios gibi farklı

[356] Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, 124.

[357] Düzgüner*, Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar, Procopius'un Birinci Kitabının Analizi*, 25.

[358]Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 134.

hükümdarlarla ilişkilendirilmektedir. Ancak, II. Iustinus'un Iulian/Sophia Limanı yakınında bir saray inşa ettirdiğine dair bilgiler, literatürde en yaygın şekilde kabul edilen görüşü oluşturmaktadır (Harita 6.4.). Janin ve Mordtmann bu sarayın, liman havzasını sınırlayan ikinci tepenin yamacında, muhtemelen bizim yorumumuza göre Kauffer'in planında Esma Sultan'ın sarayı olarak işaretlenen yerde inşa edilmiş olması muhtemeldir (Harita 6.3.). Ayrıca yapının I. Isaakios Angelos (1185-1195) ikametgahı olarak da kullanıldığını daha sonraları ise yüz adam ve bir o kadar at için konaklama yeri olan bir han ya da pansiyona dönüştürüldüğünü eklemektedir.[359]

Sofya sarayının ne zaman yok olduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak İhtifalci Mehmed Ziya 1928'de kaleme aldığı eserinde "Kumkapı'nın yukarı taraflarında bulunup Marmara'ya bakan güzel ve şairane bir yerde bulunmuş olan bu sarayın birkaç mermer sütunundan başka bir şeyi kalmamıştır." ifadelerini kullanmaktadır. Bu anlatım, saraya ait kalıntıların 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.[360]

Bizans İmparatorluğu döneminde, bölgenin çekiciliğini artıran başlıca unsurlardan biri de Marmara Denizi'ne doğru alçalan yamaçlardan sunulan geniş ve etkileyici manzara olmuştur. Bu bağlamda, 6. yüzyıl şairlerinden Flavius Cresconius Corippus'un eserinde belirttiği üzere, İmparator II. Iustinus ve eşi Sophia, Iulianus Limanı üzerinde yer alan saraylarından hem denizin dalgalarını hem de farklı coğrafyalardan gelen ticaret gemilerini izleyebilmekteydi. Corippus, bu durumu "soylu çift için hoş bir mekân" olarak nitelendirmektedir.[361] Sarayın bu konumunun, kentin merkezî bölgelerinde hâkim olan yoğun nüfus hareketliliğinden ve gürültüden uzak bir sığınak işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, II. Iustinus ve Sophia, söz konusu bölgede ikamet eden ve bölgenin sosyal ve fizikî gelişimine katkıda bulunan son figürler olmamış; onları takip eden imparatorlar ve aristokratlar da Sophia Limanı çevresinde teşekkül eden seçkin yerleşim modelini sürdürmüşlerdir. Zaman içerisinde,

---

[359] Mordtmann, *Auteur du Texte. Esquisse Topographique de Constantinople*, 56; Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le port Sophien et Les Quartiers Environnants*,124-129; Millingen, *Byzantine Constantinople*, 289-292.

[360] İhtifalci Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi 1*, 425.

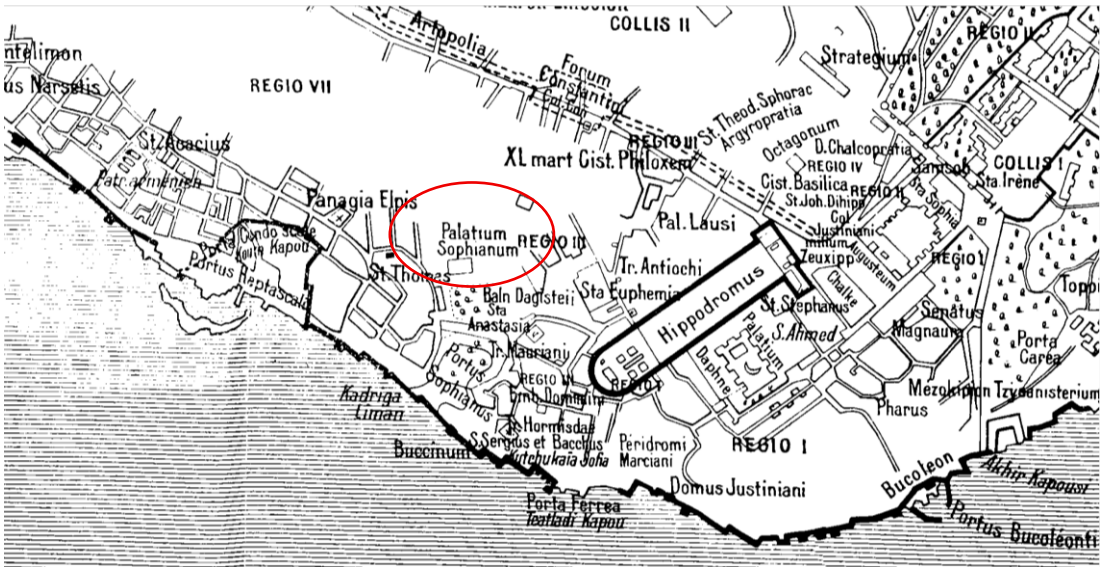
[361] Kislinger, *Von Schlechteren und Besseren Lagen, Häfen zu Konstantinopel im Wandel Ihrer Bedeutung*, 12.

bu saray yalnızca bireysel bir ikametgâh olarak hizmet vermekle kalmamış, aynı zamanda tüm çevresel yerleşim dokusunun kimliğini belirleyerek bölgeye adını vermiştir.

Harita 6.3: Kauffer'in Haritasında Esma Sultan Sarayı.

Kaynak: Salt Araştırma, Fr. Kauffer Koleksiyonu.

Harita 6.4: Schlumberger, Sophia Sarayını Yaklaşık Konumu.

Kaynak: Gustave Schlumberger, *Le Siège, la Prise et le Sac de Constantinople par les Turcs en 1453* ,1914, s. 373.

Bizanslı tarihçi Leo, eserinde 10. yüzyıl Konstantinopolis'inin askerî ve siyasî tarihine ilişkin mühim bilgiler sunmakla kalmayıp, aynı zamanda dönemin özel yaşamına dair izlenimlere de yer vermektedir. Leo'nun aktardığı bu istisnai gözlemler arasında, Sophia Limanı ve çevresi farklı bir öneme sahiptir. Özellikle, Sophia Limanı ve çevresinde imparatorluk ailesi mensupları ile imparatorluk çevresine yakın yüksek statülü kişilerin konutlarının bulunması, bu bölgenin kaynaklarda sıkça anılmasına zemin hazırlamıştır. Bizanslı tarihçi Leo Diakonos, 10. yüzyıl Konstantinopolis'ine ilişkin aktardığı anekdotlarda, Caesar Bardas'ın (ö. 989) doksanlı yaşlarında öldüğünü ve oğlu Nicephorus Phocas'ın babasının naaşını imparatorluk sarayından alıp Sofya limanına giden eğimli cadde üzerinde bulunan evine götürdüğü bilinmektedir.[362]

> *Bu dönemde, imparator Nikephoros'un babası Sezar Bardas, gençliğinden itibaren görev yaptığı askeri rütbelerde yaşlanmış ve savaşlardaki kahramanlıklarıyla pek çok zafer kazanarak doksan yıldan fazla bir süre yaşamıştır. Sonunda hayata veda etmiştir. İmparator, ölümünden sonra onun yasını uygun bir biçimde tutmuş ve cesedini, şehrin güney kısmında, denize açılan caddenin dik bir bölümünde yer alan ve Sphorakion Limanı'na bakan evine kadar taşımış, ardından tabutuna yerleştirilmiştir.*

Bardas Phokas, dönemin önde gelen aristokrat ailelerinden Phokas Hanedanı'na mensup bir general olup, İmparator II. Basil'e karşı başlattığı geniş çaplı isyanın liderliğini üstlenmiştir. 13 Nisan 989 tarihinde savaş meydanında hayatını kaybeden Bardas Phokas'ın naaşı, Leo'nun anlatımına göre, defnedilmeden önce konutunun bulunduğu bölgede (Sophia Limanı çevresi), halkın görebileceği şekilde sergilenmiştir. Leo Diakonos ayrıca, Bizans İmparatoru Ioannes Tzimiskes'in (969-976), selefi ve amcası olan İmparator Nikephoros II Phokas'ı (963-969) tahttan indirmek amacıyla, arkadaşlarıyla birlikte kendi ikametgâhında bir araya geldiğini belirtmektedir. Aynı süreçte, Nikephoros Phokas'ın akrabası olan aristokrat Leo Phokas'ın, Sophia Mahallesi'nde yer alan özel bir konutta saklanarak komplocuların

[362] Alice-Mary Talbot and, *The History of Leo Deacon Byzantine Military Expansion in the Tenth Century,* 135; Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le port Sophien et les Quartiers Environnants,*125.

gelişini beklediği aktarılmaktadır.[363] Leo Diakonos'un naklettiği bu olaylar, Sophia Mahallesi adının 10. yüzyılda aktif bir şekilde kullanıldığını ve bölgenin topografik kimliğini belirleyen ana unsurlardan biri olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu bağlamda liman yakınlarındaki Poulcheria Sarayı, muhtemelen 6. yüzyılın başlarında Probos'un evi, 6. yüzyılın sonlarında Sophia'nın evi ve uzun bir sessizlik döneminden sonra 10. yüzyılda Nikephoros Phokas'ın evi olarak bilinen yapı olabilir; 12. yüzyılın sonlarında ise muhtemelen tüccarlar için bir han olarak kullanıldığı düşünülmektedir.[364]

Sophia Limanı çevresinde yoğunlaşan aristokratik konut dokusunun sürekliliği, bu bölgenin Bizans Konstantinopolis'i içinde yüksek prestijli bir yerleşim alanı olarak önemini uzun süre koruduğunu göstermektedir. Daha önce de belirtildiği üzere, Propontis kıyısındaki limanlar yalnızca ticaret değil, aynı zamanda seçkin sınıfların yaşam alanları açısından da zamanla belirleyici merkezler hâline gelmiştir. Bu bağlamda, Sophia Limanı'nın öne çıkmasında yalnızca topografik avantajlar değil, aynı zamanda imparatorluk ailesine mensup figürlerin doğrudan müdahaleleri de etkili olmuştur (Harita 6.5.). Nitekim bölgeye adını veren İmparatoriçe Sophia'nın (6. yüzyıl), kentin imar faaliyetlerinde ve söz konusu alanın biçimlenmesinde aktif rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle Sophia Limanı ve çevresi, yalnızca bireysel konutların inşa edildiği bir alan olmanın ötesine geçmiştir. Bölge zamanla Bizans aristokrasisinin merkezi yerleşim sahalarından biri hâline gelmiştir.

Bölgenin prestijini sürdürdüğüne dair göstergeler daha geç dönemlerde de mevcuttur. Özellikle VIII. Mihail Palaiologos dönemine ait kaynaklarda, Kondoskali Limanı tarafında yer alan sur duvarlarının sahilden yaklaşık elli ayak içeride bulunduğu ve bu iki yapı arasında kalan alanın devlet erkânına ait konutlara ev sahipliği yaptığına dair ifadeler aktarılmaktadır. Bu bilgi, Sophia Limanı çevresindeki aristokratik yerleşimin

[363] Alice-Mary Talbot and, *The History of Leo Deacon Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, 50.

[364] Albrecht Berger, "Constantinople in the Middle Byzantine Age," in *The 24th International Congress of Byzantine Studies* 1, no. 1 (August 2022): 367-383.

imparatorluk politikaları ile doğrudan bağlantılı bir mekânsal tercih olduğunu ortaya koymaktadır.[365]

Harita 6.5: Ortaçağda Konstantinopolis ve Kumkapı Bölgesi.

Kaynak: Albrecht Berger, *Constantinople in the Middle Byzantine Age*, 2022, s.369.

Raymond Janin *Topographie de Constantinople Byzantine* adlı eserinde Bizans dönemi İstanbul'unun güney sahilindeki Sophia Limanı çevresinde yer alan mahallelerin topografik analizini yapmıştır (Harita 6.6.). Yazar, hem antik kaynaklara (Theophanes, Cedrenus, Zonaras gibi) hem de Bizans kilise takvimlerine (Synaxaria) dayanarak ayrıntılı bir inceleme sunmaktadır. Bu analize göre Sophia Limanı çevresinde sekiz civarında farklı Bizans mahallesinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

[365] P. Ğugios İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Çev. H. D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956): 5.

Mahallelerin isimleri Roma aristokrasisine veya yerel kutsal kişilere dayanmaktadır.[366] Bu analize göre;

τὰ Μαύρου (ta Maurou): Sophia Limanı'nın batısında, denize yakın bir konumda yer almakta olup, muhtemelen adını bölgedeki bir aristokrat ya da yerel bir şahsiyet olan Mavros'tan almaktadır.

αἱ Σοφίαι (ai Sophia): Limanın doğusunda konumlanmakta ve Aziz Sergios ve Bacchos Kilisesi'ni barındırmaktadır. Adını, 6. yüzyılda İmparator II. Iustinus'un eşi olan İmparatoriçe Sophia'dan almaktadır.

τὰ Δαρείου (ta Dareiou): Sophia bölgesinin daha iç kesimlerde yer almakta ve Saints Anargyroi Kilisesi ile ilişkilendirilmektedir. Adı, muhtemelen antik Pers kralları arasında yaygın olan Dareios (Darius) isminden türetilmiş olup, yerel bir aristokratı temsil etme ihtimali yüksek görülmektedir.

τὰ Βασιλίσκου (ta Basiliskou): Dareiou mahallesinin komşuluğunda bulunmakta ve yine Saints Anargyroi'ye atıf yapılmaktadır. Bu mahalle adının, kısa bir süre Bizans tahtında bulunmuş olan İmparator Basiliskos'un adına veya bu ismi taşıyan başka bir şahsiyete işaret ettiği düşünülmektedir.

τὰ Πρὸβου (ta Probu): Sophia Limanı'nın doğusunda ve kuzeyinde, muhtemelen Probus Sarayı çevresinde konumlanmaktadır. İsmini Roma aristokrasisinde yaygın olan Probus adından almaktadır.

τὰ Ἀμαντίου (ta Amantiou): Sophia Limanı'nın doğusunda, muhtemelen günümüz Kumkapı bölgesine yakın bir konumda yer almakta olup, 6. yüzyılda Bizans sarayında yüksek görevlerde bulunmuş olan Amantios adlı bir şahsiyeti çağrıştırmaktadır. X. yüzyılda vakanüvislerinin kayıtlarına göre iki büyük yangından etkilenmiştir.[367]

τὰ Ἄδδα (ta Adda): Amantiou mahallesinin komşuluğunda bulunmaktadır. Adını Adda adlı, kökeni tam olarak belirlenemeyen, muhtemelen yerel veya aristokrat bir figürden

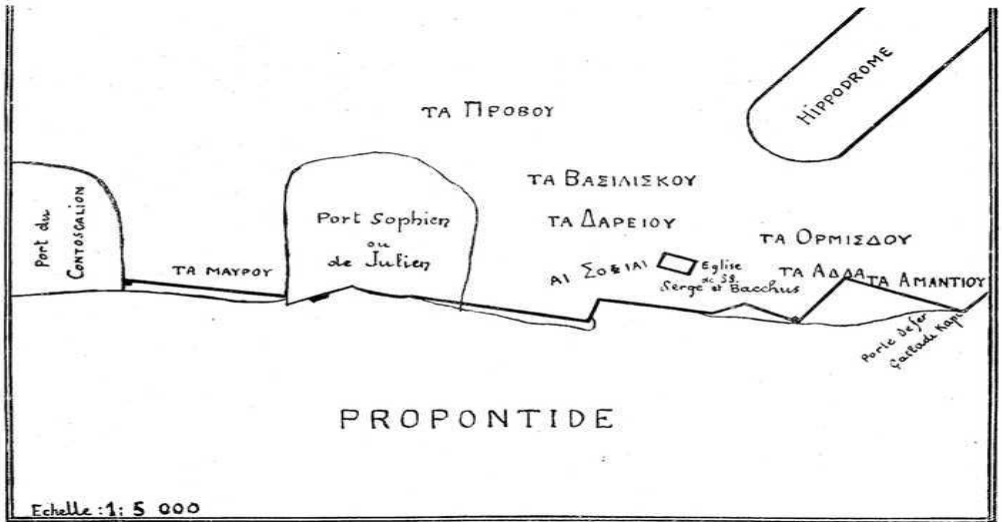
[366] Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*, 117-151.

[367] Magdalino, "Konstantinopolis'te Deniz Kıyısındaki Mahalleler: VI-XII. Yüzyıllarda Ticari ve Meskun İşlevleri," 128.

almakta olup, bünyesinde Aziz Michael'e adanmış bir kilise ile çeşitli küçük ibadet mekânlarını barındırdığı anlaşılmaktadır.

Bu mahalle yapısının kent topografyasında yarattığı sosyal izdüşüm, yalnızca isimlendirmelerden değil, aynı zamanda dini yapıların yoğunluğundan da okunabilmektedir. Adlarını aristokrat ailelerden ya da kutsal kişiliklerden alan bu mahalleler, Bizans kent organizasyonunda dini aidiyetlerin ve sosyal tabakalaşmanın somut yansımasını sunmaktadır.

İstanbul'un Bizans Dönemi'ndeki idari bölgelerini gösteren Urbis Constantinopolitanae in XIV Regiones Divisae başlıklı haritada, bölgede beş mahalle yöneticisinin (*Vicomagistri quinque*) görev yaptığı bilgisi yer almaktadır. Bu durum bölgenin sadece dini ve aristokratik değil, aynı zamanda idari bir merkez olduğunu göstermektedir. Janin'in mahalle analizi, bu özgün harita ile büyük ölçüde örtüşmekte ve Kumkapı'nın Bizans dönemi kentsel coğrafyasına dair temel bir çerçeve sunmaktadır. Bu mahalle isimlerinin yapısı, Bizans topografyasında sosyal hiyerarşinin ve dini aidiyetlerin kent mekânı üzerindeki etkisini açıkça yansıtmaktadır. Bölge, yalnızca bir liman kompleksi değil, aynı zamanda aristokratik ikametgâhlar, kiliseler ve adanmış ibadet mekânlarıyla örülü, yüksek statülü bir yaşam alanı olarak Bizans başkentinde kendine özgü bir yer edinmiştir.

Harita 6.6: Janin'in Kumkapı Bölgesinin Bizans Dönemindeki Mahalle İsimlerini Gösteren Haritası.

Kaynak: Raymond Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*,1950, s.151.

Bölgenin aristokratik yapısına dair bir diğer örnek ise Porphyra Sarayı'nın burada bulunmasıdır. Bizans tarihinde özel bir statüye sahip olan Porphyra Sarayı, özellikle imparatoriçelerin doğum yaptığı mekân olarak ün kazanmıştır. Adını ise duvarlarını kaplayan morumsu kırmızı renkli porfir taşından aldığı düşünülmektedir. Burada doğan prensler "Porphyrogennetos", yani "mor odada doğmuş" unvanını taşımışlardır. Bu unvan, onların meşru ve imparatorluk soyundan geldiklerini vurgulayan bir ayrıcalıktır. Sarayın liman çevresinde olduğu bilinmekle beraber tam konumu belirsizdir. Ancak genellikle Büyük Saray kompleksinin bir parçası olduğu kabul edilmektedir. Kaynaklarda kare planlı, piramit şeklinde bir yapı olarak tarif edilmekte ve zemin ile duvarlarının kırmızı porfir levhalarla kaplı olduğu belirtilmektedir.[368]

Kumkapı bölgesinde yer aldığı düşünülen bir diğer Bizans dönemi sarayı ise, Palais des Saints-Anargyres'dır. Bu yapı, Bizans İmparatoru I. Iustinianus'un (527-565) halefi olan II. Iustinus (565-578) tarafından, 569-570 yıllarında inşa ettirildiği belirtilen ancak hakkında oldukça sınırlı bilgiye sahip olunan bir saraydır. Antik kaynaklarda aktarılan bilgilere göre, sarayın Sophia Limanı'nın doğusunda konumlandığı ifade edilmektedir. Ancak, günümüze ulaşan kesin bir arkeolojik bulgu bulunmadığından, sarayın tam yeri kesin olarak tespit edilememektedir. Mevcut bilgiler ışığında, bu yapının, aynı adı taşıyan Saints Anargyres (*Aziz Kosmas ve Aziz Damian*) Kilisesi'nin yakın çevresinde yer aldığı düşünülmektedir.[369]

Bizans döneminde aristokratik dokunun yanı sıra dini yapıların artışıyla birlikte bölge, kutsal merkez olma niteliğini de pekiştirmiştir. Nitekim Küçük Ayasofya Kilisesi'nin inşasından yaklaşık üç asır sonra, tarihi tam olarak kesinleştirilememekle birlikte 8. yüzyıl civarında inşa edildiği düşünülen Myrelaion Manastırı (günümüzde Bodrum Camii), Kumkapı bölgesinin kuzeyinde bölgenin sosyo-dini yapılanmasında önemli bir merkez işlevi üstlenmiştir. İmparator I. Romanos Lekapenos ile doğrudan ilişkilendirilen bu manastır, zamanla imparatorluk ailesine ait bir nekropol haline gelmiş; aynı zamanda rahibeler için bir manastır işlevi de görmüştür.[370]

---

[368] Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*,122.

[369] A.g.e., 122.

[370] Her iki kilise de İstanbul'un fethini takiben camiye çevrilmiş ve böylelikle kentsel ve dini kimliklerinde bir dönüşüm yaşamışlardır.

Altında büyük bir sarnıç olduğundan dolayı günümüzde Bodrum Camii olarak anılan yapı, Myrelaion olarak adlandırılan manastıra bağlı bir kilise olarak inşa edilmiştir.[371] İmparator I. Romanos Lekapenos (920-944) bu bölgede sarayını yaptırmış ve sonra aynı yerde Mirelaion Manastırı'nı kurdurmuştur. Romanos'un sarayı, söz konusu sarnıcın yakınında olduğuna göre, bu değişikliğin daha önce yapılmış olması muhtemeldir. Bu doğrultuda Romanos'un Sarayı ve arkasından yapılan Mirelaion Manastırı daha önce yapılan Bonos Sarnıcı üzerine kurulmuştur.[372] Manastırın kuruluşuna dair kesin tarihsel bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak Millingen, İkonoklast dönem hükümdarlarından V. Konstantinos Kopronimos'un (740-775) burada yaşayan keşişleri ve uygulamalarını hor gördüğünü ve kilise kardeşliğini dağıttığını belirtmektedir. Bu bağlamda, Millingen manastırın 8. yüzyıldan önce var olduğunu ve İmparator I. Romanos Lekapenos (920-944) tarafından restore edildiğini öne sürmektedir.[373] Öte yandan, Mango, manastırın 919 yılında Ermeni kökenli Amiral ve İmparator I. Romanos Lekapenos'un konağına bitişik olarak inşa edildiğini savunmaktadır.[374] Eyice ise Bizans kaynaklarına dayanarak, Romanos'un özel sarayını bir manastıra dönüştürdüğünü iddia etmektedir.[375] Her ne kadar yapının inşa tarihi kesin olarak tespit edilememiş olsa da, tüm bu görüşlerin ortak noktası, İmparator Romanos'un Myrelaion Manastırı üzerinde doğrudan etkisinin ve müdahalesinin bulunduğudur. Yapının zaman içinde bir rahibe manastırına ve aynı zamanda İmparator Romanos Lekapenos'un aile mezarlığına dönüştüğü anlaşılmaktadır. 922 yılında Romanos'un eşi Theodora, 932'de vefat eden oğlu Kristoforos, 948 yılında Kınalıada'da sürgünde hayatını kaybeden bizzat imparatorun kendisi ve 961'de vefat eden kızı, aynı zamanda İmparator VIII. Konstantinos'un eşi olan Helena buraya defnedilmiştir. II. Romanos (959-963), kız kardeşi Agata ya da Anna'yı 960 yılında rahibe olarak bu manastıra göndermiştir. Öte yandan, I. İsaakios Komnenos'un (1057-1059) tahttan çekilmesinin ardından, eşi Katerina ve kızı Maria da Myrelaion

[371] Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Mimarisi (855-886/1451-1481),* 13.

[372] Semavi Eyice, "Bodrum Camii Sarnıcı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2 (1993): 264-265.

[373] Millingen, *Byzantine Churces ın Constantinople Their History and Architecture,* 196.

[374] Mango, *Bizans Mimarisi,* 168.

[375] Semavi Eyice, "Bodrum Camii Sarnıcı," 263.

Manastırı'na çekilerek burada rahibelik hayatını benimsemiştir.[376] Bu bağlamda Kumkapı bölgesinin hemen üst kotunda Mese Caddesi'ne yakın konumda bir dini merkez oluşmuştur.

Kadırga bölgesinde yeri ve yapım tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte, Aziz Mokios'a adanmış bir kilisenin varlığı kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır. Söz konusu kilisenin ciddi ölçüde harap olduğu bir dönemde, Bizans İmparatoru I. Basileios (867-886) tarafından onarıldığı, imparatorun kendi dönemine ait inşa faaliyetlerini kaydeden yapı kataloğundan öğrenilmektedir. Bu bilgi, kilisenin en geç 9. yüzyılın ikinci yarısında Konstantinopolis'in dinî topografyasında bir yer işgal ettiğini ve imparatorluk tarafından koruma altına alınarak yeniden işlevselleştirildiğini göstermektedir.[377]

Aziz Anastasia Kilisesi, günümüzde Sokullu Mehmed Paşa Camii'nin bulunduğu arazide yer almakta olup, antik kaynaklara göre Arkadios Meydanı'nın güney tarafında yükselmektedir. Ancak, Sokullu Mehmed Paşa Camii'nin antik yapının temelleri üzerine inşa edilmiş olması nedeniyle, kiliseye ait hiçbir fiziksel iz günümüze ulaşmamıştır.[378] Bununla birlikte, Aziz Anastasia Kilisesi, Hristiyanlık tarihinde önemli çağrışımlara sahiptir. Mütevazı boyutlardaki bu kutsal mekânın, daha sonra Konstantinopolis Patriği olarak görev yapacak olan Nazianzoslu Aziz Gregorios tarafından inşa ettirmiş ve bu mabede, Yunanlar arasında "Pharmakolytria" (Şifacı) unvanıyla anılan bakire şehit Aziz Anastasia'nın adını vermiştir. Kırk dört yıl boyunca, Aziz Anastasia Kilisesi, Konstantinopolis'te Teslis (Üçleme) doktrinini[379] esas alan

---

[376] Millingen, *Byzantine Churces ın Constantinople Their History and Architecture,* 197; Mango, *Bizans Mimarisi,* 168; Semavi Eyice, Bodrum Camii, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2 (1993): 263.

[377] Mango, *Bizans Mimarisi*, 161.

[378] Doğan Kuban, "Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993), 32.

[379] Teslis, Hristiyanlıkta Tanrı'nın özde bir, kişilikte üç olduğu inancını ifade eder. Bu doktrine göre Tanrı, Baba (Pater), Oğul (Filius) ve Kutsal Ruh (Spiritus Sanctus) olmak üzere üç ayrı "hipostazda" (kişilikte) ama aynı özde (*ousia*) varlık gösterir. 325 İznik Konsili'nde resmi biçimde dogmalaştırılan bu inanç, başta Katolik ve Ortodoks mezhepleri olmak üzere ana akım Hristiyanlığın temel öğretilerinden biri hâline gelmiştir. Teslis doktrini, Tanrı'nın üç ayrı varlık

ibadete tahsis edilmiş tek kilise olma ayrıcalığını korumuştur. Bu dönemde, kilise baskıcı Arianizm[380] doktrinine karşı, görünüşte çaresiz ve umutsuz bir direnişin merkezi haline gelmiş ve Ortodoks doktrininin muhafazasında önemli bir rol üstlenmiştir. Nihayetinde, Ortodoks inancının Konstantinopolis'teki zaferi, büyük ölçüde bu mütevazı kilisenin bağlı rahiplerinin azimli mücadelesi sayesinde mümkün olmuştur.

5. yüzyılda, Aziz Anastasia Kilisesi, Hristiyanlığa geçmiş olan Gotlar'a tahsis edilmiş ve burada icra edilen ayinler Got dilinde yürütülmeye başlanmıştır. 537 yılında, Ayasofya'nın inşasının tamamlanarak kutsamaya hazır hâle gelmesi üzerine, İmparator I. Iustinianus, başkentin dinî hayatında önemli bir rol oynamış olan Aziz Anastasia Kilisesi'nden başlayacak ihtişamlı bir geçit töreni düzenlenmesini istemiştir. Dönemin patriği Menas, törenin başlangıcında kilisenin kapılarından çıkarak İmparator'un arabasına binmiş ve dört beyaz at tarafından çekilen muhteşem kortejin önünde yer almıştır; İmparator ise geleneklere uygun biçimde, tüm yol boyunca yaya olarak Patriğin ardından yürümüştür. Aziz Anastasia Kilisesi, aynı zamanda 9. yüzyılda İmparator I. Basileios'un gözde mabedi haline gelmiş; imparator, bu yapıyı yeniden inşa ettirerek genişletmiştir. Ancak, 1204 yılında Latinler tarafından Konstantinopolis'in ele geçirilmesi sırasında, kilise yağmalanmış ve büyük ölçüde

---

değil, üç "tecellî" ya da "şahıs" halinde bir ve tek olduğunu vurgular. Kavramın doğrudan Kitâb-ı Mukaddes'te yer almaması, sonraki dönem kilise babalarınca teolojik yorumlarla şekillendirilmesine yol açmıştır. Jacques Waardenburg, "Teslis," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 40 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 548-549.

[380] Arianizm, adını 4. yüzyılda yaşamış İskenderiyeli presbiter Arius'tan alan bir Hristiyan mezhebî görüştür. Bu doktrine göre İsa Mesih (Oğul), Tanrı Baba tarafından yaratılmıştır ve ezelî değildir; dolayısıyla Tanrı Baba ile aynı özden (*homoousios*) değil, benzer özden (*homoiousios*) bir varlıktır. Arianizm, Baba'nın tek mutlak Tanrı olduğu ve Oğul'un ondan sonra geldiği fikrini savunarak Teslis doktrinini reddetmiştir. Bu görüş, 325 yılında toplanan İznik Konsili'nde resmen sapkın (heretik) ilan edilmiş, Arius'un öğretileri yasaklanmıştır. Ancak Arianizm, özellikle 4. yüzyılda Doğu Roma'da ve Germen kavimleri arasında uzun süre etkili olmuştur. Servet Doğan, "Klasik Dönem İslâm Âlimlerine Göre Aryüs ve Aryüscülük," *Uluslararası İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6, no. 2 (2020): 473-496.

tahrip edilmiştir.[381] İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethedildiği zamanda, yapının temellerinden başka pek bir şey kalmamıştır.

809 yılında, Sophia Limanı kıyısında inşa edilen manastır Aziz Lazarus'a ithaf edilmiştir. Zamanla söz konusu manastır, özgün dinî işlevinin ötesine geçerek bir karantina hastanesi (*lazaretto*) olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, "lazaretto" terimi, buradan türeyerek ilerleyen yüzyıllarda, diğer ülkelerde kurulan benzer nitelikteki hayır kurumları ve karantina tesislerini tanımlamak üzere yaygın bir kullanım kazanmıştır.[382] Bu gelişme, Sophia Limanı çevresinin yalnızca dinî bir merkez olmakla kalmayıp, aynı zamanda Bizans Konstantinopolis'inde kamusal sağlık ve sosyal yardım faaliyetlerinin de önemli bir odağı haline geldiğini göstermektedir.

Antik Yunan geleneğini sürdüren Bizanslılar, halka açık gösterilere, özellikle geçit törenleri ve imparatorluk alaylarına büyük önem atfetmişlerdir. Yeni bir imparatorun (*basileus*) tahta çıkışı, önemli bir zaferin kutlanması ya da belirli bir yortu gününde kutsal bir mekâna yapılan hac ziyaretleri vesilesiyle düzenlenen bu alaylar, şehir sakinleri için hem görsel hem de dini açıdan yoğun anlamlar barındıran kamusal etkinlikler hâlini almıştır. Bu alaylar, yalnızca siyasi ya da askerî zaferlerin değil, aynı zamanda dinsel olayların da kent mekânında teatral biçimde temsil edildiği kamusal etkinliklerdir. Bu törenler her zaman salt dini mahiyette olmayıp, imparatorluk hiyerarşisinin, kent içi protokolün ve halkla kurulan sembolik iletişimin bir parçası olarak kurgulanmıştır. Resmî alaylar, güzergâh üzerinde protokol tarafından önceden belirlenmiş noktalarda durmakta; bu duraklarda çeşitli gruplar imparatoru karşılamakta ve alkışlamaktadır. Bu geçit alayları, Bizans başkentinin sosyal dokusunda kolektif duyguların harekete geçirildiği, hiyerarşik düzenin görünür hâle geldiği ve imparatorluk gücünün sahnelendiği önemli ritüellerden biri olmuştur. Sophia Limanı ve çevresi, bu tören güzergâhlarında önemli bir durak olarak öne çıkmaktadır.

Sophia Limanı ile ilişkili pazar alanları bayram törenlerine dair kaynaklarda da tespit edilebilmektedir. Kumkapı'da her yıl 6 Ocak tarihinde kutlanan Epifani (*Fota*) Yortusu, kent yaşamında dikkat çekici bir dinî-sosyal ritüel olmuştur. Hz. İsa'nın

[381] Grosvenor, *Constantinople*, 21-22.

[382] A.g.e., 566.

vaftiz edilmesini anmak amacıyla düzenlenen bu yortu, Kumkapı'da yaşayan Rum cemaatinin dini kimliğini kamusal alanda görünür kılan önemli bir etkinliktir. Kalabalık cemaatin din adamları önderliğinde sahile inerek gerçekleştirdiği törende, kutsal ayin eşliğinde denize bir haç atılmakta ve bu simgesel eylemin denizciler için koruyucu, şehre ise bereket getirici işlevi olduğuna inanıldığı bilinmektedir. Bu tören, yalnızca Rumlar değil, bölgede yaşayan Ermeniler ve Müslümanlar tarafından da ilgiyle izlenmiştir. Bu durum, Bizans kentinin çokkültürlü dini dokusunu göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.[383]

Her yıl 27 Ocak tarihinde düzenlenen törende, Aziz John Chrysostomos'un kutsal emanetlerinin Kutsal Havariler Kilisesi'ne nakli gerçekleştirildiği bilinmektedir. Tören alayı, Ayasofya'dan hareket ederek doğrudan Aziz Thomas Kilisesi'ne yönelmekte ve burada sinaksis düzenlenmektedir. Aziz Thomas Kilisesi'nin Kadırga-Kumkapı Caddesi'nde bulunan St Kriaki adıyla bilinen merdivenli, yüksek kubbeli yeni Rum kilisesinin olduğu yerde bulunmuş olduğu düşünülmektedir.[384] Güzergâhın Sophia Limanı'nın doğusundan geçerek Hipodrom'un güneyinden dolandığı ve daha sonra batıya yönelerek Capitol üzerinden tekrar Mese'ye katıldığı anlaşılmaktadır. Bu güzergâh, dini mekânların birbirine bağlandığı dinamik bir ritüel coğrafyası olduğunu ortaya koymaktadır.[385]

Konstantinopolis'te 14 Eylül günü, Şehit Aziz Thecla'nın bayramı olarak kutlanmıştır. Bu bayram kapsamında düzenlenen tören alayı, her zamanki gibi önce Forum'a gitmekte, ardından Mese boyunca ilerleyerek arpa pazarındaki Aziz Kilisesi'ne ulaşmakta ve burada ayin gerçekleştirilmektedir. Arpa pazarı, Mese'nin sol tarafında, Sophia Limanı'nın hemen üzerinde konumlanmaktadır. Benzer şekilde, 6 Ekim tarihinde kutlanan Rahip Aziz Thomas'ın bayramında da tören alayı Ayasofya'dan başlayarak sinaksisin gerçekleştiği mahalledeki Aziz Kilisesi'ne yönelmektedir. Bu güzergâhta, Forum'a ulaşıldıktan sonra sola dönülerek denize doğru inildiği ve Sophia

[383] Kumkapı'da denize haç atma ritüeli, son olarak 6 Ocak 1955 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Ancak aynı yılın sonbaharında yaşanan 6-7 Eylül Olayları'nın ardından bu gelenek sona ermiştir. Orhan Türker, *Kondoskali'den Kumkapı'ya Eski Bir İstanbul Semtinin Hikayesi*, 31.

[384] İhtifalci Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi 1*, 501.

[385] Raymond Janin, "Les Processions Religieuses à Byzance," *Revue des Etudes Byzantines* 24 (1966): 78; Millingen, *Byzantine Constantinople*, 291-292.

Limanı'nın doğusunda konumlanan kiliseye muhtemelen Küçük Ayasofya'ya ulaşıldığı belirtilmektedir.[386]

8 Kasım'da kutlanan Başmelek Aziz Mikail Bayramı'nda ise tören alayı, şafak vakti Ayasofya'dan ayrılarak Forum'da kısa bir duraklama yapmakta, ardından doğrudan güneye yönelerek Başmelek kilisesinin bulunduğu bölgeye ulaşmaktadır. Bu kilise, Sophia Limanı'nın doğusunda ve muhtemelen denize oldukça yakın bir konumda yer almakta olduğu varsayılmaktadır.[387] Bu örnekler doğrultusunda, Sophia Limanı ve çevresinin, önemli dini bayramlarda düzenlenen ayin yolları arasında yer aldığı ve bu bölgenin hem dini hem de kentsel işlevler açısından öncelikli bir merkez niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır.

Sophia Limanı'nın ritüel coğrafyasındaki konumu Bizans dönemi kent organizasyonuna ışık tutan çok katmanlı bir mekânsal yapılanmanın parçası olarak belirginleşmektedir. Liman bölgesinin dini, siyasi ve içtimai sembollerin birbirine bağlandığı bir tören sahnesi olarak işlev gördüğü açıktır. İmparatorluk alaylarının belirli bir güzergâh düzeni içinde kurgulanması, bu törenlerin yalnızca teolojik temelli değil; tersine kent mekânının bilinçli bir temsili olarak şekillendiğini göstermektedir. Tören güzergâhlarının ritüel düzlemde taşıdığı anlam, imparatorluk kudretinin görünür kılındığı ve hiyerarşik düzenin sahnelendiği bir kentsel dramaturji olarak da ele alınmalıdır. Sophia Limanı, bu sahnelemelerin çoğunda yalnızca bir arka plan değil, imparatorluk, iktidar ve ritüel üçgeninin kilit mekânlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Limana çıkan geçit yolları, sahile hâkim dini yapılar ve burada gerçekleştirilen suyla ilişkili ayinler, limanı hem dünyevi hem de uhrevî alanlar arasında bağ kuran bir eşik mekân hâline getirmiştir. Özellikle denize haç atılması gibi ayinler, Hristiyanlaştırılmış kent mekânının nasıl örtüştüğünü göstermesi açısından önemlidir.

[386] Janin, *Les Processions Religieuses à Byzance*, 73.

[387] A.g.m., 75.

6.2. Osmanlı Dönemi'nde Kumkapı Mahallesi

Günümüzde mahalleler, idari sınırlarla açık biçimde tanımlanmış ve resmi kayıtlarda net şekilde yer alan yerleşim birimleri olarak kolayca belirlenebilmektedir. Ancak Osmanlı dönemindeki mahalle kavramını benzer açıklıkla tanımlamak oldukça zordur. Bu dönemde mahallelerin nerede başlayıp nerede bittiğini kesin ölçütlerle belirlemek mümkün değildir. Tanyeli'nin de vurguladığı üzere, Osmanlı şehir yapısında mahalle sınırlarının belirgin çizgilerle ayrılması çoğu zaman mümkün olamamaktadır.[388] Bu belirsizlik, mahallelerin hem fiziki sınırlarını hem de işlevsel bütünlüğünü saptamada zorluk yaratmaktadır. Bu bağlamda Osmanlı kent dokusundaki mahalle olgusunu daha esnek ve toplumsal ilişkiler ağına dayalı bir birim olarak değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.[389]

1455 tarihli ilk tahrir defterinin ardından, İstanbul'un bir İslam şehri olarak yeniden inşası amacıyla kapsamlı imar faaliyetleri yürütülmüş; mahalleleşme, dini yapıların inşası ve kamu altyapısının oluşturulması bu sürecin temel unsurlarını oluşturmuştur. Bu fiziksel düzenlemelere paralel olarak uygulanan iskân politikaları, şehrin demografik yapısını dönüştürmeyi hedeflemiştir. Ancak 1455, 1466 ve 1472 yıllarında meydana gelen büyük veba salgınları, göçlerle artan nüfusun yeniden azalmasına yol açarak kentin restorasyon sürecinde kesintiler yaratmıştır. 1480 yılı itibarıyla İstanbul'un nüfusu yaklaşık 80.000 olarak tahmin edilmekte olup, bu nüfusun %58'i Müslüman Türk, %23'ü Rum, %19'u ise Ermeni, Yahudi ve Latin unsurlardan oluşmaktadır. [390]

Osmanlı'nın erken dönem mahalleleşme politikası, yalnızca konut kümelenmesine değil, cami, mescid gibi temsil ve aidiyet merkezleri etrafında gelişen mekânsal bir mantığa dayanaktadır. 1546 tarihli Vakıf Tahrir Defteri, İstanbul'un kentsel dokusuna dair önemli ipuçlarını barındırmaktadır. Bu defterde yer alan kayıtlar, özellikle mahalle sakinlerinin gündelik yaşamlarında mescitlerin daha belirleyici bir konuma yerleştiğini göstermektedir. 16. yüzyıl ortalarına gelindiğinde mescitler, yaklaşık 150

---

[388] Uğur Tanyeli, *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy.)* (Yayınlanmamız Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1987): 161.

[389] Suraiya Faraqhi, *Osmanlı'da Kent ve Kentliler*, 12.

[390] Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 24.

ile 200 metre aralıklarla şehrin mahallelerine dengeli bir biçimde dağıtılmıştır. Bu durum mescitlerin yalnızca ibadet mekânı olmasının ötesinde, toplumsal örgütlenmenin merkezî unsurları hâline geldiğini düşündürmektedir.[391] Mescitlere çoğu zaman müstakil sıbyan mektepleri ile çeşitli derviş zaviyelerinin eşlik ettiği görülmektedir. Bu ibadet yapıları hem dini ritüellerin gerçekleştirildiği hem de mahalle topluluğunun idari ve hukuki örgütlenmesini sağlayan çekirdekler olarak işlev görmüştür. Mahalle merkezli bu yerleşim anlayışı, farklı toplulukların belirli bölgelerde yoğunlaşmasına ve Osmanlı kent dokusunda mekânsal olarak tanımlanabilir cemaat yapılarına zemin hazırlamıştır.

Kadastro anlamında mahalle sınırlarının resmi olarak belirlenmesi 19. yüzyıla ait bir gelişmedir. Bu durum mahalle sınırlarının tarihsel süreçte göreli olmasına neden olmuştur. Osmanlı döneminde mahalleler, genellikle bir dinî yapı ya da tanınmış bir şahsiyetin adı etrafında tanımlanmıştır.[392] Bu birimlerin fiziksel sınırları ise mahalle sakinlerinin algı ve günlük pratikleri doğrultusunda şekillenmiş olmalıdır. Mahalleler, önceden planlanmış yapay alanlar olmaktan ziyade, toplumsal etkileşimle zaman içinde oluşmuş organik yapılar olarak değerlendirilmelidir. Bu süreçte, mahallelerin oluşumunda siyasi erkin yanında ibadet yeri, çarşı, hamam, dükkân ve türbe gibi yapıları inşa ettiren özel kişilerin öncülüğü de belirleyici olmuştur. Buna karşılık, mahalle içindeki yönetsel ve toplumsal düzen ise devletin atadığı imam ve kethüda gibi temsilciler aracılığıyla sağlanmıştır.[393]

Bu bağlamda, Osmanlı mahallelerinin oluşumunda ilk biçimlenen fiziksel yapılar genellikle dinî mabetler olmuştur. İnalcık da mabet merkezli mahalleleri yalnızca fiziksel değil; aynı zamanda dayanışma, karşılıklı ilişkiler ve ortak aidiyet temelinde şekillenen sosyal birimler olarak tanımlamaktadır. Mahalle sakinlerini bir arada tutan unsurlar, mekânsal komşuluktan öte, toplumsal ve kültürel bağlarla örülmüştür.[394] Benzer şekilde Canatar da Osmanlı mahallelerinde ibadethaneler çoğunlukla bir

[391] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 58.

[392] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 222.

[393] İnalcık, *Seçme Eserleri - XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 127-128.

[394] Halil İnalcık, "İstanbul," *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 229.

mahalle sakini tarafından inşa ettirilmiş olup, bu kişilerin dinî ve tasavvufî kimliği, mahallenin oluşumu ve gelişiminde belirleyici bir rol oynadığını ifade etmektedir.[395]

İstanbul'daki pek çok mahallenin adının ibadethaneler ve bu yapıların banileriyle birlikte anılması, Osmanlı mahalleleşme sürecinde bilinçli bir simgesel yerleşim stratejisinin ürünü olduğuna işaret etmektedir. Fetih sonrası inşa edilen dinî merkezlerin büyük bir bölümü, kuşatmaya katılan askerî ve idarî elit tarafından yaptırılmıştır. Bu durum, mahallelerin hem fiziksel hem de simgesel düzeyde bu kişilerin adlarıyla özdeşleşmesini sağlamıştır. II. Mehmed döneminde mahalle kurucuları arasında yalnızca askerî ve bürokratik kesim değil, aynı zamanda ulemâ ve sûfî çevrelerden gelen etkili isimler de yer almıştır. Bu gelişme, mahallelerin yalnızca mekânsal değil, kültürel ve toplumsal temsiller bakımından da çok boyutlu biçimde şekillendiğini göstermektedir.[396]

Erken Osmanlı İstanbul'unda mahalleleşme süreci, askerî figürler (ör. Bâlî Süleyman Ağa, Hacı İlyas Ağa, Çakır Ağa) ve dinî otoriteler (ör. Şeyh Ebu'l-Vefâ, Akşemseddin) etrafında şekillenmiştir. Mahalleler de bu kişilerin banilik faaliyetleriyle hem fiziksel hem de simgesel olarak kurumsallaşmıştır. Bu model sadece Müslüman yerleşimleriyle sınırlı kalmamış, Hristiyan ve Yahudi cemaatler de kutsal mekânları çevresinde ve genellikle şehir surları boyunca dağılmış olarak kendi mahalle yapılarını kurmuşlardır.[397]

Kanûnî Sultan Süleyman dönemiyle birlikte yeni mahalle kurma yetkisinin tüm dinî gruplar için kısıtlanması, dini olarak homojen mahallerin yerine çok katmanlı ve karma dokulu bir şehir yapısını teşvik etmiştir. Bu dönüşüm, yalnızca gayrimüslimleri değil, Müslüman toplulukları da kapsamıştır. Bu çerçevede, tez kapsamında incelenen Kumkapı bölgesi, tarihsel sürekliliği belgelenebilir mahalle yapılarıyla öne çıkmaktadır. Günümüz mahalle adlarından Şehsuvar Bey, Emin Sinan, Mimar Hayrettin, Muhsine Hatun, Mimar Kemalettin, Saraç İshak, Nişanca, Katip Kasım ve Mesih Paşa gibi yerleşim birimlerinin adları, iskân edilen zümrelerin etnik veya

[395] Canatan, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahaleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler", 225.

[396] İnalcık, *Seçme Eserleri - XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 21, 125.

[397] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 58.

meslekî kimliğine ya da vakıf sahipleri, cami banileri ve yerel önderlerin isimlerine dayanmaktadır. Bu mahalleler, kamusal ve özel mülkiyet yapılarının katkısıyla, cami, mescit, çeşme ve hamam gibi yapılar etrafında şekillenmiş; sadece nüfus yerleştirmeye değil, aynı zamanda mekânsal ve toplumsal örgütlenmeye dayalı bir oluşum süreci geçirmiştir. 16. yüzyıl ortalarından itibaren sicil ve arşiv belgelerinde kayıt altına alınan bu mahallelerin tarihsel gelişimi, aynı zamanda gravürler, topografik planlar ve seyyah anlatımları aracılığıyla dönemler arası izlenebilirlik kazanmaktadır.

1453 sonrası İstanbul'un yeniden inşasında yalnızca fiziksel mekânlar değil, güvenlik ve denetim mekanizmaları da yeniden yapılandırılmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar şekillenen mahalle dokusuyla birlikte kent, beş ana zabıta bölgesine ayrılarak merkezi otoritenin asayiş üzerindeki denetimi güçlendirilmiştir. Bu sistem içinde Kumkapı, Topkapı Sarayı'na yakınlığı dolayısıyla Cebecibaşıların doğrudan yetki alanında yer almış; bölge hem saray güvenliği hem de liman faaliyetlerinin denetimi açısından stratejik bir statü kazanmıştır. Mahalle ölçeğindeki güvenlik, kulluk sistemi aracılığıyla yürütülmüş; karakullukçular, genellikle tecrübeli yeniçeriler arasından seçilmiş ve mahalle halkından alınan aidatlarla ücretlendirilmiştir. Görev tanımları arasında devriye gezmek, suçluları yakalamak, düzeni sağlamak ve özellikle liman faaliyetlerini denetlemek yer almıştır. Kumkapı kulluğunun nefer sayısının zamanla artması, bölgedeki asayiş sorumluluğunun ve nüfus hareketliliğinin giderek yoğunlaştığını göstermektedir. Bu bağlamda Kumkapı hem merkezi saray otoritesine hem de limana yakınlığıyla Osmanlı güvenlik sisteminde ayrıcalıklı bir konumda yer almıştır.[398]

1455 tarihli İstanbul Tahriri, şehrin Osmanlı egemenliğine geçmesinden hemen sonra, Tursun Bey'in denetiminde hazırlanmış olup, Bizans'tan devralınan kentsel dokunun izlerini sürebilmek açısından benzersiz bir kaynak durumundadır. Söz konusu tahrir defteri, yalnızca mülkiyet yapısı ve nüfus dağılımı gibi idarî verileri kaydetmekle kalmayıp, aynı zamanda yapı stokunun fiziksel durumu, toplumsal bileşim ve dinî

[398] Halim Tevfik Alyot, *Türkiye'de Zabıta (Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum)*, Seri no: III, S. 4. (Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları, 1947): 45; Çiftçi, Aynur. *Son Dönem İstanbul Karakolları: Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Rölöve-Restorasyon Programı, 1996): 11.

yapıların mekânsal dağılımı gibi kent tarihine dair kritik ayrıntılar da sunmaktadır. Bu yönüyle belge, fetihten sonraki ilk çeyrek yüzyılda yaşanan mimari ve sosyal dönüşümün izlenebilmesine olanak tanımaktadır.[399] Bununla birlikte, Kumkapı Mahallesi'nin söz konusu tahrirde kayda geçirilmediği görülmektedir. Dolayısıyla, Kumkapı'nın erken Osmanlı dönemindeki durumu hakkında bilgi edinmek için başka arşiv belgelerine ve dolaylı kaynaklara başvurmak gerekmektedir. Bu durum, İstanbul'un fetihten hemen sonraki dönemde geçirdiği mekânsal yeniden yapılanma sürecinin ne derece parçalı ve farklı değişkenlerle geliştiğini de ortaya koymaktadır.

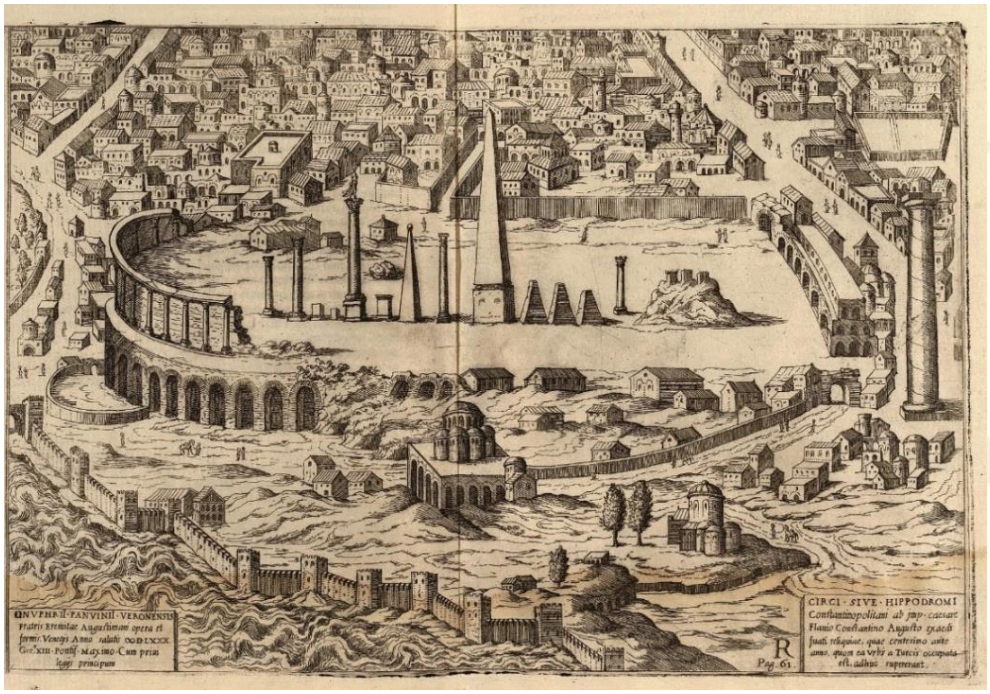
1455 tarihli tahrir defterlerinde yer alan yapı tanımlamaları dikkate alındığında, bölgede hâkim olan konut morfolojisinin genellikle alçak katlı ve müstakil planlı bir karakter taşıdığı anlaşılmaktadır. Osmanlı'nın devraldığı ve yeniden işlevlendirdiği mimari miras, çoğunlukla yığma taş duvarlı, tek katlı, avlulu ve yarı açık mekânlarla tanımlanan bir konut tipi etrafında şekillenmiştir.[400] Düşey yoğunluğu sınırlı bu yerleşim biçimi, Osmanlı şehircilik anlayışında merkezi bir yer tutan yaygın parçalı yerleşim modeli ile büyük ölçüde örtüşmektedir.

16. yüzyıl ortalarında Onuphrius Panvinius tarafından üretilmiş olan Sultanahmet Meydanı merkezli topografik çizimde, bu mimari sürekliliğin izleri açık biçimde gözlemlenebilmektedir (Harita 6.7.-Harita 6.8.). Söz konusu gravürde, Hipodrom

[399] İnalcık, *Seçme Eserleri - XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 3; 1455 tarihli İstanbul Tahriri, Halil İnalcık tarafından 2012 yılında "The Survey of Istanbul 1455" adıyla yayımlanmış ve bu çalışmanın temeli, Bekir Sıtkı Baykal'ın kendisine ulaştırdığı bir fotokopi belgeye dayandırılmıştır. İnalcık, tahririn asıl nüshasını Osmanlı arşivlerinde bulamamış; yalnızca mevkufat defterinde yer alan 15 kayıt dışında herhangi bir orijinal nüshaya ulaşamadığını ifade etmiştir. Mevcut kaydın da tahrir defterinden koparılarak eklendiğini belirtmiştir. Orijinal belgenin Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na bağlı Osmanlı Arşivi'nde olabileceğini öne sürmektedir. Tahrir defteri toplamda 64 varaktan oluşmakta; Galata bölümünün bazı sayfaları eksik olup, İstanbul bölümünden 37 sayfa korunmuştur. Galata ve İstanbul bölümleri arasında yazım üslubu farklılıkları bulunduğundan, metnin iki farklı kâtip tarafından derlendiği düşünülmektedir. Ayrıca deftere ait olduğu tahmin edilen bir parça, İdris Bostan tarafından İnalcık'a bildirilmiş ve çalışmaya dâhil edilmiştir.

[400] Canatan, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahaleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler", 225; İnalcık, *Seçme Eserleri - XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 3-9.

çevresinde konumlanan yerleşim dokusu, geç Bizans yapı geleneği ile erken Osmanlı konut mimarisinin iç içe geçtiği bir morfolojik örgütlenmeye işaret etmektedir. Özellikle beşik çatılı ve büyük ölçüde iki katlı olarak resmedilen konut birimlerinde gözlemlenen yarım daire formlu üst pencere açıklıkları, kemer üstü tuğla sıraları ve cephelerde tekrarlanan yatay tuğla hatıllar gibi mimari ayrıntılar, Bizans'a özgü duvar işçiliği estetiğinin, erken dönem Osmanlı sivil mimarisi üzerinde etkisini sürdürdüğünü göstermektedir.

Harita 6.7: 16. Yüzyıl Ortaları, Onuphrius Panvinius, Sultanahmet.

Kaynak: Doğan Kuban, *İstanbul: Bir Kent Tarihi - Byzantion, Konstantinopolis* 1996, s. 91.

Harita 6.8: 16. Yüzyıl Ortaları, Onuphrius Panvinius, Sultanahmet'teki Konut Dokusu.

Kaynak: Yazar tarafından işlenmiştir.

Topografik çizim üzerinde çalışılan detayda kırmızı renk ile gösterilen alanlar kırma çatıları, sarı renk kat ayrımlarını ve mavi renk ise yarım daire formlu üst pencereleri temsil etmektedir. Çizimin genelinde oldukça sınırlı bir alan kaplayan bu yerleşim bölgesinde söz konusu yapı unsurlarına sıklıkla rastlanması, bu mimari ögelerin dönemin yapı pratiğinde yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu durum, yalnızca malzeme ve inşa teknikleri açısından değil, aynı zamanda kentsel morfoloji bağlamında da bir süreklilik ve dönüşüm ilişkisinin varlığına işaret etmektedir. Bu görsel veri, İstanbul'un fetih sonrasında geçirdiği yapısal dönüşümün mutlak bir kopuştan ziyade, bazı mimari öğelerin seçici biçimde yeniden üretildiği evrimsel bir süreci yansıttığını göstermesi bakımından önemlidir. Söz konusu çizimdeki yapı tipolojileri, yalnızca formel benzerlikler değil, aynı zamanda inşa teknikleri ve cephe organizasyonu açısından da Bizans-Osmanlı sürekliliğine işaret etmektedir. Fetih'ten yaklaşık bir yüzyıl sonra üretilen bu çizimde dahi, Bizans yapı estetiğinin kent silüetinde gözlemlenmeye devam ediyor oluşu, Osmanlı dönemi İstanbul'unda mimari kırılmadan çok, dönüşümlü süreklilik eğiliminin baskın olduğunu düşündürmektedir.

Bu süreklilik yalnızca fiziksel yapılarda değil, aynı zamanda kentsel dramaturji olarak tanımlanabilecek toplumsal ve mekânsal senaryoların yeniden üretiminde de gözlenmektedir. Mahalleleşme süreçleri, dini ve meslekî kurumlarla desteklenerek

sosyal topografyanın kurucu unsurlarını oluşturmuştur. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'sinde aktardığı bilgiler, Kumkapı çevresindeki İslami mimarinin yoğunluğunu ve bu yapıların mahalle dokusu üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir. Evliya, Kumkapı yakınlarında yer alan ve "aydınlık bir cami" olarak tanımladığı Nişancı … Paşa Camii'nden söz etmekte olup, bu yapının büyük olasılıkla Nişancı Mehmed Paşa Camii olduğunu düşündürmektedir. Bunun yanı sıra, İbrahim Paşa'nın eşi Asiye Hanım tarafından inşa ettirilen mescit ile Kumkapı çevresindeki Kürkçübaşı, Kamhacılar İşlikleri, Kuyumcubaşı İşlikleri ve Terziler mescitleri, dönemin meslekî ve cemaat temelli mahalle yapılanmasında ibadet mekânlarının belirleyici rolünü açık biçimde yansıtmaktadır. Böylece hem görsel kaynaklar hem de anlatı belgeleri, Osmanlı İstanbul'unda mimari süreklilik ile toplumsal örgütlenme biçimleri arasında kurulan çok katmanlı ilişkiyi bütüncül bir perspektifle anlamamıza imkân tanımaktadır.[401]

Aşağıda, 15. ve 16. yüzyıllarda Kumkapı ve çevresinde mahallelerin oluşumunda belirleyici rol oynayan ibadet yapıları, tarihî bağlamı ve banileriyle birlikte sıralı ve açıklamalı biçimde sunulmuştur:

Kumkapı bölgesinde bu yapılar arasında en erken örneklerden biri, günümüzde Tavşantaşı Mahallesi'nde, Tiyatro Aralığı Sokağı ile Dibekli Camii Sokağı'nın kesişiminde konumlanan ve halk arasında "Dibekli Camii" olarak bilinen Dibekli Emin Bey Camii'dir. Caminin banisi Emin bin Abdullah olup, vakfiyesi 1464 tarihini taşımaktadır. Benzer şekilde, Osmanlı dönemi mahalleleşme sürecindeki bu ibadet yapılarının yönlendirici işlevi, Mimar Hayrettin Mahallesi'nde yer alan Çadırcı Mescidi örneğinde de gözlemlenebilmektedir. Mescidin banisi Ahmed Ağa'dır ve kuruluşuna ilişkin bilgiler, "Vakf-ı Hacı Ahmed b. Abdullahü'l-Hayyâm" başlığıyla 894/1489 tarihli vakfiye belgelerinde yer almaktadır. Yapının minberi, Solakbaşı zümresinden ve "Samurkaş" lakabıyla tanınan Mehmed Ağa tarafından yaptırılmıştır.[402]

---

[401] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, C. 1, Kitap 2, 266.

[402] Emine Naza, "Çadırcı Mescidi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994): 458.

Emin Sinan Mescidi, Gedikpaşa'da yer alan Emin Sinan Mahallesi sınırları içerisinde, erken Osmanlı döneminde İstanbul'un kentsel dokusunun yeniden şekillendirilmesinde önemli rol oynayan yapılardan biridir. Petrev Paşa Sokağı'nın başlangıcında konumlanan bu mescidin banisi, Fatih Sultan Mehmed devrinde saray mutfağında eminlik görevinde bulunan Emin Sinan Bey'dir. Mescidin inşası, sadece bir ibadet mekânı oluşturma amacı taşımamakta; aynı zamanda devlet erkânının kamusal alandaki etkisini ortaya koyan simgesel bir yapı olarak değerlendirilmektedir. İstanbul'un fethinden sonra, özellikle 15. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman nüfusun iskânına açılan Kumkapı bölgesindeki ilk mahalleleşme örneklerinden biri, bu mescidin çevresinde şekillenmiştir. Emin Sinan Mescidi hem dini hem de sosyo-mekânsal bakımdan merkezî bir işlev üstlenerek, bölgenin İslami kentsel kimliğe entegre edilmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

İstanbul'un fethinden sonraki dönemde Fatih Sultan Mehmed'in hekimi İshak Efendi tarafından inşa ettirilen Kazancı Mescidi de Kumkapı bölgesindeki erken dönem İslami yapılaşmanın önemli örneklerinden biridir. Nişanca Mahallesi'nde, günümüzde Nalbant Camii Sokağı olarak bilinen mevkide konumlanan bu yapı hem konumu hem de kurucusunun statüsü bakımından dikkate değerdir. Mescidin inşasını takip eden yıllarda, Kazancı kulu Yusuf Sinanüddin tarafından gerçekleştirilen kapsamlı onarım faaliyetleri, yapının bu şahsın ismiyle anılmasına yol açmıştır. Bu durum, Osmanlı şehirleşme pratiğinde dini yapıların yalnızca inşa edildikleri dönemde değil, sonraki yüzyıllarda da bireysel vakıf faaliyetleri ve toplumsal sahiplenme aracılığıyla kimlik kazandığını ve mekânsal süreklilik taşıdığını göstermesi bakımından önemlidir. [403]

Kumkapı bölgesinde 15. yüzyılın ikinci yarısında teşekkül eden İslami yerleşim dokusunun oluşumunda etkili olan bir diğer yapı da 1475 yılında Sadrazam Karamânî Mehmed Paşa tarafından Nişanca Mahallesi'nde inşa ettirilen Nişancı Camii'dir. Sahil hattı ile Divân-ı Âlî Caddesi (tarihî Mese Caddesi) arasında yer alan stratejik konumu sayesinde bu yapı, yalnızca bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda çevresinde gelişen mahalleleşme sürecinin odak noktası olmuştur. Nişancı Camii'nin inşası, Kumkapı'nın güney sahil bandında İslami kimliğin fiziksel mekâna yerleşmesini sağlayan ilk simgesel adımlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı

[403] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Mimarisi*, 17.

döneminde bölgedeki yeni kentsel örüntülerin oluşumunda başlangıç teşkil eden bir çekim merkezi işlevi görmektedir. [404]

Fatih Sultan Mehmed'in sekbanbaşısı Yakup Ağa tarafından Koska mevkiinde, Divân-ı Âlî Caddesi'ne (tarihî Mese hattı) yakın bir noktada inşa ettirilen Yakup Ağa Camii (15. yüzyıl)[405], Kumkapı'nın sahil kesiminden kuzeye doğru uzanan Hristiyan yerleşim dokusuna karşı, İslami mekânsal yayılımın sınırlarını belirleyen stratejik bir müdahale olarak değerlendirilmektedir. Bu yapı, yalnızca ibadet işleviyle değil, aynı zamanda kentsel morfolojiyi yönlendiren bir sınır taşı gibi konumlanarak, Osmanlı'nın fetih sonrası mekânsal düzenleme politikaları doğrultusunda Müslüman yerleşim alanlarının yönünü ve kapsamını tayin etmede işlevsel bir rol üstlenmiştir. Böylelikle cami hem dini hem de mekânsal temsiliyet açısından sınır belirleyici bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Osmanlı'nın İstanbul'un fethini takiben uygulamaya koyduğu dinî ve mekânsal dönüşüm politikalarının çarpıcı örneklerinden biri, Kumkapı bölgesinde yer alan Myrelaion Manastırı'dır. Yapının, 1453 yılına kadar varlığını sürdürdüğü, ancak fetih esnasında metruk durumda olduğu bilinmektedir. Bu harap hâlinin, büyük olasılıkla 13. yüzyılda yaşanan Latin işgali sırasında meydana gelen bir yangınla ilişkili olduğu ve söz konusu afetin, yapının terk edilmesinde belirleyici bir rol oynadığı düşünülmektedir.[406] Fetihten sonraki süreçte ise, yapı II. Bayezid devrinde (1481-1512) Sadrazam Mesih Ali Paşa (öl. 1501) tarafından camiye dönüştürülmüş ve bu yeni işleviyle çevresindeki İslami yerleşimin kurumsallaşmasında merkezi bir unsur olarak konumlanmıştır. Caminin bu dönemde kazandığı işlev yalnızca simgesel bir dönüşümü değil, aynı zamanda Osmanlı'nın fetih sonrası kentsel planlama anlayışı içinde Bizans mirasını yeniden işlevlendirerek süreklilik ve değişim arasında kurduğu karmaşık ilişkiyi de yansıtmaktadır. Yapının fiziksel karakteri, dönemin seyyahları ve gözlemcileri tarafından dikkatle betimlenmiştir. Özellikle Grosvenor'un tanıklığında, Myrelaion'un iç atmosferi "karanlık ve kasvetli bir görünüm arz eden, kendine özgü ve neredeyse uğursuz bir yapı" olarak nitelendirilmiştir. Bu betimleme, yapının

[404] A.g.e., 20.

[405] A.g.e., 21.

[406] A.g.e., 13.

geçirdiği dönüşüme rağmen Bizans mimarisine ait bazı özgün nitelikleri muhafaza ettiğini ve bu yönüyle mimari süreklilik içinde farklı bir konumda bulunduğunu ortaya koymaktadır.[407]

Kumkapı, tarihsel olarak Ortodoks Rum kimliğine dayalı dinî peyzajının ideolojik ve mekânsal olarak yeniden tanımlandığı çok katmanlı bir dönüşüm sürecini temsil etmektedir. Bu dönüşümün merkezinde, Bizans dönemine ait Myrelaion Manastırı'nın camiye çevrilmesiyle ortaya çıkan Bodrum Camii (diğer adıyla Mesih Paşa Camii) yer almaktadır. Söz konusu cami etrafında teşekkül eden yeni Müslüman yerleşim dokusunun, 15. yüzyılın son çeyreğinden itibaren biçimlenmeye başladığı anlaşılmaktadır. Ancak bu süreç yalnızca fiziksel bir yerleşim reorganizasyonundan ibaret değildir. Aynı zamanda Osmanlı'nın fethin ardından uyguladığı vakıf temelli kentsel modelin, mahalle ölçeğinde nasıl kurumsallaştığını da göstermektedir. Nitekim Mesih Paşa Camii Vakfı'na ait taşınmazlardan birine dair 20 Şubat 1576 tarihli bir şer'iyye sicil kaydı, bu vakfın sadece dinî değil, aynı zamanda sosyal ve eğitsel işlevleri de üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu kayıt, caminin yalnızca bir ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda vakıf sistemi aracılığıyla Müslüman mahalle oluşumunu yönlendiren bir kentsel çekim merkezi olarak işlev gördüğünü teyit etmektedir. Belgeye göre, cami yapılar topluluğu içinde yer alan bir menzil, Kur'ân bilgisiyle temayüz etmiş sâlih bir kişinin burada ikamet etmesi ve Müslüman çocuklara (sıbyan-ı Müslimin) Kur'ân-ı Kerîm öğretmesi şartıyla vakfedilmiştir. Bu hizmetten doğacak sevabın, vakfın kurucusu Mesih Paşa'nın oğlu Ali Bey'in ruhuna ithaf edilmesi de vakıf uygulamalarındaki manevî sürekliliği ve hayır ideolojisini yansıtmaktadır. [408] Taşınmazın sınırlarına dair verilen detaylar; bir yönüyle cami haremi, diğer yönleriyle umumî yol, Dünyabola binti Abdullah'a ait mülk ve Karagöz bin Abdullah'ın[409] mülkü yalnızca fiziksel konum bilgisini değil, aynı zamanda erken dönem Osmanlı mahallelerinde vakıf mülklerinin yer aldığı mikro-topografyayı da

[407] Grosvenor, *Constantinople*, 473.

[408] Galata Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 983 - 984 / M. 1575 - 1576) cilt: 32, sayfa: 146 Hüküm no: 212 Orijinal metin no: [132-3].

[409] 1562/63 (H Ramazan 970) tarihli Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil kaydına göre Kadırga Limanı civarında, Şehsuvar Bey Mahallesi'nde Karagöz bin Abdullah'ın bir mülkü daha bulunmaktadır.

belgelemektedir. Söz konusu menzilde daha önce ikamet eden Şeyh Mehmed Çelebi'nin kendi rızasıyla ayrılması üzerine, Mehmed bin Mehmed adlı kişi aynı görevle bu mekâna atanmış; böylece taşınmaz, vakıf şartları doğrultusunda sıbyan mektebi işlevi kazanmıştır. Bu atama aynı zamanda dinî eğitimin sürekliliği için kurumsal bir düzenlemedir. Dolayısıyla Mesih Paşa Camii çevresinde şekillenen bu yerleşim örüntüsü, cami merkezli İslami yaşamın hem fiziksel hem de kurumsal çerçevesini belirleyen bir model olarak okunmalıdır. Vakıf aracılığıyla tesis edilen bu türden yapılar, Osmanlı İstanbul'unda mahalle teşekkülünün yalnızca yerleşim ve ibadetle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda eğitim, sosyal dayanışma ve toplumsal hiyerarşi üretimi gibi çok yönlü işlevler taşıdığını göstermektedir. Bu bağlamda Kumkapı'daki dönüşüm, fethin ardından uygulanan İslamlaştırma politikalarının yalnızca sembolik değil, aynı zamanda sistematik bir kentsel müdahale biçimiyle hayata geçirildiğini ortaya koymaktadır.

İstanbul'un fethinin ardından Osmanlı yönetimi, şehrin dinî ve mekânsal dokusunu yeniden şekillendirmeye yönelik kapsamlı bir dönüşüm süreci başlatmıştır. Bu bağlamda Kumkapı bölgesindeki Bizans dönemine ait birçok kilise camiye çevrilmiştir. Ancak Osmanlıların gayrimüslim cemaatlere yönelik daha incelikli bir yerleşim ve ibadet politikası uyguladıkları görülmektedir. Özellikle Ermeni cemaati açısından, Bizans döneminde doğrudan bir Ermeni kilisesi varlığına dair kesin arkeolojik ya da yazılı kanıtlar bulunmasa da 1438 tarihli bir Ermenice belgede adı geçen Hovakim adlı ruhani liderin, büyük olasılıkla Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul Ermeni patriği olarak atanmış olduğu kabul edilmektedir.[410] Bu atama, yalnızca bir dinî temsil yetkisinin verilmesi anlamına gelmemektedir. Aynı zamanda Osmanlı yönetiminin gayrimüslim cemaatleri idarî açıdan da örgütleyerek "millet" sistemi içinde yeniden konumlandırma arzusunun somut bir göstergesi olmuştur.

1461 yılında Ermeni Patrikhanesi'nin resmen kurulmasıyla birlikte, bazı eski Rum Ortodoks kiliseleri Ermeni cemaatine tahsis edilmiştir.[411] Bu uygulama ise Osmanlıların fetih sonrası çok dinli yapıyı yeniden oluşturma ve her cemaat için kurumsal temsil kanalları teşkil etme politikasının bir uzantısı olarak

[410] Cahit Külekçi, "İstanbul Ermenileri: Kilise ve Gelenek," *Büyük İstanbul Tarihi*, C. 5 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015): 131.

[411] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 235.

değerlendirilmelidir. Fatih'in Hovakim'i patrik ilan etmesi ve ona hem dinî hem de idarî yetkiler tanıması, Ermenilerin "millet" statüsünde tanınmasını sağlamıştır. Bu sayede patrik, İstanbul'daki Ermeni toplumunun yalnızca ruhani değil, aynı zamanda sosyal ve siyasal düzenleyicisi hâline gelmiştir.

Patriklik makamı, Osmanlı yönetimiyle Ermeni cemaati arasındaki aracılık mekanizmasının merkezî bir unsuru olmuştur. Bu çerçevede, 1641 yılına kadar Samatya'daki Aziz Kevork (Sulumanastır) Kilisesi'nde faaliyet gösteren Ermeni Patrikhanesi, söz konusu tarihte Kumkapı'ya taşınmış ve Surp Asdvadzadzin adıyla bilinen kilise patriklik merkezine dönüştürülmüştür.[412] Bu yer değişikliği, yalnızca mekânsal bir nakil değil; aynı zamanda Kumkapı'nın Ermeni toplumu açısından yeni bir sembolik ve idarî merkez olarak tanımlanması anlamına gelmektedir. Surp Asdvadzadzin Kilisesi, bu süreçten itibaren yalnızca bir ibadet mekânı değil, Osmanlı İstanbul'undaki Ermeni cemaatinin kurumsal temsilini ve kolektif kimliğini yansıtan başat bir yapı hâline gelmiştir. Patrikhane çevresinde yer alan Nişancı semtine, fetihten sonra Ermeni nüfusunun iskân edilmesi ise Osmanlı yönetiminin gayrimüslim toplulukları belirli bölgelerde mekânsal olarak yoğunlaştırma ve idareyi kolaylaştırma politikasına uygun bir örnek olarak değerlendirilebilir. Bu iskân stratejisi, yalnızca idarî ve güvenlik kaygılarına değil; aynı zamanda cemaat kimliklerinin korunmasına, sosyal uyumun sağlanmasına ve kentsel alanların işlevsel ayrışmasına da hizmet etmiştir. Bu bağlamda Kumkapı, yalnızca Ermeni cemaatinin dinî merkezi değil; aynı zamanda kentsel ölçekte tanımlanmış bir etno-dinsel yerleşim örüntüsünün mekânsal izdüşümü hâline gelmiştir. Buradaki patrikhane kompleksi ve etrafındaki sosyal yapılar, Osmanlı İstanbul'unda gayrimüslim cemaatlerin hem fiziksel hem de kurumsal olarak görünür olduğu nadir merkezlerden biri olarak önem arz etmektedir. Dolayısıyla Kumkapı, Osmanlı'nın çok dinli yapıyı mekân üzerinden nasıl örgütlediğini gösteren paradigmatik bir alan niteliği taşımaktadır.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlılar, Bizans'a ait anıtsal yapıları siyasal ve dinî düzen içinde yeniden işlevlendirerek kentsel sürekliliği kontrollü biçimde dönüştürmüşlerdir. Bu politikanın en simgesel örneklerinden biri, Bizans döneminin

[412] Polonyalı Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, Tercüme ve Notlar Hrand Der Andreasyan (İstanbul: Bilge, 2025): 15; Külekçi, "İstanbul Ermenileri: Kilise ve Gelenek,"131.

önemli dinî yapılarından Sergios ve Bakchos Kilisesi'nin camiye çevrilmesidir. Yapı, mimari üslubu ve plan şeması itibarıyla Ayasofya ile dikkate değer benzerlikler taşımaktadır. Merkezi plan, kubbeli örtü sistemi ve iç mekândaki hiyerarşi bu benzerliğin başlıca unsurlarındandır. Bu nedenle yapı, halk arasında zamanla "Küçük Ayasofya" olarak anılmış ve bu ad, yapının yeni kimliği içinde kalıcı hâle gelmiştir. Söz konusu dönüşüm, II. Bayezid döneminde saray görevlilerinden Ak Ağalardan Hüseyin Ağa'nın himayesinde gerçekleştirilmiştir.[413] Bu süreçte yapıya cami kimliğini kazandıracak şekilde mihrab, minber ve minare gibi yapısal öğeler eklenmiştir. Aynı zamanda Hüseyin Ağa'nın düzenlettiği vakfiye doğrultusunda yapı etrafında zaviye hücreleri, sıbyan mektebi, türbe, şadırvan ve hamam inşa edilmiştir. Bu gelişmeler, söz konusu yapının yalnızca bir ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda klasik Osmanlı külliye modelinin merkezi olarak da kurgulandığını ortaya koymaktadır.[414] Sergios ve Bakchos Kilisesi'nin camiye çevrilmesi, Osmanlı'nın fetih sonrası uyguladığı sembolik İslamlaştırma politikalarının ötesinde bir kentsel stratejinin parçası olarak değerlendirilmelidir. Yapının camiye dönüştürülmesi, Osmanlı'nın Bizans mimari mirasını tümüyle reddetmeyip, onu kendi siyasal meşruiyeti ve kent düzeni içinde yeniden tanımladığını göstermektedir. Özellikle külliye modeliyle bütünleştirilen bu dönüşüm, Osmanlı şehir mimarisinde dinî, eğitsel ve sosyal işlevlerin tek merkezde örgütlendiği bir modelin erken örneğini teşkil etmektedir.

Külliye bütünlüğü içinde özellikle kitabesine göre 1501 yılında cami yakınında inşa ettirilen Çardaklı Hamam önemli bir mekânsal ögedir. Bu hamam, erken 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinin işlevsel ve ekonomik yönlerini yansıtan önemli bir kamusal yapı örneğidir. Hüseyin Ağa'nın vakfiyesine göre, hamamın yıllık gelirleri doğrudan Küçük Ayasofya Camii'ne tahsis edilmiştir. Osmanlı vakıf sistemi içinde dinî kurumlarla kamu hizmeti sunan yapılar arasında kurulan ekonomik bütünlüğün somut bir yansıması olan hamam, temizlik, sağlık ve toplumsal etkileşim işlevleri üstlenen bir kentsel altyapı unsuru olarak işlev görmüştür.[415]

---

[413] Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi* (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2004): 160-161.

[414] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 278.

[415] Yapının uzun ömürlü işlevini koruduğu, 1917-1918 yıllarında hâlen faal durumda olmasıyla belgelenmektedir. Bununla birlikte, J. Pervititch tarafından 1924 yılında hazırlanan sigorta haritasında, hamamın yalnızca kadınlar kısmının soyunma bölümünün harap durumda olduğu

Yukarıda analiz edilen Kumkapı bölgesine ait dinî odak noktaları, 15. yüzyılda şekillenmeye başlayan ilk Müslüman mahalle dokusunun, yalnızca dinsel temelli bir iskân politikasının ürünü olmadığını; aynı zamanda çokkültürlü bir kent topografyasının sınırlarını tanımlayan bilinçli bir mekânsal planlama pratiği olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu yapılar hem Müslüman hem de gayrimüslim cemaatler için farklı biçimlerde tahsis edilen ibadet alanları ve bu alanların çevresinde gelişen mahalleleşme örüntüleriyle birlikte düşünülmektedir. Bu bağlamda Kumkapı'nın Osmanlı dönemi İstanbul'unda çoğulcu bir kentsel yapının temsili açısından kritik bir rol üstlendiği görülmektedir. Aşağıda geliştirilen mekânsal stratejiler, tezin ilerleyen bölümlerinde mahalle teşekkülü, sınır mekânları ve toplumsal temsiliyet kavramlarına ilişkin tartışmalar için kuramsal ve analitik bir zemin oluşturmaktadır.

İstanbul'un fethini izleyen dönemde Kumkapı sahil şeridinden başlayarak tarihî Mese güzergâhı (Divân-ı Âlî Caddesi) ekseninde yoğun bir mescit ve cami inşa faaliyetinin yürütüldüğü gözlemlenmektedir. Özellikle 15. yüzyıla tarihlendirilen bu yapılar, Osmanlı'nın fetih sonrası uyguladığı İslami yeniden yapılandırma politikalarının kentsel mekâna yansıyan somut tezahürleri olarak değerlendirilmektedir. Bu süreçte, sahil hattında varlığını sürdüren Rum ve Ermeni yerleşimlerinin iç kesimlere doğru yayılımını sınırlandırmak amacıyla Müslüman nüfusun bu bölgelerde iskânını teşvik eden stratejik bir planlamanın hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede inşa edilen Yakup Ağa ve Nalbant Camii gibi yapılar, yalnızca ibadet mekânları değil; aynı zamanda çok dinli Osmanlı kent dokusuna yön veren ideolojik ve mekânsal araçlar olarak işlev görmüştür. Özellikle Nalbant Camii'nin Kumkapı sahil hattı ile Divân-ı Âlî Caddesi arasında merkezi bir konuma yerleştirilmiş olması, bu yerleşimin bilinçli bir kentleşme düşüncesinin ürünü olduğunu göstermektedir. Caminin, Ermeni Patrikhanesi ve Surp Asdvadzadzin Meryem Ana Kilisesi gibi gayrimüslim ibadet yapılarıyla fiziksel olarak bitişik bir konumda yer alması, Osmanlı'nın dini çeşitliliği

gösterilmiştir. Bu tespit, söz konusu yapının modern döneme kadar işlevselliğini sürdürdüğünü, ancak kentsel dönüşüm süreçlerine dirençli kalamadığını göstermektedir. Semavi Eyice, "Çardaklı Hamam," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993): 472; Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 161.

gözeten ancak İslami temsiliyeti mekânda tahkim eden politikalarının mekânsal düzeydeki ifadesidir.

Nalbant Camii'nin inşası, yalnızca yeni bir Müslüman mahallenin teşekkülünü mümkün kılmamış; aynı zamanda farklı inanç toplulukları arasında süreklilik arz eden bir mahalle örgütlenmesini kesintiye uğratarak, kentteki din temelli sınırların yeniden tanımlanmasına katkı sağlamıştır. Bu yönüyle cami, ibadet işlevinin ötesinde, Osmanlı kent organizasyonunda Müslüman kimliğin görünürlüğünü sağlayan sembolik bir bariyer ve mekânsal temsil düzeneği işlevi görmüştür. Öte yandan Nalbant Camii'nin fiziksel konumu, Kumkapı'da 15. yüzyıldan itibaren farklı etnik ve dinsel toplulukların birbirine komşu mahallelerde bir arada yaşadığını da somut biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum, Osmanlı kent düzeninin karakteristik bir yönü olan, mekânsal ayrışmaya dayalı fakat sınırdaşlık ilişkileri üzerinden sürdürülen çok kültürlü yerleşim modelini yansıtmaktadır. Bu modelde her cemaat kendi dinî kurumsal yapısı (cami, kilise, sinagog) etrafında örgütlenmiş olmakla birlikte, gündelik yaşam alanlarında fiziksel yakınlık ve karşılıklı etkileşim içinde varlık göstermiştir.

Sınırdaşlık durumunu belgeleyen önemli kaynaklardan biri de 19. yüzyıla ait Stolpe haritasıdır. Söz konusu haritada, Nalbant Camii ile çevresindeki gayrimüslim ibadet yapıları arasındaki mekânsal yakınlık açık biçimde izlenebilmektedir. Bu durum, Osmanlı İstanbul'unda heterojen yerleşim stratejisinin yalnızca erken döneme mahsus kalmayıp, uzun yüzyıllar boyunca korunduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Nalbant Camii ve benzeri yapılar, Osmanlı'nın çok dinli yapıyı yöneten kentsel stratejilerinde dengeleyici fakat aynı zamanda hegemonik bir rol oynamıştır. Bu tür yapılar, yalnızca mahalleleşme süreçlerini biçimlendirmemiş; aynı zamanda imparatorluk ölçeğindeki ideolojik ve sosyol-mekânsal düzenin yerel düzeyde inşa edildiği araçlar olarak işlev görmüştür.

İstanbul'un fethinin ardından Osmanlı'nın kent içi sosyol mekânsal yerleşim düzenini şekillendiren yapılar arasında, Kumkapı'daki Mimar Hayreddin Mahallesi'nde konumlanan Gedik Ahmed Paşa Hamamı da ön plana çıkmaktadır. II. Mehmed'in sadrazamı ve kaptan-ı deryası olan Gedik Ahmed Paşa (öl. 1482) tarafından inşa ettirilen bu hamam, yalnızca Osmanlı hamam mimarisinin nitelikli örneklerinden biri olmakla kalmamış; aynı zamanda çok işlevli bir kentsel donatı olarak kamusal yaşamda merkezi bir rol üstlenmiştir. Yapı, 17. yüzyılda özellikle İstanbul'a gelen

bekar erkeklerin belirli bir ücret karşılığında geçici olarak konaklayabildiği bir mekâna dönüşmüştür. Hamamın külhan bölümünde oluşturulan barınma alanları, göçmenler ve düşük gelirli kesimler için geçici barınma işlevi görmüş; bu alanlarda düzenin sağlanmasından sorumlu olan kişilere ise "külhanbeyi" unvanı verilmiştir.[416] Bu kullanım biçimi, Osmanlı kent yaşamında hamamların yalnızca temizlik amacıyla değil, aynı zamanda sosyal yardımlaşma ve barınma gibi işlevleri de üstlenen mekânlar olarak konumlandığını da göstermektedir. Gedik Ahmed Paşa Hamamı'nın Kumkapı Limanı'nın üst kotunda, mahallenin merkezinde ve Bab-ı âli (eski Mese) Caddesi'ne oldukça yakın bir noktada konumlanması, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgenin Müslüman yerleşimine açıldığını belgelemektedir. Hamamın inşası ve işlevselleşmesiyle birlikte çevresinde teşekkül eden mahalle dokusunun, özellikle 17. yüzyılda ağırlıklı olarak Müslüman nüfusa ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır. Bu durum, hamamın yalnızca bireysel hijyenin değil, aynı zamanda mahalleleşme süreçlerinin, göçmen nüfusun entegrasyonunun ve sosyal dayanışmanın da temel bir mekânsal aracı olarak değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, günümüzde de adını koruyan Mimar Hayreddin Mahallesi'nde yer alan ve banisiyle aynı adı taşıyan Mimar Hayreddin Mescidi, bu sürecin erken ve sembolik örneklerinden biridir. 1488 yılında Gedik Ahmed Paşa'nın hamamını da inşa eden mimar Hayreddin tarafından yaptırılan mescit, hem mimarın kendi adıyla anılan mahalleyi kurumsallaştırmış hem de kamusal yapıların çevresinde örgütlenen Osmanlı mahalle dokusunun erken bir formunu temsil etmiştir.[417]

Mahalle teşekkülüne katkı sağlayan bir diğer önemli yapı ise Katip Sinan Camii'dir. 1496 yılında, II. Bayezid döneminde saraya bağlı Matbah-ı Âmire kâtibi Sinan Bey tarafından inşa ettirilen camidir. Katip Sinan Camii Kumkapı'da Müslüman nüfusa yönelik ilk kuşak yerleşimlerin ibadet ve temsiliyet merkezlerinden biri olarak öne çıkar. Caminin yalnızca banisinin adıyla değil, zamanla bölgeye damgasını vuran diğer figürlerle de anılması, Osmanlı kent hafızasının çok katmanlı doğasını yansıtmaktadır.

---

[416] Reşad Ekrem Koçu, "Gedikpaşa," *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 17, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1973), 6070; Ayşe Hür, "Gedikpaşa," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, 388 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994).

[417] Aydın Yüksel, "Mimar Hayreddin Mescidi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994), 467-468.

Nitekim 17. yüzyılda bölgede ikamet eden Sadrazam Daltaban Mustafa Paşa'nın bu çevrede bir çeşme ve saray inşa ettirmiş olması, caminin halk arasında "Daltaban Mescidi" olarak da anılmasına yol açmıştır.[418] Bu tür adlandırmalar, Osmanlı İstanbul'unda yapıların yalnızca fiziksel değil, toplumsal bellek içinde de dönüşüme uğrayabildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Aynı zamanda bu durum, mahallenin kimliğini yalnızca mimari üretimle değil, o mekânda iz bırakan şahsiyetler ve onların inşa ettirdiği yapılar aracılığıyla kazandığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Katip Sinan Camii'nin sahip olduğu çok katmanlı isimlendirme süreci, mahalle ölçeğinde mekânsal belleğin nasıl inşa edildiğini ve toplumsal aidiyetle nasıl iç içe geçtiğini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

16.yüzyıl İstanbul'undaki kentsel dönüşüm sürecini etkileyen temel dinamiklerden biri de doğal afetlerdir. Bu bağlamda, 1509 yılında meydana gelen ve tarihsel kaynaklarda "Küçük Kıyamet" olarak adlandırılan büyük deprem, İstanbul'un fiziksel dokusunda geniş çaplı yıkıma yol açmıştır. Sarsıntı sonucunda, Marmara kıyısındaki surlar İshak Paşa Kapısı'na kadar tahrip olmuş; Topkapı Sarayı'nın Dilsiz Kapısı ile Kayıklar Kapısı arasındaki duvarları çökmüş ve kıyıya yakın birçok konut denize sürüklenerek tamamen yok olmuştur. Depremin etkisi, yalnızca fiziksel yıkımla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Osmanlı merkezi yönetiminin bu yıkımı onarmak üzere geliştirdiği seferberlik mekanizmaları üzerinden demografik ve sosyal düzlemde de önemli sonuçlar doğurmuştur. II. Bayezid döneminde (1481-1512) gerçekleşen bu afetin ardından, başkentteki imar faaliyetlerini hızlandırmak amacıyla imparatorluğun farklı bölgelerinden yaklaşık 66.000 işçi, 11.000 kalfa ve 3.000 usta İstanbul'a sevk edilmiştir. Bu büyük ölçekli insan hareketliliği, yalnızca yeniden inşa sürecine katkı sağlamakla kalmamış; aynı zamanda şehrin sosyo-mekânsal dokusunda yeni yerleşim biçimlerinin oluşmasına da zemin hazırlamıştır.[419] Bu kapsamda, İstanbul'un fetihten sonraki ilk büyük doğal afeti olan 1509 depremi, bir yandan kentsel yapı stoğunun

[418] Aydın Yüksel, "Daltaban Mescidi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994), 544.

[419] Elizabeth Angell, "Bir Şehir Manzarası: İstanbul Tarihinde Depremler," *Büyük İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, 510-518; Emre Can Yılmaz, *İstanbul'da Yazılı ve Göresel Kaynaklara Göre 15. ve 16. YY'da (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği*.

yeniden üretimini zorunlu kılmış; diğer yandan, taşradan gelen nüfusun iskânı ihtiyacı doğrultusunda yeni mahalle alanlarının oluşmasına ve var olan mahallelerin demografik yapısının çeşitlenmesine neden olmuştur. Dolayısıyla, söz konusu deprem yalnızca bir felaket değil, aynı zamanda Osmanlı İstanbul'unun mekânsal büyüme sürecini hızlandıran ve imar faaliyetlerini merkezi planlamaya bağlayan bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir.

Küçük kıyametin ardından, İstanbul genelinde olduğu gibi Kumkapı bölgesinde de kapsamlı bir yeniden inşa süreci başlatılmıştır. Bu süreç yalnızca mevcut yapıların ihyasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda yeni dinî ve kamusal yapıların inşasıyla kentsel dokunun yeniden şekillenmesine de zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda dikkat çeken örneklerden biri, günümüzde Muhsine Hatun Camii olarak bilinen yapıdır. Söz konusu alanın, deprem öncesinde kiliseden çevrilmiş bir mescide ev sahipliği yaptığı ve bu yapının Şeyh Hasan Zarifi'ye tahsis edilerek tekke işleviyle de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu yapı, 1509 depreminde ağır hasar alarak yıkılmıştır. Ardından, Sadrazam Makbul İbrahim Paşa'nın eşi Muhsine Hatun tarafından hem ibadet hem de tarikat faaliyetlerini sürdürecek yeni bir kompleksin inşa ettirildiği bilinmektedir. Yapılan düzenlemeyle mescidin yerine bir cami inşa edilmiş ve Şeyh Hasan Zarifi'ye ait hücreler yeniden inşa edilerek tekke kullanımı yeniden tesis edilmiştir.[420] Benzer şekilde, günümüzde Mimar Kemalettin Mahallesi sınırları içerisinde yer alan Soğan Ağa Camii, Soğancıbaşı Sinan Ağa tarafından inşa ettirilmiş olup, yapının vakfiyesi 1514 tarihini taşımaktadır. Bu tarih, caminin İstanbul'un fetih sonrası erken mahalleleşme sürecinde inşa edilen dinî yapılar arasında yer aldığını ve bölgedeki Müslüman yerleşimin kurumsallaşmasına katkı sağladığını göstermektedir.[421]

Bu örnekler, 16. yüzyılda Kumkapı'daki mimari üretimin hem dinî hem de sivil yapılara yöneldiğini ve bölgenin kentsel dokusunun yeniden şekillendiğini göstermektedir. Özellikle 1509 depreminin ardından, İstanbul'un farklı semtlerinde olduğu gibi Kumkapı'da da hem yıkılan yapıların ihyası hem de yeni inşa faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu süreçte camiler, tekkeler ve mescitler yeniden inşa edilirken;

[420] Baha Tanman, "Muhsine Hatun Mescidi ve Tekkesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* C.5, (İstanbul, 1990), 495.

[421] Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-Cevâmi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2001): 192.

çeşme, hamam ve konut gibi sivil yapılar da bölgedeki sosyo-mekânsal dönüşümün parçası hâline gelmiştir.

15. yüzyıla ait haritalarda Kumkapı Limanı'nın bölgesel yerleşim dokusu üzerindeki belirleyici etkisi açıkça izlenebilmektedir. Limanın mevcudiyeti hem kıyı şeridinin kullanım biçimini hem de iç kesimlere doğru gelişen yerleşim modelini doğrudan etkilemiştir. Ancak 16. yüzyıla gelindiğinde, limanın kademeli olarak dolmasıyla birlikte kıyı çizgisi geriye çekilmiş, Kumkapı Meydanı da sahilden daha içeriye taşınmıştır. Osmanlı şehircilik geleneğinde Avrupaî anlamda geometrik planlamaya dayalı bir "meydan formu" bulunmamakla birlikte, bu açık alanın yolların kesişim noktasında konumlanması, onu kentsel bellek içinde süreklilik arz eden bir odak noktası hâline getirmiştir.

Bu mekânsal dönüşüm süreci, 1509 depremiyle ivme kazanmıştır. Deprem sonrasında ciddi şekilde hasar gören Kumkapı Tersaneleri, 1515 itibarıyla tamamen terk edilmiş; zamanla çamurlu, verimsiz ve âtıl bir alana dönüşmüştür. Bölgenin bu fizikî bozulmuşluğu, yeniden düzenlemeyi zorunlu kılmıştır. Nihayet IV. Murad'ın 1635 yılında Safevîler'e karşı kazandığı zafer sonrasında gerçekleştirilen zafer alayı öncesinde, Marmara surlarının bu kesiminde kapsamlı bir onarım süreci başlatılmıştır.[422] Bu onarımlar yalnızca merkezi idare eliyle değil, aynı zamanda surlara bitişik yapı sahiplerinin katkısıyla gerçekleştirilmiştir.[423] Ne var ki, zamanla bu surların büyük kısmı tekrar yıkılmış, geri kalan kısımları da bakımsızlık nedeniyle harabeye dönüşmüştür. Böylece bölge, yalnızca askeri savunma işlevini yitirmekle kalmamış, aynı zamanda sembolik olarak da bir "boşluk" ve "düzlük" niteliği kazanarak yeni kentsel işlevlerin potansiyel mekânı hâline gelmiştir.

Bu tür mimari ve toplumsal dönüşümler, mevcut Bizans mirasının, özellikle sokak dokusunun ve kamusal alanların Osmanlı döneminde nasıl dönüştüğünü de açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Bizans kent dokusundaki esaslı değişimin, büyük ölçüde Fatih Sultan Mehmed dönemiyle birlikte başladığı anlaşılmaktadır. Bizans döneminde, kentin başlıca meydanlarını birbirine bağlayan geniş ana arterler kent yaşamının

[422] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. sayfa 100.

[423] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, C.1, 27-28; Grosvenor, *Constantinople*, 562; Janin, *Topographie de Constantinople Byzantine. Le Port Sophien et les Quartiers Environnants*,120; Artan, *Kadırga*, 366.

omurgasını oluştururken; 15. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine geçişle birlikte, bu merkeziyetçi yapılanma yerini daha yaygın bir örgütlenmeye bırakmıştır.

Osmanlı kentsel düzeni, cami, hamam, çarşı gibi çekim merkezleri etrafında şekillenen ve kendi içinde işlevsel bütünlük taşıyan nahiyeler ile mahallelerden oluşmaya başlamıştır. Bu yapı, Bizans'tan kalan büyük meydanların ve ana yolların önemini giderek azaltmış; geniş arterler zamanla çevresindeki yerleşimler tarafından "yutulmuş" ve eski işlevlerini kaybetmiştir. Bununla birlikte, Bizans dönemine ait kentsel iskelet birdenbire ortadan kalkmamıştır. Örneğin, Giovanni Andrea Vavassore'un 1520'lerde çizdiği haritada, Bizans'tan miras kalan ana yollar hâlâ net biçimde izlenebilmektedir.[424] Haritada, Sophia Limanı'ndan başlayarak Çemberlitaş üzerinden Haliç'e ulaşan merkezi arter ile Kumkapı sahilinden Yedikule'ye kadar uzanan Bizans sahil yolunun belirgin şekilde korunduğu görülmektedir. [425] Ancak 16. yüzyılın sonlarına ait haritalar, bu arterlerin belirginliğini önemli ölçüde yitirdiğini göstermektedir. Zira giderek yoğunlaşan nüfus ve genişleyen mahalle yerleşimleri, Bizans'a ait caddeleri ve açık kamusal alanları tahrip etmiş; ana yollar dar sokaklara dönüşerek tarihî dokunun görünürlüğünü azaltmıştır. Özellikle anıtlara, surlara ve eski yapılara bitişik şekilde inşa edilen konutlar, Bizans'ın anıtsal ve planlı kentsel yapısının Osmanlı döneminde nasıl parçalı, yerel ve yoğun bir mahalle ağına dönüştüğünü gözler önüne sermektedir.

Kumkapı bölgesi, İstanbul'un kent içi stratejik ulaşım ağında kilit bir rol oynamaktadır. Limanlara, meydanlara ve ana arterlere yakınlığı sayesinde bu semt, yalnızca yerel bir iskele mahallesi olmanın ötesine geçerek, imparatorluk ölçeğinde bir geçiş ve hareketlilik mekânına dönüşmüştür. Bölgede yer alan sokakların, farklı sosyal sınıflardan bireyler tarafından kullanıldığı; bir tüccarın, bir denizcinin, bir vezirin yahut doğrudan padişahın bu sokaklardan geçme olasılığının yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı padişahlarının, tebdil-i kıyafetle halk arasında dolaştıkları zamanlarda sıklıkla Topkapı Sarayı'nı çevreleyen Sur-ı Sultani'nin Otluk Kapısı'nı kullandıkları bilinmektedir. Saraya dönüşlerinde ise, Ayasofya, Sultan Ahmed Camii veya Sokollu Mehmed Paşa Camii gibi ibadet mekânlarından sonra yine bu kapıdan geçerek İncili Köşk'te istirahat ettikleri arşiv kaynaklarında yer almaktadır.

[424] Bkz. Harita 5.7.

[425] Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, 22-23.

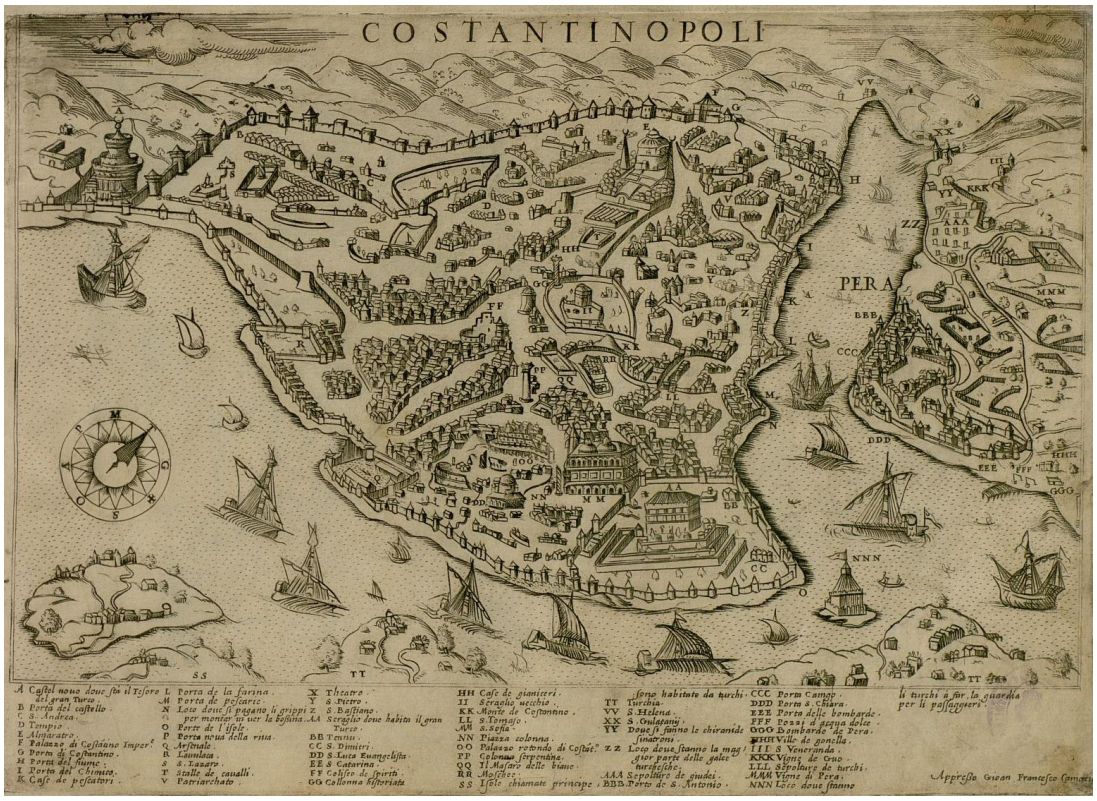
Bunun yanı sıra, Aksaray yönünde gerçekleştirilen binişlerde de aynı kapıdan çıkıldığı, ardından Kadırga Limanı, Kumkapı ve Samatya güzergâhı takip edilerek Yedikule'ye veya sur dışındaki av ve dinlenme alanlarına ulaşıldığı anlaşılmaktadır.[426] Giovanni Andrea Vavassore'un haritasında (Harita 5.7) yer alan ve Kumkapı sahilinden Yedikule'ye kadar uzanan yolun da bu güzergâhı yansıttığı değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, Kumkapı'nın Bizans dönemindeki ritüel yolunun Osmanlı döneminde padişahlarının avlanma, dinlenme ve biniş gibi gündelik pratiklerinde tercih ettikleri önemli geçiş koridorlarından birine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, bölgenin hem mekânsal hem de sembolik düzeydeki önemini bir kez daha teyit etmektedir.

16. yüzyılın ikinci yarısında üretilen Batı kaynaklı İstanbul gravürleri, şehri yalnızca kartografik bir nesne olarak değil, aynı zamanda imgesel ve politik bir mekân olarak da betimleme gayesi taşımaktadır. Bu çerçevede, 1566 tarihli Giacomo Franco Camocio'nun *Isole famose, porti e fortezze del mondo* atlası için hazırladığı harita ile 1589 tarihli G. Franco'nun, Giovanni Rosaccio'nun *Viaggio da Venetia a Costantinopoli per mare* adlı eseri için çizdiği panoramik görünüm, İstanbul'un mekânsal kurgusuna dair ortak bir görsel hafızayı paylaşmaktadır (Harita 6.9.). Her iki gravürde de Kumkapı ve Kadırga bölgeleri, doğrudan adlandırılmamakla birlikte, kıyı topografyası, liman faaliyetleri ve anıtsal yapıların konumları üzerinden temsili olarak işlenmiştir.

Camocio'nun 1566 tarihli haritası, İstanbul'u kuşbakışı bir açıyla, simgesel yapıları ve surlarla çevrili iç kent dokusunu ön plana çıkararak sunmaktadır. Bu gravürde Kumkapı, Marmara kıyısındaki sur hattı boyunca konumlanan kapılardan biriyle temsil edilmektedir. Kıyı boyunca uzanan iskeleler, balıkçı tekneleri ve küçük gemilerle birlikte bölgenin sivil denizcilik faaliyetleri açısından taşıdığı önem vurgulanmaktadır. Kadırga ise Ayasofya'nın güneydoğusunda, kavisli kıyı çizgisiyle tanımlanmış bir liman olarak dikkat çekmektedir. Etrafı iç surlar ile çevrili Kadırga görselde "Q" harfi ile işaretlenmiş ve aşağıdaki açıklamasında "Tersane" olarak belirtilmiştir. Bu limanda konuşlanmış gemiler ve sahile dik yerleştirilmiş tekneler, bölgenin Osmanlı donanmasına ve saraya bağlı hizmet işlevlerine işaret etmektedir.

[426] Doğan Kuban, "Ahırkapı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993): 103.

Görselin genelinde Ayasofya, Hipodrom ve Topkapı Sarayı gibi yapılar mekânsal referans noktaları olarak belirginleştirilmiştir. Şehir surları ise koruyucu bir çerçeve olarak şehrin sınırlarını tanımlamaktadır.

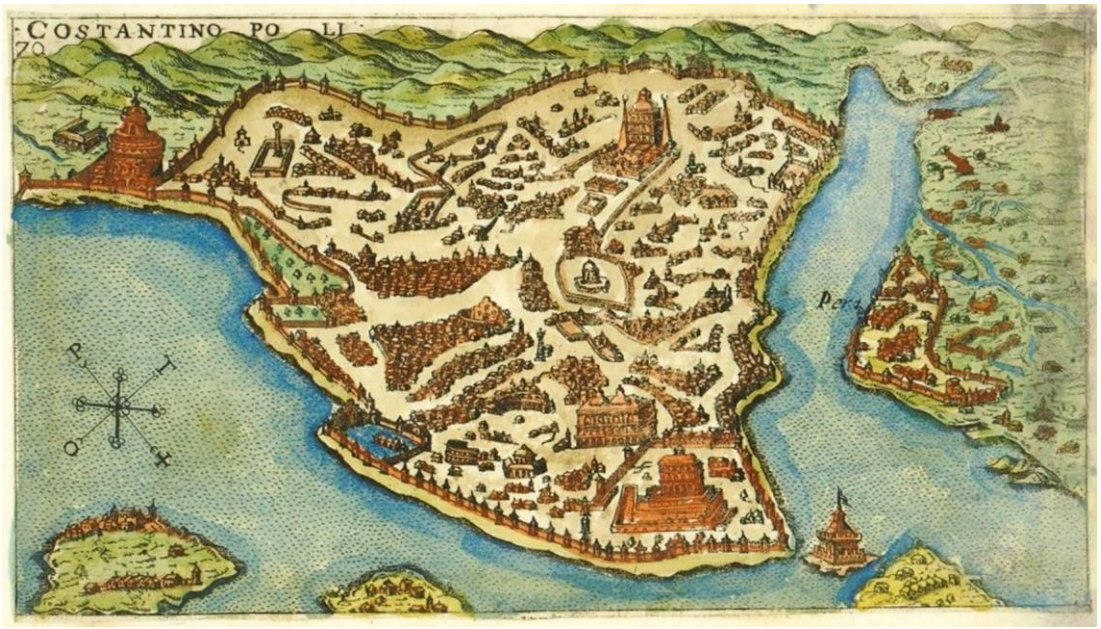

Harita 6.9: G.F. Camocio, Costantinopoli, Venetia, 1566.

Kaynak: Universidad Complutense de Madrid, *Biblioteca Histórica*.

G. Franco'nun 1589 tarihli haritası, Camocio geleneğini devam ettiren ancak daha renkli, dekoratif ve simgesel detaylara yer veren bir panoramik görünüm sunmaktadır (Harita 6.10.). Bu haritada da İstanbul, kuzeydoğudan bakar şekilde çizilmiş ve yine Haliç, Marmara Denizi ve Galata üçgeni üzerinden mekânsal olarak bölümlenmiştir. Kumkapı, batıda surların denize ulaştığı noktadan itibaren Marmara kıyısı boyunca uzanan bir bölge olarak tanımlanmıştır. Kıyıya yakın yerleştirilmiş tekneler ve düşük yoğunluklu yapılaşma, bölgenin sivil liman işlevini sürdürdüğünü göstermektedir. Kadırga ise bu haritada daha belirgin biçimde çizilmiş bir koy ile temsil edilmiştir. Deniz ile ilişkili olduğu anlaşılan Kadırga'nın içerisine yerleştirilmiş tekneler ve çevresindeki yoğun yapılaşmayla birlikte askeri ve lojistik bir alan kimliği kazanmıştır.

Her iki gravür de İstanbul'un mekânsal örgütlenmesini topografik doğruluktan ziyade temsili bir düzen içinde sunmaktadır. Bu temsil biçimi, Batı Avrupalı izleyicilere yönelik bir İstanbul imgesi üretmeyi hedeflerken, 1566 ve 1589 tarihli bu iki görsel, Kumkapı ve Kadırga bölgelerinin İstanbul'un güney kıyısındaki mekânsal kurguda işgal ettikleri yeri görsel düzeyde takip etme imkânı sunmaktadır. Her iki bölge de liman işlevleri, kent surlarıyla ilişkileri ve anıtsal yapılara olan yakınlıkları üzerinden tanımlanabilmektedir.

Harita 6.10: G. Franco, Costantinopoli, 1589.

Kaynak: Doğan Kuban, *İstanbul: Bir Kent Tarihi - Byzantion, Konstantinopolis* 1996, s. 230.

16. yüzyıla ait Batı kaynaklı gravürlerde Kumkapı ve Kadırga bölgeleri, genellikle liman faaliyetleri, saraya olan yakınlık ve kıyı topografyasının sunduğu stratejik olanaklar çerçevesinde temsiliyet bulmuştur. Bu görsel anlatılar, yalnızca mekânsal bir betimleme değil, aynı zamanda söz konusu bölgelerin politik ve ekonomik önemine dair güçlü bir imge üretimi de sunmaktadır. Ancak bu temsillerin arka planında, özellikle Kumkapı özelinde gelişen demografik ve toplumsal dönüşümler çok daha karmaşık ve çok katmanlı bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamda Kumkapı, yalnızca fiziksel olarak saraya yakın bir kıyı mahallesi değil, aynı zamanda farklı etnik ve dini grupların birlikte yaşadığı, karşılaştığı ve zaman zaman çatıştığı bir sosyo-mekânsal

alan olarak öne çıkmaktadır. Özellikle gayrimüslim cemaatlerin bu bölgede yoğun şekilde iskân edilmesi, Kumkapı'yı Osmanlı İstanbul'undaki kentsel çeşitliliğin başat örneklerinden biri haline getirmiştir.

İstanbul'un fethinden sonra bölgede yaşayan Rum nüfusun olası ayaklanma girişimlerini dengelemek amacıyla, Bursa'dan getirilen Ermeni nüfusun başta Gedikpaşa Mahallesi olmak üzere Kumkapı'nın çeşitli bölgelerine yerleştirildiği bilinmektedir. Bu iskân politikası, Osmanlı merkezî idaresinin güvenlik kaygılarını yansıtmakla birlikte yeni kent düzeninin sosyo-demografik kompozisyonunu da biçimlendirmiştir. [427] Böylece Kumkapı, erken Osmanlı döneminden itibaren hem bir kontrol alanı hem de farklı cemaatlerin birlikte var olma biçimlerinin denetlendiği bir mekân haline gelmiştir.

Kumkapı'nın Ermeni nüfus açısından bir yerleşim ve cemaat odağına dönüşme süreci yalnızca fetih sonrası iskân politikalarıyla sınırlı kalmamıştır. 16. ve 17. yüzyıllar boyunca farklı siyasal ve toplumsal gelişmeler doğrultusunda da devam etmiştir. Özellikle Yavuz Sultan Selim'in 1514 yılında Tebriz'i fethetmesinin ardından, Safevî topraklarından getirilen binlerce Ermeni'nin İstanbul'a, bilhassa Kumkapı çevresine yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu zorunlu göç, hem Osmanlı'nın doğu sınırlarında uyguladığı demografik stratejinin hem de başkentte farklı cemaatlerin dengeli dağılımını sağlama arzusunun bir parçası olarak değerlendirilmelidir.[428] Nitekim 1540 (H. 947) tarihli Fatih Camii ve İmareti Vakfı'na ait tahrir defteri, bu süreçte İstanbul'daki gayrimüslim nüfusun mekânsal dağılımına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Belgeye göre, cizye vergisini doğrudan bu vakfa ödeyen toplam 1457 Rum hanesi Kadırga, Kumkapı, Langa, Aksaray, Fener ve Galata gibi semtlerde ikamet etmektedir. Bu durum, yalnızca Rum nüfusun değil, aynı zamanda gayrimüslim toplulukların genel olarak kentin sur içi sahil bölgelerinde yoğunlaştığını

[427] Ayşe Hür, "Gedikpaşa," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994): 388-389; Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente," *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012): 185.

[428] Kevork Pamukciyan, "Ermeniler," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994): 191.

göstermektedir.[429] Öte yandan, 17. yüzyıl başlarında Anadolu'da patlak veren Celali İsyanları da Ermeni nüfusun Kumkapı'ya yönelmesinde belirleyici rol oynamıştır. Celalî şiddetinden kaçan birçok Ermeni, İstanbul'a göç ederek Kumkapı ve çevresindeki mahallelere yerleşmiştir. Böylece bölgedeki cemaat yapısı hem nicelik hem de nitelik bakımından farklı bir düzleme taşınmıştır. [430] Nihayetinde bu nüfus hareketlerinin mekânsal ve kurumsal izdüşümü ise 1641 yılında Ermeni Patrikhanesi'nin resmen Kumkapı'ya taşınmasıyla kurumsallaşmıştır.[431] Böylece bölge, Osmanlı İstanbul'unda Ermeni cemaatinin idarî ve ruhânî merkezi konumuna gelmiştir.

Kumkapı ve çevresine gayrimüslim unsurların 16. ve 17. yüzyıllar boyunca, kimi zaman doğrudan devlet politikaları doğrultusunda, kimi zamansa bireysel ve topluluk temelli tercihlerle yerleşmesi, bölgenin sosyo-dinî yapısında dikkat çekici dönüşümlere yol açmıştır. Örneğin İstanbul kadısına yazılan hükümde, Muhsine Hatun mahallesinde yaşayan bazı gayrimüslimlerin evlerini meyhane yapıp fesat işlemelerinden dolayı meyhane yapılan evlerin kıymetiyle Müslümanlara satılarak karışıklığın ortadan kaldırılmak istenmiştir.[432] Bir diğer örnek ise söz konusu dönüşümün en çarpıcı örneklerinden biri olarak başlangıçta büyük ölçüde Müslüman nüfusun hâkim olduğu Kâtip Kasım Mahallesi'nin zamanla gayrimüslim çoğunluğun yerleşim alanına dönüşmesidir. Mahallenin bu dönüşümü, Osmanlı şehir yapısında mahallelerin dinî kimlikler üzerinden şekillendiği dikkate alındığında, yalnızca fiziksel bir dönüşüm değildir. Bu süreç aynı zamanda toplumsal gerilimler ve hukuki müdahalelerle örülü bir süreç olarak da değerlendirilmelidir. Nitekim mahallede başta üç yüzü aşkın Müslüman hanenin bulunduğu tespit edilirken, zamanla evlerin

[429] Ömer L. Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli* (İstanbul, 1970): XV.

[430] Hür, "Gedikpaşa", 388.

[431] Özden Giritlioğlu, *Kumkapı Telli Odalar Sokağı'nda Bir Fiziksel Çevre Koruma Çalışması* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1994): 13.

[432] Erhan Akçelik, *39 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-118)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013): 50.

gayrimüslimler tarafından satın alınması ya da kiralanmasıyla bu sayı otuz üçe kadar düşmüştür. Özellikle mahalle merkezinde yer alan Kâtip Kasım Mescidi ve ona bitişik mektebin etrafındaki yedi evin dördünün gayrimüslimlerce mülk edinilmesi, kalan üçünün ise yine gayrimüslim kiracılar tarafından kullanılması, bu dinî yapının adeta bir gayrimüslim kuşatması altında kalmasına neden olmuştur. Bu durum, mahallede azınlık hâline gelen Müslümanların huzursuzluğuna ve resmî makamlara yaptıkları şikâyetlerin artmasına yol açmıştır. Osmanlı idaresi, mahalle dokusunun dinî sürekliliğini korumak adına bir dizi çözüm önerisinde bulunmuştur. Buna göre, söz konusu evleri satın almış gayrimüslimlerden ya İslâm'ı kabul etmeleri, bu mümkün değilse evlerini rayiç bedel üzerinden bir Müslümana satmaları talep edilmiştir. Kiracı konumundakilerin ise tahliyesi gündeme getirilmiştir.[433] Bu müdahale biçimi, Osmanlı mahalle sisteminde zimmî nüfusun mülkiyet yoluyla bir mahallede çoğunluk hâline gelmesinin nasıl dinî yapıyı tehdit eden bir unsur olarak algılandığını ve bunun devlet nezdinde normatif bir problem olarak ele alındığını göstermektedir.

Yetkililer, özellikle cami, mescit, türbe ve tekke gibi kutsiyet atfedilen mekânların çevresinde gayrimüslim yerleşimini sınırlandırmak amacıyla dönem dönem hem fiilî hem de kural koyucu müdahalelerde bulunmuşlardır. Bu çerçevede, ilgili fetvalarda Müslüman mahallelerinde zimmî nüfusun çoğunluğa ulaşmasının arzu edilmediği açıkça ifade edilmiştir. Böyle bir demografik dönüşümün kamusal düzen açısından sakıncalı olduğu belirtilmiştir. Bu yaklaşım, Osmanlı kent dokusunu oluşturan mahallelerin dinî kimliğinin korunmasını önceleyen bir idari anlayışın uzantısıdır. Ancak uygulamada, bu ideal düzenin sabitlenmesi her zaman mümkün olmamıştır. Zira zamanla kutsallık atfedilen mekânların çevresinde gayrimüslim hanelerin de yer alabildiği, hatta bu durumun kalıcılaştığı örnekler gözlemlenmiştir. Bu durum, Osmanlı şehir yapısında mahallenin yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda sosyo-dinî bir birim olduğunu; ancak bu birimin zaman içinde toplumsal, ekonomik ve mülkiyet temelli değişimlere de açık olduğunu göstermektedir. Özellikle vakıf mallarının el değiştirmesi, kiralama yoluyla kullanım veya miras yoluyla intikal gibi yollarla gayrimüslimlerin Müslüman mahallelerine sızması mümkün olmuştur. Bu durum söz konusu mahallelerin demografik dokusunu dönüştürmüştür. Kumkapı özelinde ise devletin mahallelerin dinî-demografik yapısını belirli bir dengede tutma yönündeki

[433] Ahmet Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688)/ 9-D-24*, 2013, 53-54.

iradesi dikkat çekicidir. Siyasi erk, bu dengeyi korumak adına doğrudan zor kullanmaksızın, ancak gerektiğinde yaptırım ve müdahale araçlarını devreye sokarak mahalle yapısına yön vermiştir. Bu tutum, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve mekânsal düzeni yalnızca hukuki metinlerle değil; aynı zamanda fiilî denetim, keşif, rayiç belirleme ve fetva gibi çeşitli uygulamalarla şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.

Kumkapı ve çevresi, aynı dönemde Osmanlı şehircilik politikalarının da etkili olduğu bir mekân olarak dikkat çekmektedir. Osmanlı dönemi şehircilik ilkeleri çerçevesinde İstanbul surlarının dışına, özellikle Marmara sahil şeridine bitişik alanlara sivil yerleşim yapılması belirli dönemlerde yasaklanmış olsa da uygulamada bu yasağın büyük ölçüde ihlal edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle Kumkapı ve Kadırga gibi sahil bölgelerinde sur dışına taşan yapılaşmaların yalnızca fizikî olarak değil, hukukî düzlemde de tanınarak işlem gördüğü arşiv belgeleriyle sabittir. Bu durum, dönemin merkezî yönetiminin şehir planlamasına dair koyduğu sınırlamaların pratikte ne denli esnetildiğini ve yerel ihtiyaçlara göre yeniden şekillendiğini göstermektedir.

Nitekim, 16. yüzyıl ortalarından itibaren İstanbul'un Marmara sahiline bakan güney surları çevresinde ve dışında yoğunlaşan sivil yapılaşmanın, dönemin yönetim politikalarıyla çelişen bir gelişme olduğu çeşitli hukuki belgelerle desteklenerek Kumkapı sahil surlarının anlatıldığı bölümde açıkça ortaya konulmuştur. Özellikle Kadırga Limanı civarında yer alan mahallelerde, sur dışında yer alan konutların yalnızca fiilen değil, hukuken de tanınmakta ve işlem görmekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma ilişkin somut örneklerden biri daha önce de belirttiğimiz gibi, 1562/63 (H. 970) tarihli Balat Mahkemesi siciline kaydedilen bir bey' bi'l-istiğlâl[434] işlemiyle belgelenmektedir.[435] Bu kayıt, yalnızca bir mülkiyet devrini değil, aynı zamanda Osmanlı idaresinin sur dışı yerleşimlere yönelik yürürlükteki sınırlayıcı hükümlerinin uygulamada etkisiz kaldığını da belgelemektedir. Nitekim 1558 tarihli

[434] İstiğlâl sözlükte "bir şeyin kâr ve gelirini almak" mânasına gelir. Bir malı vefaen satın alan kimse bunu ya bizzat kullanma veya kiraya vererek hukukî semerelerinden faydalanma hakkına sahip olmaktadır; Abdülaziz Bayındır, "Bey' bi'l-Vefâ," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 20-22.

[435] Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H.970-971/M.1563) C.11, sayfa:174 Hüküm no:234.

hükümde surlara bitişik veya yakın yapıların kaldırılması emredilmiş;[436] 1559 tarihli bir fermanda, vezir Ferhat Paşa'ya, Mimarbaşı'na ve İstanbul kadısına hitaben, şehir surlarını içten ve dıştan ihlal eden ev ve dükkânların tespit edilerek birlikte nezaret edilip yıkılması emredilmiştir.[437] Ancak bu kayıttan yalnızca birkaç yıl sonra, sur dışında yer alan bir menzilin hem satışı hem de kira işlemi gerçekleştirilmiştir. Üstelik bu belgelenmiş yerleşim dokusu, yalnızca yazılı kaynaklarla sınırlı kalmayıp, 1696 tarihli Nicolas de Fer'in *Veue de Constantinople* adlı panoramik İstanbul görünümünde görsel olarak da doğrulanmaktadır (Gravür 4.3). Tasvirde Marmara sahilinde, özellikle surların dışına taşan az sayıda yapı kümesi arasında, Kadırga Limanı civarındaki yoğun yapılaşma dikkat çekmektedir. Bu yapı adacıkları, günümüzde Şehsuvar Bey Mahallesi'ne karşılık gelen alana tekabül etmekte olup, aynı zamanda kadı sicillerinde geçen yerleşim tanımlarıyla da örtüşmektedir.

Söz konusu belgeler İstanbul sur dışındaki yerleşimlerin hem fizikî hem de sosyal olarak farklı bir yapı arz ettiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda, 1571-72 yılında bölgenin biçimlenmesinde devlet eliyle gerçekleştirilen bir başka müdahale dikkat çekmektedir. Dönemin sadrazamı ve Osmanlı devlet geleneğinin en güçlü figürlerinden biri olan Sokullu Mehmed Paşa, hanımı İsmihan Sultan adına Mimar Sinan'a, Kadırga yamaçlarında bir külliye inşa ettirmiştir. Günümüzde Sokullu Mehmed Paşa Camii olarak bilinen bu yapı, engebeli bir topoğrafya üzerinde, eski Aziz Anastasia Kilisesi'nin kalıntılarının bulunduğu alana konumlandırılmıştır.[438] Ancak Kuban, Aziz Anastasia Kilisesi'nin bilinçli bir şekilde yıktırılarak üzerine

---

[436] Refik, *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688),* 58-59; Kumkapı ve Samatya bölgesinde Osmanlı döneminde yoğun Yahudi nüfusunun ikamet ettiği bilinmektedir. İstanbul Surları için çıkartılmış olan hükümlerde bilhassa Yahudilerin surların üzerinde evler inşa ettiğinin belirtilmesi, reayanın birçok yönden sarayı dinlemediğini göstermektedir. Çünkü Osmanlı imar sisteminde gayr-i Müslimlerin, Müslüman hanelerinden daha yüksek yapılar yapmaları yasaklanmıştır. Bu durum sosyal doku ve konut bölümlerinde ayrıca tartışılacaktır.

[437] Zeki Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi: Yazmalar-Belgeler*, 124; Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 149.

[438] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimari*, 309; Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 52.

Sokullu'nun Külliyesinin inşa edildiğini ileri sürmektedir.[439] Bu bilinçli mekânsal tercih, yalnızca dinî bir dönüşümün değil; aynı zamanda Bizans'tan Osmanlı'ya geçiş sürecinde Kumkapı'daki kentsel hafızanın yeniden inşasına işaret etmektedir. Caminin topografik zorluklara rağmen inşa edilmesi, Osmanlı şehircilik anlayışının hem fiziki mekâna hem de tarihi sürekliliğe doğrudan müdahale ettiğini, bu müdahaleyi ise mimarlık aracılığıyla kalıcılaştırdığını göstermektedir. Bu bağlamda yapı, kentin imar politikalarının yalnızca pragmatik değil, aynı zamanda simgesel yönlerinin de bulunduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim caminin inşa kitabesinde yer alan "Feth-i Muhammedî" ifadesi, bu simgesel dönüşümün ideolojik bir yansımasıdır. Bu ifade, Şeyhülislam Ebusuud'un zımmîlere ait eski ibadethanelerin Müslüman yapıları lehine dönüştürülmesine yönelik fetvasının da mimari düzlemde hayata geçirildiğini düşündürmektedir. [440]

Sokullu Mehmed Paşa'nın bu külliyeyi inşa ettirmesinin ardında yalnızca siyasî veya hanedan mensubu eşine atfettiği bir temsil kaygısı değil, aynı zamanda kendi manevî bağlılıklarının da etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Sokullu'nun müridi olduğu bilinen ve 1566 Zigetvar Seferi'nde ordu şeyhi olarak görev yapan Halvetî şeyhi Nureddinzâde Efendi'ye, külliye bünyesinde özel bir zaviye inşa ettirilmiştir.[441] Bu tasavvufî mekân, yalnızca bir tarikata ait ibadet alanı değil; aynı zamanda askerî, siyasî ve manevî otoritenin Kumkapı kent mekânına birlikte işlendiği bir yapısal sembol olarak değerlendirilmelidir. Böylece Sokullu Mehmed Paşa'nın külliyesi hem Kumkapı/Kadırga kentsel dönüşümün hem de Osmanlı yönetici seçkinlerinin dini ve tasavvufî yönelimlerinin mekânsal bir temsili hâline gelmiştir. Ayrıca, Sokullu Mehmed Paşa'nın Kadırga Limanı civarında yer aldığı bilinen sarayının, henüz tamamen kurumamış olan liman havzasından yükselen kötü kokulardan dolayı kendisini rahatsız ettiği; bu nedenle limanın bütünüyle doldurulmasını emrettiği ve

[439] Kuban, *İstanbul: 1600 Yıllık Bir Müzedir, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları,*197.

[440] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 71; Kuban, *İstanbul: 1600 Yıllık Bir Müzedir, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları,* 198.

[441] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 67.

böylece günümüzdeki Kadırga Meydanı'nın oluşum sürecinin çekirdeğini teşkil ettiği bilinmektedir.[442]

1578-1581 yılları arasında İstanbul'da bulunan Alman seyyah Salomon Schweigger, kentin güney kesiminin ağırlıklı olarak gayrimüslim nüfusa tahsis edildiğini ifade etmektedir. Schweigger, kentte sayılarının yaklaşık 20.000'e ulaştığını belirttiği Yahudilere ilişkin olarak, "limana yakın bir bölgede, şehir surlarının içinde ve saray dolaylarına kadar uzanan, kendilerine ayrılmış bazı sokaklar bulunmaktadır" ifadesini kullanmaktadır.[443] Seyyah, bu semtin üst kısımlarında muhtemelen günümüzde Gedikpaşa semti olarak bilinen bölgede birkaç bin kişilik bir Rum nüfusunun yaşadığını da bildirmektedir. Schweigger, hem genel anlamda kentin hem de özelde Kumkapı bölgesinin toplumsal dokusunu şu şekilde betimlemektedir: "Türkler de Yahudilerin ve Rumların arasına yerleşmişlerdir. Güneydeki mahallelerde de hemen hemen hep Rumlar yaşamaktaysa da aralarına Türkler de dağılmıştır."[444] Aynı yüzyıla ait bir başka önemli kaynak olan Rus seyyah Tryphon (Trifon) Korobeynikov'un 1583 tarihli İstanbul gözlemlerinde, semtte yer alan Rum Ortodoks ibadet mekânları arasında Aya Kyriaki Kilisesi, Ayios Nikolaos, Panayia Elpida Kilisesi, İoannis Prodromos ve Ayios Martiros Kiryakis kiliselerini zikretmektedir.[445] Bu verileri pekiştiren bir diğer kaynak ise 1604 tarihli Paterakis listesidir. Söz konusu listede, Kumkapı'daki Rum Ortodoks kiliseleri arasında Azize Kiryaki'ye ithaf edilmiş Ayiomerteis Kiryaki, Ayios Nikolaos, Ayios İoannis Prodromos, Hagia Kyriaki Kilisesi ve Panayia Elpida gibi yapılar yer almaktadır.[446]

---

[442] A.g.e., 451.

[443] Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, 150.

[444] A.g.e., 150.

[445] Rus çarı İvan Vasiliyeviç'in (1583-1584) İstanbul'daki Rum azınlıklar tarafından kullanılan kiliselere maddi yardımda bulunmak için 1583'te göndermiş olduğu Rus heyetinden Trifon Karabeynikov'un tespit ederek hazırladığı kilise kataloğudur. Bu katalogda kilisenin adı ve yer aldığı mahalle ismine ek olarak yardımın verildiği papazın adı da kayıtlıdır. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 191.

[446] Atina'lı Antonio Paterakis'in 1604'te oluşturduğu İstanbul kiliseleri listesinde 55 adet kilise ismi yer almaktadır. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 80; Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 191.

Seyyahların gözlemleri, 16. yüzyıl sonlarında Kumkapı'nın canlı bir Rum Ortodoks cemaat yaşamına ev sahipliği yaptığını ve bu cemaatin dinî kimliğinin Osmanlı dönemi boyunca mekânda belirginliğini koruduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu durum, İstanbul'un güney sahil şeridinde özellikle Kumkapı ve çevresinde farklı dinî ve etnik grupların mekânsal dağılımına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki mekânsal ayrışma kesin çizgilerle tanımlanmasa da belirli odak noktalarında yoğunlaşan cemaat yapıları ve ibadet alanları, bu toplulukların kentsel alanda kendilerine özgü yaşama alanları kurabildiklerini göstermektedir. Nitekim Kumkapı'da belgelenmiş çok sayıda cami, mescid ve özellikle Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi gibi anıtsal İslami yapıların varlığına rağmen, bölge Rum ve Ermeni cemaatince hem ibadet hem de toplumsal dayanışma açısından aktif biçimde kullanılmaya devam etmiştir. Bu durum, Osmanlı şehirleşme sürecinde gayrimüslim cemaatlerin yalnızca varlıklarına izin verilmekle kalınmadığı, aynı zamanda belirli mekânsal sınırlar dâhilinde kurumsallaşmalarına ve dinî kimliklerini muhafaza etmelerine imkân tanındığını göstermektedir. Böylece 16. yüzyılın sonunda Kumkapı hem İslami mimari yatırımlarla hem de gayrimüslim cemaatlerin sürdürülebilir dinsel varlıklarıyla şekillenen çoğulcu kentsel yapının somutlaştığı bir bölge olduğu görülmektedir.

16. yüzyılda Kumkapı ve çevresinde hızla artan gayrimüslim nüfus, Müslüman toplumu açısından sakıncalı durumlara da neden olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı İstanbul'unda cami, mescit gibi kutsal mekânların yanı sıra, Müslüman evlerinin yakınına gayrimüslim meyhanelerinin açılması ya da gayrimüslimlere ait evlerin meyhaneye dönüştürülmesi ciddi sorunlara yol açmış, sıkça şikâyet konusu olmuştur. Bu durum, özellikle mahalle sakinlerinin dini yaşamlarını sürdürmeleri açısından rahatsız edici bulunarak mahremiyetin ve manevi huzurun bozulduğu ileri sürülmüştür. Bu tür uygulamalara dair dikkat çekici örneklerden biri 1579 yılında Kumkapı'daki Muhsine Hâtun Mahallesi'nde yaşanmıştır. Mahalledeki bazı gayrimüslim evleri meyhaneye çevrilmiş, bu durum özellikle akşam ve yatsı namazına gitmek isteyen Müslümanları rahatsız edecek ölçüde ses ve taşkınlığa yol açmıştır. Yapılan ani bir teftişte yirmi sekiz evde çok sayıda şarap fıçısı bulunmuş, hatta bazı

Müslümanların da bu ortamlarda yakalandığı tespit edilmiştir.[447] Bu evlerin alt katlarında şarap satılırken üst katlarında ev sahiplerinin yaşamaya devam etmesi, meyhane faaliyetlerinin doğrudan mahallenin içine sızdığına işaret etmektedir. Söz konusu suçüstü yakalanan Müslümanların nasıl cezalandırıldığına ilişkin bir bilgi yoksa da gayrimüslimlerin sadece dükkân kapatılmasıyla değil, bu evleri değerleri üzerinden Müslümanlara satmaya zorlanarak cezalandırıldığı görülmektedir. Bu durum Osmanlı idaresinin mahalle düzenine ve dinî hassasiyetlere verdiği önemi göstermekle birlikte dinî kimliğin yoğun olduğu yerlerde meyhane gibi mekânların varlığının nasıl bir gerilim yarattığını ve buna karşı alınan önlemleri de göstermektedir.

Kumkapı bölgesinde gayrimüslim nüfusun yoğunlaşmasını denetim altına almak, Müslüman toplum tarafından hoş karşılanmayan durumları önlemek ve Müslüman yerleşimin zayıflamasını engellemek amacıyla Osmanlı idaresinin başvurduğu başlıca yöntemlerden biri de vakıf sistemi olmuştur. Özellikle cami, mescit, medrese gibi İslami kurumlara ait vakıflar aracılığıyla bölgedeki mülkiyet yapısı kontrol altında tutulmuştur. Dükkân, menzil ve arsa gibi taşınmazların vakıf statüsüne geçirilmesiyle de Müslüman nüfusun bölgedeki varlığı hem mekânsal olarak korunmuş hem de kurumsal bağlamda güçlendirilmiştir. Bu yolla gayrimüslimlerin yeni mülk edinimi sınırlanmış, mevcut mülklerin ise el değiştirmesi zorlaştırılmış; böylece demografik denge üzerinde doğrudan etkili olan bir kontrol mekanizması işletilmiştir. Söz konusu vakıf sisteminin yalnızca devlet eliyle değil, yerel Müslüman halkın da doğrudan katılımıyla sürdürüldüğü görülmektedir. Özellikle Kumkapı'da yaşayan Müslüman toplumun orta ve üst gelir gruplarına mensup bireyleri, gayrimüslim nüfusun mülkiyet üzerindeki etkisini sınırlamak ve bölgedeki İslami varlığı kalıcı hale getirmek amacıyla ellerindeki taşınmazları vakfetme yoluna gitmişlerdir. Bu çerçevede, Kumkapı bölgesinde yer alan menzil, arsa, konut ve dükkânlara ilişkin vakıf kayıtları özellikle 16. yüzyılın ortalarından itibaren daha sistematik biçimde izlenebilir hâle gelmiştir. Nitekim 16. yüzyılın ikinci yarısına ait mülknâmeler incelendiğinde, söz konusu taşınmazların büyük kısmının doğrudan vakıf arazisi üzerine inşa edildiği ya da sahipleri tarafından yapı alanıyla birlikte menzil ve arsaların vakfedildiği görülmektedir. Bu gelişme, vakıf sistemi aracılığıyla Kumkapı'nın İslami kimliğinin

[447] Akçelik, *39 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-118),* 167.

kurumsal olarak pekiştirildiğini ve Müslüman yerleşimin kent dokusu içindeki mekânsal sürekliliğini sağlamaya yönelik bilinçli bir çabanın yürütüldüğünü göstermektedir.[448]

Söz konusu çabalara rağmen 16. yüzyılda toplumsal hayatta Müslüman ve gayrimüslim nüfus arasında zaman zaman gerginliklerin devam ettiği görülmektedir. 39 Numaralı mühimme defterinde yer alan 1579 tarihli belgede, Kumkapı semtinin de bazı mahallelerini içine alan Langa civarındaki Eyne Beyi, Bayram, Kâtib Kâsım ve Şeyh Kârbir mahallelerinde gayrimüslimlere ait evlerde meyhaneler açıldığı belirtilmektedir.[449] Bu meyhanelerde toplanan kişilerin Müslümanlara saldırdığı, kadınlara musallat olduğu, namaz vakitlerinde camilere giden halka zarar verdiği şikâyet edilmektedir. Daha önce yasaklanmış olmasına rağmen yeniden açılan bu meyhanelerin kaldırılması ve özellikle mescitlerin yakınında kesinlikle meyhane bulunmaması için kadıya emir verilmiştir. Bu yasaklamaya ek olarak Müslümanlardan uzak, tenha yerlerde ve zarara sebep olmayacak yerlerde meyhanelerin bulunabileceği ifade edilmiştir. Bu bağlamda Müslüman halkının huzurunu korumaya yönelik önlemlerin alınmasıyla birlikte gayrimüslimlerin yaşam pratikleri içinde yer alan meyhanelerin varlığına toplumsal huzur çizgisinde izin verildiği anlaşılmaktadır.

Kumkapı bölgesinde demografik dengenin sürekliliğini korumak adına yapılan bu müdahalelerin yanında bölgedeki ekonomik gelir farklılıklarından kaynaklı yaşam şartlarını da dengelemenin bir politika olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır. 2 Kasım 1600 (H. 24 Rebîü'l-âhir 1009) tarihli hüküm, Sultan III. Mehmed tarafından İstanbul kadısına gönderilmiştir.[450] Belgeye göre, Kadırga Limanı yakınında, hamam önünde bulunan başhâne (hayvan başlarının işlendiği veya dağıtıldığı yer) Medine-i Münevvere Vakfı'na tahsis edilmiştir. Vakfiyede belirtilen şart gereği gelirleri vakfa aktarılmıştır. Sultan II. Bayezid (1481-1512) döneminde, Çatladıkapı'da Matbah-ı Âmire için kesilen koyunların başlarının bu başhâneye verilmesi kararlaştırılmıştır.

---

[448] Tez kapsamında Kumkapı bölgesinde vakıf sistemine dair bulgular, Kumkapı bölgesinde konut tipleri ve mülkiyet bölümünde ele alınacaktır.

[449] Gülay Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998): 162-163.

[450] BOA.TS.MA.E.1291.39.1.1.

Böylece vakıf gelir elde etmiş ve çevredeki fakirler de bu başlardan yararlanmıştır. Ancak zamanla, Matbah Emini tarafından Yenibağçe'de yeni bir başhâne inşa edilip koyun başları buraya yönlendirilmiştir. Kadırga'daki başhâne ise boş kalmış, fakirler mağdur olmuş ve Medine Vakfı gelir kaybına uğramıştır. Padişah, bunun üzerine eski uygulamaya dönülmesini emretmiştir. Çatladıkapı'da kesilen koyunların başlarının yeniden Kadırga Limanı'ndaki başhâneye verilmesi, buranın vakıf yararına işletilmesi ve başka bir yere yönlendirilmemesi talimatını vermiştir. Bu bağlamda bölgedeki fakir halkın korunduğu görülmektedir.

17. yüzyılda Kumkapı bölgesinde gayrimüslim nüfusun artık kurumsallaşmış olarak yoğun bir şekilde yerleşmiş olmasına rağmen, mahalle isimlendirmelerinde dikkat çekici biçimde Müslüman unsurlar ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca halk arasında kurumsal mahalle isimlerinden başka farklı isimlerin tercih edildiği de görülmektedir. Bu durum, yerleşim dokusunun toplumsal çeşitliliğine rağmen, mahalle adlandırmalarında dini ve idari meşruiyeti temsil eden İslami referansların tercih edildiğine işaret etmektedir. İsimlendirme pratiği, aynı zamanda Osmanlı mahalle sisteminin resmi tanıma biçimini de yansıtmaktadır. Öte yandan, bazı mahallelerin halk arasında resmi adlarının dışında farklı adlarla tanındıkları da dikkate değer bir husustur. Bu ikili adlandırma pratiği, yerel hafızanın ve gündelik kullanımın resmî kayıtlardan farklılaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin, Hüseyin Ağa Camii Mahallesi halk arasında "Küçük Ayasofya", Mehmed Çelebi Mescidi Mahallesi "Dizdarzade", Mehmed Paşa Camii Mahallesi "Nişancı Paşa" adlarıyla tanınmaktadır.[451] Bu tür yerel adlandırmalar, mahalle kimliğinin yalnızca dinî veya resmî referanslarla değil, aynı zamanda sosyo-kültürel hafıza, meslekî ilişkiler ve bireysel nüfuz figürleriyle de şekillendiğini ortaya koymaktadır.

1608-1619 yılları arasında İstanbul'da bulunan Polonyalı Simeon'un gözlemleri Kumkapı ve Langa bölgesinin gayrimüslim cemaatler için taşıdığı önemi pekiştirir niteliktedir. Simeon, bu bölgede Surp Nigoğayos, Surp Asdvadzadzin ve Surp Sarkis olmak üzere üç Ermeni kilisesinin mevcudiyetinden söz etmektedir. Onun anlatımına göre, her ne kadar İstanbul'un yerli Ermeni halkı yalnızca 80 haneden ibaretse de

[451] Canatan, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahaleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler", 297.

taşradan gelen yoğun göç dalgaları sayesinde şehirdeki Ermeni nüfusu 40.000 haneye ulaşmıştır. [452]

Kumkapı'nın fiziksel çevresi, zaman içerisinde hem doğal afetlerin hem de idarî müdahalelerin etkisiyle önemli mekânsal dönüşümler geçirmiştir. Sokullu Mehmed Paşa'nın girişimleriyle tamamen doldurulan Kadırga Limanı havzası, zamanla bir meydan niteliği kazanmış ve kentsel hafızada yeni bir kimlik kazanarak Kadırga Meydanına evrilmiştir. Viyana Millî Kütüphanesi'nde muhafaza edilen Codex 8626 numaralı resimli elyazmasında yer alan ve Kanûnî Sultan Süleyman devrine tarihlenen bir minyatürde, "Cündî meydanında cirit oyunu" başlığıyla kayıtlı sahnede, atlı süvarilerin karşılıklı cirit attıkları dinamik bir an tasvir edilmektedir (Minyatür 6.1.). Bu sahne yalnızca Osmanlı askerî kültürünün törensel ve sportif yönünü yansıtmakla kalmaz; aynı zamanda "Cündî meydanı" adıyla anılan bir alanın 16. yüzyıl İstanbul'unda somut bir mekânsal karşılığı bulunduğunu da belgelemektedir.[453]

Minyatür 6.1: 16. Yüzyılda Cundî Meydanı'nda Cirit.

Kaynak: Metin And, *Kırk Gün Kırk Gece: Osmanlı Düğünleri Şenlikleri Geçit Törenleri*, 2020, s. 151.

[452] Simeon, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619,* 15.

[453] İnalcık, *Seçme Eserleri - XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*, 162.

Mekânın dönüşümünün bir uzantısı olarak, Kadırga Limanı'nın üst kotlarında yer alan ve "Cinci Meydanı" olarak bilinen alanın da aynı dönemde teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.[454] Cinci Meydanı, sadece fiziki bir boşluk değil; aynı zamanda popüler eğlence, saray etrafındaki sosyal hiyerarşi ve kent yaşamının iç içe geçtiği bir sosyal sahne olarak, İstanbul'un çok katmanlı yapısına dair önemli bir iz taşımaktadır.

17. yüzyılda İstanbul'daki Rum nüfusunun önemli bir bölümü, denizle doğrudan ilişkili ticaret faaliyetlerine olan elverişliliği nedeniyle başta Galata olmak üzere, Samatya, Kumkapı, Fener ile Cibali arasındaki sahil şeridinde ve ayrıca Kasımpaşa, Hasköy, Tophane gibi liman hinterlandında yer alan bölgelerde yoğunlaşmıştır.[455] Ermeni topluluğu ise Marmara kıyısında, Samatya'dan başlayarak Kumkapı'ya kadar uzanan sahil boyunca, Rum cemaatine komşu fakat ayrı mahallelerde ikamet etmiş; böylece etnik gruplar arasında coğrafi yakınlıkla birlikte mekânsal ayrışma da korunmuştur. Öte yandan, Rum cemaatinin kendi içinde de iç mekânsal farklılaşmalar yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda, cemaatin bir kolunun Gedikpaşa'daki Ayia Kiryaki Kilisesi çevresinde; diğerinin ise Kadırga ile Langa arasındaki ana arter ile deniz arasında konumlanan Panayia Elpis (Elpida) Kilisesi çevresinde örgütlendiği anlaşılmaktadır. [456] Bu bağlamda Ermeni cemaatinin yalnızca belirli mahallelerle sınırlı kalmayan; aksine çok merkezli, esnek ve dinamik bir yerleşim modeli benimsediği görülmektedir. Bu çoğulcu yapının kent ölçeğinde yeniden biçimlenmesine neden olan en önemli kırılma noktalarından biri, 1641 yılında Ermeni Patrikhanesi'nin Samatya'dan Kumkapı'ya taşınmasıdır.[457]

Patrikliğin Kumkapı'ya taşınması, kentsel düzeyde cemaatin mekânsal yönelimini önemli ölçüde etkilemiş; bu yeni merkez etrafında konut alanları, eğitim kurumları,

---

[454] Selman Çelik ve Nuran Kara Pilehvarian, "A Lost Ottoman Square in a Lost Harbour of Istanbul: Kontaskalion / Kadırga Harbour / Kadırga Square," *Art-Sanat* 16 (2021): 59.

[455] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi- Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 281-282; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu: 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010): 167-168.

[456] Türker, *Kondoskali'den Kumkapı'ya Eski Bir İstanbul Semtinin Hikayesi*, 11.

[457] İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul,* 15; Hagop Baronyan, İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti, Çev. Babek, Paris Hilda Teller, (İstanbul: Can Yayınlar, 2014): 35-37; Türker, *Kondoskali'den Kumkapı'ya Eski Bir İstanbul Semtinin Hikayesi*, 13.

zanaatkâr atölyeleri, hayır müesseseleri ve diğer kiliselerle desteklenen bir Ermeni yerleşim aksı oluşmuştur. Ancak bu yerleşim dokusu yalnızca barışçıl bir toplumsal sürekliliğe değil; aynı zamanda iç gerilim ve müdahale girişimlerine de sahne olmuştur. Nitekim 1641 yılında, bölgede faaliyet gösteren misyonerlerin İstanbul Ermeni Patriği'nin güvenini kazanarak Patrikhane'de ders vermeye başlamaları, kısa sürede kilise yönetiminin tepkisini çekmiş ve bu durum cemaat içinde ciddi bir huzursuzluğa neden olmuştur. [458] Patrikhane mensuplarının, bu gelişmeyi Osmanlı yönetimine şikâyet ederek dış müdahalelere karşı cemaatin dinî ve idarî özerkliğini savunmaları, Ermeni cemaatinin kamusal alandaki varlığının yalnızca mekânsal değil; aynı zamanda ideolojik ve kurumsal çatışmalarda merkeze olan bağlılığını göstermektedir.

Kumkapı'nın yerleşim coğrafyası, yalnızca farklı toplulukların gündelik yaşam pratiklerini değil; aynı zamanda İstanbul'un tarih boyunca maruz kaldığı afetler karşısında ortaya çıkan mekânsal kırılganlıkları da gözler önüne sermektedir. Özellikle 17. yüzyılda yaşanan büyük yangın felaketleri, Kumkapı ve çevresini derinden sarsmış; bu afetler bölgedeki demografik yapı, fiziksel çevre ve toplumsal ilişkiler üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Nitekim 1645 yılında Parmakkapı, Çarşı, Uzunçarşı ve Bedesten bölgelerinde başlayan büyük yangın, güney rüzgârının etkisiyle kısa sürede Sultan Bayezid, Okçular, Tavşantaşı, Gedikpaşa ve Kadırga Limanı yönünde hızla yayılmış; bu süreçte bölgenin yapı stoğunun büyük bir kısmı tahrip olmuştur.[459] Yangından en ağır etkilenen kesimler arasında Hristiyan, Süryani, Rum ve Ermeni mahalleleri yer almış; alevler, Ermeni Surp Nikoğos ve Rum Aya Nikoli kiliselerinin yakınına kadar ulaşmıştır. Yangını kontrol altına alabilmek amacıyla sadrazam, yeniçeri ağası ve bostancıbaşı eşliğinde askerî birlikler doğrudan müdahalede bulunmuş; yangının yayılmasını engellemek üzere çok sayıda yapının kontrollü şekilde yıktırılması emredilmiştir. Ancak bu müdahaleler sırasında bazı sivillerin yaşamını yitirdiği ve halk arasında büyük bir panik havasının yayıldığı da kaynaklarda belirtilmektedir. Yangının şiddeti ve müdahale kapasitesinin sınırlılığı, dönemin

[458] Pinelopi Stathis, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, Çev. Foti Benlisoy (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999): 67.

[459] Hrand Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi," *Tarih Dergisi*, Sayı. 27 (Haziran 2011): 63.

tanıklıklarında İstanbul'un tümüyle yok olabileceği yönünde derin bir endişeye neden olmuştur. 1645 yangınına dair dönemin en önemli görgü tanıklarından biri olan Ermeni din adamı ve tarihçi Eremya Çelebi Kömürciyan, yangının çıkış nedenine ilişkin dönemin kamuoyunda oluşan şüpheleri aktarmaktadır. Eremya'ya göre, henüz sakalı çıkmamış bir Frenk (Batılı) genci yangının faili olarak suçlanmış ve kısa sürede idam edilmiştir. Ancak olayın perde arkasına dair ortaya çıkan bazı şüpheler, bu kişinin gerçekte suçsuz olduğu ve yalnızca kamuoyunu yönlendirmek amacıyla özellikle "Frenk" kıyafetine sokularak kurban edildiği yönündedir. Bu bağlamda Eremya, yangının Batılılar (Frenkler) tarafından çıkarıldığına dair iddialara temkinli yaklaşmakta ve olayın siyasi manipülasyon ihtimali çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir.[460] Bu yorum, yangın felaketlerinin yalnızca fiziksel ve toplumsal etkiler doğurmadığını; aynı zamanda dönemin siyasal gerilimleriyle de iç içe geçtiğini göstermektedir. Eremya, yangının fiziksel etkilerini aktarırken de çarpıcı bir sahne betimlemektedir. Alevlerin kısa sürede Kumkapı üzerinden Kadırga Limanı'na kadar ulaştığını ifade eder ve yaşanan dehşeti şu sözlerle anlatır: "Anneler, kızlarıyla; babalar da oğullarıyla birlikte, kurtarabildikleri eşyalarını sahilde yığmış, kendileri ise taşların üzerinde büzülmüş bir şekilde ıstırap çekiyorlardı." [461] Bu anlatım, yalnızca felaketin mekânsal yayılımını değil, aynı zamanda Kumkapı sahil bandında yaşanan insani dramı da gözler önüne sermektedir. Eremya'nın tanıklığı, yangının bölge halkı üzerindeki yıkıcı etkisini duygu yüklü bir dille ortaya koyarken, sahil kesiminin de yangın hattına dâhil olduğunu açık biçimde belgelemektedir.

1645 Yangının etkilediği mekânsal alanlar, sadece konut ve çarşı dokusuyla sınırlı kalmamış; cemaatlerin dinî ve kültürel hafızasını taşıyan ibadet mekânlarını da hedef almıştır. Özellikle Kumkapı'daki Hagia Kyriaki Kilisesi, Surp Asdvadzadzin Patrikhane Kilisesi ve Panayia Elpida Kilisesi'nin de aralarında bulunduğu en az dört kilisenin ciddi biçimde tahrip olması hem Rum hem de Ermeni cemaatleri açısından büyük bir ruhsal çöküntüye neden olmuştur.[462] Yangın felaketinde zarar gören

[460] A.g.m., 64.

[461] Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi," 63-64.

[462] Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 80; Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* 191, 197; Kenan Yıldız, "Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından

kiliseler, yalnızca ibadet işlevi gören fiziksel yapılar değil; aynı zamanda cemaat aidiyetini, kurumsal sürekliliği ve toplumsal dayanışma ağlarını temsil eden sembolik merkezlerdir. Bu nedenle söz konusu mekânların kaybı, yangının etkisini yalnızca maddi kayıp görmeyi imkânsız kılmakta; dini kimlik ve toplumsal bütünlük açısından da onarılması güç yaralar açmaktadır. Eremya Çelebi de bu yapıları, taşradan İstanbul'a gelen Ermeni ve Rum tüccar ile zanaatkârlar için bir tür "teselli merkezi" olarak tanımlamakta ve onların manevî dayanışma arayışlarında bu kiliselerin oynadığı merkezi rolü vurgulamaktadır. Yangının ardından yaşanan bu yıkım, cemaat temsilcilerini derhal harekete geçirmiştir. Kiliselerin yeniden inşası için Osmanlı idaresine yapılan başvurular, sadrazamın desteği ve dönemin önde gelen Ermeni ve Rum tüccarlarının katkılarıyla doğrudan padişahın dikkatine sunulmuştur. Eremya'nın aktardığına göre, yangın sonrası hasar tespiti amacıyla yangın mahallerini yerinde teftiş eden padişah, Kumkapı'ya yaptığı ziyarette kilise yıkıntıları arasında kısmen yanmış resimleri fark etmiş ve bu yapılar hakkında bilgi talep etmiştir. Sadrazamın, söz konusu yapıların "kullarınız olan Rum ve Ermenilere ait ibadethaneler" olduğunu belirtmesi üzerine padişah, "Niçin hâlâ yapılmamıştır?" sorusunu yöneltmiştir. Sadrazam ise bu tür yapılar için hatt-ı şerif, yani padişah fermanı gerektiğini ifade etmiş; bunun üzerine padişah derhâl bir ferman hazırlanmasını emretmiştir. [463] Bu anlatı, yalnızca bir yeniden inşa sürecini değil; aynı zamanda Osmanlı yönetiminin gayrimüslim cemaatlerin dinî mekânlarına yönelik tutumunu ve merkezi otoritenin bu konudaki kararlılığını yansıtması bakımından dikkat çekicidir. Yangın sonrası gelişmeler, Osmanlı idaresinin gayrimüslim toplumların ibadet yapılarına dair koruyucu ve düzenleyici müdahale pratiklerini ortaya koyarken; aynı zamanda toplumsal taleplere karşı belirli bir idari duyarlılık sergilediğini de göstermektedir. Dönemin pragmatik ihtiyaçları aynı zamanda uzun vadeli yönetim stratejisi olarak bir devlet politikası niteliğindedir. Nitekim bu tür müdahaleler, Osmanlı devlet geleneğinde imparatorluk sonuna dek süren bilinçli bir tercih olarak görülmektedir.

1652 yılı Kasım ayında meydana gelen bir diğer büyük yangın, Kumkapı bölgesinin fiziki dokusunda yeniden ciddi bir tahribata yol açmıştır. Şiddetli rüzgârın etkisiyle bu

Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları," *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 1 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015), 486-503.

[463] Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi," 64.

yangın, yalnızca lokal bir afet düzeyinde kalmamış; Kürkçüler'den Mahmudpaşa'ya, Çemberlitaş'tan Kadırga Limanı'na ve hatta Eski Saray'ın surlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada etkili olmuştur. Yangının hızla yayılmasında, bu alanlardaki yapıların büyük çoğunluğunun ahşap malzemeden inşa edilmiş olması belirleyici olmuştur. Bu durum hem can hem de mal kaybının boyutunu artırmış, yangına müdahaleyi büyük ölçüde imkânsız hâle getirmiştir.[464] Ancak tüm bu yıkıma rağmen, mahallelerin dinî ve sembolik sürekliliği devam etmiştir. Nitekim yangından yalnızca günler sonra, 10 Kasım 1652 tarihinde Panayia Elpida Kilisesi'nde Patrik Makarios tarafından yönetilen bir ayin düzenlenmiş olması, Kumkapı'daki Rum Ortodoks cemaatinin mekâna bağlılığının ve bu kilisenin taşıdığı dinî sembolizmin kaybolmadığını göstermektedir.[465]

İstanbul'un Kumkapı semti ve çevresinde meydana gelen büyük yangınlar, yalnızca kentsel dokunun fiziksel tahribatına neden olmakla kalmamış; aynı zamanda vakıf taşınmazlarının idaresi, mülkiyet ilişkileri ve toplumsal mekânların yeniden örgütlenmesi üzerinde derin etkiler yaratmıştır. Bu çerçevede, 22 Kasım 1655 (H. 1065) tarihinde Kumkapı'ya yakın Balipaşa semtinde gündüz saatlerinde başlayan büyük bir yangın, lodos rüzgârının da etkisiyle Gedikpaşa yönüne doğru hızla yayılmış ve nihayetinde Kara Mustafa Paşa Türbesi'ne kadar ulaşmıştır. Yangının yayılmasını engellemek amacıyla dönemin zabıta kuvvetleri, çarşı güzergâhı üzerindeki dükkân ve evlerin çatılarını kontrollü biçimde yıkarak yangının ilerleyişini sınırlamaya çalışmıştır. Bu müdahale sırasında çok sayıda yapı, yangının önünü kesmek adına kasıtlı olarak tahrip edilmiştir.[466]

Felaketten etkilenen yapılar arasında ağırlıklı olarak Müslümanlara ait dükkân ve konutların yer aldığı; ancak az sayıda Ermeni zımmîsine ait taşınmazın da yangından zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Bu durum, yangının yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda toplumsal ve mülkiyet düzeyinde de karmaşık sonuçlar doğurmuştur.

---

[464] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 345.

[465] Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", 63-68; Evangelia Aleksandru, *19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996): 143; Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 197.

[466] Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", 63-68.

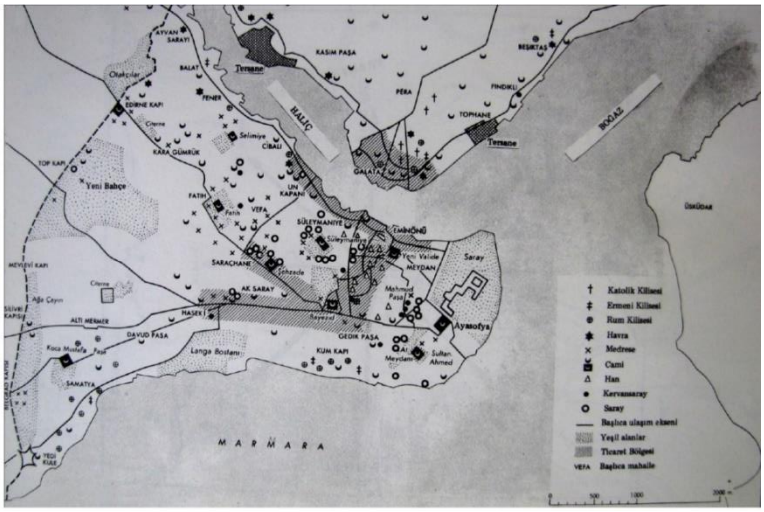
Özellikle vakıf statüsündeki taşınmazların bu tür afetlerde karşılaştığı zarar, sadece mimari düzeyde bir kayba değil, aynı zamanda gelir kaynaklarının kesintiye uğramasına, vakıf hizmetlerinin aksamasına ve vakıf-mülk ayrımının yeniden tanımlanmasına da yol açmıştır. Bu bağlamda 1655 yangını, Kumkapı çevresindeki mülkiyet yapısının yeniden şekillenmesinde belirleyici bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir.

Yangın esnasında ve sonrasında alınan idari ve adli tedbirler, İstanbul kadı sicillerine de açık biçimde yansımıştır. Bu bağlamda 28 Eylül 1657 (H. 1067) tarihli bir şer'iyye kaydı, Kumkapı'daki Molla Hüsrev Vakfı'na ait taşınmazların yeniden inşası sürecinde ortaya çıkan bir mülkiyet ihtilafını ayrıntılı biçimde belgelendirmektedir. Belgeye göre, Terzi Şatır oğlu Nordek ile Mıgırdiç oğlu Kirkor isimli iki Ermeni zımmî, Molla Hüsrev Vakfı'na ait altlı üstlü iki gözlü bir taşınmazın müşterek kiracılarıdır. Ancak 1655 yangını sırasında Bezzazistan-ı Atik ve çevresindeki çarşılar tamamen tahrip olmuş; yangının yayılmasını engellemek amacıyla Mumcu Sokağı üzerindeki dükkân ve yapılar devlet müdahalesiyle kontrollü şekilde yıktırılmıştır. Bu kapsamda söz konusu vakıf taşınmazı da tamamen harap olmuş, yalnızca arsa niteliğinde bir zemin kalmıştır. Yıkımın ardından vakfın mütevellisi, Terzi Şatır'a, taşınmazın birikmiş kira borcuna karşılık olmak üzere kendi imkânlarıyla yeniden bina inşa etme izni vermiştir. Şatır, bu süreçte ortağı Mıgırdiç'i defalarca inşa faaliyetlerine katılmaya davet etmiş; ancak Mıgırdiç bu çağrılara karşılık vermemiştir. Bunun üzerine Şatır, vakıf mütevellisinden aldığı izin doğrultusunda, kendi malıyla üç katlı ve üç gözlü bir yapı inşa etmiştir. Yapının tamamlanmasının ardından Mıgırdiç, arsadaki hissesi üzerinden yeni binanın yarısı üzerinde mülkiyet iddiasında bulunmuş ve bu iddiayı mahkemeye taşımıştır. Dava sırasında dinlenen iki Müslüman şahit, söz konusu yapının yangın sonrası yıkıldığını, yeni binanın izn-i mütevelli ile ve yalnızca Şatır'ın şahsi masraflarıyla inşa edildiğini; Mıgırdiç'in ise sürece hiçbir katkı sunmadığını ifade etmişlerdir. Şehadetlerin kabulü üzerine mahkeme, Mıgırdiç'in mülkiyet talebini reddetmiş ve davacının yeni yapıya ilişkin herhangi bir hak iddiasında bulunamayacağına hükmetmiştir.[467]

[467] Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658) C.50, sayfa: 555 Hüküm no: 585 Orijinal metin no: [85b-5]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=40864&MetinTmz=kumkap%C4%B1.

Örnekler, 17. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda vakıf taşınmazlarının büyük afetler sonrasında nasıl yeniden değerlendirmeye tabi tutulduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Özellikle muaccel kira bedelinin inşaat karşılığı mahsup edilmesi, vakıf mütevellisinin tasarruf izni verme yetkisi, müşterek tasarruf ilişkilerinde pasif tarafın hak kaybı ve zımmîlerin taşınmazlar üzerindeki tasarruf hakları gibi bir dizi hukuki mesele bu kayıt üzerinden somut biçimde izlenebilmektedir. Ayrıca yangınla mücadele kapsamında uygulanan "önleyici yıkım" pratiği, yalnızca fiziksel müdahaleyi değil, aynı zamanda taşınmaz statülerinin yeniden tanımlanması ve kent mekânının idari kontrol altında dönüşmesi açısından da dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.

Aynı yangında Panayia Elpida Kilisesiyle birlikte toplam yedi kilise tahrip olmuştur. Bu durum sadece fiziki değil, aynı zamanda sembolik bir yıkımı da beraberinde getirmiştir. Ancak Panayia Elpida Kilisesi'nin 1680 yılında yeniden inşa edildiği bilinmektedir.[468] Bu bilgi, yangının yarattığı yıkımın kalıcılığından ziyade, bölgenin kolektif direnci ve mekânsal sürekliliği açısından önemlidir. Nitekim 1652 yangını, Kumkapı'nın fiziksel çehresinde geçici bir kırılma yaratmış olsa da semtin çok dinli, çok kültürlü ve yoğun sosyal etkileşime dayanan karakteri 1660'lı yıllarda da güçlü biçimde sürdürülmüştür (Harita 6.11.).

Harita 6.11: İstanbul'un Başlıca Dolaşım Eksenleri, Ticari Alanları, Binaları.

Kaynak: Robert Mantran, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, 1986.

[468] Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 197.

İstanbul'un tarihsel gelişiminde büyük yıkımlara neden olan afetlerin başında yangınlar gelmektedir. Kentin dar sokakları ve ahşap ağırlıklı yapılaşması, yangınların hızla yayılmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle İstanbul'a özgü mevsimsel rüzgârlar, yangınların kontrol altına alınmasını zorlaştırmıştır. Bu sebeple kimi zaman bir mahallede başlayan yangın kısa sürede geniş alanlara yayılmıştır. Kumkapı ve çevresi hem yapı yoğunluğu hem de yangınların ilerleme güzergâhı üzerindeki konumuyla riskli bölgeler arasında yer almıştır. 1652'de yaşanan büyük yangının ardından, 1660 yılında meydana gelen ve "Harîk-i Ekber" olarak anılan yangın, bu tehdidin büyüklüğünü bir kez daha gözler önüne sermiştir. 14 Temmuz günü Ayazmakapısı veya Odunkapısı civarındaki sandıkçı dükkânlarında başlayan bu yangın, kısa sürede büyüyerek şehrin geniş bir kısmını etkisi altına almıştır. O dönemde Ermeni Patrikliği görevinde bulunan Meğrili Istepannos, yangının yol açtığı yıkımı yakından gözlemlemiş ve yaşananları bir mektup aracılığıyla tarihçi Tebrizli Arakel'e aktarmıştır.[469]

> *Cumartesi günü 9. vakıtta, bu büyük şehirde müessif ve müeilim vukuat oldu: Zira şehrin şimal tarafından ve denizin yakınından şiddetli ve fasılasız bir yangın zuhur etti ki, mahşer gününü andırıyordu. Yokuş yukarı Padişahın yeni inşa edilmiş sarayından itibaren, genişleyerek ve uzayarak yokuş aşağı başladığı yere (varıp), şiddetli poyraz rüzgârının tesiriyle, evvelki gibi ikiye ayrılıp yayılarak ve tehdit tederek tepenin üstüne yetişiyordu ... Ve oradan derhal ve çabucak üçe bölünüp ve her bir ucu ayrılarak önlerine çıkanları elverişli rüzgârın tesiriyle tamamen helak ermeleri çok sürmüyordu. Zira söylendiği gibi iki sahilden ortası ile birlikte ilerleyerek, bürün binaları, yani yüksek kuleleri, müzehhep sarayları, güzel mevkili burunları ve birçok köşkleri ve meskenleri, hepsini birden tamamen devirip imha ediyorlardı. Ve mezkûr iki ustan biri tepenin sark tarafına inip, deniz kıyısını kuşatıp, Gümrük ve Kumkapı kapılarını geçerek Konak binasında sona erdi. İkinci ucu ise garba doğru ilerleyerek, şiddetlice ve aynı şekilde gürültü ile muhasara ederek, Yedikule'ye doğru istikamet alıp oradan biraz uzaklaşarak, denizin kenarına kadar inip Yenikapı'dan geçerek ortası ile birlikte sahilden birinci ucun karşısına yerleşti. Böylece ve bu şekilde 63 saat zarfında, rüzgârların*

[469] Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017): 24.

muhtelif istikametlerden, yani poyrazdan ve lodostan esmesinden, fırtınalardan ve birçok diğer sebeplerden ünlü payitaht bütün ziynetlerini kaybetti. Hatta taslar bile yanıp kül haline geldi.

Yangın kısa sürede ilerleyerek, Rum cemaatine ait Ayia Nikola Kilisesi ile Ermenilerin Hisardibi'nde bulunan Surp Sarkis ve Surp Nigoğayos kiliselerine kadar ulaşmıştır. Aynı sırada, Aksaray yönünden Kumkapı'ya doğru yayılan ikinci bir yangın hattı da Rumlara ait Hagia Kyriaki, Ayia Panayia ve Ayia Theodoros kiliselerini tahrip etmiştir. Böylece, yangın sonucunda yalnızca Rumlara ait yedi kilise tamamen yanarken, Ermeni cemaatine ait iki kilisenin de zarar görmesiyle birlikte toplamda dokuz kilise bu büyük felaketten etkilenmiştir. [470]

Yine benzer bir anlatım, 1660 yangınına atıfta bulunan Eremya Çelebi Kömürciyan'ın tanıklığında da yer bulmaktadır. Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Patrikhane Kilisesi'nden söz ederken, bu büyük yangın felaketini şu ifadelerle aktarmaktadır: [471]

Bu kilise, büyük bir yangının ortasında kaldığı hâlde, mucize eseri olarak hiçbir zarara uğramamıştır. Tarihte okumuş olduğumuz veçhile, bu yangın esnasında 5.000 hanemiz kül olmuştur. Yanan Surp Sarkis ve Surp Nigoğayos kiliseleri tekrar yapılmışsa da, sonra yıktırılmış ve bu suretle bizim için birçok keder ve ziyana sebep olmuştur.

Eremya Çelebi'nin anlatımına göre, 14 Temmuz 1660 yangınında Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin kurtulması sadece bir şans eseri değil, aynı zamanda bilinçli müdahalelerin sonucudur. Dönemin patriği Kefeli Mardiros Piskopos, yangın tehlikesini önceden fark ederek kiliseyi korumak için bazı önlemler almıştır. Özellikle, yangının yayılmasını engellemek amacıyla kilisenin çevresindeki ahşap yapıları yıktırması dikkat çekici bir fiziksel müdahaledir. Ayrıca, yapı içini korumak için kapı ve pencerelerin taşla kapatılmasını emretmiştir. Bunlara ek olarak, kilisenin girişine

[470] Kevork Pamukçiyan, *İstanbul Yazıları*, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002): 173; Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 191.

[471] Pamukçiyan, *İstanbul Yazıları*, 166.

Meryem Ana'nın büyük bir ikonunun asılması, cemaat tarafından yalnızca bir tedbir değil, aynı zamanda kutsal bir korumadır.[472]

1660 yangınıyla İstanbul büyük bir felakete sahne olmuş; yangın Marmara ve Haliç kıyılarına kadar yayılmış, binlerce yapı kül olmuştur. Yüzlerce ev ve dükkânın yanı sıra 120 saray ve konak, 40 hamam, 360 cami, yüzlerce medrese, kilise, tekke ve mahzen yok olmuştur. Bu yıkım, şehrin genel dokusunu derinden sarsarken, Kumkapı semti de yangının en çok etkilediği bölgelerden biri olarak ciddi zarar görmüştür.[473]

1660 yangınının tanıklarından biri olan Eremya Çelebi, bu felaketten doğrudan etkilenmiş ve ailesiyle birlikte yangından kaçarak önce Kumkapı ve Yenikapı'da iki farklı eve sığınmıştır. Ancak bu evlerin de kısa sürede alevlere teslim olunca, son çare olarak Samatya'daki Sulu Manastır yani Surp Kevork Kilisesi'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Yangının İstanbul'un yaklaşık yarısını yok etmesi, kentte ciddi bir inşaat malzemesi kıtlığına yol açmış; özellikle kiremit fiyatları iki akçeye kadar yükselerek yeniden inşa sürecini sekteye uğratmıştır. Varlıklı kesimler, vezirler ve ileri gelen devlet adamları kendi yapıları olan konak ve köşkleri hızla yeniden inşa edebilmişken, halkın büyük bir bölümü uzun süre boyunca geçici olarak farklı mahallelerde yaşamak zorunda kalmıştır.[474]

Osmanlı Devleti, büyük felaketleri kimi zaman yalnızca bir yıkım olarak değil, aynı zamanda İslam'ı toplumsal yaşamın merkezine yerleştirmek ve dinî sınırları belirginleştirmek için birer fırsat olarak görmüştür. Bu anlayışın en dikkat çekici örneklerinden biri, 1660 yılındaki büyük İstanbul yangını sonrasında yaşanan gelişmelerde gözlemlenmektedir. Dönemin siyasi ve askerî sorunları, padişah IV. Mehmed'in annesi Turhan Hatice Sultan'ı, Kadızadeli hareketine destek vermeye itmiştir. İslam'ın ilk dönemindeki sadeliğe dönüşü savunan bu reformcu hareketin saray çevresinde etkili olmaya başlamasıyla birlikte, devlet otoritesi, şehir düzeyinde

[472] A.g.e., 172. Bu uygulama, dini mimaride sıkça rastlanan koruyucu ikonografi anlayışının bir yansımasıdır. Dolayısıyla, yangının maddi tahribatına karşı alınan önlemler ile kutsal mekânın simgesel ve inanç temelli savunusu, bu süreçte iç içe geçmiştir.

[473] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 345.

[474] Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", 73; Yasemin Çiftçi, "Büyük İstanbul Yangınlarının Arsa Fiyatlarıyla Haritalandırılması," *VII. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu: Bildiriler* (Ankara: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2020), 519-550.

daha görünür ve katı bir İslami düzen kurmak adına çeşitli adımlar atmıştır. Bu süreçte yaşanan yangın, sadece fiziksel bir yıkım değil, aynı zamanda dini ve sosyal dönüşüm için bir zemin olarak değerlendirilmiştir. 1660 yangını, özellikle Yahudi ve Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı Eminönü ve Galata gibi semtleri büyük ölçüde tahrip etmiş, bu durum Osmanlı yönetimi tarafından bir fırsata çevrilmiştir. Turhan Hatice Sultan, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa ve Vani Mehmed Efendi'nin öncülüğünde bu bölgelerdeki gayrimüslim varlığının azaltılması ve alanın daha "İslami" bir kimliğe büründürülmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede, Eminönü'ndeki Yahudi topluluk göç etmeye zorlanmış ve bölgeye Turhan Sultan'ın himayesinde Yeni Cami ve çevresindeki külliye tamamlatılmıştır. Böylece yangın, fiziksel yıkımın ötesinde, toplumsal ve dini dönüşümün aracı hâline gelmiştir.[475]

Yangından sonra bazı Hristiyanlara, zarar gören yapıları onarma izni verilmiş olsa da kiliselerini yeniden inşa etmelerine izin çıkmamıştır. Yangın öncesinde gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı Eminönü semti, devletin bilinçli ve ideolojik müdahalesiyle giderek İslami bir çehreye bürünmüştür. Bu dönüşüm, yalnızca demografik değil, aynı zamanda mimari ve kültürel düzeyde de kendini göstermiştir. Safiye Sultan tarafından temeli atılan ama Turhan Sultan'ın tarafından tamamlanan caminin kitabesinde de bu yeni kimlik kamusal alanda da açık biçimde ilan edilmiştir.[476] Ancak burada dikkat çeken bir husus ise Rum ve Ermeni cemaatlerinin yoğun yerleşim yerlerinden biri olan Kumkapı bölgesi ve çevresinde aynı uygulamanın yapılmamış olmasıdır. Bölgede yer alan gayrimüslim unsurlardan olan dokuz adet kilisenin neredeyse kullanılamaz hale gelmiş olmasına rağmen, bölge Eminönü semtinin kaderini taşımamıştır. Osmanlı'nın bilinçli bir uygulaması olduğu anlaşılan bu davranış, devletin İslamlaştırma politikalarını mekânsal olarak seçici biçimde yürüttüğünü göstermektedir. Kumkapı'nın, Galata ve Eminönü gibi merkezî dönüşüm projelerine dahil edilmemesi; muhtemelen bölgenin demografik, ekonomik ya da diplomatik özellikleriyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu farklı muamele, Osmanlı idaresinin kent dokusunu dönüştürme stratejilerinde homojen bir dinî politika izlemediğini, aksine siyasi pragmatizmle hareket ettiğini ortaya koymaktadır.

[475] Kuban, *İstanbul: 1600 Yıllık Bir Müzedir, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, 201; Freely, *Osmanlı Sarayı: Osmanlı Sultanlarının İstanbul'daki Özel Hayatları*, 118.

[476] Ayalon, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, 98.

Kumkapı, Ermeni Patrikhanesi'nin bulunduğu, diplomatik ilişkiler açısından önem taşıyan bir bölge olduğundan, burada yapılacak radikal bir müdahale hem toplumsal tepkiye yol açabilir hem de devletin gayrimüslim tebaaya yönelik dengeleyici siyasetini zedeleyebilme olasılığına sahiptir. Bu nedenle, İstanbul'un farklı semtlerinde felaket sonrası uygulamaların farklılaşması, Osmanlı yönetiminin dini temsiliyeti yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda idari esneklik çerçevesinde ele aldığı düşünülmektedir. Ayrıca 1660 yangınından sonra kentsel mekânın İslamlaştırılması için Rum ve Ermenilere karşı uygulanan ayrımcılık tipik bir Osmanlı tepkisi değildir. Bunlar daha çok o dönemde başkentteki Kadızadeli hareketinin etkilerinin bir yansıması olarak görülmektedir.

Kumkapı'da yaşanan yangınların ardından harap olan yapıların yeniden inşası, yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda hukuki ve teknik açıdan da kapsamlı süreçler gerektirmiştir. 1667 tarihli Bab Mahkemesi kaydında yer alan bir hüküm, bu sürecin nasıl yürütüldüğünü ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır. Nişancı Mehmed Paşa Mahallesi sınırları içinde yer alan bir vakıf arsası, 1660 Büyük Yangını sırasında tamamen tahrip olmuş; yalnızca su kuyusu ve temel izleri ayakta kalabilmiştir. Yeniden yapılandırma süreci kapsamında, arsanın büyüklüğü mimar ve tanıklar huzurunda ölçülerek 708,5 zira kare (yaklaşık 406,6 m²) olarak belirlenmiştir. Enkazın kaldırılması için gerekli masraf hesaplanmıştır. Mimar Ustâd Ali Halîfe b. Abdullah el-Bursevî'nin gözetiminde ve şahitlerin tanıklığında yapılan teknik tespitlerin ardından, arsa üzerine yeniden inşaat yapılabilmesi için gerekli şer'î izin verilmiştir.[477]

Kumkapı'daki pek çok yapı gibi vakıf malları da büyük tahribata uğramış, bu durum yeniden inşa taleplerini beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede kayda geçen bir diğer örnek, Nişancı Paşa-yı Atîk Mahallesi'nde yer alan ve Cennet binti Server tarafından vakfedilen bir arsa üzerine yapılan müdahaleyi konu almaktadır. Ahmed Ağa b. Süleyman adlı şahıs, mahkeme huzurunda verdiği beyanda, vakfın gelirine bağlı olarak cami imamlarının istifadesine tahsis edilmiş bu arsa üzerine geçmişte bir ev inşa ettiğini, fakat söz konusu evin 1660 yangınında tamamen yandığını ve arsada yalnızca boş bir alanın kaldığını ifade etmiştir. Bu nedenle, arsa üzerine kendi imkânlarıyla yeni

[477] Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667) C. 17, sayfa: 437 Hüküm no: 522 Orijinal metin no: [68b-6].

bir ev inşa ettiğini ve bu inşa sürecinin vakfın fiilî mütevellisi olan Mehmed Efendi b. Süleyman'ın izniyle gerçekleştirildiğini belirtmiştir.[478]

Bu örnekler, özellikle yangın gibi yıkıcı olayların ardından mahalle dokusunun yeniden kurulması, bireylerin kendi inisiyatifiyle gerçekleştirdikleri bir süreçten ziyade; kadı mahkemesi onayı, mimar ve şahit gözetiminde yapılan keşifler, maliyet tespitleri ve vakıf yönetiminin bilgisi dâhilinde ilerleyen çok katmanlı bir organizasyonla yürütüldüğünü göstermektedir. Bu bağlamda Osmanlı mahallesi, yalnızca yaşanılan bir yer değil; vakıf hukuku, dini otorite ve merkezi adli sistemin kesiştiği, tanımlı, denetlenen ve meşrulaştırılmış bir toplumsal-mekânsal birimdir. Dolayısıyla mahalle, Osmanlı kent yapısında kendiliğinden ortaya çıkan bir oluşum değil; merkezi otoritenin hukuki ve idari çerçevesi içinde şekillenmiş ve sürekliliği sağlanmış bir yapıdır.

Harita 6.12: 1660 Yangınında Etkilenen Alanları Gösteren Harita.

Kaynak: Kenan Yıldız. *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*. 2017, s. 35.

[478] Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667) C. 17, sayfa: 603 Hüküm no: 748 Orijinal metin no: [94a-5].

1652 ve 1660 yıllarındaki büyük yangınların neden olduğu geniş çaplı fiziksel kayıplar, kent içindeki açık alanların ve meydanların önemini daha görünür kılmış, yangın sonrası yeniden yapılanma süreçlerinde bu mekânların taşıdığı işlevsel ve toplumsal değer ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda dönemin mülkiyet kayıtları ve tespit zabıtları, Kumkapı'nın 17. yüzyıl ortalarındaki kamusal alan dokusuna dair önemli ipuçları sunmaktadır (Harita 6.12.).

Nitekim 91 numaralı Mühimme Defteri'nde yer alan 1646-1647 tarihli bir hüküm, daha önceleri Sokullu Sarayı Meydanı daha sonraları ve bugün dahi Cündi Meydanı olarak bilinen alanın o dönemde de "Mîrî Selhâne Meydanı" adıyla tanımlanmış olduğunu ortaya koymaktadır. Ayasofya-i Kebir Vakfı'na ait olan ve yaklaşık 1.756 m² büyüklüğündeki bu açık alan hem vakıf sistemi içerisinde hem de kentsel düzen içinde kamusal bir işlev üstlenmiştir. Alanın tarifinde geçen "bir tarafı mahzen, diğer tarafı Handân Ağa Vakfı, bir yönü tarîk-i âmm ve diğer yönü Mîrî Selhâne Meydanı" ifadeleri, bu boşluğun hem kamu yolu hem de özel vakıf alanlarıyla çevrili olduğunu ve yarı kamusal/yarı özel nitelikte bir geçiş zonu oluşturduğunu göstermektedir.[479] Dolayısıyla Cündi Meydanı'nın tarihsel izini 17. yüzyılın ortalarına kadar takip edebilmemizi sağlayan bu belge, Kumkapı'nın kentsel belleğinde meydanların sürekliliğini ve çok yönlü işlevselliğini somut biçimde belgelemektedir.

17. yüzyıl boyunca sık sık yangınlar ve doğal afetlerle karşı karşıya kalan Kumkapı, yalnızca fiziksel dokusu açısından değil, aynı zamanda toplumsal yapısı ve mekânsal örgütlenmesi bakımından da yeniden şekillenen bir bölge olmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan değişim, bölgenin sadece yeniden inşa edilen yapılarla değil, aynı zamanda toplumsal ilişkiler ve mahalle kimliği üzerinden de dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Kumkapı'daki mahalleler zamanla farklı etnik ve dini toplulukların bir arada yaşadığı alanlar hâline gelmişse de bu çeşitliliğin sınırları özellikle ibadet mekânlarının çevresinde Osmanlı merkezi otoritesinin belirlediği dini homojenlik ilkesi doğrultusunda çizilmiştir. Bu duruma örnek olarak Haraççıbaşı İshak Bey Mahallesi'nde yer alan bir mescidin çevresinde yaşanan gelişmeler dikkat çekicidir. Mahallede oturan ve kimlikleri kadı sicil kayıtlarında açıkça belirtilen bazı Ermeni

[479] *91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056/M. 1646-1647) Özet*, Çev. Yazı, Tıpkıbasım, (İstanbul 2015, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın No: 140, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: IX.): 39.

hâne sahiplerinin, bu caminin yakınındaki mülkleri edinmeleri üzerine, durum mahkeme kayıtlarına intikal etmiştir. Yapılan keşif ve değerlendirmeler sonucunda hazırlanan raporda, bu gayrimüslim kişilerin dini mekân çevresinden çıkarılmaları gerektiği yönünde görüş bildirilmiş; nihayetinde tahliyeleri yönünde karar verilmiştir.[480]

Öte yandan, Osmanlı şehir düzenlemelerinde dini mekânların çevresinde homojen nüfus oluşturma eğilimi baskın olsa da bu ilkenin her durumda kesin olarak uygulandığını söylemek mümkün değildir. Nitekim bazı kaynaklar, farklı dini kimliklere sahip grupların aynı mahalle veya sokakta bir arada bulunabildiğine işaret eden örnekler sunmaktadır. Bu bağlamda Eremya Çelebi Kömürciyan'ın 17. yüzyıl ortalarına ait gözlemleri, İstanbul'daki toplumsal ve mekânsal karmaşayı gözler önüne sermektedir. Kömürciyan'a göre, 1662 yılında Ermeniler ve Rumlar tarafından inşa edilen iki kilise, "Surp Nigoğos" adıyla kısa süreliğine varlık göstermiş; ancak yapılışlarından yalnızca sekiz gün sonra yetkililerce mühürlenmiş ve sonrasında yıktırılmıştır. Bu olay, Osmanlı'nın gayrimüslim ibadethanelerine yönelik denetleyici ve sınırlayıcı tavrının bir yansımasıdır. Ancak hemen ardından yaşanan başka bir gelişme, farklı dini grupların aynı mekânda ne denli iç içe olabildiğini de ortaya koymaktadır: Söz konusu kiliselerin yanı başında bulunan ve birkaç katlı, renkli boyalarla süslenmiş Hamza Çavuş'a ait olan yeni bir konak yalnızca on ay sonra, 12 Ocak 1663 gecesi yanarak kullanılamaz hale gelmiştir. [481]

Kömürciyan'ın aktardığı bu olayda yalnızca bir ibadethanenin mimari akıbeti değil, aynı zamanda farklı sosyal grupların birbirine fiziksel olarak ne kadar yakın olabildiği de dikkat çekicidir. Kiliseyle konak gibi işlevsel ve kimliksel olarak farklı iki yapının yan yana konumlanması, Kumkapı gibi çok katmanlı kentsel bölgelerde zaman zaman dini kimlikler arasındaki sınırların esneyebildiğini, kent örüntülerin daha zayıf hale gelebildiğini göstermektedir. Ayrıca incelediğimiz belgelerde cami ya da mescitlerin etrafında gayrimüslim yapılaşmasının artmasından kaynaklı müdahaleler görülmesine rağmen tam tersi uygulamaya dair bir örnekle karşılaşılmamıştır. Bu Osmanlı şehir

[480] Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri Vakıflar, Toplum ve Ekonomi,* 222.

[481] Andreasyan, "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi", 74.

yaşamında normatif düzenin dışında gelişebilen, daha karmaşık ve çok sesli bir sosyal dokunun varlığını Müslümanlar lehine belgelemektedir.

M. de La Croix'nın verdiği bilgiye göre, 1673 yılında İstanbul'da yaklaşık 8.000 Ermeni hanesinin bulunması, gayrimüslim cemaatlerin şehir içinde hatırı sayılır bir nüfusa sahip olduğunu ve bu nüfusun özellikle Kumkapı gibi merkezi bölgelerde güçlü bir şekilde varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır. [482] 1680'ler itibarıyla bu nüfusun büyük bir kısmı, başta Kumkapı, Langa, Yenikapı, Samatya, Topkapı, Edirnekapı, Balat, Galata ve Üsküdar olmak üzere, şehrin önemli semtlerine dağılmış durumdadır. Bunun yanında Eyüp, Hasköy, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme ve Yeniköy gibi daha periferik bölgelerde ise az sayıda Ermeni hane tespit edilmektedir. Bu dağılım, Osmanlı başkenti İstanbul'un çok kültürlü ve çok inançlı yapısının mekânsal düzeydeki tezahürü olarak değerlendirilmelidir. Aynı zamanda bu yoğunlaşma, cemaatin kurumsal, eğitim ve dini örgütlenme süreçlerinin de bu bölgede daha sistemli ve etkili biçimde gelişmesine imkân tanımıştır. [483]

17. yüzyıl sonlarında İstanbul'da büyük yangınlar sık görülmekteydi. Özellikle Galata, Fener, Balat, Samatya ve Kumkapı gibi sahil mahallelerinde ahşap evlerin yoğunluğu yangınların hızla yayılmasına neden oluyordu. Bu konu hakkında 1696 (Hicrî 1107) tarihli ferman, İstanbul Kaymakamı Osman Paşa'ya gönderilmiştir. Ferman, İstanbul ve çevresinde meydana gelen sık yangınlar nedeniyle ahşap yapılaşmanın yasaklanmasını ve bundan sonra inşa edilecek ev, dükkân ve diğer yapıların taş, kireç ve çamurla (yani kâgir tarzda) yapılmasını emretmektedir. Metinde, İstanbul'da yangına elverişli olan "elvah ve pedavra" (tahta, kereste ve kaplama malzemeleri) ile inşa edilen binaların "müstait-i harik" (yangına yatkın) oldukları vurgulanmakta; Halep, Şam ve Anadolu şehirlerinde uygulanan taş ve kâgir yapı geleneği örnek model olarak gösterilmektedir.[484] Ancak fermana rağmen İstanbul 18. yüzyılda da ahşap ağırlıklı konut dokusuna sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim 1715'te Kumkapı tekrardan yanmıştır. Beyazıt'ta bir dükkânda başlayan yangının kısa sürede Kağıtçılar

[482] Pamukçiyan, *İstanbul Yazıları*,73.

[483] Kevork Pamukciyan, "Ermeniler," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3 (İstanbul: Ana Basım A.Ş., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994): 191-192.

[484] Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988): s.21.

Çarşısı'ndan Kumkapı'ya kadar yayılmıştır.[485] Yangının yaklaşık otuz saat sürmesi ve Darphane, Langa Bostanları, Yenikapı gibi farklı işlevlere sahip bölgeleri etkisi altına alması, yalnızca konutların değil, aynı zamanda üretim, geçim ve kamu hizmeti alanlarının da büyük ölçüde tahrip olmasına neden olmuştur. Kumkapı'da bu felaketin en çok etkilediği unsurlardan biri ise bölgede yer alan rical konakları olmuştur. Söz konusu konaklar, yalnızca üst düzey bürokratların ikamet ettiği yapılar olarak değil, aynı zamanda bölgedeki sosyal hiyerarşiyi, devlet-toplum ilişkisini ve merkezî gücün temsiliyetini barındıran mekânlardır. Bu yapıların büyük ölçüde yanmış olması, Kumkapı'nın siyasal ve sosyal dokusunda da ciddi bir boşluk yaratmıştır. Hasar tespit kayıtlarında yer alan "on bin ev, iki bin dükkân ve çok sayıda cami ile mescidin zarar gördüğü" bilgisi, yangının boyutunu ve etkilediği nüfusu çarpıcı şekilde ortaya koymaktadır. Bu afet, bölgedeki mülkiyet yapısının yeniden düzenlenmesine, vakıf gelirlerinde büyük kayıplara ve kamu-özel mekân ayrımının yeniden çizilmesine neden olmuştur. Yangın sonrası oluşan bu fiziksel boşluklar, devletin yeniden imar ve iskân politikalarına müdahale etme fırsatı sağlamış; mahalle yapısı, sosyal dağılım ve mekânsal kimlik yeniden tanımlanmıştır. Böylece 1715 yangını, Kumkapı'nın tarihsel dönüşüm çizgisinde yalnızca bir yıkım değil, aynı zamanda yeni bir dönemin başlangıç eşiği olmuştur.

1715 yangınının ardından Kumkapı'nın dini yapıları da ciddi biçimde zarar görmüş, özellikle Ermeni cemaatine ait ibadet mekânları bu felaketten doğrudan etkilenmiştir. Bu bağlamda, 5-6 Temmuz 1718 tarihinde meydana gelen bir diğer büyük yangında Surp Asdvadzadzin Kilisesi tamamen yanmıştır. Ancak Hassa Mimarı Melidon Araboğlu ve Sarkis Kalfa'nın nezaretinde başlatılan inşa faaliyetleri, yalnızca kilisenin onarımıyla sınırlı kalmamıştır. Surp Asdvadzadzin bu süreçte bir külliye kimliği kazanarak daha büyük ve çok işlevli bir yapılar topluluğuna dönüşmüştür. Bu yeni kompleksin içinde yer alan Surp Sarkis (kuzeyde) ve Surp Hagop (güneyde) adlı iki kilise ile patrikhane binasının da dâhil edilmesiyle bu alan yönetim, eğitim ve toplumsal dayanışma açısından merkezi bir kurum haline getirilmiştir. 13 Aralık 1719 tarihinde yeniden ibadete açılan Surp Asdvadzadzin, bu tarihten itibaren "Mayr Yegeğetsi" (Ana Kilise / Katedral) statüsüne kavuşmuş ve İstanbul'daki Ermeni

[485] Necdet Sakaoğlu, "Ahmed III," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993): 112.

cemaatinin ruhani liderliğinin merkezi hâline gelmiştir.[486] Böylece yangının yarattığı boşluk, cemaatin kurumsal kimliğini güçlendiren ve mekânsal temsiliyetini artıran bir dönüşüme vesile olmuştur. Buna rağmen kilisenin cemaatinin bir kısmının söz konusu yangın sonrasında bölgeyi terk ettikleri anlaşılmaktadır. 9 Kasım 1721 (24 Cemâziyelâhir 1133) tarihli belgede Ermeni Kilisesi'ne tabi cemaatin 219 avârız hanesi defterlerde kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Ancak yangında birçok kimsenin evleri yanmış, bazıları başka mahallelere dağılmış, bir kısmı da başka bölgelere gitmiştir. Bu nedenle hâlen yaşayan fakir papazlar ve cemaat üyeleri, üzerlerine yüklenen haneleri ödeyemeyeceklerini arz etmişlerdir. Papazların arzuhâlinde: "Biz fakirler hizmetle geçinmekteyiz, avârız verecek kudretimiz yoktur, tahsildarların talepleri bizi rencide etmektedir" denmektedir. Yangından dolayı yok olan hanelerin affı, mevcut az sayıdaki fukara cemaatin üzerindeki yükün hafifletilmesi istenmiştir. Bunun sonucunda defterdar ve kazasker imzalarıyla, hatt-ı hümâyun emri üzerine, "her cemaat hangi kiliseye bağlı ise onun kadîm hanelerine eklenerek, patrik, mütevelli ve cemaat başları aracılığıyla toplu tahsil edilsin" şeklinde bir çözüm üretilmiştir.[487] Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve etrafındaki yapı topluluğu, 18. yüzyıl boyunca da yangın tehdidi altında kalmaya devam etmiştir. 10 Mayıs 1761 tarihinde meydana gelen yangında bu kompleks yeniden ağır hasar görmüştür. Sadrazam Koca Ragıp Paşa'nın doğrudan desteği ve dönemin patriklerinden II. Hagop'un girişimleriyle, yangın sonrası restorasyon süreci başlatılmış ve 1764 yılında tamamlanmıştır. Dolayısıyla, 18. yüzyılın ikinci yarısında Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Külliyesi hem ruhani merkez kimliğini hem de kamusal dayanışma sembolünü koruyarak varlığını sürdürmüştür. [488] Ermeni cemaatinin yaşadığı benzer dönüşümler, Hagia Kyriaki Kilisesi özelinde de gözlemlenmiştir. 1660 yılında meydana gelen büyük yangında zarar gören bu kilise, ancak 1730 yılında

[486] Vağarşag Seropyan, "Asdvadzadzin (Syrp) Kilisesi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993): 341.

[487] BOA. AE.SAMD.III.171.16709.1.1; BOA. AE.SAMD.III.171.16709.1.2.

[488] Kilise avlusunda bulunan Kudüs patrikliği Vekalethanesi yangında harap olunca bugünkü patrikhane binasının bitişiğinde yeni bir bina inşa edilmiştir. Bu binada I. Dünya Savaşı Sonrasında yıkılmıştır.

onarılabilmiştir. Kilise, 1776 tarihli Kauffer Haritası'nda "Aia Kiriaki" adıyla kayıt altına alınmıştır.[489]

Kumkapı semtinde mekânsal dönüşümün bir diğer önemli örneği, 1748 yılına tarihlenen büyük ölçekli müdahaledir. Bu tarihte inşasına başlanan Nuruosmaniye Camii'nin hafriyat çalışmaları sırasında çıkarılan büyük miktardaki toprak, çoğunluğu Langa olmak üzere Kumkapı sahiline taşınarak burada deniz dolgusu yoluyla yeni bir kıyı coğrafyası oluşturulmuştur. Sahil dokusunda meydana gelen bu yapay genişleme, yalnızca fiziksel peyzajın yeniden biçimlenmesine yol açmakla kalmamış; aynı zamanda kentsel işlevleri de önemli ölçüde dönüştürmüştür. Denizle kara arasındaki sınırın fiziksel olarak kaydırılması, sahil şeridindeki yerleşimlerin konumunu da değiştirmiş ve bölgenin fonksiyonel haritasını uzun vadeli olarak etkilemiştir.[490]

1752 Gedikpaşa yangını, Osmanlı İstanbul'unun yangın tarihinde derin izler bırakan felaketlerden bir diğeridir. 19 Mayıs günü akşam saatlerinde, Gedikpaşa Hamamı'nın yanındaki ahşap yapılı Sabuncu Hanı'nda başlayan yangın hem hanın malzeme yapısı hem de çevresindeki sıkışık yerleşim nedeniyle kısa sürede kontrolden çıkmıştır. Yangının etkisi, yalnızca başladığı mahalleyle sınırlı kalmamış, hızla yayılarak Kumkapı sahiline kadar uzanmıştır. Bu büyük felaket sırasında, güzergâh üzerindeki çok sayıda ev ve dükkânla birlikte hem camiler hem de kiliseler ciddi biçimde zarar görmüştür. Yangının şiddeti, surları aşarak sahil hattına kadar ilerlemiş; burada bulunan balıkçı barınakları ve kıyıya yakın diğer yapılar da alevlerden etkilenmiştir.[491] Bu büyük yangının ardından gelişen mekânsal ve mülkiyet ilişkilerine dair önemli bir belge ise 1766 yılına ait bir kadı hükmüdür. Bu belgede, Ermeni kilisesi çevresinde yer alan Müslüman haneler üzerinden gelişen mülkiyet ihtilafı, imparatorluk başkentinde gayrimüslim cemaatlerin mekânsal talepleriyle Müslüman mahalle yapısı arasındaki kırılgan dengeyi gözler önüne sermektedir.[492] Belgede yer alan anlatıya göre, yangından sonra oluşan "boşluk" ortamında, devlet kademelerinde nüfuzlu bir

[489] Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, 192.

[490] Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 63.

[491] Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, XI: 6080.

[492] İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767) C. 76, sayfa: 244 Hüküm no: 243 Orijinal metin no: [109-1].

zimmî olan sarraf Agop'un, sözde hayır niyetiyle bu evleri kilise bahçesine katma girişimi, aslında cemaatin mekânsal genişleme arzusunun üstü kapalı bir ifadesidir. Ancak bu teşebbüsün muvazaalı olduğu, ilgili kişilerin öldürülmesiyle yarım kaldığı ve mülkiyetin uzun süre "görünürde Müslümanların elinde" kaldığı belirtilmektedir. Yıllar sonra Lala Mustafa Ağa'nın oğlu Ahmed Bey'in aynı yapılar üzerinde hak iddia etmesi, bu sefer bizzat Ermeni Patrikhanesi ile iş birliği içinde hareket etmesi, Osmanlı'daki cemaatler arası ilişkilerin yalnızca yatay düzlemde değil, devlet destekli ittifaklarla da biçimlenebildiğini göstermektedir. Daha sonra üç mahallenin (muhtemelen Kadırga, Kumkapı ve Yenikapı) ahalisinin bu durumu bildiği ve Yenikapı yangını sonrası harap olan on beş evin arsasının da benzer şekilde çevrilerek kiliseye katılmak istendiği belirtilmiştir. Ayrıca kilise yakınındaki iki Müslüman evinden birinin önüne kale gibi duvar çekildiği, patrik odasına pencere açıldığı ve ön kısmının bahçeye dönüştürüldüğü dile getirilmiştir. Mahalle sakinleri, bu durumun Müslümanlar için bir mağduriyet teşkil ettiğini, bu evlerin muvazaadan kurtarılması gerektiğini ve gerçek değerleri üzerinden tekrar Müslümanlara satılmasını talep etmişlerdir. Söz konusu ihtilaf üzerine İstanbul kadısı ve Mimar Ağa'nın bizzat mahallinde keşif yapmaları, hanelerin kime ait olduğunu ve kiliseye dahil edilme durumlarının olup olmadığını tahkik etmeleri ve şer'î hükme göre gereğini bildirmeleri emredilmiştir. Burada yapılan keşif sonucunda, kilisenin batı ve güney cephesinde yer alan boş arsaların daha önce yanan Müslüman evlerine ait olduğu, bu alanların bir kısmının zimmîler adına tescillenerek vakıf akçesiyle satın alındığı ve fiilen kiliseye dahil edilmek üzere hazırlandığı tespit edilmiştir. Özellikle patrik odasından Müslüman mülklerine açılan pencereler, ahali tarafından bu kiliselerin mahalle içinde baskın bir unsur haline geldiği şeklinde yorumlanmış ve ciddi bir rahatsızlık kaynağı olarak gösterilmiştir. Müslüman halk, bu mekânsal müdahalelerin hem mahallenin demografik-mimari yapısını bozduğunu hem de dinî sınırların ihlali anlamına geldiğini vurgulamış; mülkiyetin şer'î çerçevede yeniden değerlendirilerek evlerin gerçek sahiplerine veya diğer Müslümanlara satılmasını talep etmiştir.[493] Bu hükümler, Osmanlı şehir mekânında gayrimüslim ibadethanelerinin sınırlarının ne denli hassasiyetle takip edildiğini ve Müslüman mahalle dokusu içerisindeki mekânsal ilhak iddialarının ne tür toplumsal ve idari gerilimlere neden olabildiğini göstermesi

[493] İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767) C.76, sayfa: 246 Hüküm no: 245 Orijinal metin no: [111-1].

bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca Osmanlı kent yaşamında gayrimüslim ibadethanelerinin çevresinde Müslüman yerleşimiyle iç içe olmasının, özellikle vakıf genişleme teşebbüsleri ve mülkiyet devri süreçlerinde nasıl çatışmalı bir nitelik kazanabildiğini göstermektedir. Şer'î otoritelerin ve Mimar Ağa'nın doğrudan müdahalesi, bu tür sınır anlaşmazlıklarının yalnızca mülkiyet meselesi olarak değil, aynı zamanda dini kimliklerin mekânsal temsili üzerinden şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Kumkapı'nın fiziksel dokusunu ve toplumsal işleyişini etkileyen bir diğer önemli kırılma noktası ise 1766 yılında meydana gelen büyük İstanbul depremidir. Bu afet, yalnızca konutları değil, aynı zamanda kamusal ve vakıf yapılarının da ciddi biçimde zarar görmesine yol açmıştır (Gravür 6.1.). Nitekim Nişancı Mehmed Paşa-i Atik Camii Vakfı'na ait gelir getirici yapılardan biri olan Çifte Hamam, depremde önemli hasar alan yapılardan biridir. Hamamın hem erkekler hem kadınlar kısmındaki camekân kubbeleri çatlamış, yıkılma tehlikesi arz eder hale gelmiştir. Yapının yeniden taşla inşası için gerekli mali imkânın bulunmadığı, çevre sakinleri ve vakıf gelirinden yararlananlarca dilekçeyle bildirilmiş; bunun yerine ahşap tavan yapılması yönünde bir talep sunulmuştur.[494] Bu dilekçede, hamamın çevredeki tek yıkanma alanı olduğu ve özellikle yaşlı, hasta bireyler için elzem bir kamusal hizmet sunduğu vurgulanmış; toplam 33 mahalle sakini ile imamların da desteğiyle ahşapla onarım kararı alınmıştır. Burada dikkat çeken husus, maliyet kaygısının fiziksel koruma kriterlerinin önüne geçmesidir. Bu durum, Osmanlı şehirlerinde vakıf yapılarının yalnızca estetik değer taşıyan mimari unsurlar olarak değil, hatta daha da önemlisi, yaşamsal işlevler üstlenen sosyal altyapılar olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Kumkapı'daki Çifte Hamam örneği, yapının sürdürülebilirliğinin doğrudan mimari müdahalelerle değil, toplumsal talep ve kamu baskısıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Ne var ki, bu örnek aynı zamanda başka bir dikkat çekici gerçeğe işaret eder: Kumkapı gibi geniş ve kalabalık bir yerleşim alanında, 33 mahalle sakininin birlikte yaptığı bu müracaat, bölgenin hamam gibi temel bir kamusal hizmetten ne kadar sınırlı biçimde yararlanabildiğini de göstermektedir. Bu durum, bir yandan toplumsal seferberliğin

[494] İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767) C. 76, sayfa: 301 Hüküm no: 330 Orijinal metin no: [143-3].

gücünü açığa çıkarırken, diğer yandan da Osmanlı kentlerinde temel altyapı hizmetlerine erişimde yaşanan mekânsal dengesizlikleri gözler önüne sermektedir.

Gravür 6.1: 1756 Yılında İsviçre'de Hazırlanmış Olan Ahşap Baskı, İstanbul'da 1755'te Meydana Geldiği Bildirilen Bir Depremin Temsili Betimlemesidir.

Kaynak: 1755 İstanbul depremi (Woodcut, Switzerland, 1756).

Tüm bu mekânsal dönüşüm ve sosyal seferberlik örneklerinin yanı sıra, Kumkapı'nın 18. yüzyıldaki kent hafızası içindeki konumu, sürekli yeniden yapılanan bir mahalle kimliğine işaret etmektedir. Nitekim bu yüzyılda Kumkapı ve çevresi defalarca yangınlara maruz kalmış ve depremlerle sarsılmıştır. Ancak tüm bu yıkıcı afetlere rağmen, bölge her seferinde yeniden inşa edilmiş ve hayati işlevlerini sürdürmüştür. Bu yeniden kuruluş süreci, yalnızca fiziki anlamda değil, içtimai bakımdan da belirgindir.

18. yüzyılda Kumkapı yalnızca kalıcı yerleşimciler açısından değil, aynı zamanda geçici ya da hareketli topluluklar açısından da dikkat çeken bir nüfus çeşitliliğine sahne olmuştur. Kumkapı kentsel sürekliliğe sahip bir yerleşim dokusunu barındırsa da aynı zamanda İstanbul'un deniz ticaretiyle iç içe geçmiş sahil kapılarından biri olarak,

önemli ölçüde bekar erkek nüfusunu da barındıran bir sosyal alana dönüşmüştür. [495] 18. yüzyıl sonlarına ait nüfus kayıtlarında yalnızca Kumkapı'da 350, komşu sahil kapılarından biri olan Çatladıkapı'da ise 64 bekarın ikamet ettiği tespit edilmiştir (Tablo 6.1.-Tablo 6.2.). Bu veriler, Kumkapı'nın hem yerleşik hem de geçici nüfusa hizmet veren karmaşık ve çok katmanlı bir mekânsal yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır.[496]

Tablo 6.1: 1793 Tarihli Defterde Yer Alan Kumkapı Bekar Odaları ve Nüfusu.

Defter Adı	Numarası	Oda Sayısı	Kişi Sayısı
DefterHane-i Amire	**A.DVN.834**	**1207/1793**	
Kumkapı	Mehmed Eminzade Hanı	10	28
Kumkapı	Kulaksız Han	21	18
Kumkapı	Yorgancı Hacı Mahmud Hanı	74 dolu, 1 boş	
Kumkapı	Osman Efendi Hanı	13 dolu, 8 boş	13
Kumkapı	KayıkHane üzerindeki Arab Hanı	44 dolu, 1 boş	
Kumkapı	Bostancıbaşı Hanı	29 dolu, 11 boş	29
Kumkapı	Taşçılar içinde Yeni Han	15 dolu, 1 boş	15
Kumkapı	Taşçılar içinde Fincanlar Han	16 dolu, 1 boş	16
Kumkapı	KayıkHane üzerinde Hamallar Kethüdası Seyyid Hüseyin Ağa Hanı	26	22
Kumkapı	KayıkHane kahveleri üzerinde Atçeken Ağası Mehmed Ağa Hanı	15 boş	16

Kaynak: Işıl Çokuğraş, *İstanbul'da Marjinallite ve Mekân (1789-1839): Bekâr Odaları ve Meyhaneler,* 2013, s. 216.

[495] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, 281-282; Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri*, 167-168.

[496] Işıl Çokuğraş, *İstanbul'da Marjinallite ve Mekân (1789–1839): Bekâr Odaları ve Meyhaneler* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013): 108.

Tablo 6.2: 1793 tarihli Kumkapıdaki Dükkân, Han ve Bekar Odaları.

Defter Adı	Numarası	Oda Sayısı	Kişi Sayısı
Defterhane-i Amire	**A.DVN.834**	**1207/1793**	
Kumkapı	Kayıkhane üzerindeki Meki Efendi Odaları		7
Kumkapı	Kayıkhane üzerindeki Nazif Efendi boş oda	13 kapılı	3
Kumkapı	Kayıkhane üzerindeki Balkapanlı Süleyman Ağa odaları	3 kapılı	3
Kumkapı	Kantarcı odaları	5 dolu, 1 boş	
Kumkapı	Ahmed Ağa odaları	8	8
Kumkapı	Kale kapısına bitişik Hacı Hüseyin odaları		9
Kumkapı	Cephaneli Şişman Ekmekçi Kethüda odaları	10	24

Kaynak: Işıl Çokuğraş, *İstanbul'da Marjinallite ve Mekân (1789–1839): Bekâr Odaları ve Meyhaneler,* 2013, s. 224.

Kumkapı ve Kadırga çevresinde kısa süreliğine de olsa peripatetik (göçebe ya da yarı-göçebe) toplulukların yerleşimi de söz konusu olmuştur. Kömürciyan, Kadırga Limanı'nın bir dönem "Çingene çilingirler" tarafından mesken tutulduğunu aktarmaktadır. Kadırga Limanı çevresindeki bu topluluk, sahil hattına yerleşmiş tahta kulübelerde barınmaktaydılar. Ne var ki, bu yerleşim biçimi kısa sürede siyasal ve ahlaki bir müdahaleyle sonlandırılmıştır. Kömürciyan'a göre, Sadrazam Köprülü'ye bazı "nüfuzlu Türkler" tarafından, burada yaşayan "Çingene kadınların, güzel kadınları sevgilileriyle buluşmalarına aracılık ettikleri" yönünde şikâyette bulunulmuş; bunun üzerine sadrazam bu yapıları yıktırarak bölgedeki topluluğun uzaklaştırılmasını emretmiştir.[497] Sadrazamın emriyle bu yapıların yıktırılması ve topluluğun uzaklaştırılması, Osmanlı kent pratiğinde marjinal grupların geçici mekânsal varlıklarının "kamu düzeni" adına nasıl yok edildiğini göstermektedir. Bu durum aynı zamanda, şehirde "kimlerin nerede yaşayabileceği" sorusunun yalnızca ekonomik ya da dinî kıstaslarla değil, siyasal nüfuz, toplumsal şikâyet mekanizmaları ve ahlaki tutumlar aracılığıyla da belirlendiğini göstermektedir.

18. yüzyılın sonlarına doğru Kumkapı'da gözlemlenen sosyal ve kültürel çeşitlenme ile ardı ardın gelen doğal afetler bölgenin yalnızca demografik yapısını değil, mekânsal karakterini de derinden etkilemiştir. Özellikle 1776 tarihli François Kauffer haritası, bu dönüşümün mekânsal boyutlarını anlamak açısından önemli bir kaynaktır.

[497] Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul,* 3-4.

Kauffer'in çalışması, sadece İstanbul'un fiziksel yerleşimini belgelemekle kalmaz; aynı zamanda kentin merkezî anıt yapılarla çevresindeki yerleşim alanları arasındaki belirgin planlama farklarını da ortaya koymaktadır (Harita 6.13.). Kauffer haritasında Kumkapı yerleşiminin detaylarına bakıldığında, sokak ağlarının düzensizliği, yapı adalarının asimetrisi ve denize paralel yerleşim şemaları dikkat çekmektedir. Bu durum, bölgenin zaman içinde kullanıcılarının gündelik yaşam pratikleri doğrultusunda şekillendiğini düşündürmektedir. Harita üzerinde Kumkapı semtine odaklanıldığında, bölgenin İstanbul genelinde hâkim olan organik sokak dokusunu yansıttığı, bu yapının özellikle tali ve çıkmaz sokaklar vasıtasıyla daha büyük arterlere bağlanarak karmaşık ancak süreklilik taşıyan bir ulaşım ağı oluşturduğu görülmektedir.[498] Semtteki bu sokak yapısı, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultularında işleyen iki ana eksenle bütünleşmektedir. Kuzey-güney aksı, tarihî Divan-ı Âli yani Bizans döneminin ana yolu olan Mese hattına bağlanmakta; doğu-batı doğrultusundaki arter ise, bir yandan Sultanahmet Meydanı'na, diğer yandan Langa üzerinden Yedikule'ye kadar uzanan bir güzergâh sunmaktadır. Bu topografik yapı, Kumkapı'nın hem tarihî merkezle ilişkisini sürdürdüğünü hem de doğu-batı doğrultusunda sur boyunca gelişen mahalleler ağıyla iç içe geçmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Bölge, sahilden iç kesimlere doğru kademeli bir yükselme göstermektedir. Kauffer haritası incelendiğinde, semtin sahil çizgisinden itibaren hafif eğimli bir arazi yapısına sahip olduğu; bu eğimin Ordu Caddesi'ne yaklaştıkça belirgin şekilde arttığı ve bu durumun, bölgede dik ve merdivenli yokuşların oluşmasına zemin hazırladığı anlaşılmaktadır.

[498] Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 242.

Harita 6.13: Kauffer Haritası, 1776.

Kaynak: Salt Araştırma Arşivi, Fr. Kauffer Koleksiyonu.

18. yüzyılın başlarında İstanbul'u ziyaret eden Fransız doğabilimci ve gezgin Joseph Pitton de Tournefort'un kentin topografyası hakkındaki gözlemleri Kauffer Haritası ile örtüşmektedir. Tournefort, seyahatnamesinde kentin fiziki yapısını ve sahil surlarıyla olan ilişkisini şu ifadelerle betimlemektedir: *"Sarayburnu ile Yedikule arasında yedi, kara kesiminde beş, liman kesiminde on bir kapı vardır; ne var ki, hangi kapıdan girerseniz girin, hemen hemen her zaman yokuş tırmanmak gerekmektedir."* Bu anlatım, özellikle Kumkapı gibi sahil hattına yakın semtlerde, kıyı ile kent içi arasındaki eğim farkının günlük yaşam ve kentsel dolaşım üzerindeki belirleyici etkisini vurgulamaktadır.[499]

Tournefort'un seyahatnamesinde Kumkapı'ya dair en dikkat çekici ifadelerden biri de deniz surlarının fiziksel durumu hakkındadır. Gezgin, Sarayburnu ile Yedikule arasında yer alan surların "yer yer denize kadar ilerlediğini" ve bu nedenle "çevresinde dolaşılamadığını" belirtmektedir. Ayrıca, liman kesiminde bir rıhtımın bulunmadığını ve sahil boyunca uzanan evlerin liman görünürlüğünü engellediğini ifade

[499] Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktay ve Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitapyayınevi, 2013): 13.

etmektedir.[500] Tournefort'un bu tespiti, özellikle Kumkapı ve Kadırga limanlarının 18. yüzyıldaki fiziksel durumunu ve sahil-kent ilişkisini anlamak açısından son derece önemlidir. Bu gözlemler, bölgede rıhtım altyapısının yetersizliği, denizle iç kısımlar arasında sert bir eğim farkı ve yerleşimlerin liman alanlarını adeta örtmesi gibi sorunların varlığına işaret etmektedir. Tournefort'un gözlemleri ile diğer literatürle birlikte ele alındığında, Kumkapı'nın topografik yapısı ile kentsel gelişimi arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğu, eğimli arazilerin ve sınırlı sahil erişiminin kent dokusu üzerindeki belirleyici rolünü düşündürmektedir. Bu doğal sınırlandırmalar, yalnızca mimari biçimlenmeyi değil, aynı zamanda ulaşım altyapısını da doğrudan etkilemiştir. Tournefort'un kaleme aldığı seyahat notlarında İstanbul'un genel ulaşım durumu hakkında yaptığı şu tespit dikkat çekicidir:[501] "İstanbul'da sokak kaldırımları çok kötü, hatta bazı yerlerde yok bile; yalnızca tek bir yol, Saray'dan Edirnekapı'ya giden yol gelip geçmeye elverişli; diğerleri dar, karanlık ve yapılar batakhanelere benziyor." Bu gözlem, yalnızca İstanbul'un genel kent dokusuna dair bir eleştiri olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda özellikle Kumkapı gibi kıyıya yakın, yoğun nüfuslu ve eğimli semtlerdeki altyapı sorunlarını da yansıtmaktadır. Arşiv belgelerinde yer alan çok sayıda tamirat kaydı, bu yapısal zorlukların yalnızca gözlem düzeyinde kalmadığını, aynı zamanda belediye örgütlenmesinin sınırlı imkânları çerçevesinde müdahale edilmek zorunda kalınan kronik bir kent sorunu olduğunu göstermektedir.

[500] Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi,*13; Sahil surlarının 19. yüzyıl fotoğraflarında bölgedeki limanlarının etrafında ve sahilde çok sayıda ahşap evin olduğu görülmektedir. Bölgenin deniz, liman ve konut ilişkisi bir yüzyıl boyunca olduğu gibi korunduğu anlaşılmaktadır.

[501] Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi,*17.

Gravür 6.2: Méry'nin Constantinople et la Mer Noire Adlı Eserinde Yer Alan Gravür.

Kaynak: Joseph Méry, *Constantinople et la Mer Noire*. 1855, s. 318.

1855 yılında Rouargue Frères tarafından hazırlanan ve Méry'nin Constantinople et la Mer Noire adlı eserinde yayımlanan gravürde, İstanbul'un Marmara kıyısından kuzeye doğru kuşbakışı görünümü sunulmaktadır (Gravür 6.2.). Gravürün sağ alt çeyreğinde Kumkapı-Kadırga kıyı hattı ayrıntılı biçimde yer almaktadır. Bu görselde Kumkapı açık biçimde etiketlenmiş (Koum Kapoussi) ve liman kapısının ardında sıralanan yüksek yoğunluklu sivil yapı dokusu ile betimlenmiştir. Hemen doğusunda yer alan Kadırga ise doğrudan etiketlenmemiştir. Ancak topografik konumlandırma yoluyla Ayasofya'nın güneydoğusuna düşen kıyı bandında, saray yapılarından ayrışan liman kenarı sivil yapı grupları olarak tanımlanabilmektedir. 1855 tarihli bu panoramik görsel, Kumkapı ve Kadırga bölgelerinin mimari sürekliliğini, yerel yapı morfolojisini ve liman-konut ilişkisini belgeler niteliktedir. Bizans'tan Osmanlı'ya geçişte yapı

ölçeği ve işlevi dönüşse de sahil hattına dik gelişen parseller, sura paralel gelişen sokak ağı ve denizle kurulan dolaysız ilişki, mekânsal devamlılığın izlerini taşımaktadır.

19. yüzyıl İstanbul'u, sadece idari ve toplumsal düzeyde değil, aynı zamanda fiziksel mekânın yeniden şekillenmesi açısından da köklü bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu yüzyılda, ulaşım ağlarının genişletilmesi, belediyecilik kurumlarının tesisi, yeni imar nizamnamelerinin uygulanması ve Batılı anlamda şehircilik anlayışının benimsenmesiyle birlikte, İstanbul'un mekânsal yapısında belirgin bir yenilenme ve modernleşme süreci gözlemlenmiştir. Bu dönüşümde belirleyici unsurlardan biri de kenti etkileyen büyük çaplı afetler olmuştur. Özellikle yangınlar ve depremler, şehrin çöküntü alanlarının yeniden düzenlenmesi için birer dönüm noktası işlevi görmüştür. 19. yüzyıl boyunca birçok semt, bu afetlerin ardından hem mimari açıdan hem de mülkiyet düzeni ve parselasyon bakımından yeniden tasarlanmıştır. Dar sokaklar geniş caddelere dönüştürülmüş, düzensiz yerleşimler yerini daha gridal ve düzenli planlara bırakmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise devletin üst kademelerindeki "modernleşmeyle" başlayan dönüşümle kentin mimari karakteri değişmiş, ahşap yapı geleneği yerini taş saray ve konaklara bırakmaya başlamıştır. Ancak bu dönüşüm tüm kente eş zamanlı yayılmamıştır. Kumkapı gibi İstanbul'un tarihi çekirdeğinde yer alan bölgelerde mekânsal süreklilik ile yapısal dönüşüm arasındaki denge zamanla farklı biçimlerde kurulmuştur. Tanzimat öncesi dönemde gayrimüslimlerin yapılarındaki bina yüksekliği, malzeme ve renk gibi unsurlar sınırlandırılmış; bu kısıtlamalar sur içi mahallelerde daha sıkı uygulanmıştır. Ancak Tanzimat sonrası bu sınırlamalar gevşemiş, gayrimüslimlerin mimari özgürlüğü artmış ve bu durum Kumkapı gibi semtlerde mimari çeşitliliği ve sosyal görünürlüğü artırmıştır.[502]

Bu bağlamda, 19. yüzyıl ortalarında Kumkapı'da gözle görülür hale gelen mekânsal dönüşüm, aynı zamanda sosyal yaşamın örüntülerini de dönüştürmüştür. Murad Efendi'nin şehir üzerine yaptığı gözlemler, bu değişimi hem mimari hem de toplumsal yönleriyle anlamamıza olanak tanımaktadır. Ona göre, eskiden "palas" olarak anılan ve geniş alanlara yayılan gösterişli ahşap konaklar giderek terk edilmiştir. Yerlerini

[502] Nurcan Yazıcı, *Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007): 147.

daha sade, işlevsel ve taş malzeme ile inşa edilmiş yapılara bırakmıştır. Bu mimari sadeleşme süreci, aynı zamanda Osmanlı toplumunda ev içi yaşamın yeniden düzenlenmesiyle de paralel ilerlemiştir. Murat Efendi'nin aktardığı üzere, eskiden bölünmüş ve hizmetkârlarla dolu evlerde sürdürülen gösterişli yaşam tarzı yerini daha birleşik, sade ve iktisatlı bir aile yapısına bırakmıştır. Yemeklerin ortak mekânda yenilmesi, hizmetkâr sayısının azaltılması, ölçüsüz misafirperverliğin sınırlanması gibi değişiklikler; aile hayatında yeni bir düzen ve denge arayışının da göstergesidir.[503]

Bu dönüşüm süreci Kumkapı'da da açık biçimde gözlemlenmektedir. 17. ve 18. yüzyıllarda bölge, vezirler ile devlet erkânına ait gösterişli konakların ya da zengin reayaya ait mütevazılığı aşan büyük konutların bulunduğu bir yerleşim alanı iken, 19. yüzyıla gelindiğinde bu yapı karakterinde belirgin bir değişim yaşanmıştır. Topkapı Sarayı'nın padişah tarafından terk edilmesiyle birlikte, saray çevresi ve üst düzey devlet adamlarının ikamet tercihleri Boğaziçi kıyılarına kaymıştır. Bu yönelimin yalnızca politik ve sembolik tercihlerden kaynaklı olmadığı 17. ve 18. yüzyıl boyunca Kumkapı'yı etkileyen ve tekrar eden büyük yangınların yarattığı yıkımın da etkili olduğu düşünülmektedir. Bu gelişmeler sonucunda Kumkapı, 19. yüzyılda sahil kesimine erişimi olan bir bölge olmasına rağmen artık toplumun seçkin tabakalarının yaşadığı bir semt olmaktan çıkmıştır. Bölgedeki yerleşim, ağırlıklı olarak balıkçılar, kayıkçılar ve küçük zanaatkârlardan oluşan halk kesimleri tarafından şekillendirilmiştir.[504]

Kumkapı çevresinde çekilmiş 19. yüzyıla ait dönem fotoğraflarında bölgenin sosyo-ekonomik yapısını ve denizle kurulan gündelik ilişkiyi yansıtan önemli ayrıntılar dikkat çekmektedir. Yalı yaşamının izlerine bu sahil şeridinde rastlanmamaktadır. Aksine kıyıya sıfır konumda yer alan, genellikle geçici ya da basit malzemelerle inşa edilmiş barakalar ve sade yapılar dikkat çekmektedir. Özellikle evlerin önünde görülen, basit tahtadan yapılmış korunak yapılar bu duruma somut örnek teşkil etmektedir. Bu korunakların, kış aylarında ya da sert hava koşullarında karaya çekilen kayıkların muhafazası amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca rıhtıma yanaştırılmış kayıkların su geçirmez hale getirilerek yeniden katranlandığı ya da

[503] Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, 53.

[504] Renate Schiele ve Wolfgang Müller-Wiener, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı* (İstanbul: Roche, 1998): 15.

boyandığı, balıkçıların ise kıyı boyunca ağlarını kurutmak ya da onarmak üzere astıkları alanların varlığı, bölgedeki kıyı yaşamının işlevsel ve üretken niteliğini ortaya koymaktadır. Bu görsel veriler, Kumkapı'nın balıkçılıkla iç içe geçmiş bir geçim ve yaşam alanı olduğunu belgelemektedir (Fotoğraf 6.1.). Böylece fotoğraflar, yazılı kaynaklarla birlikte değerlendirildiğinde, Kumkapı'nın 19. yüzyıldaki mekânsal ve toplumsal dönüşümünü daha bütünlüklü kavramaya olanak tanımaktadır.

Fotoğraf 6.1: Kumkapı Sahilinde Kayıklar ve İskele (19.Yüzyıl).

Kaynak: Atatürk Kitaplığı, Krt_000781.

Bu fiziksel ve gündelik örüntüye eşlik eden bir diğer önemli unsur, dönemin konut mimarisine yansıyan sosyal ayrışmalardır. Söz konusu mimari ve mekânsal farklılıklar, yalnızca yapıların yüksekliği ya da kullanılan malzeme türüyle sınırlı kalmamıştır. Bu farklılık konutların yönelimi, cephe düzeni ve renk tercihleri gibi daha incelikli mimari tercihlere de yansımıştır. Bu bağlamda, Prusyalı General Helmuth von Moltke'nin 23 Kasım 1836 tarihli mektubunda yer verdiği gözlemler dikkate değerdir. Moltke, Müslüman ve gayrimüslim (zımmî) tebaanın konutlarını karşılaştırırken, Müslümanların evlerinin geniş cephesini Boğaz'a dönük inşa ettiklerini ve bu yapıların genellikle kırmızı, mavi veya sarı renklere boyandığını; buna karşılık Rum

ve Ermeni cemaatlerinin dar cepheli evlerini Boğaz'a yönlendirdiklerini ve daha çok kurşuni renge boyadıklarını ifade etmektedir.[505] Ancak burada belirtmek gerekir ki, tezin bir sonraki bölümünde ayrıntılı biçimde ele alınacak olan konut tipolojileri ve mülkiyet yapısı analizlerinde kullanılan mülknamelerde, konutların dış cephe renklerine dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ayrıca, farklı dini gruplar arasında gerçekleşen mülk alım-satım işlemlerinin belgelenmiş olması, söz konusu renk ayrımının hukuki bir norm olarak varlık göstermemiş olduğunu ifade etmektedir. Bu durum, Moltke'nin gözlemlerinin dönemin algılarını yansıtmakla birlikte, tüm kent ölçeğinde mutlak geçerliliğe sahip olmadığı düşünülmektedir.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde, İstanbul'un birçok bölgesinde olduğu gibi Kumkapı semti de geniş çaplı yangın felaketleriyle tekrar karşı karşıya kalmıştır. Bu çerçevede, 11 Şevval 1233 / 14 Ağustos 1818 Cuma günü Kadırga Limanı'nda, Hasekibaşı Konağı yakınlarında başlayan büyük bir yangın, rüzgârın yönüyle birlikte hızla Kumkapı'ya doğru ilerlemiş ve semtin büyük kısmını etkileyerek ciddi bir yıkıma yol açmıştır. Sadece konutlar değil, ticari ve kamusal yapılar ile ibadethaneler de yangından zarar görmüş; bölgesel düzeyde yapısal bir felaket yaşanmıştır. Dönemin tanıklarından Şânî-zâde'nin aktardığına göre, yangının kontrol altına alınmasında Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi bünyesinde görev yapan tulumbacıların olağanüstü bir çaba gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu yerel müdahale, yangının daha geniş alanlara yayılmasını engellemiştir.[506]

Kumkapı, 1825 yılında bir başka büyük yangının hedefi olmuştur. Hocapaşa semtinde başlayan bu yangın, hızla Kumkapı ve Yenikapı yönüne ilerlemiş; bu süreçte bölgenin Ermeni Patrikhanesi, kilisesi ve arşivi tamamen tahrip olmuştur. Hopelyan'ın aktardığına göre, bu yangın, sadece fiziksel yapıları değil, aynı zamanda cemaatin kurumsal hafızasını da silip süpürmüştür.[507] Patrikhane arşivinin kaybı, yalnızca bir cemaatin değil, İstanbul'un toplumsal yapısının belgelenmiş tarihsel belleği açısından da büyük bir kayıp oluşturmuştur. Dolayısıyla, 1818 ve 1825 yangınları, yalnızca mekânsal tahribat yaratmakla kalmamıştır. Ayrıca Kumkapı'nın kentsel, sosyal ve

[505] Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016): 104.

[506] Şani-Zade, *Mehmet Ata Ullah Efendi, Şani-Zade Tarihi*, 851.

[507] Hopelyan*, Bezciyan Okulunun Tarihçesi 1830-1930*, 9.

tarihsel dokusunu derinden etkilemiştir. Bu süreçte Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Kilisesi başta olmak üzere birçok Ermeni yapısı yeniden onarımdan geçmiştir. 1819 yılında, hassa mimarı Hovhannes Serveryan'ın kalfalığında gerçekleştirilen restorasyon faaliyetleri 19 Şubat 1820'de tamamlanmıştır. Ancak 18 Ağustos 1825 tarihinde başta Meryem Ana Kilisesi, Patrikhane ve okul olmak üzere çok sayıda yapı tekrardan kül olmuştur. Yangının ardından, 1830 yılında, dönemin önemli sarraf ve devlet adamlarından Bezciyan Kazaz Artin Amira'nın (1771-1834) girişimi ve desteğiyle Kumkapı Patriklik Merkezi yeniden inşa edilmiştir.[508] Bu yeniden inşada üç büyük ve üç küçük kilise ile şapel, yoksul çocuklar için bir dershane, ilahi eğitimi için iki sınıf, Surp Harutyun Şapeli'nin bodrumunda Aziz Teodoros adına bir ayazma, Patrikhane ve Kudüs Patrikliği vekâlet binası, yangınla mücadeleye yönelik bir havuz ve tulumbacılar için bir oda inşa edilmiştir. Günümüzde havuz ve tulumbacılar odası mevcut olmamakla birlikte, bu alanın Eknayan ve Tavşancıyan kardeşler tarafından inşa ettirilen okul binasına dönüştüğü bilinmektedir.[509] Nitekim, 1893 yılında 1865 Hocapaşa yangınında büyük hasar gören Kumkapı'daki Panayi Kilisesi'nin (Meryem Ana Kilisesi) onarımı için merkezî otoriteyle bir dizi resmi yazışmanın başlatıldığı görülmektedir.[510]

Felaketlerden kaynaklanan bölgenin yeniden yapılanmasına duyulan ihtiyaç, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda etkisini giderek daha güçlü hissettiren modernleşme süreciyle kesişmiştir. Bu dönemde İstanbul'a yönelik iç ve dış göç dalgaları Kumkapı'nın kentsel dokusunu da etkileyen önemli faktörlerden biri hâline gelmiş ve semt etnik ve kültürel bakımdan da yeni bir çeşitlenme sürecine girmiştir. Özellikle Balkanlar'da ve bilhassa Bulgar vilayetlerinde yaşanan Kırcaali hareketi, iki

[508] II. Mahmud'un mali ve kişisel danışmanlığını yürüten, sarayda bir nevi Ermeni topluluğunun temsilcisi durumundaki ipek tüccarı Kazaz hakkında detaylı bilgi için bkz. Vağarşag Seropyan ve Artin Bezciyan, "Bezciyan Artin," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994): 223-224.

[509] Pomukçiyan, *İstanbul Yazıları*, 75; Seropyan, *Asdvadzadzin (Syrp) Kilisesi*, 342.

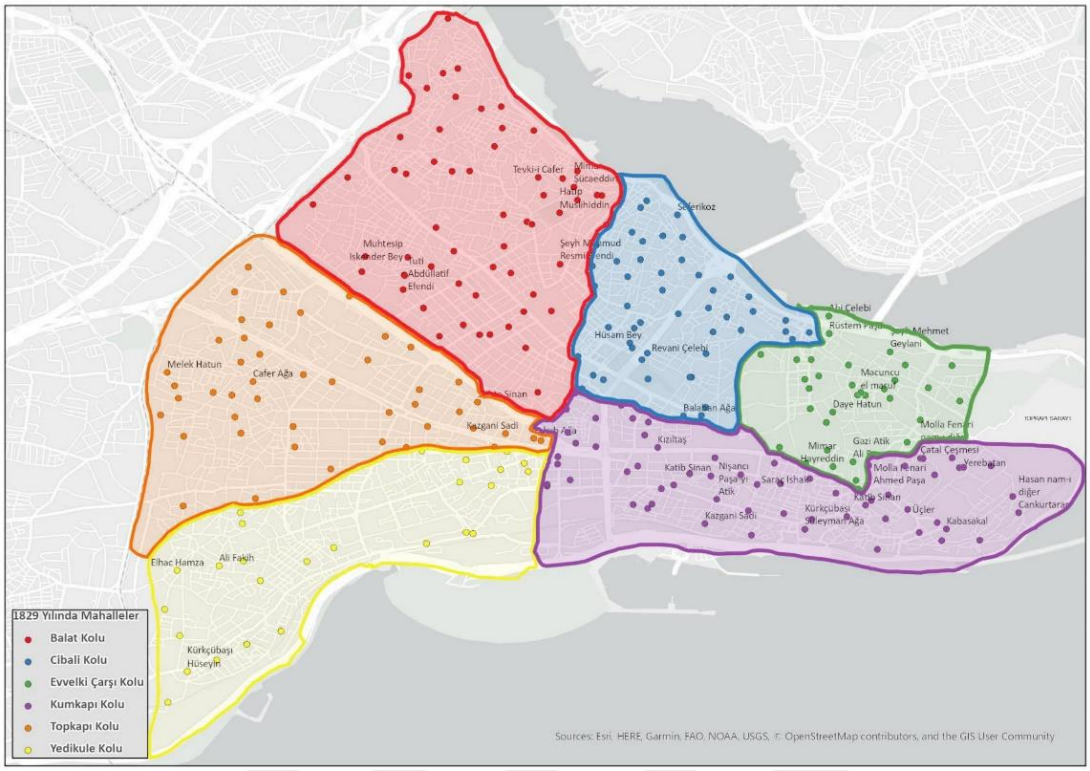
[510] Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ece Sönmez Pulat, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlık Ortamında Rum Ortodoks Kiliselerinin Yapım ve Onarım Süreçleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programı, 2020).

Sırp isyanı, 1821 Mora Ayaklanması ve Osmanlı-Rus Savaşları gibi siyasi ve ekonomik gelişmeler, İstanbul'a Bulgar nüfusunun kitlesel göçünü beraberinde getirmiştir. Kumkapı bu dönemde yalnızca tarihsel olarak kökleşmiş Ermeni, Rum ve Yahudi nüfusun yerleşim alanı olmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yeniden şekillenen iskân politikaları doğrultusunda bölgeye yerleştirilen Bulgar toplulukların etkisiyle daha da çeşitlenen bir mozaik hâline gelmiştir. Bu nüfus hareketleri sonucunda Topkapı, Kumkapı, Langa, Kasımpaşa, Hasköy ve Ortaköy gibi mahalleler, Bulgar cemaatinin İstanbul'daki önemli yerleşim sahaları arasında öne çıkmıştır.[511]

19. yüzyılın ikinci yarısında mahalle yönetim yapıları da merkezi idarenin müdahalesiyle yeniden şekillendirilmiştir. 1829 tarihli belgelere dayanan verilere göre, Nefs-i İstanbul'da yer alan mahalleler altı ana idari kol altında örgütlenmiştir (Harita 6.14.). Bu kollardan Balat kolu 63 mahalle ile en fazla yerleşim birimine sahipken, onu Kumkapı kolu 58 mahalle ile takip etmektedir. Cibali kolunda 55, Topkapı kolunda 47, Çarşı ve Yedikule kollarında ise 31'er mahalle bulunmaktadır. Bu altı kolun toplamında 285 mahalle kaydedilmiştir. Bu dağılım hem idari hem de mekânsal olarak İstanbul'un mahalle organizasyonunun 19. yüzyıl başlarındaki yapısal çeşitliliğini ortaya koymaktadır.[512] Bekman tarafından hazırlanan aşağıdaki harita 1829 yılına ait Nefs-i İstanbul mahallelerinin altı kola göre dağılımını görselleştirmektedir. Harita incelendiğinde Kumkapı kolunun günümüz coğrafi sınırlarından son derece farklı olduğu ve geniş bir alanı kapsadığı görülmektedir.

[511] Yeorgios Kiutuçkas, "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati," Çev. Foti Benlisoy ve Sevan Benlisoy, *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, ed. Petros Stathis (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011): 39-56.

[512] Büşranur Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şehir Çalışmaları Anabilim Dalı, 2020): 74-75.

Harita 6.14: Nefs-i İstanbul Kolları (1829).

Kaynak: Büşranur Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*, 2020, s.76.

1829 Mahalle dağılımından bir yıl sonra düzenlenen 1830 tarihli belgede, İstanbul'un yine altı kola ayrıldığı görülmektedir. Ancak bu yeni idari düzenlemede, önceki kayıtlarda yer alan Kumkapı Kolu'nun yerine ek olarak Laleli Kolu bulunmaktadır. Böylece kol adlandırmasında yerel merkezlere dayalı bir değişiklik yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. 1829 yılında 58 mahalleden oluşan Kumkapı Kolu, 1830 yılı itibarıyla 51 mahalleye düşmüştür. [513] Bu azalma, kolun iç yapısında bir daralmaya işaret etse de söz konusu yeniden adlandırmanın kol sınırlarında yapısal bir değişiklikten ziyade terminolojik bir dönüşümle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Duben ve Behar, Osmanlı İstanbul'unda hane yapısının ağırlıklı olarak çekirdek ailelerden oluştuğunu belirtmekte ve nüfus istatistiklerine göre hanelerin yaklaşık %46'sının üç veya daha az kişiden meydana geldiğini ifade etmektedir. Bu bulgu, dönemsel demografik

[513] Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması,*76.

yapının küçük ölçekli aile birlikteliklerine dayandığını ortaya koymaktadır.[514] Bu doğrultuda, Berkman belgelerde yer alan mahalle bazlı hane sayılarına dayanarak, ilgili mahallelerin tahmini nüfusları hakkında çıkarımlarda bulunmuştur. Bekman'ın 1829 kollara göre hane dağılımında Kumkapı Mahallesinde 18.584 hane yer almaktadır.[515]

19. yüzyılın demografik yapısına dair bilgiler yalnızca Osmanlı arşivlerine değil, aynı zamanda Batılı seyyahların kayıtlarına da yansımıştır. 1837 yılında İstanbul'a gelen Richard Tappin Claridge, kaleme aldığı şehir rehberinde İstanbul'un genel nüfusunu 500.000 ila 600.000 arasında tahmin etmekteyse de dönemin bazı istatistikçileri bu rakamın 400.000'i aşmadığını belirtmektedir. Claridge, şehir sınırları içinde yaklaşık 100.000 ev, 200 ila 300 cami ve en az 500 çeşme bulunduğunu ifade ederken, kentin dini, sosyal ve mimari zenginliğine de dikkat çekmiştir.[516] Claridge'in aktardığına göre, Marmara Denizi kıyısındaki Makriköy (Bakırköy), Samatya ve Kumkapı gibi sahil mahalleleri, özellikle Ermeni nüfusun yoğunlaştığı bölgeler olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Ermeni ve Rum hastanelerinin 18. yüzyıldan beri Yedikule'de yan yana faaliyet göstermesi, bu mahallelerin etkileşim içinde yaşayan gayrimüslim cemaatlerin ortak sosyal altyapılar kurabildiklerini göstermesi bakımından da anlamlıdır.[517]

19. yüzyıl boyunca Kumkapı hem deprem hem de yangın kaynaklı afetlerde İstanbul'un en ağır hasar gören semtlerinden biri olmuştur. 22 Temmuz 1837 depremi, bölgedeki yapı stokunu ciddi biçimde sarsmıştır. Ahşap konutların önemli bir bölümü ya kısmen çökmüş ya da tamamen yıkılmıştır. Özellikle Ermeni ve Rum nüfusun yoğun yaşadığı mahalleler, dar sokak düzeni, bitişik nizam yapılaşma ve zayıf zemin koşulları nedeniyle büyük yıkıma uğramıştır. Takip eden 1845 ve 1878 depremleri,

---

[514] Alen Duben ve Cem Behar, *İstanbul Haneleri: Evlilik, Aile ve Doğurganlık 1880-1940*, Çev. Nuray Mert (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2014): 63.

[515] Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması,* 77.

[516] Richard Tappin Claridge, *A Guide Along the Danube, from Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, the Morea, the Ionian Islands, and Venice* (London: Howlett and Son, 1837): 88.

[517] Stefanos Yerasimos, *İstanbul 1914-1923* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 62.

bölgedeki kırılganlığı pekiştirmiştir. Bu depremlerde bazı hanlar, fırınlar ve ahşap konutlar yıkılmış; ortaya çıkan yangınlar, ahşap malzemenin kolay tutuşması ve yapıların birbirine yakınlığı sebebiyle hızla yayılmıştır. Dar sokak dokusu ve yetersiz itfaiye imkânları, yangınların kontrol altına alınmasını güçleştirmiştir. Böylece deprem ile yangının birleşik etkisi, Kumkapı gibi yoğun yerleşimli alanlarda felaket boyutuna ulaşmıştır. Sarsıntılar yalnızca konut dokusunu değil, kıyı altyapısını da etkilemiştir. Kumkapı limanı ve iskelelerinde çatlaklar oluşmuş, bazı kısımlarda kısmi çökmeler meydana gelmiştir. Dönemin Osmanlı arşivleri ile İngiliz ve Fransız konsolosluk raporları, Kumkapı'yı tekrar tekrar "en ağır zarar gören semtlerden biri" olarak kaydetmiştir. Nitekim 1855 depremi sonrasında yürütülen yardım çalışmalarında, Kumkapı ve yakın çevresi resmî olarak "öncelikli yardım bölgesi" ilan edilmiştir.[518]

Önceki bölümlerde belirtilen sosyal ve demografik çeşitlenmeyle birlikte, bu dönüşümün kurumsal çerçevesini, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile uygulamaya konulan kapsamlı reformlar oluşturmuştur. Tanzimat süreci, klasik Osmanlı-İslâm kent dokusunu dönüştürerek, Avrupa'ya özgü biçim ve unsurları barındıran, daha kozmopolit bir şehir yapısının inşasını hedeflemiştir. Bu reformlar yalnızca bireylerin hak ve özgürlüklerini düzenlemekle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda şehir yolları, meydanlar, kamu binaları ve yapılaşma esaslarını belirleyen mekânsal ilkeler aracılığıyla kentsel fiziksel çevreye doğrudan müdahalelerde bulunmuştur. Böylece Kumkapı'nın mimari ve kentsel formu hem hukuki düzenlemelerin hem de dönemin modernleşme ideallerinin etkisiyle yeniden şekillenmiştir.

Osmanlı'da modern kent planlamasının ilk adımları, Tanzimat Fermanı'ndan birkaç yıl önce, 1836'da Mustafa Reşid Paşa'nın girişimleriyle atılmıştır. Londra'da büyükelçi olarak görev yaptığı dönemde II. Mahmud'a yazdığı mektupta, konutların kâgir malzemeyle inşa edilmesi ve yolların geometrik kurallara göre düzenlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu öneriler, kısa süre sonra 17 Mayıs 1839 tarihli ilmühabere yansımıştır. Belgede, artık sade ahşap evlere izin verilmeyeceği ve ana ulaşım yollarına belirli genişlik standartlarının getirileceği açıkça belirtilmiştir. Plan uyarınca,

[518] N. N. Ambraseys, "The Seismicity of the Marmara Sea Area 1800-1899," *Journal of Earthquake Engineering* 4, no. 3 (2000): 377-401.

Bâb-ı Hümâyun'dan başlayarak Divanyolu, Aksaray, Silivri ve Mevlevihane kapılarına; Sultan Bayezid'den Edirnekapı'ya; Çarşamba Pazarı'ndan Eğrikapı'ya; Kadırga Limanı'ndan Yedikule'ye; sur içinden Bağçekapısı'na ve Eyüp civarına uzanan ana yolların 20 zira (yaklaşık 15,20 metre) genişliğinde olması öngörülmüştür. Yolların iki yanına ağaç dikileceği, 3,04 metre genişliğinde kaldırımlar bırakılacağı ve ortadaki 9,12 metrelik kısmın ise atlı ve arabalı ulaşım için ayrılacağı belirtilmiştir. Daha küçük ölçekli yolların en az 10-15 zira (yaklaşık 7,60-11,40 metre) olacağı ve yeni çıkmaz sokakların açılmayacağı da şart koşulmuştur.[519]

Mustafa Reşid Paşa, yol şebekesinin "kavâid-i hendese" (geometri kuralları) çerçevesinde yeniden kurgulanması gerektiğini savunmuş ve mevcut karmaşık sokak dokusunun geniş ve düz arterlerle kesilmesini hem ulaşımı kolaylaştıracak hem de yangın gibi afetlerin kontrolünü sağlayacak bir çözüm olarak görmüştür. Bu doğrultuda yabancı uzmanların istihdamı planlanmıştır. 1839'da Alman mühendis Moltke, göreve başladıktan kısa süre sonra yazdığı mektuplarda, "İstanbul'un planını bitirdim ki Türkler buna harita diyorlar" sözleriyle, esasen bir imar projesinden çok mevcut durumu belgeleyen bir harita hazırladığını ifade etmiştir. Ancak bu harita yalnızca kentin o anki yapısını kayda geçirmekle kalmamış, 1839 tarihli İmar Yönetmeliği'nin hazırlanmasında da temel bir kaynak olmuştur.[520]

Moltke, tıpkı Reşid Paşa gibi kentin geniş ve düz arterlerle donatılması gerektiğini savunmuştur. Sokakları genişliklerine göre üç kategoriye ayırmış ve Tarihî Yarımada'yı doğudan batıya kat eden yedi ana cadde tasarlamıştır. Atmeydanı'ndan Beyazıt'a, Aksaray'dan Silivri ve Mevlevihane Kapılarına uzanan bu doğrusal arterler, mevcut organik dokuya karşıt bir anlayışı yansıtmaktadır.[521] Her ne kadar Moltke'nin

---

[519] Stefanos Yerasimos, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul," *Dünya Kenti İstanbul: Habitat II*, ed. Afife Batur (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996), 48-53; Gözde Çelik, *İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdarî Yapıları* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2007): 247.

[520] Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016), 115.

[521] Zeynep Çelik, *19. Yy'da Değişen İstanbul*, 43-44; Ece Sönmez Pulat, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlık Ortamında Rum Ortodoks Kiliselerinin Yapım ve Onarım Süreçleri,*

projeleri tam olarak uygulanmamış olsa da önerileri üç temel amaca hizmet edecek şekilde tasarlanmıştır: yangınların önlenmesi, ulaşım ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi ile kent içi güvenliğin artırılmasıdır. Sokakları kategorilere ayırma fikri, kısa süre içinde Tanzimat sonrası çıkarılan inşaat nizamnamelerinin yapı ilkelerinden biri hâline gelmiştir. Böylece hem Moltke'nin önerileri hem de Mustafa Reşid Paşa'nın vizyonu, Osmanlı başkentinde modern şehircilik anlayışının kurumsallaşmasında temel referans noktaları olmuştur.[522]

Moltke'nin hazırladığı harita, yalnızca kentin mevcut durumunu belgeleyen bir çalışma değildir (Harita 6.15.). Bu harita aynı zamanda ileride yapılacak kentsel müdahaleler için bir çerçeve niteliği taşımaktadır. Bu çerçeve, 8 Haziran 1839'da yayımlanan ve İstanbul'un yeniden düzenlenmesine ilişkin ilkeleri belirleyen layihada kurumsal karşılığını bulmuştur. Ancak, dönemin fiziksel, toplumsal ve mülkiyet yapısı göz önüne alındığında ne bu plan ne de sonraki girişimler kentin dönüşümünü köklü biçimde yönlendirmeye yetmemiştir.

Her ne kadar söz konusu projeler ve düzenlemeler kentin fiziki dönüşümünü kökten gerçekleştirememişse de Tanzimat'ın modernleşme gündeminde yalnızca fiziksel çevreye yönelik değil, aynı zamanda hukuki yapıyı dönüştürmeye yönelik adımlar da önemli bir yer tutmuştur. Bu bağlamda, 1840'lardan itibaren İslam hukukuna dayanan geleneksel Osmanlı sisteminin yerini, Avrupa'dan esinlenen kanunlar ve nizamnameler almaya başlanmıştır. Kent planlaması ve inşaat faaliyetlerini düzenleyen ilk kapsamlı hukuki metin olan 1848 tarihli *Ebniye Nizamnamesi* bu dönüşümün başlangıç noktası niteliğindedir. Bunu takip eden yıllarda kent dokusunu daha da şekillendiren çeşitli mevzuatlar yürürlüğe girmiştir.

(Yayımlanmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, İstanbul, 2020): 23.

[522] Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi: Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* Çev. Z. Rona, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996): 351, 459.

Harita 6.15: Moltke İstanbul Haritası'nda Kumkapı Bölgesi, 1839.

Kaynak: İBB Atatürk Kitaplığı.

Söz konusu düzenlemeler, yalnızca altyapıda dönüşümleri değil, aynı zamanda merkezi otoritenin kentsel mekâna yönelik müdahale kapasitesinin artışını da göstermektedir. Nitekim 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'un sokakları hâlâ dar, dolambaçlı ve çıkmaz sokaklarla örülü bir yapıya sahipti. Ancak 1840-1880 yılları arasında, Tanzimat reformlarının kurumsal yansımalarıyla birlikte şehirde gözle görülür fiziksel dönüşümler başlamış; ulaşım ağı yeniden düzenlenmiş, cadde genişletmeleri yapılmış ve sokak altyapıları iyileştirilmiştir.

19. yüzyıl İstanbul'u dar ve bakımsız sokaklarıyla olduğu kadar yaygın çevre kirliliğiyle de eleştirilerin odağı olmuştur. Bu noktada kente gelen seyyahların seyahatnamelerinde sıkça yer bulan eleştirilere konu olmuştur. Çevre kirliliğinin ve bakımsızlığının en çarpıcı tasvirlerinden biri, dönemin önemli gözlemcilerinden Stefanos Yerasimos Paspatis tarafından aktarılmıştır. Paspatis, özellikle Marmara kıyısındaki surlar boyunca yoğun şekilde hissedilen atık ve kirliliğin, halk sağlığını tehdit edecek düzeye ulaştığını ifade etmektedir. Bu gözlemler, yalnızca fiziksel koşullara değil, aynı zamanda 19. yüzyıl İstanbul'unda kentsel çevre bilincinin eksikliğine ve kamu hizmetlerinin yetersizliğine de işaret etmektedir. Paspatis'in anlatımına göre, Marmara Denizi'nin dalgaları zamanla sur diplerine kadar ulaşarak bu alandaki temellerin aşınmasına neden olmuştur. Bu erozyonu engellemek amacıyla

sahil şeridine büyük kayalar yerleştirilmiştir. Kent içi ile sahil arasındaki bağlantı ise çoğunlukla denize açılan sur kapıları üzerinden sağlanmaktadır. Bu bağlamda, Samatya, Vlanga ve Kondoskali (Kumkapı) kapıları özellikle ticaret açısından öne çıkan geçit noktalarıdır. Bu kapıların önünde konumlanan iskeleler, yakacak ve gıda maddeleri taşıyan küçük gemilerin uğrak yerleri olmakla birlikte, çevredeki meskenlerden ve imalathanelerden gelen atıkların da biriktiği yerler hâline gelmiştir. Paspatis, bu iskelelerde oluşan süprüntü yığınlarını; çöp yığınları üzerinde dolaşan uyuz köpeklerin, kıyıya vuran hayvan leşlerinin ve kirli suların oluşturduğu manzarayla birlikte aktarmaktadır. Özellikle lodosun etkisiyle şehrin geneline yayılan bu kirliliğin yalnızca görsel açıdan değil, halk sağlığı bakımından da ciddi bir tehdit unsuru teşkil ettiğini vurgulamaktadır.[523]

Paspatis, Kumkapı ve çevresinde biriken atıkların ciddi boyutlara ulaştığını vurgularken, Şanizade Ataullah Efendi'nin 1812 tarihli anlatısı bu fiziksel kirliliğin halk sağlığı üzerindeki dramatik etkilerini gözler önüne sermektedir. Şanizade'ye göre, söz konusu yıl içerisinde Fener ve Kumkapı civarında aniden ortaya çıkan veba (ta'ûn), kısa sürede yayılım göstermiştir. İlk olarak gayrimüslim tebaanın yoğun olarak barındığı hanlar topluluğuna (çarşı hanlarına), ardından ise Müslüman mahallelerine sirayet etmiş ve nihayetinde bütün İstanbul ve çevresine yayılmıştır. Bu süreçte halk, birkaç gün içinde çocuklarını ve yakınlarını kaybederek derin bir yasa ve perişanlığa sürüklenmiştir. [524]

Şehirde çıkan veba salgınından sonra kent merkezine daha yakın ve bir iç deniz olan Haliç'e çöplerin boşaltılmaması istenirken Kumkapı'ya boşaltılması uygun görülmüştür. Osmanlı İstanbul'unda çöplerin toplanması, boşaltılması ve yerel halkla çöplük işletmecileri arasındaki mekânsal gerginlikler, şehircilik ve vakıf idaresinin kesişiminde Kumkapı bölgesinde önemli anlaşmazlıklara yol açmıştır. 3 Eylül 1851 tarihli belge, Kumkapı ile Yenikapı arasında, Kazganî Sâid Mahallesi'nde vakıf çöplüğünün kullanımı bağlamında mahalle sakinleriyle Şalcı Nasır arasında gelişen

[523] Aleksandros Paspatis, *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*, Çev. Marianna Yerasimos (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014): 26.

[524] Şani-Zade Mehmet Ataullah Efendi, *Şani-Zade Tarihi*, C. 1, yay. haz. Ziya Yılmazer (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2008): 540.

bir nizâyı ayrıntılı biçimde belgelemektedir.[525] Şalcı Nasır adlı şahıs, Evkaf-ı Hümâyun'a ait olan ve Fatih Sultan Mehmed Vakfı kapsamında yer alan 360 arşın uzunluğunda bir çöplük alanını kira senediyle (temessük) kiralamıştır. Bu alan Kumkapı surlarına bitişik şekilde konumlanmakta ve İstanbul'un atıklarının denize boşaltılmasında kullanılmaktadır. Belgeye göre bu çöplük alanının kira bedeli aylık 40 akçedir. Ancak Nasır, vakıf tarafından kendisine tahsis edilen alanın sınırlarını aşarak, kaleye bitişik kamu yoluna yeni bir taş merdiven inşa etmiştir. Ayrıca bu merdivenin çevresine odalar yaparak çöplerin artık bu yeni yerden denize dökülmesini sağlamıştır. Bu müdahale, halk tarafından hem sağlık açısından hem de kamusal yolun işgali bakımından uygun bulunmamış ve eski sistemin devamı talep edilmiştir. Ticaret Nezareti'nden bir görevli ile şer'î görevlilerin katılımıyla olay mahallinde yapılan keşif sonucunda, Nasır'ın kiraladığı alandan (360 arşın) fazlasını kullanarak kamuya ait yolda yapılaşma yaptığı tespit edilmiştir. Yapılan soruşturma sonucu kendisi de bu durumu kabul etmiştir. Mahalle sakinleri çöplerin eskiden olduğu gibi eski merdivenden dökülmesini talep etmişler, yeni yapılan merdivenin ise uygun bulunmadığını belirtmişlerdir. Evkaf Nezareti, Nasır'ın sadece kendisine tahsis edilen 360 arşınlık alanla yetinmesi gerektiğini, konunun İstanbul'un asayişi açısından Serasker Paşa'ya, kamusal alan ihlali bağlamında ise Ticaret Nezareti'ne havale edilmesini uygun görmüştür.

Söz konusu şikâyet dilekçesine verilen cevap niteliğindeki belgede, çöplerin denize nasıl ulaştırıldığına dair önemli ipuçları yer almaktadır. Belgede geçen "deryaya çıkma" ve "taş merdiven" ifadeleri, çöplerin doğrudan sur hattı üzerinden değil, surlara bitişik bir merdiven düzeneği vasıtasıyla denize ulaştırıldığını göstermektedir. Söz konusu alanın 360 zira'lık (yaklaşık 273 cm) bir uzunlukta olduğu, bu alanın içinde taş bir merdivenin mevcut bulunduğu ve bu merdiven üzerinden çöplerin denize "ilkâ olunmakta" yani bırakılmakta olduğu açıkça belirtilmektedir. Bu yapı, muhtemelen surun iç kotundan başlayarak deniz seviyesine doğru inen bir geçit şeklinde tasarlanmıştır. Çöplerin taşınmasında ise insan ve hayvan gücüne dayalı yöntemlerin kullanılmış olması muhtemeldir. Ancak belgede anlatıldığına göre, bu mevcut sistemin yerine Nasır adlı kiracı, sur duvarına bitişik kamu yolu hizasında yeni bir merdiven inşa etmiştir. Böylece eski taş merdiveni iptal ederek (hedem ederek), çöpleri bu yeni

[525] BOA. A}MKT.NZD.42.34.1.1.

noktadan denize dökmeye başlamıştır. Yeni merdiven hem fiziksel olarak kamusal geçişi engellemiş hem de halk arasında rahatsızlığa neden olmuştur. Şikâyetlerde özellikle, çöplerin döküldüğü bu yeni sistemin "mahzuruna sâlim olmadığı", yani hem sağlık hem de mekânsal düzen açısından sakıncalı bulunduğu vurgulanmaktadır. Bu anlatım, çöplerin yalnızca sahil kapılarından ya da kontrollü iskelelerden değil, surların denize bakan cephelerine bitişik düzeneklerle doğrudan Marmara Denizi'ne bırakıldığını göstermektedir. Kullanılan merdiven ya da eğimli geçit sistemleri, sur mimarisiyle entegre edilerek çöplerin tahliyesine olanak tanımıştır. Böylece çöpler, sur üzerindeki belirli noktalardan ya da sur içinden oluşturulan erişim yollarıyla denize ulaştırılmaktadır.

Yaşanan bu ağır felakete karşın, 1861 tarihli atık yönetimine ilişkin düzenlemelerde, çöp ve atık boşaltımının Haliç kıyılarında değil, yine Kumkapı ve Yenikapı bölgelerinde gerçekleştirilmesi gerektiğinin belirtilmesi, çevresel duyarlılığın yeterince gelişmediğini ve bu bölgelerin adeta kentsel bir "atık alanı" gibi konumlandırıldığını göstermektedir. [526]

Kumkapı iskele bölgesinde gözlemlenen yoğun kirlilik, yalnızca insan kaynaklı atık üretimiyle sınırlı kalmayıp, kentsel topografyanın yapısıyla da doğrudan ilişkilidir. Eğimli arazi yapısına sahip olan Kumkapı, özellikle yağışlı mevsimlerde yağmur ve sel sularıyla birlikte taşınan çöp ve molozların sahil şeridinde birikmesine zemin hazırlamıştır.[527] Bu durum, yalnızca çevresel kirlenmeyi artırmakla kalmamış, aynı zamanda bölgedeki tarihî limanların da zamanla işlevsizleşmesine neden olmuştur. Nitekim Bizans dönemine tarihlenen Sophia ve Kondoskali limanlarının, bu birikim süreçleri sonucunda toprakla dolarak kullanım dışı kaldığı; bu alanların ilerleyen dönemlerde bostan ve bahçelere dönüştüğü gözlemlenmektedir. Bu dönüşüm hem doğal hem de kentsel dinamiklerin birlikte şekillendirdiği bir mekânsal evrimi ortaya koymaktadır.

Kumkapı gibi eğimli bir topografyaya sahip semtlerde, dar, dolambaçlı ve sık sık çıkmazlarla sonlanan sokak dokusu hem yaya hareketliliği hem de yük taşımacılığı

[526] Esra Sert, *Urban Metabolism of Istanbul: Waterfronts as Metabolized Socio-Natures Between 1839 and 2019*, 140.

[527] Paspatis, *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*, 27, 115.

açısından ciddi zorluklar ortaya koymuştur. Bu da kamusal altyapının güçlendirilmesini kaçınılmaz bir ihtiyaç hâline getirmektedir. 19. yüzyılda artan nüfus yoğunluğu ve kentleşme baskısı karşısında, Osmanlı idaresinin bu fiziksel sınırlamalara karşı sistemli müdahalelerde bulunmaya çalıştığı ve özellikle altyapı hizmetlerinin iyileştirilmesine yönelik çaba gösterdiği görülmektedir. Aslında bu tür müdahalelerin izleri 16. yüzyıla kadar geri gitmektedir. Bu dönemden itibaren başkentte görev yapan kadılar ve sadrazamlar, kent düzenini tesis etmek amacıyla sokakların temizlenmesini ve kaldırım düzenlemelerinin yapılmasını emretmişlerdir. Aynı zamanda atık yönetimiyle ilgili olarak çöplerin dökületeceği yerler belirlenmiş, ağır koku ve kirletici etkileriyle bilinen mezbaha ve tabakhane gibi tesislerin ise sur dışına taşınması yönünde düzenlemeler getirilmiştir.[528] Bu düzenlemelere rağmen 19. yüzyılda Kumkapı ve Kadırga bölgesinin sadece çöplerin toplanma alanı değil aynı zamanda lağımların da boşaltıldığı bir bölge olduğu çeşitli belgelerden anlaşılmaktadır.

1848 tarihli belgede, Elçihanı'ndan çıkan bir lağım hattının Kadırga Limanı istikametine akıtılması meselesini kayda geçmiştir.[529] İlgili belgelerde, lağım hattının geçtiği güzergâhın, Köprülü Mehmed Paşa Vakfı'na ait bir sebilin içindeki sarnıç yapısına zarar verme riski taşıdığı, vakıf mütevellileri ve mahalle ahalisince dile getirilmiştir. Vakıf görevlileri, lağımın geçmesi planlanan güzergahta sarnıcın altının mühürlü harçla kapatıldığını, bu hattın açılması hâlinde sadece hayrat yapının değil, sebilden içilen temiz suyun da kirlenerek kullanılamaz hâle geleceğini vurgulamışlardır. Aynı dönemde mahalle sakinleri, mevcut lağım hattının geçtiği güzergâh boyunca evlerinin önünde suyun renginin ve tadının değiştiğini, pisliğin açıkça hissedildiğini belirterek müdahale talebinde bulunmuşlardır.

Yapılan keşiflerde, Kadırga istikametine yönlendirilen hattın en az yedi farklı mahallenin içinden geçerek halk sağlığını tehdit ettiği, su kaynaklarını müteneccis (pislik bulaşmış) hâle getirdiği tespit edilmiştir. Bu nedenle, Meclis-i Vâlâ ve Fetvahane nezdinde yürütülen istişareler sonucunda, söz konusu hattın şer'î hükümler uyarınca kapatılması gerektiği kararlaştırılmıştır. Nihai çözüm olarak, hattın yeniden

[528] Ayalon, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, 72.

[529]BOAA.}MKT.MVL.7.18.1.1;BOAA.}MKT.MVL.7.18.2.1;BOA A.}MKT.MVL.7.18.3.1; BOA A.}MKT.MVL.7.18.4.1.

Divanyolu caddesi üzerindeki kadim lağım sistemine bağlanması ve böylece hem vakıf yapılarının korunması hem de çevre halkının zarardan kurtarılması yönünde karar alınmıştır. Bu olay, Kadırga Limanı'nın 19. yüzyılda bölgenin sadece çöp döküm alanı değil kentsel atık alanı olarak kullanıldığına işaret etmektedir. Aynı zamanda mevcut sistemde kadim güzergâhların tercih edilmesi, Osmanlı kent planlamasında geleneksel mühendislik çözümlerinin hala kullanıldığını ve modern atık çözümleri konusunda bir devlet yatırımı yapılmadığını göstermektedir.

19. yüzyıl itibarıyla söz konusu altyapı eksikliklerine yönelik müdahaleler sistematik biçimde artarak Kumkapı özelinde de belirginleşmiştir. Bu bağlamda, 22 Haziran 1802 (H 20 Sefer 1217) tarihli bir belge, bu artan idari ilgiyi açıkça yansıtmaktadır. Belgeye göre, Meydan-ı ... civarındaki Mehmed Paşa Yokuşu'nun başından başlayarak Cebeci Kulluğu önünden Camii-i Şerif'in kapısına kadar uzanan güzergâh ile Kadırga Limanı'nda yer alan Büyük Kulluk'un önüne kadar devam eden kaldırım hattının tamiri ve tamamlanması emredilmiştir. Bu yolları kullanan halkın geçiş sırasında büyük zorluk yaşadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla, mevcut kaldırımların onarılması ve eksik kısımlarının tamamlanması yönünde bir düzenleme yapılması gerekli görülmüştür. Söz konusu çalışmalara başlanmadan önce, alanın fiziki durumu hakkında gerekli keşif ve etüt işlemlerinin gerçekleştirilmesi ve onarım masraflarının, bölgedeki mülk sahiplerinden tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak, masrafların bir kısmının tahsil edilememesi ihtimali göz önünde bulundurularak eksik kalan miktarın devlet hazinesi tarafından karşılanması öngörülmüştür. Bu uygulamanın resmiyet kazanabilmesi için padişah fermanı çıkarılması ve Yeniçeri Ocağı tarafından görevlendirilecek mübaşirlerin, onarım çalışmalarının düzenli ve denetlenebilir bir şekilde yürütülmesini sağlamaları emredilmiştir.[530]

19. yüzyıl boyunca Kumkapı bölgesindeki kaldırımların onarılması amacıyla saraya çok sayıda dilekçenin sunulduğu görülmektedir. 1851 (1267) yılına tarihlenen ardışık dilekçeler ve devlet yazışmaları, Kumkapı ve civar mahallelerinde yürütülen kaldırım düzenleme faaliyetlerinin hem halkın dilekçeleri hem de devletin merkezi planlaması aracılığıyla sistemli biçimde yürütüldüğünü göstermektedir. Bu süreçte, özellikle Tavaşi Süleyman Ağa Mahallesi, Yeni Bağçe civarındaki Kemal Bağı Sokağı ve Lanka-Yenikapı ile Kadırga Limanı güzergâhı, altyapı yetersizlikleriyle gündeme

[530] BOA C.BLD.49.2422.2.1.

gelmiştir. Kaldırımların harap olması, sadece günlük ulaşım ve geçişi zorlaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda İstanbul halkının kamusal yaşam kalitesini doğrudan etkilemiştir.[531] Bu belgelerden açıkça anlaşılmaktadır ki, söz konusu bölgelerde kaldırımlar uzun süredir onarım görmemiştir. Bu durum yaya ulaşımında ciddi sıkıntılara neden olmuştur. Mahalle halkı, padişahın yüksek merhamet ve adaletine sığınarak, bu yapısal eksikliğin giderilmesi için doğrudan arzuhallerle müracaatta bulunmuştur.

Mahalle sakinleri tarafından saraya sunulan çok sayıda arzuhalde, kaldırımların uzun süredir onarılmadığı, halkın bunları düzenlemeye maddî ve teknik olarak gücünün yetmediği açıkça ifade edilmiştir. Özellikle Tavaşi Süleyman Ağa Mahallesi halkı, "tarik-i cadde olmak hasebiyle mürûr-u ubûra renç ve meşakkat çekmekde olduğumuzdan" diyerek gündelik yaşamdaki güçlükleri vurgulamış; benzer şekilde Yeni Bağçe sakinleri de "taşınan taşların arabaları geçemeyüb orada burada kırılub kaldığından bu dahi bir kat daha suubet vermektedir" diyerek mevcut durumun ticaret ve ulaşımı aksattığını bildirmiştir.

Bu yerel talepler, Ebniye Meclisi tarafından ciddiyetle ele alınmıştır. Mahallelerde keşifler yapılarak masraf tutarları ve iş kalemlerini içeren detaylı keşif defterleri hazırlanmıştır. Mazbatada özellikle dikkat çeken husus, işlerin rûz-u hızırdan (6 Mayıs) itibaren başlayarak kasım ayına kadar tamamlanmasının hedeflenmesidir. Bu zamanlama, Osmanlı şehir yönetiminde altyapı onarımlarının mevsimsel planlamaya göre yürütüldüğünü ve kış aylarına kalmamasına dikkat edildiğini göstermektedir. Öte yandan, inşaatların "metin ve güzelce yapılması", masrafların keşfi tecavüz ettirmeyip "ehven-i suretle vücuda getürülmesi" gibi ifadeler, dönemin mali disiplin anlayışını ve denetim hassasiyetini de gözler önüne sermektedir. Yerel projelere ek olarak, 30 Mart 1851 tarihli başka bir belgede, Lanka-Yenikapı'daki karakolhane önünden başlayarak Kumkapı caddesi üzerinden Kadırga Limanı'na kadar uzanan güzergâhın kaldırımlarında bozulmalar tespit edilmiş ve bu hattın da onarılması için padişah

[531] BOA İ.MVL.206.6592.1.1; BOA İ.MVL.206.6592.2.1; BOA İ.MVL.206.6592.3.1; BOA İ.MVL.00206.006592.004.001; BOA İ.MVL.206.6592.5.1; BOA İ.MVL.206.6592.6.1.

iradesi alınmıştır.[532] Böylece, yalnızca mahalle sokaklarının değil, aynı zamanda ana arterlerin de merkezi planlama kapsamında değerlendirmeye alındığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelerden anlaşıldığı üzere, 19. yüzyılın ikinci yarısı hem yol bakımı hem de çöplerden kaynaklanan sorunların çözümü açısından Kumkapı bölgesinin başlıca müdahale alanlarından biri hâline gelmiştir.1851 yılı baharına ait olan bir diğer belgede, Langa Yenikapı civarındaki "dört yön ağzı" olarak tarif edilen merkezi kavşaktan başlayarak, Musalla, Kumkapı ve nihayet Kadırga Limanı'na kadar uzanan ana yol aksında yer alan kaldırımların "bozulmuş ve harap hâlde" olduğu tespit edilmiştir.[533] Konu, hem mahallî ahalinin doğrudan sunduğu arzuhaller hem de ilgili nâzırlıkların keşif ve inceleme raporları doğrultusunda gündeme gelmiştir. Ebniye Meclisi tarafından görevlendirilen keşif memurlarınca hazırlanan keşif raporlarında dikkati çeken bu hattın daha önce Yedikule'ye kadar olan kısmının onarıldığı, ancak Yenikapı-Kadırga Limanı arasının "hali üzere kaldığı" ve fena suların çevrede birikmesiyle ciddi kirlilik ve halk sağlığı sorunu yarattığıdır. Hattın özellikle lağımlardan taşan sular nedeniyle saray görevlilerinin geçiş güzergâhını doğrudan etkilediği de resmî yazışmalarda açıkça ifade edilmiştir. Meclis-i Vâlâ'da yapılan müzakereler neticesinde, bu onarım işinin yalnızca fiziki değil, sosyal ve sağlık açısından da kaçınılmaz olduğu kanaatine varılmıştır. Maliye Nezâreti'ne de iletilen bu kararla birlikte, Kumkapı-Kadırga hattı üzerindeki ana arterin tamamının, sadece fiziki iyileştirme değil, aynı zamanda kent içi dolaşımın sağlıklı biçimde sürdürülebilmesi amacıyla bir müdahaleye tabi tutulmuştur.

19. yüzyılda İstanbul genelinde yürütülen altyapı çalışmaları dönemin gözlemcilerinin de dikkatinden kaçmamıştır. Uzun süre şehir dışında yaşamış olan Murad Efendi, İstanbul'u yeniden dolaşırken, özellikle görsel ve fiziksel dönüşümün olumlu yönde ilerlediğini vurgulamaktadır. Ona göre, bu değişimleri en çok, geçmiş ile günümüz arasında kıyas yapabilecek olanlar fark edebilecek boyuttadır. Özellikle caddelerde kısmen kaldırımların yapılmaya başlanması ve ana caddelerin gaz lambalarıyla

[532] BOA A.}MKT.MVL.40.100.1.1.

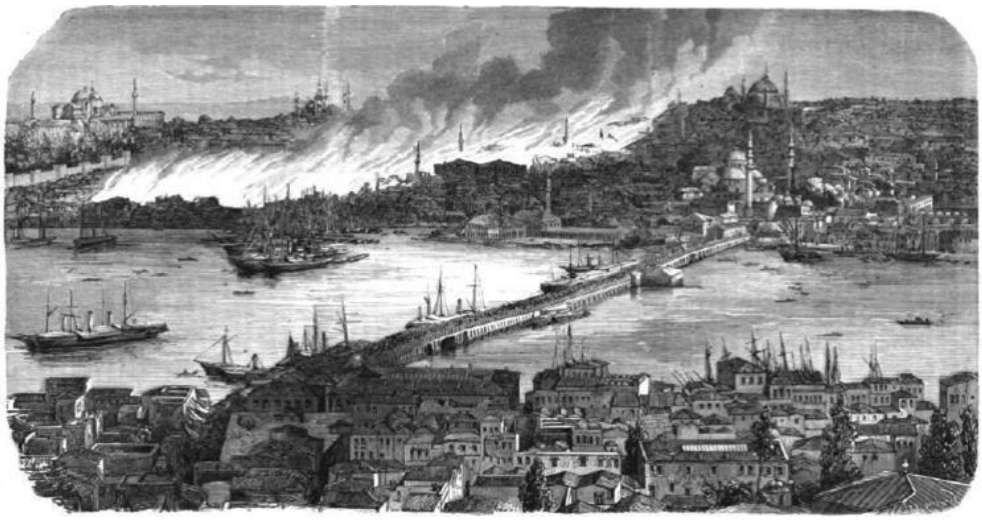
[533] BOA İ.MVL.203.6473.1.1; BOA İ.MVL.203.6473.2.1; BOA İ.MVL.203.6473.3.1; BOA İ.MVL.203.6473.4.1.

aydınlatılması modernleşme sürecinin gözle görülür örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.[534]

19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı başkentinde kentsel altyapının düzenlenmesine yönelik müdahaleler yukarıda da belirtildiği üzere sistematik hale gelmiş ve bu doğrultuda hazırlanan mevzuat aracılığıyla modern şehircilik ilkelerine uygun yeni bir düzenin tesisi hedeflenmiştir. Bu bağlamda, 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi, şehir içi yolları üç ana kategoriye ayırmıştır: genişliği en az 7,60 metre olan büyük caddeler, en az 6 metre genişliğindeki adi caddeler ve 4,50 metreyi geçmeyen sair sokaklar. Bu sınıflandırma, 1863 tarihli Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ile güncellenmiş, büyük caddeler için öngörülen minimum genişlik 11,50 metreye çıkarılmış, sair sokaklar kategorisi ise korunmuştur. Her iki düzenlemede de ortak vurgu, özellikle çıkmaz sokakların ortadan kaldırılması yönündeki ısrar olmuştur. Bu vurgu, yalnızca fiziksel mekân düzenlemesine dair teknik bir karar değil, aynı zamanda Osmanlı başkentinde gözetim, denetim ve işlevsellik esasına dayalı yeni bir kamusal alan anlayışının inşasına yönelik bir adımdır.[535] Söz konusu anlayış, özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren art arda yaşanan büyük yangınlar, depremler ve salgın hastalıklar gibi afetlerin etkisiyle daha da pekişmiştir. Bu bağlamda, 18 Eylül 1865 tarihinde meydana gelen ve tarihî yarımadada büyük yıkıma yol açan Hocapaşa Yangını, modern şehircilik uygulamaları açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

[534] Murad Efendi, *Türkiye Manzaraları*, 53; Kuban, *İstanbul: 1600 Yıllık Bir Müzedir, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, 77.

[535] Çelik, *19. Yüzyılda Değişen İsta*nbul, 43-44.

Çizim 6.1: Hocapaşa Yangını L'Illustration, 28 Ekim 1865.

Kaynak: Sert, Esra. *Urban Metabolism of Istanbul: Waterfronts as Metabolized Socio-Natures Between 1839 and 2019*, 2020, s. 98.

27 Rebiyülahir 1282 (19 Eylül 1865) gecesi Hocapaşa'da çıkan yangın, Hocapaşa'dan Cağaloğlu'na, oradan Sandıkçılar'a kadar ilerlemiş ve Sultanahmet Meydanı'na ulaşmıştır (Çizim 6.1.). Ancak yangın burada son bulmayarak denize doğru uzanıp Kadırga Limanı, Kumkapı ve Nişanca taraflarını etkilemiştir. Bu yangın gazetelere şu şekilde yansımıştır[536]:

> *Hocapaşa civarında kâin Elvan Mahallesi'nden başlayıp, bir ucu Çifte Saraylar'dan doğru Çemberlitaş'a, Tavukpazarı ve oralarda şarap satan dükkânları, Nur-u Osmaniye civarını yakıp Sedefçiler'de sönmüş, Çemberlitaş'ı saran ateş üç kol olup birisi Gedikpaşa Hamamı külhanına oradan Kumkapı'ya, Karabıçak Meyhanesi'ne, Nişancılar'a bir kolu Fazlıpaşa civarına Peykhane tarafından ve Divanyolu'ndan Acı Hamam'a ve ikinci kol At Meydanı'na gelmiş, oradan Nahilbend Mahallesi'nde devam ederek….(Ruzname-i Ceride-i Havadis 5 Cemâziyelevvel 1282/26 Eylül 1865-Salı).*
>
> *Çarşamba gecesi saat beş kararlarında Hocapaşa'da bir ateş zuhur ederek bir müddet etrafını tahrip eyledikten sonra Çifte Saraylar'ın mevcut olan ebniyesine sıçrayarak orayı ve sonra etrafını tutuşturmuş ve kuvvetlenerek beş on kola ayrılarak çarşamba gecesi bir buçuğa kadar Hocapaşa ve Bâbıâli civarı ve*

[536] Selim Nüzhet, *İstanbul Yangınları*, 7 Nisan 1941, SALT Araştırma, erişim 23 Mayıs 2024, [https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/18472].

Cağaloğlu'nun sıkışık mahalleleri ve Sedefçiler'den Sultanahmet meydanına varınca caddenin iki tarafı ve Kılıçhane'ye kadar Sultanahmet'in arkaları ve Kadırga ve Kumkapı ve Çiftegelinler yanıp kül olmuştur…(Tavsir-i Efkâr 16 Rebîülâhir 1282/8 Eylül 1865-Perşembe)

Eminönü'nün batısında yer alan Hocapaşa semtinde başlayan ve doğudan esen şiddetli rüzgârın etkisiyle hızla yayılan yangın, güneyde Marmara Denizi, kuzeyde Haliç, batıda Bayezid Külliyesi ve doğuda Ayasofya ile Sultanahmet Camii arasında kalan geniş bir alanı harap etmiştir (Çizim 6.2.). Otuz iki saat süren ve "Harik-i Kebir" (Büyük Yangın) olarak anılan bu felaket sonrasında, Kumkapı ve Kadırga'da çıkan iki ilave yangınla Haliç'ten Marmara'ya, Ayasofya'dan Beyazıt'a kadar uzanan geniş bir alanda toplam 3.551 bina zarar görmüştür. Bu sayı içerisinde yalnızca Kumkapı'da etkilenen bina sayısı 1.903 olarak kaydedilmiştir.[537]

Çizim 6.2: Hocapaşa Yangını, Baildran.

Kaynak: Salt Araştırma, Zarflar Koleksiyonu.

Hocapaşa yangınından sonra, yangınla harap olan mahallelerin düzenlenip yeniden yapılandırılması amacıyla Hocapaşa Camii ile Cezerî Kasım Paşa Camii ilk adım

[537] İlhan Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2013): 75.

olarak belirlenmiştir. 1866 tarihli ve "Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Behiyyesi"ne hitaben kaleme alınan resmi bir yazıda, bu iki cami için gerekli keşif işlemlerinin ve mimari çizimlerin bir an evvel hazırlanarak gönderilmesi talep edilmiştir. Yazıda belirtildiğine göre, yangınla tahrip olmuş alanların yeniden düzenlenip düzeltilmesine yönelik faaliyetlere başlanmıştır. Padişah'ın himayesi ve imar siyaseti çerçevesinde bu bölgelerin yakın zamanda daha güzel bir görünüme kavuşacağı öngörülmüştür. Bu çerçevede, ilk uygulama noktaları olarak seçilen Hocapaşa ve Cezerî Kasım Paşa camileri için, Nâfia Nezâreti ile Dârülmaarif bünyesinde oluşturulan bir komisyon arasında gerekli yazışmalar yapılmıştır. Keşif çalışmalarının bir an evvel gerçekleştirilmesi, hazırlanan defter ve mimari çizimlerin hızla ilgili makamlara ulaştırılması hususunda gereken hassasiyetin gösterilmesi istenmiştir.[538] Bu belge, yangın sonrası kentsel yeniden yapılanmada dinî yapıların simgesel bir rol oynadığını ve devletin imar faaliyetlerini aynı zamanda dini ve kültürel bir temsil alanı olarak da değerlendirdiğini göstermektedir. Ancak bu düşüncenin tersi olarak aynı yangında harap olan Tavaşi Süleyman Camii hemen onarılamamıştır. Kumkapı'daki Tavaşî Süleyman Mahallesi'nin muhtarı ve ihtiyar heyeti tarafından kaleme alınan dilekçede, söz konusu caminin yaklaşık on beş yıl önce, 1865'teki büyük yangında yandığı belirtilmektedir. Ancak caminin yeniden inşa edilememesinin, vakfının artık işlevsiz hale gelmiş olması ya da başka nedenlerle açıklanabileceği ifade edilmektedir. Caminin arsası, zamanla önem kazanan Kumkapı Tren İstasyonu yakınlarında bulunduğundan, çevresinin giderek Hristiyan hanelerle dolması sonucu cami arsası adeta bu yerleşimin ortasında kalmıştır. Mahallenin camisiz kalmaması ve Tavaşî Süleyman Ağa'nın hayır eserinin tamamen yok olmaması için hayırsever ve duyarlı bazı kimselerin desteğiyle 180 lira toplanmıştır. Bu parayla caminin dört duvarı, çatısı, minaresinin çatıya kadar olan bölümü ve gelir sağlamak amacıyla yapının altına bir kömür dükkânı inşa ettirilmiştir. Ayrıca, avlusunun bir köşesine kuru duvar örülmüştür. Fakat toplanan meblağ bu ilk aşamayı tamamladıktan sonra tükenmiş ve yeni yardım toplanamadığı için yapı yarım kalmıştır. Dilekçede, Kumkapı İstasyonu'na gelip giden yerli ve yabancı yolcuların gözleri önünde, bu şekilde tamamlanmamış halde durmasının üzüntü verici olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, çevredeki farklı cemaatlere ait kiliselerin düzenli ve özenli biçimde tamamlandığı bir

[538] BOA.A}.MKT.MHM. 353.30.

ortamda caminin inşa edilememesinin hoş olmayan bir görüntü arz ettiği vurgulanmaktadır. Yapının açıkta kalan kısımlarının kış mevsiminde kar ve yağmurla zarar görüp yıkılma riski taşıdığı da dile getirilmektedir. Bu sebeplerle padişahtan yardım talep edilmiştir.[539] 1880-81 (H 1298) tarihli bu belge, söz konusu caminin yangından sonra uzun yıllar ihya edilememesinin doğurduğu sorunları ve mahallenin sosyo-dini yapısı değişirken ortaya çıkan endişeleri göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, caminin yangında tamamen yok olmasına rağmen, aradan geçen on beş yıla rağmen mahalle halkının bu yapıya duyduğu ihtiyaç sürmüştür. İlk inşası 17. yüzyıl başlarına uzanan ve banisinin ismiyle anılan bu cami, ancak 20. yüzyıl başlarında yeniden ihya edilebilmiştir.

Büyük Hocapaşa yangınından dört gün sonra Gedikpaşa'da yeni bir yangın çıkmıştır. Gedikpaşadaki Fuat Paşa konağında, paşanın yazı odasındaki şöminenin bacasından başlayan yangın bina ile beraber, konaktaki tüm kıymetli eşyaları da yakmıştır (Çizim 6.3.). Yangın bir koldan Reşit Paşa Türbesi'ne diğer bir koldan Emin Bey Mahallesi'ne doğru yayılmıştır. Bu sebeple Hocapaşa yangınının alanı dört gün sonra biraz daha genişlemiştir (Harita 6.16.).[540]

[539] BOA. TS.MA.e. 323/96.

[540] Cezar*, Osmanlı Devrinde İstanbul'da Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, 375.

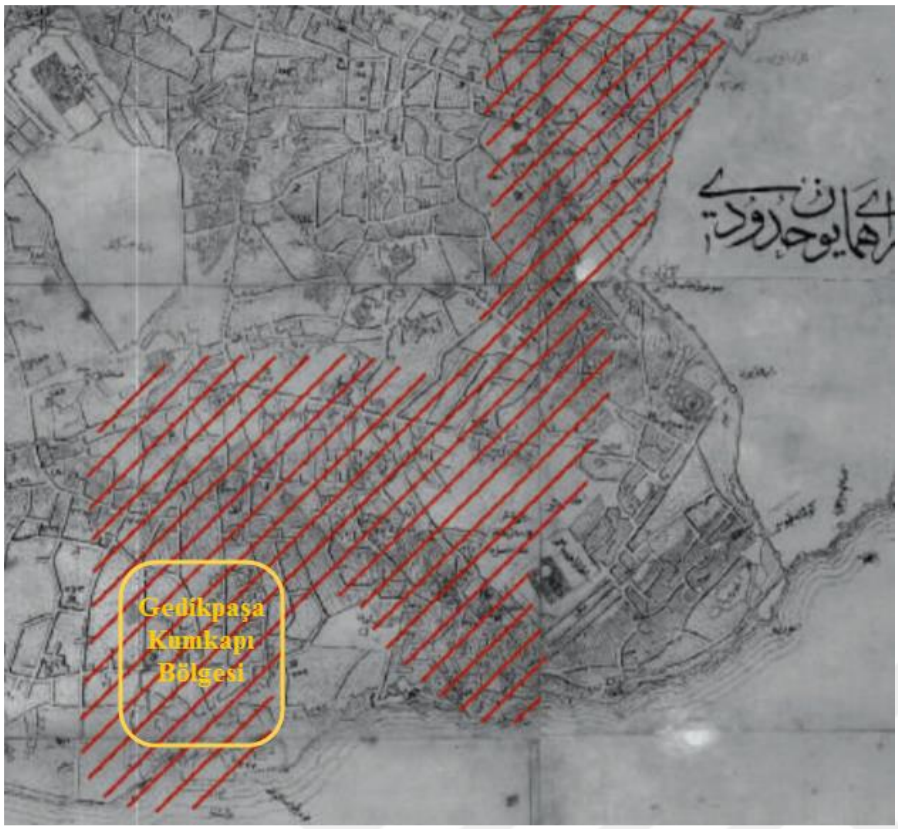
Çizim 6.3: Ragıp Paşa Konağı Yangını, Ressam Montani.

Kaynak: Salt Araştırma, Zarflar Koleksiyonu.

1865 Hocapaşa yangını Kumkapı'da dahil İstanbul'un çok büyük bir alanının kent dokusunda önemli değişikliğe sebep olmuştur. Felaketin etkilediği alan o kadar büyüktür ki birçok devlet erkanı halkın yaralarını sarmaya çalışmıştır. Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey'in aktardığına göre;[541]

> *Bu dönemde İstanbul'da olan Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa da bir defada verdiği bin beşyüz kese akçeden başka, bu yangında evi barkı yanıp büsbütün kül olmuş ve tutulan defterine göre tutarı sekiz bin beşyüz kişiye varan ihtiyaç sahiplerinin her kişisine altı ay kış, ayda altmışar kuruş ile otuzar okka pirinç ve ikişer okka da sade yağ vermiş ve Sultan Abdülaziz'in hastalıktan iyileşmesi şerefine olmak üzere beşyüz bin kuruş gönderip fakirlere dağıttırmıştır.*

[541] Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul* (İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser): 138.

Harita 6.16: 1865 Hocapaşa Yangını'nın Etkilediği Alan İçerisinde Gedikpaşa ve Kumkapı Bölgesi.

Kaynak: Gürses Söğüt, *Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangınının Sınırları*, 2015, s.77.

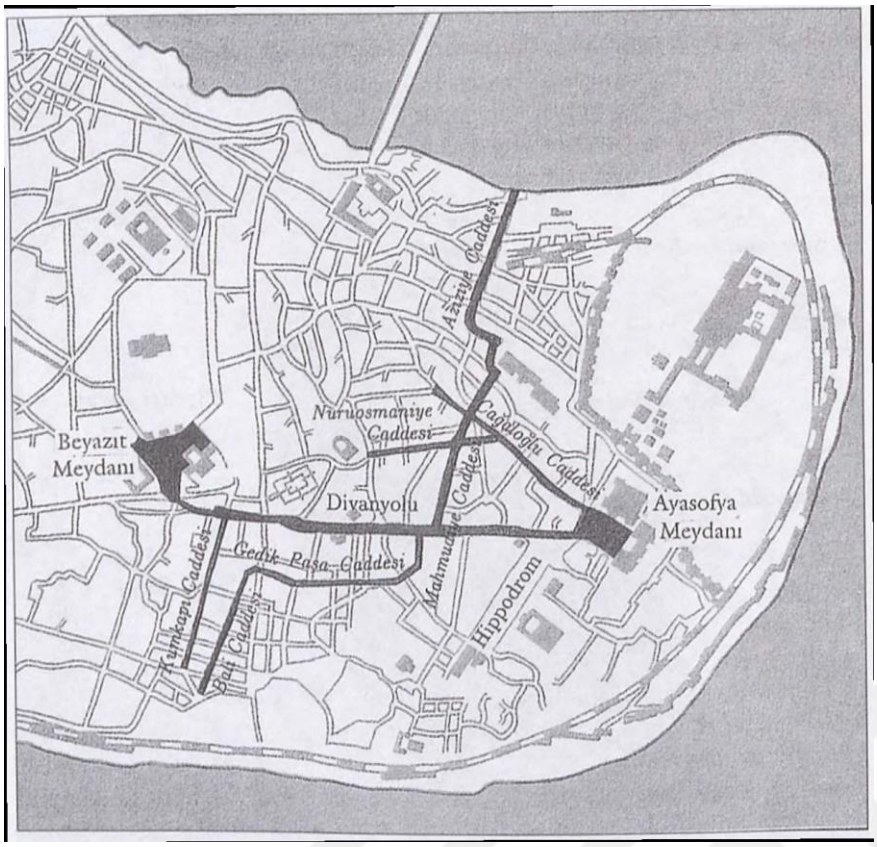
1865 Hocapaşa Yangını sonrasında bölge, Avrupa şehirlerinin düzenli imar anlayışı örnek alınarak yeniden planlanmıştır. Bu büyük felaket, aslında 1836'da Mustafa Reşid Paşa tarafından ortaya konulan şehircilik ilkeleri ile 1848 tarihli bina nizamnamesinin uygulanması için önemli bir fırsat olarak görülmüştür. Özellikle 19. yüzyıl yangınlarının ardından yürütülen imar uygulamaları, kentin geleneksel dokusunda köklü değişikliklere yol açmıştır. Yangın öncesinde dar sokaklarla çevrili, bahçeler içinde yer alan ahşap konaklar ya da küçük ölçekli ahşap evlerden oluşan dokunun, yangın sonrası yapılan düzenlemelerle tamamen farklı bir görünüm kazandığı dönemin haritalarından da izlenebilmektedir. Geometrik plana uygun ada düzenlemeleri, parsel ölçülerindeki değişiklikler ve yol genişletmeleriyle birlikte, ahşap yapılardan kâgir yapılara geçiş teşvik edilmiştir. Bu yeni kentsel düzenleme sonucunda bölge, iki ile dört kat arasında yükselen, doğrudan sokağa açılan cumbalı kâgir yapılar ve sıra evlerle tanımlanır hâle gelmiştir. Dolayısıyla Hocapaşa Yangını,

yalnızca bir afet değil; Osmanlı İstanbul'unda modernleşme çabalarının mekâna yansıdığı bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Geleneksel ahşap dokunun yerini, yangına dayanıklı, düzenli ve Batı şehircilik anlayışına yakın bir mimari tipoloji almıştır. Böylece kent, fiziksel yapısı bakımından yalnızca güvenlik ve dayanıklılık açısından değil, aynı zamanda modernleşme ideallerine uygun bir kimlik kazanmıştır.[542]

Yangın sonrası oluşturulan Islahat-ı Turuk Komisyonu (Yolların Islahı Komisyonu/ITK), kentsel düzenlemeleri ve yangın önleme stratejilerini bütüncül biçimde ele almıştır. 1869 yılına dek faaliyet gösteren komisyon, yangından etkilenen Hocapaşa, Divanyolu, Kumkapı ve Beyazıt gibi bölgelerin yanı sıra henüz zarar görmemiş ancak düzensiz kabul edilen alanlarda da düzenleme yapma yetkisiyle donatılmıştır. Bu yetkiler, yalnızca Osmanlı resmî yayın organı *Takvim-i Vekayi*'de değil, aynı zamanda İstanbul'da çıkan yabancı dilde yayın yapan basında da kamuoyuna duyurulmuştur. ITK'nin hazırladığı nazım plana göre, Hocapaşa'daki yollar fonksiyonlarına göre üç sınıfa ayrılmış, ana arterlerden biri olan Divanyolu'nun genişliği 19 metre olarak belirlenmiştir. İkincil arterler için 12,20 metrelik bir genişlik öngörülmüş, üçüncü derece sokaklar ise konum ve önemlerine göre 11,50 metre, 9 metre, 7,60 metre ve 6 metre gibi farklı genişliklerde tasarlanmıştır. Bu çerçevede belirlenen başlıca ana arterler Divanyolu Caddesi'dir. Sirkeci İskelesi'ni Babıâli'ye bağlayan Aziziye Caddesi, Babıâli'den Divanyolu'na ulaşan Mahmudiye Caddesi, Divanyolu'nu Kadırga'ya kuzey-güney ekseninde bağlayan Kumkapı Caddesi ve Nuruosmaniye Camii ile Mahmudiye Caddesi arasında yer alan Nuruosmaniye Caddesi ise ikincil arter olarak belirlenmiştir (Harita 6.17.).[543] Bu planlama çalışmaları, Osmanlı başkentinde ilk kez büyük ölçekli ve sistemli bir kentsel yeniden yapılanma çabasının somut bir göstergesidir.

[542] Nur Akın, "Kumkapı: Tarihsel Bir Kesit," *Arredamento Mimarlık*, no. 5 (İstanbul, 1999): 70.

[543] Çelik, *19. Yüzyıl'da Değişen İstanbul*, 48.

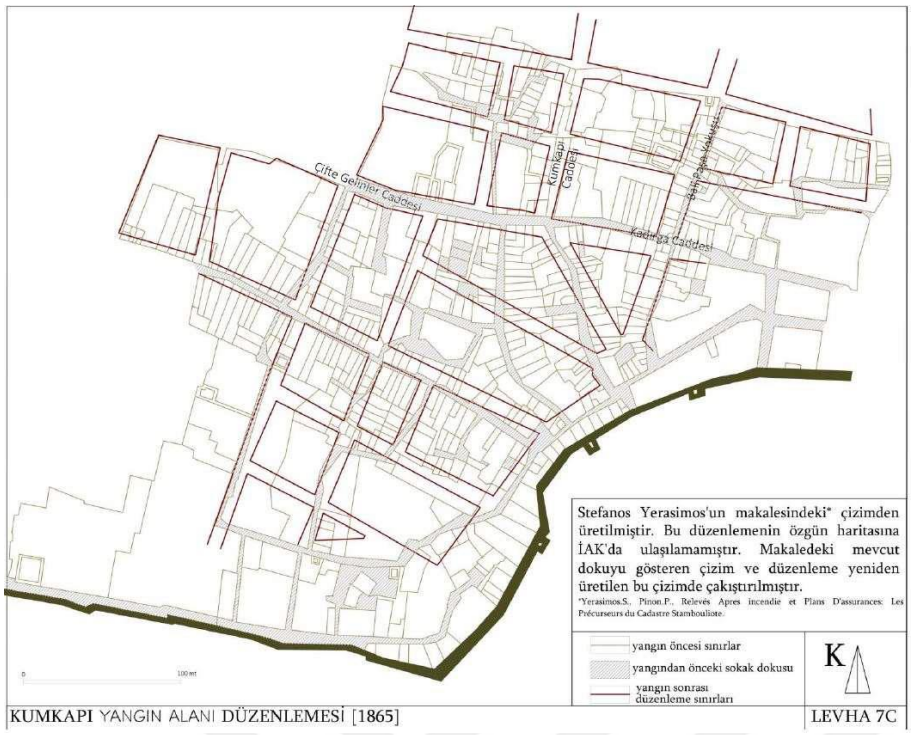

Harita 6.17: Hocapaşa Yangınından Sonra Düzenlenen Ana ve İkincil Arterler.

Kaynak: Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, 1996, s. 75.

Yol düzenlemeleriyle eş zamanlı olarak, şehrin altyapısını iyileştirmeye yönelik çalışmalar da hız kazanmıştır. Bu bağlamda Mahmudiye, Nuruosmaniye ve Kumkapı caddelerinin altına toplamda 2.660 metre uzunluğunda kanalizasyon borusu döşenmiştir. Böylece, yangın sonrası kentsel dönüşüm yalnızca yüzeydeki fiziksel organizasyonla sınırlı kalmamış, aynı zamanda altyapı sistemlerinin modernleştirilmesini de kapsayan çok boyutlu bir müdahale süreci olarak şekillenmiştir.[544] Bu müdahalede bazı caddelerin genişletildiği bu sebeple de yapı adalarının küçültüldüğü görülmektedir. Sibel Gürses Söğüt'ün doktora tezinde yeniden üreterek hazırladığı, eski ve yeni durumu çakıştırdığı 1865 yılı Kumkapı yangın alanı düzenlemesinde, caminin bulunduğu adanın sokak genişletilerek küçültüldüğü anlaşılmaktadır (Harita 6.18.).

[544] Çelik, *19. Yüzyılda Değişen İstanbul*, 43-44.

Harita 6.18: Kumkapı Yangın Alanı düzenlemesi Eski ve Yeni Durumun Çakıştırılması.

Kaynak: Gürses Söğüt, *Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangınının Sınırları*, 2015, C. II.

Bu çok boyutlu yeniden yapılanma süreci yalnızca merkezi yönetim düzeyinde yürütülen geniş ölçekli planlamalarla sınırlı kalmamış, yangından etkilenen mahalle ölçeğindeki alanlar için de özel müdahaleleri içermiştir. Bu bağlamda, Atatürk Kitaplığı'nda muhafaza edilen ve Şehremâneti Hey'et-i Fenniyesi tarafından çizilen HRT-004813 numaralı yangın haritası, Kumkapı'da meydana gelen yangının ardından yaklaşık bir yıl sonra hazırlanmış düzenleme önerilerini yansıtmaktadır.

Söz konusu haritada, Kumkapı Meydanı'na açılan önemli bir ulaşım aksı olan Arapzade Ahmed Sokağı'na yönelik bir düzenleme önerisi yer almaktadır. Haritanın üzerinde, yangında zarar gören yapıların eski (kadim) ve yeni (cedid) durumlarını gösteren planlamaya dair şu açıklama notu bulunmaktadır: "Kumkapı'da önceden vuku bulan harikte muhterik olan menazil ve dekakin arsalarının kadim ve cedidinin gösterildiği tersim ve tanzim olunan bir kıta harita-i mikyasıdır. 15 Cemâziyelahir 1283 (25 Ekim 1866)." Bu kayıt, yangın sonrası müdahalelerin yalnızca sokakların genişliğine ve altyapıya ilişkin düzenlemelerle sınırlı kalmadığını; aynı zamanda

bireysel parsel bazında, yapılaşma izni ve yeniden inşa süreçlerine dair teknik çizim ve önerilerle desteklendiğini de göstermektedir (Harita 6.19.).

Harita 6.19: Kumkapı Meydanına Çıkan Arapzade Ahmet Sokağı İçin Düzenleme 15 Cemâziyelahir 1283 (25 Ekim 1866).

Kaynak: Atatürk Kitaplığı, HRT-004813.

Bu belge ve haritalar, yangın sonrası yapılan müdahalelerin yalnızca teknik değil, aynı zamanda mekânsal bir yeniden örgütlenmeyi de hedeflediğini göstermektedir. Nitekim söz konusu sürecin haritalar üzerindeki izdüşümüne bakıldığında da bu dönüşüm açıkça gözlemlenmektedir (Ek 22). 1776 tarihli Kauffer haritası ile 1845 tarihli Mühendishane-i Berrî-i Hümâyun haritasında Kumkapı ve çevresinde organik sokak dokusu belirgin bir şekilde izlenebilirken; 1875 tarihli Ayverdi haritası, 1913-1914 Alman Mavileri ve 1922 ile 1924 tarihli Pervititch haritalarında ise geometrik olarak planlanmış, doğrusal eksenli ve daha düzenli bir sokak ağı dikkat çekmektedir. Bu karşılaştırmalı kartografik veriler, bölgede gerçekleştirilen kentsel müdahalelerin

parça parça ve aşamalı olarak hayata geçirildiğini ortaya koymaktadır. Sokak ağındaki bu belirgin farklılaşma, yalnızca fiziksel dönüşümün değil, aynı zamanda yangın sonrası uygulanan yeni şehircilik anlayışının bir yansımasıdır. Bu kapsamda, semtin fiziki karakterinin 1845 ile 1875 yılları arasında planlı bir yeniden yapılanma sürecine girdiği görülmektedir.

İstanbul, modernleşme süreciyle birlikte üst üste yaşadığı doğal afetlerin ardından yeniden yapılaşma girişimlerine sahne olmuştur. Ancak kente yönelen yeni göç dalgaları, demografik yapıyı değiştirdiği gibi fiziksel çevrenin de yeniden şekillenmesine yol açmıştır. Özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Bulgaristan'dan İstanbul'a gelen mülteciler, çoğu zaman sağlıksız koşullarda ve büyük bir sefalet içinde yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bu grupların sur duvarlarına bitişik şekilde inşa ettikleri derme çatma barakalara yerleşmek zorunda kalmışlardır. Çevrede biriken atıklar ve düzensiz yerleşim koşulları, kentin güney kesiminde yoğun bir kokuya neden olmuştur. Bu durum dönemin gözlemcileri tarafından kolera ve veba gibi salgın hastalıkların tehdidini çağrıştıran bir unsur olarak aktarılmıştır.[545]

22 Mart 1893 tarihli belge, Osmanlı başkentinde şehir estetiği ve giderek artan göçmen yerleşimi, toplum sağlığı ve modernleşme meselelerinin iç içe geçtiğini göstermektedir. Belge, Kumkapı taraflarında demiryolu güzergâhı boyunca muhacir ve fakirler tarafından gaz tenekelerinden yapılmış kulübelerin peyda olduğunu ve giderek bir "mahalle" görünümü kazandığını kaydetmektedir.[546] Metinde en çok vurgulanan ise başkente gelen yabancıların ilk izlenimi meselesidir. Yedikule-Kumkapı hattı, Avrupa'dan trenle gelen seyyahların ilk gördükleri güzergâh olduğundan, buralarda ortaya çıkan derme çatma kulübelerin "çirkin bir manzara" oluşturduğu belirtilmektedir. Bu bakış açısı, Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı yönetiminin Batı standartlarına uygun şehir imajı üretme kaygısını yansıtmaktadır.

Belgede geçen kulübelerde yaşayanların çoğunlukla muhacirler olması, 19. yüzyılın yoğun göç dalgalarıyla doğrudan ilişkilidir. 93 Harbi sonrasında İstanbul'a yönelen göçmen akını, barınma krizini daha da artırmıştır. Göçmenlerin yerleşimi için devlet

[545] Grosvenor, *Constantinople*, 562.

[546] BOA. I.HUS.10.12.1.1.

tarafından planlanan iskân politikalarının yetersiz kalması, onların şehrin boş alanlarında, özellikle sur içi ve demiryolu hattı boyunca geçici, gayriresmî barınaklar kurmalarına yol açmıştır. Belge, bu kulübelerin varlığını hem şehir estetiği açısından hem de devletin göçmenlere dair yükümlülüklerini yerine getiremediği izlenimi açısından sorunlu bulmaktadır. Belge, padişahın doğrudan müdahalesini ve şehircilik eksikliklerinin "bizzat yerinde incelenerek giderilmesi" yönünde irade buyurduğunu aktarmaktadır. Ancak çözüm önerisi, sadece estetik kaygıyla değil, aynı zamanda bürokratik sorumlulukların dağılımıyla ilişkilendirilmiştir. Dahiliye Nezareti ve Şehremaneti bu sorunun çözümünde yetkili kılınmış, gerekirse kulübelerdeki muhacirlerin yeni evlere nakledilmesi ve kulübelerin yıkılması öngörülmüştür.

1 Mayıs 1893 tarihli ikinci belgede Yedikule-Kumkapı arasında yer alan teneke mahalesi meselesi daha somut ve idari bir boyuta taşınmıştır.[547] Şehremaneti, kulübelerde oturanların "çok fakir ve inatçı" kişiler olduklarını belirterek, bir anda yıkımın uygulanamayacağını bildirmiştir. Buna karşılık çözüm olarak tarım ile uğraşanların taşraya gönderilmesi, zanaatkâr olanların ise İstanbul'un kenar mahallelerinde uygun evlere yerleştirilmesi önerilmiştir. Bu öneri, muhacirlerin ekonomik faaliyetlerine göre ayrıştırılmasını öngörmekte, dolayısıyla sosyo-mekânsal bir sınıflandırma yaratmaktadır. Dahiliye Nezareti, Umum Muhacirin Komisyonu ve Şehremaneti arasında koordinasyon öngörülmüş, masrafların devletçe karşılanacağı ifade edilmiştir.

Haziran 1893 tarihli belgede ise Kumkapı sahilinden Yedikuleye kadar uzanan kulübelerin somut tespiti ve çözüm önerileri yapılmıştır. Belgeye göre; kulübelerin sayısı: 979, içindeki muhacir nüfusu: 4.868 kişi, bunlardan 3.249 kişi sanat sahibi veya çalışabilecek durumdadır ve kiralık evlere yönlendirilecektir. 1.230 kişi ziraate yatkın fakat fakir kişilerdir taşraya gönderilecektir. 389 kişi dul, yetim ve çalışamaz durumdadır ve bunlar için 151 hane inşası düşünülmüş ya da yıkılmaya yüz tutmuş Dulhane'nin tamiriyle 389 kişinin oraya yerleştirilmesi önerilmiştir. Ayrıca kulübelerin yıkımı ve alanın temizliği için yaklaşık 20.000 kuruş ek masraf gerekecektir. Tüm bu harcamaların hazine tarafından karşılanması talep edilmiştir.[548]

[547] BOA. I.HUS.11.49.1.1.

[548] BOA. DH.MKT.5.43.1.2; BOA. DH.MKT.5.43.3.2; BOA. DH.MKT.5.43.5.2.

Temmuz 1893'teki belgede ise bu düşkünlerin açıkta kalmamaları için, hilafet makamının merhamet gölgesinde Topkapı'da veya benzeri bir yerde ihtiyaç kadar birer odalı evler yaptırılıp orada iskân edilmeleri önerilmiştir. Söz konusu evlerin inşasında gerekli kereste vb. malzeme, askeri inşaatların enkazından temin edilirse, inşa masrafının yaklaşık bin lira gibi bir meblağ ile karşılanabileceği ümit edilmektedir. Zaten kulübelerin kaldırılması için gereken masrafların bir kısmının Padişah'ın ihsanı olarak karşılanacağı, özel tezkirede anlaşılmıştır. Bu itibarla, hilafet makamının tensip ve ihsan buyuracağı atiyyeden fazlası Hazine-i Celile'ye yük olmamak üzere, ayrıca hayırseverlerin bağışları da toplanarak (münasip bir usulle) tedarik edilmesi ve bu evlerin inşasına başlanması hususunun Dahiliye Nezareti'ne havalesi teklif olunmuştur. İlgili tezkire ve defter ekli olarak arz edilmiştir.[549]

Ağustos 1893'teki belgede ise yoksulların iskânı için bin lirayla yaptırılacak evlerin kısa sürede harap olacağı anlaşılmıştır. Bu nedenle, söz konusu evlerin Avrupa'da bazı şirketlerin yaptığı küçük evler gibi, güzel bir düzen ve intizam içinde yapılması; sokak taksimatının muntazam olması; evlerin oluşturacağı mahallede ortada bir meydan bırakılması; özetle bütününün manzarasının güzel olması uygun görülmüştür. Ayrıca bu mahalleye "Şefkatiye" adı verilmesi; uygun yerine bir çeşme ile küçük bir mescid inşa edilmesi; lüzumlu planların mühendis Mösyö Bertiye tarafından hazırlanması ve buna göre gerekli masrafların hesabı çıkarıldıktan sonra hilafet makamından iane (yardım) talep edilmesi için yeniden arz ve izin istenmesi, hilafet makamının şerefli iradesine sunulmuştur.[550]

11 Eylül 1893 tarihli belgede konu hakkındaki çalışmaların devam ettiği anlaşılmaktadır. Belgeye göre söz konusu ahalinin yerleştirilmesi için Topkapı ve Yedikule civarında uygun bir yer bulunamamıştır. Yalnızca Eyüp'ün üst tarafında Gümüşsuyu'nda 300 dönüm kadar bir tarla bu iş için elverişli görülmüştür. Ancak burada yerleştirilmesi düşünülen muhacirlerin İstanbul'da iş ve sanatla meşgul olmaları sebebiyle, tarla tarımına uygun olsa da iskân için uygun bulunmamıştır. Bunun yerine, Dahiliye Nazırı Paşa'nın pusulasında belirtildiği üzere, Altımermer-Silivrikapı arasında bulunan, yaklaşık 10 yıl önce bir yorgancı tarafından 30.000

[549] BOA. İ.ŞE.2.30.4.1.

[550] BOA. İ.ŞE.2.30.5.1; dosyanın ekinde başka yere nakli söz konusu olan kimselerin ismi, memleketi, dini, medeni durumu ve mesleğinin bulunduğu nüfus kaydı yer almaktadır.

kuruşa satın alınmış olan Veli Efendi Konağı (bostan, bahçeli ve akar sulu) ihtiyaca kâfi bulunmuştur. Bu konak veya benzeri başka bostan/arsalardan uygun birinin seçilmesi, burada kurulacak mahallenin planının Mösyö Bertie tarafından hazırlanması; yapılacak evler, çeşme ve mescidin inşa masraflarının belirlenmesi ve yer bedeli ile birlikte keyfiyetin Şehremaneti'ne bildirilmesi kararlaştırılmıştır.[551] Eylül ayı boyunca gerekli hazırlıkların yapılması ve ahalinin nakledileceği alanların satın alınması ya da istimlağı konusunda yazışmaların devam ettiği görülmektedir.[552] 6 Ekim 1893 tarihli belge serisi ise bölgedeki yalnız muhacirlerin değil, Kumkapı-Yenikapı hattındaki Hristiyan halkın da yaşadığı barakaların ortadan kaldırılmassı gerektiği üzerinde durmaktadır. Belgeye göre Kumkapı şimendifer mevkii, Ermeni Patrikhanesi civarı ve Yenikapı'da eski tahta ve gaz tenekelerinden yapılmış barakalarda oturanların çoğu Ermeni cemaati mensupları, Tekfurdağı ve Anadolu'dan gelmiş kimliği belirsiz kişiler ile sarhoş takımından ibarettir. Bu kişilerin söz konusu barakalarda ikametleri hem zabıta açısından hem de hıfzıssıhha (sağlık/hijyen) kuralları açısından uygun görülmemektedir. Bu sebeple barakaların tamamının yavaş yavaş yıkılması ve yerlerinin temizlenmesi gerektiği bildirilmiştir.[553] Durum hakkında Zabıta Nezareti'nin raporu: barakalarda oturanların durumları "meçhul" ve uygunsuzdur; temiz olmayan bu mahalde yaşamaları kabul edilemezdir. Kumkapı'daki Ermeni Kilisesi'nin mülkünden (akâret) olup daha önce cemaat tarafından boşaltılması talep edilmiş arsada inşa edilen barakalarda oturan Hristiyanlar, polis gözetiminde ayrıştırılmıştır. Bu kişilerin de muhacirler gibi ev kiralamaya yönlendirilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca Sirkeci-Yedikule hattındaki barakaların çok çirkin göründüğü tekrar edilmiştir. Bunların kaldırılmasının, muhacirlerin yeni mahalleye yerleştirilmeleriyle birlikte aşamalı olarak yapılması gereği belirtilmiştir. İnşa edilecek mahalle için plan ve haritaların mühendis Mösyö Bertie tarafından hazırlanmakta olduğu; barakaların tümünün yıkımının da bu mahalle projesinin tamamlanmasına bağlı olduğu ifade edilmiştir. Sonuç olarak Hristiyan

[551] BOA. MV.76.24.1.2.

[552] BOA. BEO.277.20745.1.2; BOA. BEO.277.20745.4.1; BOA. BEO.277.20745.5.1.

[553] BOA. BEO.288.21585.1.2.

cemaatin yaşadığı barakaların da tedricen boşaltılarak yıkılması, zabıtanın talepleriyle uyumlu bulunmuştur.[554]

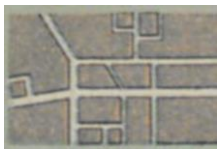
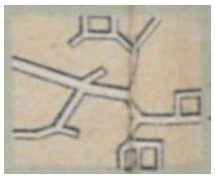
4 Mart 1894'de ise Yedikule'den Kumkapı'ya kadar şimendifer yolunda bulunan 128 adet muhacir kulübesinin yıkılması ve içlerinde oturan düşkünlerin açıkta kalmamaları için Altımermer-Silivrikapı arasındaki bostan ve arsalarda küçük evler inşa edilmesi hakkında verilen irade-i seniyye gereğince masrafın 2-3 bin lirayı geçmemesi şart koşulmuştur. Daha önce yapılan plan ve haritalar bu doğrultuda yeniden düzenlenmiş, keşif defteriyle birlikte Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'da okunmuştur. Buna göre bir bina, 16 ailenin ikamet edeceği şekilde tasarlanmıştır. 128 aile için 8 bina inşa edilmesi gerekir. Toplam masraf 474.816 kuruş olarak hesaplanmıştır. Evvelki planda öngörülen bazı adalardan dördünün seçilen yerde inşasının mümkün olduğu belirtilmiştir. Proje bu haliyle uygun bulunursa, haritası çıkarılan yerlerdeki arsaların yanında başka arsa alımı veya istimlâk gerekebilecektir. Yeni keşif defteri, eski plan ve haritalarla birlikte sunulmuştur. Karar olarak evlerin bu şekilde inşası uygun görülmüş, masrafları da makul bulunmuştur. Evlerin yapılacağı yerin ve bedelinin kesinleştirilmesi, Şehremaneti mühendislerinin projeyi yeniden incelemesi, her aileye tahsis edilecek evlerin iç düzeninin İslam ailelerine uygun ve elverişli olması için eksikliklerin giderilmesi gerektiği bildirilmiştir.[555] Söz konusu ahalinin yeni inşa edilen konutlara ne zaman taşındığı belgelerden kesin olarak anlaşılamamaktadır.

Farklı toplulukların bir arada yaşadığı ve kendine özgü mekânsal nitelikleriyle dikkat çeken Kumkapı, bu dönüşüm sürecinin gözlemlenebileceği başlıca bölgelerden biridir.1803 tarihli Gedikpaşa ve civarını gösteren haritanın üzerindeki Osmanlıca bilgiler Latinize edildiğinde mahalle halkının farklı dini aidiyetlere sahip oldukları görülmektedir. Haritada aynı yapı adası üzerindeki konutlarda Müslüman, Rum, Protestan ve Ermenilerin yan yana ya da aynı sokakta bir arada komşuluk ilişkileri içerisinde oldukları görülmektedir. 1880 yılında Stolpe tarafından hazırlanmış ve farklı nüfus gruplarının dağılımını gösteren haritada da Kumkapı çevresinde Müslüman ve Hristiyan nüfusun yoğunlaştığı alanlar açıkça görülmektedir (Harita 6.20.).

[554] BOA. BEO.288.21585.2.1.

[555] BOA. BEO.369.27610.1.2.

Gösterim	Almanca Açıklama	Fransızca Açıklama	Türkçe Anlamı
	von Muhamedanern bewohnte Quartiere und Gebäude	Quartiers et édifices habités par des Mahométans	Müslümanların yaşadığı mahalle ve yapılar
	von Christen bewohnte Quartiere und Gebäude	Quartiers et édifices habités par des Chrétiens	Hristiyanların yaşadığı mahalle ve yapılar
	von Hebräern bewohnte Quartiere und Gebäude	Quartiers et édifices habités par des Juifs	Yahudilerin yaşadığı mahalle ve yapılar

Harita 6.20: Stolpe Haritası, 1880.

Kaynak: İstanbul Atatürk Kütüphanesi.

YEDİNCİ BÖLÜM

KUMKAPI BÖLGESİNDE KONUT TİPLERİ VE MÜLKİYET

İstanbul, sahip olduğu mimari miras kapsamında incelendiğinde temelde şehrin siyasi erkini temsil eden mimari birikimini yansıttığı görülmektedir. Buna karşılık, Osmanlı konut yaşamına dair örnekler son derece sınırlıdır. Topkapı Sarayı gibi istisnai mimari örnekler dışında, 1700 yılı öncesine ait sivil konutların günümüze ulaşan bir örneği neredeyse mevcut değildir. Bu durum, özellikle İstanbul'daki gündelik yaşamın konut üzerinden izlenmesini önemli ölçüde zorlaştırmaktadır. Çünkü mevcut bilgi kaynakları, büyük oranda parçalı ve dağınık yazılı belgelere dayanmaktadır. Bugün hâlâ ayakta olan en eski konut yapısı, yaklaşık 1699/97 yılında Boğaziçi kıyısında inşa edildiği kabul edilen Amcazade Yalısı'dır.[556] Günümüze ulaşabilen diğer 18. ve 19. yüzyıl yapılarında olduğu gibi, Amcazade Yalısı da sadrazam konutu olarak tasarlanmıştır. Buna karşılık, şehrin suriçi bölümünde bu denli erken tarihlenen yapılara rastlanmamaktadır. Çünkü bu bölgedeki tarihî yapı stoğu çoğunlukla 19. yüzyıl sonlarına ait örneklerden oluşmaktadır. Sıklıkla yaşanan büyük yangınlar kentin geniş kesimlerinde yıkıma neden olmuştur. 1800'lü yılların ortalarından itibaren ise bu felaketlerin ardından birçok mahalle, yeni sokak düzenlemelerine göre tekrardan inşa edilmiştir. Bu tür yeniden yapılanma süreçlerinin birikimli etkisiyle, sur içindeki İstanbul, Osmanlı (ve yer yer Bizans) dönemine ait anıtsal yapılarla donanmış olsa da kentsel planlaması esasen 19. ve 20. yüzyıllarda biçimlendirilmiş bir bütünlük arz etmektedir. Ancak buna rağmen Osmanlı arşiv belgeleri, İstanbul'daki evlere dair çok sayıda tasvir sunmaktadır. Söz konusu tasvirler çok ayrıntılı olmasalar da 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı başkentindeki konut düzenine dair bazı varsayımlar geliştirmemize imkân tanımaktadır.

Bizans döneminden itibaren önemli bir liman yerleşimi olan Kumkapı'nın özellikle mimari dokusunda ve mahalle içi toplumsal ilişkiler ağında değişimlerin izleri sürülebilmektedir. Bizans döneminde sahil hattına yayılmış dini ve kamusal yapılarla öne çıkan bu bölge, Osmanlı döneminde Müslümanlar, gayrimüslimler ve devlet erkânının birlikte varlık gösterdiği çok katmanlı bir yerleşim alanı niteliği kazanmıştır.

[556] Cengiz Bektaş, *Türk Evi* (İstanbul: Yem Yayın, 2021): 31.

Kumkapı'nın konut düzenine dair bilgi edinebildiğimiz kaynaklardan biri Kadı Sicilleridir. Kumkapı bölgesinin mülkiyet ve yapı tipolojisine dair Kadı Sicilleri üzerinden yürütülen araştırma kapsamında tespit edilen en erken tarihli belge, Aralık 1558 - Ocak 1559 (H. 966 Rebîü'l-evvel) dönemine; en geç tarihli belge ise 18 Eylül 1851 (H. 14 Zilkâde 1267) tarihine aittir.[557] Bu son kayıt, incelenen mahallenin günümüzde hâlâ mevcut olması dolayısıyla, mekânsal sürekliliği göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bununla birlikte, 1865 yılında gerçekleşen ve Hocapaşa semtinden başlayarak Kumkapı bölgesinin neredeyse tamamını etkileyen büyük yangın, bu çalışma için bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Söz konusu yangın sonrasında mahalle dokusu, 19. yüzyılın erken modern dönem planlama ilkeleri doğrultusunda yeniden inşa edilmiştir. Bu nedenle, araştırmanın kapsadığı zaman aralığı, 1865 Hocapaşa yangınından hemen önceki belgelerle sınırlandırılmıştır. Çalışmanın örneklemi üç yüzyılı kapsamakla birlikte 135 adet çok büyük yapılardan tek odalı küçük konutlara ve hatta arsaya kadar değişen büyüklüklerde mesken veyahut konut arazisini içermektedir.

Söz konusu arşiv belgelerinde konutlara dair belgeler incelendiğinde, karşılaşılan ilk zorluklardan biri terimlerin nasıl bir mekânı ya da mekân birimini ifade ettiğini net biçimde belirleyememektir. Kayıtlarda sıkça karşımıza çıkan kısa ve açıklamasız kelimeler, gerçekte nasıl yapıları tanımladığını çalışmanın başında açıklamak yapıların anlaşılabilmesi için önem teşkil etmektedir. Bu durumu zorlaştıran önemli bir unsur, aynı türden yapı ya da öğelerin belgelerde farklı kelimelerle tanımlanabilmesidir.[558] Öte yandan, bazı terimlerin zamanla anlam kaymasına uğradığı da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu sebeple çalışmamız kapsamında örnek belgelerde en sık

[557] 1865 Hocapaşa Yangınında Kumkapı bölgesinin neredeyse tamamı yanmıştır. Yangın sonrasında mahalle, yürürlüğe konulan yeni nizamnameler doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir. Yanan yapı stoğunun yerine ise yeni yönetmelikler gereği kâgir konutlar inşa edilmiştir. Bu nedenle, tez kapsamında 1865 Hocapaşa Yangını bir tarihsel eşik olarak kabul edilmiş ve inceleme, bu döneme kadar olan kayıtlarla sınırlandırılmıştır.

[558] Stéphane Yérasimos, "Dwellings in Sixteenth-Century Istanbul," in *The Illuminated Table, The Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, ed. Suraiya Faroqhi and Christoph K. Neumann (Würzburg: Ergon Verlag, 2003): 275-300.

karşılaşılan temel yapı terimlerinin açıklaması aşağıda verilmiştir (Tablo 7.1.-Tablo 7.2.-Tablo 7.3.).

Tablo 7.1: Ev ve Bölümleri.

Terim	Açıklama
Menzil	Evin tamamını ifade etmektedir. Bu terim aynı zamanda yaşanabilir oda/bölmeler için de kullanılabilmektedir.
Hane, Beyt, Oda, Ev	Tüm bu terimler yaşanabilir oda/bölmeleri ifade etmektedir. Bir aileye mahsus küçük meskendir.
Hane, Beyt-i süflî, Beyt-i tahtânî	Zemin kattaki odaları belirtmektedir, aralarında anlam farkı yoktur.
Hane, Beyt-i ulvî, Beyt-i fevkanî	Üst katta bulunan odaları ifade etmektedir.

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Tablo 7.2: Özel Niteliklere Sahip Odalar.

Terim	Açıklama
Hücre	Hücre; hizmetkârların barınması veya depo olarak kullanılan, tanımlanmamış bir hizmet mekânıdır.
Sofa	Sofa; Osmanlı ev mimarisinin merkezî bir unsuru olmasına rağmen tanımlanması güçtür. 18. ve 19. yüzyıl evleri genellikle "sofalı evler" olarak tanımlanmaktadır. 16. yüzyılda ise üzeri örtülü bir "eyvan" ya da veranda biçimindeydi ve her zaman bir ikinci oda ile birlikte bulunmuştur.
Sundurma	Galeri; geleneksel Osmanlı konutunun temel mekânıdır. Bu terim, "hayatlı ev" tipini tanımlamaktadır.
Tahl el-pûş, Tabhatpûş	Çatı altındaki depo veya teras olabilir; *zulle*'nin eşdeğeri sayılmaktadır.
beyt-i selâmî, selâmlık	Erkek misafirlerin kabul edildiği odadır. İki avlulu büyük konutlarda bu alan genellikle dış avluda ve ahırların üzerindedir.
Divanhane	Kabul odasıdır.

Dehliz	Geçit, koridor.
Merdivan	Merdiven; nadiren kayda geçirilmiş. Belki de bu şekilde kaydedilenler olağandan daha anıtsal boyuttadır.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 7.3: Hizmet Mekânları.

Terim	**Açıklama**
Kenif	Tuvalet.
İstabl, ahur	Ahır; iki terim eş anlamlı olarak kullanılmıştır.
Fırın	Ekmek pişirme fırınıdır.
Matbah	Mutfak.
Mahzen	Her türlü depo alanı.
Kiler	Erzak deposu; gıda saklama alanı. Latince *cella* kelimesinden türemiştir.
Mahtab	Odun saklama yeridir.
Serdab	Soğuk su saklama veya soğutma mekânı.

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 7.4: Yazar Tarafından Hazırlanmış Olan Mahalle-Konut-Komşu İlişkisini Gösteren Tablo.

Tarih	Mahalle	Konut	Komşu
Ocak 1576 (Zilka'de ayının ortaları, 983)	Mesih Paşa Camii Mahallesi Mesih Paşa vakfetmiştir.	Menzil	Adı geçen camiin haremi, Umumi yol, Dünyabola binti Abdulla mülkü, Karagöz b. Abdullah mülkü
7 Ağustos 1607 (Fi'l-yevmi's-sânî min şehri Rebî'i'l-âhir li-sene 1016)	Mesih Paşa Mahallesi / el-Hâc Osman b. Receb'den Umde'tü'l-müderrisîn Hüseyin Efendi b. Mehmed Efendi'ye	İç avlusunda: üst kat üç bâb oda, iki sofa, bir dehliz, alt katında bir mutfak, bir su kuyusu, iki tuvalet, bir bahçe, Dış avlusunda üst katta iki bâb oda, bir dehliz, alt katında iki bâb oda, bir ahır ve bir havlu	Babuc Emirzâde utekāsına meşrûta vakıf menzil Mesih Hasan Paşa Vakfı odaları, Bazen Seyyid Mehmed Sâdık'ın bahçesi, bazen Gazzâz Mehmed Çelebi'nin menzili, Umumi yol
3 Eylül 1614 (1023 yılı Şâban ayının evvelleri)	Mesih Paşa Mahallesi / Zahide Hatun bint Abdullah vakfı	Üç beyt-i ulvî: Üç adet üst kat odası İki beyt-i süflî: İki adet alt kat odası Sofateyn: İki adet sofa, İki serdâb: Ahır, Tuvalet, Bir Su kuyusu	Umumi yol, Umumi yol, Umumi yol, el-Hâc Bayram Çelebi Mescidi'ne bitişik
14 Nisan 1661 (Şaban ayının on üçüncü günü, 1071)	Mesih Paşa Mahallesi/ Büyük Emine Hanım Vakfına	Mülk menzil	Kavukçu Hüseyin Bey veresesinin (mirasçılarının) mülkü, Sofuoğlunun mülkü, Râbia Hatunun mülkü, Umumi yol
26 Mart 1680 (1091 yılı Safer ayının 6. Günü)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi/ Fâtıma Hatun bt. merhûm Abdurrahim Efendi'nin şahsî vakfı	Sınırları belirlenmiş, sade birkaç ev birimini içeren özel mülkiyet konut yapısı	Solak Halil Çelebi mülkü, Hoca Hatun mülkü, umumi yol, umumi yol

26 Mayıs 1686 (25 Cemâziyelâhir 1097 Hicrî)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi/ keşşâf Mehmed Efendi b. İbrahim'den Mustafa Efendi b. Mehmed	59,5 zira' kare (yaklaşık 47,6 m²) arsa ile Üst katta: 2 oda; Orta katta 1 oda	Mustafa Efendi'nin kendi mülkü, Mustafa Efendi'nin kendi mülkü, Umumi yol, Umumi yol
26 Mayıs 1686 (25 Cemâziyelâhir 1097 Hicrî)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi/ keşşâf Mehmed Efendi b. İbrahim'den Mustafa Efendi b. Mehmed	288 zira' (yaklaşık 230 m², şatrancî ölçüyle) arsa	Mustafa Efendi mülkü, Mustafa Efendi mülkü, Hatice Hatun mülkü & Mesih Paşa vakfından odalar, Umumi yol
29 Mayıs 1686 (Cumadelâhire ayının yirmi beşinci günü, 1097)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi/ Meryem Hatun binti Hacı İbrahim'den Haremeynü'ş-şerîfeyn muhâsebecisi. Mustafa Efendi b. Mehmed	İç yapı: 2 adet üst kat oda, 1 sofa, 1 tahtapûş, 1 hamam, 1 camekân, 1 kuyu, 1 avlu, Dış yapı: 2 adet üst kat oda, 1 ahır Arsa ve bina birlikte toplam: 735,5 zira' kare (yaklaşık tahmini ölçüye göre: 1 zira' ≈ 75 cm kabul edilirse → yaklaşık 551.625 cm² = 55,16 m² kare plan	Medine-i Münevvere Vakfı arsası (Mustafa Efendi tasarrufunda), Ali Beşe b. Kadri ve Dilaver Halife mülkleri, umumi yol ve Ali Hoca Vakfı arsası, Umumi yol
4 Haziran 1686 (2 Receb 1097)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi/ el-Hâc Mehmed b. Ebülkasım (Vefat etmiş olan Emine binti Abdullah'ın kocası)'dan Mehmed b. Ahmed (süt oğlu)	İç Avlu: 1 adet üst kat oda, 1 sofa, 1 mutfak, 1 hela, 1 kiler; Dış Avlu: 2 adet üst kat oda, 1 ahır. Yüz elli (150) zira' 1 Osmanlı zira'ı ≈ 75–80 cm (ortalama 77 cm) kabul edilirse: 150 zira'² ≈ 150 × 0.5929 ≈ 89 m² (terbî'î hesâbıyla dörtgen alan).	Gevher Hatun ve Hatice adlı hatunların mülkleri, Gevher Hatun ve Hatice adlı hatunların mülkleri, Gevher Hatun ve Hatice adlı hatunların mülkleri, Umumi yol

10 Haziran 1686 (8 Receb 1097)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi / Emine binti Abdullah'ın mirası'den Ali Ağa b. Veli'ye	İç Avlu: 1 adet oda, 1 sofa, 1 mutfak (matbah), 1 kiler, 1 hela (kenîf) Dış Avlu: 2 adet üst kat oda, 1 ahır	Gevher Hatun'un mülkü, Hatice Hatun'un mülkü, Gevher Hatun ve Hatice Hatun'un ortak mülkleri, umumi yol

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	
6 Haziran 1614 (1023 Rebî'ü'l-âhir 10. günü)	Emin Sinan Mahallesi / Haremeyn-i Muhteremeyn Evkafı mülkünün kiracısı Mehmed Dede b. Abdullah'ın kira hakkını devretmiştir. Mehmed Bey b. Ali (Mehmed Dede'nin damadı) kiralamıştır.	Menzil toplam 280 zira'lik arsa üzerine inşa edilmiş olan 1 ocaklı, 1 ocaksız üst kat 2 oda, 1 sofa, altında ahır, ortak kapı üstünde boyu sekiz zira', eni altı zira' olmak üzere 48 zira'lik bir üst kat oda, ayrıca boy ve en hesabına göre 16 zira'lik tahta-pûşu içeren menzildir.	Haremeyn-i Muhteremeyn Evkafı mülkü, Haremeyn-i Muhteremeyn Evkafı mülkü, Umumi yol, Umumi yol
Ekim başları 1624 (evâhiri Muharrem sene 1034)	Emin Sinan Mahallesi / Terzi Kemal (merhum) vakıf arsası üzerinde Mustafa Efendi b. Mustafa'dan Kabil Mehmed Bey b. Kasım'a	Dış avlunun (muhavvata-i hâriciyye) alt katında üç dükkân (terzi dükkânı), bir kenef; Orta katında bir oda, bir sofa, bir kenef; Üst katında bir oda, bir sofa, bir kameriye, bir tahta bent; İç avlunun (muhavvata-i dâhiliyye) alt katında bir sofa, bir mutfak, iki kenef; Ayrıca iki oda tamir ettim; Orta katta bir sofa; Üst katta bir kiler (kilâr) inşa ve ihdas etmiştir.	Mehmed Çelebi b. İlyas Ağa'nın mülkü, Hüsni Hatun Vakfı, Merhum Hamza Paşa'nın kızı mülkü, Umumi yol

16 Haziran 1653 (15 Receb 1063)	Emin Sinan Mahallesi /el-Hâc Mehmed b. Abdullah	Daha önce meydana gelen yangında yanmış bulunan mülk menzilimin arsasının yarı hissesi	Arab evlatlarından Şeyh Celâl adlı kişinin mülkü, Siyavuş Paşa Sarayı duvarı, Sahaf Mehmed Efendi'nin mülkü, Umumi yol
1656-1658 (H. 1067-1069)	Emin Sinan Mahallesi/ Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşılarından Yusuf Ağa b. el-Hâc Mirza	Üst kat: Bir kubbeli tavanlı oda, içerden girilen bir dehliz, bir kahve odası, yanında bir yarım sofa, sofaya bitişik büyük bir oda, büyük bir orta sofa, yanında büyük bir oda, bir yarım sofa, yanında bir oda, üst katta iki hazine odası; orta kat: Camlı bir oda, iki kubbeli, iki küplü, üç lüleli hamam, külhan odası, bir kenef, içeri girilen bir dehliz, on bir hizmetkâr odası, bir kiler, bir kenef, sokak kapısı üstünde dört oda; Alt kat: Yarım masura akar su hattı, su mahzeni, dehliz, bir elbise deposu, iki ahır, bir samanlık, bir kuyu ve bir kenefi olan mülk menzilimi, tüm sınırları, hakları ve müştemilatıyla birlikte Mülk Menzil	imama tahsisli odalar, kendi başka bir mülkü, bazen müderrislerin önde gelenlerinden Muslı Efendi'nin arsasına ve bazen özel yola, Sünbüli Hatun Vakfı
1656-1658 (H. 1067-1069)	Emin Sinan Mahallesi/ Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşılarından Yusuf Ağa b. el-Hâc Mirza	Yukarıdaki menzile bitişik ve bitişik olan, yani aynı yapılar topluluğunun bir uzantısı olan atrançî hesaba göre 1841,5 zira (yaklaşık 141 metreye 103 metre) olan arsa	İmam vakfına ait odalar, İplikçi Ahmed Çelebi mülkü, Mehmed Çelebi el-Attâr mülk, Bazen Kapudan Hasan Paşa Vakfı'na, bazen yukarıda geçen menzilin selamlığına bitişik

5 Haziran 1662 (10 Şevval 1072)	Emin Sinan Mahallesi/ Rıdvan b. Abdullah'ın, öz küçük yaştaki oğlu Mehmed'in vasîsi kız kardeşi Neslihan	Bir odayken büyük yangında yanıp yok olmuş, geriye yalnızca arsa hâlinde kalmıştır	Hasan Beşe mülkü, Beşir Ağa mülkü, İskender Ağa mülkü, Umumi yol
21 Aralık 1698 (1 Receb 1110)	Emin Sinan Mahallesi/ Mehmed Efendi b. Süleyman'dan el-Hâc İbrahim Ağa b. Receb b. Ahmed	iç kısmında üst katta bir oda, bir sofa ve bir kiler; orta katta bir oda ve bir mutfak ve altında bir odunluk ve kenef; dış kısmında üst katta iki oda ve kenef bulunan binası mülk olan menzil.	es-Seyyid Ahmed Çelebi mülkü, el-Hâc İbrahim mülkü ve bazen el-Hâc Ali mülkü, özel yol, umumi yol

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	
Aralık 1558 – Ocak 1559 (Hicrî 966 Rebîü'l-evvel)	Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi / Fâtıma binti Sinan'dan Amme Beytülmali emîni Ali Bey b. Ahmed'e	Ev,	Haydar Bey b. Abdullah, Malogoz el-Nasrânî, Merhum Veli'nin varisinin mülkü
Kasım/Aralık 1578 (Zilka'de ayının sonlarında, 986)	Çadırcı Ahmed Mahallesi / Bâli Bey b. Abdullah Vakfı	Üst katta 2 Oda, Ahır üzerinde bir oda daha, Alt katta 2 Oda, Ahır, kenif	Mehmed Bey b. Abdullah mülkü, Mesih Çelebi b. İbrahim Beşe mülkü, Sinan Çelebi mülkü, Umumi yol
Haziran 1594 (Şevvâl ayının sonları, 1002)	Çadırcı Ahmed Mahallesi / Dergâh-ı Âlî kapıcıları zümresinden Mustafa Bey b. Abdülmennân Vakfı	Mülk menzil	Kale duvarı, Valecioğlu zimmî evi, Papazoğlu adlı zimmî evi, Umumi yol
Haziran 1594 (Şevvâl ayının sonları, 1002)	Çadırcı Ahmed Mahallesi / Dergâh-ı Âlî kapıcıları zümresinden Mustafa Bey b. Abdülmennân Vakfı	Mülk menzil	Umumi yol, Umumi yol, Umumi yol, Zimmî evi

10 Eylül 1597 (27 Muharrem 1006)	Çadırcı Ahmed Mahallesi / Rıdvan Bey b. Mehmed'den Rıdvan Bey b. Mehmed'in oğlu Mustafa	Mülk menzil	
Şubat-Mart 1617 (Safer ayının sonlarında, 1026)	Çadırcı Mahallesi / Mustafa Bey b. Abdülmennan vakfı	İki alt katlı ve üç üst katlı evleri ve çevrili avluyu ve bir su kuyulu mülk menzil.	Haremeyn-i Şerîfeyn vakfına ait mülk, Mahallenin müezzinine ait vakfa ait mülk, Hasan Çavuş b. (…) mülkü, Umumi yol
16 Mart 1662 (1 Şaban 1072)	Çadırcı Mahallesi/ Salih Efendi (Reisülküttâb Kaymakamı, Mecd Mehmed Efendi'nin oğlu)	6 üst kat oda, 2 dehliz, alt katta 1 câmekânlı hamam, 1 mutfak, 1 sofa, 2 kiler, 1 su kuyusu, 1 kenef, 1 ahır ve çevrili avlusu	Bazen Ahmed Çelebi b. Abdullah'ın mülkü, Mahalle imamına meşrûta (şartlı) vakıf menzi, El-Hâc Mahmud'un mülkü, mîrî bostanı
23 Mayıs 1662 (14 Şevval 1072)	Çadırcı Mahallesi/ Kara Mustafa Paşa Vakfı	Kumkapı – Çadırcı Ahmed Mahallesi (Aya Nikola kilisesi müştemilatıyla) Bir üst oda, Bir mahzen, Toplamda 1.404 şatrancî zira'lik binâlı arsa.	
23 Mayıs 1662 (14 Şevval 1072)	Çadırcı Mahallesi/ Dâye Hatun ve Mustafa Efendi vakıfları	Gayrimüslimlere (Nasârâ) ait olduğu bilinen ve "Çardak Kenîsesi" diye tanınan bir yapının bulunduğu parseldir. Arsanın alanı: 501 şatrancî zira'dır.	
23 Mayıs 1662 (14 Şevval 1072)	Çadırcı Mahallesi/ *İbrahim Paşa-i Cedîd Vakfı*	Nasârâya mahsus (Hristiyanlara ait) "Çardak Kenîsesi" olarak bilinen yer, Binâlı (üzerinde yapı bulunan) bir arsa, Alanı: 501 şatrancî zira'dır.	

23 Mayıs 1662 (14 Şevval 1072)	Çadırcı Mahallesi/ *Hüsrev Kethudâ Vakfı'na ait, yangında harap olmuş bir vakıf arsası*	Ayayani Kenîsesi Yüzölçümü: 336 zira, +370,5 zira', +180 zira' Toplam: 1.347 şatrancî zira'	
1691 Eylül sonu (1102 Zilkade'sinin yedinci günü)	Çadırcı Ahmed Mahallesi/ Ümmühani Hatun'dan Ahmed Yesrî Efendi b. Mustafa b. Hüseyin'e	İçeride ve dışarıda sıradan odaları, kiler, camekân, su kuyusu, köşk, büyük bir bahçe ve 7 kapılı dükkânları ihtiva eden mülk menzil	
4 Ekim 1698 (8 Rebîü'l-âhir 1110)	Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi/ Mustafa Çelebi b. Abdülgaffar dul eşi Saliha Hatun binti Abdullah ile büyük oğlu Yakub Çelebi		

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
Mart 1617 (evâil-i Cemâziye'l-ûlâ 1026)	Kumkapı kurbünde Feridun Mahallesi / Ali Bâli Çavuş'un vakfettiği menzil	Birçok evi ihtiva eden bir mülk menzil	Derzibaşı mülkü, Süleyman Ağa vakfı, Umumi yol, Umumi yol
Aralık 1627 – Ocak 1628 (1037 yılının Cemâziyelûlâ ayının başı)	Kumkapı civarında / Safiye Valide Sultan Vakfı'na ait bir vakıf mülkü	1 adet üst kat ve 1 adet alt kat odalı yapı, avlu ve kenîf ile birlikte.	Fâtıma Hatun mülkü, Eğlence Hatun mülkü, Umumi yol, Özel yol
Kasım 1628 (evâsıtı şehri Rebî'i'l-evvel sene 1038)	Kumkapı civarında / Emine Hatun'un vefatıyla, söz konusu menzil Haremeyn Vakfı'na intikal etmiştir.	İç avluda 3 adet üst kat oda ve 1 adet alt kat oda, dış avluda 2 adet üst kat oda, 1 kenîf ve 1 dükkânı içeren mülk menzil.	Serrâc Receb Bey mülkü, Hoca Nasuh Vakfı, Özel yol, Umumî yol

15 Ocak 1696 (29 Cumâdelâhire 1107)	Kumkapı dışında Üsküdarî Mahmud Efendi vakfından Odaları icâreteyn sistemiyle kiralayan bekâr tâifesinden Sefer v. Kirkor ile Küçük Sefer v. Arutin adlı iki zimmî (Ermeni)	Ermeni Odaları, Yukarı ve aşağı katlarda yer alan 18 oda ve 3 mahzen zamanla harap olup oturulamaz hale gelmiştir. Tüm yapılar yıkılıp, eski kerestesiyle birlikte marangozluk, işçilik, yeni kereste, kireç, tuğla, kerpiç, kiremit gibi diğer ihtiyaçlar bizim tarafımızdan karşılanmak suretiyle gözle görülen tarzda 22 adet yukarı ve aşağı kat oda, dehliz ve 2 mahzen inşa edilmiştir	Üsküdarî Mahmud Efendi vakfına ait, Üsküdarî Mahmud Efendi vakfına ait, Nişancı Paşa-yı Cedîd vakfı, Umumi yol
17 Ocak 1699 (16 Receb 1110)	Kumkapı **Mehmed Ağa b. Hasan Efendi'den** Kur'an hâfızı Havva Hatun bt. Abdullah	Alt katta 2 oda, 1 sofa, 1 su kuyusu, 1 avlu ve 1 kenef gibi bölümleri içeren ev.	Hasan Paşa'nın evi, Sinan Bey Vakfı odaları, Sinan Bey Vakfı odaları, Umumi yol

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
Aralık 1562 sonları (970 Rebî'u'l-âhir ayının sonları)	Kadırga Limanı (Dizdârzâde Mahallesi), Râcilin kâtibi, ileri gelenlerin ve eşrafın seçkini Sinan Ağa b. Abdurrahman	10 zemin kat ve 11 üst kat oda	Umumi yol, Özel yol, Kapıcı Mahmud b. Abdullah mülkü, Terzi Süleyman b. Abdullah mülkü, Aşçı Ahmed b. Abdullah mülkü
Aralık 1562 sonları (970 Rebî'u'l-âhir ayının sonları)	Kadırga Limanı civarı, Râcilin kâtibi, ileri gelenlerin ve eşrafın seçkini Sinan Ağa b. Abdurrahman	**5 üst kat oda, 6 alt kat dükkân**	Umumi yol, Umumi yol, Umumi yol, Mehmed b. Abdullah mülkü

Tarih	Mahalle	Konut	Komşu
6 Ekim 1622 (20 Zilhicce 1031)	Mimar Kemal Mahallesi / Haremeyn-i Şerîfeyn Evkāfı	Dâhiliyesi: 2 üst kat odası, 1 sofa, 1 bahçe, 1 hela, 1 su kuyusu ve hâriciyyesi: 1 ahır ve 1 odadan ibaret olan menzil	Kazzâzbaşı menzili, Hüseyin Paşa odaları, Umumi yol, buzhâne (buz deposu)
2 Eylül 1624 (Gurre-i Zilka'de 1033)	Mimar Kemal Mahallesi / Câbî İskender Vakfı'na ait bir menzil	bir vakıf menzil	Merhûm Nişancı Paşa Vakfı'na ait mülk, Kiracı olan Mehmed Çavuş'un kendi mülkü, Câbî İskender Vakfı ait mülk, Câbî İskender Vakfı ait mülk
8 Aralık 1629 – 6 Ocak 1630 (1039 yılının Rebîü'l-âhir ayının son günleri)	Mimar Kemal Mahallesi / Amine Hatun bt. Abdülmennan Kocas Merhûm Ahras Ömer Ağa b. Abdülmennan'ın vakfettiği evin süknâ hakkı kendisine aittir.	Uzunluğu: 17 zirâ' Genişliği: 8 zirâ' Yüzölçümü (şatrancî hesaba göre): 136 zirâ' kare Durumu: Yanmış bir ahırın arsasıdır.	Handan Ağa mülkü, Handan Ağa mülkü, Umumi yol, Umumi yol
Ocak 1630 (Fî evâil-i evveli'l-Cemâzeyni sene 1039)	Mimar Kemal Mahallesi / Merhûm Ahras Ömer Ağa b. Abdülmennan'ın vakfı	üst ve alt olmak üzere birden fazla ev bütün eklentileriyle birlikte	Handan Ağa mülkü, Handan Ağa mülkü, Vakfa ait yer Umumi yol
14 Haziran 1696 (8 Zilkâde 1107 Hicrî)	Mimar Kemâl mahallesi/ Mehmed Ağa b. Mustafa b. el-Hâc Sinan'dan el-Hâc Derviş Ağa b. Abdurrahman	Meyveli ve meyvesiz ağaçlar ile içinde su kuyusu bulunan bir parça bahçeden ibaret mülk bahçesi	el-Hâc Derviş Ağa mülkü, Sarı Mehmed ve Hâce Sâliha Hatun tasarrufundaki vakıf evleri, merhum Yalnızkürk (…) Ağa varislerinin tasarrufundaki ev, bazen el-Hâc Mustafa'nın mülkü, bazen müvekkilim Mehmed Ağa'nın küçük bahçesi

Tarih	Mahalle	Konut	Komşu
Şubat 1628 (1037 Cemâziyelâhir ayının sonları)	Fethiye Camii Mahallesi/ Merhum Vezir Cafer Paşa	Şatrancî ölçüyle 729 zira‘ 3 adet üst kat oda, Fırın, Mutfak, Ahır, Su kuyusu, Helâ, Avlu	Üstâd Mahmud Vakfı, Ali Bey ve Hadice Hatun bint Bîzebân Ağa mülkleri, Sarayın kendisi, Umumi yol

Tarih	Mahalle	Konut	Komşu
Şubat 1629 (1038 Cemâziyelâhir ayının sonları)	Bostancıbaşı Mahallesi/ (Cafer Paşa) Hızır Paşa’nın büyük konağı. Vakfetmiştir. Sağ Ulufeciler Ağası Kemankeş Ali Ağa b. İlyas kiralamıştır.	Toplam alan: 7.280 şatrancî zira‘ olan, üst kat 1 divanhane, çinili büyük 1 oda, 1 sofa, yanında 2 küçük oda, merdiven kenarında mutfak, üstlü altlı 3’er oda, alt katta ahır ve kiler, önünde çatma oda, iç kapı civarında üstlü altlı 3’er oda, çeşme ve sıradan helâlar.	Merhum Hızır Paşa'nın eşine tahsis edilmiş menzil, İsmail Ağa mülkü, Bevvâb-ı Sultânî Mustafa Bey’in oturduğu vakıf menzil, Bazen özel yol, bazen umumî yol
10 Haziran 1657 (12 Ramazan 1067)	Bostancıbaşı Mahallesi (Bostancı Ali Ağa Mahallesi) / Hadice Hatun	Üst katta 1 oda, Altında 1 su kuyusu, 1kenîf bulunan müstakil 1 menzil	Veli Ağa mülkü, Mehmed Ağa Vakfı, Mehmed Ağa Vakfı, umumî yol
5 Haziran 1662 (13 Şevval 1072 Hicrî)	Bostancı Ali Ağa Mahallesi/ Bayram Çavuş b. Mustafa	Sıradan evler müştemil birden çok yapı içeren mülk bir menzil	Âişe Hatun mülkü, Hüseyin Bey mülkü, Umumi yol, Umumi yol
2 Eylül 1696 (24 Muharrem 1108)	Bostancı Ali Ağa Mahallesi/İbrahim Ağa b. Musa → 12 hisse (ırsen - mirasla)	Dış bölümünde Arsa ölçüsü: 1.263 zira uzunluk ve genişlikte arsa	Behram Çavuş Cami‘-i şerîfi, Çadırcı Mehmed Ağa mülkü, Mîrî

	Ümmü Gülsün bt. Musa → 15 hisse (ırsen ve şirâen - miras ve satın alma) Fâtıma bt. Mehmed Ağa → 8 hisse (ırsen) Havva bt. Mehmed Ağa → 8 hisse (ırsen) Hamide bt. Abdülmümin Efendi → 5 hisse (şirâen - satın alma)	Yapılar: üst kat 4 adet, 5 adet küçük oda, 2 sofa, 1 dehliz, 1 divanhane, alt katta 1 ahır 1 samanlık, 1 büyük mutfak, 1 mahzen İç bölümünde Arsa ölçüsü: 841 zira uzunluk ve genişlikte arsa Yapılar: Harabeye yüz tutmuş 4 adet üst kat odası, 3 sofa, 2 dehliz, 1 hamam, 1 büyük mutfak, 1 kiler, 1 bodrum, 1 mahzen, Harap halde bir köşk, 1 su kuyusu.	bostan, Bazen Mirahur menzili ve bazen umumi yol

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
Mart 1597 (1005 yılının Şaban ayının başları)	Mi‘mâr Hayreddin Mahallesi / merhûme Kamer Hatun binti Abdullah’dan Ahmed Çavuş b. Mehmed Çavuş	Menzil	Muslu b. Yahya el-imâm, umumî yol, özel yol
6 Şubat 1641 (15 Zilkade 1050)	Mi‘mâr Hayreddin Mahallesi/ Şeyh Hızır Efendi’nin evlatları Mehmed Efendi, Kerime Hatun ve Saliha Hatun	içinde bir su kuyusu ve bir miktar taş duvar bulunan menzil (vukua gelen büyük yangında menzil yanmış, geriye sadece arsa kalmıştır.)	İbrahim Çelebi Vakfı, İbrahim Çelebi Vakfı, Vakıf menzil, umumî yol
25 Mart 1696 (5 Ramazan 1107)	Dîvâne Ali Mahallesi (Mimar Hayrettin)/ yazı ve kalem erbabı Hacı Hasan Efendi b. Hüseyin, Kapı Ağası Çalık Ahmed Ağa, Memi Bey ve Salih	Arsa ve binanın bir kısmı mülk, Dış kısmında: 4 adet üst kat oda, 2 sofa, 2 adet zemin kat oda, 1 kiler, 1 taş mahzen, 1 bahçe, Bahçe içinde 1	bazen Laz Mahmud’un evi, bazen özel yol, bazen Hasan Beşe’nin evi, bazen merhum İshak Efendi’nin hanımının ev, bazen İsmail Ağa’nın

	Ağa vakıflarına ait olup icâreteyn ile tasarrufumda bulunmaktadır.'dan Vezîriâzam Mehmed Paşa	köşk, 1 havlu; İç kısmı 3 katlıdır: Üst kat: 2 büyük oda, 2 taş oda, 1 cumba oda, 2 kışlık oda, 1 mutfak, 1 sofa, çift yönlü 1 hamam, Orta kat:2 oda, 1 taş oda, 1 sofa, Alt kat: 1 taş mahzen, büyük bir bahçe, Bahçenin altında "İpekçi Bedri" olarak bilinen kişiye ait ayrı kapılı büyük bir taş mahzen. Çift kanallı su yolu ve akan su hattı ile havluyu içeren bir menzildir." "Bu menzile bitişik, ayrı kapılı bir küçük bina ve 5 adet evli kimselere tahsis edilmiş mülk oda ile mukāta'alı arsa üzerine inşa edilmiş mülk binalar da vardır.	evi, bazen Harem Kapısı tarafında yol, bazen Hâcce Hatun'un evi, bazen Hasan Paşa'nın muallimhânesi halifesine şartlı menzil, bazen Ahmed Paşa'nın imamına şartlı menzil, bazen Halil Efendi'nin evi, bazen merhum Ramazan Efendi'nin vârislerine ait harabe hamam arsası, bazen boş arsa ve bazen umumi yol ile sınırlıdır

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
28 Mart 1649 (7 Rebîülevvel 1059)	Süleyman Ağa Mahallesi / Zador v. Minas (Ermeni zimmî)	Toplam: 14 zirâ'(karşılığında 4,5 zirâ' + 300 akçe aldı)	Kürkçübaşı Vakfı'na ait ve Serkis tasarrufunda olan menzil, Osman Ağa'nın mülkü, Osman Ağa'nın mülkü, Karagöz'ün kendi mülkü (Ermeni)
28 Mayıs 1649 (15 Cemâziye'l-evvel 1059)	Süleyman Ağa Mahallesi/ Mustafa Efendi b. Davud'dan Abraham v. Ağya (Ermeni zimmî)	İç Avlu 2 adet üst kat odası, 1 mutfak, 1 kiler, 1 su kuyusu, 1 hela 2. Dış Avlu 2 adet üst kat odası ,1 ahır, 1 hela	Sinan Paşa Vakfı'na ait arsa, Ali Çelebi Vakfı – bir zimmî tüccar tasarrufunda menzil, Mustafa Ağa b. (...) mülkü, Umumi yol

7 Eylül 1662 (22 Muharrem 1073)	Süleyman Ağa Mahallesi / Nursabah Hatun bt. Abdullah	arsa	Abdi Kethüda-zâde Ahmed Ağa'nın mülkü, Hoca Sührab Hatun'un mülkü, umumî yol, umumî yol
7 Eylül 1662 (22 Muharrem 1073)	Süleyman Ağa Mahallesi / Avanos ve Panos (Ermeni) 'den Nursabah Hatun bt. Abdullah (vakfetmiş)	arsa	Hoca Sührab'ın mülkü, Bir tarafı (adı silinmiş) kişilerin odaları, özel yol, adı silinmiş kişilerin evine bitişik
7 Ağustos 1663 (25 Zilhicce 1073)	Süleyman Ağa Mahallesi / Nursabah Hatun	Arsa Her bir katında dokuz oda olan iki katlı evli çift odası yapmayı şart koşmuştur.	Abdi Kethüdâzâde Ahmed Ağa mülkü, Hoca Sührab Hatun mülk, Umumi yol, Umumi yol
7 Ağustos 1663 (25 Zilhicce 1073)	Süleyman Ağa Mahallesi / Avanos ve Panos adında iki Ermeni'den Nursabah Hatun	Boş arsa	Hâce Sührab mülkü, Tasarruflarında odalar, Özel yol, Tasarruflarında odalar,

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
3 Şubat 1597 (11 Cemâziyelâhir 1005)	Hatuniye Mahallesi / Mustafa b. Mehmed Cündî'den Atebe-i Aliyye Kilercibaşısı Süleyman Ağa b. Abdulmuin	İç Bölüm; Şehnişînli 5 oda, Su kuyusu, Sofa, kenîf, mahtab, İki ağaç Dış Bölüm; 2 üst kat oda, 1 alt kat oda, sofa, kenîf, 2 dükkân, Ahır	Arabacıbaşı Yusuf Vakfı, Muhzırbaşı Vakfı, Adı belirtilmeyen bir kadın mülkü, umumî yol
24 Nisan 1649 (5 Rebîü'l-âhir 1059)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Poliharon v. Panayot'tan **Ali Bey b. Abdullah**	Bir menzil	Memi Ağa b., Mehmed Ağa b. Abdullah mülkü, Mehmed Ağa b. Abdullah mülkü, umumî yol

	— Merhûm Kürkçü Mahmud Bey Vakfı'nın kāimmakâm mütevellîsi		
Kasım 1650 (H 1060 Zilhicce)	Muhsine Hatun Mahallesi/ **Molla Hüsrev Vakfı arsası (**1650 yılı sonlarında veya 1651 yılı başlarında çıkan büyük bir yangında yanmıştır.) Şatır v. Nordek	Vakfa ait Mumcu Sûku ardında yer alan üç odalı yapı	Mumcu Sûku ardında, bezzazistan-ı atîke (eski kumaşçılar çarşısı) bitişik
18 Eylül 1657 (14 Zilka'de 1067 H)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Panayot b. İstemat (zimmî)	hem alt hem de üst katlardan oluşan basit yapılı evleri (büyût-ı 'adîde) içeren mülk menzil	Kürkçübaşı Vakfı'ndan Hayyât Andreya adlı zimmînin, Aynı vakfa ait olup Şervan bin (…) adlı Ermeni, umumî yol, umumî yol
3 Eylül 1657 (14 Zilka'de 1067)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Panayot v. İstemat (zimmî)	Alt katlı ve üst katlı odalardan oluşan sıradan konut birimleri	Kürkçübaşı Vakfı'ndan olup Hayyât Andreya adlı zimmî tasarrufunda menzil, Yine aynı vakıftan, Şervan adlı Ermeni'nin tasarrufundaki menzil, umumî yol, umumî yol
29 Nisan 1663 (18 Ramazan 1073)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Şahbaz Hatun bt. Abdullah ve Mehmed b. Abdullah İkisi birlikte eşit ortaklıkla satın alıyorlar.	140,5 zira kare arsa (yaklaşık 800 m²; zira ≈ 75 cm kabul edilirse)	Ayşe Hatun'un kendi mülkü, Ayşe Hatun'un kendi mülkü, Bakkal Mehmed Beşe b. Mustafa mülkü, özel yol
1 Mayıs 1663 (20 Şevval 1073)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Hıristodoli bin Misâil (veya Mikail) isimli zimmi	bir su kuyusu bulunan, uzunluğu sekiz, eni altı zira olup satrançî hesaba göre toplam 48 zira' (≈ yaklaşık 27 m²) olan boş (hâli) mülk arsasını,	Kürkçübaşı Vakfı, kilise duvarı, umumî yol, umumî yol

9 Mayıs 1663 (17 Ramazan 1073)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Bakkal taifesinden Mehmed Beşe b. Mustafa	Tûlen (uzunluk): 20,5 zira, Arzen (genişlik): 7 zira (*Yaklaşık olarak 15,5 m × 5,25 m — zira ≈ 75 cm alınırsa) arsa*	Ayşe Hatun'un diğer mülküne bitişik, Berber Mehmed Beşe'nin mülkü, Yorgancı (...)'nin mülkü, özel yol
15 Ocak 1671 (Ramazan ayının altıncı günü, 1081)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Mehmed bin Mustafa, Muhsine Hatun Mahallesi'ne ait avârız vakfı	Menzil	Muzaffer Çavuşlar'ın mülkü, Balıkçı Hüseyin'in mülkü, özel yol, özel yol
10 Haziran 1676 (Rebî'ülevvel ayının 28. günü, sene 1087)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Yorgi bin Yani ve Andorya bin Yani ile onun eşi Kokona bint	üç adet üst kat oda ve 3 adet alt kat oda, bir avlu, bir su kuyusu ve bir kenef.	Andorya adlı zimmî mülkü, Kürkçübaşı Süleyman Ağa Vakfı, umumi yol, umumi yol
9 Mayıs 1686 (25 Cemâziyelâhir 1097)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Emine Hatun, 3 hissesini Zâhide Hatun'a devretmiştir. Ayşe Hatun da kendi 9 hissesinden 1 hissesini Zâhide Hatun'a 375 guruşa satmıştır. Böylece: Zâhide Hatun: 8 hisse (yarı mülk) sahibi, Ayşe Hatun: 8 hisse (yarı mülk) sahibi.	İki üst kat oda ve iki alt kat oda, Bir sofa (hol), Bir matbah, Üst üste iki büyük mahzen (bodrum), Bir küçük bahçe dâhil arsa ve bina.	Halil Efendi'nin vakfı olan müteehhilîn odaları, Sultan Hatun Vakfı'ndan Hâc Hamza Ağa'nın tasarrufundaki menzil, Ayşe Hatun'un kendi mülkü, Hâc Hamza'nın mülkü
9 Haziran 1686 (10 Receb 1097)	Hüseyin b. Mustafa'dan Abdullah Çelebi b. Abdurrahman'a	bir mülk menzil	
6 Nisan 1696 (9 Ramazan 1107)	Muhsine Hatun Mahallesi/ Osman Ağa b. Abdullah'dan Panayot v. Yorgi, Osman Ağa'nın mülkü üzerine bina yapmak için vekil tayin edilmiştir.	23,5 zira uzunluk x 12 zira genişlik = 258 zira kare (yaklaşık 206.4 m²) arsa	Osman Ağa'nın kendi mülkü (aynı mülk devamı olabilir), Halebî Yasef adlı zimmînin mülkü, Sefer v. Kalender adlı zimmînin mülkü, Umumi yol

Tarih	Mahalle	Konut	Komşu
25 Nisan 1649 (6 Rebîü'l-âhir 1059)	Saraç İshak Mahallesi / Mısır, Kahire'den azledilerek katledilen Ahmed Paşa b. Rüstem Bey'in mirası	Menzil	Kaytas Ağa Vakfı, Nişancı Mehmed Paşa Vakfı, Bazen hakkâk odalarına, bazen Ayşe Hatun'un mülküne, bazen Acem Mehmed Çavuş'un mülkü, Bazen Devâtdâr Mehmed Çelebi'nin mülküne ve bazen umumi yola bitişik
2 Mayıs 1661 (1071 yılı Ramazan ayının 7. Günü)	Saraç İshak Mahallesi / Neşho ve Hefne bintey Haçador adındaki iki Ermeni kadının müşterek mülküdür.	Zemin katta:2 büyük oda, 1 küçük kiler odası, 1 su kuyusu, 1 bahçe, 1 kenef, 1 avlu, 1 sokak kapısı. Arsanın uzunluğu: 46 arşın Genişlik: Bir uç: 11 arşın 8 parmak Diğer uç: 10.5 arşın 4 parmak	Haço Belerhin olarak bilinen Ermeni mülkü, Rıdvan Halîfe kerîmesi mülkü, Maratşa nâm Ermeni veresesi mülkleri, umumi yol
21 Haziran 1662 (27 Şevval 1072)	Cerrâhbaşı İshak Bey Mahallesi/ Ermeni zimmî Zaharya v. Babük'den Murtaza Bey b. Hasan (Bevvâb-ı Sultânî – saray kapıcısı/saraya mensup görevli)	4 adet üst kat odası, 1 adet alt kat odası, 1 tuvalet, 1 su kuyusu ve bir küçük bahçe/avlu	Tavukçu Serkis (Ermeni), Bozacı Yani (zimmî), Papuççu Asvador (Ermeni), umumi yol
3 Temmuz 1662 (8 Zilkade 1072)	Cerrâhbaşı İshak Bey Mahallesi/ Ermeni zimmî Kirih v. Manuk'den Hüseyin Çelebi b. Ahmed	Arsa: 112 zira' (~80 m² civarı, ortalama zira'a göre) Yapılar: 1 üst kat oda, 1 adet alt kat oda, havlu, tuvalet	Hasan Beşe ile ortak taş duvar, Receb Bey ile ortak tuğla duvar, İsmail Ağa tarafında damlalık (çatı çıkıntısı/su akıtma), özel yol
4 Haziran 1663 (18 Şevval 1073	Saraç İshak Mahallesi / Ayşe Hatun binti Şeyh Mehmed Efendi	bir tahtânî (alt kat) ve bir fevkānî (üst kat) odası ve bir su kuyusu (bir-i mâ') bulunan menzil	Rıdvan Ağa'nın mülkü, Rıdvan Ağa'nın mülkü, Arakil adlı Ermeni'nin mülkü, umumi yol

9 Kasım 1670 (14 Receb 1081 (Hicrî)	Saraç İshak Mahallesi / Kavukçu Mustafa Çelebi b. Mehmed	İki adet üst oda, Bir su kuyusu, Bir tuvalet, Arsa ile birlikte	Kavukçu Süleyman Çelebi'nin tasarrufunda olan menzil (aynı vakfa ait), Sehergân bt. Abdullah'ın mülkü, umumi yol, özel yol
5 Kasım 1698 (1 Cemâziyelûlâ 1110)	Saraç İshak Mahallesi / Saliha Hatun bt. Mehmed Çavuş b. Halil'den Mehmed Çelebi b. Ömer (Oğlu)	iki üst oda, altında bir su kuyusu ve avluyu kapsayan mülk menzil	Berber Mustafa Çelebi varislerinin mülkü, Medine-i Münevvere Vakfı'ndan Na'lbur el-Hâc Mustafa'nın varislerine ait menziller, abbahân-ı Hâssadan el-Hâc Mustafa Bey'in mülkü, umumi yol,

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
14 Nisan 1661 (22 Receb 1071)	Nişancı Mehmed Paşa Mahallesi/ Mehmed Efendi b. Sefer Ağa	1660-1661 yılında meydana gelen büyük yangında yanmış, bir su kuyusunu içeren arsası ve temellerinden bazı izler kalmış, bu güne kadar boş ve terk edilmiş durumdadır. 31,5 × 22,5 = 708,75 zirâ' kare	Sîmkeş Süleyman menzili, Özel yol, Vakfa ait dükkânlar, Umumi yol
16 Nisan 1661 (24 Receb 1071)	Nişancı Mehmed Paşa Mahallesi/ Merhume Cennet bt. Server tarafından, Nişancı Paşa-yı Atîk Camiinde görevli imamlara şartlı olarak vakfedilmiştir.	165 zira' × (0.75 m)² ≈ 92.8 m²'lik arsa	Kâtib Mustafa Çelebi'nin mülkü, Özel yol, Özel yol, Umumi yol

9 Ağustos 1663 (23 Zilhicce 1073)	Nişancı Mehmed Paşa Mahallesi/ Abdülkadir Beşe	Boş arsa olan mülk	Davud Çelebi mülkü, Mustafa Çelebi mülkü, İmama tahsisli vakıf menzil, Umumi yol

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
21 Kasım 1663 (Rebî‘ü’l-âhir ayının yirmi ikinci günü, 1074)	Nişancıbaşı Ali Ağa Mahallesi, Bu konak daha önce borçları sebebiyle el konulan kişi, Kadızâde İbrahim Paşa’dır. Sultan İbrahim tarafından konağı tüm hudutları ve hakları ve içindeki eşyalarla birlikte hibe (bağış) yoluyla Yusuf Ağa'ya verilmiştir.	Dış kısmında 3 katlı, 1. katında ocağı olan 2 sofalı yaldızlı 1 oda, yanında iki ocağı olan 1 oda, önünde 1 sofa, 1 hazine odası, ocaksız 1 oda, büyük ocaklı bir kışlık oda, 1 divanhane, 1 kahve odası, 1 kiler, 1 dehliz, yazlık 1 oda, yanında 1 kahve odası, 1 abdesthane, 2 kenef; 2. katında 5 oda, 1 dehliz, 1 sofa, arpa ambarı; Altında 2 ahır, akan tatlı suyu olan 1 çeşme, 3 kuyu, meyveli ve meyvesiz büyük bahçe, büyük avlu, 1 kapıcı odası; İç kısmında üst katta ocaklı 1 yaldızlı oda, karşısında ocaklı 1 oda, yanında abdesthane ve kenef, 1 sofa, 1 dehliz, kaygan döşemeli 1 sofa, karşılıklı ocaklı 2 oda, 1 sofa, 1 dehliz, yazlık 1 köşk, yanında 1 kenef; Orta katta 1 dehliz ve kiler; Altında büyük 1r hububat deposu, 1 kiler, kârgir 1 mahzen, üstünde 1 oda, yanında 1 kiler ve kenef, büyük 1 mutfak, 2	Bezzâzistâncı el-Hâc Zülfikār b. Abdullah, Çadırcı Ömer Çelebi, Hüseyin Çelebi, Her biri farklı yönlerde konakla bitşik durumdadır, Mücellid Ömer Efendi el-İmâm, Kız Mustafa, Kavukçu Mehmed, Kâmuran Hatun, Hacı Mustafa, Kapıcı Bayram Bey, Hasan Beşe, Çörekçi hâtunu Sâliha Hatun, Berber hâtunu Sâliha Hatun, Kazzâz Süleyman Çelebi, Raziye Hatun, Muharrem Bey, Boyacı hâtunu Fâtıma Hatun,nKebabcı Hüseyin Beşe

		musluklu hamam, camekânlı, kenefli, iki su kuyulu bir sofa;	

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
M. 1661-1663 (1072-1073)	Kâtip Kasım Mahallesi/ Hoca Hisar v. Avanos	Bir arsa	Abraham'ın diğer mülküne, Hoca Hisar'ın mülkü, Hoca Hisar'ın mülkü, Özel yol

Tarih	**Mahalle**	**Konut**	**Komşu**
11 Ağustos 1663 (Fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ışrîn min Zilhicce 1073)	Çakırcı Ahmed Mahallesi Samancı el-Hâc Ahmed'in kiraya verdiği meskeni yıkılıp, altında kiracıların kaldığı işitilmiş olduğundan, olay yerine gidilip keşif yapılmasını talep edilmiştir.	Anna adlı bir Hristiyan kadın ile onun Müslüman olan yetişkin kızı Sultana, Palaşa, İstanko, Mülâyim, Ensercioğlu Abraham, Ebe Megrem, Yakob adlı zimmîler, yıkıntı altında ölmüş, Anna, Kocası Diko, Küçük kızı hayatta ve yaralı olarak kurtulmuşlardır. Evli (müte'ehhilîn) kişilere kiraya verdiği odaların, üst (ulyâ) ve orta (vustâ) katları	

Tarih	Mahalle	Konut	Komşu
8 Şubat 1696 (18 Cemâziyelâhir 1107)	Kazganî Sâdi Mahallesi/ Bâlî Efendi Vakfı Arazinin Sahibi'den 1105/1693 tarihli büyük bir yangında tamamen harap olan vakıf binayı, kendi ceplerinden karşılayarak yeniden inşa edenler Ayşe bt. Abdullah ve Belkıs bt. Abdullah	üst katta iki oda, bir sofa, bir dehliz, bir kenef, alt katta bir küçük oda, bir kenef ve duvarlar	Mustafa Çelebi b. Hasan, Abdüllatif Efendi, el-Hâc Mehmed'in menzili, Umumi yol
4 Mart 1696 (17 Receb 1107)	Kazganî Sâdi Mahallesi/ Dergâh-ı Âlî Yeniçerileri Odalarından Yetmişbirinci Cemaat Seksoncularına Mahsus Odanın Vakfı'ndan Zağarcıbaşı Mehmed Ağa b. Abdullah uzun süreli icareteyn'e	750 + 308 = 1.058 zira' toplam arsa (1105 Muharremi'ndeki yangında tamamen yanan dokuz adet odanın iki kıt'a arsası)	Zağarcıbaşı Mehmed Ağa b. Abdullah mülkü olan bahçe, mahzen ve hamam, Umumi yol, söz konusu vakfa ait olup, bir tarafı Şerife Hatun'un tasarrufundaki arsa, Medîne-i Münevvere vakfı arsası
15 Temmuz 1697 (22 Zilhicce 1108)	Kazganî Sâdi Mahallesi/ el-Hâc Ahmed vakıf menzil, 1105 yılında çıkan yangında tamamen yanmış, arsası boş kalmıştır. el-Hâc Mehmed b. Yahya mülk inşa etmiştir.	üst katta: iki oda, iki sofa, iki dehliz, bir merdiven, alt katta: bir oda, bir ahır, bir kenef,	mahallenin müezzinine meşrûta vakıf menzil, Abdüllatif Efendi'nin menzili, kendi mülkü olan menzil, Umumi yol

Tarih	Mahalle	Konut	Komşu
Haziran 1563 sonları (Ramazan ayının sonlarında, 970)	Şehsuvar Bey Mahallesi Mustafa b. Hasan'dan Behrâm Bey Evkafı almıştır.	Mülk Menzil	Karagöz b. Abdullah mülkü, Yusuf b. Abdullah mülkü, Deniz kıyısı, Özel yol

Nisan 1597 (1005 Ramazan ayının sonlarında)	Şehsuvar Bey Mahallesi / Dergâh-ı âlî yeniçerilerden Hasan Beşe'den Kurd Subaşı	Üst katta 1 oda ve alt katta ahır, mülk	Gedik Paşa Vakfı, Umumi yol, Kendi (Hasan Beşe) mülkü, Kurd Subaşı'nın mülkü
17 Nisan 1696 (15 Ramazan 1107)	Şehsuvar Mahallesi/ Şâmizâde Mustafa Efendi b. Mehmed Efendi'dan Merhum Minkârîzâde Abdullah Efendi vakfı	Dışarıda ve içeride sıradan evler, bir hamam ve akarsuyu kapsayan menzil	İbrahim Hanzâde'nin mülkü, İbrahim Hanzâde'nin mülkü, Bazen Şâmizâde Mustafa Efendi b. Mehmed Efendi mülkü bazen Mehmed Çelebi'nin mülkü, kale duvarı

Kaynak: Yazar Tarafından Hazırlanmıştır.

Tablolar, yalnızca konut tipleri, mahalle sayıları ve ev sahibi-kiracı ilişkilerini göstermek için değil; aynı zamanda Osmanlı İstanbul'unda plan tipolojisi, vakıf-birey ilişkileri, konut-ticaret bütünleşmesi, çok dinli mahalle yapısı, kentsel yoğunluk ve afet sonrası yeniden yapılanma gibi konuların analizinde de kullanılacaktır. Bu yönüyle tablolar, tezin ilerleyen bölümlerinde yapılacak sosyol, mekânsal, hukuki ve şehircilik değerlendirmeleri için temel bir veri kaynağı işlevi görecektir (Tablo 7.4.).

Kumkapı bölgesinin 16. yüzyıldan itibaren hem sosyal hem de ekonomik açıdan yoğunlaşmanın bazı mahallelerde kümelenmelere sebep olduğu görülmektedir. Başlıca öne çıkan mahalleler arasında Çadırcı Ahmed Çelebi, Şehsuvar Bey, Mesih Paşa Camii, Dizdârzâde, Hatuniye ve Mimâr Hayreddin mahalleleri yer almaktadır. Bu mahallelerin büyük çoğunluğu, Kumkapı ve Kadırga iskelelerine yakın konumlarıyla karma yapılı bir kentsel dokuyu yansıtmaktadır. Söz konusu arşiv kayıtları, Kumkapı mahallesinde doğrudan sarayla bağlantılı hizmet sınıflarına mensup bireylerin hem mülk sahibi hem de vakıf kurucusu olarak da aktif rol üstlendiklerini ortaya koymaktadır. Özellikle mahalleye adını da vermiş olan Mesih Paşa başta olmak üzere, Dergâh-ı Âlî kapıcıları, yeniçeriler, kilercibaşılar ve râcilin kâtibi gibi Osmanlı sarayına ve merkezi bürokrasiye mensup şahısların Kumkapı'da yaşadıkları, belgeler üzerinden açıkça izlenebilmektedir. Bu bireylerin taşınmazlarını çoğu zaman vakıf statüsüne geçirdikleri ya da bey'bi'l-istiğlâl gibi şartlı satış yöntemleriyle devrettikleri görülmektedir. Bu uygulamalar, sarayla iç içe geçmiş bu sınıfın Kumkapı'yı yalnızca ikametgâh olarak değil, aynı zamanda sosyol ve dinî temsiliyetlerini tahkim ettikleri bir alan olarak benimsediklerini göstermektedir. Bu bağlamda, mülkiyetin yalnızca ekonomik bir değer taşıyan varlık değil, aynı zamanda toplumsal statü, dinî hayır severlik ve kamusal saygınlık inşa etmenin bir aracı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kumkapı'nın saraya yakın fiziksel konumu da dikkate alındığında, bu bölgenin erken dönemlerden itibaren sarayla bağlantılı hizmet sınıfı tarafından tercih edilen bir yerleşim alanı hâline geldiği söylenebilmektedir.[559]

Satıcı, alıcı ve kiracı taraflara baktığımızda ise vakıflar başı çekmektedir: Mesih Paşa, Behrâm Bey Evkafı, Gedik Paşa Vakfı, Arabacıbaşı Yusuf Vakfı, Muhzırbaşı Vakfı

[559] Kumkapı bölgesinin Bizans dönemindeki mahalle teşekkülünün incelendiği ikinci bölümde bölgenin kurulduğu dönemden itibaren saraya hizmet eden ya da bizzat saray mensupları tarafından yerleşim alanı olarak kullanıldığı açıklanmıştır.

gibi yapılar yalnızca dinî değil, aynı zamanda kent içi mülkiyet ekonomisinin taşıyıcısı konumundadır. Diğer alıcılar arasında ise Beytülmâl, kurumsal kişiler ve bireysel Müslümanlar ya da zimmîler yer almaktadır. Bu çeşitlilik, mülkiyetin el değiştirmesinde farklı hukukî rejimlerin (şahsi mülk, vakıf mülkü, kamu mülkiyeti) ve toplumsal statülerin (kadın, zimmî, devlet memuru) birlikte işlediği çoğulcu bir sistemin varlığını doğrulamaktadır.

Çalışma kapsamında incelenen satış belgeleri karşılaştırıldığında, vakıf mülkleri ile şahıslara ait konutlar arasında biçimsel ya da yapısal bir fark bulunmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunun temel nedeni, birçok evin ilk etapta özel mülk olarak inşa edilip daha sonra vakıf bünyesine katılmış olmasıdır. Osmanlı şehir dokusunda vakıf sisteminin yaygınlığı göz önüne alındığında, bu durum olağan bir uygulama olarak değerlendirilmelidir. Nitekim örneklemde yer alan 102 konuttan 53'ünün sonradan vakfedilmiş olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte araştırmada dikkat çeken bir diğer önemli mesele, İslami vakıflara ait evlerin yalnızca Müslümanlar için inşa edildiği yönündeki genel varsayıma aykırı örneklerdir.[560] Belgeler bu tür bir sınırlamanın her zaman geçerli olmadığını göstermektedir. Vakıf statüsündeki bazı konutların gayrimüslim kiracılar tarafından kullanıldığı durumlar da söz konusudur. Bu bağlamda bazı vakıf örnekleri, sadece mülkiyet devrini değil, aynı zamanda sosyal ve dinî amaçları da içeren çok katmanlı dönüşümleri de yansıtmaktadır. Örneğin Aralık 1562 tarihli bir kayıtta, râcilin kâtibi ve eşrafın seçkinlerinden Sinan Ağa b. Abdurrahman, Dizdârzâde Mahallesi'nde yer alan 10 zemin kat ve 11 üst kat odasını, ayrıca Kadırga Limanı civarındaki 5 üst kat oda ve 6 alt kat dükkânı vakfetmiştir.[561] Aynı şekilde, bazen mülklerin doğrudan satışı yerine vakıf kurumları tarafından satın alındığı da görülmektedir. Haziran 1563'te, Şehsuvar Bey Mahallesi'nde Mustafa b. Hasan'ın satışa çıkardığı menzil, Behram Bey Evkafı tarafından satın alınarak vakıf mülküne dönüştürülmüştür.[562] Bununla birlikte bazı vakfiyelerde, eğitim ve dini hizmetlerle ilişkilendirilmiş özel şartlara da yer verildiği dikkat çekmektedir. Örneğin

[560] Yérasimos, "Dwellings in Sixteenth-Century Istanbul," 276.

[561] Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1563) C. 11, sayfa: 318 Hüküm no: 519 Orijinal metin no: [91b-1, Arapça].

[562] Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1563) C. 11, sayfa:174 Hüküm no: 234 Orijinal metin no: [44a-1, Arapça].

1576 tarihli bir belgede, Mesih Paşa Mahallesi'nde Mesih Paşa tarafından vakfedilen mülklerin, Müslüman çocuklara Kur'an öğretilmesi ve sevabının kendi çocuklarına bağışlanması koşuluyla vakfedildiği kayıt altına alınmıştır. [563] Bu tür örnekler, vakıf sisteminin yalnızca fiziksel mekân üretimiyle sınırlı olmadığını; aynı zamanda dini, eğitim ve toplumsal bağış ilişkilerini yönlendiren yaklaşımı bir araç olarak da işlev gördüğünü göstermektedir.

17. yüzyıla gelindiğinde, Kumkapı bölgesinde yalnızca yerel eşraf ya da mahalle sakinleri değil, saray çevresinden gelen yüksek statülü kişiler ve hanedan mensuplarının da vakıflar kurmaya başladığı görülmektedir. Bu gelişme, bölgenin yalnızca alt ve orta gelir gruplarına değil, aynı zamanda devletin merkezî elitine de hitap eden bir yerleşim alanına dönüşmeye başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Örneğin 1627 tarihli bir kayıtta, Safiye Valide Sultan'ın Kumkapı'da bazı taşınmazları vakfettiği[564], 1628'de ise merhum Vezir Cafer Paşa'nın mülklerini vakıf statüsüne geçirdiği belgelenmiştir.[565] Bu vakıf faaliyetleri, yalnızca dini ve hayır amaçlı müesseselerin devamlılığını değil, aynı zamanda Osmanlı hanedanı ile kent içindeki mekânsal dönüşüm arasındaki etkileşimi de açıkça ortaya koymaktadır. Saray erkânının bu tür müdahaleleri, Kumkapı'nın İslami kimliğinin kurumsal düzeyde pekiştirilmesine katkı sağladığı gibi, bölgenin sosyal ve politik statüsünü de yükseltmiştir.

Kadı sicilleri ve mülkiyet belgeleri dikkatle incelendiğinde, Kumkapı'daki konutların el değiştirme süreçlerinin etnik ya da dinî sınırlarla kesin biçimde çizilmediği görülmektedir. Nitekim kimi evlerin Rum veya Ermeni mülk sahiplerinden Müslümanlara satıldığı; kimi zaman da Müslümanlara ait taşınmazların zımmîlerin mülkiyetine geçtiği vakalar kayıtlarda yer almaktadır. Bu durum, mahallelerin etnik ve dinî homojenliğe göre mutlak bir biçimde kurgulanmadığını, aksine kent yaşamında mülkiyetin daha geçirgen bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Belgeler

[563] Galata Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 983 - 984 / M. 1575 - 1576) C. 32, sayfa: 146 Hüküm no: 212 Orijinal metin no: [132-3].

[564] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) C. 45, sayfa: 533, Hüküm no: 470 Orijinal metin no: [155a-1].

[565] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) C. 45, sayfa: 540 Hüküm no: 480 Orijinal metin no: [157b-1.

farklı grupların birbirlerine konut satışı yapmasına rağmen, siyasi erkin zaman zaman buna müdahale ettiğini de göstermededir. Hicrî 1142 (M. 1729-1730) tarihli fermana göre; İstanbul ve civarında gerek mülk gerek vakıf olarak Müslümanların elinde bulunan evlerin ister küçük ister büyük olsun Hristiyanlara (keferelere) satılması hoş karşılanmamaktadır. Daha önce de bu konuda açık bir emir çıkarılmış ve Müslümanların mülklerini Hristiyanlara satmamaları gerektiği ferman buyrulmuştur. Ancak bazı kimselerin gizlice, bazılarının da açıkça, özellikle yangınlardan sonra evlerini Hristiyanlara sattıkları öğrenilmiştir. Bu durumun önüne geçmek amacıyla yeniden ferman çıkarılmıştır. Bundan böyle İstanbul'da Müslümanların mülkü olan evler, arsalar ve diğer gayrimenkuller hiçbir şekilde Hristiyanlara satılamayacaktır. Eğer gizli satış yapıldığı tespit edilirse, ev veya arsa derhal Hristiyan alıcının elinden alınarak eski sahibine veya onun Müslüman varislerine iade edilecektir. Eğer önceki sahibi vefat etmişse, İslam cemaatinden satın almak isteyen birine uygun bedelle devredilecektir. Bu işin takibi hassa mimarbaşına verilmiş olup, o da sürekli olarak bu tür satışları araştırıp tespit etmekle yükümlüdür. Eğer bu yasağa rağmen Müslüman mülkü bir şekilde Hristiyanlara satılırsa, ilgili görevliler de ihmalden dolayı cezalandırılacaktır.[566] Bu ferman, İstanbul'un sosyal-topografik kimliğini koruma çabasının açık bir örneğidir. 18. yüzyılın başından itibaren, sur içindeki mahalle dokusunun gayrimüslim nüfusun genişlemesiyle dönüşmesi, devletin mekân üzerinde dini temelli bir "mülkiyet rejimi" oluşturmasına yol açmıştır. Ancak bu mülkiyet rejiminin titizlikle uygulanamadığı en azında Kumkapı bölgesi için uygulanamadığı görülmektedir.

Kadı sicillerinde dikkat çeken bir diğer olgu ise, mülk sahipleri kadar bu mülklerin komşu olduğu yapıların sahiplerinin etnik ve dinî kimliklerinin belgelerde açık biçimde belirtilmesidir. Aynı mahallede ve hatta doğrudan bitişik parsellerde Müslümanlar ile zımmîlerin ya da farklı meslek gruplarına mensup bireylerin bir arada yaşadıklarını göstermesi bakımından önemlidir. 1558/1559 tarihli bir kayıtta, Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi'nde Fâtıma Hatun'a ait bir evin komşuları arasında Haydar Bey b. Abdullah, Malogoz el-Nasrânî ve merhum Veli'nin varisi gibi hem Müslüman hem zımmî şahısların yer aldığı görülmektedir. Bu örnek, mahalle ölçeğinde etnik ve

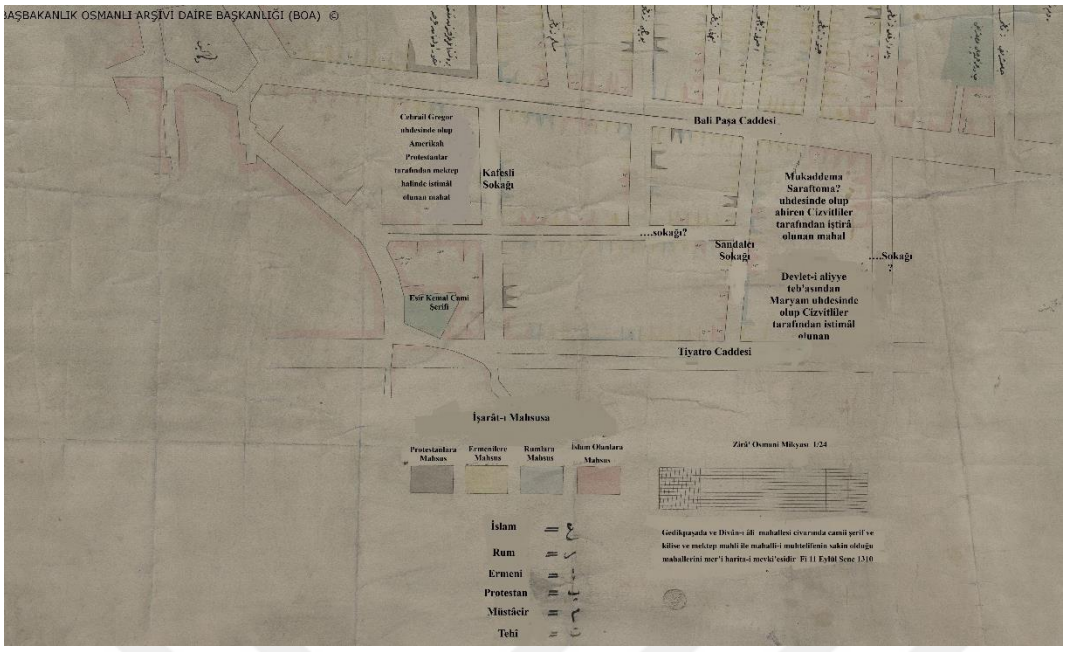
[566] Ahmet Refik, *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988): 105.

dinî çeşitliliğin gündelik yaşam pratiğinde fiziksel yakınlık düzeyine kadar uzandığını göstermektedir.[567] Benzer biçimde, 1594 (H. 1002) tarihli bir vakfiye kaydına göre, Dergâh-ı Âlî kapıcılarından Mustafa Bey b. Abdülmennân, Kumkapı yakınında bulunan Çadırcı Mahallesi'nde yer alan iki taşınmazını, tüm sınırları ve hukuki haklarıyla birlikte vakfetmiştir. Bunlardan ilki, bir tarafı kale duvarı, diğer yönleri ise sırasıyla Valecioğlu ve Papazoğlu adıyla bilinen zimmîlere ait evlerle, dördüncü yönü ise umumî yol (tarîk-i âm) ile sınırlıdır .[568] Bu tür belgeler, yalnızca bireysel mülkiyet işlemlerini değil; aynı zamanda Osmanlı mahalle dokusunun çoğulcu yapısını, farklı dinî kimliklerin birlikte yaşama ve sosyal alanları paylaşma biçimlerini yansıtmaktadır. Bu bağlamda, Kumkapı semtinde yer alan Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi'ne ait belge sayısının sınırlı olması, genelleme yapmayı güçleştirse de mevcut kayıtlar mahallenin çok dinli toplumsal ilişkilerin hem kurumsal hem de fizikî düzeyde bir arada sürdürülebildiği bir yapı arz ettiğini göstermektedir. Mahallede gözlemlenen bu çeşitlilik, büyük ölçüde mekânsal yoğunluk ve dinî yapıların fiziksel yakınlığıyla açıklanabilmektedir. Nitekim bölgenin merkezinde yer alan Çadırcı Ahmed Çelebi Mescidi ile Hagios Basileos Ayazması ve Ayia Kiriaki Rum Kilisesi'nin birbirine son derece yakın konumlarda bulunması, farklı inanç gruplarının aynı mahallî düzlemde iç içe yaşadıklarını ve ibadet mekânlarının bu çoğulcu yapının simgesel ve fiziksel ifadeleri olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu geçirgenliğin 1800'lü yıllara kadar devam ettiği bölgenin haritalarından da takip edilebilmektedir (Harita 7.1.).

Müslüman, Ermeni ve Rum mahalle halkı; doğrudan komşuluk ilişkisi içinde tanımlanmıştır. Böylece sosyokültürel temasın mekânsal izdüşümü belgelenmiştir. Komşular arasında "deniz kıyısı", "kale duvarı", "mescit" ve "camii haremi" gibi kamusal sınır unsurlarına da yer verilmektedir. Bu durum, mahallelerin yalnızca evlerden değil, aynı zamanda topografya ve kamusal mimariyle iç içe geçmiş bir kentsel ağ sunduğunu göstermektedir.

[567] Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1563) C. 11, sayfa: 134 Hüküm no: 158 Orijinal metin no: [29b-3].

[568] Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H. 1002-1003/M. 1594-1595) C. 12, sayfa: 168 Hüküm no: 167 Orijinal metin no: [39a-1].

Harita 7.1: Gedikpaşada ve Divan-i Ali mahallesi civarında camii şerif, kilise ve mektepler ile mahalle sakinlerini gösteren harita (29 Mart 1803).

Kaynak: BOA.HRT.2244.

Öte yandan, bu geçirgen yapının Osmanlı yönetimi nezdinde mekânsal ve görsel düzenlemelerle belirli normlara bağlanmaya çalışıldığı da görülmektedir. Nitekim 1559 tarihli bir fermanda, daha önce 1539-1540 yıllarında belirlenen konut inşa kurallarının, Yahudi baniler tarafından yaptırılan yüksek çatılı evler aracılığıyla ihlal edildiği belirtilmiş ve bu kuralların yeniden ve kesin biçimde uygulanması emredilmiştir. Söz konusu düzenlemeler, evlerin yalnızca iki katlı olmasını, şahnişin çıkmalarının kamusal sokaklara en fazla 54 mimar zîrâsı kadar taşmasını, alt ve üst duvarların aynı hizada bulunmasını ve çıkıntıların yalnızca tuğladan, testere dişi biçiminde inşa edilmesini zorunlu kılmıştır.[569] Bu tür müdahaleler fiziksel yapılaşmanın sınırlarını belirlemekle kalmamakta; aynı zamanda Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri arasında estetik ve işlevsel bir farklılaşmanın merkezi otorite eliyle düzenlenmek istendiğini de ortaya koymaktadır. Ancak taşınmaz mülkiyetinin farklı dini gruplar arasında sürekli el değiştirmesi, bu normların pratikte ne derece uygulandığına dair soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Bu durum,

[569] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 153.

Kumkapı'daki toplumsal geçirgenliğin ve mülkiyetin dinî kimliklerle her zaman örtüşmediğini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Örneğin, 24 Nisan 1649 tarihli bir belgede, Muhsine Hatun Mahallesi'nde bulunan ve Poliharon v. Panayot'a ait olan bir menzil, Ali Bey b. Abdullah adına kayıtlı olan Merhûm Kürkçü Mehmud Bey Vakfı'na satılmıştır. Bu satış işlemi, bir zımmî mülkünün vakfa dönüşümünü göstermesi açısından dikkat çekicidir. Dahası, bu mülkün çevresindeki komşuların tümü Müslüman'dır (Memi Ağa b., Mehmed Ağa b. Abdullah'ın mülkleri, umumî yol), bu da gayrimüslimlere ait bazı konutların Müslüman mahallelerinde konumlanmış olabileceğini göstermektedir.[570] Benzer şekilde, 21 Haziran 1662 tarihli bir başka belgede, Cerrahbaşı İshak Bey Mahallesi'nde Zaharya v. Babük adlı bir Ermeni'nin, Saray Kapıcısı Murtaza Bey b. Hasan'a ait bir Müslümana mülkünü sattığı kayıt altına alınmıştır.[571] Söz konusu mülk, dört adet üst kat odası, bir alt kat odası, bir tuvalet, bir su kuyusu ve küçük bir bahçeden oluşmaktadır. Belgede yer alan komşuluk bilgileri, bu evin ağırlıklı olarak zımmî nüfusun yaşadığı bir mahallede yer aldığını göstermektedir. Zira komşular arasında Tavukçu Serkis, Bozacı Yani ve Papuççu Asvador gibi Ermeni ya da genel olarak gayrimüslim şahıslar bulunmaktadır. Bu örnek, Müslümanların gayrimüslim mahallelerinde taşınmaz edinebildiğini ve yerleşebildiğini ortaya koymaktadır. Ancak burada dikkat çeken daha özgün bir husus, zımmîlerin kullanımında bulunan iki katlı bir konutun herhangi bir hukuki engelle karşılaşmamış olmasıdır. Söz konusu yapı, kat yüksekliği bakımından Müslüman evlerine denk ya da onları aşan bir nitelik taşımasına rağmen, zımmî bir şahsın mülkiyetinde olduğu dönemde herhangi bir müdahaleye konu olmamıştır. Bu durum, mahallede farklı kat seviyelerinde yapıların bir arada bulunabildiğini ve yükseklik farkının, en azından uygulamada, ciddi bir yasal sınırlama teşkil etmediğini göstermektedir. Dolayısıyla, Osmanlı şehir hukukunda teorik olarak savunulan "zımmîlerin Müslümanlardan daha yüksek ev yapamayacağı" yönündeki tez, Kumkapı ve çevresindeki mahallelerde her zaman sıkı biçimde

[570] Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (H. 1057-1059/M. 1647-1649) C. 15, sayfa: 121 Hüküm no: 112 Orijinal metin no: [27b-1].

[571] İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663) C. 51, sayfa: 531 Hüküm no: 615 Orijinal metin no: [75a-2].

uygulanmamış görünmektedir. Sosyal ve ekonomik ilişkilerin, mahalle içi karma yapının ve yerel teamüllerin bu tür normatif sınırları esnetebildiğine işaret etmektedir.

Nitekim 3 Temmuz 1662 tarihli bir belgede, Cerrahbaşı İshak Bey Mahallesi'nde Kirih v. Manuk adlı bir Ermeni'nin bir arsayı Müslüman bir alıcıya sattığı kayıt altına alınmıştır. Bu mülk yaklaşık 112 zira' (~80 m²) büyüklüğünde olup, bir üst kat odası, bir alt kat odası, bir havlu (avlu) ve bir tuvaletten oluşmaktadır.[572] Komşuluk ilişkileri incelendiğinde, mülkün çevresinin tamamen Müslümanlara ait yapılarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır: Hasan Beşe ile ortak taş duvar, Receb Bey ile ortak tuğla duvar, İsmail Ağa tarafında damlalık (çatı çıkıntısı) ve özel bir yol kaydedilmiştir. Bu durum, zımmî bir mülkün Müslüman bir mahallede yer alabildiğini ve satış sonrası mahallenin sosyal yapısının da değişebildiğini göstermektedir.

Osmanlı İstanbul'unda mülkiyet ilişkilerinin yalnızca zımmîlerden Müslümanlara doğru tek yönlü bir akış göstermediği, tam tersine Müslümanlardan zımmîlere taşınmaz geçişinin de yaygın olduğu belgelerle sabittir. Bu durum, hem mülkiyet hakkının din temelli katı bir hiyerarşiyle sınırlanmadığını hem de kent içinde farklı dini grupların iç içe geçmiş bir yerleşim örüntüsü oluşturduğunu göstermesi açısından son derece dikkat çekicidir. Örneğin, 28 Mayıs 1649 tarihli belgede, Süleyman Ağa Mahallesi'nde Mustafa Efendi b. Davud'a ait oldukça büyük ve kompleks yapıda bir konut, Abraham v. Ağya adlı bir Ermeni zımmîye satılmıştır.[573] Bu yapı iki ayrı avluya sahiptir: İç avluda iki üst kat odası, bir mutfak, bir kiler, bir su kuyusu ve bir hela yer alırken; dış avluda iki üst kat odası, bir ahır ve bir hela bulunmaktadır. İç ve dış bölümlerinin ayrı ayrı tanımlanması, yapının dönemin standartlarına göre oldukça büyük ve nitelikli bir konut olduğunu göstermektedir. Satışın zımmî bir alıcıya yapılması, hem Müslümanların büyük mülkleri zımmîlere satabildiğini hem de zımmîlerin ekonomik olarak bu tür yapıları satın alabilecek birikime sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Komşuluk ilişkileri de bu karma yerleşim modelini yansıtır niteliktedir: Sinan Paşa Vakfı'na ait bir arsa, bir zımmî tüccarın tasarrufunda bulunan Ali Çelebi Vakfı'na ait bir menzil ve Mustafa Ağa b. ...'nin mülkü ile çevrili olan yapı,

[572] İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663) C. 51, sayfa: 551 Hüküm no: 646 Orijinal metin no: [78b-4].

[573] Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (H. 1057-1059/M. 1647-1649) C. 15, sayfa: 257 Hüküm no: 286 Orijinal metin no: [67b-1].

Müslüman ve zımmî mülkiyetlerinin iç içe geçtiğini göstermektedir. Benzer şekilde, Kasım 1650 tarihli bir belgede Muhsine Hatun Mahallesi'nde Molla Hüsrev Vakfı'na ait bir arsa üzerine Şatır v. Nordek adlı bir Ermeni'nin kendi malıyla yaklaşık 500 akçelik bir yatırım yaparak üç odalı bir yapı inşa ettiği görülmektedir.[574] Bu örnek, bir zımmînin vakıf arazisi üzerinde yapı inşa etmesi ve bu yapıyı kira karşılığı kullanabilmesi bakımından son derece dikkat çekicidir. Uygulamada, vakıf malı üzerindeki bu tür tasarruflar, hukukî sınırlar içinde oldukça esnek biçimde yürütülmüş görünmektedir.

Mülk ediniminin yanı sıra, zımmîlerin Müslümanlara ait konutları kiraladığına dair örnekler de mevcuttur. 11 Ağustos 1663 tarihli belgede, Çakırcı Ahmed Mahallesi'nde Samancı el-Hâc Ahmed'in evli kişilere kiraladığı odalardan oluşan yapının üst ve orta katlarının yıkıldığı kaydedilmiştir. Yıkıntı altında kalanlar arasında, Anna adlı bir Hristiyan kadın, onun Müslüman kızı Sultana ve çeşitli zımmî şahıslar (Palaşa, İstanko, Mülâyim, Ensercioğlu Abraham, Ebe Megrem, Yakob) yer almaktadır.[575] Bu olay, yalnızca konutun karma kiracılar tarafından kullanıldığını değil, aynı zamanda bir Müslüman mülk sahibinin, dini aidiyeti ne olursa olsun kiracılara konut sağlayabildiğini ortaya koymaktadır.

Farklı dini gruplar arasında gerçekleşen mülkiyet aktarımının yanı sıra kadınların da mülk edinme konusunda bölgede aktif rol oynadığı görülmektedir. Örneğin mülk devreden taraflar arasında Aralık 1558 - Ocak 1559 tarihli belgede yer alan Fâtıma binti Sinan gibi kadınlar, Osmanlı şehir toplumunda kadınların mülk sahibi ve mülk devreden özne konumunda olabileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu örnekte Fâtıma Hatun önce evi 100 filoriye satın almış ve arkasından yıllık 10 filoriye kiraya vermiştir. Fâtıma Hatun'un ölümü üzerine Beytülmâl, merhumenin borçlarının ödenmesi için evi satmak istemektedir.[576] Bu örnek, Osmanlı şehirlerinde kadın mülkiyetinin yalnızca pasif bir varlık değil, aktif bir ekonomik aktör rolü taşıdığını

[574] Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658) C. 50, sayfa: 555 Hüküm no: 585 Orijinal metin no: [85b-5].

[575] İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664) C. 16, sayfa: 429 Hüküm no: 512 Orijinal metin no: [46b-4].

[576] Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1563) C. 11, sayfa: 134 Hüküm no: 158 Orijinal metin no: [29b-3].

göstermesi açısından da önemlidir. Ayrıca söz konusu evin mimari detayları verilmemesine rağmen, dönemin şartlarında 100 filori 5.500 akçeye denk gelmektedir. Bu fiyat göz önüne alındığında konutun değerli, merkezi veya büyükçe bir konut olduğunu düşünülmektedir.

17. yüzyılın ortalarına tarihlenen belgeler birlikte değerlendirildiğinde, Kumkapı'da mülkiyet yapısının, kira ilişkilerinin ve mahalle yerleşim örüntüsünün düşünüldüğünden çok daha esnek bir nitelik taşıdığı açıkça görülmektedir. Söz konusu döneme ait örneklerde, Müslümanlar ile zımmîlerin aynı mahallede yalnızca yan yana yaşamakla kalmayıp, karşılıklı mülk alışverişinde bulundukları ve kiracılık ilişkileri kurdukları da görülmektedir. Bu durum, Kumkapı kent hayatında dini gruplar arasında sıkı bir sınırlandırma olmadığını, aksine pratikte karşılıklı etkileşim ve işleyişin sürdüğünü göstermektedir. Ancak bu tablo, 17. yüzyılın son çeyreğinden itibaren değişmeye başlamış görünmektedir. Bu dönemden sonraya ait incelenen kayıtlarda Müslümanlar ile zımmîlerin aynı mahallede yaşamaya devam ettikleri açıkça belgelenmiş olsa da aralarındaki doğrudan mülk satışına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Bu eksiklik, iki olasılığı gündeme getirmektedir: Ya Müslümanlarla zımmîler arasındaki mülk alışverişi bu dönemden itibaren fiilen durmuştur ya da bu tür işlemler çok az sayıda gerçekleştiği için belgelerde kayda değer bir iz bırakmamıştır. Bu durum, Kumkapı ve çevresindeki mahallelerin erken ve orta 17. yüzyıldaki çok dinli ve geçişli yapısının, ilerleyen dönemlerde daha belirgin sınırlarla ayrılmaya başladığını düşündürmektedir. Mülkiyet ilişkilerinin dini aidiyet temelinde yeniden biçimlenmeye başlaması hem sosyal ayrışmanın hem de idari ve hukuki uygulamalardaki değişimlerin bir yansıması olarak değerlendirilebilmektedir. Yine de bu değişim, mahallelerin tümüyle homojenleştiği anlamına gelmemektedir. Aksine, fiziki yakınlık ve ortak yaşam sürdüğü hâlde mülkiyet transferlerinin dini gruplar arasında azalması gibi daha ince ayrışma biçimlerine işaret etmektedir.

Kayıtlarındaki konutların mahalle düzeni içerisindeki aidiyeti dışındaki diğer önemli husus bu yapıların nasıl yapılar olduğudur (Tablo 7.4 ve Tablo 7.5). Söz konusu belgeler üzerinde yürütülen çalışmada iki tip konut formuna ulaşılmıştır. Bunlardan ilki tek bölümlü evler ikincisi ise dâhiliyeni ve hariciyeli evlerdir. Evlerdeki farklı mekânsal düzenlemenin yanında, yapım teknikleri ve arazi kullanımı ayrı ayrı ele alınması gereken alt başlıklar olarak ortaya çıkmaktadır.

Yerasimos, 16. yüzyıl İstanbul konutlarını ele aldığı çalışmasında, dönemin konut mimarisini tanımlayan temel unsurlardan biri olarak avluyu ön plana çıkarmaktadır. Araştırmaya göre, incelenen evlerin %77,35'i en az bir avluya sahiptir ve bu oran, 20. yüzyıla kadar varlığını sürdüren geleneksel İstanbul konutlarına kıyasla önemli bir fark göstermektedir. Yerasimos, 16. yüzyıl evlerini çoğunlukla bir avlu etrafında örgütlenmekte; konutun büyüklüğü arttıkça avlu sayısının da artış gösterdiğini ifade etmektedir. Nitekim büyük ölçekli konutlarda ikiye, hatta üçe dörde kadar çıkan iç ve dış avlu sistemlerine rastlandığını belirtmektedir. Bu bağlamda iç avlular aile yaşamına, dış avlular ise hizmet işlevlerine ayrılmaktadır.[577]

Kuban, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemine kadar İstanbul konutlarının çoğunlukla tek katlı olduğu kerpiç, moloz taş ve tuğladan yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca 1513 tarihli Ayasofya tahrir defterine atıfta bulunarak bir ev büyüklüğünün 200-400 arşın murabbaı (50-100 m²) olduğunu yazmaktadır.[578] Klasik Osmanlı şehir dokusunda konutların fiziksel biçimlenişi, şer'î ve örfî kurallara dayalı olarak şekillenmiştir. Cansever, Osmanlı mahallelerindeki evlerin genellikle bir ila üç kat arasında değişen yüksekliklerde olduğunu ve bu yapıların biçimlerinin, büyük ölçüde sahiplerinin ihtiyaçlarına göre belirlendiğini ifade etmektedir.[579] Canatar ise, mahallelerdeki konutların yaklaşık 400 arşınlık bir alana yayıldığını; bu evlerin çoğunlukla ahşap ya da kerpiç malzeme kullanılarak, bir veya iki katlı olarak inşa edildiğini belirtmektedir.[580]

Kumkapı bölgesine ait ulaşılabilen mülknamelerin incelenmesi sonucunda, yapıların kat adetleri ve yüksekliklerine ilişkin verilerin, literatürde Osmanlı mahalle mimarisi üzerine yapılan tespitleri büyük ölçüde doğrular nitelikte olduğu görülmektedir. Kumkapı bölgesine ilişkin konut tipolojisini yansıtan belgeler 16. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar uzanmakla birlikte, kayıtların özellikle 17. yüzyılda yoğunlaştığı

[577] Yérasimos, "Dwellings in Sixteenth-Century Istanbul," 283.

[578] Kuban, *İstanbul: 1600 Yıllık Bir Müzedir, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları,* 53.

[579] Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri," *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler I*, ed. Vecdi Akyüz (İstanbul: İlke Yayınları, 2005): 128.

[580] Mehmet Canatar, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler." *Osmanlı İstanbulu I* ed., Feridun Emecen ve Emrah Sefa Gürkan, (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2013): 290.

gözlemlenmektedir. Bu belgelerde, tek bölümlü genellikle bir veya iki katlı, tek avlulu ve nispeten mütevazı olarak tanımlanabilecek konut tipleri ağırlıktadır. Kumkapı özelinde yürütülen çalışmada otuz beş adet tek bölümlü konut tespit edilmiştir. Bunlardan sekizi tek katlı, yirmi beşi iki katlı ve ikisi üç katlıdır. Bu bağlamda tek bölümlü evlerin çoğunlukla iki katlı olduğu sonucuna varılabilmektedir. Ayrıca, 16. yüzyıla tarihlenen belgelerde tek avlulu konut örneğine rastlanmamaktadır. Tek avlulu konutlar kayıtlı örnekler bakımından 17. yüzyılda on, 18. yüzyılda altı ve 19. yüzyılın ortalarına kadar yalnızca bir adet ile sınırlı kalmakta; toplamda ise on yedi adet tek avlulu yapı belgelere yansımaktadır.

Hariciye ve dahiliye olarak belirtilen, iki ayrı bölüme sahip olan ve dönemsel konut tipolojisi içinde görece büyük sayılabilecek yapıların sayısı ise toplamda 23 olarak tespit edilmiştir. Bu konut tipine dair belgelerde 16. yüzyıla ait bir, 17. yüzyıla ait on üç, 18. yüzyıla ait altı ve 19. yüzyıla ait üç örnek yer almaktadır. Çalışma kapsamında ulaşılan belgeler incelendiğinde, bu yapıların hem zamansal olarak her yüzyılda temsil edildiği hem de Kumkapı bölgesinin farklı noktalarına dağılmış biçimde yaygınlık gösterdiği anlaşılmaktadır.

İki ayrı birimden oluşan konutların ise çoğunun iki avlulu olmadığı görülmektedir. Tek avlu içerisinde ayrı konutlar olarak tasarlanan bu evlerin birbirleriyle ilişkili olup-olmadığı ise belgelerden anlaşılamayan bir soru olarak varlığını devam ettirmektedir. Bu tip konutların haremlik-selamlık binası ayrımından öte işlevlerinin bulunduğu düşünülmektedir. Konut sahiplerinin çoğunlukla saray erkânına mensup bürokratlar, saray hizmetinde bulunan meslek gruplarına mensup kişiler veya ekonomik durumu iyi olan zengin kimselerdir. Bu durum, dahiliye ve hariciyeye sahip konut tipolojisinin yalnızca mimari açıdan değil, aynı zamanda sosyal statüyle de ilişkili olduğunu da düşündürmektedir. Bu tip konutlarda dahiliye olarak tanımlanan mekânın mahremiyet alanını oluştururken hariciye binasının kurumsallık bir nevi iş ilişkilerinin sağlandığı mekân olduğu görülmektedir.[581] Dolayısıyla bu tip konutlar, Kumkapı bölgesinde hem mekânsal hem de sosyoekonomik açıdan yaygın görülen ve seçkin bir yapı tipolojisini temsil etmektedir.

İki birimleri bu tip konutların dönemin konak olarak nitelendirilebilecek görece büyük konutları olduğu görülmektedir. Ancak iki birimli olup oda sayısı bakımından tek

[581] İki birimli bu yapıların oda düzenleri tezin ilerleyen bölümlerinde ele alınacaktır.

birimli konutlardan daha küçük yapılarda mevcuttur. Bu evlerin kat adetleri incelendiğinde dahiliye ve hariciye kısımlarının farklı kat sayılarının bulunduğu görülmektedir. Bu iki bina çoğunlukla aynı kat adedini vermemektedir. Dahiliye kısmı daha geniş ve oda sayısı olarak daha çokken hariciye kısmı daha küçüktür. Hariciye kısımlarının zemin katında genellikle ahırın yer alması ise binanın yüklendiği misyonu da yansıtmaktadır. Alt katta ahırın varlığı bu alanların kamusallığını düşündüren bir diğer donedir.

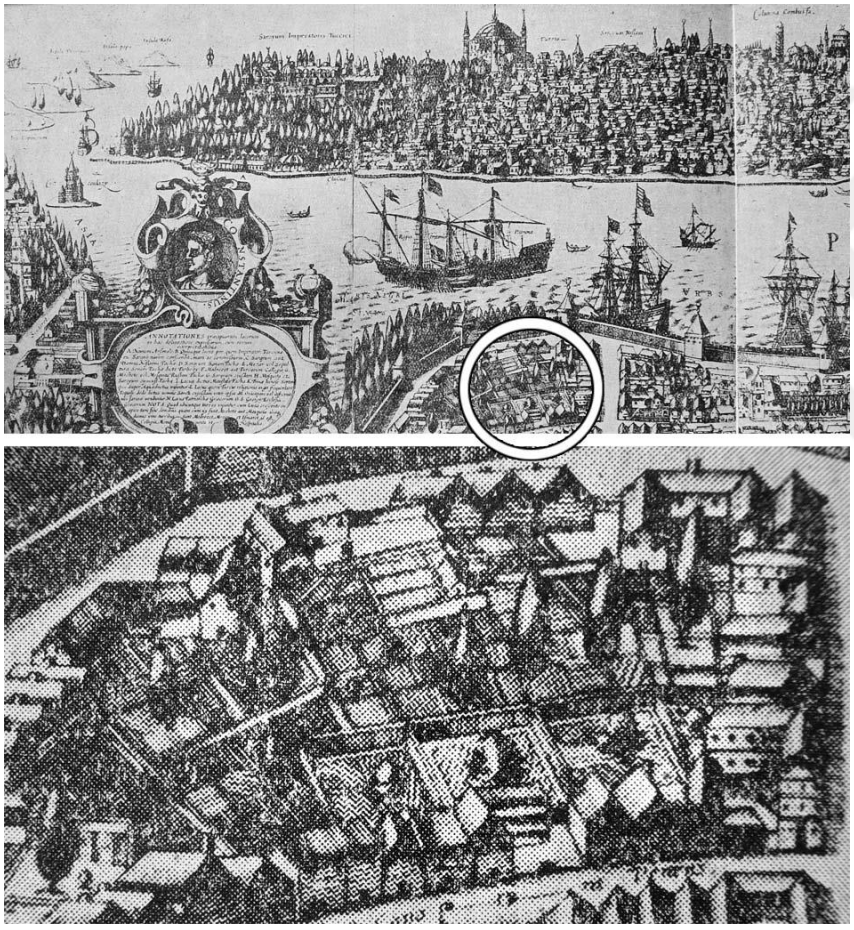
İncelenen 23 evde dahiliye ve hariciye bölümlerinin kat sayıları dikkate alındığında, evlerden dahiliyesi tek katlı iki, iki katlı on iki, üç katlı yedi konut vardır. Hariciyesi tek katlı dört, iki katlı ondört ve üç katlı dört konut görülmektedir. Bu konutlardan dahiliye bölümü üç katlı olan altı evin ikisinin hariciyesi de üç katlı, üçünün hariciyesi iki katlı, birinin ise hariciyesi bir katlıdır. Dahiliyesinin iki katlı olduğu on üç evin hariciyesinin onu iki katlı, üçü ise tek katlı olup, üç katlı olan bulunmamaktadır. Dahiliyenin bir katlı olduğu iki evde de hariciye iki katlıdır. Bu bağlamda hem dahiliye hem de hariciye kısımları için iki katın en sık tercih edilen uygulama olduğu görülmektedir.

Konutların belirli mimari ve işlevsel özellikler gözetilerek inşa edilmesi yalnızca mahallenin fiziksel dokusunu değil, aynı zamanda sokak düzenini de doğrudan etkilemiştir. Aktüre'ye göre, şehirlerin endüstrileşme öncesi dönemlerinde planlamadan ziyade kendiliğinden gelişen sokaklar, organik bir yerleşim düzeni sergilemiştir. Bu süreçte, evlerin yer aldığı alanlarda sıkça karşılaşılan çıkmaz sokaklar da bu dokunun ayrılmaz bir parçası hâline gelmiş; böylece Osmanlı şehirlerinde karmaşık ve çok katmanlı bir kentsel örtü ortaya çıkmıştır.[582]

Avlu dışında yirmi adet konutun bahçeli olduğu görülmektedir. Turgut Cansever Türk-Osmanlı döneminde İstanbul bahçeleri ister bir evin uzantısı, isterse büyük tabiatın bir düzenlemesi olsun, bahçe ile doğal çevre arasındaki ilişki bahçenin üslubunu belirleyen temel unsurlardan biri olduğunu belirtmektedir. Cansever, bahçeyi çevresinden kopuk bir süsleme alanı olarak değil; sonsuz mekânla ilişki kuran, tabiatın sürekliliğini mekâna taşıyan bir düzenleme biçimi olarak değerlendirir. Bu yaklaşım,

[582] Sevgi Aktüre, "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci," *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture* 1, no. 1 (Bahar 1975): 111.

Osmanlı bahçelerinin biçimsel sınırlarından ziyade, doğa ile kurduğu estetik ve metafizik uyumu ön plana çıkarmaktadır.[583] 1573'te İstanbul'a gelen Alman rahip Stephan Gerlach, İstanbul'u "bahçeleriyle bir yeryüzü cenneti" olarak tanımlamaktadır.[584] Hollandalı Pieter van der Keere'nin İstanbul gravürü 1616'da çizilmiş olsa da bu gravürün Sultan Ahmed Cami'nin görülmemesinden dolayı 16.yüzyılın sonlarına ait olan bir asıl çizimden yararlanılarak üretildiği düşünülmektedir. Gravürde Galata'daki menzillerin bahçeleri seçilebilmektedir (Harita 7.2.).

Harita 7.2: Keere'nin İstanbul Gravürü ve Galata'dan Ayrıntı.

Kaynak: Emre Can Yılmaz, *İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. Yüzyılda (1453-1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği*, 2009, 82.

583 Turgut Cansever, "İstanbul'da Bahçe Kültürü," *Sanat Dünyamız*, no. 58 (Kış 1995), 17.

584 Kuban, *İstanbul Bir Kent tarihi-Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul,* 326.

"Mahremiyet" ilkesine dayalı olarak şekillenen mahalle dokusu, mahalle sakinlerinin gündelik yaşamlarının dış müdahalelere karşı korunmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Bu bağlamda, Osmanlı mahallelerinde sıkça rastlanan çıkmaz sokaklar da yalnızca topografyanın yerleşim üzerindeki belirleyici etkisinin değil, aynı zamanda bu mahremiyet merkezli düşünce dünyasının somut bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Ayrıca gezginlerin notlarında da evlerin konum ve şekilleri hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Baker, notlarında surların denize bakan mazgal deliklerine sahip kırık kemerler bulunduğunu, başka bir noktada ise mazgallı tepeleriyle devasa sur kalıntıları göründüğünü ya da belki de bu surların üstüne kondurulmuş kafesli pencereleriyle küçük ahşap evlerin mevcudiyetinden bahsetmektedir. O, surların etrafında ise bahçelerin uzandığını burada her insanın kendi incir ağacının bulunduğunu kaydetmiştir.[585] Bahçe kültürü İstanbul'da yaygın olmakla beraber varlığını 21. yüzyıla kadar sürdürebilmiştir.

Yérasimos'un 16. yüzyıl İstanbul konut dokusuna dair yaptığı çalışma, kentteki evlerin büyük çoğunluğunda (%80,79) hela, yani tuvalet bulunduğunu ortaya koymuştur. Buna karşılık, özel olarak inşa edilmiş mutfak ve fırınların son derece nadir olduğunu özellikle vurgulamıştır. Ahırların ise şehir genelinde evlerin yaklaşık dörtte birinden biraz fazlasında yer aldığı belirtilmiştir.[586] Kumkapı bölgesi özelinde yürüttüğümüz incelemeler, Yérasimos'un 16. yüzyıl İstanbul konutlarına dair bulgularını büyük ölçüde teyit etmektedir. İncelenen konutlardan 38'sında doğrudan kenif teriminin kullanıldığı görülmektedir. Bu birime sahip konutlar, tek katlı yapılardan üç katlı yapılara kadar farklılık göstermekte ve yapı ölçeği açısından çeşitlilik arz etmektedir. Buna karşılık, hamam birimine ise yalnızca 14 konutta rastlanmıştır. Bu konutların sahiplerinin Dergâh-ı Âlî Kapıcıbaşılarından Yusuf Ağa, Kadızade İbrahim Paşa, Veziriâzam Mehmed Paşa, Sadrazam Elmas Mehmed Paşa, Saarf Kazer v. Toros ve Meryem Hatun gibi devlet erkânından ya da zengin reaya sınıfından kişiler olduğu tespit edilmiştir. Dikkat çeken bir diğer husus ise, hamam birimi bulunan bu konutlarda ayrıca kenif kaydının yer almamasıdır. Bu durum, söz konusu yapılarda hela ve hamam kısımlarının birlikte tasarlandığını ve bütüncül bir mekânsal düzenlemeyle

[585] Bernard Granville Baker, *The Walls of Constantinople* (London: John Milne, 1910): 103.

[586] Yérasimos, "Dwellings in Sixteenth-Century Istanbul," 285.

çözümlendiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, helalı konut sayısı toplamda 51'e ulaşmaktadır.

Ahır birimi 26 konutta tespit edilmiş olup, bu birime sahip yapılar da tek katlı küçük evlerden çok katlı ve geniş hacimli konutlara kadar farklılık göstermektedir. Bu çeşitlilik, ahırların sadece kırsal karakterli ya da büyük ölçekli konutlarla sınırlı olmadığını, farklı sosyol ekonomik gruplara ait konut tiplerinde de yer alabildiğini ortaya koymaktadır.

İncelenen konutlardan yalnızca 23'ünde mutfağa rastlanmıştır. Bu mutfakların da genellikle iki avlulu ya da en az iki katlı ve dört odadan fazla mekâna sahip evlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu konutlar arasında yalnızca bir tanesinde fırın yer almaktadır ki bu da fırınların konut ölçeğinde kullanımının ne denli istisnai olduğunu göstermektedir.

Yerasimos, 16. yüzyıl İstanbul konutlarını ele aldığı çalışmasında, Osmanlı şehirlerini genel olarak, özellikle de İstanbul'u, tüccarların ve zanaatkârların hanlar ile üzeri kapalı çarşılarda çalışma alanı kiraladığı, buna karşın ayrı yerleşim bölgelerinde yaşadığı mekânlar olarak düşünmeye alışık olunduğunu, ancak bu kurala bazı istisnaların var olduğunu belirtmektedir. Zira 16.yüzyıl İstanbul evlerin %7,94'ünde dükkânlar ile yaşam alanları aynı binalarda yer almaktadır.[587] Kumkapı bölgesi özelinde yürüttüğümüz çalışmada da bu durumu teyit eden örnekler tespit edilmiştir. İncelenen belgelerde toplam yedi adet konut-dükkân ilişkili yapı tipi belirlenmiştir. Bu yapılar konut ve ticari faaliyetin aynı çatı altında birleştiği mekânsal örüntüler olarak dikkat çekmiştir.

1830'da İstanbul'a dair gözlemlerini aktaran J. F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat, eserlerinde İstanbul evlerine ayrı bir bölüm ayırmaktadır. Yazarlar, bu evlerin küçük farklılıklar dışında birbirine çok benzediğini; taş temel üzerine iki katı geçmeyen ahşap yapıların inşa edildiğini belirtmektedirler. Birinci katın zemin kata göre sokağa doğru çıkıntılı yapıldığını, böylece mahalledeki binaların aynı hizada ve komşu evlerin çatısına bakılamayacak şekilde düzenlendiğini aktarmaktadırlar. Ayrıca, komşuları gözetlemenin ve başkalarının ne yaptığını izlemeye çalışmanın toplumda büyük ayıp

[587] Yérasimos, "Dwellings in Sixteenth-Century Istanbul," 285-286.

ve suç sayıldığını vurgularmışlardır.[588] Evlerin dış yüzü kırmızı, sarı, mavi gibi renklere boyalı imtiyazlı renkler Osmanlılara ait olduğunu belirten yazarlar, reaya ayakkabı renkleri neyse evlerini de ancak o renkle boyayabildiklerini, yani ya gri ya da koyu kahverengi boya kullanabildiklerini ifade etmişlerdir.[589] Ancak Kumkapı semti özelinde incelenen belgelerde herhangi bir konutun rengi ile birlikte kayıt altına alınmadığı görülmektedir.

Kumkapı bölgesine dair yukarıda sunulan genel tanımlamalar ve belgelerde yer alan yapı unsurları dikkate alındığında, özellikle oda ve sofa konumları ile kat bilgileri gibi mimari ayrıntılar, bu bölgedeki konutlara dair bir tipoloji geliştirme denemesi için yeterli zemini sağlamaktadır. Bu çerçevede, tipolojik sınıflandırmanın sağlıklı biçimde yürütülebilmesi için iki ön açıklama gerekmektedir. İlk olarak, bu tipoloji çalışması yalnızca mütevazı ölçekli konutlarla mı sınırlandırılacaktır, yoksa dahiliye ve hariciyesi bulunan daha büyük konut tipi yapılar da bu kapsama dahil edilecek midir? Bu ayrım, tipolojinin niteliğini doğrudan etkilemektedir. Zira düşük gelir gruplarına ait konutlar, çoğunlukla birbirine benzeyen plan düzenleri ve mekânsal örgütlenme özellikleriyle sınıflandırmaya daha elverişli bir örüntü sergilemektedir. Buna karşılık, yüksek gelir gruplarına ait konutlar bireysel tercihler, statü göstergeleri ve farklı işlevsel önceliklere göre şekillendiğinden, daha fazla varyasyon içerir ve bu durum sınıflandırmayı güçleştirmektedir. Ancak çalışma kapsamında iki farklı konut tipinin de mekân kurgusu üzerinde analiz yapılmaya çalışılmıştır.

İkinci olarak, elimizdeki kadı sicili belgeleri, her iki konut tipine dair yeterli sayı ve çeşitlilikte örnek sunmaktadır. Bu sayede, hem hane halkının ihtiyaçlarını asgari düzeyde karşılayan sade planlı evlerin, hem de çoklu işlev yüklenmiş, katmanlı mekân örgütüne sahip iki bölümlü konutların mekânsal özellikleri karşılaştırmalı biçimde değerlendirilebilecektir. Dolayısıyla, bu belgeler ışığında Kumkapı bölgesindeki konutların mekânsal karakteristiklerini sınıflandırmaya yönelik bir tipoloji önerisi geliştirmek mümkündür.

---

[588] JJ. F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat, *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830*, Çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: Yedi İklim Tarih, Say Yayınevi, 2004): 29.

[589] J. F. Michaud ve J. J. F. Poujoulat, *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830*, 30.

Kayıtlarda evlerin iki kat yükseklikleri ön plandadır. Ev, dahiliye ve hariciyeden oluşuyorsa, bu her iki bölümdeki mekanların katlara dağılımları ayrı ayrı verilmiştir. Ancak tarif edilen ya da isimlendirilen mekanların planda kat içerisinde nerede konumlandığı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Üç ve dört katlı evlerde üst kat "ulya", orta katlar "vusta", alt kat ise "süfla"; iki katlı evlerde ise üst kat "fevkani", alt kat "tahtani" olarak belirtilmektedir.

Tablo 7.5: Konutlardaki Mekân Birimleri.

	Dahiliyeli/Hariciyeli Evler	Tek Bölümlü Evler			Bitişik Evler	İncelenen Toplam Ev
		1Katlı	2Katlı	3Katlı		
Oda	22	8	-24	-2	2	58
Selamlık Odası	1	0	-0	-0	0	58
Serdaab Odası	0	0	-0	-1	0	58
Kahve Odası	1	0	-0	-1	0	58
Mabeyn Odası	1	0	-0	-1	0	58
Divanhane	5	0	-1	-0	0	58
Köşk	3	0	-0	-0	0	58
Tahtapuş	1	0	-0	-0	0	58
Tahtabent	1	0	-0	-0	0	58
Taht-ı sema	1	0	-0	-0	0	58
Sofa	15	0	-7	-3	0	58
Kenif	15	4	-17	-2	0	58
Dehliz	5	0	-5	-1	0	58
Abdesthane	3	0	-0	-0	0	58
Camekan Odası	6	0	-1	-1	0	58
Hamam	9	0	-1	-1	0	58
Cameşuyhane	2	0	-0	-0	0	58
Matbah	18	0	-7	-0	0	58

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuştur.

Yukarıda incelenen belgelerde söz konusu olan mekanların isimleri ve kaç adet bulundukları belirtilmiştir (Tablo 7.5.). Bu bağlamda konutları ayırdığımız mütevazı konutlar ve dahiliyeyi-hariciyeli konutlar olmak üzere iki tipoloji içerisinde söz konusu mekanların dağılımı ve analizi aşağıda yapılacaktır.

7.1. Mütevazı Konutlar

Kumkapı bölgesinde en basit konut tipinin, zemin katta bir ahır mekânı, üst katta ise yaşanabilir bir oda içerecek şekilde tasarlandığı görülmektedir. Bu tür yapılar hem barınma hem de geçim faaliyetlerinin aynı yapı bünyesinde bir arada sürdürüldüğü erken Osmanlı kent konut tipolojisinin önemli örneklerini teşkil ettiği düşünülmektedir.

1584-1602 yıları arasında İstanbul'da bulunan John Sanderson evlerin "iki kattan yüksek olmadıklarını, taş, kerpiç ve ahşap karışımı" olduklarını "hepsinin çatılarının bulunduğunu ve gece kapanan panjurlarının bulunduğunu" belirtmektedir.[590] Bu tip mütevazi evlerin kadınların yaşadığı harem bölümünün üst kat olduğu belirtilmektedir. Bu sebeple iki katlı mütevazi aile konutlarının üst katları kadınlara ayrılmış durumdaydı ve sokak cephesine bakan pencerelerinin bulunmamakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu tip konutlar büyük olasılıkla Anadolu'da hayatlı evlerde olduğu gibi arka bahçeye bakan balkonlara sahiptir.[591] Ancak Sanderson ya da Carım'ın belirttiği gibi üst kattaki odalar acaba gerçekten sadece kadınların yaşadığı alanlar mıydı? Söz konusu belgelerde alt katta ahır üst katta ise tek odanın bulunduğu üç adet konutun yer aldığı görülmektedir. En azından bu konutlar için söz konusu odanın tek olması bağlamında sadece kadınların değil tüm ev halkının tüm ihtiyaçlarının bu tek odada karşılandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Schweigger'in (1608) seyahatnamesinde yer alan İstanbul evi Sanderson'un betimlemesinden farklı olarak üç katlıdır (Çizim 7.1.).[592] Her iki seyyahın ortak paylaştığı anlatı ise evlerin taş, kerpiç ve ahşap karışımından inşa edilmiş olmasıdır.

---

[590] Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlere Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983): 40.

[591] Fuad Carım, *Kanunî Devrinde İstanbul* (İstanbul: Yeni Savaş Matbaası, 1964): 130.

[592] Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, 121.

Çizim 7.1: Schweigger'e göre 17. yüzyıl İstanbul konutu.

Kaynak: Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, 2004, s. 121.

Üst katta oda, alt katta ise ahırın yanında bazen bir bazen de iki odanın mevcut olduğu yirmi yedi adet konut mevcuttur. Ancak bu evlerde de hangi odanın hangi hizmet kapsamında kullanıldığına dair bilgi yer almamaktadır. Bazen alt katta yer alan ahırın yanında mutfak birimi ya da tuvaletin varlığı da söz konusudur. Bu doğrultuda konutun tümünü tüm ailenin birlikte kullandığı ve haremlik-selamlık ilişkisinin en azından mütevazi konutlar olarak değerlendirdiğimiz bu tip evler için iddialı bir kavramsallaştırma olduğu görülmektedir.

19. yüzyıl yazarlarından Abdülaziz Bey (1850-1910) İstanbul'un güneybatı ile güneydoğu arasındaki bölgelerinde ve surların dışında kalan mahallelerinde genellikle halk sınıfı, yani orta ve alt gelir grubuna mensup kişilerin oturduğunu ifade etmektedir. Abdülaziz Bey'in tasvirine göre bu bölgelerdeki evler, bir-iki odalı küçük yapılardan

oluşur, yalnızca bazı durumlarda dört-beş odalı daha geniş evler bulunurdu.[593] Bu da bize, kentin bu kesimlerinde mütevazı yaşam koşullarının ve yoğun yerleşimin hâkim olduğunu göstermektedir. Yine onun tanımlamalarına göre bahçelerin büyüklüğü ise hane halkının ekonomik durumuna göre değişirdi. Çoğu evin bahçesi sadece gündelik ihtiyaçları karşılayacak kadar küçük, bazıları ise daha geniş ve üretken bahçelere sahipti. Bu farklılık, Osmanlı konut kültüründe doğa ile iç içe yaşama arzusunun, gelir düzeyi fark etmeksizin yaygın bir ideal olduğunu göstermektedir.

Halil İnalcık'ın mahalle evleri olarak tanımladığı bu evlere ilişkin tespitleri de Abdülaziz Bey'in tanımlamaları ile paralellik göstermektedir. İnalcık'a göre İstanbul'daki konutlar arasındaki fark toplumsal sınıflar arasındaki ekonomik farkları ve şehir dokusunun çeşitliliğini yansıtmaktadır. İnalcık'a göre mahallelerde yaşayan fakir esnaf ve alt gelir grubuna mensup halk, genellikle bir veya iki katlı, ahşap ya da kerpiç malzemeden yapılmış küçük evlerde otururdu. Bu evlerin biçimi, Anadolu'daki köy evleriyle benzerlik gösterir; avlu ve bahçeleriyle birlikte dışa kapalı, yani sokağa doğrudan açılmayan bir düzene sahiptir. Bu kapalı plan anlayışı hem mahremiyetin korunması hem de aile merkezli yaşam biçiminin bir uzantısıdır.[594]

1578 tarihli kayıtlarda, Çadırcı Ahmed Mahallesi'nde yer alan Bâli Bey'e ait konut, alt katta iki oda, bir ahır ve bir kenif, üst katta ise biri ahırın üzerinde olmak üzere üç odadan oluşmaktadır. Benzer biçimde, 1597 tarihli belgelerde, Şehsuvar Bey Mahallesi'nde bulunan Kurd Subaşı'nın mülkü, alt katta bir ahır, üst katta ise yalnızca bir oda içermektedir. Bu örnekler, özellikle ahır-oda ilişkisinin mekânsal süreklilik içinde kurulduğunu, konutun işlevsel kurgusunun günlük yaşamla iç içe geçtiğini göstermektedir. Aynı zamanda bu yapıların hem sade mekân organizasyonu hem de sınırlı kat sayısı ile dönemin alt gelir grubuna ait konut anlayışını yansıttığı da söylenebilmektedir.

[593] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye*, yay. haz. Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 157.

[594] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 231.

Çizim 7.2: Melchior Lorichs, Arka Planda Atik Ali Paşa Camii ile Birlikte Evlerinin Avusturya Habsburg Elçilerinin Kaldığı Handan Görünümü, Yaklaşık 1559.

Kaynak: Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür,* 2017, 144.

Örnekler arasında yalnızca yaşam mekânlarından oluşan, ahır gibi hizmet birimlerinin yer almadığı yapılar da bulunmaktadır. Kasım 1562 tarihli bir diğer şer'iyye kaydı, Dizdârzâde Mahallesi'nde (Kadırga Limanı civarı) yer alan ve Sinan Ağa b. Abdurrahman tarafından inşa ettirilen Sinan Ağa Mescidi'nin (bugünkü adıyla Emin Sinan Camii) giderlerine tahsis edilmek üzere vakfedilmiş bir yapıya işaret etmektedir. Bu yapılardan ilki, zemin katta 10, üst katta 11 oda olmak üzere toplam 21 odalı bir konuttur. İkinci yapı ise, alt katta 6 dükkân, üst katta ise 5 odadan oluşmaktadır.[595] Yapının yalnızca "oda" birimiyle tanımlanmış olması, onun tek hânelik kullanımdan ziyade çoklu barınma ihtiyacına cevap verecek şekilde, muhtemelen bekar odaları şeklinde düzenlendiğini düşündürmektedir. Bu veriler doğrultusunda, ilk yapının odalarının tek tek kiraya verildiği, dolayısıyla odalar hâlinde bölünmüş kiralık bir

[595] Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1563) C. 11, sayfa: 318 Hüküm no: 519 Orijinal metin no: [91b-1, Arapça].

konut modelinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Benzer şekilde, altı dükkân, üstü oda planına sahip ikinci yapı da çok amaçlı kullanım (ticaret + barınma) karakteriyle dikkat çekmektedir. Her iki yapı tipi gerek form gerekse işlev açısından, özellikle bekâr erkek nüfusunun barınma ihtiyacına yanıt veren bekâr odaları ile benzerlik göstermektedir.

Halil İnalcık'ın oda (hücre) mekânı üzerine değerlendirmeleri, Osmanlı şehir yapısının hem ekonomik hem de toplumsal örgütlenmesini anlamak açısından dikkat çekicidir. İnalcık'a göre "oda" ya da "bekâr odası" adı verilen bu yapılar, genellikle vakıflar tarafından gelir elde etmek amacıyla inşa edilmiş küçük birimlerdir. Çoğunlukla dükkânların üst katlarına veya han avlularının çevresine yapılan bu odalar, İstanbul'a iş bulmak için gelen bekar erkeklerin barınma ihtiyacını karşılamıştır. Bu durum, Osmanlı şehirlerinde çalışma hayatı ile barınma düzeni arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. İnalcık, bu odaların sosyal açıdan her zaman kabul görmediğini de vurgular: evli ailelerin yaşadığı mahallelerde bekâr odalarına hoş bakılmaz, çünkü bu yerler aile mahremiyeti ve mahalle düzeniyle çelişen geçici yaşam biçimlerini temsil ederdi. Buna rağmen, kent ekonomisinin iş gücü ihtiyacı bu mekânların sürekliliğini sağlamıştır.[596] Mahalle düzeninden büyük ölçüde soyutlanmış, aile yaşantısından uzak bir yaşam süren toplumdaki bekar bireyler, genellikle marjinal bir grup olarak tanımlanmaktadır. Ancak buna karşın Osmanlı şehirlerindeki bekâr nüfusunun azımsanamayacak ölçüde fazla olduğu bilinmektedir.[597]

Bekâr odaları, müstakil yapılar biçiminde ya da han tipi yapılara entegre şekilde inşa edilmiş olup, çoğunlukla bekâr erkeklere kiralanmıştır (Çizim 7.3.). Osmanlı coğrafyasının farklı şehirlerinden gelen bu bireyler; hamallık, kürekçilik gibi beden gücüne dayalı mesleklerde çalışan iş gücü göçmenlerinden oluşmaktadır. Bu nedenle, bekâr odaları genellikle çarşılar gibi esnaf yoğunluğunun yüksek olduğu bölgelerde ya da yük taşımacılığının yoğun biçimde gerçekleştiği iskele çevrelerinde konumlanmıştır. Kayık iskelelerinin kurulduğu yerler genellikle nüfusun yoğunlaştığı

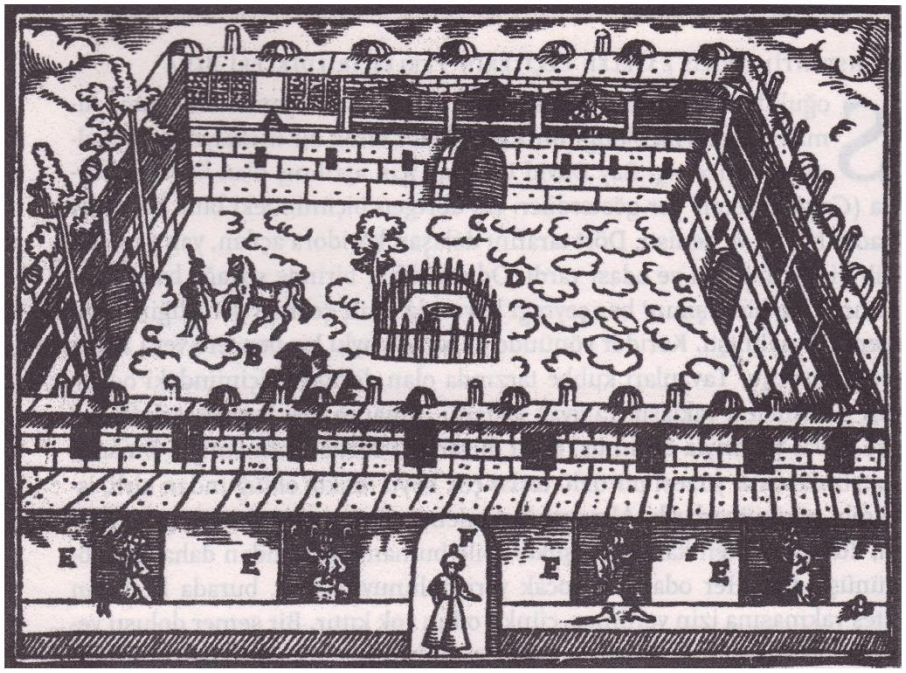
[596] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 231.

[597] Uğur Tanyeli, "Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun Reel Tarihi," *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, haz. Zeynep Ahunbay ve Deniz Mazlum (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996); Işıl Çokuğbaş, *Bekar Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbulu'nda Marjinalite ve Mekan, 1789-1839* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016).

ve ticari faaliyetlerin canlı olduğu semtlerde bulunmuştur. Özellikle Eminönü-Galata, Eminönü-Üsküdar ve Eminönü-Mudanya hatları, Osmanlı İstanbul'unun en yoğun deniz ulaşım ağlarını oluşturmuştur. Bunun dışında Eminönü çevresindeki Bahçekapı, Unkapanı, Kumkapı ve Yenikapı gibi iskeleler de şehir içi kapsamında ciddi bir yolcu hareketliliğine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu iskelelerde kayık işletenlerin büyük bir kısmı, aynı zamanda kayıklarının da sahibi durumundadır. Genellikle birden fazla kayığı olan kişiler bunlardan birini kendileri kullanırken, diğerlerini ücretli kayıkçılara emanet etmişlerdir. Bazı kayık sahipleri ise doğrudan kayıkçılık yapmamış, kayıklarını başkalarına kiralayarak sadece gelir elde etmeyi tercih etmişlerdir.[598] Bu iş kolunda çalışan kayıkçıların kaldığı yerler genellikle Kumkapı gibi bölgelerde yoğunlaşmıştır. Buradaki yapılar arasında, bekar erkeklerin barındığı küçük odalar dikkat çekmektedir. Bu tip konaklama alanları hem iş gücünün hem de kent yaşamının mekânsal örgüsünü anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Bekman, bekâr odalarının fiziksel olarak şehrin ve mahallenin sınırları içerisinde yer alsa da sosyal açıdan mevcut düzenin dışında konumlandığını öne sürmektedir. Bu bakış açısına göre, bu tür yapılar mahalle dokusu içinde yer almakla birlikte, gündelik yaşamın akışına eklemlenmeyen, mahalle sakinlerinin ise nadiren uğradığı daha izole alanlarda kurulmuştur.[599] Ancak bu tezi Kumkapı bölgesi için geçerli olmadığı görülmektedir.

[598] Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar* (Ankara, 2001): 55.

[599] Büşranur Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şehir Çalışmaları Anabilim Dalı, 2020): 30.

Çizim 7.3: Alman Heyetinin Kaldığı Kervansaray, Schweigger E Harfi ile Dükkânları Betimlemiş Üzerlerinde ise Hücreler Görülmektedir.

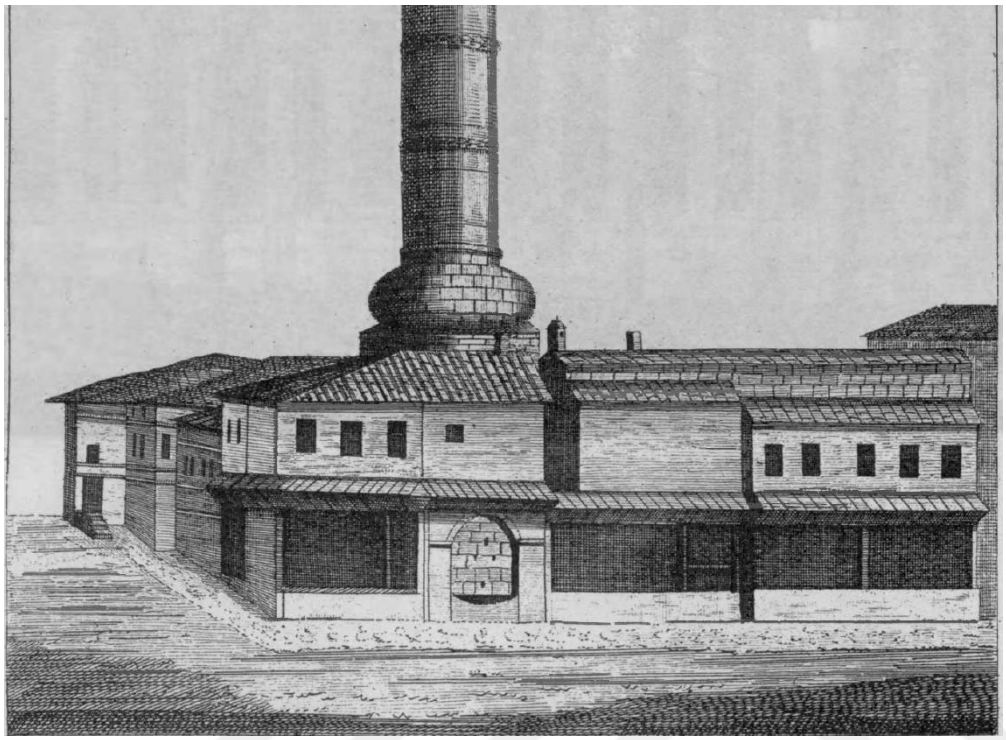
Kaynak: Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, 2004, s. 120.

18. yüzyıl sonlarında İstanbul'un topografyasını, tarihî eserlerini ve sosyo-kültürel yapısını inceleyen seyyahlar arasında Cosimo Comidas de Carbognano önemli bir yere sahiptir. Napoli Krallığı'nın hizmetinde bir diplomat ve dragoman (tercüman) olarak görev yapan Carbognano, Osmanlı başkentinde bulunduğu yıllar boyunca gözlemlerini derleyerek *Descrizione Topografica dello Stato Presente di Costantinopoli arricchita di figure* (Bassano, 1794) adlı eserini kaleme almıştır.[600]

Bu eser yalnızca kentin topografik yapısını ve anıtsal mimarisini betimlemekle kalmaz, aynı zamanda şehrin gündelik yaşamına dair ipuçları da verir. Carbognano'nun gravürlerinde anıtların çevresindeki kentsel dokunun da işlenmiş olması dikkat çekicidir. Nitekim Çemberlitaş Sütunu'na dair çiziminde, anıtın

[600] Cosimo Comidas de Carbognano, *Descrizione Topografica dello Stato Presente di Costantinopoli arricchita di figure*, ed. Vincenzo Ruggieri (Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1992).

çevresinde alt katı dükkân, üst katı konut olarak kullanılan yapılar ayrıntılı biçimde resmedilmiştir (Gravür 7.1.).

Gravür 7.1: Carbognano'nun Çemberlitaş Gravürü.

Kaynak: Cosimo Comidas de Carbognano, *Descrizione Topografica dello Stato Presente di Costantinopoli arricchita di figure*, 1992, s.Tav X.

Bu doğrultuda aşağıda sıralanan diğer örnekler de söz konusu tipolojinin 17. ve 18. yüzyıl boyunca çeşitli mahallelerde benzer biçimlerde sürdüğünü göstermektedir:

- 1624 (Dizdârzâde Mahallesi): Mustafa Ağa tarafından vakfedilen konut, bir alt kat, bir üst kat odasından ibarettir.
- 1663 (Sarraç İshak Mahallesi): Ayşe Hatun tarafından vakfedilen konut, yine bir alt kat ve bir üst kat odadan oluşmaktadır.
- 1760 (Emin Sinan Mahallesi): Mahmud Çelebi'ye ait mülk, aynı şekilde iki katlıdır; bir alt ve bir üst kat oda içermektedir.
- 1657 (Bostancı Ali Ağa Mahallesi): Hatice Hatun tarafından vakfedilen yapı, üst katta bir oda, alt katta ise bir su kuyusu ve kenif barındırmaktadır.

- 1670 (Sarraç İshak Mahallesi): Havva Hatun'un vakfettiği mülk, iki üst kat oda, alt katta ise bir su kuyusu ve bir tuvalet içermektedir.
- 1698 (Sarraç İshak Mahallesi): Saliha Hanım Konutu, iki üst kat oda, alt katta ise bir su kuyusu ve bir avlu ile tanımlanmaktadır.
- 1731 (Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi): Mahmud Efendi'ye ait mülk, hem üst hem alt katta birer oda, ayrıca mutfak, kenif ve avlu gibi yaşam destekleyici birimlerle birlikte inşa edilmiştir.

Çeşitlendirilebilecek olan bu örnekler, altlı üstlü tek ya da birkaç odadan oluşan, bazen küçük hizmet mekânları (su kuyusu, kenif, mutfak, avlu) içeren konutların, özellikle orta ve alt gelir grubuna yönelik mütevazı barınma birimleri olarak inşa edildiğini göstermektedir. Bu yapıların çoğu, vakıf konutu olarak işlev görmekte ve tekil kiracılara ya da küçük haneli aileler tarafında kullanılmış olmalıdır. Aynı zamanda, bekâr odaları modeliyle örtüşen plan organizasyonları, İstanbul'un 17. ve 18. yüzyıldaki kentsel konut çeşitliliğine dair önemli bir tipolojik veri sunmaktadır.

Abdülaziz Bey'in tasvirinde, Osmanlı evlerinin alt katında mutlaka bir su kuyusunun bulunduğu ve bu bölümde mutfağın (matbah) yer aldığı belirtilmektedir.[601] Kumkapı bölgesine ait konut örneklerinde de bahçede ya da alt katta bir kuyunun varlığı sıkça kaydedilmiştir. Ancak mutfak birimi her zaman belgelerde açık biçimde yer almamaktadır. Bu durum, kimi evlerde mutfağın yarı açık bir mekân olarak alt katta, kuyunun hemen yanında konumlandığını; belgelerde açıkça belirtilen örneklerde ise mutfağın tamamen kapalı bir bölüm olarak düzenlendiğini düşündürmektedir.

1662 tarihli kayıtlara göre, Cerrahbaşı İshak Bey Mahallesi'nde bulunan Ermeni Zaharya v. Babük'e ait mülk, bölgenin genel yerleşim örüntüsüne kıyasla mütevazı boyutlarda olmakla birlikte, yapısal bileşenleri bakımından dikkat çekici farklılıklar arz etmektedir.[602] Söz konusu konut, dört adet üst kat odası, bir adet alt kat odası, bir kenif, bir su kuyusu ve küçük bir bahçeden oluşmaktadır. Benzer şekilde, 1676 yılına

[601] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye*, 157-158.

[602] İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663) C. 51, sayfa: 531 Hüküm no: 615 Orijinal metin no: [75a-2].

ait kayıtlarda Muhsine Hatun Mahallesi'nde, yine bir zımmîye ait olan Destodori b. Mihayil'in mülkü, üç üst kat odası, bir avlu, bir su kuyusu ve bir kenif içermektedir. 1709 yılına ait başka bir örnekte ise, Mesih Paşa Mahallesi'nde yer alan Ahmed Bey'in mülkü; üç üst kat evi, bir alt kat evi, bir su kuyusu, bir kenif ve bir avludan meydana gelmektedir. 1714 tarihli belgede, Çadırcı Ahmed Mahallesi'ndeki Mustafa Bey'e ait konutun da benzer bir plan organizasyonuna sahip olduğu görülmektedir. Bu yapı, iki alt kat odası, üç üst kat odası, bir avlu ve bir su kuyusunu kapsamaktadır. Son olarak, 1773 tarihli belgede, Muhsine Hatun Mahallesi'nde Destodori v. Mihayil'e ait olduğu belirtilen bir diğer mülk, üç üst kat odası, üç alt kat odası, bir avlu, bir su kuyusu ve bir keniften oluşmaktadır. Bu tip mütevazi konutlarda odaların birbirine nasıl bağlandığına dair bir ifade yer almamaktadır. Alt katta yer alan odaların sıralı halde avlu ya da bahçeye açılması muhtemeldir. Bu doğrultuda üst katta yer alan odalar da yan yana dizilmiş durumda bulunmalıdır. Üst kat odalarının ise zülle ya da daha sonraları hayat adı verilen dış cephede yapıyı boylu boyunca dolaşan ahşap bir galeri ile bağlanmış olduğu düşünülmektedir (Çizim 7.5.-Çizim 7.6.). Üst kat odalarının yapının dışından bir galeri ile bağlanmasına dair çok sayıda gözlem çizim ve gravürlere de yansımıştır. Freshfield'in 1574 tarihli Ayasofya ve çevresini gösteren çizimlerinde de söz konusu edilen hayat/zülle/galeri görülmektedir (Çizim 7.4.).

Çizim 7.4: Ayasofya Önündeki Yapılar, Freshfield Folyosu, 1574.

Kaynak: Trinity College Library, Cambridge.

Çizim 7.5: Philipp Ferdinand Von Gudenus'un 1740 Tarihli İstanbul Panoramasında Alt Katta Ahır Üst Katta Yer Alan Zülle (Hayat/Galeri).

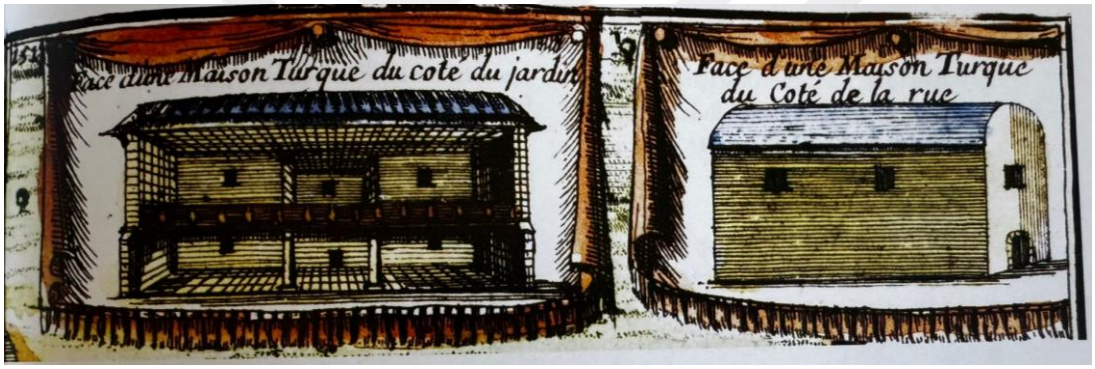
Kaynak: Maximilian Hartmuth, "The Panorama of Istanbul" ca. 1740 by Gudenus.

Çizim 7.6: Anonim Ayasofya Çiziminin Etrafındaki Zülleli (Hayat/Galari) Konutlar.

Kaynak: Alman Arkeoloji Enstitüsü, D-DAI-IST-2256.

Bu örnekler, 17. ve 18. yüzyıl Kumkapı bölgesinde yer alan konutların yalnızca barınma işleviyle sınırlı kalmadığını; kenif, su kuyusu, avlu ve bahçe gibi gündelik yaşamı kolaylaştıran işlevsel mekân bileşenleriyle donatıldığını ortaya koymaktadır. Özellikle zımmî mülkiyetine ait yapılarda, yerleşim organizasyonunun hem dikey düzlemde (katlara bölünmüş şekilde) hem de yarı açık alanları (avlu, küçük bahçe vb.) içerecek biçimde planlandığı görülmektedir (Çizim 7.7.). Ayrıca bu veriler, Osmanlı konut mimarisinin yalnızca aile yapısına göre değil, kullanıcı profiline (bekârlar, zanaatkârlar, yüksek statülü memurlar vb.) göre de biçimlendiğini; buna ek olarak, vakıf sistemi aracılığıyla bu mekânsal çeşitliliğin kurumsal düzeyde desteklendiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Kumkapı'daki konutlar yalnızca barınma mekânları değil, aynı zamanda toplumsal yapının ve vakıf temelli yerleşim politikalarının da birer yansımasıdır.

Çizim 7.7: Portekizli Asker mühendis Mallet'in (1683) İstanbul Planında Yer Alan Türk Evi Çizimi Bahçe Çizimi (Solda) ve Sokak Cephesi (Sağda).

Kaynak: Doğan Kuban, *İstanbul: Bir Kent Tarihi-Byzantion, Konstantinopolis* 1996, s. 445.

7.2. Dahiliye ve Hariciyeli Konutlar ile Büyük Konutlar

Halil İnalcık'ın bu tip evler üzerine yaptığı tanımlama, Osmanlı konut kültürünün hem mimari zenginliğini hem de gündelik yaşamın çok işlevli mekânsal düzenini ortaya koymaktadır. İnalcık'a göre duvarla çevrili bu evler, genellikle iç ve dış avlu düzenine sahipti. Bu ayrım, Osmanlı konut mimarisindeki mahremiyet ilkesinin mekânsal bir yansımasıdır. Dış avlu misafirlerle ve toplumsal ilişkilerle bağlantılıyken, iç avlu ev halkının özel yaşamına ayrılmıştır. Ev, bir veya birden fazla yapıdan (ev ya da oda)

oluşabilir; buna ek olarak taraça, hamam, ahır, fırın, kiler, çardak, serdab, hizmetkâr bölümleri, kuyu, çeşme ve bahçe gibi birçok unsurdan meydana gelirdi. İnalcık, bu düzenin yalnızca zengin konaklara özgü olmadığını; orta gelirli hanelerin de belirli temel unsurlara (bahçe, ahır, fırın, kuyu, abdesthane) sahip olduğunu belirtmektedir. Bu durum, Osmanlı konut anlayışında evin sadece barınma alanı değil, üretim, temizlik, ibadet ve sosyalleşme işlevlerini bir arada barındıran bütüncül bir yaşam mekânı olduğunu göstermektedir. Ayrıca "hane-i kebir" adı verilen büyük konutların istisnai örnekler olarak daha az görüldüğünü söyleyerek İnalcık, Osmanlı şehir yapısında mütevazı evlerin çoğunluğu oluşturduğunu vurgulamaktadır.[603] Ancak Kumkapı özelinde yürüttüğümüz bu çalışmada büyük ya da iki birimli konutların mahallenin geneline yayılmış olduğu görülmektedir.

Abdülaziz Bey'in 19. yüzyıl sonu İstanbul konak mimarisi tasvirleri de bu yapıların mekânsal düzeni, sosyal hiyerarşiyi ve gündelik yaşam ritüellerini anlamak açısından son derece değerlidir.[604] Anlatımda vurgulandığı üzere, bu dönemdeki konakların büyük çoğunluğu yüksek ve sağlam duvarlarla çevrilidir. Bu durum hem mahremiyetin korunması hem de konak sahibinin statüsünü görünür kılmak amacı taşımaktadır. Binanın yalnızca birkaç odası sokağa bakmaktadır, böylece dış dünya ile görsel temas sınırlı tutulmuştur. Konağın ana girişi, sokağa açılan büyük bir kapı ile başlar; kapının iki yanına asılmış cam fenerler, konağın gece görünürlüğünü sağladığı gibi, bir tür itibar göstergesi işlevi de görmüştür. Kapıdan girildiğinde, geniş bir avlu (havlı) geçilerek ana binanın giriş kısmına ulaşılmaktadır. Bahsi geçen ana bina konutların hariciye kısmı olmalıdır. Burada yer alan binek taşı ve mermer sahanlık, hem ev sahibinin toplumsal konumuna işaret eder hem de dönemin yaşam biçimine özgü ayrıntılardır. Ayrıca yürüttüğümüz çalışmada hemen her konakta, özellikle hariciye kısmının alt katında bir ahır bulunduğu saptanmıştır. Abdülaziz Bey ahır üstünde iki kat bulunduğundan bahsetmektedir. Birinci kattaki odalarda seyisler, arabacılar, ahır uşağı denilen hademeler otururken, seyis ve arabacı başının ayrı odaları bulunmaktadır. Bu da konak yaşamının sadece konforla değil, ulaşım ve hizmet düzeninin iç içe geçtiği bir sistem üzerine kurulu olduğunu göstermektedir. Abdülaziz

---

[603] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 231.

[604] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye*, 161-162.

Bey'in daha çok hariciye kısmı sokak ilişkisini gösterdiği bu tasviri bize Osmanlı konaklarını yalnızca birer konut değil, statü, temsil ve işlevsellik öğelerini bir arada barındıran mekânlar olarak okumamız gerektiğini hatırlatmaktadır. Konağın mimari düzeni, aynı zamanda Osmanlı toplumunda görünürlük ile mahremiyet, gelenek ile modernleşme arasındaki hassas dengenin de mekânsal bir ifadesidir.

Kumkapı bölgesinde varlıklı ailelere ait konaklara dair belgelerde, sadece geniş iç mekân düzenlemeleriyle değil, aynı zamanda sosyal yaşamı ve hizmet organizasyonunu yansıtan işlevsel bölünmelerine dair bilgiler de yer almaktadır. Bu tip evlerin üst kattaki odaların mekânsal ilişkileri hakkında kayıtlar sınırlı olsa da bazı tarifler odaların yan yana sıralandığı ve bunları bir sofa ya da dehlizle birbirine bağladığını göstermektedir. Ferrier-James Robertson'ın 1850'lere ait olan eski saraya ait fotoğraflarında yan yana dizilmiş olan konutlar dehlizler ile birbirlerine bağlanmıştır (Çizim 7.1.). Muhtemelen arşiv belgelerinde belirtilen üst katta çok sayıda yaşam mekanlarından bahsedilen konutlar tek bir konut değil, dehlizlerle geçilen yan yana dizilmiş konutlar bütününden oluşmakta olmalıdır. Bu odaların hizmet mekânları üzerine yerleştirilmiş olması, yatay planlama kadar dikey katmanlaşmanın da önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Zengin ailelerin hizmetlileri ayrı yapılarda barındırması ya da erkek misafirler için özel yapı inşa etmesi gibi uygulamalar, konutun işlevsel bölünmesini daha da belirginleştirdiği düşünülmektedir.

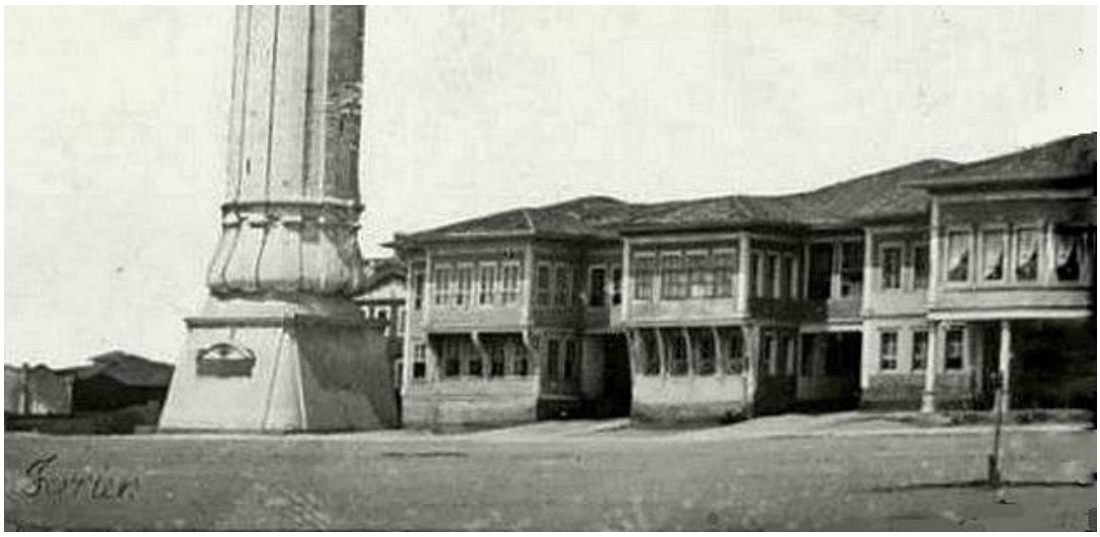
İki katlı yapılarda, alt katta mutfak, fırın, kuyu ve tuvalet gibi hizmet birimleri yer alırken; üst katta daha özel ya da sosyal kullanım alanlarına yer verilmektedir. Ev sahibinin ailesiyle hizmetlilerin ayrılması, çoğunlukla birden fazla yapı ya da avlu aracılığıyla sağlanmıştır. Bu bağlamda, çift avlulu konutlar ile hariciyeli-dahiliyeli konutlar, iç ve dış mekân ayrımını mümkün kılmaktadır. İç avlu aile kullanımına tahsis edilirken, dış avlu hizmetkârlar ya da erkek ziyaretçilere yönelik olması muhtemeldir.

Üst katlarda oda sayısı arttığında, bu odaların genellikle yan yana dizildiği ve aralarındaki bağlantının bir sofa ya da dehliz aracılığıyla sağlandığı görülmektedir. Daha gelişmiş konut tiplerinde ise odaların farklı boyutlara sahip olması, yarı açık mekânlarda daha karmaşık düzenlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Yeni odalar eklemenin en yaygın yolu, mevcut yapıya bitişik yeni bölümler inşa etmek ve gerektiğinde yeni avlular oluşturmaktır. Ayrıca, erkek misafirlerin ağırlandığı ayrı bir yapı inşa etme eğilimi de sık rastlanan bir uygulamadır. Bu tür misafirler çoğu zaman

ahırların üst katındaki odalarda kabul edilirdi; zira hayvanlarını da alt kattaki ahırlara bırakmaları oldukça muhtemeldi.

Abdülaziz Bey'in tasvirleri de yukarıda arşiv belgelerine dayanarak oluşturduğumuz dahiliye bölümü mekanlarının açıklamalarına paralellik göstermektedir.[605] Abdülaziz Bey konağın üst katına geniş, kısa basamaklı çift merdivenlerle çıkıldığını belirtmektedir. Bu ayrıntı, mekânın hem görkemini hem de simetrik plan anlayışını ortaya koymaktadır. Üst kat sofası, alt kattaki kadar geniştir ve evin iç sosyal hayatının merkezi konumundadır. Sofa, odalar arasında bağlantı sağlayan bir geçiş alanı olmanın ötesinde, Osmanlı konut geleneğinde misafir ağırlama, sohbet ve dinlenme işlevlerinin gerçekleştiği bir ortak yaşam mekânıdır. Ev sahibinin günlük olarak kullandığı oda, çoğunlukla merdivenin karşısında yer almaktadır. Bu konum, hem evin iç düzeni içinde bir hiyerarşiyi hem de mahremiyet dengesini göstermektedir. Sofanın köşelerinde bulunan iki büyük oda ise özel durumlar için ayrılmıştır. Bu odalar bayramlarda, özel kutlamalarda veya önemli konuklar ağırlandığında kullanılmaktadır. Her iki tarafında pencereler bulunan ve beşten az penceresi olmayan bu köşe odalar, yaklaşık 15x20 arşın ölçüsündedir; bu büyüklük, konuk ağırlama geleneğinin mekânsal karşılığıdır. Sonuç olarak Abdülaziz Bey'in tasvir ettiği bu üst kat düzeni, Osmanlı konağının yalnızca barınma işlevine değil, sosyal temsil, misafirperverlik ve hane içi hiyerarşiye dayalı bir yaşam kültürüne hizmet ettiğini göstermektedir. Merdiven, sofa ve köşe odalar, birlikte Osmanlı konut mimarisinin simgesel yapısını somutlaştırmaktadır.

[605] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye*, 162-163.

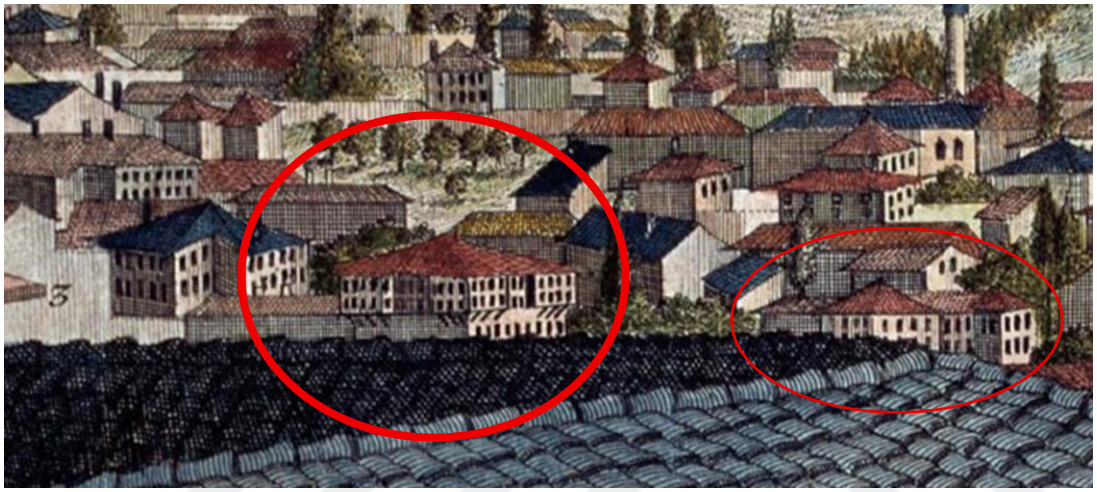
Fotoğraf 7.1: Eski Saray'a ait olduğu düşünülen konut dizisi dehlizlerle birbirleriyle ilişkilendirilmiştir.

Kaynak: İsmail Büyükseçkin, İstanbul tarihi Yarımada'da Osmanlı Dönemi Topografya-Yerleşim İlişkisi ve Büyük Konutların Gelişimi, 2019, 64.

Kadı sicillerinde yapıların adlandırılma biçimleri, yalnızca fiziksel nitelikleri belirtmekle kalmaz; aynı zamanda yapının toplumsal işlevini, kullanım biçimini ve plan organizasyonuna ilişkin ipuçlarını da yansıtmaktadır. Bu bağlamda, 3 Şubat 1597 (11 Cemâziyelâhir 1005) tarihli sicil kaydı, söz konusu ilişkiselliği örnekleyen önemli bir belge niteliğindedir. [606] Mustafa b. Mehmed adlı cündînin vefatının ardından, vârissiz kalan taşınmazı Beytü'l-mâl tarafından tasarruf altına alınmış ve açık artırma usulüyle 85.000 akçe bedelle Atebe-i Aliyye kilercibaşısı Süleyman Ağa b. Abdulmuîn'e satılmıştır. Belgede, mülkün iç ve dış bölümlerinin ayrı ayrı tanımlandığı dikkat çekmektedir. Dahili bölüm, şehnişînli beş oda, su kuyusu, sofa, kenîf (helâ) ve mahtab birimlerinden oluşmaktadır. Yapının kat adedi açıkça belirtilmemiş olması ve başka katın belirtilmemesi yapının tek katlı olduğu anlamına gelmektedir. Tek katlı bu yapının tipik Osmanlı konut planlamasında olduğu gibi doğrudan zemine değil, subasman (yüksek taş temel) üzerine inşa edildiği ve bu temelin yapıyı sokak kotundan yükselttiği varsayılabilir. Belgede zikredilen "şehnişînli beş oda" ifadesi, bu odaların çıkmalı bir biçimde dışa taşırıldığını, dolayısıyla sadece iç mekânın değil, cephe

[606] İstanbul Mahkemesi 191 Numaralı Sicil (H. 1000-1027 / M. 1591-1617) C. 44, sayfa: 351 Hüküm no: 424 Orijinal metin no: [82a-4, Arapça].

düzeninin de belirli bir hareketliliğin olduğunu düşündürmektedir (Çizim 7.8.). Ayrıca "mahtab" olarak tanımlanan birimin, yapının bahçeye ya da avluya bakan, açık ya da yarı açık nitelikteki bir seyir ve serinleme mekânı (bir nevi balkon ya da ay ışığı köşesi) olduğu düşünülmektedir (Çizim 7.9.). Bu birim, başka bir örnekte rastlanılmamıştır. Yapının dış bölümü diye nitelenen kısmı ise iki üst kat odası, bir alt kat odası, sofa, kenîf, iki dükkân ve ahır bulunmaktadır. Bu yapı hem dikey (katlar arası) hem de yatay (iç/dış alan ayrımı) örgütlenmiş çok işlevli bir yerleşim birimidir.

Çizim 7.8: Philipp Ferdinand Von Gudenus'un 1740 Tarihli İstanbul Panoramasında Şehnişinli Konak Örnekleri.

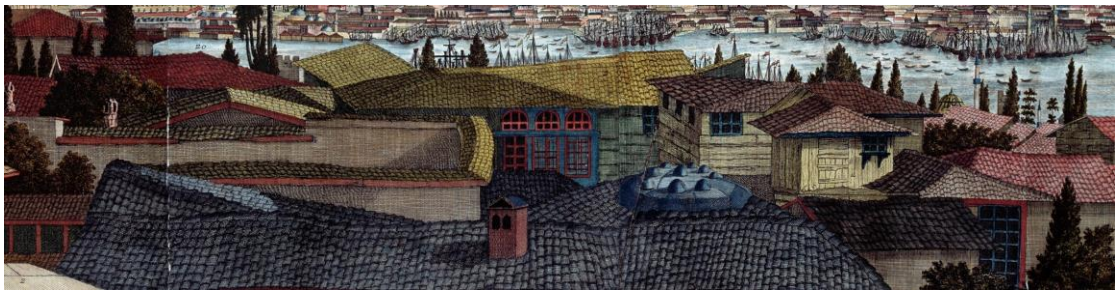
Kaynak: Maximilian Hartmuth, "The Panorama of Istanbul ca. 1740 by Gudenus.

Çizim 7.9: Philipp Ferdinand Von Gudenus'un 1740 Tarihli İstanbul Panoramasında Mahtab Olduğunu Düşündüğümüz Birim.

Kaynak: Maximilian Hartmuth, "The Panorama of Istanbul ca. 1740 by Gudenus.

21 Kasım 1663 tarihli belge Sultan İbrahim'in Yusuf Ağa'ya hibe ettiği iki bölümlü konutu tasvir etmektedir. Bu belge padişahın Kumkapı'da yer alan büyük bir konutu hediye etmesi bakımından prestijli bir yapıya sahiptir. Dönemin prestijli konutlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Yapının dahiliyesinin zemin katında büyük bir hububat deposu, bir kiler, kârgir bir mahzen, üstünde bir oda, yanında bir kiler ve kenef, büyük bir mutfak, iki musluklu hamam, camekânlı kenefli iki su kuyulu bir sofa, orta katında bir dehliz ve kiler, üst katında ise ocaklı bir yaldızlı oda, karşısında ocaklı bir oda, yanında abdesthane ve kenef, bir sofa, bir dehliz, kaygan döşemeli bir sofa, karşılıklı ocaklı iki oda, bir sofa, bir dehliz, yazlık bir köşk, yanında bir kenef. Burada söz konusu olan çok fazla sayıda odası ve hizmet biriminin varlığıdır. 17.yüzyılda siyasal temsili de olan bu konutun dahiliyesinin üç katlı olduğu görülmektedir. Zemin kattın bodrum kat diyebileceğimiz alanla da bağlantılı olduğu görülmektedir Büyük bir hububat deposu yanında mahzen ve üzerinde bir oda söz konusudur. Bu mahzenin zemin katın altında olduğu aşikardır. Ayrıca "camekânlı kenefli iki su kuyulu bir sofa" tanımı da üzerinde durulması gereken bir hususdur. Sofa camekânlı olduğuna göre belki de zemin katın her noktasında orta kat ve üçüncü kat devam etmemektedir. Muhtemelen söz konusu sofanın tavanı ya çatıya kadar yükselmekte ve burada camekân (aydınlık feneri) ile sonlanmakta ya da bu bölüm tek katlı bir birim olup konutun kademeli bir yükselişi söz konusudur. Buna benzer bir durum Gudenus'un çizimine yansımıştır (Çizim 7.10.). Dahiliyeli ve harciyeli olduğunu düşündüğümüz konutun çatı katındaki fil gözlerinden hamamının bulunduğu anlaşılmaktadır. Hamamın bulunduğu bu bölüm muhtemelen konutun dahili (iç) bölümünü teşkil etmektedir. Karşı aksında yer alan kısmın ise hariciye (dış) kısmını oluşturmuş olmalıdır.

Çizim 7.10: Philipp Ferdinand Von Gudenus'un İstanbul Panoraması.

Kaynak: Maximilian Hartmuth, "The Panorama of Istanbul ca. 1740 by Gudenus.

Yapının tanımlamasında yer alan "orta katında bir dehliz ve kiler" tanımı ara katın müstakil bir yaşam birimi almadığını daha çok asma kat işlevini gördüğünü düşündürmektedir. En üst kattın ise yapının asıl prestijli bölümü olduğu, tarif edilen odaların süslemesinin bulunduğu ve bir de köşkünün yer aldığı görülmektedir. Burada söz konusu olan köşk ifadesi müstakil bir konut değildir. Muhtemelen cihannüma olarak nitelendirilen konutun en yüksek yerinde manzaraya hâkim konumda yapılan bir nevi kuledir. Konutun hariciye kısmı da dahiliye kısmı kadar çeşitli mekanlara sahiptir. Bu birimin zemin katında iki ahır, akan tatlı suyu olan bir çeşme, üç kuyu, meyveli ve meyvesiz büyük bahçe, büyük avlu, 1 kapıcı odası yer almaktadır. Tasvirde ağaçlara kadar sayılması yapının zemin katının avlu/bahçe ile birlikte tanımlandığını göstermektedir. Hariciye bölümünün ara katı dahiliye bölümünün aksine fazla mekâna sahiptir. Bu bölümde ocağı olan 2 sofalı yaldızlı 1 oda, yanında 2 ocağı olan 1 oda, önünde 1 sofa, 1 hazine odası, ocaksız 1 oda, büyük ocaklı 1 kışlık oda, 1 divanhane,1 kahve odası, 1 kiler, 1 dehliz, yazlık 1 oda, yanında 1 kahve odası, 1 abdesthane, 2 kenef yer almaktadır. Yapının en üst katında ise 5 oda, 1 dehliz, 1 sofa, arpa ambarı yer almaktadır.

Devlet erkanına mensup kişiler ile saray çevresinde görev yapanların, özellikle 19. yüzyılın sonlarına kadar Kumkapı ve çevresinde yerleşerek mekânsal bir aristokrasi dokusu oluşturdukları görülmektedir. Bu durum, Osmanlı kent dokusunda formel bir aristokrasi olmaksızın, sarayla ilişkili bürokratik seçkinlerin belirli bölgelerde yoğunlaşarak ayrıcalıklı bir mekânsal temsil oluşturduklarına işaret etmektedir.

7.3.19. Yüzyıla Kadar Kumkapı Bölgesinde Bilinen Saray, Konak ve Elçilik Binaları

Osmanlı şehir dokusunda mahalleler, genellikle merkezi bir planlamanın ürünü olmaktan çok sosyal, kurumsal ve ekonomik unsurların eşzamanlı etkileşimiyle doğal biçimde şekillenen yerleşim alanları olarak ortaya çıkmıştır. Bu oluşum süreci, zorunlu bir iskân politikası sonucunda değil, aksine farklı işlevsel dinamiklerin birleşmesiyle meydana gelmiştir. Örneğin, Semâniye ve Süleymaniye medreselerinin çevresinde, müderrisler ve diğer dinî-ilmî personelin ev tahsisi yoluyla ya da bireysel inisiyatifle yerleştikleri konutlar zamanla belirli bir sosyal kümelenme yaratmıştır. Bu kümelenme, mahalle ölçeğinde bir yerleşim örüntüsüne dönüşmüştür. Bu bağlamda

Fatih ve Vefa mahalleleri, tarihsel süreç içerisinde "ulema semti" olarak anılmış ve entelektüel kimlikleriyle öne çıkmıştır.[607] Benzer bir örnek, Kumkapı ve çevresinde gözlemlenmektedir. Topkapı Sarayı'na olan mekânsal yakınlık, bu bölgenin hanım sultanların ve sadrazamların sarayları, vezirlerin konakları ve yabancı elçilik konaklarıyla donatılmasına zemin hazırlamıştır. Bu üst düzey kamusal ve diplomatik yapılaşma, yalnızca fiziksel çevreyi değil, toplumsal dokuyu da şekillendirmiştir. Nitekim bölgede ikamet eden reayanın büyük bölümünün saray ve çevresinde çeşitli hizmet görevlerinde bulunması, Kumkapı'nın sosyo-mekânsal işlevselliğinin devlet hiyerarşisiyle ne ölçüde iç içe geçtiğini göstermektedir.

Abdülaziz Bey'in Kumkapı ve Kadırga hattı hakkındaki tasviri de bölgeye yüklediğimiz prestij kuşağı ifadesini doğrular niteliktedir. Abdülaziz Bey'in ifadesine göre, Osmanlı döneminde İstanbul'un selâtîn sarayları ve yüksek rütbeli devlet konakları, kentin yönetim ve ihtişam eksenini belirleyen bir hat üzerinde sıralanmıştır. Bu hat, Ayasofya ve Topkapı Sarayı çevresinden başlayarak Beyazıt Camii Meydanı'na kadar uzanarak hem siyasal hem de mekânsal bir süreklilik oluşturmuştur. Bu güzergâhın sağında Mahmut Paşa Yokuşu, solunda ise Kadırga Meydanı yer almaktadır. Her iki yanda da vezirlerin, devlet erkânının ve saray çevresine mensup kişilerin büyük konakları bulunmaktadır.[608] Bu düzen, yalnızca fiziksel bir yerleşim biçimi değil, aynı zamanda Osmanlı başkentinin güç hiyerarşisini ve saray merkezli sosyal yapısını yansıtan bir mekânsal örgütlenmedir. Topkapı Sarayı'ndan başlayıp Beyazıt Meydanı'na ulaşan bu aks, İstanbul'un hem idari hem sembolik kalbi olarak düşünülebilir. Buradaki saraylar ve konaklar birbirini tamamlayan bir prestij kuşağı meydana getirmektedir. Böylece Osmanlı elitinin kamusal varlığı, şehir dokusuna da yansımıştır. Abdülaziz Bey'in betimlediği bu alan, kentin sadece mimari zenginliğini değil, aynı zamanda saray kültürünün şehirle kurduğu organik ilişkiyi de ortaya koymaktadır.

---

[607] Mehmet Canatan, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahaleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler", *Osmanlı İstanbul'u I*, Ed. Prof.Dr. Feridun Emecan, Y.Doç.Dr. Emrah Safa Gürkan, (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014), 287.

[608] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye*, 155.

Divanyolu'nun Ayasofya'dan başlayarak Çarşıkapı'ya kadar uzandığını belirten Cerasi, Ayasofya ile Edirnekapı arasındaki ve tören alaylarının güzergâhı olan, vakıf yapılarıyla çevrelenmiş bu ana arterin "Divan Ekseni" olarak tanımlanabileceğini ifade etmektedir. Cerasi, bu hattın yalnızca bir geçiş yolu değil, aynı zamanda kentleşmeyi tetikleyen bir omurga olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, bu eksen boyunca yer alan paşa konakları özellikle 16. yüzyıldan itibaren Hipodrom-Kadırga (Sultanahmet) çevresinden başlayarak Beyazıt ve Süleymaniye'ye doğru yukarıya, Bozdoğan Kemeri'nin kuzeyinden Vefa'ya kadar yayılan alanda konumlanan bu resmî yapılar sadece konut değil, aynı zamanda idarî merkez işlevi üstlenmiş ve çevrelerinde ulaşımı, ticareti ve kentsel yaşamı canlandıran odak noktalarına dönüşmüştür.[609]

Osmanlı döneminde Kumkapı bölgesinde çok sayıda sadrazam sarayı ve paşa konağının yer aldığı bilinmektedir. Bu yapıların sayılarını, konumlarını ve mimarî özelliklerini belirlemek amacıyla Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi başta olmak üzere çeşitli birincil kaynaklar üzerinde kapsamlı bir belge taraması gerçekleştirilmiştir. Elde edilen arşiv verileri ayrıca döneme ait seyahatnameler, vakfiye kayıtları ve ikincil literatür de bu çerçevede sistemli biçimde incelenmiştir.

Yukarıda belirtilen arşiv belgelerinin ışığında Kumkapı'daki saray ve konak yapılarını ele almadan önce, Osmanlı devlet anlayışında bu tür yapıların içerdiği temsilî anlamlara ve Necipoğlu'nun ifadesiyle mimari "âdâb" ilkelerine değinmek uygun olacaktır. Zira mesken mimarisine ilişkin bu tür görgü ve nezaket kuralları, Osmanlı yöneticileri ile toplumun diğer kesimleri arasındaki statü farkını mekânsal biçimde görünür kılan kültürel bir çerçeve sunmaktadır. Özellikle 16. yüzyıl sonlarına ait görgü kuralları kitaplarında açık biçimde dile getirilen bu ilkeler, meskenlerin dış görünüşü, süsleme unsurları ve iç tefrişatı üzerinden toplumsal hiyerarşinin mimariyle nasıl ifade edilmesi ve kimi durumlarda edilmemesi gerektiğine dair normatif bir anlayış ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, Neciboğlu'nun aktarımıyla Gelibolulu Mustafa Âli, dönemin estetik ve ahlaki tahayyülüne uygun biçimde; ekabir sarıkları, kürklü ve gösterişli kıyafetler, mücevherli ve murassâ silahlar, nadide mefruşatla tefriş edilmiş konutlar ile kalabalık hizmetkâr kadrosunun yalnızca vezirler ve ümeraya, yani yüksek dereceli yöneticilere mahsus olduğunu vurgulamaktadır. Âli'ye göre, alt rütbeye mensup kimselerin bu tür temsilî araçlara öykünmesi hem sözlü uyarı hem de sosyal

[609] Maurice Cerasi, *Divanyolu*, Çev. Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 22, 88-91.

itibarsızlaştırma yoluyla cezalandırılması gereken bir edepsizliktir.[610] Ayrıca Gelibolulu Mustafa Âli, bir meskenin boyutu ile iç donanımının, sahibinin toplumsal konumu ile uyumlu olması gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Ona göre, padişahların hazine defterdarları, payitaht kadıları, eyaletleri yöneten beyler ve beylerbeyileri ile kazaskerler ve meleksi sıfatlarla nitelendirdiği şeyhülislamlar, en az beş adet mükemmel meskene sahip olmalıdır. Bu meskenlerin her biri, yalnızca sayıca değil, mimari kurgusu bakımından da belirli bir normu temsil etmelidir: her bir yapıda duvarlarla çevrili avlular, enderûn (mahrem) ve birûn (dış hizmet) kısımları arasında belirgin bir ayrım olmalı; çok sayıda mahzen, oda ve fonksiyonel mekân bu bütünlüğü tamamlamalıdır. Âli, özellikle tanınmış beylerbeyileri ve yüksek rütbeli beylerin konutlarını tasvir ederken, bu yapıların cennet misali özel saraylara benzetilebileceğini; hizmetkârlarının ise birkaç mahalleye yayılacak kadar çok sayıda olduğunu ifade etmektedir. En seçkin ve itibarlı grup olarak değerlendirdiği sadrazamlar ise, ağırladıkları konuklar ve taşıdıkları unvanlar bakımından "iki beylerbeyi tertibine eşit" kabul edilmekte ve adeta geçmiş devirlerin padişahları gibi dilediklerine erişme ayrıcalığına sahip görülmektedir.[611] Mustafa Âli'nin bu yaklaşımı, Osmanlı şehir dokusunda yalnızca fiziksel yapılaşmanın değil; aynı zamanda mimari biçim ve işlevin, sembolik temsiliyet ve toplumsal statüyle doğrudan ilişkilendirildiğini gözler önüne sermektedir. Bu durum, mimarlığın Osmanlı kentinde bir sosyal düzen dili olarak işlediğini, "âdâb" ile inşa arasındaki ilişkinin ise normatif bir hiyerarşi yarattığını açıkça ortaya koymaktadır.

Halil İnalcık'ın saraylar, kasırlar ve köşkler üzerine yaptığı değerlendirmelerde bu yapıların mekânsal düzeni hakkında önemli saptamalar yer almaktadır. İnalcık, Osmanlı kent dokusundaki iktidar, servet ve toplumsal hiyerarşinin mekânsal yansımalarını ortaya koymaktadır. İnalcık'a göre Osmanlı döneminde saraylar, kasırlar ve köşkler çoğunlukla devlet adamları ile zengin tüccarların mülkü olarak bahçeli ev tipinin büyütülmüş ve zenginleştirilmiş biçimleridir. Geniş arsalar üzerine kurulan bu yapılar genellikle iki avlulu olup yüksek duvarlarla çevrilidir. Bu da hem mahremiyetin hem de güç gösterisinin mekânsal bir ifadesidir. Sarayların ana bölümleri harem ve selamlık olarak ayrılmaktadır. Yapı çoğunlukla ahşaptan

[610] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 153.

[611] A.g.e. 155.

yapılmıştır ve onlarca, hatta yüzlerce odaya sahiptir. Bu saray komplekslerinde yalnızca konut birimleri değil, mutfaklar, hamamlar, ahırlar, hizmetliler için bölümler, zanaatkâr atölyeleri ve hatta dükkânların yer aldığını belirtmektedir. Yani saraylar, adeta küçük bir şehir ölçeğinde işleyen, kendi içinde ekonomik ve toplumsal bir sistem oluşturuyordu. Bahçelerinde yer alan köşkler ve kasırlar ise Osmanlı estetiğinin en rafine örnekleri sayılmaktadır. İnalcık ayrıca "kul kökenli" vezirlerin yaptırdığı sarayların ölüm sonrasında padişaha intikal ettiğini, bu yapıların da daha sonra saray kadınlarına veya devlet ileri gelenlerine tahsis edildiğini belirtir. Bu durum, Osmanlı mülkiyet anlayışının bireysel zenginliğe değil, devletin merkezî otoritesine bağlı bir servet döngüsüne işaret etmektedir.[612]

Konaklar ve saraylar hakkındaki bu genel bilgilerden sonra söylenmelidir ki Kumkapı bölgesinde yer alan saray ve konak yapılarının bazıları hakkında detaylı bilgi edinilebilmişken bazılarının sadece isimlerine ulaşılabilmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi önemli ipuçları sunmaktadır. Evliya, Kadırga Limanı'nda Mehmed Paşa Sarayı'ndan ve yine limana yakın bir konumda yer alan Kaptan-ı Derya Siyavuş Paşa Sarayı'ndan söz etmektedir. İkincisiyle ilgili olarak "*Safa-yı ayn ile oldu bu menzil cennet-i me'va*" ifadeleriyle sarayın estetik ve simgesel değeri vurgulanmaktadır. Yine Cündî Meydanı civarında Ak Mehmed Paşa Sarayı, Balatlı Solak Çelebi Hanesi, Evliya Hoca Paşa yakınlarında Musa Paşa Sarayı ve Tevkî Paşa Sarayı, Evliya Çelebi'nin bahsettiği diğer konutlar arasındadır. [613] Öte yandan, Rüstem Paşa'nın Kadırga'da, Mimar Sinan tarafından tasarlanmış bir saraya sahip olduğu bilinmektedir. Bu yapı, klasik Osmanlı sivil mimarisinin önemli örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, İsmihan Sultan'ın yine Kadırga'da yaptırdığı ve Topkapı Sarayı'nın mimarî anlayışını yansıtan bir sahilsarayın da varlığı kaynaklarda yer almaktadır. Bu yapılar, bölgenin yalnızca liman fonksiyonuyla değil, aynı zamanda saraylar ve yüksek rütbeli devlet erkânına ait konutlarla siyasal ve sosyal bir odak noktası olarak da işlev gördüğünü göstermektedir. [614] Kadırga Limanında Hasekîbaşı Ağa'nın konağının varlığından *Şânî-zâde* bahsetmektedir.[615]

---

[612] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 231.

[613] Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul, C1, Kitap 1, 279.

[614] A.g.e. 277.

[615] *Şânî-zâde Tarihi* 2, 851.

7.3.1. İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa Sarayı

Evliya Çelebi, Sokullu Mehmed Paşa'nın Ayasofya yakınlarında, Kadırga, Halkalı ve İstanbul dışında saraylar inşa ettirdiğinden bahsetmektedir.[616] Eyice ise Sokullu'nun Sultan Ahmet civarında konağının olduğunu söylemektedir.[617] Ayrıca, Paşa'nın torunları olan İbrahim Han oğullarına ait konakların ve saray yapılarının Kumkapı sahilinde konumlandığı bilinmektedir. Nitekim 17. yüzyılda, Kumkapı sahilinde şehzade ikametine tahsis edilmiş saray, III. Selim (1789-1807) döneminde yıktırılmıştır. Sarayın yıkımının ardından, arazinin Ermeni ve Rum cemaatlerine satıldığı, bu alan üzerinde çok sayıda ticarethane ve yeni konutun inşa edildiği çeşitli kaynaklarda aktarılmaktadır. Hovhannesyan, bu dönüşümü bölgedeki toplumsal ve ekonomik yeniden yapılanmanın bir göstergesi olarak değerlendirmektedir.[618] Bu veriler, yalnızca Sokullu Mehmed Paşa'nın mal varlığı hakkında bilgi vermemektedir. Aynı zamanda Kumkapı ve Kadırga çevresinin 16. yüzyıldan itibaren saraylar, konaklar ve yüksek rütbeli devlet erkânına ait ikametgâhlarla merkezî bir yerleşim alanına dönüştüğünü göstermektedir.

15 Temmuz 1568 tarihli bir belge, Vezîr-i âzam Sokullu Mehmed Paşa'nın, Sarraç Doğan Mahallesi'nde yer alan bir mülkünü, Kadırga civarında Emin Sinan Mahallesi'nde bulunan Hüseyin Ağa Vakfı'na ait bir arsa ile takas ettiğini belgelemektedir.[619] Söz konusu işlem, Mehmed Paşa'nın vekili Hüsrev Kethüda bin Abdurrahman aracılığıyla yürütülmüştür. Dava, Hüseyin Ağa Vakfı'na ait taşınmazların mütevellisi Ahmed bin Abdülmennan'ın huzurunda görülmüştür. Vakfa ait mülklerden biri, Emin Sinan Mahallesi'nde, Kadırga Limanı yakınında konumlanmakta olup, daha önce Matbah Emini tarafından kullanılmıştır. Bu taşınmazın üç cephesi Vezîr-i Âzam Mehmed Paşa'ya ait mülklerle çevrili, bir cephesi

---

[616] *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, C1, Kitap 1, 277; Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa," *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 37 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 354-357.

[617] Semavi Eyice, "İstanbul'da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray," *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, no. 3 (Eylül 1988): 4.

[618] Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht-ı İstanbul'un Tarihçesi* (İstanbul, 1997): 9.

[619] BOA, TS.MA.E.1280.43.1.1.

ise önceden yol olarak kullanılmış bir alanla sınırlandırılmıştır. Ölçüleri seksen iki zirâ (yaklaşık 52 metre) olan bu arsa, yılda elli akçe gelir getirmektedir.

İstibdale konu olan diğer mülk, Sarraç Doğan Mahallesi'nde yer almakta olup, 280 zirâ (yaklaşık 178 metre) büyüklüğünde bir alanı kapsamaktadır. Ev, bahçe ve müştemilâtı bulunan bu taşınmazdan yıllık 240 akçe gelir elde edilmektedir.

Padişah fermanı ile tasdik edilmek üzere mahkemeye getirilen değişim talebinde, vekil taraf, işlem sonucunda vakfın daha fazla yarar sağlayacağını beyan etmiştir. Karşı tarafın itirazına rağmen, mütevelli Ahmed bin Abdülmennan, değişimin vakıf açısından asıl menfaat sağlayacak seçenek olduğunu, verilen bedelin değerli bir konumda bulunduğunu, yapının bakım gerektirmediğini ve gelirinin yüksek olduğunu ifade etmiştir.

Hassa mimarlarından Muslihiddin bin Şemseddin Abdullah da istibdal işleminin uygun ve vakıf lehine olduğunu belirtmiştir. Mahkeme, değişimin vakıf açısından daha faydalı olduğu, hukuken ve dinen herhangi bir sakınca bulunmadığı kanaatine varmıştır. Âlimlerin de onayı alınarak istibdalin sahih olduğu hükme bağlanmış, karar sicile kaydedilmiş ve taraflara tebliğ edilmiştir.

Paşa'nın mevcut mülkü, söz konusu vakıf arazisinin üç tarafını çevreleyecek konumda yer almaktadır. Bu bağlamda Paşa'nın söz konusu vakıf arazisini satın alarak mevcut malikânesinin sınırlarını genişletmeyi hedeflediği ya da aynı bölgede vakıf eserleri yapmayı amaçladığı düşünülmektedir. Belgede sınırları belirtilen bu yeni arsa, uzunluk ve genişlik bakımından 82 zira ölçüsündedir ve her yıl elli akçe mukataa geliri sağlamaktadır. Takas edilen diğer bir mülk ise Sarraç Doğan Mahallesi içinde yer almakta ve iki yüz seksen ziraî büyüklüğe sahip olmakla birlikte, bahçe ve ek yapılarla birlikte iki yüz kırk akçe gelir getirmektedir.

İsmihan Sultan'ın Ocak 1573 tarihli vakfiyesi, Kadırga Limanı'nda bir cami inşa ettirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Vakfiyede, İsmihan Sultan'ın şahsiyeti; iffette zamanının Hz. Âişe'si, diyanette ise devrinin Hz. Fâtıma'sı olarak tanımlanmakta ve Osmanlı hanedanının "altın soyunun" bir devamı olduğu vurgulanmaktadır. Hanım sultanın, altı evladını ardı ardına kaybetmiş olmasının ardından bu dünyanın geçiciliğine kanaat getirdiği ve kendisini bütünüyle ibadete ve hayır işlerine adadığı belirtilmektedir. Bu bağlamda, yaptırdığı cami ve onun etrafındaki vakıf yapıları, onun ahirete hazırlık bilinciyle örülmüş mimarî bir vasiyet niteliği taşımaktadır. İsmihan

Sultan'ın Kadırga'daki vakıf külliyesi yalnızca cami ile sınırlı değildir. Vakfettiği mülkler arasında, caminin iki imamına tahsis edilen bir konut ile zemin katında üç dükkân bulunan yapı da yer almaktadır. Ayrıca aynı mahalde çeşitli emlâklar kaydedilmektedir. Bu yapılar hem dinî hem de ekonomik fonksiyonlarıyla camiyi çevreleyen bir vakıf mahallesinin nüvesini oluşturmaktadır. Benzer şekilde, Sokullu Mehmed Paşa da İsmihan Sultanla birlikte inşa ettirdikleri külliyesine ek olarak vakfının artan gelirlerini oğullarından yalnızca büyüğüne tahsis etmiştir. Sokullu İbrahim Hanzâde unvanını sadece oğullarından büyük olanının taşımasına vesile olacak şekilde bir vakfiye düzenlemiştir.[620] Bu bağlamda 16. yüzyılda Kadırga Limanı çevresi, yalnızca İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa'nın saraylarının bulunduğu bir ikamet bölgesi değildir. Aynı zamanda külliyesi ve farklı vakıf yapılarıyla donatılmış, Osmanlı ailesinin temsilî kimliklerinin mekâna yansıtıldığı bir mahalle dokusu haline gelmiştir. Bu durum, klasik dönem Osmanlı şehircilik anlayışında hanedan mensuplarının mimarlık aracılığıyla hem dünyevî hem uhrevî bir temsil alanı inşa ettiklerini göstermesi bakımından son derece anlamlıdır. Ayrıca Bizans İmparatoru II. Iustinus'un ve eşi İmparatoriçe Sophia'nın yaşam alanı olarak bu bölgeyi seçmelerini çağrıştırmaktadır.

Sokullu Mehmed Paşa ve İsmihan Sultan'ın 16. yüzyılda Kadırga Limanı çevresine inşa ettirdikleri vakıf yapıları, yalnızca dini işlevler üstlenmekle kalmamıştır. Aynı zamanda bölgenin fiziksel ve topografik dönüşümüne de doğrudan etki etmiştir. Bu kapsamda, söz konusu hanedan mensubunun sarayının yakın çevresinde konumlanan Kadırga Limanı, dönemin çevresel ve kentsel kaygıları doğrultusunda müdahaleye uğramıştır. Özellikle limanın zamanla yarı dolmuş bir havzaya dönüşmesi ve etrafa saçtığı nahoş kokuların hem İsmihan Sultan'ın hem de Sokullu Mehmed Paşa'nın ikametgâhlarına kadar ulaşması, ciddi bir sağlık ve itibar meselesi olarak değerlendirilmiş; bu durum limanın sistemli bir şekilde doldurulması sonucunu doğurmuştur.[621] Bu dönüşüm yalnızca hijyen ve konfor arayışının bir sonucu olmayıp, aynı zamanda mimarlık ve şehircilik düzleminde kamusal alan üretimine yönelik bilinçli bir müdahale olarak da görülmektedir. Zira limanın doldurulmasıyla kazanılan yeni arazi üzerinde, veziriazamın sarayına açılan ana kapının önünde *Kadırga*

[620] Necipoğlu, *Sinan Çağı Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 445-447.

[621] A.g.e. 451.

Meydanı adlı yeni bir kamusal alan teşkil edilmiştir. Böylelikle hem saray mimarisinin ihtişamı vurgulanmış hem de bu seçkin yapıların önünde temsilî bir boşluk yaratılarak görsel ve simgesel etki güçlendirilmiştir. Bu sürecin sonunda Kadırga Limanı çevresi, hanedan ve devlet erkânının vakıf politikaları, kentsel tasarrufları ve sembolik temsilleri ile şekillenen çok katmanlı bir Osmanlı yerleşim dokusuna dönüşmüştür.

1574 yılı Nisan ayında düzenlenen Sokullu Mehmed Paşa vakfiyesinde, veziriazamın yaptırdığı eserler ile bu yapılara gelir sağlamak üzere tahsis edilen vakıfların konumları ayrıntılı olarak aktarılmaktadır. Bu açıklamalar arasında, onun saraylarına da kısa göndermeler bulunmaktadır. Örneğin, vakfiyede vakıf hanlarından söz edilirken, su yollarının getirilmesiyle ilgili kısımlarda "eski konağı" ifadesi kullanılarak bir saraydan bahsedilmektedir: *"İstanbul'da eski konağına yakın vakıf hanları içindeki..."* Burada kastedilen yapının, büyük olasılıkla Kadırga Limanı'nda Sokullu Mehmed Paşa ile eşi İsmihan Sultan tarafından yaptırılan külliyeye bitişik konumda yer alan sarayları olduğu düşünülmektedir. Aynı saray, gelir sağlayan vakıfların anlatıldığı başka bir bölümde bu kez "eski evi" ifadesiyle zikredilmektedir: *"İstanbul'da Kadırga Limanı'ndaki kendi eski evi yakınında çeşnigirler odası..."* Böylece vakfiyede aynı yapı iki farklı adla anılmış olmaktadır. Ancak külliye tamamlanmadan önce Sokullu'nun ailesi yeni bir saraya taşınmıştır (Harita 7.3.). Bu yeni yapı, belgede "yeni konağı" olarak geçer ve şu şekilde tarif edilir: *"İstanbul'da yeni konağına bitişik büyük kapı önündeki..."*[622]

Alman ilahiyatçı Stephan Gerlach'ın 1576 yılında tuttuğu günlüklerde, Sokullu Paşa ve İsmihan Sultan'ın Kadırga Limanı'ndaki kaleyi andıran eski saraylarına "kötü ruhların musallat olduğu" ve bu yüzden çocuklarının birer birer öldüğüne inandıkları aktarılmaktadır. Gerlach'ın notları ayrıca sarayın farklı bir işlevine de işaret etmektedir. Burada kaleye benzeyen yapılardan birinde yaklaşık 900 esirin barındığını, bu esirlerin Sokullu Mehmed Paşa'nın kamuya yönelik inşaat projelerinde çalıştırıldığını ifade etmektedir. Yine aynı kaynakta, bu esirlerin Rum taş ustalarıyla

[622] Fatma Zehra Polattaş, *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2017): 144.

birlikte çalıştıkları, ustaların ise günde 7 ile 15 akçe arasında yevmiye aldıkları belirtilmektedir.[623]

Öte yandan Fransız elçilik heyetinin üyesi Du Fresne Canaye'nin 1573 tarihli gözlemleri, bu sarayın yalnızca bir ikametgâh değil, aynı zamanda siyasi işlevlere de sahip olduğunu göstermektedir. Canaye'nin ifadelerine göre Sokullu Mehmed Paşa, Kadırga Limanı'ndaki bu sarayında her gün hem devlet işlerine dair resmî görüşmelerini hem de özel kabullerini gerçekleştirmekteydi. Fransız elçi heyeti üyesi Du Fresne Canaye, saraydaki mütevazı yapılardan etkilenmediğini özellikle belirtmiştir. Ancak ona verilen bilgilere göre, İsmihan Sultan'ın özel dairesi gerçekten göz kamaştırıcı bir ihtişama sahipti. Canaye'nin aktardıklarına göre Sokullu Mehmed Paşa'nın kendi dairesini böylesine sade ve gösterişten uzak yaptırmasının nedeni, onun ihtiyatlı tavır anlayışıyla birlikte kıskançlık uyandırma endişesidir.[624]

Çizim 7.11: Sokullu Mehmed Paşa Sarayı'nın Giriş Kapısı, (1573-78).

Kaynak: Necipoğlu, *Sinan Çağı,* 2017, s. 47.

[623] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*, 444.

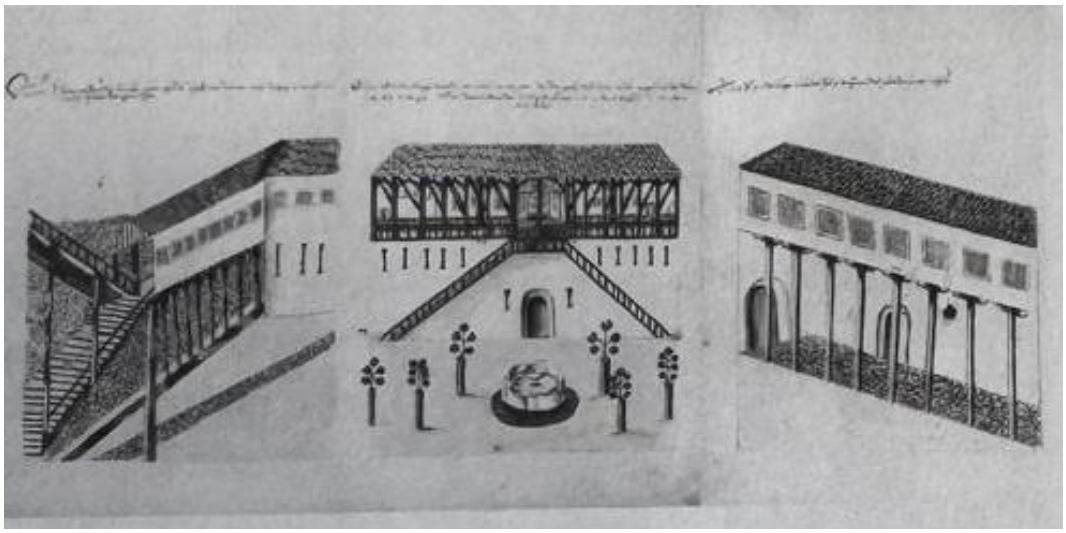
[624] A.g.e. 444.

Sokullu'nun Kadırga'daki saray tasvirlerine ait bu özgün çizimde yapı iki katlı olarak tasvir edilmiştir (Çizim 7.11.). Alt katta daha küçük ve demir parmaklıklı pencereler, üst katta ise kemerli, daha geniş açıklıklı pencereler yer almaktadır. Bu düzen, Osmanlı konak mimarisinde hiyerarşik kullanım farkını yansıtmaktadır. Alt kat hizmet mekânları, üst kat ise harem ve selamlık bölümleri olması muhtemeldir. Ortada, öne çıkıntı yapan ve yarım kubbeyle örtülü bir giriş mekânı görülmektedir. Bu tür düzenlemeler temsilî ve tören işlevlerine işaret etmektedir. Dik eğimli ve kiremit kaplı çatı, dönemin İstanbul konut mimarisinde sık rastlanan bir özelliktir. Girişin önünde dizilmiş figürler, muhtemelen saray görevlileri, ulema veya devlet erkânını temsil etmektedir. Başlıkların (sarık, kavuk, külah türleri) çeşitliliği, burada farklı sosyal ve idarî grupların bir arada bulunduğunu düşündürmektedir. Bu sahne, yapının sadece bir konut değil, aynı zamanda resmî kabullere sahne olan bir mekân olduğunu da vurgulamaktadır (Çizim 7.12-Çizim 7.13.-Çizim 7.14.).

Çizim 7.12: Sokullu Mehmed Paşa Sarayı'nın Divanhanesi (1573-78 Avusturya Habsburg Elçisi).

Kaynak: Necipoğlu, *Sinan Çağı,* 2017, s. 47.

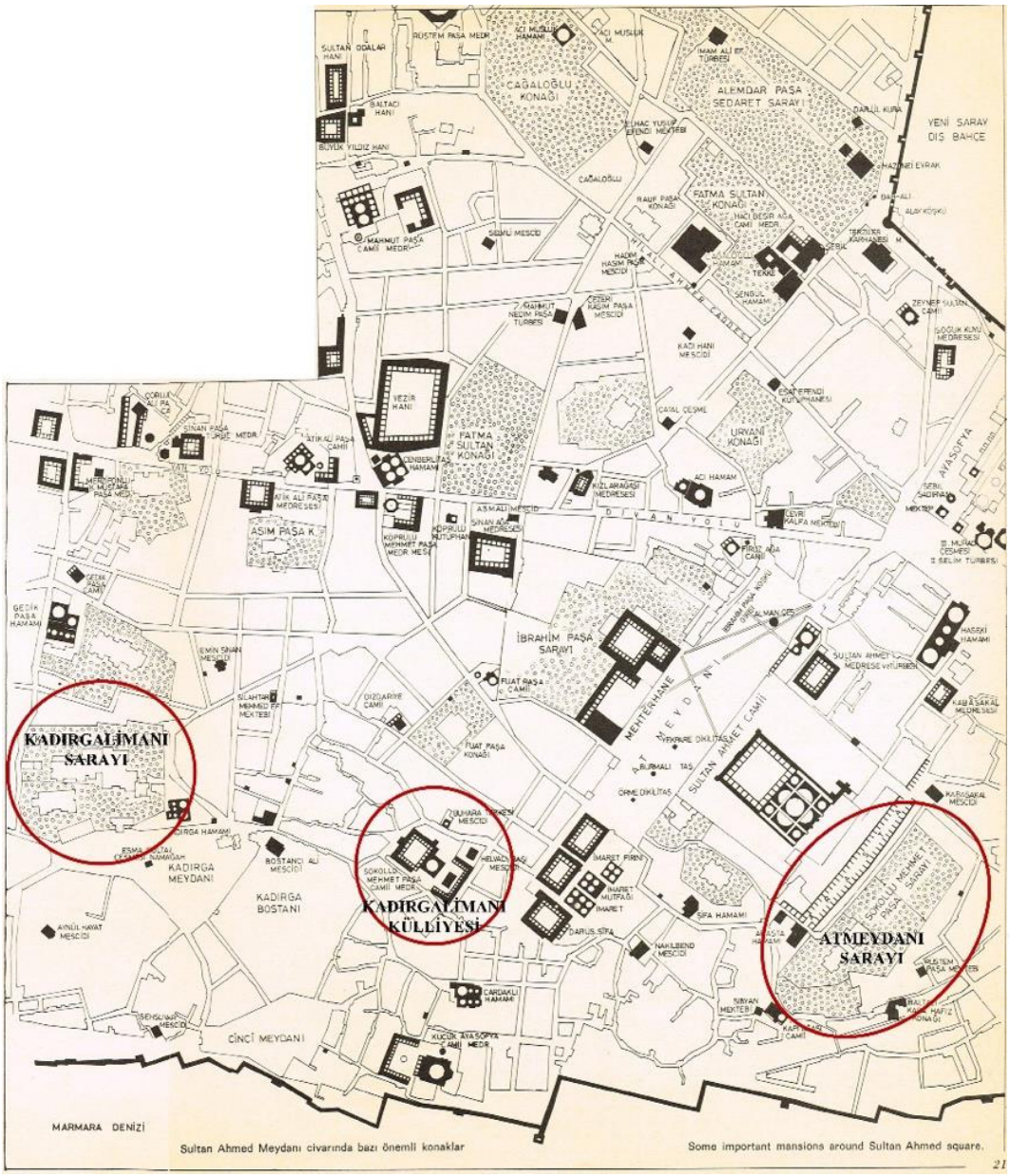
Çizim 7.13: Sokullu Mehmed Paşa Sarayı'nın Divanhane Avlusu (1573-78 Avusturya Habsburg Elçisi).

Kaynak: Necipoğlu, *Sinan Çağı,* 2017, s. 47.

Çizim 7.14: Sokullu Mehmed Paşa Sarayı'nın Arz Odası (1573-78 Avusturya Habsburg Elçisi).

Kaynak: Necipoğlu, *Sinan Çağı,* 2017, s. 47.

Harita 7.3: Kadırga Limanı Sarayı, Kadırgalimanı Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi ve Atmeydanı Sokullu Mehmed Paşa Sarayı'nın Harita Üzerindeki Konumları.

Kaynak: Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi: Osmanlı Dönemi,* 1986, s.13.

Mimar Sinan'ın kendi kaleme aldığı otobiyografilerden Tezkiretü'l-Ebniye'de, veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'ya ait olarak listelenen Kadırgalimanı Sarayı'nın aslında eski bir saray olduğu anlaşılmaktadır. Sinan'ın bir diğer eseri olan Tuhfetü'l-Mimarin'de ise bu yapının mimarbaşı tarafından yenilendiği açıkça belirtilmiştir. Kuran'ın yorumuna göre, söz konusu saray daha sonraki yıllarda yanmış ya da

tamamen ortadan kalkmıştır.[625] Artan ise farklı bir değerlendirme getirerek, 16. yüzyılda Sinan tarafından yenilenen bu sarayın, 18. yüzyılda Esma Sultan'ın kullanımına geçtiğini belirtmektedir.[626] Biz ise bu eski sarayın Sophia Sarayı'nın kalıntıları üzerinde inşa edilmiş olmasını muhtemel görmekteyiz.

7.3.2. Lefkeli Mustafa Paşa Sarayı

17.yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda Kumkapı bölgesinde yer aldığı anlaşılan önemli konutlardan biri de Lefkeli Mustafa Paşa Sarayı'dır. 1648 yılında vefat eden Lefkeli Mustafa Paşa'ya ait olduğu düşünülen bu yapının varlığına dair bilgiler, Kadı Sicilleri aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Nitekim 1667 tarihli bir kadı sicil kaydında, Üsküfçü Hüsam tarafından vakfedilen bir arsanın, Süleyman b. Hasan'a tahsis edildiği belirtilmekte; arsanın konumuna ilişkin yapılan tarifte, "Lefkeli Sarayı" ifadesi açık biçimde yer almaktadır. [627] Belgede şu ifadeler yer almaktadır:

> *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Kostantıniyye el-mahmiyye'de Emin Sinan mahallesinde vâki' Üsküfçü Hüsam nâm sâhibü'l-hayr vakf ve süknâsını sulehâya şart eylediği, bir tarafdan Mehmed Paşa vakfı, bir tarafdan Emin Sinan vakfı ve bir tarafdan Lefkeli Sarayı…*

Bu kayıt, Emin Sinan Mahallesi içinde konumlanan söz konusu arsanın komşuluk ilişkileri çerçevesinde tanımlandığını ve Lefkeli Sarayı'nın, 17. yüzyılın ortalarında bölgede hâlen ayakta ve tanınır bir yapı olduğunu göstermektedir. Her ne kadar sarayın mimarî özelliklerine dair ayrıntılı bilgi bulunmasa da bu tür belgeler, Osmanlı döneminde devlet ricâline ait sarayların kent içi yerleşim dokusu içerisindeki konumlarını ve komşuluk ilişkilerini ortaya koyma açısından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

---

[625] Abdullah Kuran, *Mimar Sinan* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), 383.

[626] Tülay Artan, "The Kadırga Palace: An Architectural Reconstruction," *Muqarnas* 10 (1993): 201-11.

[627] İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652 1653), İstanbul: Kültür AŞ, 2019. (Kadı Sicilleri Dizisi; 9), 504.

7.3.3. Vezir Cafer Paşa Sarayı

Osmanlı şehir dokusunda vakıf taşınmazlarının barınma ve sosyal hizmet üretme işlevi, özellikle büyük saray yapıları ve konakların vakfa dönüştürülmesiyle sürdürülebilir hâle gelmiştir. Bu dönüşüm, hem bireysel mülkiyetin kamusal faydaya tahvil edilmesini hem de yapıların uzun ömürlü kullanımını sağlamıştır. Bu bağlamda, 1037/1627 tarihli bir şer‘iyye sicili kaydı, İstanbul’un Kadırga semtinde yer alan Vezir Ca‘fer Paşa Sarayının mimari organizasyonu, işlevsel bileşenleri ve vakıf hukuku çerçevesindeki yeniden kullanımı hakkında bilgiler sunmaktadır.[628]

Hayır sahiplerinden el-Hâc Mustafa, adı geçen İstanbul sancağının Dizdarzâde Mahallesi’nde, merhum Cafer Paşa Sarayı yakınında bulunan ve birbirine bitişik ve birleşik olup ahali ve komşularca sınırları bilinen üç kapı menzili vakfetmiştir. Bu üç menzilden ortada bulunan ve bir serdâb (bodrum katı) ihtiva eden menzilin oturma hakkı (süknâsı), vakfiyede şart edildiği üzere, vakfedenin dilediği sâlih bir kişiye tahsis edilip, bu kişi de karşılığında her gün bir cüz’-i şerîf (Kur’an cüzü) okumayı taahhüt edecekti.[629]

Merhum Vezir Ca‘fer Paşa tarafından Kadırga Limanı kurbünde, Fethiye Camii Mahallesi sınırlarında inşa ettirilen bu saray, tipik bir Osmanlı vezir sarayı niteliği taşımaktadır. Sicilde yer alan Fethiye Camii Mahallesi kaydı üzerinde durulması gereken bir detaydır. Çünkü bölgede Fethiye ismi ile anılan bir cami mevcut olmamıştır. Cami olarak nitelendirilen yapı muhtemelen Sokullu’nun Kadırga Limanı külliyesindeki Fethiye adıyla anılan zaviyesinden gelmektedir.[630] Kayda göre yapı, iç içe geçmiş iki dairesel yerleşim halkasıyla muhavvata-i dâhiliyye (iç) ve muhavvata-i hâriciyye (dış) kurgulanmış olup, bu çift halkalı yerleşim düzeni, klasik Osmanlı konut mimarisinde mahremiyet, hiyerarşi ve işlevselliği gözeten planlamanın bir tezahürüdür.

---

[628] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) C. 45, sayfa: 540 Hüküm no: 480 Orijinal metin no: [157b-1].

[629]https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=39590&MetinTmz=Dizd%C3%A2rz%C3%A2de%20Mahallesi.

[630] Necipoğlu, *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu’nda Mimari Kültür*, 461.

Vakfiye şartlarına göre, sarayın süknâ hakkı öncelikle Paşa'nın kendisine, iç çevresi zevcesine, dış çevresi evlatlarına, bu bireylerin ardından ise Medîne-i Münevvere fakirlerine tahsis edilmiştir. Bu zamansal geçişli kullanım modeli, klasik Osmanlı vakıf hukukunun, ailevi kullanım ile kamu yararını dengeleyen bir yapıda örgütlendiğini göstermektedir. Bu yönüyle Ca'fer Paşa Sarayı bir toplumsal temsil mekânı olarak konumlanmaktadır.

Sarayın dış çevresinde bulunan menzil, sicilde ayrıntılı biçimde tasvir edilmiştir. Üç adet fevkānî oda (üst kat odaları), bir fırın, bir matbah (mutfak), bir ahır, bir bi'r-i mâ (su kuyusu), bir kenîf (hela) ve bir sâha (avlu)dan oluşan bu müştemilat, 17. yüzyıl Osmanlı konut mimarisinin çok bileşenli yapısını örneklemektedir. Yaklaşık 729 zira karelik bir arsa üzerinde (takriben 318 m²) konumlanan yapı, dönemin kent içinde yüksek statülü kişilere ait konutlarının sahip olabileceği genişlik ve donanıma sahiptir. Menzilin etrafı ise Üstâd Mahmud Vakfı, Ali Bey ve Hatice Hatun binti Bîzebân Ağa mülkleri, Vezir Cafer Paşa'nın sarayı, tarîk-i âm (kamu yolu) ile çevrilidir. Ancak söz konusu yapı, kaydın tutulduğu 1627 yılı itibarıyla "harâba müşrif", yani yıkılmaya yüz tutmuş durumda olduğundan, vakıf sistemine yeni bir işlemle dâhil edilmiştir. Paşa'nın evlatlarından Mehmed Bey, menzilin onarımını üstlenemeyeceğini beyan ederek, yapının tasarrufunu kendi rızasıyla vakfa devretmiştir. Bu devir, Osmanlı vakıf hukukunda mülkiyetin vakfa yeniden iade edilmesini sağlayan tipik uygulamalardan biridir.

Vakıf mütevellisi İsmail Çelebi bin Mehmed tarafından menzil, Mustafa Bey bin Abdullah adlı bir saray mensubuna (bevvâbü's-sultânî) 4.000 akçe peşin kira (icâre-i mu'accele) ve günlük 1 akçe (icâre-i müeccele) karşılığında kiralanmıştır. Kiracıya, menzilde gerekli tadilat ve inşaat işlemlerini yapma yetkisi tanınmıştır. Bu işlemlerin bedelinin peşin kiradan düşülmesi kayda bağlanmıştır. Bütün bu işlemler, mührü ve imzası bulunan resmî bir tezkire ile belgelenmiştir. Ardından bu belge mahkemeye sunularak şer'î hüccet istenmiş ve kadı tarafından onaylanarak deftere kaydedilmiştir.

Ca'fer Paşa'nın iki kısımlı sarayının bir bölümü kiraya verilmiş olmakla birlikte diğer kısmı oğlu Mehmed Bey'in vefatıyla Medîne-i Münevvere fukarâsına vakfedilmesine dair mahkeme kaydı düzenlenmiştir. 15 Kasım 1628 yılına ait İstanbul kadı sicilinde kayıtlı bu belge, Medîne-i Münevvere Evkafı (Haremeyn Vakfı) adına vakfedilmiş bir taşınmazın vakfiyeye uygun biçimde idaresine dair gelişmeleri içermektedir. Belgede Haremeyn Evkafı'nın İstanbul'daki mütevellisi İsmail Çelebi bin Mehmed'in, Yemen

beylerbeyliği yapmış ve vefat etmiş olan Cafer Paşa'nın Kadırga Limanı civarında vakfettiği bir menzilin (konut) hukuki durumuna dair başvurusu ele alınmaktadır.[631]

Cafer Paşa hayattayken yukarıda da belirtildiği üzere söz konusu taşınmazı kendi ikametine tahsis ettikten sonra, vefatından sonra iç avludaki ikamet hakkını zevcesine, dış çevresindekini ise oğlu Mehmed Bey'e tahsis etmiştir. Bu kişilerin vefatını müteakiben tamamının Medîne-i Münevvere fukarâsına vakfedileceğini şart koşmuştur. Oğlu Mehmed Bey'in vefat etmesiyle birlikte, taşınmazın vakıf statüsünün tamamen Medine fukarâsına ait olduğu kabul edilmiştir. Vakıf mütevellisi İsmail Çelebi, mahkemeye başvurarak bu taşınmazın vakıf adına tespiti, ölçülmesi ve kayda geçirilmesini talep etmiştir. Mahkeme, bu amaçla kadı Abdullah Efendi bin Veli ile mimar Üstad Ali bin Halil'i keşfe göndermiştir. Heyet, mülkü detaylı şekilde yerinde inceleyerek ölçümler yapmış ve yapıyı ayrıntılı olarak tanımlamıştır.

Yapının toplam arsası 7280 zira kare (yaklaşık 4200 metrekarelik) olup, üst katında büyük bir divanhane, yanında bir hazine odası, kahve odası, sofa, bitişik mutfak ve kiler; altında altlı üstlü üçer odadan oluşan birim ve bir ahır bulunmaktadır. Ayrıca, iki katlı ek bir yapıda her katta üç oda ve iki hela (kenef) ile altlarında kiler ve ahır yer almaktadır. Arsa içinde ayrıca akan bir su kaynağı (ayn-ı câriye) da mevcuttur.

Mehmed Bey'in vefatıyla çocuk bırakmaması, taşınmazın tekrar Haremeyn Evkafına rücu etmesine yol açmış ve mütevelli İsmail Çelebi, bu taşınmazı Sûk-ı Sultânî'de açık artırmaya sunmuştur. İlginin düşük olması nedeniyle taşınmaz, 230.000 akçe icâre-i mu'accele (peşin kira) ve günlük 6 akçe ücret-i müeccele (ertelenmiş kira) karşılığında Sağ Ulufeciler Ağası Ali Ağa'ya kiralanmıştır. [632] Bu, Osmanlı dönemi İstanbul'unda üst düzey saray mensuplarının kentsel vakıf taşınmazlarını kira yoluyla edinme pratiklerinin önemli bir örneğidir.

Bu örnek, Kadırga semti özelinde 17. yüzyıl İstanbul'unda vakıf saraylarının ve konaklarının toplumsal işlevinin mekâna nasıl yansıdığını; konut, üretim ve sosyal hizmet alanlarının iç içe geçtiği mimari kurguları nasıl taşıdığını gösteren nadir

[631] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) C. 45, sayfa: 594 Hüküm no:36 Orijinal metin no: [174b-1].

[632] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) C. 45, sayfa: 557 Hüküm no: 501 Orijinal metin no: [161b-2].

belgelerden biridir. Vezir Ca‘fer Paşa Sarayı, sadece mimarlık tarihi değil, aynı zamanda vakıf hukuku, kent tarihi ve sosyal yapı açısından da çok katmanlı bir analiz zemini sunmaktadır. Yapının hem kentsel bağlamda konumu hem iç mekân organizasyonu hem de hukuki dönüşüm süreciyle Osmanlı vakıf mimarlığının sosyal sürdürülebilirlik ilkelerine nasıl dayandığını göstermektedir. Bu örnek, Osmanlı İstanbul'unda bir sarayın nasıl toplum yararına yeniden işlevlendirildiğini gösteren nadir mimarlık belgelerinden de biridir.

7.3.4. Hızır Paşa Sarayı

17.yüzyıl başlarında Osmanlı taşınmaz mülkiyet düzeni içinde vakıfların üstlendiği barınma işlevi, yalnızca sosyal yardımlaşma değil, aynı zamanda kamusal mal üretimi bağlamında da değerlendirilmelidir. Hızır Paşa tarafından vakfedilen ve daha sonra Medine-i Münevvere fukarâsına tahsis edilen bir menzilin, Sağ Ulufeciler Ağası Kemankeş Ali Ağa tarafından kiralanmasına dair 1038/1629 tarihli bu sicil kaydı, söz konusu sürecin hem hukuki hem de mimari boyutlarını açığa çıkarmaktadır.[633] Kayıt, merhum Hızır Paşa'nın hayattayken İstanbul'un Kadırga Limanı civarındaki Bostancıbaşı Mahallesi'nde yer alan konutunu vakfettiğini ve kullanımını önce kendisine, sonra oğluna, ardından soyuna ve nihayetinde Haremeyn Evkafı yoluyla Medine fukarâsına tahsis ettiğini belirtmektedir. Bu yapı, dört yönüyle sınırlandırılmış geniş bir taşınmazdır. Yapının bir tarafı Paşa'nın zevcesine şart edilen menzil, diğer tarafları ise İsmail Ağa ve Mustafa Bey adındaki kişilerle kamu yolları arasında sınırlandırılmıştır. Menzilin ölçüleri 104 zirâ‘ uzunluk ve 70 zirâ‘ genişlik olup toplamda yaklaşık 7.280 satranç zirâı (yaklaşık 4.200 m²) yüzölçümüne sahiptir. Mimari olarak menzil; fevkânî (üst katlı) bir divanhane, bir çinili büyük oda, bir sofa ve yanında iki adet küçük oda, daha önce zikredilen divanhane merdiveninin yanında bir mutfak, üstte ve altta altı oda, altında bir ahır, bir kiler, önünde bir çıkma oda, iç kapı civarında üstte ve altta üçer oda, bir çeşme ve sıradan keneflerden oluşan mülk menzilidir. Bu yapı bileşenleri, 17. yüzyıl şehir içi konak formunun geniş ölçekli bir

[633] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) C. 45, sayfa: 556 Hüküm no: 500 Orijinal metin no: [161b-1].

temsilini yansıtmaktadır. Konut, işlevsel çeşitliliği ve çok katlı düzeniyle hem konaklama hem de hizmet unsurlarını bir araya getirmektedir.

Hızır Paşa'nın ölümünden sonra, soyunun kesilmesiyle birlikte mülk vakfın tasarrufuna geçmiştir. Sicilde, mütevelli İsmail Çelebi'nin söz konusu taşınmazı Sûk-ı Sultânîde ilana çıkarmasına rağmen rağbet görmemesi dikkat çekicidir. Nihayetinde, Kemankeş Ali Ağa adına vekil Yusuf Ağa tarafından menzil, 230.000 akçe peşin kira ve günlük 8 akçe müeccel kira bedeliyle kiralanmıştır. Bu noktada kira rejimi açısından önemli bir uygulamaya tanıklık edilmektedir. Konutun harap olması nedeniyle müeccel kiranın günlük 2 akçelik kısmı tenzil edilmiştir. Kiracı Ali Ağa'nın tamirat masrafları icâre-i mu'acceleye mahsup edilmiştir. Ayrıca kiracı, kendi kullanımına yönelik yeni yapılar inşa etmiş ve bunların değerleri sonradan takdir edilerek yine peşin kiradan düşülmüştür. Bu durum, vakıf taşınmazlarının restorasyon karşılığında tahsis edilmesi pratiğinin erken bir örneğidir.

Vekâletle yapılan kiralama işlemi yazılı bir temessük ile resmileştirilmiştir. Bu belge, şer'î mahkemeden alınan bir hüccetle geçerlilik kazanmıştır. Sicilin sonunda bu temessüğe uygun olarak, kiralamanın tescili talep edilmiş ve kadı tarafından onaylanmıştır.

7.3.5. Siyavuş Paşa Sarayı

Kumkapı bölgesindeki kent dokusu, farklı dönemlerde inşa edilen vezir ve paşa sarayları ile şekillenmiş çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Bu saraylardan biri olan Siyavuş Paşa Sarayı'na dair elimizdeki veriler son derece sınırlı olmakla birlikte İnalcık söz konusu sarayın 300 odasının olduğunu belirtmektedir.[634] Yapının mevcudiyetine ilişkin yaptığımız tespitler ise Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil Defteri'nde yer almaktadır.

11 Haziran 1653 (H. 15 Receb 1063) tarihli bir kayıtta, Ahmed b. el-Hâc Ali isimli kişinin, Kadırga Limanı yakınlarındaki arsasının yarısını damadına satmasına ilişkin

[634] İnalcık, "İstanbul'un Türk Devri", 231.

işlem kayda geçirilmiştir. Bu belgede arsanın konumu tanımlanırken, Siyavuş Paşa Sarayı'nın adı da doğrudan zikredilmektedir. Sicil kaydında yer alan tanım şöyledir:[635]

"Mahmiye-i İstanbul'da Kadırga limanı kurbünde Eminsinan Mahallesi'nde sâkin Ahmed b. el-Hâc Ali nâm kimesne mahfil-i şer'-i şerîfde dâmâdı olan bâ'isü'l-kitâb el-Hâc b. Abdullah muvâcehesinde bi't-tav'i's-sâf ikrâr u i'tirâf edip, mahalle-i mezbûrede bir tarafdan evlâd-ı Arab'dan Şeyh Celal nâm kimesne mülkü, bir tarafdan Siyavuş Paşa Sarayı duvarı, bir tarafdan Sahaf Mehmed Efendi mülkü ve bir tarafdan tarîk-i âm ile mahdûd ve mümtâz olup…"

Bu kayıt, Siyavuş Paşa Sarayı'nın Kadırga Limanı yakınlarında, Emin Sinan Mahallesi içinde yer aldığını ve komşu parsellerle doğrudan fiziksel ilişki içinde bulunduğunu belgelemektedir. Ayrıca mülkün, daha önce meydana gelmiş bir yangında zarar gördüğü ve "muhterık" olduğu da kayıtlara geçmiştir. Bu tür ayrıntılar, sadece sarayın varlığını kanıtlamakla kalmaz; aynı zamanda yangınlar, satış işlemleri ve mülkiyet yapıları üzerinden mekânsal ilişkiler ağını da ortaya koymaktadır. Her ne kadar Siyavuş Paşa Sarayı'nın mimarî özellikleri ya da kullanım sürecine dair ayrıntılı bilgi bulunmasa da bu belge üzerinden sarayın 17. yüzyıl ortalarında hâlâ ayakta olduğu, çevresindeki yapılaşmayı etkilediği ve mahkeme kayıtlarında tanımlayıcı unsur olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

7.3.6. İbrahim Paşa Konağı

1663 tarihli bir şer'iyye sicil kaydı, daha önceleri Osmanlı padişahı Sultan İbrahim (1640-1648) tarafından borçları sebebiyle, İstanbul'da Kadırga Limanı Nişancıbaşı Ali Ağa Mahallesi'ndeki menzil ve müştemilatları devlet (mîrî) tarafından kabz olunuyor (el konuluyor). Aynı konak Sultan İbrahim tarafından Yusuf Ağa'ya hibe ediliyor. Bu bağlamda belge büyük bir konak yapısının hem mimari hem de sosyal içeriğini

[635] *İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil* (H. 1063-1064 / M. 1652 1653) / proje yönetmeni M. Âkif Aydın; editör Coşkun Yılmaz; çeviri yazı / mukabele Sabri Atay - Nedim Pakırdağ ; Arapça çeviri Mehmet Akman ; kontrol M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli. - İstanbul: Kültür AŞ, 2019. (Kadı Sicilleri Dizisi ; 9), 58.

ayrıntılı biçimde sunmaktadır.[636] Mülkün önce borç karşılığı devlete (mîrîye) geçmesi, ardından nişanlı temliknâme ile saray görevlisi Yusuf Ağa'ya verilmesi, Osmanlı'da mülk dolaşımının hem siyasî hem de mimarî sonuçlarını belgeleyen nadir örneklerden biridir.

Konağın konumu, İstanbul'un sur içi liman hattında, Kadırga Limanı'nın kıyı ardı olarak işlev gören Nişancıbaşı Ali Ağa Mahallesi içinde yer almaktadır. Dört tarafının umumi yollarla çevrili olması, yapının bağımsız bir ada parselde bulunduğunu göstermektedir. Çevresinde zanaatkârlar ve orta halli hane sahipleri ile yoğun komşuluk ilişkisi bulunan bu yapı, mekânsal hacmi ve fonksiyonel çeşitliliğiyle adeta bir şehir içi kasr (saray) niteliği taşımaktadır. Parselin bir tarafı: tarîk-i âm (umumi yol), bir tarafı: tarîk-i hâs (özel yol), diğer tarafları ise on yedi komşu ile çevrilidir. Bu on yedi komşunun ana yapı ile komşu olanları Bezzâzistâncı el-Hâc Zülfikār b. Abdullah ve Çadırcı Ömer Çelebi ve Hüseyin Çelebi'dir.

Komplekse ait yapıların büyük kısmı tabakalı (katmanlı) düzende inşa edilmiştir. Konağın tabaka-i ûlâ, sâniye ve ulyâ olmak üzere en az üç ana kat düzlemi bulunmaktadır. Konak gerek zemin katındaki servis birimleri gerekse üst katlardaki konut ve temsil mekânlarıyla Osmanlı yüksek zümre konutu tanımına tam anlamıyla uymaktadır. Aşağıda yapı birimleri işlevsel kategorilere göre sıralanmıştır.

Hâriciyyesi tabakāt-ı selâseyi hâviye olup (dış kısmı üç katı içerecek şekilde olup),

Tabaka-i ûlâsında (birinci katta): ocaklı, iki sofalı, yaldızlı (müzehheb) bir oda, bu odanın yanında iki ocaklı bir oda, bu odaların önünde bir sofa, bir hazine odası, bir ocaksız oda, bir ocaklı büyük kış odası, bir divanhane, bir kahve odası, bir kiler, bir dehliz, bir yazlık oda, onun yanında bir kahve odası, bir abdesthane, iki tuvalet (kenîf), bir mâbeyn (geçiş odası veya ara mekân) odası bulunmaktadır.

Tabaka-i sâniyyede (ikinci katta): beş oda, bir dehliz, bir sofa, bir arpa ambarı, onun altında (zemin katta) iki ahır, tatlı su akan bir çeşme, üç su kuyusu bulunmaktadır. Ayrıca meyveli ve meyvesiz ağaçlarla dolu büyük bir bahçe ve büyük bir avlu ile bir kapıcı odası vardır.

[636] İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664) C.16, sayfa: 791 Hüküm no: 1075 Orijinal metin no: [109b-1].

Dâhiliyyesinde tabaka-i ulyâsında (iç kısımlarda, en üst katta (üçüncü kat): caklı, müzehheb (altın yaldızlı) bir oda, karşısında ocaklı bir oda, yanında bir abdesthane ve bir tuvalet, bir sofa, bir dehliz, kaygan taş döşemeli bir başka sofa, karşılıklı iki ocaklı oda, bir sofa, bir dehliz, bir yazlık köşk ve köşkün yanında bir kenîf (tuvalet) bulunmaktadır.

Tabaka-i vustâsında (orta katta (ikinci tabaka): bir dehliz, bir kiler, onun altında büyük bir yemlik (muhtib-ı kebîr), bir kiler, kârgîr (taş-tuğla örgü) bir mahzen, mahzenin üstünde bir oda, yanında bir kiler, bir tuvalet (kenîf), büyük bir mutfak, iki musluklu bir hamam (içinde camekân [soyunma alanı] ve tuvalet de mevcut), iki su kuyusu ve bir sofa bulunmaktadır.

Yine menzili-i mezkûrun mülhakātından olup (ayrıca söz konusu menzilin mülhakâtından (eklerinden) olup) hizasında bulunan ve dört tarafı özel yollarla çevrili olan alanın komşuları ise Mücellid Ömer Efendi (imam), Kız Mustafa, Kavukçu Mehmed, Kâmuran Hatun, Hacı Mustafa, Kapıcı Bayram Bey, Hasan Beşe, çörekçi Sâliha Hatun, berber Sâliha Hatun, kazzâz (ipekçi) Süleyman Çelebi, Raziye Hatun, Muharrem Bey, boyacı Fâtıma Hatun, kebapçı Hüseyin Beşe'nin evlerine bitişiktir. Bu bölümde: iki su kuyusu, bir hamam, iki terzi dükkânı ve bu dükkânların üzerinde bir oda bulunmaktadır. Uzunluk ve genişliği kareli ölçüm (şatrancî) hesabıyla toplam iki bin iki yüz zirâ‘ (yaklaşık 1650 m²) büyük bir bahçeyi kapsamaktadır.

Yine menzil-i mezbûrun mülhakātından (Ayrıca söz konusu konağın mülhakâtından) olup karşısında bulunan ve sınırları belirli olmayan (tahdidden müstağnî) bir büyük ahır ile ahıra bitişik olan; her biri ocaklı, ikişer odalı üç adet konut (menzil) ve üç adet dükkân bulunduğu kaydedilmiştir.

Konağın konumu, İstanbul’un sur içi liman hattında, Kadırga Limanı kıyı ardında yer alan Nişancıbaşı Ali Ağa Mahallesi’dir. Dört tarafının yollarla çevrili olması, mülkün bağımsız bir ada parsel üzerinde yükseldiğini göstermektedir. Belgenin en dikkat çekici unsurlarından biri, yapının 17 ayrı komşuyla çevrili olmasıdır. Bu komşular arasında bezzâzistancı, çadırcı, kavukçu, kebapçı, çörekçi, berber, boyacı, kazzâz (ipekçi) ve mücellid (ciltçi) gibi zanaatkârlar; imam, kapıcı gibi görevliler ve esnaf kadınları yer almaktadır. Bu durum, yüksek zümre konağının sıradan esnaf ve orta halli hanelerle iç içe bulunduğunu, yani elit ve halkın mekânsal olarak yan yana konumlandığını göstermektedir.

7.3.7. Sadrazam Elmas Mehmed Paşa Sarayı

17. yüzyıl sonları Osmanlısında sadrazamlar, kent mekânı içerisinde mimari olarak ayırt edilebilir konutlarıyla dikkat çekmektedir. 1109/1697 yılında Zenta Muharebesi'nde şehit düşen Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'ya ait saray, bu tipolojinin önemli örneklerinden biridir. İstanbul Emin Sinan ve Dîvâne Ali mahalleleri sınırlarında konumlanan bu saray, kadı siciline yansıyan ayrıntılarıyla mimari, sosyal ve hukuki açıdan önemli veriler sunmaktadır. Aşağıda bu sarayın mimari bütünlüğü, vakıf bağlantıları, satış koşulları ve şehirlilik içindeki yeri çok yönlü biçimde değerlendirilecektir.[637]

Saray, İstanbul'un Emin Sinan Mahallesi ile Dîvâne Ali Mahallesi sınırında, Gedikpaşa hamamı, vakıf menziller ve özel mülklerle çevrili, birden çok yol aksına cepheli bir yerleşimdedir. Kadı siciline göre komşuları arasında şu kişiler ve yapılar bulunmaktadır: İbrahim Halîfe menzili, Kavukçu İbrahim Çelebi bahçesi, Osman Efendizâde Ahmed Efendi arsası, Halil Efendi ve Esirci Hızır Ağa'nın mülkleri, Gedikpaşa hamamcısı Hüseyin Çelebi ve Gedikpaşa imamına ait vakıf menziller yer almaktadır.

Saray; konut, servis ve bahçe alanlarından oluşan, üç katlı kompleks bir yapılar bütününe sahiptir. Üst Kat (Tabaka-i Ulyâ): 2 büyük oda, 2 taş oda, 1 cunba (küçük çekme kat), 2 kışlık oda, 1 matbah, 1 sofa, 1 çifte yönlü hamam, Orta Kat (Tabaka-i Vustâ): 2 oda, 1 taş oda, 1 sofa, Alt Kat (Tabaka-i Sülfâ): 1 mahzen, 1 büyük bahçe, 1 alt kapılı kârgîr mahzendir. Dış yapılar: beş bâb müteehhilîn odası (bağımsız konutlar), bahçede meyveli ve meyvesiz ağaçlar, mahzene bağlı su yolları ve su haznesi (1.5 masura mâ'-i muhreze) dir. Saray sadece mülk bölümlerden ibaret olmayıp üzerinde farklı vakıflara ait zeminler yer almaktadır: Durak Mehmed Çelebi Vakfı: 360 akçe/yıl mukâtaa, Gedik Nasuh Vakfı: 500 zira'lık arsa üzerine, 500 akçe/yıl, el-Hâc Hızır, Meşalci Hasan Bey ve bir kadın vakfı: 840 akçe/yıldır. Toplam vakıf kira yükü 1.700 akçeye yaklaşmaktadır. Bunlara ilaveten su ve enkaz hakları da bedel ile edinilmiştir.

Saray, Elmas Mehmed Paşa'nın şehâdetinden sonra annesi Havva Hatun tarafından, paşanın terekesine vasi tayin edilen Abdullah Ağa tarafından satımına konu edilmiştir.

---

[637] Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (H. 1109-1110 / M. 1698-1699) C. 58, sayfa: 1014 Hüküm no: 829 Orijinal metin no: [188b-2].

Satış şu yöntemlerle gerçekleşmiştir: Saray, 15 gün boyunca müzayede usulüyle kamuya arz edilmiş, talip çıkmaması üzerine annesi Havva Hatun tarafından bin iki yüz guruş mukabilinde satın alınmıştır. Satış şer‘en tescil edilmiş, değeri piyasa ile uyumlu bulunmuş ve alacak düzenine uygun olarak kullanılmıştır.

Elmas Mehmed Paşa’nın sarayı, 17. yüzyıl sonu Osmanlı konut mimarisi için görkemli bir örnektir. Katmanlı planı, bağımsız oda yapısı, hamam, mahzen, çoklu bahçe ve vakıf yapılarıyla birlikte bir sadrazamın şehir içindeki mekânsal temsilini göstermektedir.

7.3.8. Ümmügülsüm Sultan ve Ali Paşa Sarayı

18. yüzyıl Osmanlı hanedanında padişah kızları yalnızca saray içi figürler değil, aynı zamanda mali kaynaklara, mülk ve saraylara sahip aktörlerdir. Ümmügülsüm Sultan, III. Ahmed’in kızı olarak hem siyasî hem de iktisadî imtiyazlara sahiptir. Özellikle Kadırga’daki sarayı, belgelerde zikredilen bir hanedan mekânıdır. Ümmügülsüm Sultan’ın evliliği, Osmanlı’da sıkça görülen hanedan ile vezir evliliklerinden biridir. Bu evlilik, hem Ali Paşa’nın kariyerinde bir siyasî yükseliş unsuru olmuş, hem de Ümmügülsüm Sultan’ın sarayının Kadırga Limanı gibi stratejik bir bölgede konumlanmasıyla, kent içinde prestijli bir bölgeye yerleşmiştir. 1720’lerden itibaren belgelerde Ali Paşa’nın adı, Ümmügülsüm Sultan’ın sarayına yapılan masraflarla ve Kadırga Limanı’ndaki Ali Paşa Sarayı’nın onarımlarıyla birlikte zikredilmektedir. 1725 tarihli belgeler, Ümmügülsüm Sultan’ın Kadırga’daki sarayına hasır döşemelerinden mücevherli kuşaklara kadar uzanan masraf kalemlerini göstermektedir. Hasır döşeme masrafları, İstanbul Akmişe Gümrüğü mukataasından karşılanmıştır. Böylece sarayın bakım ve donanımında doğrudan devlet gelirleri kullanılmıştır. Kadırga Limanı teşrifi sırasında Ümmügülsüm Sultan’a 2.500 kuruş nakdî ihsan ve bir murassa kuşak verilmiştir.[638] Bu tür kayıtlar, sultanların saraylarının yalnızca aile içi mekânlar olmadığını, aynı zamanda siyasal mekânlar olduğunu da göstermektedir.

1730 tarihli bir hüküm, Kadırga Limanı’ndaki Ali Paşa Sarayı’nın odalarının, kapılarının ve kafeslerinin tamirini emreder. Sarayın tamiri için şehremini ve mimar

[638] BOA. AE.SAMD.III.107.10558.1.

ağa görevlendirilmiş, ayrıca karşılıklı iki iskele odasının da yeniden inşası istenmiştir.[639] Kadırga Limanı'nın Topkapı Sarayı'na fiziki yakınlığı bölgede vezir saraylarının mevcudiyetini anlamlı kılmaktadır. Söz konusu sarayın tam yeri ve mimari detayları tespit edilememiştir. Ancak iskele odalarının varlığı sahile yakın kesimde olduğunu düşündürmektedir.

7.3.9. Esma Sultan Sarayı

Kumkapı Limanı'nın kuzey yönünde, antik kaynaklarda Le Palais Sophiana olarak anılan Sophia Sarayı bulunmaktadır. Söz konusu yapının konumuna ilişkin analizler, sarayın Behram Çavuş Camii'nin kuzeyinde, Kumkapı ile İbrahim Paşa Camii arasındaki alan üzerinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Bazı Avrupalı seyyahlar ve haritacılar, Sophia Sarayı'nın bulunduğu yere daha sonraki yüzyıllarda Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) kızı Esma Sultan (1726-1788) adına yeni bir saray inşa edildiğini belirtmektedir. Nitekim Kauffer'in haritasında bu sarayın, Bizans dönemine ait yapının bulunduğu sahada yer aldığı açıkça gösterilmiştir. Benzer biçimde, Celal Esad Bey'in planlarında Esma Sultan Sarayı, İbrahim Paşa Camii'nin güneydoğusunda, Cündî Meydanı civarında konumlandırılmıştır.[640] Bugün dahi Kadırga Hamamı'nın arka tarafındaki alandan Müsellim Caddesi'ne uzanan bölge, "Sarayiçi" olarak bilinmektedir. Mahalle adındaki bu tarihsel süreklilik, sarayın söz konusu mevkide yer aldığına dair güçlü bir gösterge niteliğindedir. İhtifalci Mehmed Ziya, Esma Sultan Sarayı'nın planlarda gösterilen yeri hakkında, Defter-i Hani memurlarından bilgiler elde etmeye çalıştıysa da sarayın eski yerini belirleme konusunda hiçbir bilgi alamamıştır.[641] Ayrıca Dişçi ve Eczacı Okulları'nın önünde yer alan kitabeli bir çeşme de sarayın bu çevrede konumlandığını teyit eden epigrafik bir kanıt sunmaktadır.

[639] BOA. TSMA.E.0714.

[640] İhtifalci Mehmed Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi 1,* 425.

[641] A.g.e., 426.

Harita 7.4: Kauffer Haritasında Esma Sultan Sarayı.

Kaynak: Salt Araştırma, Fr. Kauffer Koleksiyonu

Büyük Esma Sultan'a ait olan ve kaynaklarda "Kadırga Limanı Sarayı" olarak da anılan sahilsaray, 18. yüzyıl sonlarında Osmanlı hanedan mülkiyetinin dikkat çeken örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Harita 7.4.). Tanyeli, 1755 yılında Halil Paşa Sarayı'nın bir yangında harap olmasının ardından, Esma Sultan'ın Kadırga Limanı'ndaki sahilsarayı geçici olarak "paşa kapısı" işleviyle kullanıldığını belirtmektedir. Bu kullanım, Halil Paşa Sarayı'nın yandığı alanın alt bölümüne, bugünkü Vilayet Binası'nın 1766 yılında inşa edilmesine kadar sürmüştür. Böylece Esma Sultan Sarayı, belirli bir süre devlet erkânının geçici ikamet ve yönetim mekânı olarak işlev görmüştür.[642]

Özyalvaç'ın sadrazam sarayları üzerine yürüttüğü çalışmada, Sadrazam Maktul Ali Paşa'ya ait iki ayrı muhallefat (ölüm sonrası mal envanteri) defterine ulaşmıştır. Bu defterlerden ilki, 12629 numara ile kayıtlı olup H. 19 Safer 1169 / M. 25 Ekim 1755 tarihini taşımaktadır; ikincisi ise 12659 numaralı olup H. 24 Safer 1169 / M. 30 Ekim 1755 tarihini göstermektedir. Belgelerden anlaşıldığı üzere, müsadere işlemleri toplam

[642] Uğur Tanyeli, "Bâbıâli-Mimari," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994): 520-523.

beş gün sürmüştür. Bu kayıtlar doğrultusunda, dönemin paşa konağı olarak kullanılan ve Esma Sultan'a ait olan Kadırga Limanı'ndaki saray ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır.[643]

> *Söz konusu yapı, harem ve hariciye olmak üzere iki ana bölümden oluşmakta ve bahçesi içinde müstakil ek yapılara rastlanmamaktadır. İç mekân düzeni itibarıyla özelleşmiş odalara sahip olan bu saray, 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın konut mimarisi anlayışına geçişin habercisi olarak değerlendirilebilir. Hariciye kısmında kürk odası, hazinedar odası, hazine odası, baş... odası, rahtuvan odası, cebehane hazinesi ve kapıcının görev yaptığı bir geçiş bölümü yer almaktadır. Harem bölümünde ise giriş kısmında kahve odası, geniş bir ana oda, mutfak ve mabeyn odası bulunmaktadır. Üst katta ise bir sofa, camekânlı bir bölüm, iki oda ve ayrıca bir yemek odası yer almaktadır. Bu mekânsal örgütlenme, yapının hem işlevsel gereksinimlere hem de temsili ihtiyaçlara yanıt veren, bütüncül bir konut düzenine sahip olduğunu göstermektedir.*

Esma Sultan'ın 24 Haziran 1758'de vezir Muhsinzâde Mehmed Paşa ile evlenmiştir. Bu evlilikten sonra Esma Sultan'ın sarayının Muhsinzâde Mehmed Paşa Sarayı olarak da anıldığı görülmektedir. 1766 tarihli belge, Muhsinzâde Mehmed Paşa'nın Kadırga Limanı Sarayı dâhilinde bakım ve onarım gerçekleştirdiğini göstermektedir.[644] Belgeye göre; bahçe kameriyelerinin inşası, bir hamamın, iki kasrın ve bir havuzun yıkımı (hedm) işleri için tutulan masraf defterleri ile, bu işlerden ötürü borç kalmadığını gösteren ibrâ senetlerini ihtiva etmektedir. Böylece hem icra (yıkım) hem de muhasebe kapanışı aynı dosyada birleştirilmiştir.

Masraflar, esnaf kalemlerine ayrılarak ayrı defterlerde toplanmıştır:

- Muhâsebe-i esnâf-ı kirânesi (genel işçilik/tedarik): Cem'an 168.182
- Muhâsebe-i esnâf-ı mismâr (çivi/demir teferruatı): Cem'an 9.366
- Muhâsebe-i esnâf-ı çelengir (metal/aksesuar-imalatı türü işler): Cem'an 3.222
- Mesârefât-ı sâire (diğer dağınık giderler): Cem'an 332/65

---

[643] Şükriye Pınar Özalyvaç, *İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor (18. Yüzyıl)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015): 31.

[644] BOA. TS.MA.E.343.8.1.1.

1767'de saraydaki tadilatın devam ettiği anlaşılmaktadır.[645] Belgeye göre Kadırga Limanı'na nazır saray-ı âlînin inşaatı için piyasada kerestecilerde bulunamayan kerestenin, Tersane-i Âmire stoklarından mîrî usulüyle bedeli ödenmek şartıyla verilmesine dair yazışma ve hesap kaydıdır. Metin, Tersane-i Âmire Emini ile Kapudan Paşa vekilinin onayı ve talimatıyla, Bina Emîni'ne teslim edilecek keresteyi düzenleyen belgeleri içermektedir.

1788 yılında Esma Sultan'ın vefatının ardından, sahip olduğu çok sayıda mülk, babası Sultan I. Abdülhamid'in sağlığında üç kızı arasında paylaştırılmıştır. 1789'da Bâbıâli'de çıkan yangında Muhzır Ağa dairesi, hazine ve harem daireleri dışındaki kısımlar tamamen yanmıştır. Yangın sonrası Bâbıâli'de görev ve daireler için acil bir mekân ihtiyacı doğmuştur. Bunun üzerine padişah, kısa süre önce vefat eden Esma Sultan'ın Kadırga Limanı'ndaki sarayının "kapu ittihaz olunması"na (Bâbıâli'ye kapı/kullanım yeri yapılmasına) hükmetmiştir. Belgede bu durum, padişahın "mahz-ı keramet" yani saf bir ihsan ve lütfu olarak ifade edilmiştir. Sarayın kapı olarak kullanılacağı, daha önce de benzer bir uygulamanın yapıldığına atıfla gerçekleştirilmiştir.[646] Belgedeki söz konusu atıf Tanyeli ve Özyavaç'ın çalışmalarında belirtikleri 1755-1766 arasında sarayın Paşakapısı olarak kullanıldığı dönemdir. Bu bağlamda Kadırga Sarayı iki kere Paşakapısı hizmetinde görevlendirilmiş bir saray olduğu anlaşılmaktadır.

Esma Sultan'ın vefatından sonra saray Paşakapısı olarak kullanılmasına rağmen mülkiyeti araştırmacı Artan'a göre ilk olarak Emine Sultan'a tahsis edilmiştir. Ancak Emine Sultan'ın 1791 yılında henüz on üç yaşındayken vefat etmesi üzerine mülkün, o sırada üç yaşında olan Hibetullah Sultan'a geçtiği ileri sürülmektedir. Öte yandan, Beyhan, bu mülkün Hibetullah Sultan'a henüz çocuk yaşta değil, Anadolu Valisi Alaaddin Paşa ile yapacağı evlilik öncesinde, 28 Ocak 1804 (15 L 1218) tarihinde resmen verildiğini ortaya koymaktadır.[647] Söz konusu hatta "Esma Sultan merhumeden mahlûle kalan Kadırga Limanı sarayını içerüde olan Hibetullah Sultana temlik eyledim, iktizâ eden mülknâmesini tanzîm ettirip tarafıma irsâl edesin."

[645] BOA. C.SM.174.8725.1.1.

[646] BOA. HAT.1379.54349.1.

[647] Mehmet Ali Beyhan, *Saray Günlüğü 1802-1809* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007): 138.

yazılıdır.[648] Bununla birlikte, Hibetullah Sultan'ın Kadırga'daki sarayına ilişkin daha erken bir tarihe ait belgeler de mevcuttur. 6 Nisan 1789 (10 Receb 1203) tarihli bir defter, Sultan I. Abdülhamid tarafından Hibetullah Sultan'a ihsan olunan bu sahilsarayın onarımı için yapılan keşif çalışmalarına ve belirlenen masraflara ilişkin kayıtları içermektedir.[649] Belge, I. Abdülhamid'in kızı Hibetullah Sultan'ın Kadırga Limanı'ndaki sarayının Mimar Ağa ve "erbâb-ı vukuf" (uzmanlar) ma'rifetiyle keşifinin detaylarını vermektedir. Keşif için oluşturulan ekipte Komyanus kalfa ve diğer kalfalar yer almaktadır. Söz konusu keşifte sarayın harap kısımlarının tespiti; "kebîr resim" (ana plan) üzerinden masraf senaryoları çıkarıp padişah iradesine arz etmek söz konusudur. Bu bağlamda sarayın öncelikle 1789'da Hibetullah Sultana ihsan edildiği ancak 1804'te resmiyet kazandığı anlaşılmaktadır.

Hibetullah Sultan'ın sarayı üzerinde yürütülen keşif sonucunda ortaya çıkan hasar tablosu şu şekildedir; Sultana mahsus çok sayıda daire, hademe daireleri, kârgîr hamamlar, kasır(lar), su yolları ve muhit duvarları: geniş çapta tecdîd ve tamire muhtaçtır. Haricî (dış) kısımda, vezirlere mahsus daireler arasında sadece bir mâbeyn odası, sofa ve iki kasır mevcût; kebîr divanhane ve odalar bütünüyle münhedim, kalanlar da çok harap durumdadır. Bu belge, sarayın en azından 1789 itibarıyla Hibetullah Sultan'a mülkiyetinde olduğunu göstermekte ve araştırmacıların ortaya sunduğu diğer tezleri geçersiz kılmaktadır.

26 Kasım 1790 tarihli belge ise Sultan I. Abdülhamid'in kızı Emine Sultan'ın Kadırga Limanı'ndaki sarayının duvarlarının tamirine dair Rum asıllı duvarcı ustalarının yaptığı işin karşılığında 3000 guruş ödeme aldıklarını belgeleyen bir hüccettir.[650] Bu bağlamda söz konuş tarihlerde hem Hibetullah Sultan hem de Emine Sultan yaşamaktadır. Kadırga Sarayı bazı belgelerde Hibetullah Sultana bazı belgelerde ise Emine Sultan'a hediye edildiği ve tadilat yapıldığı belirtilmektedir. Aynı yıl içerisinde iki sultanın da sarayın mülkiyetinde adının geçmesi daha çocuk yaşta oldukları bu dönemde sarayda ortak mülkiyetlerinin bulunduğunu düşündürmektedir.

[648] BOA. HAT.174.7548.1.

[649] BOA. TS.MA.E.883.59.1.1.

[650] BOA. TS.MA.E.410.

8 Mart 1790 tarihli belge ise Kadırga Limanı'nda, daha önce Sultan III. Ahmed'in kızı Esma Sultan'a ait olan saray söylemiyle başlayarak söz konusu dönemde kime ait olduğunu belirtmemektedir. Bunun sebebi mülkiyetin Hibetullah Sultana ait olmasına rağmen hala Paşakapısı işlevini devem ettirmekte olmuş olması muhtemeldir. Söz konusu belgede Fas elçisi Mehmed bin Abdullah Bey'in İstanbul'daki misafirliğine dair tutulmuş bir defterdir. Elçi, Fas hâkimi tarafından Osmanlı payitahtı Derâliye'ye gönderilmiş, iki yıl kadar Kadırga Limanı'ndaki merhume Esma Sultan'ın sarayında ikamet ettikten sonra görevini tamamlayarak ülkesine dönmüştür.[651]

18 Mayıs 1790'da ise Fas hâkimi tarafından Osmanlı payitahtına gönderilen Tâhir Paşa ve maiyetindekilerin Kadırga Limanı Sarayı'nda ağırlanması için hazırlıklar yapıldığı görülmektedir. Belge, yapılan mefruşat masraflarının tesviyesi (ödenmesi/hesaplaşması) hakkında düzenlenmiştir. Fas hâkimi tarafından gönderilen Tâhir Paşa kendisine ve maiyetine "emsâline kıyasla" odalar döşenmiştir: bir oda Tâhir Paşa'ya, bir oda refikine, iki oda etıbbâ (doktorlar) içindir. Döşeme işlemi Yorgancıbaşı ve Matbah-ı Âmire Emîni Ali Ağa nezaretinde yürütülmüştür. Belgede uzun bir döşeme masraf defteri yer almaktadır.[652]

31 Temmuz 1796 tarihli belge ise Osmanlı merkez bürokrasisinin mekânsal düzenlemeleriyle ilgilidir ve Defterdar Kapısı'nın tamir edilmesi sırasında kalemlerin (büro dairelerinin) geçici olarak Kadırga Limanı'ndaki Esma Sultan Sarayı'na nakli hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. (Plan 7.1.)[653] 31 Ağustos 1803 tarihli belgeler (alt kısımlarda görüleceği üzere sarayın onarım için keşif defterinin hazırladığı dönemde), Mekke'den gelen Şerif Abdullah ve beraberindeki Mekke şerifzâdeleri ile maiyetinin Kadırga Limanı'ndaki Sultan Sarayı'nda misafir edilmişlerdir.[654] Bu belgeler Merhum Esma Sultan Sarayı'nın kendisinden sonra miras kalan sultanların çocuk yaşta olmaları ve bu sarayda ikamet etmemelerinden dolayı ihtiyaç halinde

[651] BOA. C.HR.149.7410.1.1; Fas elçisi Muhammed b. Abdullah'ın İstanbul'da Kadırga Limanı'ndaki Esma Sultan Sarayı'nda ikamet ettikten sonra görevini tamamlayıp ayrılışı üzerine düzenlenen mefruşat (döşeme eşyaları) defteri için BOA.C.HR.144.7197.1.1.

[652] BOA. C.HR.176.8786.1.1; BOA. C.HR.176.8786.2.

[653] BOA. HAT.204.10591.1.

[654] BOA. C.ML.380.15624.1.

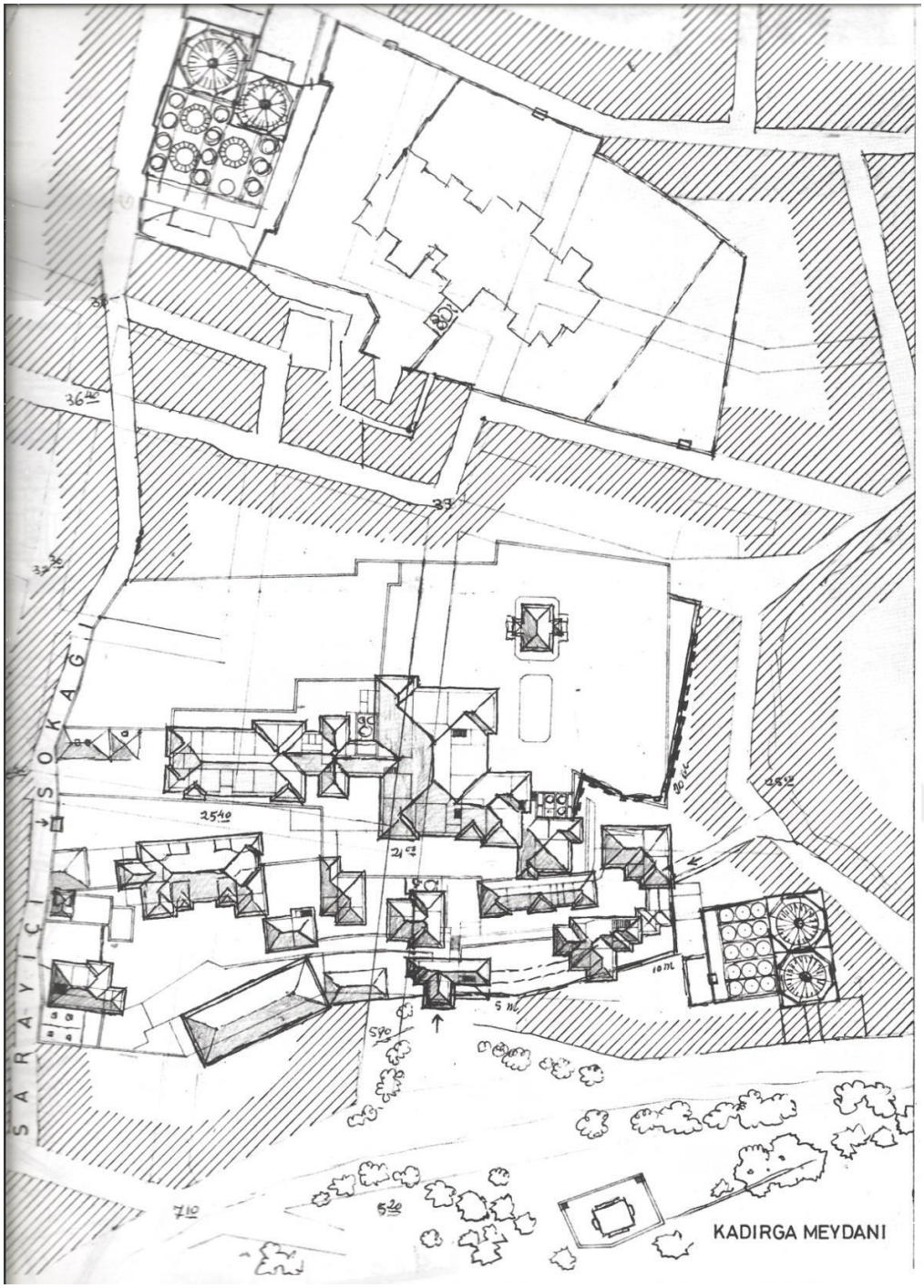
devlet dairesi olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu durum Osmanlı'da mekânların işlevsel esnekliğini de ifade etmektedir.

1802 tarihli belge ise Fas'tan gelen sefirin Esma Sultan Saray'ına ikameti ve beraberinde getirdiği esirlerin akıbeti ile ilgilidir.[655] Belgeye göre Fas elçisi önce Mahmud Paşa civarında Arap Ömer Ağa'nın kiralanmış konağına yerleştirilmiştir. Ancak konağın iç kısmı hareme ayrılınca selamlıkta kendisine uygun bir alan kalmamıştır. Bu yüzden başka bir yere nakil talep etmiştir. Elçi, "önceki Fas elçisi sultan sarayına yerleştirilmişti, bizim bu darlıkta kalmamız yakışık almaz" diyerek şikâyetini bildirmiştir. Bunun üzerine sefirin Esma Sultan'ın Kadırga'daki sarayının selamlık bölümüne nakledilmesine karar verilmiştir. Elçinin beraberinde getirdiği esirler için: önce Alay Köşkü'nde resmi merasim yapılması, ardından Kalyoncu Kışlası'na götürülmeleri planlanmıştır. Daha önce padişah fermanıyla bu esirlerden rızasıyla sefere katılmak isteyenlerin sorulması istenmiştir. Ancak sefaret yazışmasında Fas hâkiminin onları "hediye" olarak gönderdiği belirtilmiştir. Bu nedenle kendilerine mutlaka ikram ve bahşiş verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aksi halde Osmanlı Devleti'nin itibarı zedelenmiş olacağı endişesi dile getirilmiştir.

1 Mart 1803 (H. 7 Zilkade 1217) tarihli belge ise I. Abdülhamid'in kızı Hibetullah Sultan'a ait Kadırga'daki sarayın tamir ve imarı için yapılan keşif defteridir.[656] Bu tadilatın Hibetullah Sultan'ın Anadolu Valisi Alaaddin Paşa ile yapacağı evlilik öncesine denk gelmesi, sarayın evlilik için hazırlanıldığını düşündürmektedir. Keşif defteri, sarayın farklı dairelerini, müştemilatını ve bahçelerini ayrıntılı şekilde sınıflandırarak hem mimari hem de işlevsel unsurlarını gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda saray, harem ve hareme bağlı daireler, hamam yapıları, bahçe düzenlemeleri, kasırlar, hizmetkâr daireleri ve paşa/kethüda dairesi gibi mekân grupları çerçevesinde incelenebilmektedir.

[655] BOA. HAT.178.7857.1.

[656] BOA. D.2223.1.2.

Plan 7.1: Kadırga Sarayı Vaziyet Planı.

Kaynak: Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi: Osmanlı Dönemi,* 1986, s.24.

Belgede “cedid daire” olarak anılan harem bölümü, sarayın merkezî ve en gösterişli kısmıdır. Burada özellikle üç katlı harem dairesinin sakıf, kiremit, müzehheb odalar, oyma şişeler, pervazlar, musandıralar, cam çerçeveler, kitabeler ve merdivenler gibi unsurlarının yenilenmesi vurgulanmaktadır. Duvarlar, sofalar, kiler, abdesthaneler ve came-şuyhaneler için şeş tavan, döşeme, sıva ve elvan boyaların tecdidi öngörülmektedir.

Harem dairesine bitişik cariyelere ayrılmış mekânlarda ise hamamlar, ocaklar, sofalar ve memşalar yeniden inşa edilmiştir. Bu mekânların özellikle beyaz sıva, elvan boya ve taş döşemeleri dikkat çekmektedir.

Sarayın en ayrıntılı onarım kalemlerinden biri hamamlardır. Belgede beşgün/beşgen kubbeler, mecefler, hazine ve külhan mahalleri, mermer zaik taşları, kurnalar, pirinç lüleler ve kurşun boruların tamir ve tecdidi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca külhanın taş döşemesi, su yollarının yenilenmesi ve kalay işlemleri de kaydedilmiştir. Belgeye göre sarayda en az 4 ana hamam (harem hamamı, fevkani hamam, cariyelere mahsus tahtani hamam, bahçe tarafındaki cariye hamamı) ve bunlara bağlı küçük memşa/abdesthane eklentileri bulunmaktadır.

Keşif defterinde, sarayın bahçeleri ve kasırları özel bir önem taşımaktadır. Kebir ve sağir kasırlar, üzerlerindeki kurşun kaplamalar, müzehheb tavanlar, mermer döşemeler ve havuz/fıskiyeleriyle birlikte yenilenmiştir. Bahçelerdeki limonluk, came-şuyhane, fırın ve ocak gibi yapılar da onarım kapsamına alınmıştır. Ayrıca fevkani ve tahtani bahçeler, sed duvarları, küfeki taş merdivenler ve çakıl taşlı yollar sarayın dış mekân düzenlemeleri belirtilmiştir.

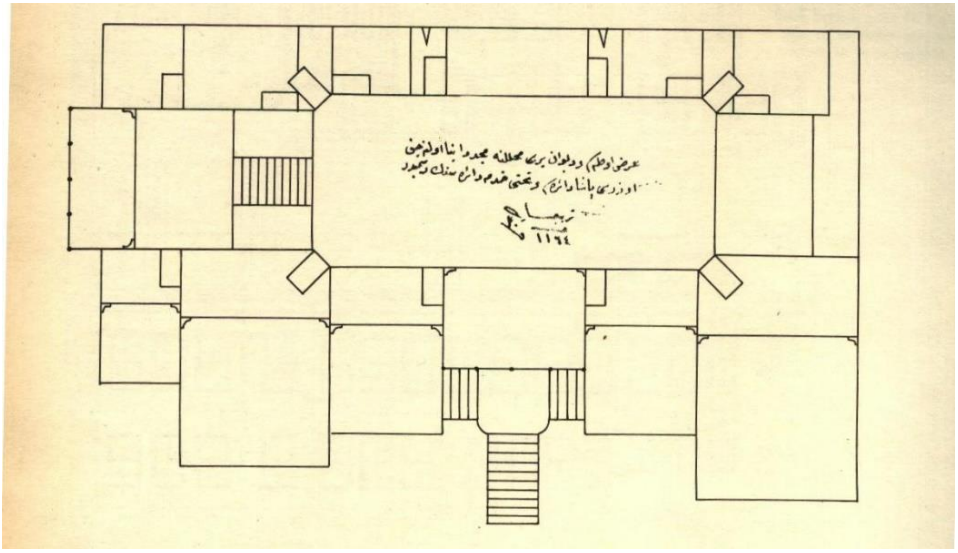
Metinde harem ve kasırlardan sonra en çok vurgulanan bölümler, hizmetkâr ve görevlilere mahsus mekânlardır. Kalfalar dairesi, kethüda dairesi, teberdar dairesi, baş ağa ve harem ağaları daireleri, vekilharç ve aşçıbaşı odaları gibi alanların her birinde sakıf, tavan, duvar, kapı, cam çerçeve ve ocakların tamirine yer verilmiştir.

Belgenin en dikkat çekici bölümlerinden biri, “paşa dairesi”nin inşasına ilişkindir. Eski divanhane üzerine inşa edilen bu bölüm, sütunlu, kemerli, işleme oluklu ve elvan boyalı özellikleriyle sarayın prestij mekânı niteliğindedir. Paşa ve kethüda için ayrılan bu yapılar, hiyerarşik mekânsal örgütlenmeyi yansıtmaktadır. Buradaki kayıtlar, sarayda sadece tamirat değil, aynı zamanda yeniden inşa (müceddeden inşa) faaliyetlerinin de yürütüldüğünü göstermektedir (Tablo 7.6.).

Tablo 7.6: Keşif Defterindeki Mekanlar.

Hamam	Konum	Kullanıcı Grubu	Mimari Özellikler	Tamir Kalemleri
Harem Hamamı	Cedid daire (harem) içinde	Sultan ve harem halkı	Beşgen kubbe, mecefler, hazine, külhan, mermer kurnalar, zaik taşları, kurşun borular	Kubbeler, sıva, boyalar, kalay, lüleler, cam çerçeveler, musandıra, merdiven
Fevkani Hamam	Harem dairesine muttasıl, üst katta	Harem halkı, üst kat kullanımı	Beşgen kubbe, mecefler, çuka kaplı kapılar, mahzen, kurşun borular	Kubbe, camlar, sıvalar, boyalar, kurşun tebdili, tepe camları
Cariyelere Mahsus Tahtani Hamam	Cariyelere mahsus daire, alt katta	Cariyeler	Kiremit çatılı, tahta tavanlı, taş döşemeli, üç memşa, beyaz sıva, elvan boya	Sakf, tavan, döşeme, kapılar, taş döşeme ağartması, elvan boyalar
Bahçe Tarafında Cariyelere Hamam	Atik daireye bitişik, bahçe tarafında	Cariyeler	İki katlı oda ve sofa ile bağlantılı, tavan ve döşeme tamiri, ahşap ve kargir birleşimi	Sakf, tavan, döşeme, cam, çerçeve, kapı, sıva ve boya tecdidi
Hizmetkâr Hamamı (Came-şuyhane ile)	Hamama muttasıl abdesthane ve memşalarla ilişkili	Hizmetkârlar ve görevliler	Fevkani ve tahtani abdesthaneler, memşalar, dolma duvar, taş basamaklar	İki katlı abdesthane ve memşa inşası, kiremit çatı, dolma duvar, beyaz sıva, elvan boya

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Plan 7.2: Kadırga Sultan Sarayı Selamlık Dairesi.

Kaynak: Sedad Hakkı Eldem, *Türk Evi: Osmanlı Dönemi,* 1986, s.21.

4 Mart 1840 tarihli belge ile artık Kadırga Sarayı ismi ile anılan Esma Sultan Sarayının tekrardan onarımı gündeme gelmiştir.[657] Kadırga Limanı Sarayı'nın üç kısma ayrılarak her bölüm için ayrı birer emin tayin edilmesini ve eşzamanlı olarak İbrahim Paşa Sarayı'nın tamiratının sürdürüldüğünü kaydetmektedir. Kadırga Sarayı: Saray üç kola (kısma) ayrılmış, her birine birer emin atanmıştır: Ali Paşa kethüdası Mehmed Ağa, Şehremini Efendi, Galata Voyvodası Arnavud Ahmed Ağa'dır. Bu eminlerin nezaretinde sarayın keşfi yapılacak ve noksansız şekilde inşasının tamamlanmasına dikkat edilecektir.

Söz konusu belgede, mimarlık tarihi açısından dikkat çeken önemli ifadeler yer almaktadır. Özellikle sarayın "ecilden takdim olunan kebîr resm mucibince" yeniden inşa edilmesinin gerektiği ve mevcut bazı dairelerin ihtiyaçları karşılamaması sebebiyle "bir kıta resm üzere" eski yapıların yıkılarak yenilerinin yapılmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Bu ifadeler, 18. yüzyıl sonu Osmanlı saray mimarisinde yalnızca basit onarımların değil, aynı zamanda ayrıntılı keşif ve yeniden inşa süreçlerinin de ele alındığını; bunların sadece görsel bir betimleme değil, bir yapıya ait teknik çizimler olduğunu göstermektedir.

25 Eylül 1864 (H. 23.04.1281) tarihli bir belge Kadırga Sarayı'nın yeni sahipleri için yeniden onarıldığını belgelemektedir.[658] Bu belgeye göre Kadırga Limanı'ndaki Esma Sultan'ın sarayında, zevci Muhsinzade Mehmed Paşa'nın emriyle yapılan tamiratta bahçe tarhı için İspanya taşı kullanıldığı belirtilmektedir. Sarayın daha sonraki akıbeti belgelerle takip edilememektedir.

Kadırga Limanı kıyısında yer alan ve Osmanlı hanedan mülklerinin tipik bir örneği olarak kabul edilen Esma Sultan Sarayı, İstanbul'un 18. ve 19. yüzyıldaki kentsel ve mimari dönüşümünün önemli bir göstergesi olmuştur. Yapının konumuna dair kaynaklarda ve haritalarda görülen süreklilik, özellikle Sarayiçi adının günümüze kadar ulaşması, mekânsal belleğin kalıcılığını göstermektedir. Sarayın Osmanlı dönemindeki işlevleri incelendiğinde, yalnızca bir hanedan mensubunun ikametgâhı olmakla kalmayıp, devletin diplomatik ve idari ihtiyaçlarına da hizmet eden çok işlevli bir yapı olduğu ortaya çıkmaktadır. 1755'te Halil Paşa Sarayı'nın yanmasının ardından

[657] BOA. C.SM.19.984.1.1.

[658] BOA_TS.MA.d 10718.

geçici olarak Paşakapısı işleviyle kullanılan bu mekân, 1789 yangını sonrasında yeniden devlet dairelerinin kullanımına açılmıştır. Fas ve Mekke elçilerinin konaklamasına tahsis edilmesiyle Osmanlı'nın diplomatik temsil sahnesinde etkin bir rol oynamıştır. Bu esnek işlevsellik, Osmanlı saraylarının konjonktürel gereksinimlere göre yeniden tanımlanabilen kullanım biçimlerine işaret etmektedir.

Mimari açıdan bakıldığında, saray belgelerde harem ve selamlık ayrımı, çok katlı daireler, sofalar, kasırlar ve hamamlarla birlikte 18. yüzyıl konut mimarisinin hem temsili hem de işlevsel yönlerini yansıtmaktadır (Plan 7.2.). Belgelerde ayrıntılı olarak listelenen keşif ve tamirat defterleri, bu yapının sıradan bir ikametgâh değil, aynı zamanda hanedanın ekonomik, siyasi ve toplumsal gücünü temsil eden bir "mimari bütünlük" olduğunu göstermektedir. Sarayın dört ana hamamı, paşa ve kethüda daireleri, kasırları ve bahçeleri hem mekânsal hiyerarşiyi hem de Osmanlı konut kültüründeki ihtişam arayışını vurgulamaktadır. Ayrıca mülkiyetin Esma Sultan'dan Hibetullah ve Emine Sultan'a geçişi, Osmanlı hanedan kadınlarının şehir içi mülkiyet örüntülerindeki rollerini gözler önüne sermektedir. Sarayın farklı belgelerde iki sultan arasında eş zamanlı olarak zikredilmesi, çocuk yaşta hanedan mensuplarına ortak mülkiyet tahsisi ihtimalini güçlendirmektedir. Bu durum kadın sultanların mülk edinme ve tasarruf haklarının hanedan içi miras ilişkileri bağlamında yeniden değerlendirilmesine imkân vermektedir.

Sonuç olarak Esma Sultan Sarayı, Bizans'tan Osmanlı'ya uzanan bir mekânsal sürekliliğin temsilcisi olmasının yanı sıra, Osmanlı saray mimarisinde hanedan mülkü-devlet işlevi-diplomatik kullanım üçgeninde önemli bir rol oynamıştır. Yapının belgelerle izlenen onarım ve yeniden inşa süreçleri, yalnızca fiziki tamirat değil, aynı zamanda kentin idari ve diplomatik düzeninin de bir parçası olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Kadırga Limanı'ndaki bu saray hem hanedan kadınlarının mülkiyet dinamiklerini hem de Osmanlı İstanbul'unun çok işlevli mekânsal örgütlenmesini anlamak açısından kritik bir örnektir.

7.3.10. Kumkapı'da Elçilik Misafirhaneleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda dış ilişkilerin kurumsallaşarak düzenli bir diplomatik yapıya kavuşması, özellikle Fatih döneminde belirginlik kazanmıştır. İstanbul'un 1453'te fethedilmesinin ardından, şehir artık yalnızca bir imparatorluk başkenti değil,

aynı zamanda uluslararası diplomatik temasların yoğunlaştığı bir merkez hâline gelmiştir. Bu dönüşümün somut bir göstergesi olarak, 1454 yılında Venedik Cumhuriyeti Osmanlı başkentinde ilk daimî elçiliğini kurmuş, bunu sırasıyla 1475'te Lehistan (Polonya), 1497'de Rusya, 1525'te Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin elçilikleri takip etmiştir.[659]

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'daki Avrupa elçilerine uyguladığı diplomatik protokol, klasik Batı diplomasisinin kurallarıyla örtüşmekten ziyade, İslam hukukunun ve Osmanlı misafirperverlik geleneğinin belirleyici olduğu özgün bir sistem üzerine inşa edilmiştir. Elçiler, klasik anlamda karşılıklı devlet temsilcileri değil; daha çok İslamî "emân" (güvence) anlayışı çerçevesinde "misafir" olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, yalnızca güvenlikleri değil, tüm masrafları da Osmanlı hazinesi tarafından karşılanmıştır. Bu uygulamaya "tayinat" adı verilmektedir. Avrupa'da benzeri olmayan bu sistem, misafirin korunması ve ağırlanmasına dair Osmanlı'nın diplomatik nezaketini gösterdiği kadar elçilerin hareket alanını kontrol altında tutmayı da amaçlamıştır. İstanbul'a gelen elçilere, şehre adım attıkları andan itibaren bir mihmandar (resmî refakatçi) atanmakta, konaklama, ulaşım ve iaşe dâhil tüm giderler Osmanlı devleti tarafından karşılanmıştır. Ancak bu uygulama her elçi için standart olmayıp, tayinat miktarları elçinin temsil ettiği devletin konumu, elçiliğin derecesi (büyük, orta veya küçük) ve beraberindeki heyetin büyüklüğüne göre farklılık göstermiştir. Gelen elçilerin hepsinin Elçi Han'da ikamet ettirilmediği ve hatta iyi ilişkiler kurulmak istenilen devletlerin elçilerine ihtimam gösterilerek geçici konutlar verildiği görülmektedir.[660]

Osmanlı başkentinde yabancı elçilik heyetlerine geçici olarak tahsis edilen yapılar, yalnızca diplomatik temas noktaları değil, aynı zamanda kent dokusunun belirleyici unsurlarından biri haline gelmiştir. Bu bağlamda Kumkapı bölgesi, özellikle Osmanlı-

[659] Ömer Düzbakar, "XV–XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçilik Geleneği ve Elçilik İaşelerinin Karşılanmasında Bursa'nın Yeri," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research* 2, no. 6 (Kış 2009): 183.

[660] Dariusz Kołodziejczyk, "Polish Embassies in Istanbul or How To Sponge on Your Host Without Losing Your Self-Esteem," *The Illuminated Table, The Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, ed. Suraiya Faroqhi and Christoph K. Neumann (Würzburg: Ergon Verlag, 2003): 53.

Rus ilişkilerinin seyrine paralel olarak Moskova elçilerinin ikametine ayrılan misafirhaneler ile dikkat çeken bir diplomatik alan işlevi üstlenmiştir. Elçilerin konakladığı bu yapılar, yalnızca geçici diplomatik merkezler olmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı kentinde yabancı temsilcilerle sosyal hayatın kesiştiği bir alan haline gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun elçilik protokolü kapsamında uyguladığı tayinat sistemi ve diplomatik misafirhane tahsisleri, yalnızca teorik ya da sembolik düzenlemelerle sınırlı kalmamış; taşınmaz tahsisi, kira ödemeleri ve bürokratik işlemleri içeren somut bir idari yapı üzerine oturmuştur. Bu bağlamda İstanbul'un farklı mahalleleri, özellikle yabancı elçilerin geçici ikametleri için tahsis edilen yapılarla diplomatik işleyişin parçası hâline gelmiştir. Kumkapı semti, bu uygulamanın gözlemlenebileceği örnek alanlardan biridir.

Nitekim 7 Ağustos 1699 (H. 19.09.1111) tarihli bir arşiv vesikasında, Kumkapı civarında bulunan bir hanenin Osmanlı idaresi tarafından Moskova elçisinin konaklaması amacıyla elçilik misafirhanesi olarak tahsis edildiği kayıt altına alınmıştır. Hanenin sahibi Mehmed adlı şahıs, bu tahsis sebebiyle doğan kira alacağına ilişkin bir istida (dilekçe) sunarak, kira bedelinin karşılanması için padişah fermanı talebinde bulunmuştur.[661] Sürecin devamına ilişkin yazışmalar 5 Ekim 1700 (H. 21.10.1111) tarihli bir başka belgede yer almakta olup, burada Mehmed Ağa'ya ait hanenin, Asitâne-i Saadet bünyesindeki diplomatik misafirhane düzenlemeleri çerçevesinde Sadrazam tarafından "Sahhı" kaydıyla onaylandığı ve ardından Hatt-ı Hümâyûn ile bu tahsisin resmîlik kazandığı bildirilmektedir. Bu süreçte belirlenen 4.640 akçe tutarındaki kira bedeli, dönemin ekonomik koşulları içinde orta ölçekli bir taşınmaz için öngörülen makul bir meblağ olarak değerlendirilmektedir. İlgili muhasebe defterlerine işlenen ödeme kaydı, Osmanlı'da elçilik masraflarının yalnızca tayinatla sınırlı kalmayıp, devletin taşınmazları temin ve kiralama yoluyla da aktif bir diplomatik ev sahipliği yürüttüğünü ortaya koymaktadır. Bu tür belgeler, Kumkapı gibi mahallelerin yalnızca yerleşim değil, aynı zamanda uluslararası ilişkilerin mekânsal bir aracı olarak nasıl işlev gördüğünü gözler önüne sermektedir. [662]

[661] BOA, İE.HR.6.583.1.1.

[662] BOA, AE.SMST.II.31.3057.1.1.

Kumkapı'daki bu diplomatik konaklama düzenlemeleri, tek seferlik geçici bir tahsisten ibaret kalmamıştır. Aksine süreklilik arz eden ve devlet nezdinde düzenli kira ilişkilerine konu olan bir uygulama hâlini almıştır. Arşiv belgeleri, Osmanlı'nın bu süreci takip eden yıllarda da benzer yöntemlerle sürdürdüğünü göstermektedir. Bu durum, Osmanlı'nın diplomatik protokolü mekâna taşıyan pratiklerinin istikrar kazandığını ve Kumkapı'nın uluslararası temsilciler nezdinde kurumsallaşan bir diplomatik alan işlevi üstlendiğini ortaya koymaktadır.

3 Şubat 1701 (H. 21.10.1111) tarihli diğer bir belgede, kira süresinin sona ermesi üzerine, bu kez Kumkapı'da Es-Seyyid Ağa Camii civarındaki başka bir hanenin Moskova elçisi için konaklama yeri olarak tahsis edildiği görülmektedir. Ancak bu defa belirlenen kira bedeli 1.160 akçe ile önceki tahsise göre oldukça düşüktür. Bu bedeldeki azalma, konutun fiziksel özellikleri, konumu, kira süresi ya da devletin üstlendiği masrafların kapsamındaki değişikliklerle açıklanabilir; ancak mevcut belgelerde bu farkı kesin olarak açıklayabilecek detaylar yer almamaktadır. [663]

Konaklama tahsislerinin sürdüğü bir diğer örnek ise 11 Ekim 1706 (H. 03.07.1118) tarihli belgede kayıtlıdır. Bu belgeye göre, Hasan Paşa'nın muhafız hanesi, yine Moskova elçisi için konaklama yeri olarak belirlenmiş ve bu kez kira bedeli yeniden 4.640 akçe olarak tespit edilmiştir.[664] Ancak bu tutar kısa süre içinde revize edilmiştir. 8 Kasım 1706 (H. 01.08.1118) tarihli başka bir belgede kira bedelinin 4.811 akçeye yükseltildiği anlaşılmaktadır. Yeni bedel, her biri 160 akçelik 30 kuruş üzerinden hesaplanmış ve ayrıca 31 akçelik bir ek ödeme ile toplam miktar 4.831 akçeye ulaşmıştır. Bu ayrıntılı hesaplama yöntemi, devletin elçilik masraflarını mali açıdan titizlikle takip ettiğini göstermektedir. Aynı zamanda kira ödemelerinde kuruş-akçe dönüşümünün bürokratik işlemlerde nasıl uygulandığına dair bilgiler de sunmaktadır.[665] 1709 tarihli belgeye göre Moskova çarının orta elçisinin konak olarak yine Kumkapı civarında Acu (Açu) Kalesi Muhafızı Hasan Paşa'nın hanesi tahsis edilmiştir.[666]

[663] BOA, AE.SMST.II.124.13677.1.1.

[664] BOA, AE.SAMD.III.145.14160.1.1.

[665] BOA, AE.SAMD.III.70.7011.1.1.

[666] BOA, İE.HR.12.1196.1.1.

Kumkapı bölgesinin Moskof elçisi gibi Acem (İran) elçisi için de bir ikamet yeri olarak seçildiği görülmektedir. 1741 yılına ait bir maliye kaydı, İran elçisinin Kadırga Limanı civarında yer alan bir haneye yerleştirilmesini ve bu hanenin kira bedellerinin nasıl kayda geçirildiğini göstermektedir. Belgeye göre, Hacı Mehmed'e ait bir hanenin iki odalı bir bölümü İran elçisine konak olarak tahsis edilmiştir. Hanenin kira bedeli, 1153 (1740-41) yılı Şevval ayından itibaren hesaplanmış ve her ay için ayrı ayrı kayda geçirilmiştir. Defterdar tarafından yapılan hesaplamalar sonucunda hanenin Zilkâde ayı kirası belirlenmiştir. Bu tutar için hazine tezkeresi çıkarıldığı kaydedilmiştir. Kayıtlarda açıkça ifade edildiği üzere, Zilhicce ayı icâresi yalnızca otuz altı guruş olarak tespit edilmiştir. Bu miktar da defterdarın imzasıyla teyit edilmiş ve padişahın hatt-ı hümâyûnu ile onaylanmıştır. Böylece, kira bedeli resmiyet kazanmış ve hanenin sahibi lehine ödeme yapılması sağlanmıştır.[667]

1746'da da İran elçisi için, Kumkapı civarında bulunan Ragıb Paşa Hanesi elçilik konağı olarak belirlenmiştir. Ancak yalnızca hanenin kendisi değil, içerisinin döşemesi de devlet tarafından organize edilmiştir. Ferman, söz konusu hanenin, Mehterhâne-i Âmire mevcudundan alınan eşya ile döşendiğini göstermektedir. Eşyaların temini ve döşeme işinin Hüseyin Ağa marifetiyle yapıldığı belirtilmiştir. Kaynakta "marûşât" (mefruşat, döşeme eşyası) tabiri kullanılmıştır. Okunabilenler arasında havlu ve yastık yer almaktadır. Bu da elçilerin konforu için en küçük ayrıntının bile devlet eliyle karşılandığını göstermektedir. Elçinin görevini tamamlayıp ülkesine dönmesinden sonra, Ragıb Paşa Hanesi'ne yerleştirilen eşyalar Mehterhâne-i Âmire'ye iade edilmiştir. Ancak belgede açıkça belirtildiği üzere, bazı eşyalar "zayi ve telef olunduğundan" geri alınamamıştır. Bu kayıp eşyaların listesi Başmuhasebe'ye işlenmiş, ayrıca bir sureti Mehterhâne-i Âmire'ye gönderilmiştir.[668]

1835 yılına ait bir belge, Kadırga Limanı'nda bulunan bir konağın Trablus Beylerbeyisi Ali Paşa'nın ikametine tahsisi sürecini ayrıntılarıyla yansıtmaktadır.[669] Bu süreç, 19.yüzyılda Kumkapı bölgesinin devlet erkanı için hala misafir kabul alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Belgeye göre, Kadırga'da bulunan konak, Ali

[667] BOA. AE.SMHD.I.174.13439.1.

[668] BOA. AE.SMHD.I.195.15325.1.1.

[669] BOA. C.DH.212.10554.1.1.

Paşa'nın geçici ikametine tahsis edilmiştir. Konağın kullanım amacına uygun hale gelebilmesi için gerekli olan mefruşat (döşeme eşyaları) ve batâk takımı (muhtemelen yatak ve oturma takımı gibi temel mobilya unsurları) temin edilmiştir. Bu eşyaların listesi, detaylı bir müfredat defteri halinde hazırlanarak merkeze arz edilmiştir.

27 Temmuz 1840 tarihli belge ise Trablus Valiliği görevinden ayrılmış olan (esbak) Ali Paşa'ya tahsis edilmiş Kadırga'daki konağın durumu ile ilgilidir.[670] Ali Paşa, ikametine tahsis edilen konağın ciddi şekilde harap olduğunu belirterek tamir edilmesi için bir arzuhal sunmuştur. Konağın mirîden mazbut (devlet mülkiyetinde kayıtlı) olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle tamir masraflarının da devlet tarafından karşılanması gerekmektedir. Hazırlanan keşif defteri konağın tamiri için yüksek bir masraf gerektiğini göstermektedir. Ancak bu masrafların "şimdi sırası olmadığı" belirtilmiş, yani yüksek harcama yapılmasının uygun görülmediği vurgulanmıştır. Çözüm için iki ihtimal gündeme getirilmiştir: Cüz'i masraflarla tamirin yapılması ya da tamirin mümkün olmaması hâlinde, Ali Paşa için uygun bir konağın kiralanmasıdır. Hangi seçeneğin daha kolay olacağı (suhuletli görüleceği) defterdarın incelemesine havale edilmiştir.

Tüm bu belgeler bir arada değerlendirildiğinde, Kumkapı semti, Osmanlı Devleti nezdinde yalnızca bir yerleşim bölgesi değil, aynı zamanda uluslararası diplomasiye hizmet eden stratejik bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Elçilerin güvenli ve denetimli biçimde konaklatılmasına uygun yapılarla donatılmış bu bölge hem jeopolitik konumuyla hem de merkezî otoritenin doğrudan kontrolü altında olmasıyla tercih edilmiştir. Üstelik Osmanlı'nın bu süreçte özel şahıslara ait taşınmazları kira karşılığında tahsis etmesi, devlet ile birey arasındaki mülkiyet ilişkilerinin nasıl bürokratik düzen içinde yürütüldüğünü göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

7.3.11. Kadırga Limanı'nda Mîrî Katır Ahırı ve Ambarı

Osmanlı arşiv kaynakları, Kadırga Limanı Meydanı'nın yalnızca sivil ve ticari yapılarla değil, aynı zamanda devlete ait fonksiyonel mekânlarla da donatıldığını göstermektedir. 11 Mayıs 1695 tarihli bir belgede, bu alanda katır ahırlarının yer aldığı, yani bölgenin nakliye ve saray lojistiği açısından önemli bir işlev üstlendiği

[670] BOA. HAT.1622.70.1.1.

anlaşılmaktadır. Belgeye göre, söz konusu yapıların bir kısmında fiziksel hasar meydana gelmiş, özellikle çatılarda çökme, bazı alanlarda su sızıntısı, çevresindeki taş duvarlarda ise yıkılma gibi sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu durum, dönemin Birinci Mirahor Ağa'sına resmi yolla bildirilmiştir. Ardından, yapıların genel durumu, hasarın boyutu ve gerekli onarım ihtiyacı tespit edilerek kayıt altına alınmıştır. [671]

1744 tarihli bir defterde ise Kumkapı, Üsküdar ve Tophane-i Âmire ambarlarında depolanan hayvan yemlerinin (mekûlât) tevzi sürecini, bu işlerde görev yapan memurların maaşlarını ve ortaya çıkan masrafları ayrıntılı şekilde kaydetmektedir.[672]

24 Kasım 1760 (H. 1174) tarihli dosyada Kadırga Limanı'nda bulunan mîrî (devlete ait) katır ahırının tamiri hakkında hazırlanmış bir defter kaydıdır. Belgeye göre, Kadırga Limanı'ndaki mîrî katırların barındırıldığı ahırda ciddi yapısal sorunlar ortaya çıkmıştır. Özellikle kiremitlerin yerinden ayrılması (iftirak), taş oluklardaki derzlerin ve birleşim noktalarının bozulması, üzerlerindeki dövme demir aksamın (çatı/oluk bağlantıları) onarıma muhtaç olması gibi sorunlar kaydedilmiştir. Bu durum, ahırın hem fonksiyonelliğini hem de dayanıklılığını tehlikeye soktuğu için acil bir keşif ve tamir ihtiyacı doğurmuştur. Belgelerden anlaşıldığı üzere tamiratlar yalnızca basit bir çatı onarımı değil, çatıdan kanalizasyona, yem ambarlarından duvar tahkimine kadar çok yönlü bir bakımı kapsamıştır. Onarım süreci, hassa mimarlarının keşfi, defterdarlığın muhasebesi ve padişahın hatt-ı hümâyûnu ile bürokratik süzgeçten geçirilmiştir.[673]

5 Ekim 1774'te Kadırga Limanı'ndaki mîrî esterân (katır) ahırlarının tekrar onarıldığı görülmektedir. Bu onarım için yapılan keşif çalışmasında kârgir sakf kemerleri çatlamış, yemlikler, zâbitan ve neferât odaları harap olmuş, içte ve nihayetine dek su yolları tıkanmış (tathîre muhtaç) olduğu görülmüştür. Bu yüzden Hassa Mimar Ağa marifetiyle keşif ve defter hazırlanıp, tamir (termîm) ve tecdid işlerinin fermanla icrası talep edilmiştir.[674]

---

[671] BOA, D.BŞM.d.789.

[672] BOA. C.AS.1201.53799.1.1.

[673] BOA. C.AS.641.26972.1.

[674] BOA. C.SM.128.6429.1.1.

6 Mart 1782'deki belgeye göre Emr-i şerif üzerine, Kadırga'daki mîrî hayvan ahırları Mîrî Ahur-ı Evvel Ağanın görevlendirdiği Kâtip Efendi, Sa'îd Bey ve Hasan Efendi ile yerinde muayene edilmiştir.[675] Ser Mimar-ı Hassa Mehmed (Tâhir) Ağa tarafından keşif ve mesaha defteri hazırlanmıştır. Yapı "mürûr-u eyyâm ile harap" olup "eşedd ihtiyaç" derecesinde tamire muhtaç olan yerler belirtilmiştir. Buna göre çatı ve örtüler; çok sayıda ahırın üstünde kiremit aktarma, mühimmat-ı sakf, horasan kireci ile onarım; şikeste makraz (bozuk çatı elemanları) tecdidi. Oluk ve lağım; kârgir dere olukları (tûlânî), gezlik oluklar, kebîr kapıya kadar ve bostan nihayetine dek lağım tefriği (kanal açma/temizleme). Duvar ve döşemeler; dolma/taş duvar tecdidi, tavan-döşeme tamiri; iki kat badana; kaldırım tecdidi. İç donatım; çok sayıda ahırda yemlik (mahlûtan/ahşap) tecdidi; kapı tecdidi; arpa ambarı üzerinde onarım. Hizmet mekânları; neferât ve zabîtan odaları, kethüdâ dairesi (tavan, döşeme, cam, abdesthane, merdiven) onarımları. İşçilik-nakliye; küfe-kürek hamaliye ve sair masrafları içermektedir.

1784 sonbaharında ahırların tekrardan hasar gördüğü ve onarıma ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır.[676] Belgede "Vukûʿ-ı bârân" (şiddetli yağış) sonrası ahırın bir duvarı çöktüğü (münhedim); duvarın iki yanındaki çatının (sakf) da kısmen çöktüğü, yemlikler ve sair bölümler de onarıma muhtaç hale geldiği belirtilmektedir. Benzer şekilde 15 Ocak 1792'de İstanbul'un Kadırga Limanı'nda bulunan mîrî esteran ahurları ile onlara bitişik odaların kapsamlı onarım ve yeniden yapım sürecini girdikleri görülmektedir. Metin hem keşif ve masraf hesaplarını hem de işin yürütülmesine dair bürokratik süreci ayrıntılı şekilde ortaya koymaktadır.[677]

2 Ağustos 1793 tarihli belge ise Kadırga Limanı'nda bulunan mîrî ahırlardaki tahtırevan (saltanat taşıma araçları) esterleri ile diğer esterlerin semer ve takımlarının yenilenmesi ve tamiri hakkında düzenlenmiş mali ve idari kayıtları içermektedir.[678] Belgede planların yer aldığı söylense de dosyada planlara ulaşılamamıştır. Söz konusu ahırda saltanat ailesinin taşınması için kullanılan tahtırevanların bulunması

[675] BOA. C.ML.508.20687.1.1.

[676] BOA. C.DH.249.12414.1.

[677] BOA. C.AS.617.26013.1.1.

[678] BOA. C.SM.135.6776.1.1.

düşündürücüdür. Bu veri ahırın Kadırga ve Kumkapı bölgesinde ikamet eden saltanat ailesinin ve üst düzey saray erkanının hizmetinde olduğunu ve onların şehir içindeki ulaşımına hizmet ettiğini işaret etmektedir.

10 Nisan 1804 (H. 21 Muharrem 1219) tarihli belge, İstanbul'da çıkan büyük bir yangında Cebehâne-i Âmire ve Arslanhâne'nin yanması üzerine alınan acil tedbirleri kayıt altına almaktadır.[679] Belgeye göre Cebehâne-i Âmire (Tophane baruthanesi ve silah deposu) tamamen yanmış olduğundan, yeniden inşa edilinceye kadar cebeci ocaklarının (cebehâne ortaları) ve Cebecibaşı Ağa'nın geçici olarak yerleştirilmesi gündeme gelmiştir. İlk etapta Kadırga Limanı'nda mevcut bir saray (daha önce I. Abdülhamid'in kızı Hibetullah Sultan'a temlik edilmiş olan) düşünülmüştür. Fakat sarayın harap durumda olması nedeniyle uygun bulunmamıştır. Bunun üzerine Kadırga Limanı'nda Has Arabacılar Kışlası geçici mekân olarak seçilmiştir. Cebecilerin ve Cebecibaşı'nın burada ikamet etmesine karar verilmiştir. Kışlada bulunan araba beygirleri (bargirler) ise Mirahor-ı Evvel Ağa'nın nezaretinde diğer miri ahırlara nakledilmiştir. Öte yandan, yangında Arslanhâne (saray hayvanat bahçesi, özellikle arslanların tutulduğu yapı) da yanmıştır. Buradan kurtarılan hayvanlar, geçici olarak Fazlı Paşa Sarayı'nda (önceden filhâne olarak kullanılan mekân) muhafaza edilmiştir. Aynı dönemde 20 Eylül 1804'te İstanbul Kadırga Limanı'nda İstabl-ı Âmire'ye bağlı miri esterân (katır) ahırlarının harap hale gelmesi üzerine tamir edildiği anlaşılmaktadır.[680]

19. yüzyılın başlarında, özellikle III. Selim devrinde Osmanlı başkenti İstanbul'un sur dışı bölgelerinde yeni tabya ve savunma yapılarının inşasına hız verilmiştir. Bu bağlamda Kumkapı haricinde yapılan top tabyaları ve sekirdmeler (marangozluk) önem taşımaktadır. 1807 tarihli bu defter, inşaatın masraf kalemlerini ve uygulama sürecini ortaya koymaktadır.[681]

19. yüzyıl başlarında İstanbul'un lojistik altyapısında ahır yapılarının önemini devam ettirdiği görülmektedir. Kadırga Limanı'nda yer alan altı göz büyük ahırlar, bu açıdan stratejik bir merkez işlevi gördüğü düşünülmektedir. 1816 tarihli defter, söz konusu

[679] BOA. HAT.119.4849.1.

[680] BOA. C.AS.377.15607.1.1.

[681] BOA. C.AS.877.37626.1.1.

ahırların tamiri ve yeniden inşası için yapılan keşif ve masraf kayıtlarını içermektedir.[682]

Cephâne-i âmire hududunda, Kadırga Limanı'nda bulunan fevkânî bir kulluk yapısının 1817 yılında kapsamlı bir keşif ve tamire tâbi tutulması, Osmanlı askeri mimarlığında sahil güvenlik noktalarının idamesine dair önemli bir örnektir.[683] Belgeye göre, uzun süredir bakım görmemiş olan söz konusu bina gerek zabitan gerekse neferâtın ikamet edebileceği bir mekân olmaktan çıkmış ve tamir talebi doğrudan Cebecibaşı Ağa tarafından Sadaret'e iletilmiştir. Hazırlanan defterde, tamiratın "tecdîd mertebesinde kâimen tamir" düzeyinde olduğu özellikle vurgulanmıştır. Bu ifade, yapının yalnızca küçük onarımlara değil, neredeyse yeniden inşa derecesinde kapsamlı bir müdahaleye ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Tamirat kapsamı, dönemin ahşap-kârgir bileşimli inşa tekniklerini ayrıntılı biçimde yansıtmaktadır. Çatının tamamen sökülerek enkazıyla yeniden kurulması, dere ve olukların Horasan harcı ile yenilenmesi, eskimiş kirişlerin ve kuşakların değiştirilmesi temel adımlar arasındadır. İç mekânlarda basma tavanların tesviyesi, çatal zeytin tahtalarıyla döşeme tamiri, cam-çerçeve ve kapı kanatlarının yarı yarıya yenilenmesi, beyaz sıva ve elvan boyaların tazelenmesi kayda geçirilmiştir. Ayrıca merdiven basamaklarının tamamlanması, çıkrıkçı işi trabzanların (korkulukların) ikmali ve odalarda koltuk ile müştemilâtın yeniden düzenlenmesi, işin ne denli detaylı olduğunu göstermektedir.

Zemin katta ise oda başı ve usta odaları, üç bab neferât odası, matbah ocağı, abdesthaneler ve memşâların (geçit) onarımı öngörülmüştür. Tüm müştemilâtın kilit, halka ve zenberek donanımlarıyla birlikte tamamlanacağı belirtilmiştir.

Masraf, keşif defterine göre 3.698 guruş olarak hesaplanmıştır. Ödeme süreci klasik bürokratik zincir üzerinden yürütülmüştür. Defterdar marifetiyle baş muhasebeye kaydı yapılmış ve hazine tezkiresi düzenlenmiştir. Ayrıca iş bitiminde tekrar keşif ve muayene yapılması şart koşulmuştur. Bu da 19. yüzyıl başında devletin inşa-onarım işlerinde kontrol ve hesap denetimini sistematik hâle getirdiğini göstermektedir.

Bu belge, Kadırga Limanı'nın yalnızca bir ikmal ve hayvan ahırı merkezi değil, aynı zamanda askeri gözetim ve güvenlik altyapısına sahip stratejik bir sahil bölgesi de

[682] BOA. C.ML.490.19950.1.1.

[683] BOA. C.AS.1208.54163.1.1.

olduğunu ortaya koymaktadır. Kulluk yapısının tecdîd mertebesinde onarılması, liman güvenliğinin sürekliliği için bu mekânların vazgeçilmez görüldüğünü kanıtlamaktadır. Aynı zamanda, Osmanlı taşra mimarlığında ahşap-kârgir tekniklerin, süslemeli boya uygulamalarının ve işçilik denetiminin nasıl iç içe yürütüldüğüne dair somut bir örnek teşkil etmektedir.

4 Mart 1840 tarihli bu arzuhal ise Kadırga Limanı'nda bulunan miri ahırda (esterân ahırı) yaşanan su sıkıntısına ilişkindir.[684] Belgeye göre; ahırın içinde ne tatlı ne de acı su kaynağı mevcut değildir. Bu nedenle hayvanlar, ahırın önünde, tarik-i âm (ana yol) üzerindeki acı çeşmeden sulanmaktadır. Ancak özellikle kışın şiddetli soğukta ve yazın sıcak günlerde burada sulama işlemi yapılırken, gelip geçen kadınlar, çocuklar ve diğer yayalar, hayvanların hareketlerinden zarar görme tehlikesi yaşamaktadır. Sürekli bu sıkıntı nedeniyle, ahırın içine doğrudan su getirilmesi için bir su hattı tesis edilmesi talep edilmiştir. Arzuhal, doğrudan padişaha hitaben kaleme alınmış hem hayvanların sağlığı hem de yoldan geçen halkın güvenliği için çözümün elzem olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de Enbiyâ Sûresi, 30. ayetten *"minel mâi külli şey'in hayy"* (Hayatın kaynağını sudan kıldık.) ayetine atıfla, suyun dini ve insani bir gereklilik olduğu belirtilmiştir.[685]

27 Kasım 1849 tarihli belge, askeri ihtiyaçlar için satın alınan kömürün muhafazası meselesini konu almaktadır.[686] Muayyenat-ı askeriyeye (askeri ihtiyaçlar için belirlenmiş malzemelere) ait kömürün miktarı, mevcut mirî depolara (mefâzeler) sığmamaktadır. Bu nedenle kömürün korunması için yeni depo alanı oluşturulması gerekmiştir. Söz konusu belgede dikkat çeken husus ise Kumkapı'da bulunan mirî ahırlardan biri, onarım yapılarak askeriye için gerekli olan kömürün deposu hâline getirilmesidir. Bu doğrultuda Kumkapı Miri Ahırları da bazılarının 19. yüzyılın ortalarından itibaren asıl işlevinden uzaklaşarak terkedildiği ve kömür depolarına çevrildiği anlaşılmaktadır.

[684] BOA. C.SM.10.545.1.1.

[685] https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Enbiy%C3%A2-suresi/2513/30-33-ayet-tefsiri.

[686] BOA. A_}AMD.15.90.1.1.

30 Aralık 1854 tarihli belgede ise ahırlarından bazılarının asıl işlevlerini devam ettirdiği görülmektedir.[687] Bu belgede Kadırga Limanı'nda inşası süren ahır şirvanları (büyük kapalı ahır kompleksleri) içinde süvari askerlerinin barındırılacağı dikkate alınarak, ek yapılar inşasını konu almaktadır. Kadırga'da yapılan ahırlarda çok sayıda süvari askerinin (asâkir-i şâhâne) konaklayacaktır. Askerlerin iaşe ve hijyen ihtiyaçları için bir mutfak (matbah) ve çamaşırhane (câmeşûyhâne) inşası zorunlu görülmüştür. Söz konusu ahır yapılarının yüzyılın devamında akıbetlerinin ne olduğuna dair bilgi bulunamamıştır.

Bu belgeler, Kadırga Limanı çevresindeki saray mülklerinin, yalnızca konut ve ikamet mekânlarıyla sınırlı kalmadığını; aynı zamanda saray hayvanları ve ulaşım lojistiği için ayrılmış özel alanları da kapsadığını göstermektedir. Söz konusu ahırların katırlar ve develer için olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu hayvanların beslenmesi için gerekli tahılların depolanması için ambarların da bulunduğu görülmektedir. Ayrıca bu tür belgeler, Osmanlı idarî yapısında mülkiyet denetimi ve bakım süreçlerinin ne denli düzenli ve yazılı belgelere dayalı yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

[687] BOA. I.DH.313.20138.1.1.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kumkapı'nın izini süren bu çalışma, İstanbul'un güney kıyısında iki bin yılı aşkın bir süredir yeniden tanımlanan bir bağlantı sahasının siyasi iradeler, afet rejimleri, liman ekonomileri, dinî kurumlar ve gündelik yaşam pratikleri arasındaki çok yönlü ilişkilerini ortaya koymaktadır. Bölgenin tarihi gelişimi, farklı dönemlerde değişen iktidar stratejileri ve toplumsal dinamikler doğrultusunda sürekli yeniden biçimlenmiş; her müdahale kent mekânında yeni bir düzen ve temsil biçimi üretmiştir.

Bu çalışma, İstanbul'un tarihsel topografyası bağlamında Kumkapı'yı Neolitik yerleşimlerden Bizans'ın son dönemlerine, oradan Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine uzanan geniş bir kronolojik süreç içerisinde incelemiştir. Böylece bölgenin uzun süreli fiziki ve içtimai dönüşümünü ortaya koyarak, İstanbul'un genel şehir tarihindeki değişim ve süreklilikleri yansıtan küçük ölçekli bir örnek sunmaktadır. Bizans'tan Osmanlı'ya, oradan Cumhuriyet'e uzanan çok katmanlı değişim ve dönüşüm, Kumkapı'yı yalnızca bir yerleşim alanı olmaktan çıkarıp idari temsil, dinî meşruiyet, toplumsal aidiyet ve diplomatik etkileşimin iç içe geçtiği bir kent mikrokozmosu hâline getirmiştir. Bu çok boyutlu karakteriyle Kumkapı, kentin süreklilik ve dönüşüm dinamiklerini aynı anda bünyesinde barındıran, İstanbul'un çok katmanlı yapısını anlamak açısından temsil gücü yüksek bir örnek olarak öne çıkmaktadır.

Çalışma, öncelikle Konstantinopolis'in kuruluşundan itibaren kentin tarihi zeminini açıklamıştır. Ardından Kumkapı'yı fiziki-topografik katmanlar ile siyasal, dinî ve toplumsal süreçleri birlikte değerlendiren bütüncül bir şehir tarihi perspektifiyle incelemiştir. Bulgular, Byzantion'un kuruluşundan itibaren kentin yalnızca Roma-Bizans coğrafyasında değil, zamanla Doğu Akdeniz'in en önemli siyasi ve sembolik merkezlerinden biri hâline geldiğini göstermektedir. Bu bağlamda kentin doğal yapısı olan topografya, sadece doğal bir zemin olmanın ötesinde, ideolojik temsil, dini ve idari araçların mekâna işlendiği dinamik bir hafıza mekanına dönüşmüştür.

Çalışmanın yöntemsel omurgası; arşiv malzemesi (kadı sicilleri, keşif kayıtları, vakfiye ve muhasebe defterleri), erken modern ve modern dönemlere ait harita ve planlar (Kauffer, Pervititch vb.), görsel belgeler ve ikincil literatürün karşılaştırmalı okuması üzerine kuruludur. Erken Bizans dönemine ilişkin doğrudan sosyal verilerin

sınırlılığı, analizin topografik ve kurumsal göstergeler üzerinden yürütülmesini gerekli kılmıştır. Bu sınırlılık, Osmanlı döneminden itibaren artan belge çeşitliliği sayesinde nitelikli bir derinlik kazanmıştır. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren görsel malzeme üretiminde belirgin bir artış gözlenmektedir. 18. yüzyıl öncesinde minyatürler ve gravürler ön plandayken, sonraki yüzyıllarda haritaların hem sayıca hem de içerik bakımından çoğaldığı görülmektedir. Bu durum, bölgenin topografik dönüşümünün izlenmesini önemli ölçüde kolaylaştırmış ve tarihsel katmanların daha ayrıntılı biçimde çözümlenmesine imkân tanımıştır.

Kumkapı, yalnızca bir hattın değil, bir koreografinin ürünüdür. Onu, tek bir sabit sınırla tanımlamak mümkün değildir. Aksine, yüzyıllar boyunca süren değişimler ve müdahaleler bir mekânsal etkileşimler ağı oluşturarak bölgenin kimliğini biçimlendirmiştir. Bu farklı dönemlere ait izleri bir arada barındıran dinamik yapı, Kumkapı'yı durağan bir mekândan ziyade, sürekli yeniden tanımlanan ve farklı güç ilişkilerinin kesişiminde şekillenen bir sahne hâline getirmiştir. Sahil surları, liman havzaları, poterneler ve kapılar; saray, külliye ve kilise üçgenleri; Mese güzergâhının kıyıyla kurduğu bağlar ile bunların çevresinde örülen konut, çarşı ve vakıf ekonomileri aynı sahne üzerinde üst üste inşa edilmiştir. Ardışık müdahalelerle şekillenen bu örgü, topografyanın yalnızca fiziksel bir zemin değil, aynı zamanda meşruiyet üretiminin ve temsil siyasetinin cisimleştiği ideolojik bir sahne olduğunu göstermektedir. En temel bulgulardan biri, imar ve savunma yatırımlarının salt teknik gereksinimlerden ibaret olmadığıdır. Septimius Severus ve I. Constantinus dönemlerindeki programlar, "Yeni Roma" imgesini forum, arter (Mese) ve revaklı kamusal alanlar üzerinden inşa ederek kenti evrensel bir başkent modeline dönüştürme çabası taşımıştır. Bu müdahaleler, siyasal meşruiyetin mimarlık ve kent düzeni üzerinden görselleştirilmesi olarak okunmalıdır. Afet ve kuşatma sonrası yeniden inşalar (447 deprem onarımları; 532 Nika sonrası Iustinianus programı) yalnızca restorasyon değil, merkezi otoritenin prestijini tahkim eden göstergelerdir. Böylece mimari üretim, kentin ihtiyaçları, siyasal iktidar, dinî hiyerarşi ve toplumsal kontrol eksenlerinin kesişiminde belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Bizans evresinde Portus Novus, Iulianus ya da Sophia Limanı olarak anılan Kumkapı Limanı'nın inşası ve ardışık onarımları, bölgeyi imparatorluk ritüelleri ile liman ekonomisinin kesiştiği bir odak noktasına yerleştirmiştir. Notitia Urbis Constantinopolitanae'de Regio III envanteriyle tarif edilen alan; portikolar, forumlar,

fırınlar ve lonca düzeniyle yalnızca bir lojistik tesis değil, kamusal ve idari bir çekirdek olarak tanımlanmaktadır. Saray varlığı ve imparatorluk alaylarının Mese ile kıyı arasındaki koreografisi, mekâna temsili bir karakter kazandırmıştır. Konut morfolojisinde gözlemlenen aristokratik konutlar ile atölye ve tersanenin komşuluğu, Kumkapı'nın hem seçkin hem emek temelli kesimleri aynı sahada buluşturan heterojen bir dokuya sahip olduğunu göstermektedir. Sophia Limanı'nın 6. yüzyıldaki büyük restorasyon dalgası, mendireklerin güçlendirilmesi ve derinleştirme çalışmalarıyla hem limanın ekonomik canlılığını hem de stratejik önemini pekiştirmiştir. Buna karşılık 7.-9. yüzyıllar arasında bölgenin adlandırmasının Sophia'dan Kontoskalion'a evrilmesi, doğu-batı doğrultusunda iki havzalı bir liman düzeni olasılığını güçlendirmektedir. Liman duvarları, kapılar ve zincir sistemleri, Bizans'ın güvenlik ve dolaşım rejimlerini mekân üzerinden nasıl denetlediğini açıkça ortaya koymaktadır.

1203-1204 Latin kuşatması sırasında yaşanan büyük yangınlar ve yıkımlar, ardından gelen Palaiologos onarımlarına rağmen limanın eski prestijini geri kazanmasını engellemiştir. Bu yüzyıldan itibaren jeomorfolojik baskılar limanın fiziksel kapasitesini sınırlamıştır. Aynı zamanda siyasal ağırlığın kuzeye, Blakhernai çevresine kayması, güney kıyıların imparatorluk coğrafyasında ikincil bir konuma düşmesine yol açmıştır. Böylece Sophia (Kumkapı) Limanı, Bizans döneminde bir zamanlar deniz surlarına entegre, kontrollü geçişe dayalı bir imparatorluk eşiği iken, 11. yüzyıl sonlarından itibaren prestijini yitirmeye başlamıştır. 15. yüzyıla gelindiğinde liman ve çevresi, kısmen terk edilmiş ve bakımsız bir görünüme bürünmüştür.

Fetihle birlikte Osmanlı yönetimi, limanı bütünüyle terk etmek yerine onu dönüştürmüştür. 16. ve 17. yüzyıllarda burada konutlar, küçük iskeleler ve balıkçı yapıları belirmiş, liman yerel ekonominin gündelik ritmine eklemlenmiştir. Surun savunma işlevini yitirmesiyle birlikte kıyıyı tanımlayan sınırlar çözülmüş, liman kentsel bir banda evrilmiştir. Bu dönüşüm, İstanbul'un askeri merkezden sivil yaşama yönelen fiziki değişimin mikro ölçekteki bir yansımasıdır. Ancak 18. yüzyıldan itibaren afetler, yangınlar ve kontrolsüz yapılaşma, sahil hattının bütünlüğünü bozmuştur. Liman çevresinde düzenli bakımın yerini bireysel mülk kaygısı almıştır. Böylece liman, kamusal işlevini giderek kaybederek bir meydan statüsüne gerilemiştir.

19. yüzyılda Tanzimat reformlarının etkisiyle kıyılar imar politikalarının bir parçası hâline gelmiştir. Kıyı çizgisinin içe çekilmesi, geçitlerin kapanması ve sokak ağlarının

sahili bastırması, limanın fiziki görünürlüğünü ortadan kaldırmıştır. Bu yüzyılda liman artık yalnızca tarihî bir kalıntı değil, aynı zamanda şehir planlaması açısından bir sorun alanı olarak algılanmıştır. Dolgu uygulamaları, ulaşım projeleri ve altyapı düzenlemeleri, denizle kara arasındaki tarihi ilişkiyi geri dönülmez biçimde değiştirmiştir. Liman, 20. yüzyıl başlarında işlevini tamamen kaybetmiş; yalnızca balıkçılık ve küçük iskele kullanımıyla sınırlı, parçalı bir sahil bandına yerini bırakmıştır. Cumhuriyet döneminde modern ulaşım ağlarının genişlemesi ve sahil yolu inşaatları, limanın izlerini büyük ölçüde silmiştir. Buna karşın haritalar, gravürler ve arşiv belgeleri üzerinden limanın kentsel bellekteki sürekliliği hâlâ izlenebilmektedir.

Kumkapı Limanı'nın işlev kaybı, bir dizi doğal, siyasal ve toplumsal faktörün birleşik sonucudur. Alüvyon birikimi gibi jeomorfolojik etkenler limanın fiziksel varlığını zayıflatmıştır. Siyasal merkezlerin kuzeye kayması, bölgeyi imparatorluk merkezinin dışına itmiştir. Osmanlı döneminde denizcilik teknolojilerinin değişmesi ve yeni rıhtım sistemlerine ihtiyaç duyması, Kumkapı'yı yerel ölçekli kullanımlara mahkûm etmiştir. Böylece liman, 16. yüzyıldan itibaren askeri ve ekonomik bir merkez olmaktan çıkarak daha çok sivil ve gündelik yaşamla bütünleşen bir sahil alanına dönüşmüştür. Bu durum, İstanbul'un kıyı kentleşmesinin geneline hâkim olan eğilimlerle paraleldir. İdari ve diplomatik odakların Boğaziçi ve Haliç çevresine yönelmesi, Marmara kıyılarını giderek geri planda bırakmıştır. Bugün Kumkapı sahilinde limana ait somut izler büyük ölçüde ortadan kalkmış olsa da, bölge hâlâ bu geçmişin belleğini taşımaktadır. Dolgu hattının denizle kara arasındaki özgün sınırı bütünüyle silmesi, topografyanın tarihsel sürekliliğini kesintiye uğratmıştır. Buna rağmen, sahil hattındaki eğimler, eski rıhtım kalıntıları ve zemin düzeni, eski kıyı çizgisinin sessiz tanıkları olarak varlığını sürdürmektedir.

Modern kent dokusu içinde Kumkapı'nın kimliği hâlâ "liman mahallesi" algısını bütünüyle yitirmemiştir. Balıkçılık, küçük ölçekli ticaret ve sahil boyunca süregelen sosyal hayat, denizle ilişkili tarihsel kimliğin izlerini günümüze taşımaktadır. Bu durum, limanın fiziksel olarak ortadan kalkmasına rağmen sembolik bir sürekliliğini koruduğunu göstermektedir.

Kumkapı Limanı'nın tarihsel serüveni, bir limanın askerî ve ekonomik merkez işlevinden sivil yaşama, oradan da belleğe dayalı simgesel bir statüye dönüşümünün özgün bir örneğini sunmaktadır. Bu dönüşüm yalnızca maddi bir kaybı değil, aynı zamanda mekânın anlamının yeniden üretimini ifade eder. Artık denize açılan bir kapı

olmaktan ziyade, İstanbul'un tarihsel sürekliliğini hatırlatan bir kentsel bellek eşiği işlevi görmektedir. Bu nedenle Kumkapı, kaybolmuş bir limanın değil; dönüşen bir kentsel kimliğin ve temsil biçiminin tanığı olarak değerlendirilmelidir. Onun hikâyesi, İstanbul'un kıyı tarihinin yalnızca geçmişine değil, günümüz kentleşmesinin hangi tarihsel miraslar üzerinde şekillendiğine de ışık tutmaktadır.

Bölgenin tarihsel sürekliliğinin en erken izleri, Bizans döneminde şekillenen kıyı savunma sistemlerinde gözlemlenmektedir. Kıyı morfolojisi ve sur mühendisliği Bizans döneminde yalnızca bir savunma hattı değil, aynı zamanda kentsel altyapının en erken biçimlerinden biri olarak okunmaktadır. Marmara kıyısındaki 12-15 metre yüksekliğinde ve yaklaşık 5 metre kalınlığındaki sur dizisi, devşirme sütunlar ve dalga enerjisini kırmaya yönelik dolgu sistemleriyle dönemin erken kıyı mühendisliği pratiğini yansıtmaktadır. Burç biçimlenişlerindeki farklılıklar, poternelerdeki epigrafik izler ve sürekli onarım gerektiren yapısal döngü, bu hattın afet, onarım ve uyarlama sürekliliğini açıkça ortaya koymaktadır. Bizans döneminde sur hattı, yalnızca askeri bir savunma unsuru değil, aynı zamanda kentin kimliğini, hiyerarşisini ve ideolojik meşruiyetini temsil eden simgesel bir sınır olarak varlık göstermiştir.

Fetih sonrasında Osmanlı yönetimi, sur hattını askeri bir unsur olmaktan çıkararak kentsel organizasyonun omurgası hâline getirmiştir. İstanbul'un bu dönemden itibaren bir dünya imparatorluğunun başkenti kimliğini kazanmasıyla birlikte, surlar artık savunma işlevi taşımaktan çok, kentin biçimsel ve simgesel sınırlarını tanımlayan bir mekânsal referans hattına dönüşmüştür. Bununla birlikte, Osmanlı'nın gelenekselci koruma anlayışı çerçevesinde surların bütünlüğü gözetilmiş; çevresinde gelişen yoğun konut dokusuna rağmen, bu hat tarihsel sürekliliğin korunması gereken bir alan olarak değerlendirilmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda surlar, kıyı liman düzeni, geçit sirkülasyonu ve liman ekonomisinin altyapısını oluşturan yapılar hâline gelmiştir. 1635 sonrası onarımlar, 1656 Venedik ablukası sırasında surların badana edilerek "sağlam" gösterilmesi gibi örnekler, temsil jestlerinin siyasi meşruiyet üretimiyle birleştiğini göstermektedir. Böylece sur hattı hem fiziksel hem de ideolojik düzlemde devlet otoritesinin sürekliliğini pekiştiren bir unsur olarak önemini korumuştur. Ancak 18. yüzyıldan itibaren sur hattı, İstanbul'un kentsel düzeninde anlam ve işlev bakımından yeni bir konum kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde surlar, artık askerî savunma sisteminin bir parçası olmaktan çıkarak, mülkiyetin tanımı, güvenlik denetimi ve imar yönetimi gibi sivil-idari süreçlerin merkezine yerleşmiştir. 1719 depremi sonrasında

hız kazanan 1722-1725 onarımları ile 1752-1768 yıllarındaki yerel keşif faaliyetleri, Hassa Mimarları Ocağı bünyesinde keşif, tamir ve muhasebe zincirinin kurumsallaşmasını sağlamış; böylece surların bakımı düzenli bir idari prosedür hâline gelmiştir. 1761 tarihli Ayasofya-i Kebîr Vakfı kayıtlarında, kıyı arsa bandının tespiti ve izinsiz eklentilerin icare rejimine alınması, sur hattının vakıf hukuku çerçevesinde yarı resmî bir mülkiyet düzenine eklemlendiğini göstermektedir. Bu süreçte sur, kamusal savunma yapısı kimliğini yitirerek, özel mülkiyet alanlarıyla iç içe geçmiş sivil bir sınır mekânı olarak yeniden tanımlanmıştır. Bu dönüşüm Tanzimat döneminde belirgin bir kırılma noktasına ulaşmıştır. 1841 tarihli Meclis-i Vâlâ kararı, bu zihniyetin en çarpıcı belgelerinden biridir: *"Sahil-i hisardan böyle kapu küşâdı mülken ve şer'an gayr-i mecazdır."* Bu ifade, sur hattının yalnızca fiziksel değil, hukuki ve sembolik bir sınır olarak da korunduğunu göstermektedir. Yeni bir kapı açma talebi, hem usûl-i kadîmeye (geleneksel yönteme) hem de şer'î nizama aykırı bulunmuş; askerî gerekçelere rağmen reddedilmiştir. Meclis kararı, şehir mekânı üzerindeki mutlak kamusal denetimin gevşemesine izin vermemek için alınmış olmalıdır. Kumkapı İskelesi ile talep edilen yeni geçit arasındaki "mesafece farkın cüz'î" olduğuna yapılan vurgu, dönemin idare anlayışının ne kadar rasyonel ve denetim odaklı olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Tanzimat öncesi Osmanlı kent yönetiminde surların hâlâ mukaddes bir sınır olarak algılandığını, mekâna müdahalenin hem şer'î hem sembolik gerekçelerle sınırlandığını göstermektedir. Buna karşılık, 1861 tarihli Kumkapı müracaatı farklı bir tablo sunmaktadır. Bu kez benzer bir kapı açma talebi doğrudan reddedilmemiş, askerî makamlara teknik değerlendirme için havale edilmiş ve karar padişahın onayına bırakılmıştır. Yaklaşık yirmi yıl içinde, devletin sur hattına bakışı katı yasakçı modelden teknik rasyonaliteye evrilmiştir. Bu esneklik, surların artık şehrin savunmasında değil, ulaşım, lojistik ve idari düzenlemelerde rol oynamaya başlamasının sonucudur. Toplumsal ve ekonomik ihtiyaçların artması, sahil hattında yoğunlaşan ticari faaliyetler ve kentsel erişim gereksinimleri, surların "dokunulmaz" statüsünü aşındırmıştır.

Belgeler tümü birlikte değerlendirildiğinde, Osmanlı idaresinin sur hattına yönelik yaklaşımında 19. yüzyıl ortasında belirgin bir kavramsal dönüşüm yaşandığı görülmektedir. 1840'larda sur, şehri dışarıdan koruyan kutsal bir set olarak görülürken; 1860'larda ulaşım ve ekonomik entegrasyonun önünde duran bir engel olarak tartışılmaktadır. Böylece sur, Osmanlı şehir tarihinde yalnızca mimari değil,

politik bir kavram olarak da yeniden tanımlanmıştır. Bu geçiş, devletin mekân üzerindeki kontrol biçimlerinin değiştiğini; dini meşruiyet zemininden teknik ve idari rasyonaliteye dayalı yeni bir kent yönetimi anlayışına geçildiğini göstermektedir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, surlar artık modernleşmenin önünde fiziksel bir engel olarak görülmeye başlamıştır. Tanzimat sonrası şehir reformları, surların "yıkılması" veya "temizlenmesi" fikrini kamusal fayda adına meşrulaştırmıştır. Dolayısıyla sur hattı, bir yandan geçmişin kalıntısı, diğer yandan modernleşmenin hedefi hâline gelmiştir. Bu dönemden itibaren surlar, Osmanlı şehir hafızasında bir çelişki nesnesi olarak yer almış ne tamamen korunmuş ne de bütünüyle yok edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde bu çelişki yeni bir biçim kazanmıştır. Modern planlama anlayışı surları "tarihî anıt" statüsüne alırken, hızlı kentleşme ve ulaşım projeleri bu hattı fiziksel olarak tahrip etmeye devam etmiştir. 1950'lerden itibaren gerçekleştirilen sahil yolu inşaatları, Marmara surlarının morfolojisini geri dönülmez biçimde değiştirmiş; kıyı ile sur arasındaki tarihsel ilişki kesilmiştir. 2000'li yıllarda artan imar baskısı ve altyapı projeleri, Kumkapı sahilindeki sur kalıntılarını miras koruma ile metropoliten büyüme arasındaki gerilimin sembolü hâline getirmiştir.

Marmara sur hattına yönelik bakışın evrimi, İstanbul'un kentsel tarihindeki derin bir zihniyet değişimini yansıtmaktadır. Bizans döneminde şehri korumanın sembolü olan surlar, Osmanlı döneminde idari denetimin aracı, Tanzimat sonrasında teknik müdahalenin nesnesi, Cumhuriyet döneminde ise miras söyleminin taşıyıcısı hâline gelmiştir. Bu uzun dönüşüm, devletin mekâna yaklaşımındaki dönüşümü de açıkça ortaya koymaktadır. Bu bakış açısı, korunan sınırdan yönetilen mekâna, oradan hatırlanan kalıntıya uzanan bir tarihsel çizgi olarak yorumlanmaktadır.

Bugün Marmara surları ne yalnızca bir savunma kalıntısı ne de bütünüyle arkeolojik bir obje olarak tanımlanabilir. Onlar, İstanbul'un çok katmanlı geçmişinde iktidarın, afetin, idarenin ve hafızanın kesiştiği bir süreklilik çizgisidir. Kumkapı sahilinde hâlâ görülebilen duvar fragmanları, devletin mekânla kurduğu ilişkinin izlerini taşımaktadır. Bir zamanlar yasak olan geçitler, bugün kentsel sürekliliğin metaforu hâline gelmiştir. Dolayısıyla Marmara surları, İstanbul'un yalnızca korunacak bir mirası değil, aynı zamanda mekânsal hafızayı yeniden düşünmeye çağıran bir metnidir.

Söz konusu tarihsel sürekliliğin kökleri Bizans dönemine uzanır. Bizans döneminde Kumkapı, liman çevresinde şekillenen konut dokusu, dini yapılar ve aristokratik yerleşimler aracılığıyla sosyal tabakalaşmanın mekânsal izdüşümünü sunmuştur. Sophia Limanı çevresinde kümelenen saraylar, manastırlar ve ritüel yollar, bölgeyi hem imparatorluk törenlerinin hem de ruhani hiyerarşinin sahnesi hâline getirmiştir. Ancak Latin işgali ve 14. yüzyıldaki siyasi-ekonomik krizler, kentin diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da demografik daralma ve mekânsal dağınıklığa yol açmış; mahalle ölçeğinde istikrarsız bir görünüm ortaya çıkmıştır.

Fetih sonrasında Osmanlı idaresi, Bizans'tan devralınan bu parçalı yapıyı planlı iskân ve cemaat temelli örgütlenme politikalarıyla yeniden çerçevelemiştir. Mahalle, yalnızca idari bir birim değil, gündelik yaşamın, aidiyetin ve sosyal dayanışmanın üretildiği bir mekân olarak işlev kazanmıştır. 1455 tahriri ve erken imar seferberlikleri, kentin yeniden yapılandırılmasında mahalle kavramının temel düzenleyici olduğunu göstermektedir. Kumkapı'da Dibekli Emin Bey (1464), Çadırcı (1489), Nişancı (1475), Yakup Ağa ve Kâtip Sinan (1496) gibi erken mescitlerin çevresinde oluşan mahalle çekirdekleri, Osmanlı kent morfolojisinin dinî merkezli örgütlenmesini yansıtmaktadır. Bu mescitler etrafında gelişen vakıf ağları, yalnızca ibadet değil; eğitim, iaşe, barınma ve içtimai yardımlaşma gibi işlevleriyle mahallenin sürekliliğini sağlamıştır.

Mahallenin çok dinli yapısı 17. yüzyıldan itibaren daha belirgin hale gelmiştir. 1641'de Ermeni Patrikhanesi'nin Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne taşınmasıyla Kumkapı, Ermeni cemaati için ruhani ve idari merkez konumuna yükselmiştir. Bu durum, bölgenin yalnızca bir konut alanı değil, Osmanlı millet sisteminin mekânsal izdüşümü olduğunu göstermektedir. Surp Asdvadzadzin çevresinde artan inşa talepleri, Müslüman mahallelerle sınır gerilimleri yaratmıştır. 1766 tarihli kadı hükmü bu gerilimin hem mülkiyet hem temsil düzeyinde yaşandığını belgelemiştir. Buna karşın belgeler, Müslüman, Ermeni ve Rum cemaatlerinin aynı sokakları, çarşıları ve kamusal alanları paylaştığını somutlaştırılmaktadır. Bu durum, "katı cemaat sınırları" tezini geçersiz kılarak Osmanlı mahallelerinin heterojen ve melez karakterini teyit etmektedir.

Kumkapı'nın çok dinli yapısı aynı zamanda diplomatik bir merkez olma niteliğiyle de birleşmiştir. Saray-liman yakınlığı, bölgeyi devlet denetiminin güçlü olduğu bir kentsel kontrol bölgesi hâline getirmiştir. Cebecibaşı zabıta bölgesi içinde yer alması,

liman faaliyetlerinin hem askeri hem ticarî denetimini kolaylaştırmıştır. Ayrıca 17.-18. yüzyıllarda burada elçilik mensuplarının geçici konaklamaları, bölgenin uluslararası temas noktası kimliğini güçlendirmiştir. Osmanlı'nın misafirhane modeli, özel mülkiyet ile devlet gereksinimlerinin iç içe geçtiği bir uygulama biçimi olarak mahallede karşılık bulmuştur.

Afetler ise bu çok katmanlı yapının sürekli yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. 1509 "Küçük Kıyamet" depremi, Marmara kıyısındaki büyük yıkımı hızlandırmış; taşradan getirilen işgücü hem onarımı hem yeni mahalleleşmeyi tetiklemiştir. Depreler dışında yangınlar da özellikle 1660 "Harîk-i Ekber" felaketi, bölgenin çok kültürlü dokusunu sarsmıştır. Rum ve Ermeni ibadet yapılarının zarar görmesine rağmen cemaatlerin yeniden inşa konusundaki ısrarı, kolektif hafızanın direncini göstermektedir. Surp Asdvadzadzin'in korunması, Panayia Elpida'nın 1680'de yeniden inşası, Osmanlı kentinde dinî çeşitliliğin sürekliliğini mümkün kılan bir vakıf destekli onarım kültürünü de temsil etmektedir.

18. ve 19. yüzyıllar, Kumkapı'nın modernleşme ile gelenek arasındaki karşıt dinamikler arasındaki gerilim belirginleştirmiştir. Büyük yangınlar ve depremler sonrasında düzenli sokak ağı, yapı nizamnameleri ve genişletilmiş yollar gibi erken planlama ilkeleri devreye girmiştir. Bu gelişmeler, bir yandan kent güvenliği ve ulaşım açısından ilerleme sağlarken, diğer yandan mahremiyet ve geleneksel komşuluk ağlarının çözülmesine yol açmıştır. Osmanlı'nın klasik "onarım öncelikli" yaklaşımı, bu dönemde yeniden inşa mantığına evrilmiştir. Kumkapı'da bu iki yönlü dinamik açıkça gözlemlenmektedir. Bir yanda eski mahalle çekirdeklerinin sürdürülmesi, diğer yanda yangın sonrası düz hatlı sokakların getirdiği modern formasyonlar kentte ilk bu bölgede belirmiştir.

Kumkapı limanı ve çevresi, bu dönüşümün coğrafi odak noktasıdır. Kadırga havzasının 16. yüzyıl ortasından itibaren sığlaşmasıyla Kumkapı, ikincil bir iskele olarak önem kazanmıştır. Kebîr İskelesi'nin 18. yüzyıl boyunca süren onarımları, limanın şehir içi lojistik ağındaki sürekliliğini göstermiştir. Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında, Rumeli Demiryolu'nun (1869-1872) Marmara surlarını keserek ilerlemesi, bölgenin morfolojisini köklü biçimde değiştirmiştir. Bu müdahale, deniz-sur-mahalle bütünlüğünü parçaladığı gibi denizle fiziksel ilişkiyi de koparmıştır. 20. yüzyıl ortasında sahil yolu projeleri, Kumkapı'nın denizle kurduğu tarihsel diyaloğu tamamen kesmiştir.

Cumhuriyet döneminde planlama ve miras politikaları, bölgeye yeni bir kimlik kazandırmıştır. Prost planında öngörülen "tarihî siluetin korunması" ilkesi, Demokrat Parti dönemi yıkımlarıyla çelişmiş; surların ve mahalle dokusunun bir kısmı ulaşım uğruna feda edilmiştir. 1990'lar sonrasında yapılan onarımlar, kıyı hattında parçalı bir koruma bilinci oluşturmuş olsa da dolgu projeleri ve düzensiz yapılaşma, deniz-sur-mahalle üçgeninde süregelen gerilimi ortadan kaldıramamıştır.

Bugün Kumkapı, Bizans'ın aristokratik liman sahasından Osmanlı'nın heterojen mahalle sistemine, oradan Cumhuriyet'in modern kentsel planlamasına uzanan çok katmanlı bir hafıza alanı olarak varlığını sürdürmektedir. Mahallenin kimliği, yüzyıllar boyunca inanç, topluluk örgütlenmeleri, diplomatik etkileşimler ve afet kaynaklı dönüşümler üzerinden sürekli yeniden tanımlanmıştır. Bu yeniden üretim, bir süreklilik kadar bir kırılma tarihidir. Bizans aristokrasisinin ihtişamlı sahil sarayları, Osmanlı'nın cemaat vakıflarına; Osmanlı'nın ibadet eksenli mahalle düzeni, modern İstanbul'un ulaşım akslarına dönüşmüştür. Dolayısıyla Kumkapı Mahallesi'nin dönüşümü, yalnızca bir topografya veya yerleşim tarihi değil, İstanbul'un siyasal, sosyal ve kültürel değişiminin mikro ölçekteki aynasıdır. Çok dinli yapısı, diplomatik işlevi ve kent belleğindeki derin sürekliliğiyle Kumkapı, İstanbul'un hem geçmişini anlamak hem de gelecekteki miras politikalarını şekillendirmek açısından vazgeçilmez bir referans alanıdır.

Kumkapı, İstanbul'un tarihsel dokusunu bütün dönemleriyle birlikte taşıyan; mekânsal süreklilik ile toplumsal dönüşümün eşzamanlı okunabildiği ender kentsel alanlardan biridir. Arşiv belgeleri ve sahadaki maddi kalıntılar, Kumkapı'nın tarih boyunca açık, çoğulcu ve değişime uyumlu bir yerleşim örüntüsü sergilediğini doğrulamaktadır. Müslüman ve zimmî topluluklar arasında mülkiyet devri, kiralama ve vakıf ilişkileri kesintisiz biçimde sürmüştür. Mahalle hiçbir dönemde tek kimlikli, yekpare ya da içe kapanmış bir ada niteliği kazanmamıştır. Bu bulgular, Osmanlı kent sisteminde mahallenin "cemaat adaları" biçiminde katı bir ayrışma üretmediğini; tersine karma ve esnek bir sosyo-mekânsal organizma olarak işlediğini ortaya koymaktadır. Kadınların taşınmaz alım-satım ve kiralama süreçlerindeki görünürlüğü, mülkiyet ekonomisinin toplumsal cinsiyet boyutunu açığa çıkarırken; mülkiyetin yalnızca hukuki bir statü değil, aynı zamanda aile stratejileri, aidiyet kurma biçimleri ve iktisadi özerklik üretme pratikleri için etkili bir araç olduğunu da kanıtlamaktadır. Mahallenin iç yapısına bakıldığında, konut morfolojisinin ikili bir eksen üzerinde belirginleştiği

görülmektedir. Alt katta ahır ve servis mekânı, üstte oda-sofa örgüsüyle kurulan mütevazı evler; üretim, barınma ve gündelik dolaşımı aynı yapı bünyesinde birleştirmektedir. Bekâr odaları ve dükkân-konut birliktelikleri, iskele ve çarşı ekonomisinin gerektirdiği mevsimlik ve hareketli işgücünü mahallenin içine eklemleyen esnek barınma biçimleridir. Bu evler, liman ekolojisiyle doğrudan temas hâlindeki gündelik üretim mekânları olarak çalışmaktadır. Diğer uçta yer alan dâhiliye-hariciye düzenli büyük konaklarda ise alt katlarda mahzen, hamam, mutfak ve ahır; üst katlarda sofa-dehliz omurgasına dizili odalar, yazlık köşkler ve selâmlık-haremlik ayrımını vurgulayan düzenlemeler vardır. Katmanlı kullanım ile çift avlu organizasyonu, mekânsal hiyerarşiyi toplumsal statüyle üst üste bindirmektedir. Böylece konut, ekonomik güç kadar simgesel beyanın da sahası hâline gelmiştir. Cafer Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, İsmihan ve Esma Sultan'a atfedilen seçkin konut ve külliye yatırımları, vakıf mekanizması aracılığıyla mekânsal sürdürülebilirliği güvence altına alırken; çevresindeki zanaatkâr ve esnaf haneleriyle kurduğu komşuluk, Osmanlı kent dokusunun kaynaştırıcı kapasitesini görünür kılmaktadır. Saray ve konak mimarisiyle gündelik üretim alanlarının aynı sokak sahnesini paylaşması, statü farklılıklarının mesafe kadar yakınlık ve görünürlük üzerinden inşa edildiğini göstermektedir.

Elde edilen veriler, Kumkapı'nın yalnızca yerel bir yerleşim alanı değil, aynı zamanda kent ölçeğinde işleyen stratejik bir kavşak noktası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Kadırga, Kumkapı ile birlikte okunduğunda ortaya çıkan kıyı-liman-mahalle-vakıf ağıdır. Kadırga'daki mîrî katır ahırı ve ambar düzeni saray ve ordu lojistiğinin omurgasını oluştururken, 19. yüzyılda kömür deposu gibi yeni kullanımlara evrilmesi, işlev tahsisinin zamana bağlı değişkenliğini simgelemektedir. Kadırga'nın tarımsal ve depolama arka planı, güney kıyı boyunca kurulan ekonomik coğrafyayı tamamlamaktadır.

Elçilik heyetlerinin tayinat ve kira düzeniyle bölgeye yerleştirilmesi, devletin mülkiyet denetimiyle diplomatik temsili mekânın bir bütünlük içinde ele alındığını göstermektedir. Bu uygulama, Kumkapı-Kadırga hattını adeta bir "resmî konuk ağırlama koridoru" hâline getirmiştir. Böylece bölgenin çok dinli dokusu, uluslararası bir diplomatik katmanla birleşerek yeni bir anlam kazanmakta ve mahalle hem iç siyasal ilişkilerin hem de dış diplomasi ağlarının kesiştiği eşik mekân konumuna yükselmiştir. Üretim, barınma, temsil ve denetim pratiklerinin aynı kentsel örgü içinde

buluşmasıyla Kumkapı, imparatorluk ölçeğinde işleyen güç dinamiklerinin yerel düzlemdeki somut yansıması hâline gelmiştir.

Tam da bu noktada, Kumkapı'nın saray hinterlantıyla kurduğu yapısal yakınlık daha net seçilmektedir. İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa Sarayı, Lefkeli Mustafa Paşa Sarayı, Vezir Cafer Paşa Sarayı, Hızır Paşa Sarayı, Siyavuş Paşa Sarayı, İbrahim Paşa Konağı, Sadrazam Elmas Mehmed Paşa Sarayı, Ümmügülsüm Sultan ve Ali Paşa Sarayı, Esma Sultan Sarayı gibi seçkin konutların ve sarayların Kumkapı ve civarında kümelenmesi rastlantı değildir. Bu kümelenme, Topkapı Sarayı'nın doğu-batı doğrultulu yönetim ekseni ile güney kıyısındaki iaşe ekseni arasında stratejik bir "ara yüz" mekânının varlığına işaret etmektedir. Saray merkezinin ihtişamını besleyen görünmez ağların günlük dolaşımını sağlayan alt katman, Kumkapı-Kadırga-Topkapı Sarayı üçgeninde somutlaşmaktadır. Kadırga Limanı'ndaki mîrî katır ahırı ve ambarları, saray ve ordu hareketliliğinin lojistik omurgası olarak yalnız "askerî" bir altyapıyı değil; elçilik heyetlerinden saray düğünlerine, büyük Ramazan ve kandil törenlerinden cenaze alaylarına kadar törensel ve diplomatik lojistiği de sırtlamaktadır. Bu nedenle Kumkapı, yalnız bir sahil mahallesi değil, Topkapı Sarayı'nın idari-lojistik arka bahçesi olarak okunmalıdır. Saray mekânının görünür cephesini ayakta tutan, arkadaki karmaşık dolaşım, depolama, tahsis ve denetim ağlarının kentsel karşılığıdır.

"Arka bahçe" benzetmesi, Kumkapı'yı küçültmez; tersine onun kritik rolünü görünür kılmaktadır. Zira saray mekânı ancak arka plandaki bu karmaşık ağın sürekliliğiyle "merkez" kalabilmiştir. İmparatorluk protokolünün ihtişamı, malzeme, insan ve bilgi akışını yöneten bir kent-lojistik mimarisi gerektirir. İsmihan Sultan ve Sokullu Mehmed Paşa'nın külliye ve saray yatırımları, yalnız kişisel prestij ya da hayır niyetli bir mimari hamle değil; bu lojistik omurgaya bağlanan kurumsal ankrajlardır. Vezir Cafer Paşa, Hızır Paşa, Siyavuş Paşa, Elmas Mehmed Paşa, Ümmügülsüm Sultan ve Esma Sultan adlarını taşıyan konut ve saraylar, mahallenin yüksek idari hiyerarşiyle kurduğu gündelik teması olağanlaştırmaktadır. Bu seçkin konutların vakıf ağına eklemlenmesi ise konutun, imaretin, hamamın ve hanın finansal sürdürülebilirliğini sağlamakta ve kentin güney kıyısında sosyal-ekonomik bir dengeleyici mekanizma yaratmaktadır. Yine bu şeritteki elçilik misafirhaneleri, tayinat ve kira rejimleriyle birlikte düşünüldüğünde, devlet-özel mülkiyet sınırlarının diplomatik gereksinimler lehine nasıl esneyebildiğini göstermektedir. Mekân, protokole ve uluslararası temasa göre yeniden yazılmaktadır. Böylece Kumkapı protokol düzeninin sahası hâline

gelmiştir. Bu sahnenin gündelik hatları yalnız yukarıdan inşa edilmez; aşağıdan gelen pratiklerle de takviye edilmektedir. Limanla temas hâlindeki mütevazı konut tipolojileri, bekâr odaları ve dükkân-konut birliktelikleri, halkın barınma-çalışma döngüsünü mahalleye bağlamaktadır. Halkın gündelik yaşamı, saray ve elçiliklerin mevcudiyetiyle aynı topografyada çakışmaktadır. Bu kesişme, Kumkapı'nın "arka bahçe" işlevini tek yönlü bir bağımlılık olmaktan çıkarmakta; karşılıklı uyarlama ve eşgüdüm gerektiren bir ilişki ağına dönüştürmektedir. Mahalle bu ağda yalnızca "taşıyıcı" değil, düzen kurucu bir aktöre de dönüşmüştür.

Süreklilik ve kırılma diyalektiği burada da belirleyicidir. Bizans'tan devralınan güzergâh eksenleri (Mese-sahil), ibadet-iktidar birlikteliği (saray-külliye-kilise), deniz ekonomisinin kurucu rolü uzun vadede korunmuştur. Limanın sığlaşması ve dolması, depremler-yangınlar, 19. yüzyıl demiryolu kesitleri ve 20. yüzyıl sahil yolu, mekânsal bellekte derin kesintiler yaratmıştır. Yine de idari-lojistik arka bahçe mantığı farklı kılıklarda yaşamayı sürdürmektedir. Demiryolu, sarayın at-katır omurgasını modern taşıma rejimine ekleyerek; sahil yolu, eski rıhtım sürekliliklerini keserken yeni bir idari ulaşım aksı yaratmaktadır. Koruma-planlama gerilimleri içinde bile, Kumkapı'nın "arka bahçe" niteliği, yeni rejimlere uyarlanabilirliğini göstermektedir. Bu uyarlanabilirlik, mahallenin birbirine karışabilen dokusundan ve çok odaklı mülkiyet rejiminden beslenmektedir.

Kadı Sicilleri'nin sunduğu mikro veriler bu büyük resmi ayrıntılandırmaktadır. En erken kayıtların 1558-1559, en geç kayıtların 1851 tarihini taşıması; 1865 Hocapaşa yangınının doğal bir kırılma çizgisi oluşturması; yangın sonrasında erken modern planlama prensipleriyle düz sokak örgüsü, ada düzenlemeleri ve nizamnameli cephe-yükseklik standartlarının devreye girmesi, bölgenin yalnız işlev değil, biçim rejimi değiştirdiğini göstermektedir. Üç yüzyıla yayılan 135 konutluk örneklem, büyük konaklardan tek odalı evlere, hatta arsalara dek geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Tablolaştırılan değişkenler Kumkapı topografyasının coğrafi olduğu kadar sosyal olarak da işlediğini kanıtlamaktadır. 16. yüzyılın ahşap-tek kat baskınlığı, 18. yüzyılda yangın rejimleri ve güvenlik kaygılarıyla kâgir-tuğlaya evrilmektedir. Afet-onarım döngüsü, malzeme tercihleri üzerinden okunabilir bir süreklilik kazanmaktadır.

Kumkapı'nın Topkapı Sarayı'yla kurduğu bu yapısal akrabalık, basit bir "komşuluk"tan öte mekânsal ve kurumsal bir eşgüdüm ilişkisini göstermektedir. Saray-devlet merkezinin "ön bahçesi" tören meydanları ve divan salonlarıysa, "arka

bahçesi" kuşkusuz Kumkapı'dır. Bu bölge, hanım sultanların ve vezirlerin konutlarının yer aldığı bir yarı-özel ikamet alanı, elçilik misafirhanelerinin konumlandığı diplomatik protokol mekânı, reayanın Ermeni ve Müslüman nüfusunun bir arada yaşadığı çoğul yapılı bir mahalle niteliği taşımaktadır. Aynı zamanda Kumkapı, kenti çevreleyen deniz surlarının anlam değiştirerek oluşturduğu sınır hattı boyunca, iaşe ağlarının ve liman dolaşımının eşzamanlı biçimde yönetildiği dinamik bir kentsel bölge olarak işlev görmüştür. Bu alan, yalnız geçmişin bir hikâyesi değil; bugünün planlama ve koruma tartışmalarına yön veren kavramsal bir araçtır. Çünkü burada önerilen okuma, Kumkapı'yı parçalı bir "sahil mahallesi" olmaktan çıkarıp, İstanbul'un idari ve lojistik aklının tarihi omurgası olarak tanımlamaktadır. Kumkapı; esnek, geçirgen ve çok odaklı yapısıyla, kentin sürekliliğini mümkün kılan dinamik bir organizmadır. Dolayısıyla Kumkapı'nın geleceğe dönük vizyonu, yalnız tekil anıtların restorasyonuyla değil; bu arka bahçenin bütüncül işlev mantığını, yaya ve lojistik koridorlarını, miras ile kullanım arasındaki dengeyi, diplomatik ve kültürel katmanların ortaya çıkarılmasını yeniden kuran kentsel tasarım ve miras yönetimi yaklaşımlarıyla sağlanmalıdır. Bu bakış açısı hem kentin çoğulcu kimliğini güçlendirmekte hem de Topkapı Sarayı'nın merkez olma niteliğini, onu var eden arka bahçenin sürekliliği sayesinde çağdaş bir çerçevede yeniden üretmektedir.

Bulgular yalnız geriye dönük bir anlatıyı değil, bugünün koruma ve planlama gündemine dair ipuçlarını da sunmaktadır. Kumkapı'nın sürdürülebilir geleceği, yalnızca taşların teknik onarımıyla değil, aynı zamanda dalga rejimleri, akıntılar, erozyon ve tektonik hareketler gibi kıyı jeodinamiğine duyarlı bir risk ve bakım takvimiyle güvence altına alınabilir. Demiryolu ve sahil yolu kesitlerinin tarihî dokuya zarar vermeden dönüştürülebileceği mikro-ölçekli ulaşım/yeşil yaya bağlantıları; vakıf-mülk arşivlerinin sayısallaştırılarak mahallenin parsel hafızasına entegre edilmesi; ibadet yapıları arası sınırdaşlığın somut olmayan mirasla (yortular, geçit ritüelleri, zanaat ağları) birlikte haritalanması gibi eşiklerde düğümlemektedir. Kıyı bandının "kentsel ara yüze" çevrilmesi, yani denizle görsel/fiziksel bağın, tarihî kapı-poternelerin iz düşümlerinden hareketle yaya düzeyinde iyileştirilmesi palimpsestin (çok katmanlı bellek) okunurluğunu artıracaktır.

Kumkapı Limanı yüzeyde silikleşmiş olsa da hem Bizans hem de Osmanlı dönemlerinde imparatorluğun lojistik belleğinin merkezlerinden biri olmuştur. Bugünkü öncelik, kayıp limanı kazmak değil; şehrin kolektif belleğini yeniden

yazmaktır. Bunun yöntemi iki ayak üzerinde durmalıdır. Arkeotopografik envanter; mendirek, rıhtım, dalgakıran, depo ve gümrük yapısı izleri; erken haritalar, gravürler ve yazılı kaynaklarla eşleştirilerek dijital ortamda belgelenmelidir. Kamusal görünürlük tasarımı, yer işaretleri, çok dilli katmanlı panolar, AR (artırılmış gerçeklik) uygulamaları ve rehberli yaya rotalarıyla limanın soyut izi, görünür ve deneyimlenebilir bir anlatıya dönüştürülmelidir. Amaç, limanı müzeye kapatmak değil; günlük hayatın rotalarına eklemektir. Denizle kurulan görsel/fiziksel bağ, tarihî kapı ve poternelerin izdüşümlerinden hareketle yaya düzeyinde güçlendirildiğinde, palimpsestin okunurluğu artacaktır.

Bizans ve erken Osmanlı saray/konut teraslarının tespiti ve belgelenmesi öncelikli bir araştırma ayağı olmalıdır. Özellikle Küçük Ayasofya-Hormisdas Sarayı çevresi, Bodrum Camii/Myrelaion kompleksi civarı, olası Sophia Sarayı terasları ve sigma portiko hattı, odak çalışma sahaları olarak tanımlanabilir. Burada önerilen yöntem akışı şudur: Belge-harita eşleştirmesi: erken modern haritalar, panoramalar ve seyyah gravürlerinin güncel ortofoto ve LIDAR (Light Detection and Ranging) tabanlı mikro-topografya ile çakıştırılması; Yıkımsız jeofizik taramalar: yer radarı (GPR-Ground Penetrating Radar) ve manyetik ölçümlerle gömülü duvar hatları, teras dolguları ve avlu sınırlarının tespiti; Jeoarkeoloji ve deniz-arkeolojisi: eski liman havzalarında sediman karotlarıyla kıyı çizgisi evriminin tarihlenmesi; sığ sularda çok ışınlı batimetri/yan taramalı sonar ve kıyı boyunca jeoteknik sondajlarla mendirek/rıhtım izlerinin aranması; Hedefli sondaj ve "arkeolojik izleme": altyapı müdahaleleri (yol, hat, kıyı düzenlemesi) sırasında kurtarma kazıları ve sürekli arkeolojik nezaret mekanizmasının işletilmesi; Dijital bütünleme: Bulguların HBIM (Historic Building Information Modeling)/3B GIS (üç boyutlu Coğrafi Bilgi Sistemi) ortamında toplanarak "Kumkapı Arkeolojik Süreklilik Haritası"na işlenmesi ve 1/5000-1/1000 ölçekli planlara "arkeolojik hassas alan" notları olarak aktarılmasını kapsamaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca kalıntıları izlemek değil; kentsel kararları kanıta dayalı hale getirmektedir. Saray ve konut izlerinin doğrulandığı parsellerde, yapılaşma koşulları kademeli olarak tanımlanmakta; temel altı müdahalelerin sınırlandırılması, kazı derinliği için eşik değerlerin belirlenmesi ve yerinde teşhir ya da yerinde koruma seçeneklerinin uygulanması öngörülmektedir. Bu yaklaşım hem arkeolojik hassasiyetin hem de güncel kullanım ihtiyacının dengelenmesini hedeflemektedir. Yeni yeşil-yaya aksları, saptanan tarihî geçitlerle örtüştürülerek kentsel koreografi

güçlendirilebilir. Süreç, Koruma Kurulu-Müze-Belediye koordinasyonunda; Ermeni Patrikhanesi, yerel cemaatler ve mülk sahiplerinin arşivleriyle paydaş katılımı gözetilerek yürütülmelidir. Böylelikle Kumkapı'da hem görünür kalıntılar hem de görünmez izler, bugünün yaşamıyla bağ kuracak biçimde okunur, korunur ve anlatılır.

Bizans odaklarının yanında, Kumkapı-Kadırga-Gedikpaşa kuşağındaki Osmanlı saray ve büyük konakları da benzer disiplinle ele alınmalıdır. Tez çalışması boyunca değindiğimiz örnekler, çalışma için somut başlangıç noktaları sunmaktadır. Sokullu Mehmed Paşa Sarayı (Kadırga çevresi): Koku ve sağlık sorunları nedeniyle liman havzasının doldurulması sürecinde belirleyici rolüyle kayıtlara girmiştir. Sarayın olası teras/avlu sınırlarının, külliye (cami, zaviye) elemanları ve su yolları/çeşmelerle morfolojik eşleştirilmesi önceliklidir. Vezir sarayları ve çevresi (Emin Sinan-Kâtib Kasım hattı): Mescit/çeşme izleriyle birlikte selamlık-haremlik ayrımına işaret eden plan kalıntılarının mahalle içi topoğrafya ile örtüştürülmelidir. İbrahim Paşa Sarayı'nın güney etkilenme bandı (Atmeydanı yamaçları-Kadırga üst kotları): Atmeydanı'ndaki anıtsal merkezle Kumkapı/Kadırga'ya inen günlük akışın lojistik-idari izdüşümleri izlenmelidir. Hanedan/vezir yapıları (İsmihan Sultan, Esma Sultan, Cafer Paşa vb.) ile büyük konak-vakıf ağları: Hamam, mahzen, çeşme, hazire ve gelir getirici dükkânlar üzerinden mülkiyet-vakıf ilişkisinin parsel ölçeğinde modellenebilir. Mîrî ahır ve ambarlar (Kadırga yamaçları): 17. - 19. yüzyıl saray/ordu lojistiğinin zorunlu altyapısı; geç devirde kömür deposu gibi yeniden tahsislerin izlenmesi mümkündür.

Osmanlı odakları için önerilen yöntem Osmanlı arşiv belgelerinin sistematik taranması: BOA (Mühimme, Evkaf, Emlâk-Arazi, İrade, ŞD), şerʿiyye sicilleri, keşif defterleri; patrikhane/cemaat arşivleri; 19. yüzyıl kadastro ve belediye haritaları; yapı arkeolojisi ve malzeme analizi: Horasan harcı petrografisi, tuğla ölçü tipolojisi, devşirme taş kullanımı; hamam hipokaust izleri, sarnıç/kuyu ağızları, bodrum tonozları gibi "okunabilir mimari bulgular" üzerinden dönemlendirme, kentsel morfoloji: saray/konakların cümle kapısı-sofa-avlu kurgusunu bugünkü parsel/sokak örgüsüyle çakıştıran tersine mühendislik; kitabeli çeşme ve türbe/hazirelerle adlandırma zincirinin doğrulanması; koruma-planlama entegrasyonu: doğrulanan parsellerde kazı derinliği eşikleri, temel altı müdahaleye sınırlama, yerinde teşhir/yerinde koruma seçenekleri; yeni yeşil-yaya akslarının tarihî geçitlerle örtüştürülmesidir. Böylece, Bizans sarayları ile Osmanlı saray ve konak mirası "kanıta

dayalı" bir çerçevede görünür kılınır, korunur ve karar alma süreçlerine entegre edilebilir. Kumkapı'nın denizle, limanla ve yönetim ağlarıyla kurduğu uzun süreli ilişkinin hem maddi izleri hem de anlatısal katmanları aynı kentsel koreografi içinde yeniden okunabilir hâle gelmesi mümkündür.

Sonuç olarak çalışma, Kumkapı'nın imparatorluk limanından vakıf şehrine, ardından da çok dilli, çok dinli ve kamusal alanlarıyla öne çıkan bir mahalle sahnesine dönüşerek, İstanbul'un tarihsel sürekliliğini temsil eden bir kentsel mikrokozmos hâline geldiğini göstermiştir. Bu alanda üretilen, yalnız duvarlar ya da meydanlar değildir. Üretilen meşruiyet, dayanışma, müzakere ve direnç yelpazesidir. Bu külliyatın bugüne aktarımı, üst ölçekte kıyı, ulaşım, koruma politikalarının uyumunu, orta ölçekte mahalle, vakıf ağlarının şeffaf yönetimini ve alt ölçekte taş, harç, ahşap tekniklerinin sahaya özgü sürekliliğini yansıtmaktadır. Kumkapı'nın özgün değeri de burada ortaya çıkmaktadır. Kumkapı, değişen idari politikalar, afetler ve modern projeler arasında kesilmeyen bir hayat çizgisi, her devrin kendi dilinde yeniden yazdığı ama asla tamamen silemediği bir kentsel arşivdir. Bu tez, söz konusu arşivi hem tarihsel belgeler hem de morfolojik okuma üzerinden açığa çıkararak, geleceğe ilişkin kararların üzerinde yükseleceği sağlam bir bilgi zemini ve bütüncül bir kavrayış sunmaya çalışmıştır. Böylelikle şehir, artık yalnız anıtlar üzerinden değil, katmanlı hafıza, toplumsal etkileşim ve mekânsal süreklilik üzerinden yeniden okunabilir bir miras ekosistemi kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

Osmanlı Devlet Arşivi

BOA 230-0-0-0 / NAFİA VEKALETİ: 69 - 7 - 3, 34R.

BOA. A_}AMD.: 15.90.1.1.

BOA. A.{DVNSMHM. d.: 58.29: 58.

BOA.A}.MKT.MHM.: 353.30.1; 393.31.1.

BOA A.}MKT.MVL.: 7.18.1.1; 7.18.2.1; 7.18.3.1; 7.18.4.1; 28.83.1.1; 40.100.1.1.

BOA, A.}MKT.NZD: 10.18.1.1; 42.34.1.1; 374.44.1.1.

BOA, A.{DVNSMHM.d.: 58.29.

BOA, AE.SABH.I.: 140.9434.1.1; 140.9434.2.1; 140.9434.3.1.

BOA, AE.SAMD.III.: 145.14160.1.1; 70.7011.1.1; 126.12409.1.1; 171.16709.1.1; 171.16709.1.2; 107.10558.1.

BOA, AE.SMHD.I.: 174.13439.1; 195.15325.1.

BOA, AE.SMST.II.: 31.3057.1.1; 124.13677.1.1.

BOA AE.SMST.III.: 298.23818.1.1; 298.23818.2.1.

BOA. BEO.: 277.20745.1.2; 277.20745.4.1; 277.20745.5.1; 288.21585.1.2; 288.21585.2.1; 369.27610.1.2.

BOA C.AS.: 21.934.1.1; 1201.53799.1.1; 641.26972.1; 617.26013.1.1; 377.15607.1.1; 877.37626.1.1; 1208.54163.1.1.

BOA C.BLD.: 49.2422.2.1; 6.262.1.1; 6.262.1.2; 21.1009.1.1; 51.2525.1.1; 51.2525.1.2; 65.3233.1; 113.5618.1.1; 113.5618.3.1; 123.6132.1.

BOA. C.DH.: 249.12414.1; 212.10554.1.1.

BOA C.EV.: 52.2600.1.1.

BOA. C.HR.: 149.7410.1.1; 176.8786.1.1; 176.8786.2.

BOA. C.ML.: 508.20687.1.1; 380.15624.1; 490.19950.1.1.

BOA. C.SM.: 128.6429.1.1; 174.8725.1.1; 135.6776.1.1; 10.545.1.1; 19.984.1.1.

BOA. D.: 2223.1.2.

BOA, D.BŞM.d.: 789; 1695.05.11.

BOA. DH.MKT.: 5.43.1.2; 5.43.3.2; 5.43.5.2; 2031.53.1.

BOA. D.M.d.:36915

BOA. HAT.: 1379.54349.1; 204.10591.1; 119.4849.1; 174.7548.1; 1622.70.1.1; 178.7857.1.

BOA.HRT.: 2244.

BOA. I.DH.: 313.20138.1.1.

BOA. İE.HR.: 6.583.1.1.

BOA. I.HUS.: 10.12.1.1; 11.49.1.1.

BOA. İ.ŞE.: 2.30.4.; 2.30.5.1.

BOA İ.DH.: 140.7196.1.1; 216.12730.1.1.

BOA İE.HR.: 12.1196.1.1; 6.583.1.1.

BOA. MV.: 76.24.1.2.

BOA İ.MVL.: 26.402.1.1; 26.402.2.1; 172.5117.2.1; 172.5117.3.1; 172.5117.4.1; 172.5117.5.1; 172.5117.6.1; 172.5117.6.2; 172.5117.7.1; 172.5117.8.1; 177.5283.1.1; 177.5283.2.1; 177.5283.3.1; 177.5283.4.1; 203.6473.1.1; 203.6473.2.1; 203.6473.3.1; 203.6473.4.1; 206.6592.1.1; 206.6592.2.1; 206.6592.3.1; 206.6592.4.1; 206.6592.5.1; 206.6592.6.1; 210.6839.1.1; 580.26036.1.1.

BOA, MAD.d.: 2025.

BOA. MV.: 76.24.1.2.

BOA MVL.: 55.49.1.1; 55.49.2.1; 55.49.3.1; 55.49.4.1; 329.16.1.1; 345.94.1.1.

BOA. TS.MA.e.: 323/96.

BOA. TS.MA.E.: 343.8.1.1; 714; 1280.43.1.1; 1291.39.1.1; 410; 883.59.1.1.

BOA_TS.MA.d: 10718.

KİTAPLAR&MAKALELER

Abdurrahman Şeref Bey, *Topkapı Sarayı Makaleleri (1908-1911)*, bir araya getiren ve Türkçeye çevirenler bilinmiyor, SALT Araştırma Arşivi, https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/91968 [Erişim: 7 Ekim 2024].

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri: Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirât ve Muamelât-ı Kavmiye-i Osmaniye*. Yayına hazırlayanlar Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Afyoncu, Erhan. "Sokullu Mehmed Paşa." *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C. 37. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, 354-357.

Ahunbay, Zeynep. "İstanbul Surları ve Koruma Sorunları." *Tarih ve Toplum*, no. 91 (1991).

Ahunbay, Metin. "Surlar." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.

Ahunbay, Metin, ve Zeynep Ahunbay. "Sur Onarımları." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.

Akın, Nur. "Kumkapı: Tarihsel Bir Kesit." *Arredamento Mimarlık*, no. 5 (1999): 69-76. İstanbul.

Akpınar, İpek Y. *The Rebuilding of Istanbul: After the Plan of Henri Prost, 1937-1960.* PhD diss., University of London, 2003.

Akpınar, İpek. "İstanbul'da Modern Bir Pay-ı Taht: Prost Planı Çerçevesinde Menderes'in İcraatı." İçinde *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)*, 171. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

Aktüre, Sevgi. "17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehirsel Yapının Değişme Süreci." *M.E.T.U. Journal of the Faculty of Architecture* 1, no. 1 (Bahar 1975): 111.

Altınay, Ahmet Refik. *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Altınay, Ahmet Refik. *Hicrî On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200).* İstanbul: Enderun Kitabevi, 1988.

Alyot, Halim Tevfik. *Türkiye'de Zabıta (Tarihî Gelişim ve Bugünkü Durum)*. Seri no: III, sayı: 4. Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları, 1947.

Ambraseys, N. N. "The Seismicity of the Marmara Sea Area 1800-1899." *Journal of Earthquake Engineering* 4, no. 3 (2000): 377-401. https://doi.org/10.1080/13632460009350376.

Amicis, Edmondo de. *İstanbul*. Gravürler: Cesare Biseo. Çev. Filiz Özdem. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

And, Metin. *Kırk Gün Kırk Gece: Osmanlı Düğünleri Şenlikleri Geçit Törenleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.

Andreasyan, Hrand. "Eremya Çelebi'nin Yangınlar Tarihi." *Tarih Dergisi*, S. 27 (Haziran 2011): 64.

Angell, Elizabeth. "Bir Şehir Manzarası: İstanbul Tarihinde Depremler." İçinde *Büyük İstanbul Ansiklopedisi*, vol. 1, 510-518.

Angiolello, Giovanni Maria. *Viaggio di Angiolello da Vicenza in Turchia*. Edited by A. Bacchi della Lega. Bologna: Romagnoli Dall'Acqua, 1913.

Arslan, Murat. *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periolus Pontieuxini)*. İstanbul: Odin Yayıncılık, 2005.

Arslan, Murat, *İstanbul'un Antik Çağ Tarihi, Klasik ve Hellenistik Dönemler,* İstanbul: Odin Yayıncılık, 2010.

Artan, Tülay. "The Kadırga Palace: An Architectural Reconstruction." *Muqarnas* 10 (1993): 201-11.

Artan, Tülay. "Kadırga." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, 365. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.

Aslanapa, Oktay. *Osmanlı Devri Mimarisi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi, 2004.

Atasoy, Nurhan. *Silahşor, Tarihçi, Matematikçi, Nakkaş, Hattat Matrakçı Nasuh ve Menazilname'si: Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*. 3 Cilt Takım. İstanbul: MASA Yayınları, 2016.

Atatürk Kitaplığı AHISTFATI051 Sebah&Joaillier Kumkapı

Ayalon, Yaron. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*. Çev. Zeynep Rona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.

Ayvansarâyî, Hüseyin. *Hadîkatü'l-Cevâmi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Mimarisi (855-886/1451-1481)*. İstanbul: Baha Matbaası, 1953.

Baker, Bernard Granville. *The Walls of Constantinople*. London: John Milne, 1910.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey. *Bir Zamanlar İstanbul*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Bauer, Susan Wise. *Rönesans Dünyası*. Çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler." *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, no. 1-4 (1953): 279-386.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler." *İktisat Fakültesi Mecmuası* 13 (1953): 68-69.

Barkan, Ömer Lütfi, Ekrem Hakkı Ayverdi. "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları." *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 1, no. 14 (1964).

Barkan, Ömer L., Ekrem Hakkı Ayverdi. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri: 953 (1546) Tarihli*. İstanbul, 1970.

Baronyan, Hagop. *İstanbul Mahallelerinde Bir Gezinti*. Çeviren Babek, Paris Hilda Teller. İstanbul: Can Yayınları, 2014.

Bayındır, Abdülaziz. "Bey' bi'l-Vefâ." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, 20-22.

Bayramoğlu Alada, Adalet. *Osmanlı Şehrinde Mahalle*. İstanbul: Sümer Yayınları, 2008.

Behar, Cem. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1424-2008): Osmanlı İstanbul'unda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Bektaş, Cengiz. *Türk Evi*. İstanbul: Yem Yayın, 2021.

Belke, Klaus. “Gates to Asia Minor: The Harbours of Chalcedon, Chrysopolis, Hiereia and Eutropiu Limen Opposite Constantinople.” In *The Byzantine Harbours of Constantinople*, edited by Falko Daim and Evangelia Kislinger, 223-233. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2021. Improved English translation of “Tore nach Kleinasien.”

Berger, Albrecht, and Jonathan Bardill. “The Representations of Constantinople in Hartman Schedel’s World Chronicle, and Related Pictures.” *Byzantine and Modern Greek Studies* 22 (1998): 2-37.

Berger, Albrecht. “Konstantinopel und seine Häfen.” In *Häfen im 1. Millennium AD: Bauliche Konzepte, herrschaftliche und religiöse Einflüsse*, edited by Ulrich Wulf-Rheidt and Inge Schröder, 77-88. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2015.

Berger, Albrecht. “Constantinople in the Middle Byzantine Age.” In *The 24th International Congress of Byzantine Studies*, vol. 1, no. 1, August 2022, 367-383. https://www.researchgate.net/publication/362848143.

Beyhan, Mehmet Ali. *Saray Günlüğü 1802-1809*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları, 2007.

Bilsel, F. Cana. “Henri Prost’un İstanbul Planlaması (1936-1951): Nazım Planlar ve Kentsel Operasyonlarla Kentin Yapısal Dönüşümü.” İçinde *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet’in Modern Kentine: Henri Prost’un İstanbul Planlaması (1936-1951)*, 101-132. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

Bornavalı, Sedat. “Hartmann Schedel'in İstanbul Görünümleri / Hartmann Schedel's Istanbul Views.” *Art Sanat* 11 (Ocak 2019): 13-46.

Bozkurt, Gülnihal. *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Canatan, Mehmet. “1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri’ne Göre Nefs-i İstanbul’da Bulunan Mahaleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler.” *Osmanlı İstanbul’u I*, ed. Feridun Emecan, Emrah Safa Gürkan, 287. İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014.

Cansever, Turgut. “İstanbul’da Bahçe Kültürü.” *Sanat Dünyamız*, no. 58 (Winter 1995): 58-63.

Cansever, Turgut. “İslâm Mimarîsi Üzerine Düşünceler.” *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 1 (1996): 119-146.

Cansever, Turgut. “Osmanlı Şehri.” İçinde *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir Hayatı ve Yerel Yönetimler I*, ed. Vecdi Akyüz, 128. İstanbul: İlke Yayınları, 2005.

Carım, Fuad. *Kanunî Devrinde İstanbul*. İstanbul: Yeni Savaş Matbaası, 1964.

Castellan, Antoine-Laurent. *Lettres sur la Morée, l’Hellespont et Constantinople*. 2e éd. Vol. 2. Paris: A. Nepveu, 1820.

Cerasi, Maurice. *Divanyolu*. Çev. Ali Özdamar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.

Cezar, Mustafa. “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler.” *Türk San’atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* I (1963): 325-393.

Claridge, Richard Tappin. *A Guide Along the Danube, from Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, the Morea, the Ionian Islands, and Venice*. London: Howlett and Son, 1837.

Comidas de Carbognano, Cosimo. *Descrizione Topografica dello Stato Presente di Costantinopoli arricchita di figure*. Edited by Vincenzo Ruggieri. Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1992.

Curtis, C. G. *Broken Bits of Byzantium.* Lithographed with additions by Mary A. Walker. London: 1873.

Çelebizâde İsmaîl Âsım Efendi. *Târîh-i Râşid ve Zeyli (1134-1141 / 1722-1729) [Târîh-i Çelebizâde]*. Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Bekir Çakır ve Ahmet Zeki. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.

Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Çelik, Selman, ve Nuran Kara Pilehvarian. “A Lost Ottoman Square in a Lost Harbour of Istanbul: Kontaskalion / Kadırga Harbour / Kadırga Square.” *Art-Sanat* 16 (2021): 55-85. https://doi.org/10.26650/artsanat.2021.16.0003

Çiftçi, Yasemin. “Büyük İstanbul Yangınlarının Arsa Fiyatlarıyla Haritalandırılması.” *VII. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu: Bildiriler.* Ankara: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2020, 519-550.

Çetinkaya, Haluk. “İstanbul Marmara Surları ve Üzerinde Bulunan Limanlar.” *MSGSÜ Sosyal Bilimler* 2 (2010): 24-35.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa. “Osmanlıda Baş Mimarlar.” *Türk Dünyası Kültür Atlası: Osmanlı Dönemi*, Cilt 4, 2002.250-326.

Çokuğbaş, Işıl. *Bekar Odaları ve Meyhaneler: Osmanlı İstanbulu’nda Marjinalite ve Mekân, 1789-1839*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2016.

Dadayan, Khaçadur, der. *XV. Yüzyıldan 1915’e Günümüz Türkiye’sinde Ermenilerin Ticari-Ekonomik Faaliyetleri*. Yerevan: Gasprint Yayıncılık, 2012.

Dağdelen, İrfan. “Osmanlı Haritalarında İstanbul.” İçinde *Büyük İstanbul Tarihi*, vol. 1, 544-560. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015.

Delaporta, Aikaterini, ve Flora Karagianni. “Depictions of the Byzantine Harbours of Constantinople in Early Maps and Engravings.” In *Seasides of Byzantium: Harbours and Anchorages of a Mediterranean Empire*, edited by Philipp Niewöhner, *Byzanz zwischen Orient und Okzident* 21. Mainz: Propylaeum, 2021. https://doi.org/10.11588/propylaeum.910.c12048.

Delemen, İnci. “Byzantion: Koloni-Kent-Başkent.” *Bizantion’dan İstanbul’a: Bir Başkentin 8000 Yılı*, ed. Koray Durak, 54-59. İstanbul: Sakıp Sabancı Kültür Sanat Edebiyat Basın Yayın, 2010.

Demirkent, Işın. “İstanbul.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 23, 206. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001.

Denny, Walter B. “A Sixteenth-Century Architectural Plan of Istanbul.” *Ars Orientalis: The Art of Islam and the East* 8 (1970): 47-59.

Demirkent, Işın. “İstanbul.” İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 205-212.

Demirkent, Işın. *Bizans Tarihi Yazıları: Makaleler - Bildiriler - İncelemeler*. İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2005.

"Demiryolları." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 3. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1994.

Dimitriadis Efendi. *Marmara Sahil Surları Panoraması*. Çev. Yiğit Adam. İstanbul: İstanbul Arkeolojileri Müzesi, 2019.

Dirimtekin, Feridun. *Fetihten Önce Marmara Surları*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Yayınları, No. 10, 1953.

Doğan, Servet. "Klasik Dönem İslâm Âlimlerine Göre Aryüs ve Aryüscülük." *Uluslararası İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6, no. 2 (2020): 473-496.

Düzbakar, Ömer. "XV–XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Elçilik Geleneği ve Elçilik İaşelerinin Karşılanmasında Bursa'nın Yeri." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research* 2, no. 6 (Kış 2009): 183.

Düzgüner, Fırat. *Iustinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar: Procopius'un Birinci Kitabının Analizi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2004.

Ebersolt, Jean, ve Adolphe Thiers. *Les Églises de Constantinople*. Paris: Ernest Leroux, 1913.

Eldem, Sedad Hakkı. *Türk Evi: Osmanlı Dönemi - Turkish Houses: Ottoman Period II*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1984.

Eldem, Edhem. "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente." İçinde *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, 185. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Emecen, Feridun M. "İstanbul'un Fethi." İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 212-220.

Emecen, Feridun M. *İstanbul: Tarihi Dönüşümlerin Kenti.* İstanbul: Kapı Yayınları, 2025.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri." İçinde *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Veysel Akyüz, Süleyman Ünlü, vol. 1, 407–417. İstanbul: İlke Yayınları, 1996.

Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri.” İçinde *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Veysel Akyüz, Süleyman Ünlü, vol. 1, 407–417. İstanbul: İlke Yayınları, 1996.

Ergin, Osman. *İstanbul’da İmar ve İskân Hareketleri; İstanbul-Eminönü*. Konferans Serisi: 3. Halkevi Dil Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı 6. İstanbul, 1938.

Ertuğ, Nejdet. *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*. Ankara, 2001.

Eyice, Semavi. *Christoforo Buondelmonti ve İstanbul’un En Eski Resmi*. İstanbul, 1964.

Eyice, Semavi. “İstanbul’da Bizans İmparatorlarının Sarayı: Büyük Saray.” *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1, no. 3 (Eylül 1988): 4.

Eyice, Semavi. “Bodrum Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2 (1993): 263-263.

Eyice, Semavi. “Bodrum Camii Sarnıcı.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2 (1993): 264-265.

Eyice, Semavi. “Çardaklı Hamam.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, vol. 2, 472. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

İnalcık, Halil. “Türk Devri.” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, 220-239.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayat*. Çev. Emine Sonnur Özcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.

Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı’da Kent ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Freely, John. *Osmanlı Sarayı: Osmanlı Sultanlarının İstanbul’daki Özel Hayatları*. Çev. Ayşegül Çetin Tekçe. İstanbul: Alfa Yayınları, 2022.

Granville-Baker, Bernard. *The Walls of Constantinople*. London: John Milne, 1910.

Grosvenor, Edwin A. *Constantinople*. London: Sampson Low, Marston and Company, 1895.

Güllü, Ramazan Erhan. 2021. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Rumların İdaresi.” *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Özel Sayı 1: Türk-Yunan İlişkileri, 30 Ağustos 2021, 153–171.

Gündüz, Ahmet. “İstanbul’un Osmanlılar Tarafından Fethi, Türk-İslam ve Avrupa Açısından Önemi.” *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 5, no. 17 (2008).

Gürses Söğüt, S. “Yeni Belgelerle 1865 Hocapaşa Yangınının Sınırları.” *Toplumsal Tarih*, no. 263 (2015): 74-80. İstanbul. Erişim 16 Haziran 2019. https://www.researchgate.net/publication/308890196_Yeni_Belgelerle_1865_Hocapasa_Yangini'nin_Sinirlari.

Gyllius, Petrus. *İstanbul'un Tarihi Eserleri*. Çev. Adnan Demir. Ankara: Dorlion Yayınları, 2025.

Hammer, Joseph von. *İstanbul ve Boğaziçi*. C. I. Çev. Senail Özkan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.

Harris. Jonathan. *Konstantinopolis Bizans’ın Başkenti*, Çev. Tevabil Alkaç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

Heher, Dominik. “Iulianoshafen - Sophienhafen - Kontoskalion.” In *Die byzantinischen Häfen Konstantinopels*, edited by Ewald Kislinger et al., 52. Byzanz zwischen Orient und Okzident 4. Heidelberg: Propylaeum, 2018. https://doi.org/10.11588/propylaeum.330.453.

Herrin, Judith. *Bizans: Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Holmes, William Gordon. *The Age of Justinian and Theodora: A History of the Sixth Century A.D.* Vol. 1. London: George Bell and Sons, 1905.

Hourani, Albert, and S. M. Stern, eds. *The Islamic City: A Colloquium*. Oxford: Bruno Cassirer, 1970.

Hovhannesyan, Sarkis Sarraf. *Payitaht İstanbul’un Tarihçesi*. Translated by Elmon Hançer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

Hussey, Joan Mervyn. *The Byzantine World*. New York: Harper, 1961.

Hür, Ayşe. “Gedikpaşa.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, 388–389. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Işın, Ekrem. “19. Yüzyılda Modernleşme ve Gündelik Hayat.” içinde *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 2, 538. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Ivanov, Sergey A. *İstanbul’da Konstantinopolis’i Aramak*. Çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2019.

İbni Kemal. *Tevârih-i Âl-i Osman*. VIII. Defter. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

İnalcık, Halil. *Seçme Eserleri - XIII: İstanbul Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları, 2019.

İnalcık, Halil. “İstanbul.” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 229. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

İnan, Afet. *Pîrî Reis Haritası Üzerine*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.

İnci, Salih. “Osmanlı Dönemi Fener Rum Patriklerinin Seçimi.” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2015): 9-58.

İnciciyan, P. Ğugios. *XVIII. Asırda İstanbul*. Çev. H. D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1956.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Planlama ve İmar Müdürlüğü. *Tarihi Yarımada (Eminönü-Fatih) 1/5.000 Ölçekli Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı Raporu*, Cilt I ve Cilt II. İstanbul, 2003a.

Janin, Raymond. “Les églises byzantines du Précurseur à Constantinople.” *Échos d’Orient* 37, no. 191–192 (1938): 335-336. https://doi.org/10.3406/rebyz.1938.3000.

Janin, Raymond. “Topographie de Constantinople byzantine. Le port Sophien et les quartiers environnants.” *Revue des études byzantines* 1, 1943.

Janin, Raymond. *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*. Paris: Institut Français d’Études Byzantines, 1950.

Janin, Raymond. “Les processions religieuses à Byzance.” *Revue des études byzantines* 24 (1966): 78. https://doi.org/10.3406/rebyz.1966.1361.

Kahraman, Seyit Ali, Yücel Dağlı, haz. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul.* C. 1, Kitap 1. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 304 Numaralı Yazmadan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Kahraman, Seyit Ali, Yücel Dağlı, haz. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*. C. 1, Kitap 2. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Bağdat 304 Numaralı Yazmadan. Hazırlayanlar Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Karaca, Zafer. *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1995.

Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu: 1830-1914-Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Karpat, Kemal H. *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik.* Çeviren Recep Boztemur. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Kaya, Ferda Şule. *İstanbul Yahudilerinin Kimlik Tanımları Üzerine Bir Alan Araştırması*. Ankara: İKSAD Yayınevi, 2019.

Kızıltan, Zeynep. "İstanbul Kazıları: Marmaray – Metro Projeleri ve Arkeolojik Kurtarma Kazılarının Şehir Tarihine Katkıları." içinde *Büyük İstanbul Tarihi Ansiklopedisi*, Vol. 1, 2015.

Kiper, Nilgün. "Osmanlı İstanbul'unda Kentsel Mekânın Değişim Süreci." *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. Cilt 1. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, 428-454.

Kiutuçkas, Yeorgios. "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati." Çev. Foti Benlisoy ve Sevan Benlisoy. *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*, editör Petros Stathis, 39-56. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Kislinger, Ewald. "Von schlechteren und besseren Lagen: Häfen zu Konstantinopel im Wandel ihrer Bedeutung." In *Die byzantinischen Häfen Konstantinopels*, edited by Ewald Kislinger et al., 9. *Byzanz zwischen Orient und Okzident* 4. Heidelberg: Propylaeum, 2018. https://doi.org/10.11588/propylaeum.330-453

Koçu, Reşad Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 11, 6080. https://www.istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/11724

Koçu, Reşad Ekrem. “Gedikpaşa.” *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 17, 6070. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1973.

Kołodziejczyk, Dariusz. “Polish Embassies in Istanbul or How To Sponge on Your Host Without Losing Your Self-Esteem.” In *The Illuminated Table, The Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, edited by Suraiya Faroqhi and Christoph K. Neumann, 51-58. Würzburg: Ergon Verlag, 2003.

Konyalı, İsmail Hakkı. *Fatihin Mimarlarından Azadlı Sinan: Sinan-i Atik, Vakfiyeleri, Eserleri, Hayatı, Mezarı*. İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Nesriyatı (4), 1953.

Kos, Karoly. *İstanbul: Şehir Tarihi ve Mimarisi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

Kömürciyan, Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*. Çev. H. D. Andreasyan. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.

Ksenophon, *Yunan Tarihi*, çev. Suat Sinanoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

Kuban, Doğan. “Ahırkapı.” İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, 103. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

Kuban, Doğan. “Menderes ve İstanbul.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. 5, 389–392. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

Kuban, Doğan. “Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7, 32-34. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

Kuban, Doğan. *İstanbul: Bir Kent Tarihi - Byzantion, Konstantinopolis, İstanbul*. Çev. Zeynep Rona. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996.

Kuban, Doğan. *İstanbul: 1600 Yıllık Bir Müzedir, Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*. İstanbul: Yem Yayın, 2021.

Kubat, Ayşe Sema ve diğerleri. “Tarihi Yarımada İç Çeper Kuşak Alanlarının İncelenmesi: Konstantin Surları.” içinde *Türkiye Kent Morfoloji Ağı 3. Kentsel Morfoloji Sempozyumu*, Mayıs 2022. Ankara: ODTÜ, 2022.

Kuran, Aptullah. *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.

Külekçi, Cahit. “İstanbul Ermenileri: Kilise ve Gelenek.” İçinde *Büyük İstanbul Tarihi*, C. 5, 128-156. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015.

Lefebvre, Henri. *The Production of Space*. Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell, 1991.

Leunclavius, Johannes (Löwenklau). *Historiae Musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII*. Frankfurt: Wechel, 1591.

Lordoğlu, Nisan. “Byzantion ve Kalkhedon’un Şehircilik Açısından İncelenmesi: Kuruluşlarından Roma İmparatorluk Dönemi’ne Kadar.” *Cedrus: Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi* 7 (2019): 169-194. https://doi.org/10.13113/CEDRUS.201907

MacDonald, William Lloyd. *Early Christian & Byzantine Architecture*. New York: G. Braziller, 1962.

Magdalino, Paul. “Konstantinopolis’te Deniz Kıyısındaki Mahalleler: VI–XII. Yüzyıllarda Ticari ve Meskun İşlevleri.” İçinde *Konstantinopolis: Şehrin Dokusu*, 120-149. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Malamut, Elisabeth. *I. Aleksios Komnenos Döneminde Konstantinopolis (1081-1118).* İçinde *Bizans: Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2021.

Mango, Cyril. *Bizans Mimarisi*. Çev. Mine Kadiroğlu. Ankara: Rekmay, 2006.

Mango, Cyril. *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Mango, Marlia Mundell. “Konstantinopolis'in Ticari Haritası.” In *Konstantinopolis: Şehrin Dokusu*, edited by Robert Ousterhout and Henry Maguire, 69-119. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Mantran, Robert. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan. Ankara: V Yayınları, 1986.

Maurand, Jérôme. *Itinéraire de Jérôme Maurand d’Antibes à Constantinople (1544)*. Edited with introduction and translation by Léon Dorez. Paris: Ernest Leroux, 1901.

Méry, Joseph. *Constantinople et la Mer Noire*. Paris: Belin-Leprieur et Morizot, Éditeurs, 1855.

Michaud, J. F., ve J. J. F. Poujoulat. *İmparatorluklar Şehri İstanbul 1830*. Çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: Yedi İklim Tarih, Say Yayınevi, 2004.

Moltke, Helmuth von. *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. Çev. Hayrullah Örs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.

Mordtmann, A. S. (Dr., Junior). *Esquisse Topographique de Constantinople*. Paris, 1892.

Muhtar Paşa, Ahmed. *Feth-i Celîl-i Konstantiniyye*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1994.

Murad Efendi. *Türkiye Manzaraları*. Çev. Alev Sunata Kırım. İstanbul: Kitap Yayınları, 2007.

Naîmâ, Mustafa. *Naîmâ Târihi*. Çev. Ziya Danışman. İlk basım 1283 H. İstanbul: Z. Danışman Yayınevi, 1967.

Naza, Emine. "Çadırcı Mescidi." İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, 458. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.

Necipoğlu, Gülru. *Sinan Çağı: Osmanlı İmparatorluğu'nda Mimari Kültür*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2017.

Nüzhet, Selim. *İstanbul Yangınları*. 7 Nisan 1941. SALT Araştırma. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/18472.

Ökten, Sadettin. *Fincanımda Cola Var*. 7. bs. İstanbul: Tuti Kitap, 2016.

Özbaran, Salih. *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm / Rûmî Aidiyet ve İmgeler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.

Özçelik, Burcu. "İstanbul'da Kentsel Modernleşme ve Demokrat Parti Dönemi." *Toplumsal Tarih*, no. 187 (2009).

Özükan, Bülent. *Tarihte İstanbul Haritaları / Maps of Istanbul Through the Ages*. İstanbul: Boyut Yayın Grubu, 2006.

Özcan, Tahsin. "Vakıf ve Şehir: İstanbul Vakıfları Tarihi." *Büyük İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, 118-151.

Pamukciyan, Kevork. “Ermeniler.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, 191-192. İstanbul: Ana Basım A.Ş., Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

Paspatis, Aleksandros. *Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre İstanbul'un Ortodoks Esnafı 1833-1860*. Çev. Marianna Yerasimos. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.

Perinçek, Doğan. “Yenikapı Kazı Alanının Son 8000 Yıllık Jeoarkeolojisi ve Doğal Afetlerin Jeolojik İzleri (İstanbul, Türkiye).” *MTA Dergisi*, no. 141 (2010): 73-95.

Piccinato, Luigi. *Büyük İstanbul Nâzım Planı Ana Hatları İzah Raporu (1967)*. Hazırlayan Şevket Özler. İçinde *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995*, 212-215. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2007.

Pinon, Pierre. “Henri Prost'un Şehirciliği ve İstanbul'un Dönüşümleri.” İçinde *İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)*, 73-98. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

Pamukciyan, Kevork. “Ermeniler.” İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 3, 191. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Pamukciyan, Kevork. *İstanbul Yazıları*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2002.

Prost, Henri. *İstanbul'un Nâzım Planını İzah Eden Rapor (1937).* Translated by Z. Teran and N. Yaner. Edited by Şevket Özler. İçinde *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995*, 85-96. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2007.

Refik, Ahmet. *Onbirinci Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1592-1688)/ 9-D-24*. 2013.

Reyhanlı, Tülay. *İngiliz Gezginlere Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.

Runciman, Steven. *Konstantinopolis Düştü: 29 Mayıs 1453*. Çev. Derin Türkömer. İstanbul: Doğan Kitap, 2000.

Sakaoğlu, Necdet. “Ahmed III.” İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, 112. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

Sakaoğlu, Necdet. “Surlar Osmanlı Dönemi Onarımları.” *Karasurlarının Korunması İçin Uygun Yaklaşım ve Yöntemler Sempozyumu*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Yayımlanmamış Sempozyum Bildirileri, 2007, 32-36.

Seropyan, Vağarşag. “Asdvadzadzin (Syrp) Kilisesi.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1, 341. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993.

Seropyan, Vağarşag, ve Artin Bezciyan. “Bezciyan Artin.” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, 223-224. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Seyfeli, Canan. “İstanbul Ermeni Patrikhânesi.” *TDV İslâm Ansiklopedisi.* 2. Baskı, EK-1. C., 668–671. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.

Schiele, Renate ve Wolfgang Müller-Wiener. *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı*. İstanbul, Roche, 1998.

Schlumberger, Gustave. *Le Siège, la Prise et le Sac de Constantinople par les Turcs en 1453*. Paris: Librairie Plon, 1914.

Schneider, Algons Maria. *XV. Yüzyılda İstanbul’un Nüfusu*. Göttingen İlimler Akademisi, Filoloji-Tarih Sınıfı Haberleri’nden Ayrı Basım. Göttingen: Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, 1949. 35-50.

Schneider, Algons Maria, “XV. Yüzyılda İstanbul’un Nüfusu,” *Türk Tarih Kurumu Belleten* 61, 1952, 44.

Schweigger, Salomon. *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. Çev. S. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınları, 2004.

Sherrard, Philip. *Byzantium*. New York: Time Incorporated, 1967.

Simeon, Polonyalı. *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi 1608-1619*. Tercüme ve notlar Hrand Der Andreasyan. İstanbul: Bilge, 2025.

Sönmez, Zeki. *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi: Yazmalar-Belgeler*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, 1988.

Sözen, Metin, Uğur Tanyeli. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2021.

Stathis, Pinelopi. *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler*. Çev. Foti Benlisoy. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

Sumner-Boyd, Hilary, ve John Freely. *Strolling Through Istanbul: A Guide to the City*. İstanbul: Sev Matbaacılık, 2003.

Şani-Zade, Mehmet Ataullah Efendi. *Şani-Zade Tarihi*. Cilt 1. Hazırlayan Ziya Yılmazer. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2008.

Talbot, Alice-Mary, ed. *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Translated by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan. Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2005.

Tamer, Cengiz. *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, 2003.

Tamer, Cahide. *Sirkeci - Yedikule Arası Sahil Surları*. 1965. [Erişim 10 Temmuz 2025. https://libdigitalcollections.ku.edu.tr/digital/collection/CTA/id/1146.]

Tanman, Baha. "Muhsine Hatun Mescidi ve Tekkesi." İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.5. İstanbul, 1990.

Tanyeli, Uğur. "Bâbıâli-Mimari." İçinde *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, 520-523. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

Tanyeli, Uğur. "Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun 'Reel' Tarihi." İçinde *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, edited by Zeynep Ahunbay and Deniz Mazlum. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1996.

Tekeli, İlhan. *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*. İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 2013.

Tekindağ, Şehabettin. "Osmanlı İdaresinde Patrik ve Patrikhane." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 1 (1967).

Topuz Demir, Büşra, Yunus Uğur. "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği." İçinde *Kent ve Maneviyat*. Ed. Seyfettin Erşahin ve Zehra Erşahin. Ankara: İdealkent, 2020, 461-486.

Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. Çev. Ali Berktay ve Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitapyayınevi, 2013.

Tunay, İnci. *İstanbul Sur Kapıları*. İstanbul: İ.B.B. Kültür A.Ş. Yayınları, 2014.

Tunzi, Pasquale. “Constantinople Viewed by the Renaissance-Era West.” *DISEGNARECON* 13, no. 25 (December 2020). https://doi.org/10.20365/disegnarecon.25.2020.9.

Tursun Bey. *Târîh-i Ebü’l-Feth*. Haz. Mertol Tulum. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1977.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. III. C., 3. Kısım Eki: *İstanbul’un Fethi 1453 Etüt*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1979.

Türker, Orhan. *Kondoskali’den Kumkapı’ya: Eski Bir İstanbul Semtinin Hikayesi*. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019.

Uğur, Yunus. “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar.” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3, no. 6 (2005): 9-26.

Van Millingen, Alexander. *Byzantine Constantinople: The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*. London: William Clowes and Sons, 1899.

Van Millingen, Alexander *Konstantinopolis İstanbul*. Çev. A. Gürçağlar. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2003.

Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Tevabil Alkaç. İstanbul: Alfa Yayıncılık, 2015.

von Grunebaum, Gustave E. *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*. Menasha, WI: American Anthropological Association, 1955.

Yapp, Michael E. “Europe in the Turkish Mirror.” *Past and Present* 137, no. 137, *The Cultural and Political Construction of Europe*, November 1992, 134-155.

Yarman, Ayhan. *Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*. İstanbul: Ermeni Hastanesi Vakfı, 2002.

Yavuz, Mehmet Fatih. *Byzantion: Byzas’tan Constantinus’a Antik İstanbul*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2014.

Yerasimos, Stefanos. “Batılılaşma Sürecinde İstanbul.” *Dünya Kenti İstanbul: Habitat II*, ed. Afife Batur, 48-53. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996.

Yerasimos, Stefanos. *İstanbul 1914-1923*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.

Yerasimos, Stefanos. *İstanbul: İmparatorluklar Başkenti*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

Yérasimos, Stéphane. "Dwellings in Sixteenth-Century Istanbul," in *The Illuminated Table, The Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, ed. Suraiya Faroqhi and Christoph K. Neumann. Würzburg: Ergon Verlag, 2003, 275-300.

Yetişkin Kubilay, Ayşe. "Batı Kaynaklı Haritalardaki İstanbul." *Büyük İstanbul Tarihi*, C. 1, 522-43. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015.

Yıldız, Kenan. "Şehir Topoğrafyasına Etkisi Bakımından Osmanlı Dönemi İstanbul Yangınları." *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. C. 1. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2015, 403-415.

Yıldız, Kenan. *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.

Yüksel, Aydın. "Daltaban Mescidi."*Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, 544. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.

Yüksel, Aydın. "Mimar Hayreddin Mescidi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 5, 467-468. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.

Ziya, İhtifalci Mehmet. *İstanbul ve Boğaziçi*. C. 1. Haz. Basri Kabasoy. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2021.

Waardenburg, Jacques. "Teslis." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 40. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011, 548-549.

Walsh, Robert, Thomas Allom. *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*. London: Fisher & Son Company, 1838.

Weber, Max. *The City*. Translated and edited by Don Martindale and Gertrud Neuwirth. Glencoe: Free Press, 1966.

Webster, Hutton. *History of Civilization*. Boston: D.C. Heath and Company, 1940.

Westbrook, Nigel, Kenneth Rainsbury Dark, and Rene van Meeuwen. "Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople." *Journal of the Society of*

Architectural Historians 69, no. 1, March 2010, 62-87. https://doi.org/10.1525/jsah.2010.69.1.62.

Wiener, Wolfgang Müller. *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Wiener, Wolfgang Müller. *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*. Çev. Ebru Altan. İstanbul: Ege Yayınları, 2007.

1/50.000 Ölçekli İstanbul Metropoliten Alan Nâzım Planı (1980 Raporu). Hazırlayan Şevket Özler. İçinde *Cumhuriyet Dönemi İstanbul Planlama Raporları 1934-1995*, 244-245. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi, 2007.

TEZLER

Akçelik, Erhan. *39 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-118).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Aleksandru, Evangelia. *19. Yüzyılda İstanbul Rum Ortodoks Kiliseleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Bekman, Büşranur. *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şehir Çalışmaları Anabilim Dalı, 2020.

Birgül, Selin. *İstanbul Kumkapı, Telli Odalar Sokak'ta Yaklaşık Son Yirmi Yıllık (1994-2013) Değişimin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi, 2013.

Büyükseçgin, İsmail. *İstanbul Tarihi Yarımada'da Osmanlı Dönemi Topografya – Yerleşim İlişkisi ve Büyük Konutların Gelişim Süreci Üzerine Bir Değerlendirme (1453-1920).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2019.

Çelik, Gözde. *İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdarî Yapıları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007.

Çiftçi, Aynur. *Son Dönem İstanbul Karakolları: Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Karakolu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Rölöve-Restorasyon Programı, 1996.

Çokuğraş, Işıl. *İstanbul'da Marjinallite ve Mekân (1789-1839): Bekâr Odaları ve Meyhaneler.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2013.

Giritlioğlu, Özden. *Kumkapı Telli Odalar Sokağı'nda Bir Fiziksel Çevre Koruma Çalışması.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1994.

Kahveci, Gülay. *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

Kaya, İlyas Ozan. *Şer'iyye Sicillerine Göre Galata Yahudi Cemaati (1600-1625).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2018.

Özdemir, Yasemin. *IV. Haçlı Seferi ve Latin Döneminde Konstantinopolis/İstanbul'da Yok Olan, Kaçırılan Mimari Ögeler ve Eserler.* Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2019.

Özalyvaç, Şükriye Pınar. *İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor (18. Yüzyıl)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2015.

Polattaş, Fatma Zehra. *Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'daki İmar Faaliyetleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2017.

Sakarya, Ülkem. *Dördüncü Haçlı Seferi (1204).* Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

Sarımeşe, Fatih. *18. ve 19. Yüzyıl İstanbul Surlarında İnşa ve Onarımlar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018.

Semiz, Nisa. *İstanbul Haliç ve Marmara Surları Belgeleme Çalışmaları, Tarihi ve Peyzaj Değerlerinin Korunmasına Yönelik Öneriler*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programı, 2014.

Sert, Esra. *Urban Metabolism of Istanbul: Waterfronts as Metabolized Socio-Natures Between 1839 and 2019.* PhD diss., Middle East Technical University, 2020.

Soyal, Hasan. *Topkapı Sarayı'nda Sur-ı Sultani.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2021.

Sönmez Pulat, Ece. *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlık Ortamında Rum Ortodoks Kiliselerinin Yapım ve Onarım Süreçleri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programı, 2020

Tanyeli, Uğur. *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy.).* PhD diss., İstanbul Teknik Üniversitesi, 1987.

Taptık, F. Ali. *19. Yüzyıl İstanbul Fotoğrafları: II. Abdülhamid Hediye Albümleri'nde Kent ve Mimarinin Temsili.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi Programı, 2011.

Taygur, Fatma Elif. *Osmanlı Minyatürlerinde İstanbul Yapıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Yazıcı, Nurcan. *Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

Yılmaz, Emre Can. *İstanbul'da Yazılı ve Görsel Kaynaklara Göre 15. ve 16. Yüzyılda (1453–1559) Osmanlı Sivil Mimarlığı Üzerine Bir Değerlendirme: Gurfe Örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, 2009.

İnternet Kaynakları

https://archive.org/details/dr_plan-de-constantinople-et-de-ses-faubourgs-aaprees-kauffer-le-chevalier-13229046 [Erişim 10 Temmuz 2025.]

https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/116051 [Erişim 13 Aralık 2025.]

https://www.byzantium1200.com/contents.html [Erişim 5 Haziran 2024.]

https://www.davidrumsey.com/luna/servlet/detail/RUMSEY~8~1~286838~90059089:Vol-I--51--Byzantium-Nunc-Constanti?sort=Pub_List_No_InitialSort= [Erişim 3 Kasım 2024.]

https://eng.travelogues.gr/collection.php?view=258 [Erişim 11 Mayıs 2024.]

https://www.gonnelli.it/it/asta-0051-1/de-fer-nicolas-veue-de-constantinople-veue-.asp [Erişim 24 Haziran 2024.]

https://istanbultarihi.ist/275-istanbul-sarayinin-resim-hazinesinden-osmanli-sanatinda-minyatur [Erişim 15 Temmuz 2025.]

https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=39590&MetinTmz=Dizd%C3%A2rz%C3%A2de%20Mahallesi [Erişim 12 Aralık 2024.]

https://tr.travelogues.gr/item.php?view=42115 [Erişim 18 Aralık 2024.]

https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/108075 [Erişim 5 Nisan 2025.]

https://arachne.dainst.org/search?offset=4400&fl=20&q=istanbul [Erişim 3 Ocak 2025.]

https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/103336 [Erişim 5 Nisan 2025.]

https://archive.org/details/dr_plan-de-constantinople-et-de-ses-faubourgs-aaprees-kauffer-le-chevalier-13229046 [Erişim 6 Mayıs 2025.]

https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/93751 [Erişim 5 Nisan 2025.]

https://biblioteca.ucm.es/historica//file/islarios?ver [Erişim 12 Nisan 2025.]

https://nisee.berkeley.edu/elibrary/browse/kozak?eq=5254 [Erişim 27 Ocak 2025.]

https://sehirplanlama.ibb.istanbul/beyoglu-arsivi-haritalar/ [Erişim 19 Mayıs 2025.]

https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/18472 [Erişim 5 Nisan 2025.]

https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53100283w/f1.item.zoom# [Erişim 8 Ocak 2024.]

https://msscat.trin.cam.aC.uk/Manuscript/O.17.2/UV#?c=0&m=0&s=0&cv=55&r=0&xywh=-143%2C3251%2C6839%2C3253 [Erişim 13 Mayıs 2025.]

https://www.meisterdrucke.com.tr/sanat-akimlari/S%C4%B1n%C4%B1fland%C4%B1r%C4%B1lmam%C4%B1%C5%9F-sanat%C3%A7%C4%B1lar/14.html) [Erişim 5 Nisan 2025.]

Kadı Sicilleri

Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667) cilt: 17, sayfa: 437 Hüküm no: 522 Orijinal metin no: [68b-6]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=1680&MetinTmz=kumkap%C4%B1.

Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667) cilt: 17, sayfa: 603 Hüküm no: 748 Orijinal metin no: [94a-5]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=1906&MetinTmz=kumkap%C4%B1.

Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1563) cilt: 11, sayfa: 134 Hüküm no: 158 Orijinal metin no: [29b-3], https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=9131&MetinTmz=Amme%20Beyt%C3%BClmali%20em%C3%AEni%20Ali%20Bey%20b%20Ahmed.

Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil Defteri (H. 970–971 / M. 1563), cilt 11, hüküm no: 234, s. 174, orijinal metin no: [44a-1, Arapça]. Erişim: https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=9207&MetinTmz=kad%C4%B1rga.

Balat Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 970 - 971 / M. 1563) cilt: 11, sayfa: 318 Hüküm no: 519 Orijinal metin no: [91b-1, Arapça]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=9492&MetinTmz=kad%C4%B1rga.

İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663) cilt: 51, sayfa: 531 Hüküm no: 615 Orijinal metin no: [75a-2];

https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=25502&MetinTmz=Zaharya%20v%20Bab%C3%BCk.

İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663) cilt: 51, sayfa: 551 Hüküm no: 646 Orijinal metin no: [78b-4]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=25533&MetinTmz=Kirih%20v%20Manuk.

İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664) cilt: 16, sayfa: 791 Hüküm no: 1075 Orijinal metin no: [109b-1]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=27084&MetinTmz=kad%C4%B1rga.

İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil (H. 1073-1074/M. 1663-1664) cilt: 16, sayfa: 429 Hüküm no: 512 Orijinal metin no: [46b-4]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=26521&MetinTmz=Samanc%C4%B1%20el%20H%C3%A2c%20Ahmed.

İstanbul Mahkemesi 18 Numaralı Sicil (H. 1086-1087/M. 1675-1676) cilt: 18, sayfa: 429 Hüküm no: 446 Orijinal metin no: [118b-2]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=27781&MetinTmz=Destodori%20b%20Mihayil.

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) cilt: 45, sayfa: 533,Hüküm no: 470 Orijinal metin no: [155a-1]. https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=11801&MetinTmz=Safiye%20Valide.

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) cilt: 45, sayfa: 540 Hüküm no: 480 Orijinal metin no: [157b-1]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=11811&MetinTmz=kad%C4%B1rga.

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) cilt: 45, sayfa: 556 Hüküm no: 500 Orijinal metin no: [161b-1]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=11831&MetinTmz=kad%C4%B1rga.

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) cilt: 45, sayfa: 594 Hüküm no: 36 Orijinal metin no: [174b-1]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=11867&MetinT”mz=kad%C4%B1rga.

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) cilt: 45, sayfa: 557 Hüküm no: 501 Orijinal metin no: [161b-2]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=11832&MetinTmz=kad%C4%B1rga.

Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil (H. 1016-1035 / M. 1608-1626) cilt: 45, sayfa: 540 Hüküm no: 480 Orijinal metin no: [157b-1]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=11811&MetinTmz=Vezir%20Cafer%20Pa%C5%9Fa.

Galata Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 983 - 984 / M. 1575 - 1576) cilt: 32, sayfa: 146 Hüküm no: 212 Orijinal metin no: [132-3]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=18231&MetinTmz=mesih%20pa%C5%9Fa.

İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652 1653) / proje yönetmeni M. Âkif Aydın ; editör Coşkun Yılmaz ; çeviri yazı / mukabele Sabri Atay - Nedim Pakırdağ ; Arapça çeviri Mehmet Akman ; kontrol M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli.- İstanbul : Kültür AŞ, 2019. (Kadı Sicilleri Dizisi ; 9), 58.

İstanbul Kadı Sicilleri 49 Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1063-1064 / M. 1652 1653) / proje yönetmeni M. Âkif Aydın ; editör Coşkun Yılmaz ; çeviri yazı / mukabele Sabri Atay - Nedim Pakırdağ ; Arapça çeviri Mehmet Akman ; kontrol M. Âkif Aydın - Mehmet Akman - Feridun M. Emecen - İdris Bostan - Mehmet İpşirli.- İstanbul : Kültür AŞ, 2019. (Kadı Sicilleri Dizisi ; 9), 504.

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767) cilt: 76, sayfa: 244 Hüküm no: 243 Orijinal metin no: [109-1]; https://www.kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=29534&MetinTmz=kumkap%C4%B1.

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil (H. 1179-1180 / M. 1765-1767) cilt: 76, sayfa: 246 Hüküm no: 245 Orijinal metin no: [111-1];

https://www.kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=29536&MetinTmz=kumkap%C4%B1.

İstanbul Mahkemesi 191 Numaralı Sicil (H. 1000-1027 / M. 1591-1617) cilt: 44, sayfa: 351 Hüküm no: 424 Orijinal metin no: [82a-4, Arapça], https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=35562&MetinTmz=Arabac%C4%B1ba%C5%9F%C4%B1%20Yusuf%20Vakf%C4%B1.

Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 19 Numaralı Sicil (H. 1109-1110 / M. 1698-1699) cilt: 58, sayfa: 1014 Hüküm no: 829 Orijinal metin no: [188b-2] https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=37773&MetinTmz=Emin%20Sinan.

Rumeli Sadareti Mahkemesi 21 Numaralı Sicil (H. 1002-1003/M. 1594-1595) cilt: 12, sayfa: 168 Hüküm no: 167 Orijinal metin no: [39a-1]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=39119&MetinTmz=kumkap%C4%B1.

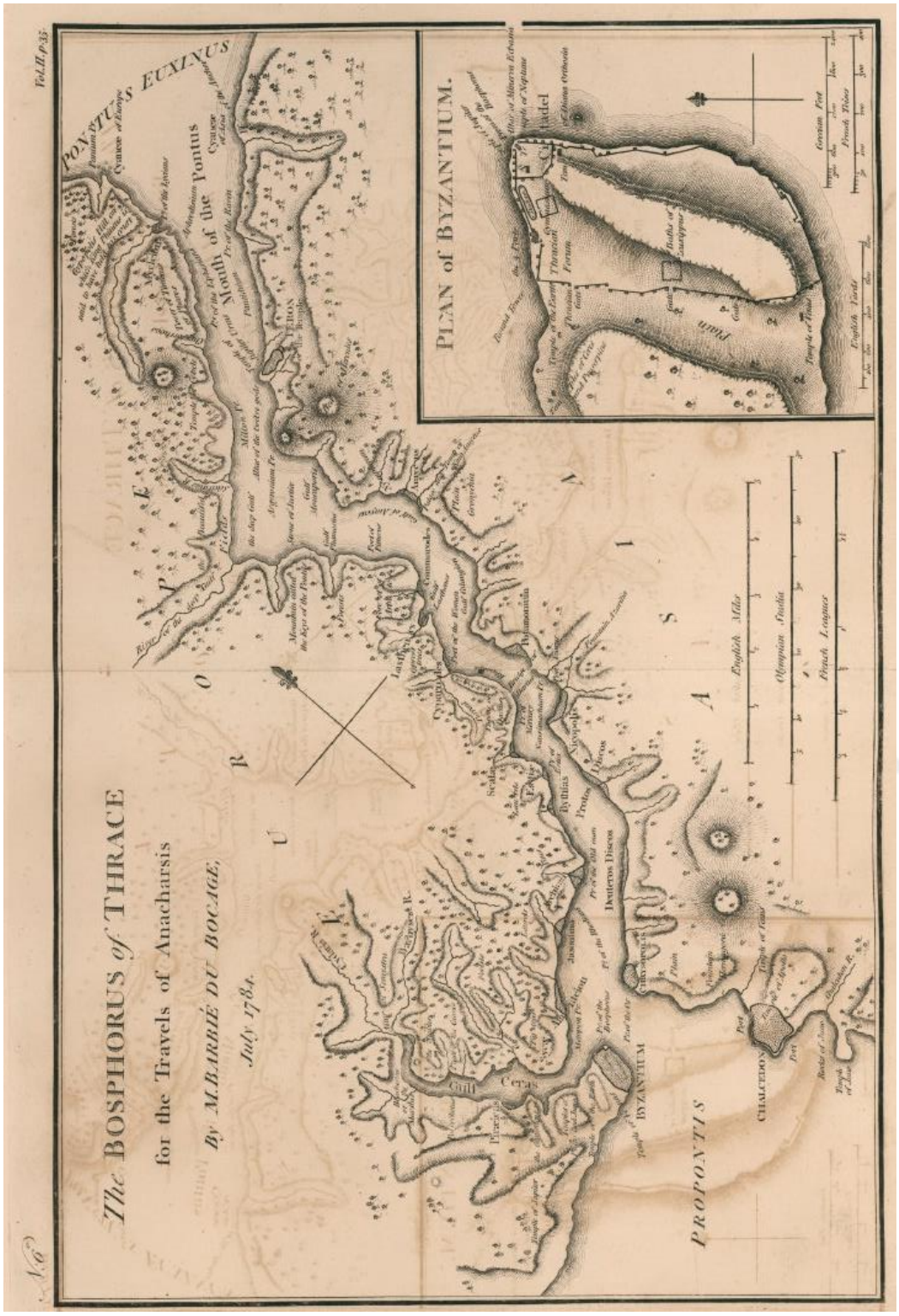
Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (H. 1057-1059/M. 1647-1649) cilt: 15, sayfa: 121 Hüküm no: 112 Orijinal metin no: [27b-1]; kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=40098&MetinTmz=Poliharon v Panayot

Rumeli Sadareti Mahkemesi 80 Numaralı Sicil (H. 1057-1059/M. 1647-1649) cilt: 15, sayfa: 257 Hüküm no: 286 Orijinal metin no: [67b-1]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=40272&MetinTmz=Abraham%20v%20A%C4%9Fya.

Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658) cilt: 50, sayfa: 555 Hüküm no: 585 Orijinal metin no: [85b-5]; https://kadisicilleri.org/ayrmetin.php?idno=40864&MetinTmz=kumkap%C4%B1.

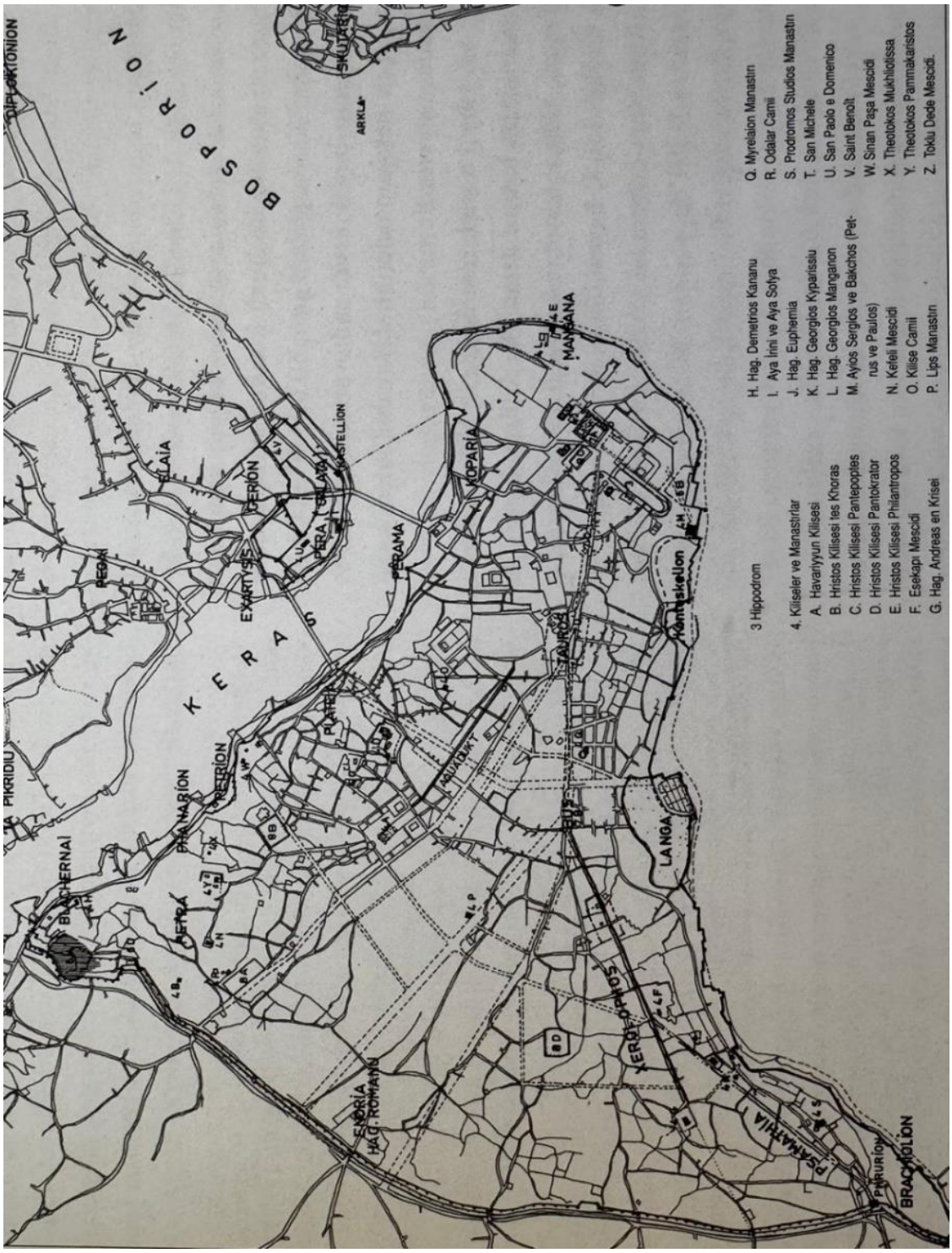
91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056/M. 1646-1647) Özet, Çeviri Yazı, Tıpkıbasım, İstanbul 2015, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Yayın No: 140, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: IX., 39.

EKLER

Ek 1: M. Barbie du Bocage. 1784, Byzantium Haritası.

Kaynak: 1784 Bocage Map of The Bosphorus and the City of Byzantium.

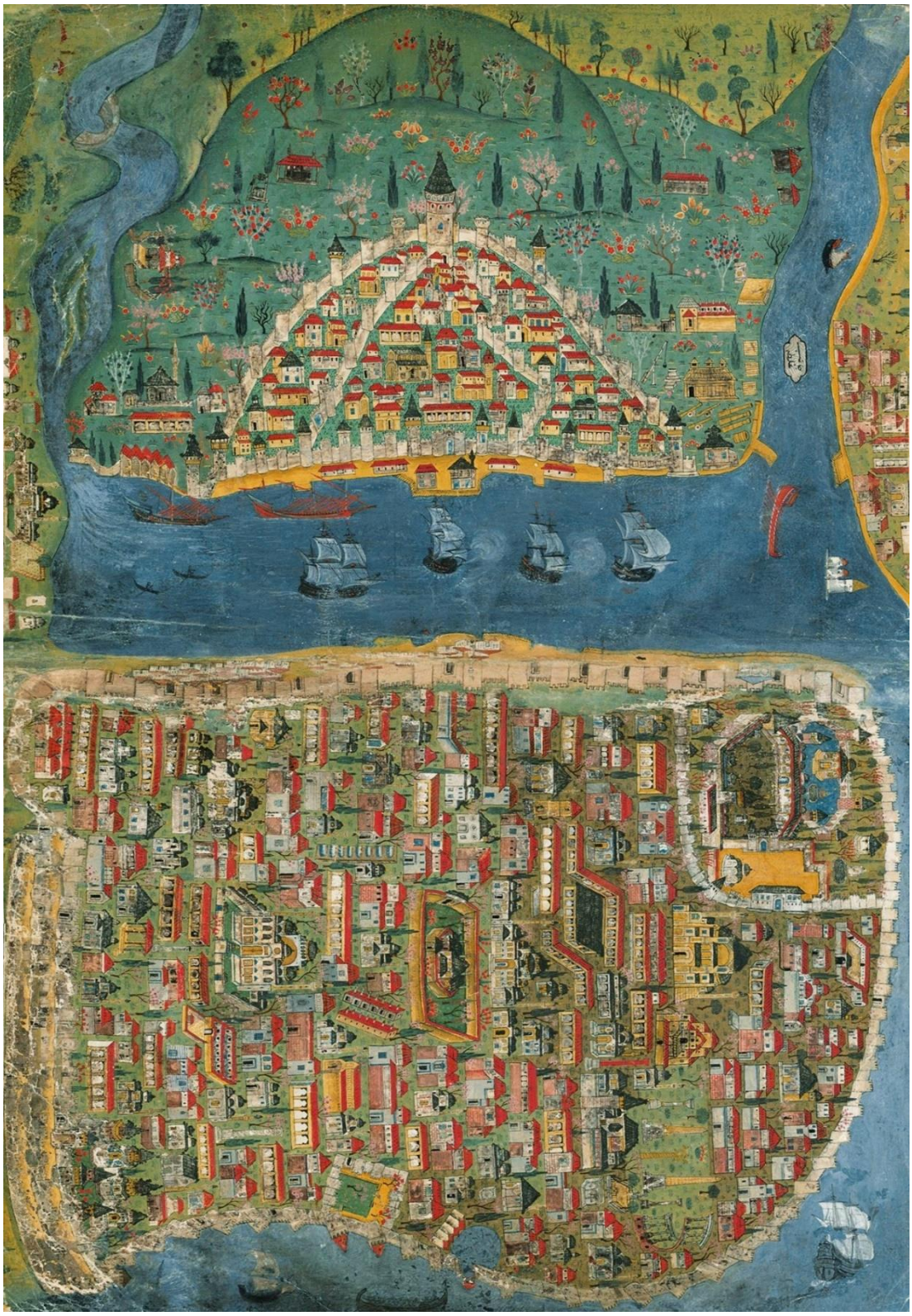
Ek 2: Konstantinopolis'in 13. yüzyıldan 15. yüzyıl ortasına kadarki görünümü.

Kaynak: Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, 2016, Ek.

Ek 3: Piri Reis'in İstanbul Haritası, 1525.

Kaynak: İrfan Dağdelen, *Osmanlı Haritalarında İstanbul*, 2015, s. 544.

Ek 4: Matrakçı Nasuh Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn'indeki İstanbul Çizimi.

Kaynak: Matrakçı Nasûh, *Mecmûa-i Menâzil* (IÜ, Ktp. Nr. T. 5964, vr. 8b-9a).

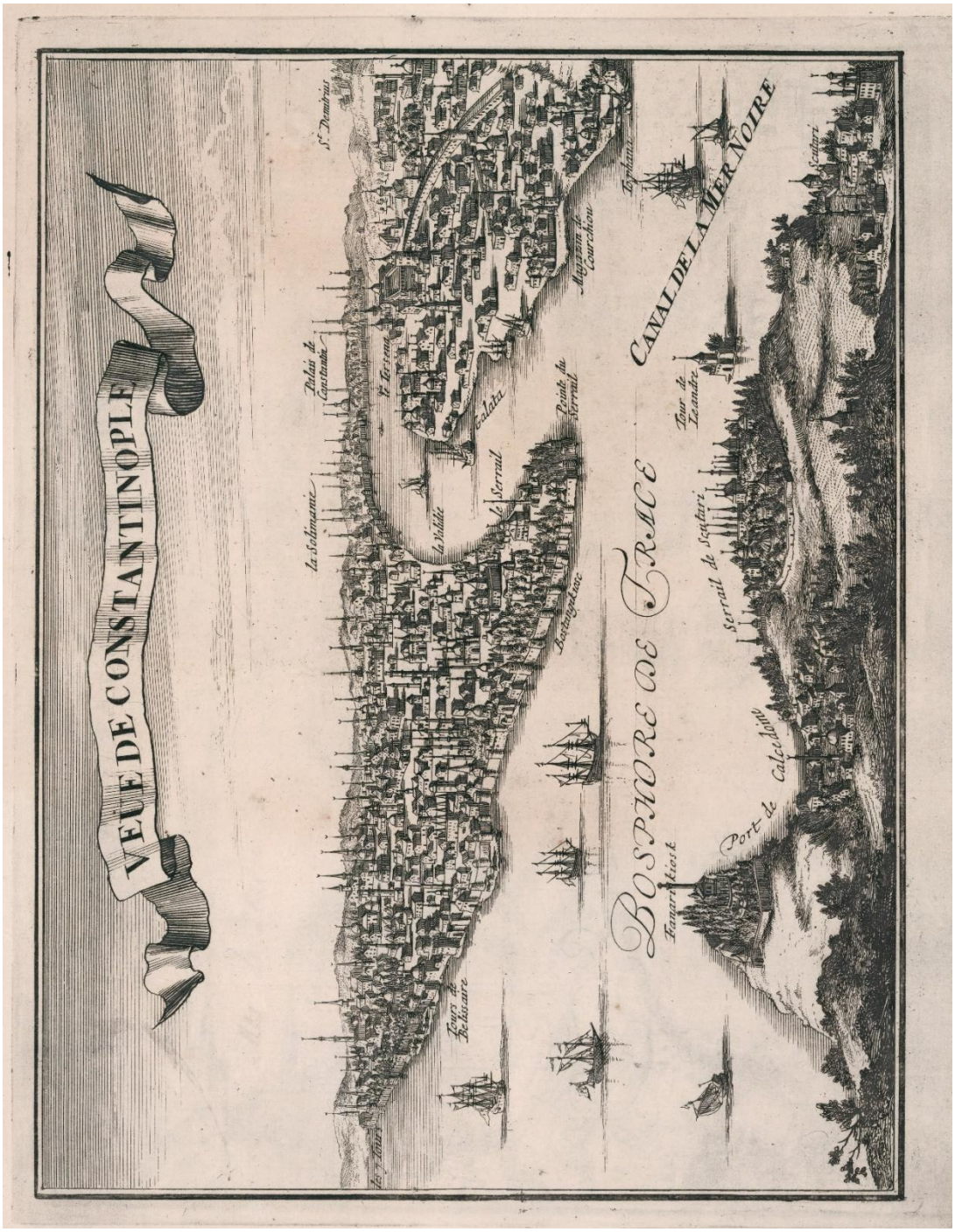
Ek 5: Georg Tullius Braun ve Frans Hogenberg Tarafından Derlenen Byzantium Nunc Constantinopolis'de İstanbul.

Kaynak: Braun, G. and Hogenberg, F. Beschreibung und Contrafactur der vornembster Stät der Welt. Cölln, 1574-1576. Vol.1, no.51. Translation of Civitates Orbis terrarum.

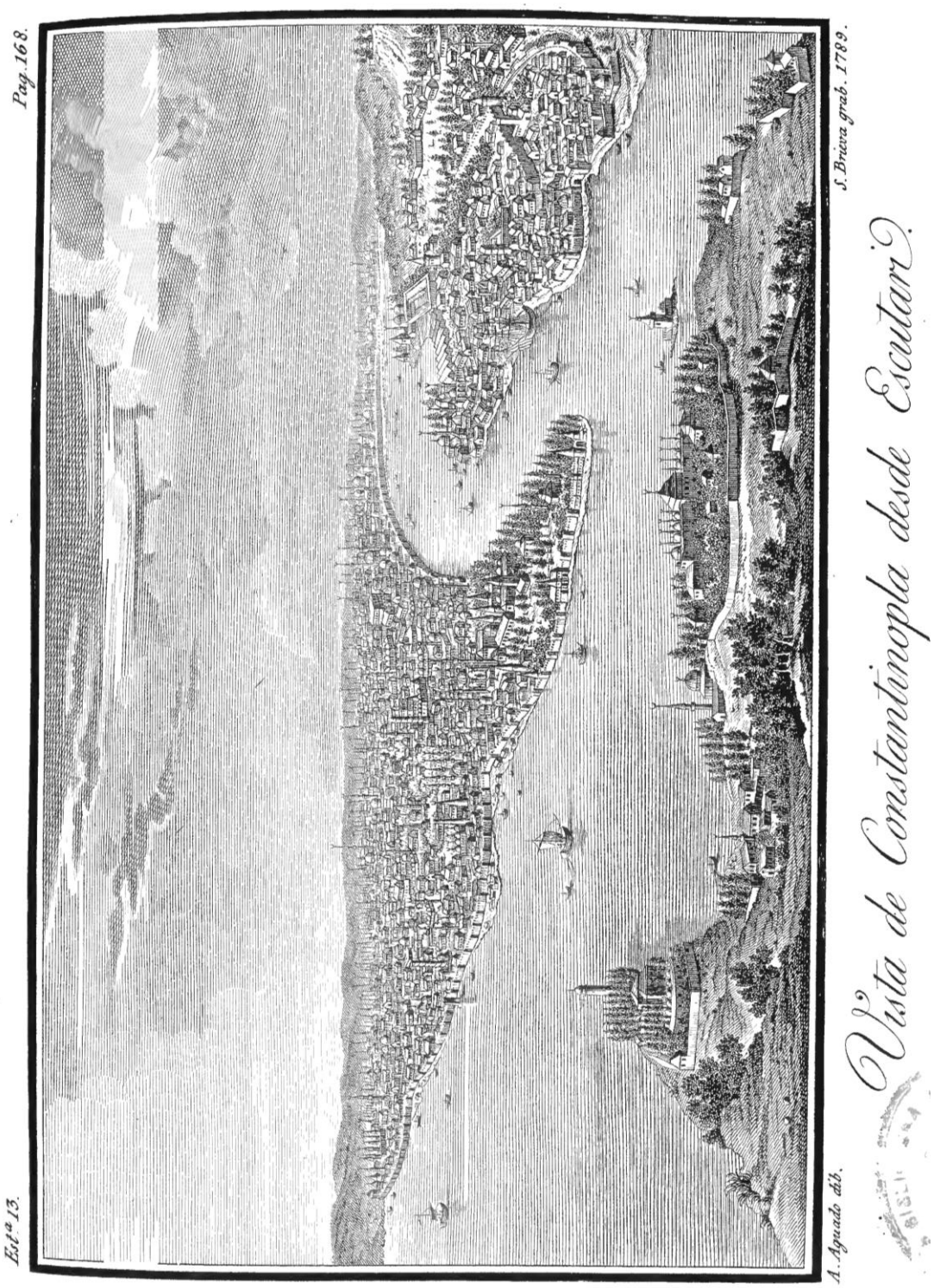
Ek 6: Seyyid Lokman'ın Hinernamesi'nde İstanbul Minyatürü.

Kaynak: İrfan Dağdelen, *Osmanlı Haritalarında İstanbul*, 2015, s. 545.

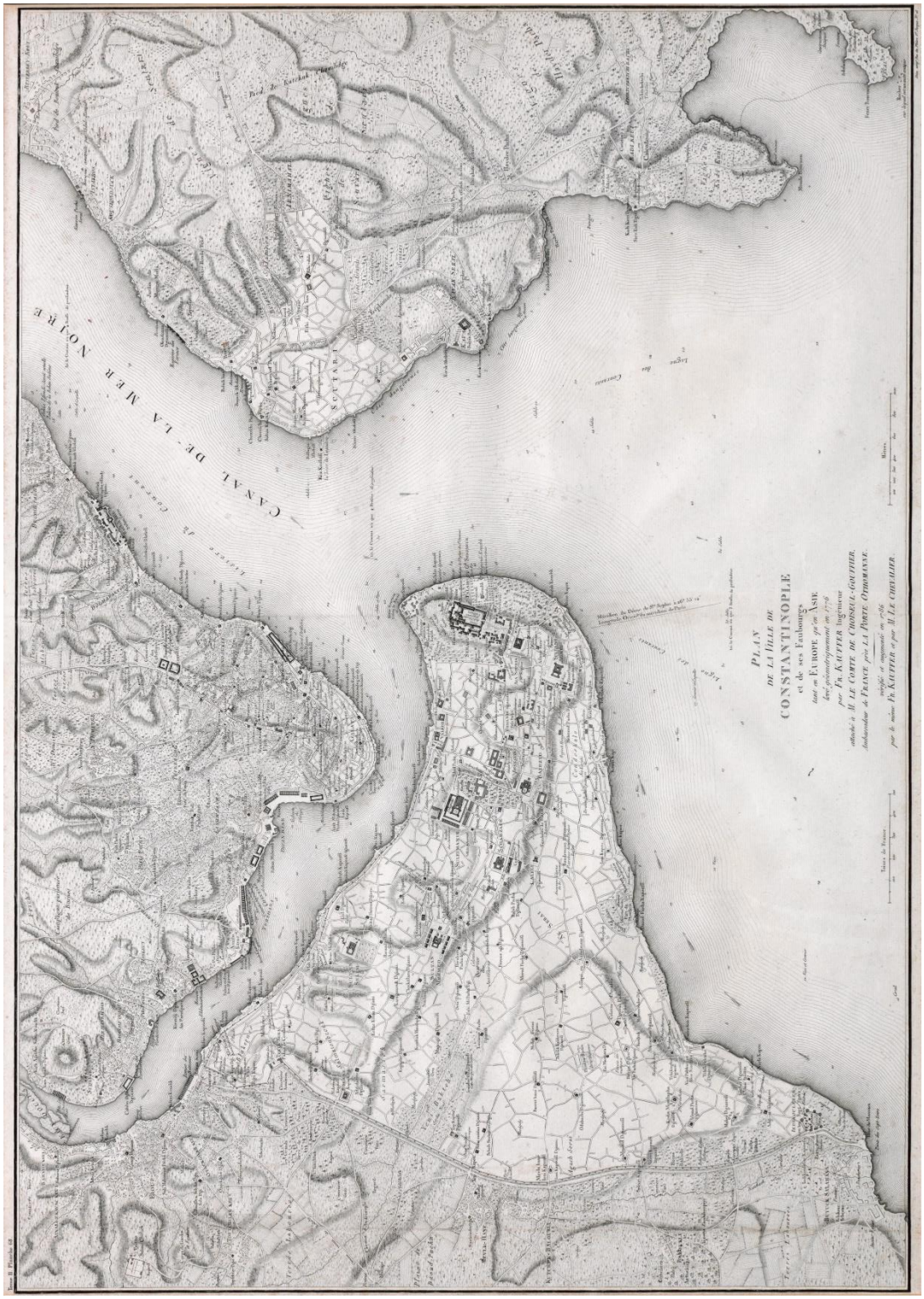
Ek 7: 1696 Tarihli Veue de Constantinople

Kaynak: Phillips, A List of Geographical Atlases in the Library of Congress, 517a, Shirley, T,Fe-1C.

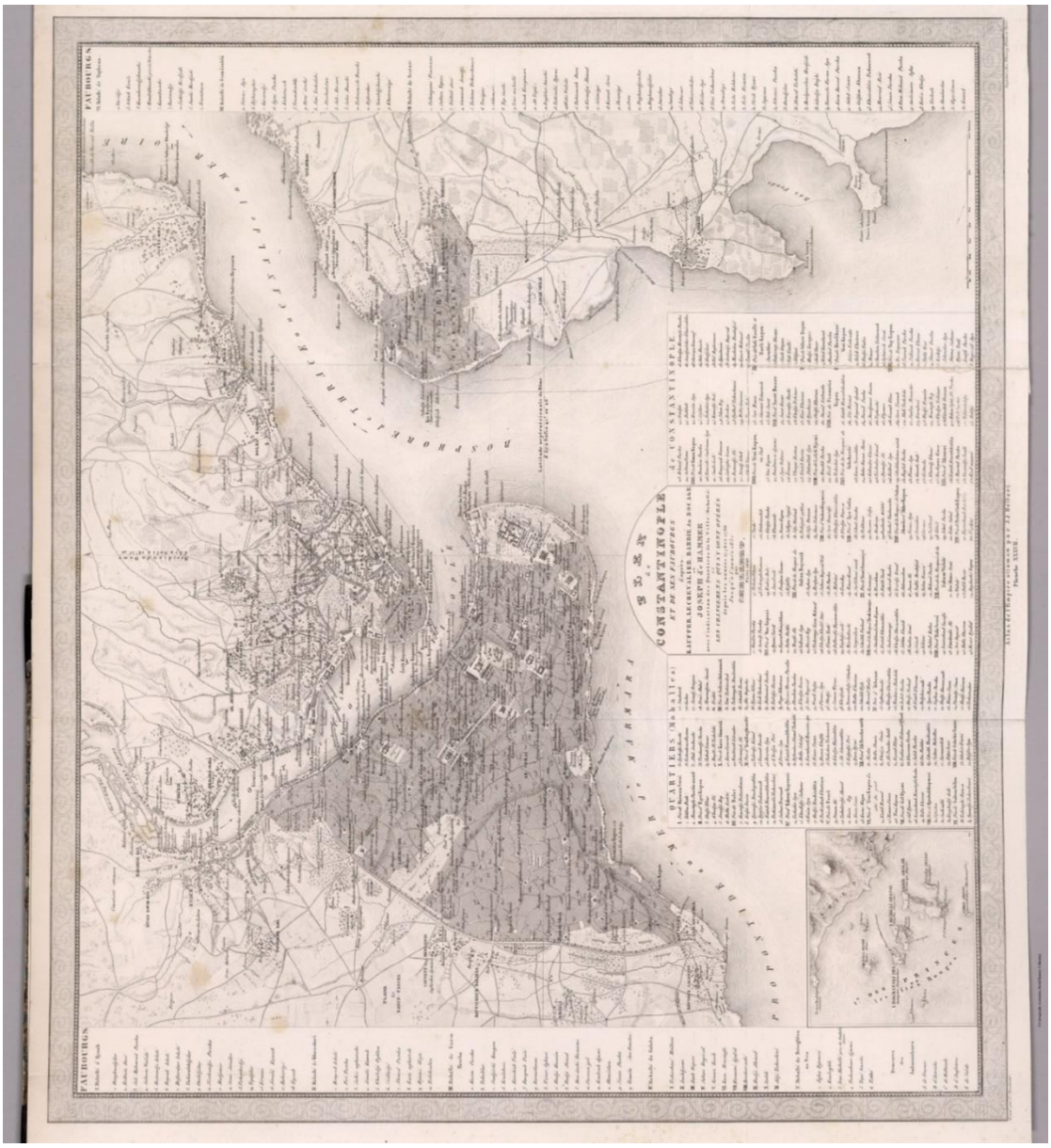
Ek 8: Jose Maria Moreno'nun seyahatnamesinde İstanbul (1799)

Kaynak: José Moreno, Viage à Constantinopla, en el Año de 1784, escrito de orden superior, Madrid, [Lazaro Gayguer], 1790.

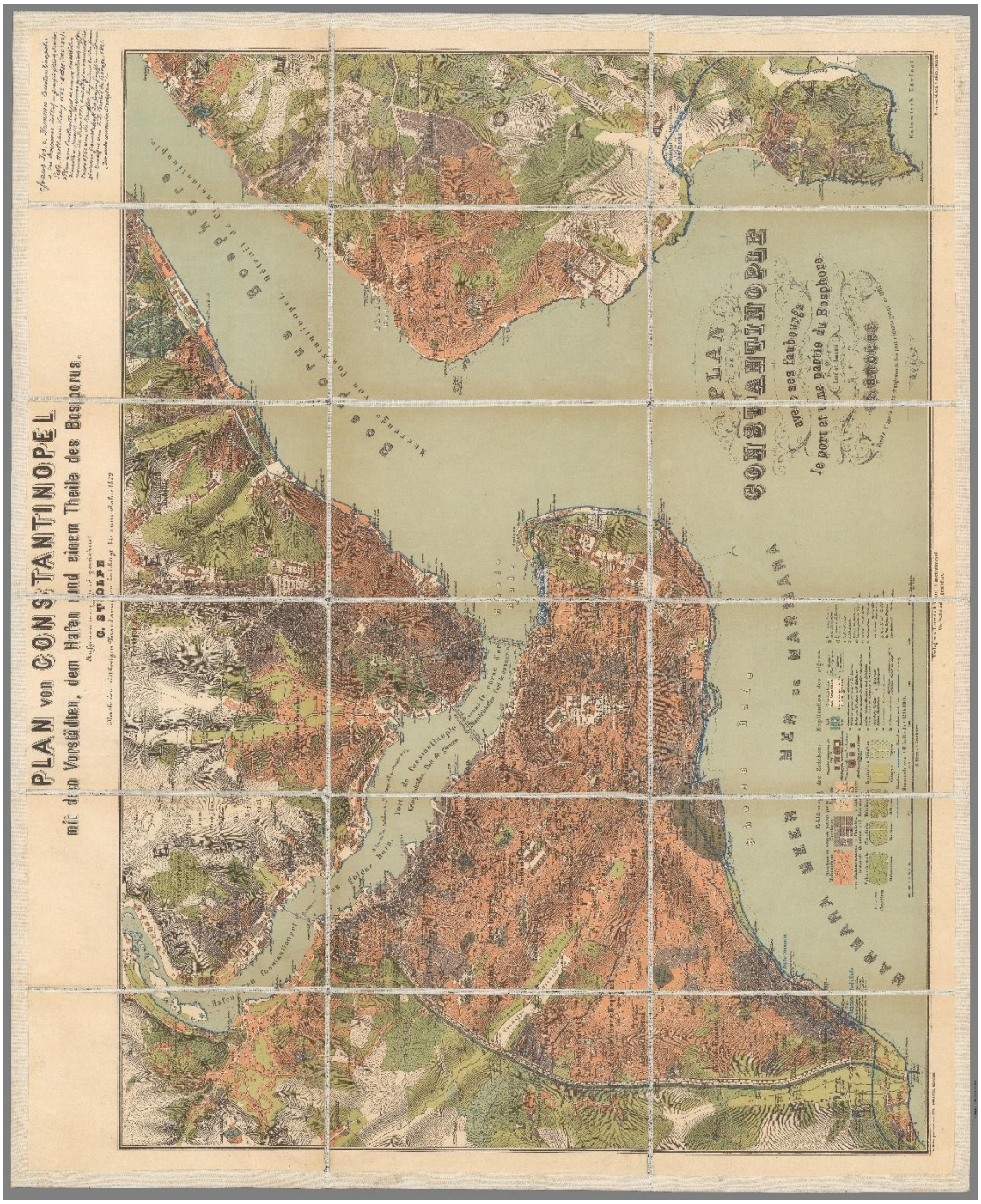
Ek 9: 1786 Tarihli Kauffer Haritası.

Kaynak: Salt Araştırma, Fr. Kauffer Koleksiyonu.

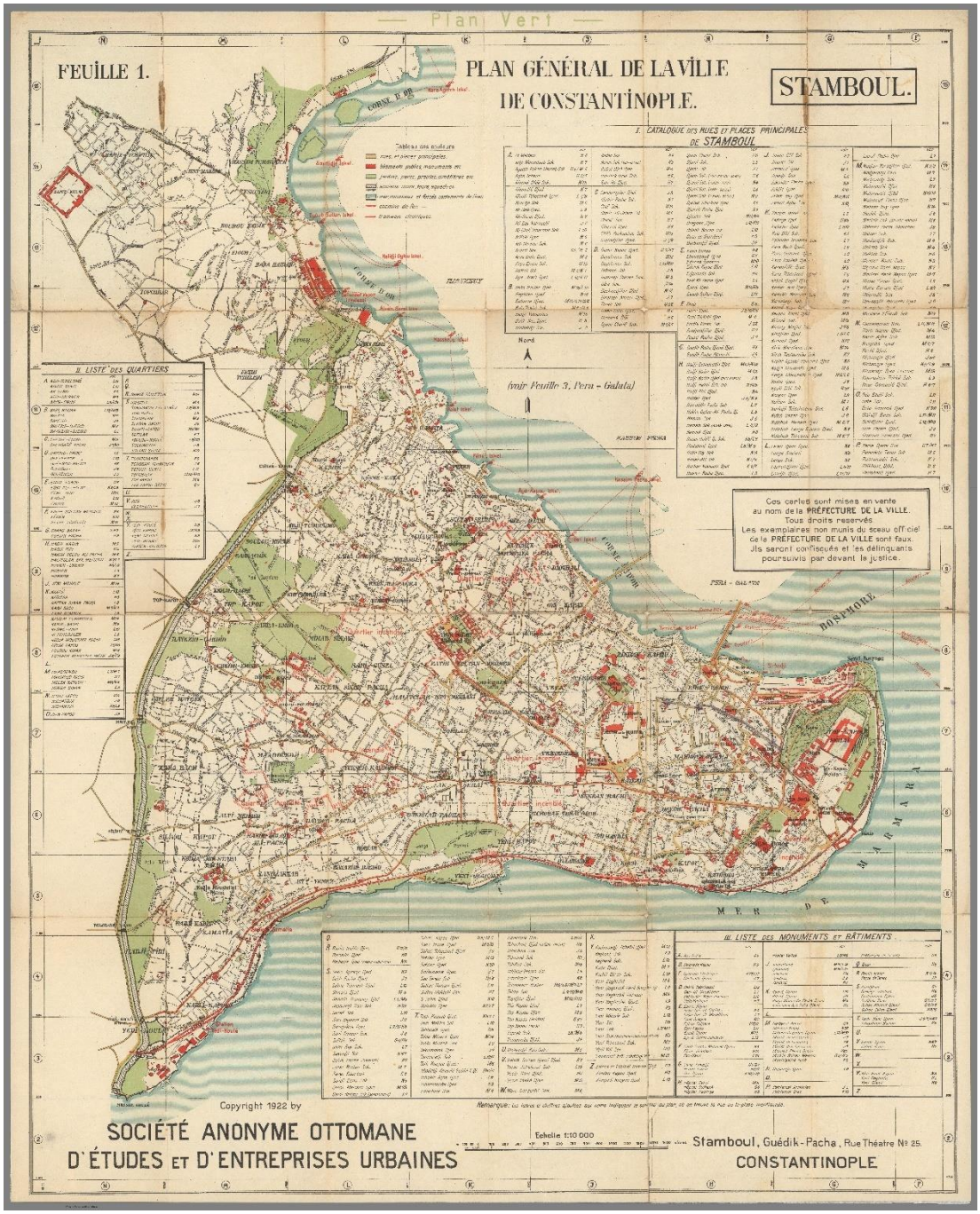
Ek 10: Hellert, Plan de Constantinople et de ses Faubourgs (1843).

Kaynak: David Rumsey Harita Koleksiyonu.

Ek 11: C. Stolpe İstanbul Haritası (1882).

Kaynak: David Rumsey Harita Koleksiyonu.

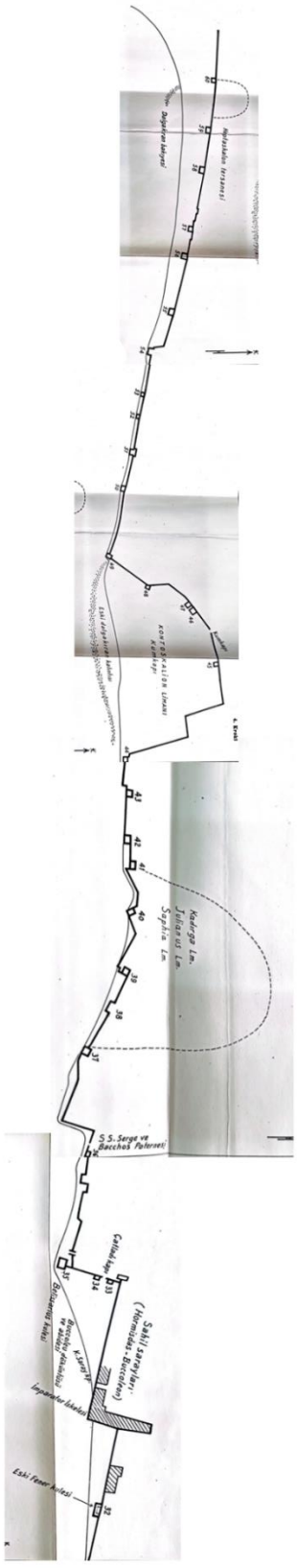
Ek 12: 1922'de çizilen Plan Général De La Ville De Constantinople Feuille 1. Stamboul Haritasından Kumkapı Detayı.

Kaynak: David Rumsey Harita Koleksiyonu.

Ek 13: İstanbul: die stadt der Geschichte und der Mreere, 1966.

Kaynak: David Rumsey Harita Koleksiyonu.

Ek 14: Dirimtekin Tarafından Çizilen Fetih Öncesi Marmara Surları.

Kaynak: Feridun Dirimtekin*, Fetihten Önce Marmara Surları,* 1953, s. 37; Yazar tarafından birleştirilmiştir.

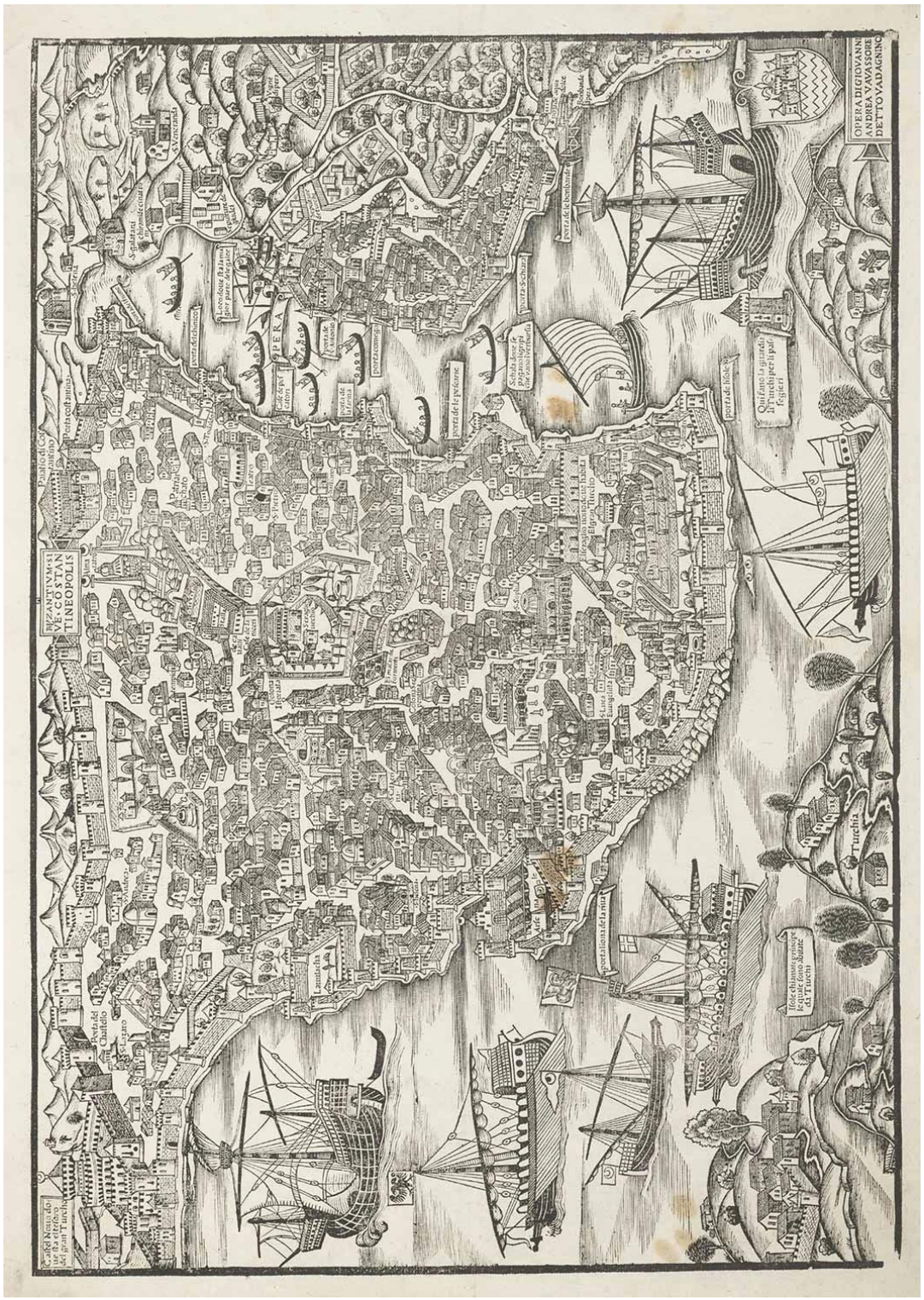
Ek 15: İngiliz Sanatçı Paul Hogarth, Konstantinopolis Haritası.

Kaynak: Philip Sherrard, *Byzantium*, 1967, s. 38-39.

Ek 16: Cristoforo Buondelmonti, İstanbul Tasviri Düssoldorf Nüshasından.

Kaynak: Pasquale Tunzi. Constantinople Viewed by the Renaissance-Era West, December, 2020.

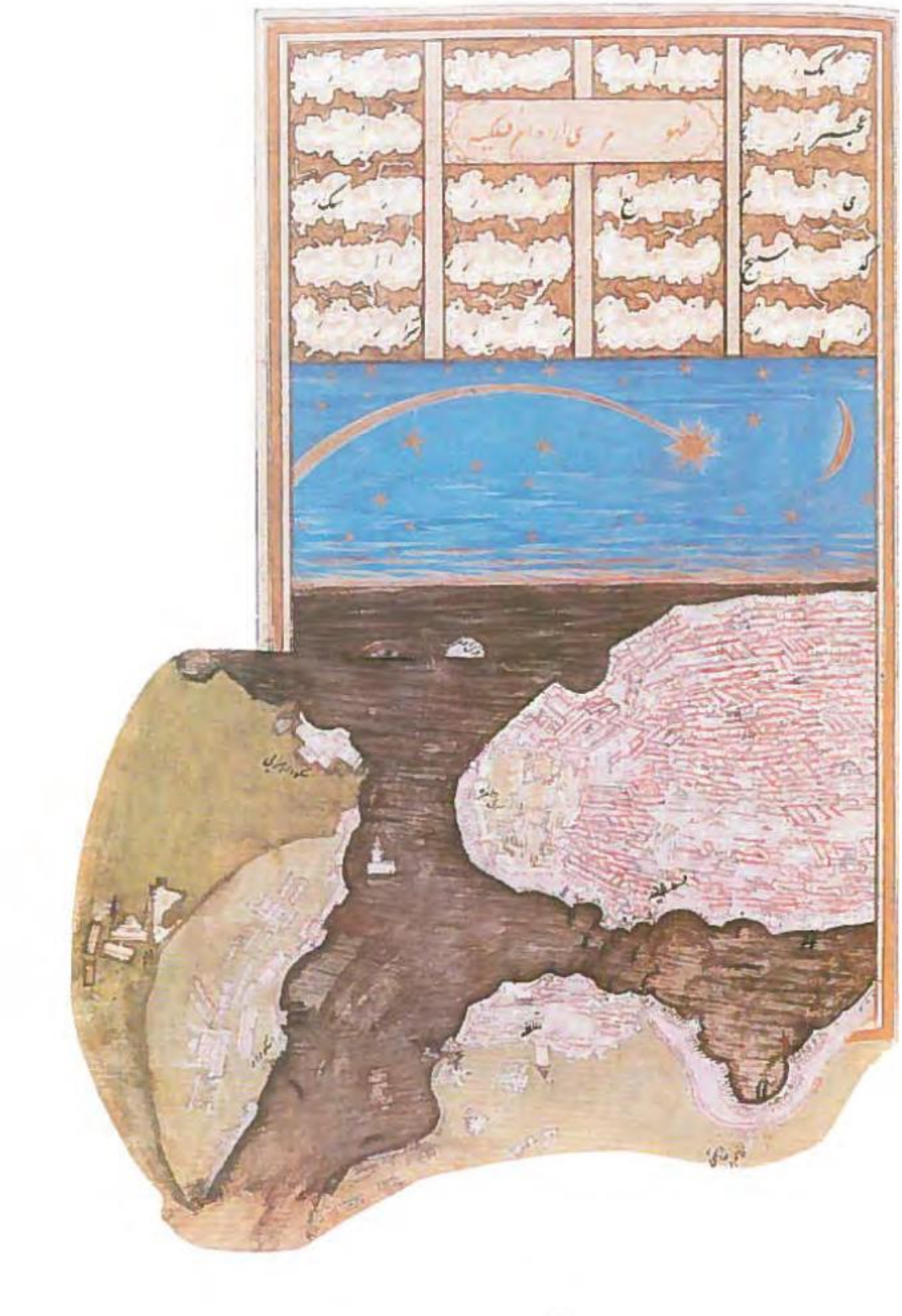
Ek 17: A. di Vavassore, Kuşbakışı İstanbul, 1520.

Kaynak: Nigel Westbrook*, Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople*, 2010, s. 87.

Ek 18: George Braun ile Franz Hogenberg 1572, İstanbul Haritası.

Kaynak: Iulian M. Stargardt, LL.B., F.R.G.S.; 1572 Byzantium Nunc Constantinopolis - Georg Braun (1541-1622) and Frans Hogenberg (1535-90) (Shared with us in November 2014).

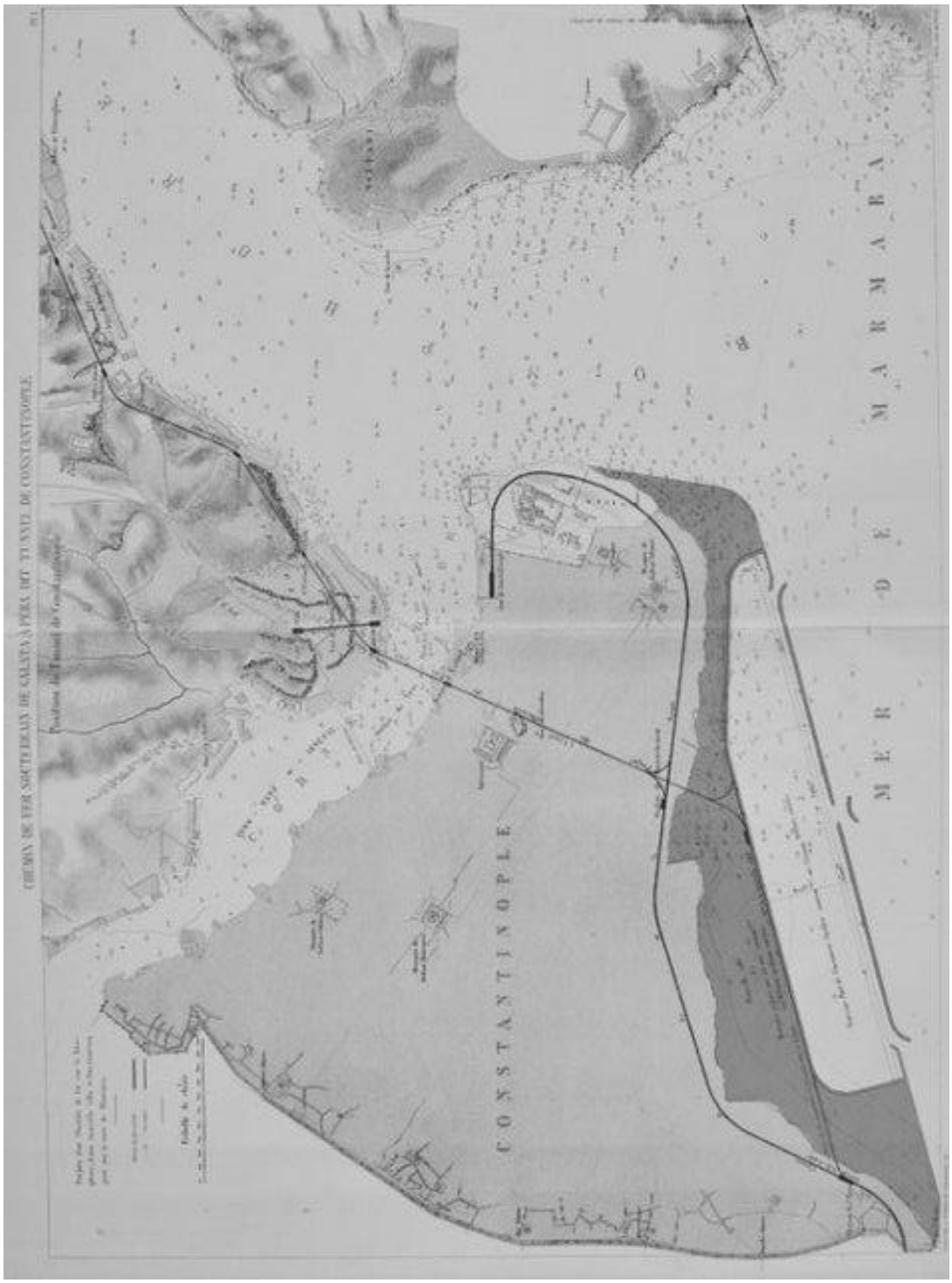
Ek 19: İstanbul Üzerinde Kuyruklu Yıldız, Şehinşehnâme I, 1581.

Kaynak: F. Elif Taygur, *Osmanlı Minyatürlerinde İstanbul Yapıları*. 2020, s.111.

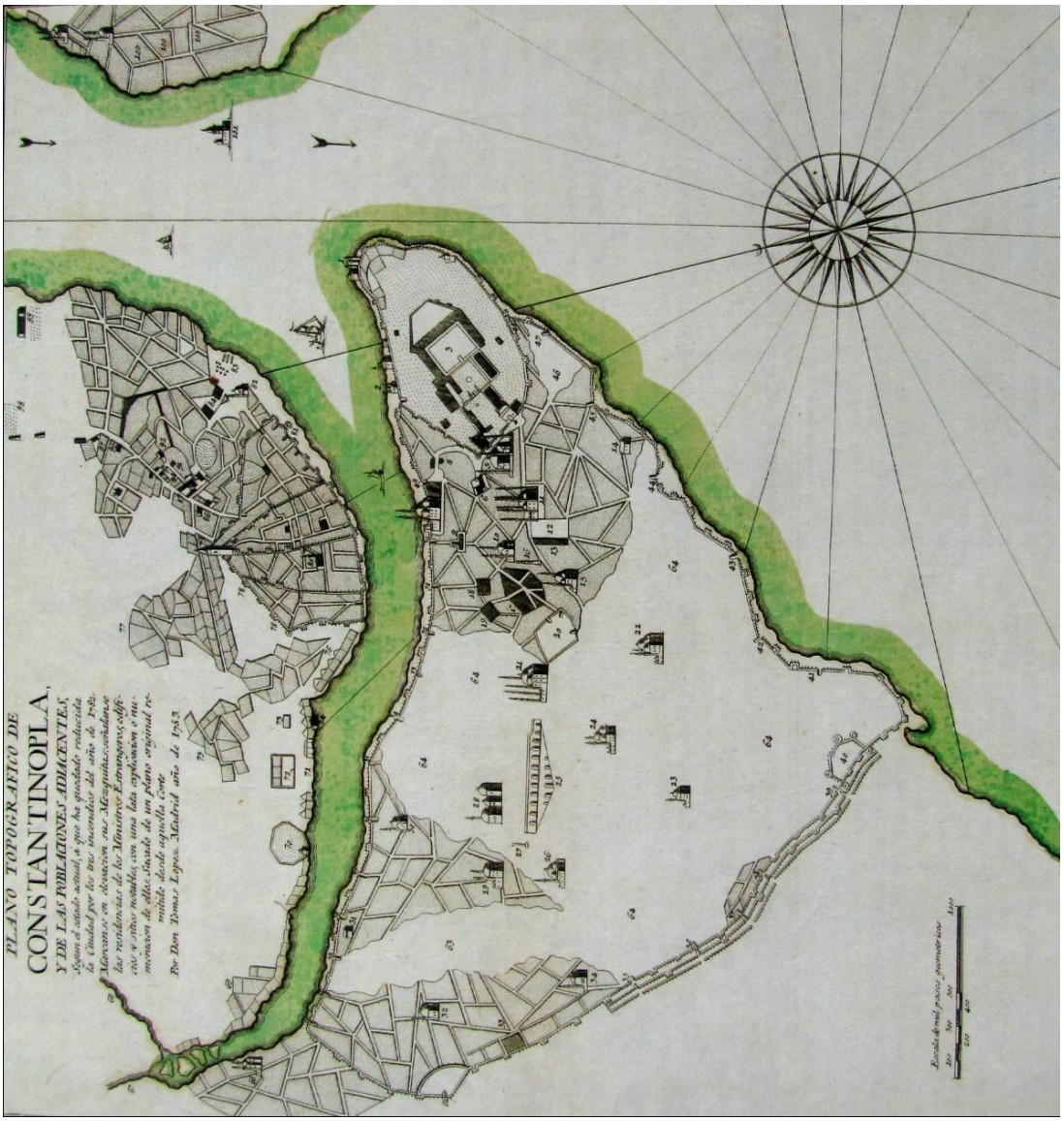
Ek 20: 1847/48 İstanbul Haritası.

Kaynak: Salt Araştırmalar, Mühendishane-i Hümayun Koleksiyonu.

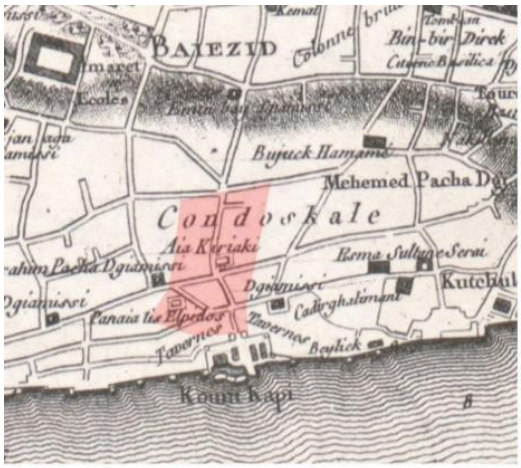
Ek 21: Eugène Henri Gavand'ın 1874 Tarihli Yedikule ile Topkapı Arası Büyük Ölçekli Kıyı Doldurma Projesi.

Kaynak: Sert, Esra. *Urban Metabolism of Istanbul: Waterfronts as Metabolized Socio-Natures Between 1839 and 2019*, 2020, s. 98.

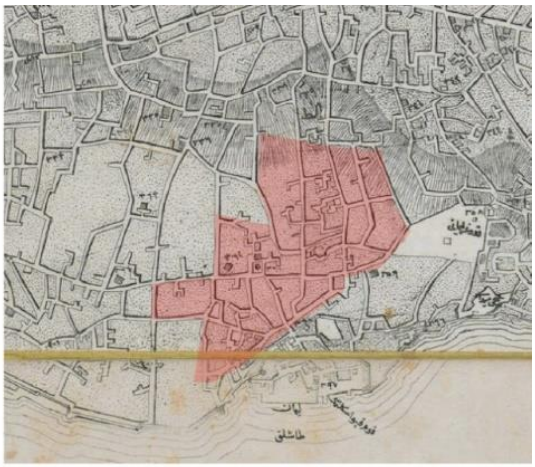

Ek 22: 1782 Yangınında İstanbul'un Zarar Gören Bölgelerinin Planı. T. Lopez, Plano de Topografico de Constantinoplo, Madrid, 1783.

Kaynak: Doğan Kuban, *İstanbul: Bir Kent Tarihi - Byzantion, Konstantinopolis* 1996, s. 422.

Kauffer Haritası 1776

Mühendishane-i Berri Hümayun Haritası 1845

Ayverdi Haritası 1875

Alman Mavileri 1913-1914

1922

Pervititch Haritası 1924

Ek 23: 1865 Yılındaki Yangınlar Öncesi ve Sonrası Bölgeyi Gösteren Haritalar.

Kaynak: Sönmez Pulat, Ece. *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlık Ortamında Rum Ortodoks Kiliselerinin Yapım ve Onarım Süreçleri*, 2020, s.136.

Ek 24: Evrak 1; Çelebizâde Tarihi'nde "Zikr-i ta'mir-i sûr-ı İstanbul" başlıklı açıklamasında İstanbul Surlarının bazı bölümlerinde oluşan gözle görülür yıkıntı ve çöküntüleri belirten bölüm;

Zikr-i ta'mîr-i sûr-ı İstanbul

Beyan evsâf-ı bî-pâyânı hâric-i dâire-i imkân olan şehr-i kadîm belki iklîm-i azîm-i İstanbul'un sûr-ı meşhûru bina ve burc u bârûları inşâ olunalı ta'yîn-i mühre-i müverrihîn üzre bin üç yüz elli seneyi mütecâviz zamân mürûr itmekle, ba'z-ı mevâzi'de âsâr-ı vehn zâhir ü ayân, husûsâ cânib-i garbî ve cenûbîsinde sademât-ı efvâc-ı emvâcdan sîne-i âşık-ı bî-karâr gibi câ-be-câ çanlar peydâ ve mânend-i kafes-i bülbül-i şikâflar nümâyân olup, zikr olunan şeh-i müstahsenhr-i azîmin ma'mûre-i arzda nazîr ü adîli adîm olduğundan gayrı, merhûm huld-âşiyân Ebülfeth Sultân Mehmet Hân hazretleri zamânından berü selâtîn-i adl-âyîn-i Osmâniyye'nin kürsî-i hükûmet ve dârû'l-mülk-i hilâfetleri olmağla, müsâfirân-ı esnâf-ı ümem ve sefîrân-ı mülûk-i âlemin kıblegâhları olduğundan mâ'adâ بفضل الله تعالى mâhî-i zalâm-ı zulm ü bid'at ve hâmî-i havza-i dîn ü devlet olan Pâdişâh-ı cihângîr-i âlempenâh خلده الله و ابقاه hazretlerinin serîr-i sa-âdet-mâsîr-i saltanat ü şevketi ve ikbâl ile tenvir buyurdukları zamân-ı sa'd-iktirândan berü iktizâ-yı himmet -i sultânî ve hamiyyet-i cihâniyânî ile etrâf-ı memâlik-i mahrûsatü'l- esâlikde müceddeden nice husûn-ı hasîne binâ ve ta'mîri iktizâ iden kılâ'ın tesdîdine hazâin-i firâvân sarf ü ifnâ olunur iken, âsitâne-i devlet ve âşiyâne-i ankâ-yı saltanatın der û dîvârı dost u düşmene münhedim ü rahne-dâr görünmesi mütemmim-i nâmûs-ı devlet-i ebedkarîn-i Dâmâd-ı Şehinşâh-ı İskender-âyîn Vezîria'zam İbrahim Paşa hazretlerinin nazar-ı dûrbînlerinde gayr-i müstahsen göründüğü taraf-ı Âsafânelerinden pâye-i serîr -i saltanata arz u tebyîn ve bu re'y-i sedâd-makrûnları muvafık-ı hâtır-hâh-ı hümâyûn olmağla, kal'anın ta'miri fermân ve Matbah-ı âmire Emîni Halil Efendi binâ emîni ta'yîn olundu.

Binâen-âlâ-zâlik bin yüz otuz dört senesi recebü'l-ferdinin on sekizinci günü Sarây-ı Hümâyûn'da vâki' Yalıköşkükapusu ile Demirkapusu'nda olan kulleden 'Ahurkapusu'na müntehî olunca sûr-ı mezbûrun derûn u bîrûnu ma mûr kılınup Davudpaşa iskelesine varınca serâpâ cânib-i deryâ ve şehir tarafının ba'z-ı mevâzi'inin dahi ta'mîri bin yüz otuz beş senesi muharremü'l-

harâmının on sekizinci günü karîn-i hitâm ve hulûl-i mevsim-i şitâ birkaç ay bâ'is-i meks ü ârâm olmağın sene-i mezbûre recebü'l-ferdinin yirmi ikinci günü mevzi'-i mezbûrdan mübâşeret ve otuz altı senesi muharremü'lharâmının yirminci gününe varınca Narlıkapu'ya değin ta'mîrine sa'y ü himmet olunup, hulûl-i mevsim-i zemistân yine mâni'-i binâ vü ta'mîr ve itmâm-ı merâmı kudüm-i nev-bahâra bâ'is-i te' hîr oldu. Ba'dehû bin yüz otuz altı senesi recebü'l-ferdinin beşinci günü Narlıkapu kûşesinden ibtidâ ve otuz yedi rebî'ülevvelinin dördüncü gününe değin Yedikulekapusu dâhiline varınca ta'-mîr ü teşyîd ve ancak Akdeniz tarafının ta'mîriyle iktifâ olunmayup otuz altı şevvalinin on yedinde günü Yalıköşkü berâberinden mübâşeret ve sene-i mezbûre zilhicceti' ş-şerîfesinin sekizinci gününe değin Eğrikapu'ya doğru varınca tecdîd mertebesinde ma'mûr ve tesdîd olunup kal'a-i menî'a-i İstanbul'un muhtâc-ı ta'mîr olan mahallerinin fevka'l-me'meûl teşyidi hâsıl ve ibtidâ-yı binadan vakt-i intihâba varınca sarf olunan meblağın ber-mûceb-i keşf ü tahmin yekûnu iki yüz yirmi yedi bin yedi yüz kırk sekiz guruşa vâsıl oldu.

Ahbâr-ı dîrîn ve âsâr-ı pîşîne vâkıf olan erbâb-ı dâniş ve insâf-ı vüzerâ-yı ahd- Murad-ı Hânî'den Bayram Paşa'nın İstanbul kal'asını ta'mîre tasaddî ve bu bahâne ile nice evkâf ve kal'a mukâbilinde menzil ü meskeni olan nice aceze ve eşraftan akçe tahsili husûsunda hezâr cevr ü te'addî eyleyüp, ba'dehû ancak dîvârların taraf-ı deryâsını tebyiz ile iktifâ itmesi ile sadrıa'zam hazretlerinin tekmîl-i nâmûs-ı devlet kasdıyla bu emr-ii hatîre mübâşeret ve ferd-i vâhidden bir dirhem ü dînâr mutâlebe olumaksızın tecdîd makülesi ta'mîre bezl-i nakdîne-i himmet buyurmalarını sencîne-i mîzân-ı i'tibâr kılındıklarında bî-ihtiyâr pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin sâye-i sa'âdetlerinde devâm-ı devletlerini du'â ve eslâf-ı vükelâ-yı devletden rüchân ü imtiyâzlarını zarûrî iddi'â idecekleri zâhir ve zülâl-i kelâm-ı hâme-i şîrîn-hırâm şâibe-i riyâdan ârî vü zâhirdir.

Ek 25: Tek Birimli Ev Tipolojisinin Kayıtlı Mekanları.

Tarih	Konum	Oturan	Üst Kat	Orta Kat	Alt Kat	Kenîf	Bahçe	Avlu	Arsa
Kasım 1562 sonları (970 Rebî‘u’l-âhir ayının sonları)	Dizdârzâde Mahallesi (Kadırga Limanı civarında)	Râcilin kâtibi, ileri gelenlerin ve eşrafın seçkini Sinan Ağa b. Abdurrahman vakfetmiştir.	On oda.	Yok	On bir oda.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
Kasım 1562 sonları (970 Rebî‘u’l-âhir ayının sonları)	Kadırga Limanı civarı	Râcilin kâtibi, ileri gelenlerin ve eşrafın seçkini Sinan Ağa b. Abdurrahman vakfetmiştir.	Beş oda	Yok	Altı dükkân	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
Kasım/Aralık 1578 (Zilka‘de ayının sonlarında, 986)	Çadırcı Ahmed Mahallesi	Bâli Bey b. Abdullah	İki Oda, Ahır üzerinde bir oda daha	Yok	İki Oda, Ahır	Bir Kenîf	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
Mart 1597 (1005 yılının Şaban ayının başları)	Mimâr Hayreddin Mahallesi	Ahmed Çavuş b. Mehmed Çavuş	Yok	Yok	Bir hane, bir oda,	Kayıtlı değil.	Bir su kuyusu		Bir arsa (arz-ı hâliye)
Nisan 1597 (1005 Ramazan ayının sonlarında)	Şehsuvar Bey	Kurd Subaşı	Bir oda	Yok	Ahır	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
6 Haziran 1614 (1023 Rebî‘ü’l-âhir 10. günü) 10–12 Haziran 1614	Emin Sinan Mahallesi	Haremeyn-i Muhteremeyn Evkafı Kiracısı Mehmed Bey b. Ali	Bir ocaklı, bir ocaksız oda, bir sofa; ortak kapı üstünde: boyu sekiz zira‘, eni altı zira‘ olmak üzere 48 zira‘lik 1 oda. Bir Oda	Yok	Ahır Mutfak	Kayıtlı değil. Tamirat	Kayıtlı değil.	Boy ve en hesabına göre 16 zira‘lik tahta-pûşu	Boyu yirmi zira‘, eni on dört zira‘, toplam 280 zira‘lık arsa üzerinedir.
3 Eylül 1614 (1023 yılı Şâban ayının evvelleri)	Mesihpaşa Mahallesi	Zahide Hatun bint Abdullah	Üç oda	İki Oda, iki sofa	İki serdab, bir ahır	Bir kenîf	Bir su kuyusu	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
Şubat-Mart 1617 (Safer ayının sonlarında, 1026)	Çadırcı Mahallesi	Mustafa Bey b. Abdülmennan	Üç oda	Yok	İki Oda	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Var, Su Kuyusu var	Kayıtlı değil.

Aralık 1627 – Ocak 1628 (1037 yılının Cemâziyelûlâ ayının başı)	Kumkapı civarında	Safiye Valide Sultan Vakfı'na ait bir vakıf mülkü	Bir oda	Yok	Bir oda	Bir kenîf	Kayıtlı değil.	Var	Kayıtlı değil.
Şubat 1628 (1037 Cemâziyelâhir ayının sonları)	Fethiye Camii Mahallesi	Mustafa Bey b. Abdullah	Üç oda	Yok	Fırın, mutfak, ahır	Bir helâ	Bir su kuyusu	Kayıtlı değil.	Şatrancî ölçüyle 729 zira' arsa.
Şubat 1629 (1038 Cemâziyelâhir ayının sonları)	Bostancıbaşı Mahallesi	Sağ Ulufeciler Ağası Kemankeş Ali Ağa b. İlyas kiralamıştır.	Bir divanhane, çinili büyük bir oda, bir sofa, yanında iki küçük oda, merdiven kenarında mutfak, üstlü altlı üçer oda, iç kapı civarında üstlü altlı üç oda, çeşme ve sıradan helâlar.	Yok	Ahır, kiler, çatma oda	Helâ	Çeşme	Kayıtlı değil.	Toplam alan: 7.280 şatrancî zira' olan arsa.
10 Haziran 1657 (12 Ramazan 1067)	Bostancı Ali Ağa Mahallesi	Hadice Hatun	Bir oda	Yok	Bir helâ	Kayıtlı değil.	Bir su kuyusu	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
1656-1658 (H. 1067-1069)	Emin Sinan Mahallesi	Dergâh-ı Âlî kapıcıbaşılarından Yusuf Ağa b. el-Hâc Mirza	Bir kubbeli tavanlı oda, içerden girilen bir dehliz, bir kahve odası, yanında bir yarım sofa, sofaya bitişik büyük bir oda, büyük bir orta sofa, yanında büyük bir oda, bir yarım sofa, yanında bir oda, üst katta iki hazine odası	Camlı bir oda, iki kubbeli, iki küplü, üç lüleli hamam, külhan odası, bir kenef, içeri girilen bir dehliz, on bir hizmetkâr odası, bir kiler, bir kenef, sokak kapısı üstünde dört oda	Yarım masura akar su hattı, su mahzeni, dehliz, bir elbise deposu, iki ahır, bir samanlık, bir kuyu ve bir kenef ile ve müştemilat	Helâ	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
2 Mayıs 1661 (1071 yılı Ramazan ayının 7. Günü)	Sarrâc İshak Mahallesi	Neşho ve Hefne bintey Haçador adındaki iki Ermeni kadının müşterek mülküdür.	Yok	Yok	İki büyük oda, bir küçük kiler odası, bir sokak kapısı.	Bir kenîf	Var	Var Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
16 Mart 1662 (1 Şaban 1072)	Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi	Salih Efendi (Reisülküttâb Kaymakamı, Mecd Mehmed Efendi'nin oğlu)	Altı oda, iki dehliz,	Yok	Bir câmekânlı hamam, bir mutfak, bir sofa, iki kiler,	Bir kenef	Var	Var Su Kuyusu	Arsanın uzunluğu: 46 arşın; 1 arşın 8 parmak x 10.5 arşın 4 parmak
5 Haziran 1662 (10 Şevval 1072)	Emin Sinan Mahallesi	Rıdvan b. Abdullah'ın, öz küçük yaştaki oğlu Mehmed'in vasîsi kız kardeşi Neslihan	Yok	Yok	Bir oda	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.

21 Haziran 1662 (27 Şevval 1072)	Cerrâhbaşı İshak Bey Mahallesi	Murtaza Bey b. Hasan (Bevvâb-ı Sultânî – saray kapıcısı/saraya mensup görevli)	Dör oda	Yok	Bir oda	Bir kenîf	Kayıtlı değil.	Var Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
3 Temmuz 1662 (8 Zilkade 1072)	Cerrâhbaşı İshak Bey Mahallesi	Hüseyin Çelebi b. Ahmed	Bir oda	Yok	Bir oda	Bir kenîf	Kayıtlı değil.	Var	112 zira‘ (80 m² civarı)
4 Haziran 1663 (18 Şevval 1073)	Sarrâc İshak Mahallesi	Ayşe Hatun binti Şeyh Mehmed Efendi	Bir oda	Yok	Bir oda	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
9 Kasım 1670 (14 Receb 1081 (Hicrî)	Saraç İshak Mahallesi	Havva Hatun bt. Abdullah	İki oda	Yok	Yok	Bir kenîf	Kayıtlı değil.	Su Kuyusu	Arsa ile birlikte
10 Haziran 1676 (Rebî‘ülevvel ayının 28. günü, sene 1087)	Muhsine Hatun Mahallesi	Yorgi bin Yani ve Andorya bin Yani ile onun eşi Kokona bint Hristo isimli zimmîler	Üç oda	Yok	3 oda	Bir kenîf	Kayıtlı değil.	Var Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
9 Mayıs 1686 (25 Cemâziyelâhir 1097)	Muhsine Hatun Mahallesi	Zâhide Hatun ve Ayşe Hatun	İki oda ve bir sofa	Yok	İki oda, bir mutfak, iki büyük birbiri üzerinde mahzen	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
26 Mayıs 1686 (25 Cemâziyelâhir 1097 Hicrî)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi	Mustafa Efendi b. Mehmed	İki oda	Bir oda	Yok	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	59,5 zira' kare (yaklaşık 47,6 m²) arsa
8 Şubat 1696 (18 Cemâziyelâhir 1107)	Kazganî Sâdi Mahallesi	Ayşe bt. Abdullah ve Belkıs bt. Abdullah	İki oda, bir sofa, bir dehliz, bir kenef	Yok	bir küçük oda, bir kenef ve duvarlar	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
15 Temmuz 1697 (22 Zilhicce 1108)	Kazganî Sâdi Mahallesi	el-Hâc Mehmed b. Yahya	İki oda, iki sofa, iki dehliz, bir merdiven	Yok	Bir oda, bir ahır, bir kenef	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
5 Kasım 1698 (1 Cemâziyelûlâ 1110)	Saraç İshak Bey mahallesi	Mehmed Çelebi b. Ömer	İki oda	Yok	Yok	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Var Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
17 Ocak 1699 (16 Receb 1110	Kumkapı	Kur’an hâfızı Havva Hatun bt. Abdullah	Yok	Yok	İki oda, bir sofa	Bir kenif	Kayıtlı değil.	Var Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
17 Mart 1709 (gurre-i Muharrem 1121)	Mesih Paşa Mahallesi	Ahmed Bey b. Abdülmennan, kapıcıbaşılar zümresinden	Üç oda (hane)	Yok	Bir oda (hane)	Bir kenif	Kayıtlı değil.	Var	Kayıtlı değil.

Mart 1714 (Safer ayının sonları, Hicrî 1126)	Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi	Eşrafın seçkinlerinden Mustafa Bey b. Abdülmennan	Üç oda	X	İki oda	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Var Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
19 Eylül 1730 (9 Rebî‘ülevvel 1143)	Nişancıpaşa Mahallesi	Bezzâzistânî Mustafa Ağa b. Ali	Sıradan evler	Yok	Sıradan evler, bir hamam, bir mahzen, bir ahır ve beş adet dükkân	Kayıtlı değil.	Var, Su Kuyusu Meyveli ve meyvesiz ağaçlar	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
21 Kasım 1730 (28 Rebî‘ülâhir 1143)	Kazganî Sadi Mahallesi	İbrahim Ağa b. Mehmed ve eşi Hadice bt. Halil	Üç oda, bir sofa ve bir dehliz	Yok	Bir oda, bir mutfak (matbah), bir tuvalet	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Bir su kuyusu (bi’r-i mâ), bir miktar bahçe, havlu	Kayıtlı değil.
3 Haziran 1731 (22 Zilhicce 1143)	Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi	Yusuf Ağa b. Mehmed	Bir oda	Yok	Bir oda, bir mutfak	Bir hela	Yok	Var	Kayıtlı değil.
10 Mart 1760 (1173 Şaban 5)	Emin Sinan Mahallesi	Sehergâh bt. Abdullah ile İsmail ve Ahmed’in vâsîsi Râbia bt. Mehmed	Bir oda	Yok	Bir oda	Bir kenîf	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.
14 Mart 1766 (24 min-Şevvâl sene 1179	Muhsine Hatun Mahallesi	Havva Hatun ile Zeyneb Hatun birlikte evin bir kısmını alır. Murtaza Ağa ise diğer kısmı alır.	İki oda, bir dehliz	Yok	Bir oda, bir mahsen, bir mutfak	Bir kenîf	Kayıtlı değil.	Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
23 Haziran 1773 (28 Rebîü’l-evvel 1187)	Muhsine Hatun Mahallesi	Yorgi v. Yani, Andorya v. Yani Kokona bt. Hristo *(Andorya’nın zevcesi)*	Üç oda	Yok	Üç oda	Bir kenîf	Kayıtlı değil.	Var Su Kuyusu	Kayıtlı değil.
16 Mart 1802 (29 Şevval 1216)	Muhsine Hatun Mahallesi	Kalyon çavuşu Mustafa Çavuş b. İsmail	Yok	Yok	Bir oda	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.	Kayıtlı değil.

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuş.

Ek 25: İki Birimli Ev Tipolojisinin Kayıtlı Mekanları.

Tarih	Konum	Mülk Sahibi	İç Avlu / Zemin Kat	Orta Kat	Üst Kat	Avlu	Dış Avlu/ Zemin Kat	Orta Kat	Üst Kat	Avlu	Arsa	Müştemilat
3 Şubat 1597 (11 Cemâziyelâhir 1005)	Hatuniye Mahallesi	Atebe-i Aliyye Kilercibaşısı Süleyman Ağa b. Abdulmuin	Şehnişînli beş oda, Su kuyusu, sofa, kenîf, mahtab	Yok	Yok	İki ağaç	Bir alt kat oda, sofa, kenîf, iki dükkân, ahır	Yok	İki oda	Yok	Yok	Yok
7 Ağustos 1607 (Fi'l-yevmi's-sânî min şehri Rebî'i'l-âhir li-sene 1016)	Mesih Paşa Mahallesi	Umde'tü'l-müderrisîn Hüseyin Efendi b. Mehmed Efendi	Bir mutfak, iki tuvalet,	Yok	Üç oda, iki sofa, bir dehliz,	Bir bahçe, bir su kuyusu	İki oda, bir ahır	Yok	İki oda, bir dehliz.	Bir avlu	Yok	Yok
6 Ekim 1622 (20 Zilhicce 1031)	Mimar Kemal Mahallesi	Haremeyn-i Şerîfeyn Evkāfı kiracısı Hüseyin Ağa bin Abdülmennan	Bir hela	Yok	İki oda, bir sofa	Bir bahçe, bir su kuyusu	Bir ahır, bir oda	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok
Ekim başları 1624 (evâhiri Muharrem sene 1034)	Emin Sinan Mahallesi	Kabil Mehmed Bey b. Kasım	Bir sofa, bir mutfak, iki kenef, iki oda (tamir edilmiş)	Bir sofa	Bir kiler (kilâr) inşa edilmiş	Yok	Üç dükkân (terzi dükkânı), bir kenef	Bir oda, bir sofa, bir kenef	Bir oda, bir sofa, bir kameriye, bir tahta bent	Yok	Yok	Yok
Kasım 1628	Kumkapı civarı	-Hâc Mehmed b. el-Hâc Hamza	Bir oda	Yok	Üç oda	Yok	Bir dükkân, Bir kenif	Yok	İki oda	Yok	Yaklaşık 936 zirâ	Yok
28 Mayıs 1649 (15 Cemâziye'l-evvel 1059)	Süleyman Ağa Mahallesi	Abraham v. Ağya (Ermeni zimmî)	Bir mutfak, bir kiler, bir su kuyusu, bir hela	Yok	İki oda	Yok	İki Oda	Yok	Bir ahır, bir hela	Yok	Yok	Yok
21 Kasım 1663 (Rebî'ü'l-âhir ayının yirmi ikinci günü, 1074)	Nişancıbaşı Ali Ağa Mahallesi	Sultan İbrahim hibe yoluyla Yusuf Ağa'ya vermiştir.	Büyük bir hububat deposu, bir kiler, kârgir bir mahzen, üstünde bir oda, yanında bir kiler ve kenef, büyük bir mutfak, iki musluklu hamam, camekânlı, kenefli, iki su kuyulu bir sofa.	Bir dehliz ve kiler.	Ocaklı bir yaldızlı oda, karşısında ocaklı bir oda, yanında abdesthane ve kenef, bir sofa, bir dehliz, kaygan döşemeli bir sofa, karşılıklı ocaklı iki oda, bir sofa, bir dehliz, yazlık bir köşk, yanında bir kenef.	Yok	İki ahır, akan tatlı suyu olan bir çeşme, üç kuyu, meyveli ve meyvesiz büyük bahçe, büyük avlu, bir kapıcı odası.	Ocağı olan iki sofalı yaldızlı bir oda, yanında iki ocağı olan bir oda, önünde bir sofa, bir hazine odası, ocaksız bir oda, büyük ocaklı bir kışlık oda, bir divanhaneb ir kahve	Beş oda, bir dehliz, bir sofa, arpa ambarı	Yok	Yok	Yok

								odası, bir kiler, bir dehliz, yazlık bir oda, yanında bir kahve odası, bir abdesthane, iki kenef.				
29 Mayıs 1686 (25 Cumadelâhire 1097)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi	Haremeynü'ş-şerîfeyn muhâsebecisi. Mustafa Efendi b. Mehmed	Bir tahtapûş, bir hamam, bir camekân	Yok	İki adet oda, bir sofa	Bir avlu, Bir kuyu	Bir ahır	Yok	İki oda	Yok	735,5 zira‘ kare	Yok
4 Haziran 1686 (2 Receb 1097)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi	Mehmed b. Ahmed	Bir mutfak, bir hela, bir kiler	Yok	Bir oda, bir sofa	Yok	Bir ahır	Yok	İki oda	Yok	150 zira‘	Yok
10 Haziran 1686 (8 Receb 1097)	Mesih Paşa-yı Atîk Mahallesi	Ali Ağa b. Veli	Bir adet oda, bir sofa, bir mutfak, bir kiler, bir hela	Yok	Yok	Yok	Bir ahır	Yok	İki oda	Yok	Yok	Yok
25 Mart 1696 (5 Ramazan 1107)	Dîvâne Ali Mahallesi (Mimar Hayrettin)	Vezîriâzam Mehmed Paşa	Bir taş mahzen, büyük bir bahçe	İki oda, bir taş oda, bir sofa	İki büyük oda, iki taş oda, bir cumba oda, iki kışlık oda, bir mutfak, bir sofa, çift yönlü bir hamam	Çift kanallı su yolu ve akan su hattı ile havluyu içeren bir menzildir	İki adet oda, bir kiler, bir taş mahzen	Yok	Dört adet oda, iki sofa	Bahçe, Bahçe içinde bir köşk, bir havlu	Mukāta‘alı arsa üzerine inşa edilmiş mülk binalar da vardır.	Ayrı kapılı bir küçük bina ve beş adet evli kimselere tahsis edilmiş mülk oda
2 Eylül 1696 (24 Muharrem 1108)	Bostancıbaşı Ali Ağa Mahallesi	İbrahim Ağa b. Musa → 12 hisse (ırsen - mirasla) Ümmü Gülsün bt. Musa → 15 hisse (ırsen ve şirâen - miras ve satın alma) Fâtıma bt. Mehmed Ağa → 8 hisse (ırsen) Havva bt. Mehmed Ağa → 8 hisse (ırsen) Hamide bt. Abdülmümin	İç bölümünde Arsa ölçüsü: 841 zira uzunluk ve genişlikte arsa Yapılar: bir bodrum, bir mahzen, harap halde bir köşk,	Yok	Harabeye yüz tutmuş dört adet üst kat odası, üç sofa, iki dehliz, bir hamam, bir büyük mutfak, bir kiler	1 su kuyusu.	Bir ahır, bir samanlık, bir büyük mutfak, bir mahzen	Yok	Dört adet büyük oda, beş adet küçük oda, iki sofa, bir dehliz, bir divanhane	Yok	1.263 zira uzunluk ve genişlikte arsa	Yok

		Efendi → 5 hisse (şirâen - satın alma)										
21 Aralık 1698 (1 Receb 1110)	Emin Sinan Mahallesi	el-Hâc İbrahim Ağa b. Receb b. Ahmed	Bir odunluk ve kenef	Bir oda ve bir mutfak	Yok	Yok	Yok	Yok	İki oda ve kenef	Yok	Yok	Yok
25 Ocak 1731 (10 Receb 1143)	Saraç İshak mahallesi	el-Hâc Mehmed Ağa b. Mustafa	Bir mutfak, bir hamam, bir çamaşırlık odası, bir kömürlük, bir ambar, yeraltında bir mahzen,	Yok	İki oda, iki sofa, bir köşk,	Bir su kuyusu ve bir miktar bahçeyi kapsayan mülk	Altında bir ahır, bir kenef,	Yok	Üç oda, bir dehliz, bir abdesthane,	Bir miktar avlu ve bahçe	Yok	Yok
5 Kasım 1763 (1177 Cemâziyelûlâ'nın 5. Günü)	Emin Sinan Mahallesi	Zeyneb Hatun bt. Abdullah b. Abdullah	Kayıtlı Değil	Kayıtlı Değil	Kayıtlı Değil	Kayıtlı Değil	Üç adet oda, bir hela, bir kiler, bir mutfak, bir hamam, bir camakan odası	Yok	Üç adet oda ve bir sofa	İki adet su kuyusu ve bir bahçe	Mutfağın bulunduğu tarafta, yüz kırk sekiz arşın kare arsa	Yok
12 Nisan 1766 (12 min-N sene 1179)	Emin Sinan Mahallesi	Duhân (tütün) Gümrükçüsü Abdülbaki Ağa	Dış ve iç kısmında üst kat ve alt katta birçok odalar	Dış ve iç kısmında üst kat ve alt katta birçok odalar	Dış ve iç kısmında üst kat ve alt katta birçok odalar	Camekân,hamam, mutfak, meyveli ve meyvesiz ağaçları bulunan bahçesi, içinden tatlı su geçen	Dış ve iç kısmında üst kat ve alt katta birçok odalar	Yok	Dış ve iç kısmında üst kat ve alt katta birçok odalar	Yok	Yok	İçinden ve dışından başka müştemilât
28 Mart 1779 (4 Rebîülevvel 1193)	Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi	Saray-ı Atîk Teberdarlar Kethüdası el-Hâc Süleyman Ağa b. el-Hâc Ali	Dört oda, tahta-pûş, kiler, kagir bir hamam, bir mutfak, bir camekân	Yok	Dörtda	Bahçe, meyveli ve meyvesiz ağaçlar, bir su kuyusu, bir ekmek fırını, Tüm çevresi taş duvarlarla çevrili	Bir ahır	Yok	Üç oda, bir sofa, bir divanhane, açık alan (tahtes-semâ)	Bir avlu, mîrî bostana açılan bir kapı	Yok	Müştemilât
4 Mayıs 1780 (9 Rebî'ülâhir 1194)	Çadırcı Ahmed Çelebi Mahallesi	Esma Sultan	Dört oda, tahta-pûş, kiler, kagir bir hamam, bir mutfak, bir camekân,	Yok	Dört oda	Bahçe, meyveli ve meyvesiz ağaçlar, bir su kuyusu, bir ekmek fırını, Tüm çevresi	Bir ahır	Yok	Üç oda, bir sofa, bir divanhane, açık alan (tahtes-semâ)	Bir avlu, mîrî bostana açılan bir kapı	Yok	Müştemilât

						taş duvarlarla çevrili						
21 Mayıs 1783 (29 Cemâziyelâhir 1197)	Kazganî Sa‘di Mahallesi	Bostancı Ali Ağa b. Halil	Bir mutfak, bir çamaşırhane ve bir sokak kapısı	Yok	İki oda, bir divanhane, bir dehliz, bir abdesthane, bir kenef	Yok	Bir oda, bir ahır ve bir kenef	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok
24 Temmuz 1812. (28 Receb 1227)	Kâtib Sinan Mahallesi	Mahmud Bey b. Şaban b. Oruc	Bir sofa, bir havlu	Yok	Üç oda	Yok	Bir adet oda, Umumî yol tarafında yer alan üç adet dükkân.	Yok	Yok	Yok	Yok	Yok
Kasım 1822 (Rebîü’l-evvel ayının ortaları (evâsıtı), 1238)	Bâli Paşa Mahallesi	El-Hâc Mehmed b. el-Hâc Hamza	Bir oda	Yok	Üç oda	Yok	Bir tuvalet, bir dükkan	Yok	İki oda	Yok	Yok	Yok
13 Ekim 1826 (19 Safer 1242)	Kumkapı Süleymanağa Mahallesi	Es-Seyyid Mehmed Nuri Efendi	Bir mutfak, bir kârgîr hamam, bir orta kapı, bir sokak kapısı	İki harem odası, bir kiler, bir mâbeyn odası	Dört büyük oda, iki küçük oda, bir hela, bir abdesthane	Yok	Bir selamlık odası, bir ahır, bir kârgîr mahzen	İki oda (selamlık), bir kiler, bir hela, bir abdesthane	Yok	Yok	Yok	Yok

Kaynak: Yazar Tarafından Oluşturulmuş.

ÖZGEÇMİŞ

Burcu ÖZTÜRK GENÇ

EĞİTİ BİLGİLERİ

Lisans: Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği (5 Yıllık Eğitim Programı), 2001-2006.

Yüksek Lisans: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Bölümü, 2006-2008.

Yüksek Lisans Tezi ve Danışmanı: 14. Yüzyıl Anadolu Kümbetlerinde Kripta Problemi, Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM.

Doktora Tezi ve Danışmanı: Bir İstanbul Mahallesinin Tarihsel Oluşumu ve Dönüşümü: Kumkapı Örneği, Dr. Abdullah TOK (Danışman), Prof. Dr. F. Nalan TÜRKMEN (Eş Danışman).

Verilen Dersler

2023-2024 Güz Dönemi:

Toplumsal Tarih Araştırmaları - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih Bölümü.

Türk Kültür Tarihi - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih Bölümü.

2022-2023 Bahar Dönemi:

Osmanlı Şehircilik Tarihi - İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih Bölümü.

2022-2023 Güz Dönemi:

Araştırma Yöntem ve Teknikleri - Biruni Üniversitesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü.

2021-2022 Güz Dönemi:

Sanat Tarihi - Biruni Üniversitesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü.

Bildiri ve Makaleler:

Tok, A., & Öztürk Genç B. (2025). İngiliz Basınında İstanbul'daki Rus Mültecilerin Durumu (1919-1923), Yayın Yeri:11. Uluslararası Ankara Bilimsel Araştırmalar Kongresi.

Tok, A., & Öztürk Genç B. (2024). İngiliz Basınında Ayasofya (1918-1923). Yayın Yeri: EGE 12. Uluslaratrası Sosyal Bilimler Kongresi.

Tok, A., & Öztürk Genç, B. (2024). Hakkı Süha Gezgin'in Gözünden Cumhuriyet'e Giden Yolda İstanbul'da Gündelik Hayatın Değişimi: 1920-1923. Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi, 3(1), 99-121.

Öztürk Genç, B. (2023). *Nizâmülmülk Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi.* Turkish Academic Research Review, 8(1), 231–245. DOI: 10.30622/tarr.1242276

Öztürk Genç, B., & Kaya, B. (2023). *Bir Binanın İzinden: Pera Ezine Apartmanı'nda Mimari Kurgu ve Sosyal Yaşam.* International Journal of Eurasia Social Sciences, 52, 642–663. DOI: 10.35826/ijoess.3331

Öztürk Genç, B. (2023). Bir Sokak Monografisi: Fatih Karadeniz Caddesi (Yeni Hamam Caddesi). Mimarlık Ve Yaşam, 8(3), 719-743. https://doi.org/10.26835/my.1260033

Öztürk Genç, B. (2023). Gelenbevi Mekteb-i İdadisi'nin Mimarisi ve Bazı Mekânların İlk Keşfi Evvel İnşaat Defteri. AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 11(31), 121-148. https://doi.org/10.31126/akrajournal.1272622

Kitap Bölümleri

Sultan II. Bayezid; Bölüm Adı: II. Bayezid Dönemi Kültür, Sanat ve Mimari Üzerine Bir İnceleme, Öztürk Genç, Burcu, Tok, Abdullah, Yayın Yeri: İZÜ Yayınları, Editör: Kaya, Beytullah, Basım sayısı:1, Sayfa sayısı:171, ISBN:978-605-81541-9-3, Bölüm Sayfaları:53 -89.

Bilimsel Projeler

İngiliz Basınında İstanbul İşgal Günleri (1918-1923), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri, Araştırmacı.